

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

ДЕРЕНИК ДЕМИРЧЯН

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

В ЧЕТЫРНАДЦАТИ ТОМАХ

ТОМ

VII

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1983

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

ДЕРЕНИК ДЕМИРЧЯН

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

В ЧЕТЫРНАДЦАТИ ТОМАХ

ТОМ

VII

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1983

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Խ.ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԸՆԹԵՐՏԱՍՐԱՆ

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

A
II
69356

ՏԱՄՆՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ

VII

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1983

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ

Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական կոլեգիա

ԱՂԱՐԱՐՅԱՆ Ս. Բ., ԳՅՈՒԼՆԱԶԱՐՅԱՆ Խ. Մ., ԶԱՔԱՐՅԱՆ Ա. Գ.,

ԻՆՃԻԿՅԱՆ Ա. Մ., ՀԱԿՈՐՅԱՆ Պ. Հ., ՄԱՅՈՍԿԱՆՅԱՆ Վ. Մ.,

ՆԱԼԲԱՆԻՅԱՆ Վ. Ս.

Բնագիրը պատրաստեց և ծանոթագրեց Կ. Կ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԸ

Հատորի խմբագիր՝ Զ. Վ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Դեմիքնյան, Դ.

Դ 353 Երկերի ժողովածու: 14 հատորով /խմբ. կոլեգիա՝ Աղա-
բաբյան Ս. Բ. և ուրիշ.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.—Վերնախորագիր՝ ՀՍՍՀ ԳԱ, Մ. Արեղյանի անվ. գրակ.
ին.-տ. կույս է տեսնում 1976 թ.:Հ. 7. Վարդանանք: Պատմավեպ; Դիրք առաջին. /Բնա-
գիրը պատրաստ. և ծանոթագր. Կ. Կ. Տիրատուրյանը; Հա-
տորի խմբ.՝ Զ. Վ. Ավետիսյան. 1983 — 651 էջ.Հատորն ընդգրկում է Դ. Դեմիքնյանի «Վարդանանք» պատմական
վեպի առաջին գիրքը: Բացի հիմնական բնագրից, ղեկավարված են նաև
բնագրային տարբերություններ և անհրաժեշտ ծանոթագրություններ:Նախատեսվում է գրականագետ-բանասերների, ինչպես նաև ընթերցող
լայն շրջանների համար:4702080000
Դ $\frac{703(02) - 83}{61 - 82}$

ԳՄԻ 8427

Ap2

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1983

Մանրագրությունների համար

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ

ՊԱՏՄԱՎԵՊ

ԳԻՐԸ ԱՌԱՋԻՆ

Գիշերը խոժոռվել էր Տարոնի դաշտավայրի վրա: Ամեն ինչ ընկղմել էր խավարի մեջ: Միայն հեռուն ալիքավորված լեռներից դեպի վերև բացվում էր հանդիսավոր երկինքը տենդային աստղերով առկեցուն:

Օդը ցուրտ էր, վաղ գարձանային:

Ինչպես մռայլ ուրվական, խավարի միջից նայում էր Աշտիշատի վանքը, և ըստ երևույթին ոչինչ բան չէր վրդովում նրա խորհրդավոր անդորրը: Սառն հովը սվսվում էր նրա պարիսպներից երկինք միտող անսաղարթ ծառերի ճյուղերի մեջ:

Սակայն վանքի անկենդան լուսթյունը երևութական էր: Հանկարծ կարմիր մի լույս ցայտեց պարիսպների շրթունքներից և սկսեց պտտել վանքի խոժոռ պատերին և ծառերի կատարներին: Լույսը դողաց և ճոճվելով վանքի պատերին՝ առաջ եկավ: Ծոընչաց դարբասը, բացվեց և մարխի լույսը վերև բռնած՝ դուրս եկավ մի ոլործուն սրամորուք և կորովի վանական, կանգնեց մեկուսի և ճանապարհ տալով մի զորականի՝ լուսավորեց նրա ոտնատակի գետինը: Զորականը, որ բավականին հասակավոր, ջլուտ, բարձրահասակ մի անձնավորութուն էր՝ մտահոգ հայացքը գետնին՝ անցավ իրեն հետևող մի խումբ վանականների միջով և անխոս կանգնեց, անհամբեր սպասելով ինչ-որ մի բանի: Նա շտկեց իր նուրբ ու պինդ գոտիկը, որից կախված էր ոսկեքանդակ երախակալով՝ սուրը և նայեց երկնքին: Նրա ջլուտ, մկանուտ դեմքը խորխտանում էր արծվային քթի հպարտ կորագծով և մռայլվում աջ այտին վերից վար գծված մի բարակ սպիով:

Այդ դեմքը՝ արևախանձ, քամահար, մոխրագույն՝ խոսում էր պատերազմներում և աստանդական կյանքով ապրող ոչ տանու մարդու մասին: Ինչ-որ հնադարյան մարդու շունչ էր փչում նրա ջլուտ արտաքինից և ներքին լարված հոգեկան մեծ ուժից: Հազիվ նշմարելի բնական թախիծը, որ շատ ապրումներ կրածի հատկութուն էր, և մոխրագույն, մինչև վիզը երկարացրած գանգուր մազերը՝ մեղմացնում էին այս երկաթե մարդու կարծրու-

թյունը: նա թողնում էր ավելի լուսկյաց, քան խոսող և անգամ մտատանջ մարդու տպավորություն: Ձգացվում էր, որ նա միշտ միտում է, վճռում, գործում և գիտե համառել մինչև կոխի: Թեև բավականին հասակն առած էր, բայց երկաթե մկաններն ու պիրկ կեցվածքը դրսևորում էին արտակարգ եռանդ:

Վանականների խումբը բաժանված էր երկու շարքի և բարե բռնած կանգնել էին նրա երկու կողմը: Միայն նրանցից մեկը, երազող աչքերով և մոլեռանդ գեմքով մի հասուն երիտասարդ, որ վանական եղբայր էր, այսինքն՝ վանքում ապրող աշխարհական, վառվռուն, խանդավառ գեմքով, մոտեցավ ընդհուպ գորականին:

— Դեռ վաղորդյան ժամ չէ, տեր իմ,—ասաց նա պատկառոտ կարեկցանքով,— կհանդստանայիր և ապա կճանապարհվիր:

Ձորականը մեղմ նայեց նրան, չպատասխանեց: Միայն անհամբեր շարժումով դարձավ նայեց գեպի գավիթը:

— Աճառարի՞ր, Արծվի՞,— ձայն տվեց ներսից մեկը:

Փոքր անց գավթի խորքում դոփեցին նժույգների սմբակները: Մի երիտասարդ գինվոր, որ ըստ երևույթին Արծվին էր, գավթից դուրս բաշեց նժույգները: Վանականներն արագ բնկրկեցին ցատկառող նժույգներից: Ձորականը հանդիստ մոտեցավ նրանցից մեկին, սանձը խլեց և ոտը դրեց ասպանդակին: Արծվին օգնեց նրան նստելու և ապա ինքը դժվար պահելով իր ամեհի նժույգը՝ հանկարծ ճարպկորեն թռավ նրա մեջքին:

Երիտասարդ վանական եղբայրը, որ անձկությամբ հետևում էր հասակավոր զորականին, խիստ մտահոգ խոսեց.

— Եվ որքա՞ն պիտի տևի այս արհամիրքը...

— Կտևի,—մոմաց հասակավոր զորականը՝ կարծես ինքն իրեն և քմիծաղով նայեց գետինին: Հետո նշանակալից ավելացրեց,—դե՛ղ զորական ես, գիտես...

Հետո ավելի հարմար շտկվելով թամբի վրա՝ նայեց լույս անող վանականին: Սա արագ մոտեցավ նրան:

— Դուք երկուսդ թերևս վաղը ճանապարհվեիք Արտաշատ:

— Անխախտ, անշուշտ,—ասաց վանականը՝ խելացի հայացքն ուղղելով զորականի հայացքին:

— Այնտեղ կան քաջ հզոթղներ, սակայն... Կհանդիպենք՝ կխոսենք.— շարունակեց միտքը զորականը և ինչ-որ մի բան

հիշողի պես դարձավ վանականին, սուր նայեց նրան և կրկին վերադարձավ նույն խոսքին.—պետք է կտրուկ խզել ամեն բան, իմաստասիրության տեղը չէ:

Վանականներն առաջ եկան և շրջապատեցին զորականին: Սա դարձավ արդեն բուրբին:

— Հուսով եմ, լավ իմացաք, ինչ որ վճռեցինք: Կրկնում եմ. չհարուցել հավատքի վիճարանություն իրար մեջ և պարսից արքայի հետ: Տեղը չէ իմաստասիրության: Առավելապես զազարեցնել կալվածական վեճերը, մրցումը տիրազլխության նախաբարության հետ: Թողե՛ք երկպառակությունը: Սկսեցեք քարոզը միաբանության: Արհավիրքը վեր կացավ և սաստկագին...

Այս ասելով նա կշտամբանքով թե տարակուսանքով նայեց վանականներին, որոնց աչքերը լցված էին անհուն տխրությամբ:

— Հրաժեշտ եմ տալիս ձեզ այդ հույսով:

— Հույսներս աստված,—ասացին վանականները:

Նրանցից մեկը՝ մի կորամեջք պղնձագեմ ծերունի՝ դողդողուն շրթունքներով սկսեց աղոթել. «Տէ՛ր, ուղղեա՛ղ զգնացս իմ...»:

Մյուսները երեսները խաչակնքեցին:

— 'Իւ՛հ, ճանապարհ,—խոսեց հասակավոր զորականը և նայեց վանականների կողմը,—բարյա՛վ մնաք:

— Ճանապարհդ ի բարի՞ն,—խմբով բարեմաղթեցին վանականները:

Զորականը բաց թողեց սանձը: Նժույզը պտտվեց և սանձը ծամելով թռավ տեղից: Զորականը սանձահարեց նրան և ստիպեց քայլերով գնալ: Արժվին հետեւեց:

Վանականները դեռ ջահի լույսով կանգնել նայում էին հեռացողներին: Դեռ մի պահ կարմիր լույսը ողողում էր նրանց դեմքերն ու վանքի մզալլ պարիսպը:

Հեծյալները առաջ գնացին դեպի դաշտավայրը:

Քարքարոտ ճանապարհը քմահաճ գծերով իջնում էր դեպի հարթությունը: Արեւելքում երկինքը կանաչել սկսեց: Լույսը բացվում էր: Աստղերը գունատվեցին, և տուրկաները շրջակայքում կերպարանք առան: Այլևս հիմա հեծյալները դաշտավայրումն էին: Առջևից գնացող հասակավոր զորականը չէր արթնանում իրեն զբաղեցնող ծանր մտածությունքից և ձիավարում էր մեքենաբար: Նրա նժույզը աշխուժորեն ոստոստում էր: Միակ նրան հետևող՝ Արժվին, հազիվ էր կարողանում զսպել իր նժույզը, որ սա առաջ

չընկնի իր տիրոջ նժույգից: Ամենի նժույգը կտրատում էր իրեն, փոթորկում բաշը, աչքերը խեղահեղ նայվածքով շրջում այս ու այն կողմ: Արծվին, որ քաջ ձիավարող էր, բստ երևույթին ջանում էր իր նժույգին ևս հարկադրել պահպանելու այն համեստ միջոցը, որ կար իր և իր տիրոջ միջև: Բայց նժույգը չէր անսում:

Ջորականը իր խռովահույզ մտքերի պաշարման մեջ անզգույշ խթանեց նժույգը: Սա ցատկեց և թռավ: Արծվի նժույգը հենց դրան էր սպասում. թափ առավ ու կատաղի սլացքով մրրկեց առաջ: Նրան զսպելն անկարելի եղավ, նա հակառակվեց և առաջ մղվեց մյուս նժույգից: Վերջինս կարծես արթնացավ, նա ևս կատաղեց, և երկուսը իրար առաջ կտրելով սլացան մարմանդ արտի վրայով: Նժույգների այս մուկեցին սլացքը կարծես համապատասխան էր հասակավոր հեծյալի հոգեկան խռովքին: Նա թեթևանալ էր ուզում ճնշող մտքերից, ժամ առաջ հասնել, լուծել կնճիոր և ազատվել մտատանջումից: /Իսկ Արծվին հոգեկան և մարմնական հաճույք զգաց: Նա մի ճապուկ, բարեձև երիտասարդ էր, թեթև, բայց լիքը մարմնով, որից հսկայական ուժ էր առկայծում: Սոսկալի հանդգնությունները կոխվներում սպիներ էին զծել նրա դեմքին: Նրա խորագննող աչքերի մեջ միշտ մի անմար բարի հեգնական ժպիտ կար:

Նժույգների սլացքը երեի երկար կտեւեր, եթե հասակավոր զորականը չզսպեր իրենը: Նժույգը բաշը ցնցելով փորձեց շահագանդել, բայց զորականի երկաթե բազուկները սանձերն այնպես սկսեց քաշեցին, որ սա սանձահարվելով մի փոքր մեղմեց ընթացքը: Ավելի դժվար զսպվեց Արծվի նժույգը: Նա խենթացել էր այլևս, և ահա սկսեց պտտվել, ծառանալ, հեծյալին շարտելու շարժումներ անել: /Բայց նա ևս զսպվեց և սկսեց մանրաքայլ ծեծել գետինը կարկուտի պես՝ առջևից նույն ընթացքով գնացող իր ընկերի նման: /

Աջակողմյան դաշտից հեծյալներ երևացին: Տեսնելով զորականին՝ նրանք կարճ ուղիով բարձրացան բլուրը և արագ եկան հավասարվելու նրան: Առջևից գալիս էին մի խումբ կանաչք, աղջիկներ և պատանիներ, որոնց առաջնորդում էր մի հասակավոր կին՝ շատ նման զորականին. թխադեմ, արծվաքիթ, բարակ-իրան, բարձրահասակ: Նա հարուստ գիսակները ժապավենով կապել էր ճակատին ու ծոծրակին, մետաքսե գոտիով զգեստը հա-

վաքել կապել էլ մեջքին: Նրա կողքից ձիավարում էր մի գեղեցիկ աղջիկ, հաղիվ քսան տարեկան:

Նրանք մոտենալով սկսեցին վարգել: Ահագին խումբը զինված էր նիզակներով, սրերով ու նետ-աղեղներով: Բարակները վազում էին նրանց կողքից՝ լեզուները կախ գցած: Երևում էր, որ նրանք վարադի որսից էին վերադառնում. խմբի հետևից եկող ուժեղ ձիերին բարձել էին երկու վարազ, որոնք ձիերի թափահարման հետ ցնցում էին իրենց կախ ընկած գլուխները և երախներից դուրս ընկած լեզուների ծայրերը:

Մոտեցողները ցնխաթաթախ էին ու փոշեկորույս: Թեև նրանց զգեստներն ու դիրքը մատնում էին աղնվական դասի պատկանելիությունը, բայց այդ ցեխի, փոշու և անկարգ արտաքինի տակից էլ երևում էր, որ իրենց լվացված ու տնական վիճակում էլ նրանք բավական հասարակաբարո և ոչ նորակյաց կենցաղի և վարքի տեր էին: Այն խստակյաց, նախնական դարերում, անգամ նախարարական հասարակության պայմաններում, կանանց զինվելը արտասովոր բան չէր, այլ շատ բնական: Ոչ միայն շինական, այլև աղնվական կանայք շատ զինավարժ էին՝ մանկուց մասնակցելով վտանգավոր որսերի և անգամ կռիվների Հայաստանի մի քանի բերդերում տեղավորված պարսից վերակացու զորքերի դեմ, որ հաճախ ասպատակում էին երկիրը:

Մոտենալիս նրանք դանդաղեցրին վարդը և եկան քայլով: Նրանց նայելով՝ զորականը խիստ եղանակով և մի փոքր քննելով դեմքերը՝ հարցրեց.

— Ինչո՞ւ առավոտ վերադարձաք:

— Շտապեցինք այսօրվա զորախաղին, հայրիկ,— պատասխանեց հասակավորը ոչ անկեղծորեն:

— Հը՞մ,— արեց տխուր և դառն քմծիծաղով զորականը, իրեն մտահոգող լուրերին չվերագրելով որսի գնացածների տարածամ վերադարձը: Նա հիանալով նայեց աղջկան: Նրա վայրի գեղեցկությունը, հեծյալի կեցվածքը, որ մարտիկի տեսք էր հաղորդում նրան և ցույց էր տալիս, որ նա այնքան քնքուշ չէ, որ չկարենա մարտ մտնել, մեղմացրեց զորականի մռայլ տրամադրությունը:

— Վարաղներին ո՞վ է խոցել,— հարցրեց զորականը:

— Բոլորս միասին խոցեցինք: Սպարապետ հայրիկ,— ասաց

աղջիկը պարզ ու ազատ,— առաջ ես խոցեցի, երբ նա եկավ վրաս, բայց բոլորը հասան, վերջացրին, ազատվեցի:

— Հայրիկ, հոգնա՞ծ ես,— հարցրեց հասակավոր կիներ մտահոգ նայելով հորը:

— Ո՞չ,— մոռալ պատասխանեց զորականը, կրկին անցնելով իրեն տիրող վատ արամադրություն և ցույց շտվեց ավելի խոսելու ցանկություն:

Սակայն որսորդները տարօրեն վիճակի մեջ էին: Նախ բոլորը շատ ավելի ցնխոտված էին, քան լինում է նման որսերի ժամանակ: Աղջկա թևին լերդացած արյուն կար, իսկ այտին արյան մի շերտ: Պատանիները բավական զգոգված էին, ումանք կոտրած նիզակներ էին կախել թամբից և կրում էին պարսկական նիզակներ և կրկնակի սրեր ունեին: Զորականի աչքից չվրիպեց այդ. նա դանդաղեցրեց նժույգի ընթացքը և խստորեն հարցրեց իր դստերը.

— Ի՞նչ է պատահել...

Կարծես նոր հանդիպեցին և չէին խոսել դեռ բոլորովին: Ներանից ծածկել անկարելի էր:

Հասակավոր տիկինը շփոթվեց և վախեցավ.

— Ավազակներ հարձակվեցին գիշերս...

— Ո՞ր աշխարհից...

— Պարսից վերակացու զորքի զինվորներն էին, հայրիկ: Ինք, տասը հոգի, երեկ գնում էին Զարեհավան... Ուզում էին առևանգել,— նշանացի ցույց տվեց դեռատի աղջկան,— երկուսը սպանվեցին, մյուսները փախան: Պատանիները լավ կովեցին...

Զորականը կրկին քննող հայացքը շրջեց բոլորի վրա, մանավանդ պատանիների, որ կաս-կամի՞ր կտրած, շփոթված, զբլուխները կախել էին:

— Մինչև զգուշացրի՝ սա հարձակվեց զինվորներից մեկի վրա և բիշ մնաց խոցվեց. նիզակը անցավ թևի մոտով, հանկուտեց մի փոքր...

Աղջիկը սաստիկ ամաշելով չգիտեր ուր նայեր, սակայն զորականը անսպասելիորեն ընդհատեց իր հարցումործը և գլուխը թափ տալով մոռալ քշեց նժույգը:

Գնացին:

Զորականը կարծես դրանով էլ վերջացրեց իր հետաքննությունը: Նա չխոսեց այլևս: Հասակավոր տիկինը մտահոգ լուու-

Յյամբ գնաց նրա կողքից՝ շտապեց շտապելու և նոր զրույցի: Հասկացավ, որ իր հայրը զբաղված է շատ ծանրակշիռ գործով: Չփորձեց խոսել:

Մի առժամ ձիավարեցին միասին: Զորականը կամեցավ ազատվել:

— Դուք առաջ ընկեք:

Աղջիկը հասկացավ հոր միտքը և խթնեց իր նժույգը: Մյուսները հետևեցին նրան և արշավեցին: Մի փոքր հոգնած վարժավ նրանք առաջ ընկան: Հեռանալիս նոր նկատվեց պատանիներից մեկի ծոծրակին փաթաթած լաթը, որ արյունոտ էր:

«Աշխատել են կարգին»,— քմծիծաղով մտածեց զորականը:

Նրանք բարձրանում էին մի բլրակով, որի կողմերին կանգնած էր ամրոցը: Փրփրակալած նժույգներն սկսեցին քայլերով բարձրանալ:

Զորականը կիսաձայն ինչ-որ բան շշնջաց ինքն իրեն: Արժվին նայեց նրան և ապա դեպի ամրոցը: Այնտեղ արտակարգ շարժում կար: Դարբասի մոտ նժույգներ էին կանգնել, որ թամբերից չէին ազատված: Իսկ ամրոցի մի կողմում իրենց նժույգների սանձերը բռնած՝ անկարգ, բայց լարված կանգնել էր հեծյալների ստվար մի բազմություն:

Ամրոցի կողմից մի հեծյալ, մորկելով իր ձին, սլացավ դեպի զորականը: Սա շտկվեց թամբի վրա, անհամբեր նայեց ձիավարողին և ինքն իրեն հարց տվեց.

— Հա՛, դարձյա՞լ նոր բան...

Հեծյալն ուժգին թափով հասավ և կանգնեց զորականի առջև:

— Հաղարապետն է և Արծրունյաց, Մոկաց, Ռշտունյաց տերերը:

— Ե՞րբ են եկել,— հարցրեց զորականը մռայլ հանգստությամբ:

— Պահ մի առաջ, տեր իմ:

Զորականը նայեց հեծյալների խումբ բազմությունը:

— Իսկ նրանք ինչո՞ւ են թողել վարժանքը:

— Սեպուհները լուրն իմանալով՝ եկան ամրոց և նրանց թողին:

Զորականը իր թիկնապահի հետ մտավ ամրոց: Բակում խրոնդվել էին սեպուհները և իրար գլխի հավաքված ինչ-որ տաք խոսքի մեջ էին: Երբ եկվորները մտան բակը՝ նրանք անմիջապես թո-

դին իրենց խմբերը և խոր գլուխ տալով զորականին՝ մոտեցան նրան ու շրջապատեցին: Սա ողջունեց նրանց հաղիվ լսելի ձայնով: Սեպուհները սպասեցին, որ եկվորը բան ասի նրանց նոր լուրի մասին: Բայց զորականը, որ վանքից սկսած լուսթյամբ էր կաշկանդված՝ շարունակեց մնալ միևնույն վիճակում: Նրբ իջավ նժույգից՝ թեթև նայեց սեպուհներին և մեղմաձայն կշտամբեց.

— Իսկ վարժանքն ինչո՞ւ եք թողել, գնացե՛ք վարժանքի, ես կկանչեմ ձեզ:

Սեպուհները ցրվեցին, իսկ զորականը մտավ օթեան. նրան դիմավորող սենեկապետը խոր գլուխ տվեց օթեանի շեմքին և ասաց.

— Սրահում սպասում են:

Զորականը մտավ սրահ: Այնտեղ նստած էին շորս հոգի: Դրանցից մեկը Ամատունյաց Վահան նախարարն էր, Արշակունյաց Հայաստանի² վերջին հաղարապետը, որին պաշտոնից զրկել էր տվել Դենշապուհ պարսիկը, որ այս պահին եկել էր Հայաստան աշխարհագիր և հարկագիր անելու: Դա շատ առաջացած հասակի, փխրուն դիրություն մեծ ունեցող, բարեգեղ ծերունի էր, մեծ շագանակագույն աչքերը խոշոր ակնախոռոչներում՝ ցցուն, սև հոնքերի տակ հանդիստ տեղավորված: Մյուսը Մոկաց Արտակ նախարարն էր, բարեկազմ երիտասարդ՝ խոհուն, թախծոտ աչքերով, նուրբ սևաթ ճոնքերով: Թեթև աղվամաղ մորուքը նուրբ ժպավենի պես երիզում էր նրա կզակը:

Նրա կողքին ծուլորեն ընկողմանել էր Ռշտունյաց Արտակ նախարարը՝ գունդուկծիկ մի արարած, ուռած դեմքով և ծուլամիտ հայացքով: Վերջապես շորորողը բարձրահասակ, լիքը, բայց ոսկրոտ, հիսունի մոտ մի զորական նախարար էր՝ Արծրունյաց տեր Ներշապուհը, ծաղկատար, խիստ կարմիր այտերով և կապույտ աչքերով: Հյուրերը լուռ նստած էին բարձերի վրա:

Զորականը կանգ առավ շեմքին և ողջունեց: Հյուրերը կանգնեցին և ապա մեկ-մեկ առաջ եկան զորականի մոտ և ողջագուրվեցին շատ ջերմեռանդ զգացմունքով: Այս լուսթյունը և հանդիպման բոլոր կենտրոնացած շարժումները վկայում էին, որ բոլորը տոգորված էին վերահաս մի մեծ արհավիրքի բարձր տրամադրությամբ:

Զորականը հանեց սաղավարտը, տվեց իր հետևից եկող սենեկապետին, հանձնեց նաև սուրբ: Նախարարները մեծ պատկա-

ռանքով ճանապարհ բաց արին և առաջնորդեցին նրան դեպի սենյակի դիմացի պատի կրականոցի կողքին դրած հատուկ բարձր։ Նա նստեց։

Նախարարները նստեցին նրանից հետո։ Բոլորն սպասեցին, որ նա խոսի։

— Ստացած եք լուրն անշուշտ,— խոսեց նա հանգիստ և ինքնազուսույ շեշտով,— արքայի հրովարտակր ուղղված է հոգևոր տիրոջը³ և մեզ։ Կամ պատասխան տալ մի առ մի, կամ ներկայանալ արքունի Դուռը, իրեն։ Հրովարտակր պատճենն ուղարկել էր հոգևոր տերը։ Ստացա Աշտիշատում։ Դուք ինչպե՞ս իմացաք։

— Սուրհանդակդ հայտնեց,— ասաց Հաղարապետը։

Տիրեց լռություն։ Բոլորն իրար էին սպասում, և ամեն մեկն իր մեջ խորհելով դեռ չէր կարողանում որոշել, թե ինչից սկսի։

— Մտահոգիչ է,— գլուխը թափահարեց Վահան Ամատունին հառաչանքի ձայնով և նայեց զորականի աչքերին.— ի՞նչ պիտի լինի մեր պատասխանը կամ ինչ՝ մեր Տիգրոն գնալը։ Մտահոգիչ է։

— Մտահոգիչ է,— հաստատեց զորականը։

Ներշնչելով Արծրունին, որի ոչ հոգեկան կազմը և ոչ մարմնականը հարմարվում էր այս ճնշված ու զուսույ տրամախոսության՝ տարակուսված ժպիտով դիմեց զորականին.

— Տե՛ր Մամիկոնեից, մի՞թե մենք հենց լուրջ կրնդունենք զրադաշտական կրոնը, կամ վեր կկենանք, կգնանք առ ոտս արյաց արքային հանձնվելու...

Նրա գեղնակարմիր մորուքի մեջ կորած ծաղկատար աչտերը եփվող ջրի պես եռացին, և նա շարունակեց քթի տակ մոմալ։

Մոկաց նախարարը փայլուն սև սաթի հոնքերը կնճռեց քրթարմատի մոտ և այնպես խոսեց՝ կարծես բարձր մտածում էր ինքն իրեն։ Նա խոսեց հանգալիտ և մի փոքր կանացի, մեղմ.

— Ես, տյարք, մտահոգ եմ և տարակուսանքի մեջ։ Իրոք՝ ի՞նչ պիտի լինի մեր պատասխանը, և որպիսի՞ պատասխանի համաձայն կլինի մեզ հետ մարդպանը։ Մենք՝ մենք։ Բայց երկրի անմիջական պատասխանատուն արյաց արքայի առաջ մարդպանն է։ Երկպառակություն կրնկնի մեջներս։ Սա է դժվարինը։

Մամիկոնյան նախարարը արագ ու կողքանց ղննեց խոսողին։ Նորից լռեցին։

Հաղարապետը մտահոգ շուրջն էր նայում և ղննում կարծես. մերթ կրականոցը, որի մեջ հանգում էին խանձողները, մերթ պա-

տերի մորթիները, մերթ հատակին ճապաղած վազրենուն, բազմատակդյան աշտանակները, որոնց բոլորակ ավաճենքում սեպեցել էր սղջ գիշերը յուզի մեջ թաթախված պատրույզը: Պատի մեջ խորքնկած գրադարակից նրան էին նայում փղոսկրյա կազմով, սսկեհուռ և ակնազարդ ձևագիր մատյանները: Նայում էր նա և չէ՛ տեսնում: Նա անհանգիստ էր: Զնայած իր շատ առաջացած ծերության՝ դեռ նա աշխույժ մտքի ու եռանդի տեր էր:

— Ի՞նչ ես խորհում,— սթափվելով դարձավ նա Վարդանին,— լինելիքը կլինի, կկատարվի: Փախչել չենք կարող: Պետք է պատասխանենք նամակին կամ զնանք Տիգրան:

Վարդանը լռեց և մնաց մտախոհ՝ ու ինքնամոփոփ հայացքը հատակին: Նա մտածում էր դեռ:

— Կլինի թե չի լինի, կարող ենք թե չենք կարող—մի բան պարզ է. մի բան անհնարին է,— բորբոքվեց տաքարյուն Արծրունյաց նախարարը:— Ո՞վ կընդունի գրադաշտի կրոնը...

— Է՛, ոչ ո՛ր, տեր Արծրունյաց,— մի փոքր ձայնը բարձրացրեց Մոկաց նախարարը,— բայց դու ինձ ասա, ի՞նչ վճիռ կընդունի մարդպանը, ահա՛ բուն հարցմունքը:

Վարդանը սթափվեց:

— Ահա՛ բուն հարցմունքը,— եռանդուն շարժումով դարձավ նա նախարարներին,— Հաղկերտը՝ դառավ պատահ ժամը: Հաղթել է Բյուզանդիային, հաղթում է հոնքերին՝, դիմացը չկա ուժեղ տերություն. դիմացը մենք ենք, հիմա նա կշոքի կրծքներին:

— Այո, տեր Արծրունյաց, կլինի թե չի լինի, կարող ենք թե չենք կարող, բայց զնում ենք զեպի մեծ արյունահեղություն: Առանց արյան չենք պրծնի,— ասաց Մոկաց տերը,— Ի՞նչ վճիռ կընդունի մարդպանը, ի՞նչ դիրք կբռնեն նախարարները: Այստեղ միաբանություն է պետք: Կլինե՞նք միաբան:

Ուշտունյաց նախարարը, որ աչքերը քնեած, անխոս ականջ էր դնում՝ կարծես դժվարանալով ըմբռնել նորօրինակ իրադրությունը՝ միայն մի խոսք ասաց.

— Ինչո՞ւ ենք անձներս դնում հոգսերի մեջ... Հաղկերտի պատասխանը թող տա կաթողիկոսը. նա մեր կալվածներով ուռճացել, ձգտում է իշխանության: Նախարարներին համար ի՞նչ է մի կրոնական վեճ:

Վարդանը անբարեհաճ հայացքը դցեց հատակին: Մյուսները լարված սպասեցին:

— Նրանք նեղն են,—շարունակեց Ռշտունյաց նախարարը,—նրանք կկռվեն իրենց գործի համար, կջանան մեղ ևս կռվենք։ Բայց մի՞թե հոգևորականությունը մեր արյունով է կամենում հաղթել և միտել նորանոր կալվածների, ինչպես և տիրազւիսության։ Մեր գործը չէ հոգևոր դասի համար արյուն թափելը։ Մեր արյունը մեղ էլ հերիք չի անում արդեն...

— Տեր Ռշտունյաց,—զուսպ, բայց հանդիմանական ձայնով խոսեց Վարդանը,—ժամ չէ վեճի և դժգոհության՝ հոգևոր դասի հետ, Հաղկերտին տրվելիք պատասխանը միայն հոգևորների գործը չէ։

Եվ Վարդանը շտապեց փակել անախորժ վեճը։

— Վերջացնենք, տյարբ։ Միացնե՞նք հոգևորականությունն ու նախարարությունը և միասին տանք պատասխան Հաղկերտին։ Ժամանակը տագնապալից դառավ...

Վարդանը խոսեց հաստատուն և պարզ եղանակով, առանց հարկադրական շեշտի, բայց նրա ձայնի մեջ զգացվում էր իր կամքը թելադրողի և ղեկավարի մետաղային կարծրությունը։

Սակայն Վարդանը Ռշտունյաց նախարարի խոսքերում տեսավ իր դործերի մի թաքուցյալ հակառակորդ, որին պետք էր համոզել հետո։ «Սա մենակ չի լինի. կլինեն և այլ հակառակորդներ»,—մտածեց նա, մռայլվեց, բայց և զսպեց իրեն։ Ապա վճռական շարժումով դարձավ նախարարներին.

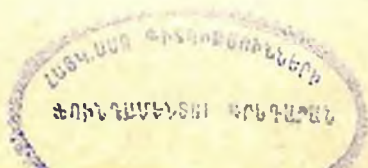
— Հարկ է շտապ ճանապարհվել Արտաշատ։

— Հարկ է,—շեշտեց Հաղարապետը,—և աստված հասնի մեղ,—մրմնջաց և հառաչելով վեր կացավ գնաց դեպի պատուհանը։

Վեր կացան նաև մյուսները։

* * *

Նոր էր Վարդանը նախարարների հետ սենյակից դուրս գալիս, որ միջանցքում նրա դեմ եկավ մի զառամյալ կին եռանդուն դեմքով և կոբուլի շարժումներով։ Դա Վարդանի մայրն էր, Մեծ Տիկինը։ Նա հուզված էր և դողում էր։ Նիհար ձեռքերը տատասկների պես օդում կարկառած՝ նա եկավ դեպի Վարդանը և շարագույժ ձայնով, որ գալիս էր կրծքի խորքից, գոչեց.

— Հայրենին մահու վտանգն է... Ճակատի՞դ էր գրված, դավա՞կս...

Վարդանը փութկոտ բռնեց նրա գողգոջուն ձեռը և ջերմորեն համբուրեց:

— Հանգի՛ստ, մայր իմ,—մրմնջաց նա գորովագին ու տրտալուր ժպիտով:

Մեծ Տիկինը առաջ ընկավ և Վարդանի ու նախարարների հետ դուրս եկավ բարե պատշգամբ: Բակում հավաքված էին ամբողջի բնակիչները, սեպուհներից ոմանք, որ գործ չունեին դաշտի մարդանքներում, և այլ զինվորներ:

Մեծ Տիկինը երեսը խաշակնքեց: Նա այլայլվել, խստացել էր՝ ինչպես այն աշխարհից վերադարձած մի զայրալից ուրվական: Նրա աչքերը նայում էին կարծես ոչ մարդկանց, այլ նրանց միջով ինչ-որ հեռու խորհրդավոր աշխարհ, ուր այդ պահին կատարվում էին ամենաքստմանի եղեռնագործություններ: Նա սարսափելի էր և անբնական երկյուղով համակեց հավաքվածներին, երբ իր արծաթե հոնքերի արանքներից աչքերը պսպղացնելով ցասում-նալի գոչեց.

— Շապուհը՞ դարձվորե՛լ շիրմից՝ գալիս է Հայոց աշխարհի արմատը հանի: Խափանեցե՛ք սատանային, պաշտպանեցե՛ք Հայրենին: Ուխտեցե՛ք:

— Ուխտո՞ւմ ենք, տիկին,—ասաց Վահան Ամատունին բոլորի տեղ:

Ամբողջ բակը լռեց: Թվում էր, թե զերեզմանից վեր է կացել Մամիկոնեից մի որևէ նախնի և եկել է երդում ընդունելու, որ ոչ ոք չի դավաճանի Մամիկոնեից ավանդություններին:

Եվ ոչ ոք չհասկացավ, թե ինչպես այդ հասարակ, առօրյա առավոտը դառավ հանդիսավոր մի ժամ, նոր բարձր ներշնչումով տոգորված: Մարդիկ լավ չէին պատկերացնում, թե ինչ է այն նոր արտասուվոր դեպքը, որ անհանգստացրել է այսօր ամբողջ բնակիչներին: Դեռ նրանց չէր էլ ասված հանդամանորեն, թե ինչ է իսկապես պատահել: Բայց Վարդանի գիշերային երթը, նախարարների մտահոգ դեմքերը, անորոշ փսփուրները բոլորին ազդել էին, և բնազդաբար նրանց մտքերը գնում էին դեպի արյաց արժան, որից միշտ շարիք էր գալիս: Բայց ի՞նչ էր այդ նոր շարիքը... Ամբողջ բնակիչներին ազդեց Վարդանի մոր այլայլումը: Նրա մոլեռանդ խոսքերը, Վարդանի մռայլ, անխոս դիրքը:

Ապա Մեծ Տիկինը տազնապալի, դողդոջուն ձայնով դարձավ Վարդանին:

— Զավակդ Հունաստան մնաց, կսնչի՞ր թող գա զինվորյալ գրվի, հերի՞ք է ուսումը:

— Զոհրակը ինքը կգա, մա՛յր,—հեզ ու խոնարհ ասաց Վարդանը,—հանգի՛ստ եղի՛ր:

Աղախինը Մեծ Տիկնոջ թևն ընկավ և տարավ օթեան:

Ամրոցը կորցրեց իր անդորրը: Ամենքը լարվեցին՝ սպասելով մի մեծ աղետի:

Վարդանը նախարարների հետ դուրս եկավ ամրոցից և գնաց մարզանքների հրապարակը: Այնտեղ ձիարշավ էին կատարում: Սեպուհները, բոլորն էլ երիտասարդ, մոռացել էին արտակարգ դեպքը և տարվել էին իրենց զինախաղով: Զինվորները զույգ-զույգ, խմբերով կամ մենակ սլանում էին տեղից տեղ, նետեր արձակում թիրախներին, նիզակներով խոցում օդի մեջ երևակայական թշնամիներին: Ոմանք էլ իրար դեմ սրամարտ էին մղում՝ վահանների հետև պաշտպանելով գլուխները: Հրապարակը թնդում էր երիտասարդ ձայներից և նժույգների ոտնատրոփից:

Հանկարծ մի սուր ծղրտոց ճեղքեց օդը և ծածկեց այդ ընդհանուր աղաղակը: Զորս կողմ լռեցին: Լսվեցին ձայներ. «Խ՛նչ է, ի՞նչ է»: Բոլորը նժույգները քշեցին դեպի մի խումբ մենամարտողները: Հինգ-հինգ հոգի իրար դեմ ելած՝ սրամարտ էին մղում: Նրանք կատաղել էին: Արդեն նրանցից մի քանիսի դեմքից արյուն էր հոսում: Սկսելով սրամարտը իբրև խաղ՝ նրանք ընկել էին հափշտակման մեջ և հարվածներն ուղղում էին իրական մրտքով: Դա երևում էր նրանց շարժումների ոչ կանոնի համաձայն երևույթից: Նրանց սրերն իջնում էին վահանների վրա և կայծեր արձակելով զնգզնգում: Մի երկուսի նժույգները խրխնջում էին կատաղությունից: Նրանք բոլորն էլ ամենհի մարտիկներ՝ աչքերը արնակալած մոնչում էին և թռչում իրար վրա, կայծակի արագությամբ սրերը շողացնելով ու իջեցնելով իրար վրա:

— Դադա՛ր, դադա՛ր...—գոչում էին սեպուհները՝ սրերը ճոճելով նրանց շուրջը, մրդկելով իրենց նժույգները:

Բայց նրանք չէին լսում:

— Նախարարները, նախարարները, դադա՛ր տվե՛ք,— գոչեցին կրկին:

Ամեն ինչ անօգուտ էր: Վաղեցին շրջապատելու նրանց:

Այդ միջոցին հեռվից բազեի նման սլանալով գալիս էր Արծվին: Նա նստած էր իր մերկ նժույգին և անդին էր: Նա խելահեղ թափով թռավ ահագին մի փոս, որ լուրջ պահին սթափ մարդը չէր էլ երազի փորձել և նույնպես խենթորեն՝ նժույգով մխրճվեց մենամարտողների մեջ:

— Քաշվեցե՛ք, կանիժե՛մ ձեր մեռելը... հա՛...

Նա դեի էր նման: Նրա զայրացած դեմքին աչքերը փայլեցին զանակի շեղրի նման:

Կռվողները մի քանի անգամ թափահարեցին իրենց սրերը և ետ քաշվեցին:

— Խե՛նթ լակոտներ,— կշտամբեց Արծվին և այնքան էր կատաղել, որ կարծես ինքն էր պատրաստ նույնպիսի մենամարտի:

Սևաուհները զայրագին գոռացին կռվողների վրա:

Վարդանն ու նախարարները մոտեցան նրանցից մեկին, որ վիրավորվել էր, որին հազիվ էին պահում հինգ ղինվորներ: Նա ճգնում էր դուրս պրծնել նրանց ձեռքից և գնալ վրեժ լուծել իրեն վիրավորողից:

— Թողե՛ք,— գոռում էր նա,— թողե՛ք նրա գիակը փռում:

— Մանու՛կ, նախարարները, Մանու՛կ...— ձայները ճնշելով շրջապատեցին վիրավորին ղինվորները:

— Կանչեցե՛ք այստեղ այդ «բաջերին»,— հրամայեց Վարդանը:

Ձինվորները շրջապատելով կռվողներին, բերին Վարդանի մոտ:

Վիրավորը թևի վերքը մի ձեռքով բռնած, գլուխը կախ և նրա բնկերը՝ մենամարտից և ամոթից կասկարմիր՝ կանգնեցին Վարդանի առջև:

Դրանք դեռ կատաղած հեռում էին և բերանները ծածկում իրար: Քարաբեկոյնների էին նման նրանք՝ իրենց լայն կրծքերով ու ջլապինդ բազուկներով: Մեկը մշուսից զեղեցիկ ու սլացիկ, նրանց խումբը ներկայացնում էր մի սքանչելի փունջ խենթ ու խիզախ մարտիկների:

Վարդանը նայեց նրանց:

— Վիրավորվա՞ծ ես,— հարցրեց նա հանդարտ:

Ըստ երևույթին Վարդանը հայտնի էր իր անողոք դատաս-

տաններով: Բոլորը ահաբեկ սպասեցին նրա վճռին: Բայց նա
այսօր հանգիստ նայեց նրանց և խոսեց մեղմ եղանակով:

— Կռիվ եք որոնում ու չե՞ք գտնում: Եթե ձեռներդ շատ է
եռում՝ գործ կլինի և շուտով:

Մարտիկները գլխիկոր լսեցին: Վարդանը գաղտուկ ժպիտով
դարձավ վիրավորին.

— Վիրավոր ես՝ մեղավոր ես, բարեկամ, ի՞նչ ասեմ. պա-
տիժդ ստացել ես:

Վիրավորը հառաչեց:

— Դու Մանուկը չե՞ս:

— Մանուկն է, տե՛ր,— խմբովին վրա բերին սեպուհներն ու
զինվորները ծիծաղադեմ:

— Դու չէի՞ր, որ աջ թևիս հարվածը ետ տվիր... քուշանի՝
հարվածը:

— Նա ի՞նքն է, տե՛ր,— ծիծաղեցին այլևս բարձրաձայն սե-
պուհները:

Վարդանը բարի ժպիտով նայեց Մանուկին: Մանուկը, որ
պարսկաքուշանական պատերազմում փրկել էր Վարդանի կյանքը
նրան շրջապատած քուշաններից՝ ուղղակի խորտակվեց ամոթից:
Նա կարմրեց, խեղճ հայացքով շուրջը նայեց և լռեց:

— Եթե կարող ես քայլել մենակ՝ զնա թեղ կապել տուր:

Մանուկը հագիվ լսելի ասաց.

— Սրա վերք տվողի վերքը չե՞ն կապի:

Վարդանը ծիծաղեց, ձեռքը դրեց նրա ուսին, մեղմ շոյեց և
մղեց, որ գնա:

Մանուկը դանդաղ գնաց, ապա մի փոքր հեռանալով արա-
դացրեց քայլերը: Մյուսները հետևեցին նրան:

— Անգի՛ն մարտիկ է,— շշնջաց կարծես ինքն իրեն Վարդանը:

Լեյստեղ, զինվորների մեջ, այս երիտասարդ անհոգ ու խենթ
մարտիկների մեջ նա մի պահ մոռացավ իր սրտին չոքած մեծ
հոգսը: Նա ուրախացավ, որ եկավ այստեղ: Լեյո, սրանք, այս ե-
րիտասարդները և՛ ուժ են, և՛ հույս, և՛ կյանք, և՛ ուրախություն:
Հին զորավարը, որի կյանքը անց էր կացել նժույգների վրա,
բաց երկնքի տակ, մարտիկների ընկերության մեջ՝ հիմա այս ա-
ռավոտ մի փոքրիկ շփում ունենալով նրանց հետ՝ ինչ-որ թեթև
զգաց իր հոգսը: Նա լցվեց հավատով, որ բուքը կանցնի, կդան
լավ օրեր: Իհարկե, նա իբրև զորական և քաղաքական անձն, պարզ

էր պատկերացնում փոթորկի վերահասը: Բայց զգացմունքը, հասարակ մարդկային հույսը նրան շոյում, պատրանքի մեջ էր գրցում: Նա կուղենար թերևս, և այդ մի պահ միայն այստեղ, մարտիկների մեջ, որ բախտը նրանից հեռացներ նրան մատուցված դառնության բաժակը: Բայց և իսկույն մտածեց, որ այդ բաժակը նա պիտի քամի հուսկ վերջին կաթիլը: Նա կրկին դառնացավ և դարձավ սեպուհներին:

— Զորագնդերը հերթով կուղարկեք տուն՝ և նորակույրներին կժողովեք վարժանքի: Եվ վաղվանից:

— Հրամանդ ի կատար,— ասացին սեպուհները խմբով:

— Դե, հիմա անցեք ձեր գործի՞ն:

Սեպուհները հեռացան:

Վարդանը դարձավ նախարարներին.

— Դեպքերը կծավալվեն ուշ, բայց վրա կհասնեն հանկարծակի, հեղեղի նման: Զորագնդերը պետք է թափ տալ:

Արծրունյաց նախարարը նայեց Վարդանին, ղնեց նրան՝ կարծես առաջին անգամն էր տեսնում և կարծես երկար ժամանակ գլխի չէր ընկել և հիմա ընկավ հարցնելու.

— Տեր Մամիկոնեից, դու գուշակում ես պատերա՞զմ:

Վարդանը նրան դարձավ զարմացած.

— Շա՞տ է պատահել մեր և արյաց մեջ որևէ վեճ, որ կլուվով չվերջանա: Ես Սպարապետ եմ: Օրհասը որ գա՞ ձեր ու իմ պատասխանը ես եմ տալու...

Արծրունյաց նախարարը մտածմունքի մեջ ընկավ: Հետո կարծես նոր հանգամանքներ նրան անհանգստացրին: Նա սթափվում էր հետզհետե:

— Առաջին հարվածն էլ ես պիտի կրեմ: Վասպուրականը արյաց երկրի դուռն է: Դրա համար եմ հարցնում:

Մոկաց նախարարը ծիծաղեց.

— Հարվածը բոլորս կընդունենք: Ե՛վ առաջինը, և՛ վերջինը:

Վարդանը գորովանքով նայեց խելացի երիտասարդին և մի թևով գրկեց նրան: Առանց այն էլ նա շատ էր սիրում այդ ուշիմ, խելացի և համեստ երիտասարդին: Բայց այսպիսի մի ժամանակ, երբ հայրենիքի վրա էր գալիս մի աննախընթաց, անճանաչելի արհավիրք՝ Վարդանին դուր եկավ այդ պատասխանը: Դա նոր խոսք էր, պատեհին հարմար: Վարդանի տրամադրությունը բացվեց:

— Հույս աստված, հույս աստված,—բացականչեց նա թե-
թե շունչ քաշելով:

Նայելով Տարոնի լայնարձակ դաշտին, ասաց.

— Լեփսո՞ս, հանդիստներս խանգարվեց:

Տարոնի դաշտը ծխալ սկսեց: Մեզը հավաքում էր իր քը-
ղանցքներն ու քաշ տալով շարժվում դեպի արևմուտք: Գարունը
հանդես էր բաց անում արդեն: Արեն սկսեց տաքացնել: Օդն այն-
պես քնքուշ էր և խաղաղ, որ մզում էր միայն երազանքի և ոչ թե
դաժան արհավիրքի: Երկնային թավիշ կապուտակի մեջ սև նետեր
երևացին, որ ճախրում էին և գալիս: Նրանք մոտեցան և «կոլո՛ւ,
կոլո՛ւ» կանչելով անցան նախարարների զլխի վրայով: Իսկ ամ-
բողի մի անպետք բուրգի կատարին արագիլը իր տնտեսությունն
էր կարգի բերում: Ուշինչ, ուշինչ շէր հիշեցնում ո՛չ պատերազմ,
ո՛չ աղետ:

Նախարարները մարդանքի հրապարակից հեռացել էին ար-
դեն: Հեռվից դեռ երկար լսվում էին երիտասարդ մարտիկների
գոշյուններն ու նժուգների տրոփը:

Վարդանը ներս հրավիրեց նախարարներին ամրոց:

* * *

Միջօրեի արևը հաղիվ էր մեղմացնում լեռնային դարնա-
նամուտի ղզալի ցուրտը: Լեռնանցքով գնում էին մի երեսունի
չափ ղինված հեծյալներ, երկու զլխավորի առաջնորդությամբ:
Պարսիկներ էին: Հեռվից իսկ դա երևում էր զինվորների ձվաձև
կճուճանման զլխարկներից, երկար տափակ սրերից, որ կախ-
ված էին նրանց կարճ բաճկոնները սեղմող գոտիներից: Նրան-
ցից շատերի արճաղույն և խորշումած դեմքերին մռայլվում էր
վաղաժամ ծերությունը: Մեծ մասի աչքերի խնձորները դեղնա-
վում էին՝ ջերմախտի նոսրաններից մնացած: Առջևի հեծյալներից
մեկը երկար քղանցքով, սեամորուք, հիսունից անց մի պաշտոնյա
էր, որ ամուր փաթաթվելով ուղտի բրդից կոշտ գործված տուրա-
կանման մեկնոցի մեջ՝ ձեռները խրել էր դրա ուսերի անկյունները,
որ թևերի տեղ էին ծառայում, և կծկվել էր: Մյուսը՝ լայն կապան
դեմքերի վրայով մարմնին գցած դեռ երիտասարդ, դեղնադեմ ղո-
րական էր, լկտի հայացքով, որի մեջ միշտ ինչ-որ շար ժպիտ էր

խաղում: Նա շուտ-շուտ ափով աչքերը հովանի արած նայում էր հեռունները՝ մի բան որոնողի պես:

— Ասում է այնպես պիտի բամես վանքերը, որ էլ հոտներն էլ չգա,—խոսեց առաջինը,—և կհավատա՞ս, ինչքան հարկ որ այս Դենշապուհի օրով եմ ընդունել՝ քսան տարի հանած շունէ՛հ:

— Մով է, երկիր չի,—ասաց զորականը:

— Մով չի, ի՞նչ ծով, ասա թե բամում ենք, ինչպես հրամայել է Դենշապուհը: Թե չէ՝ այս բամելուն ծո՞վ կդիմանա: Առաջ շինականներին էինք բամում մենակ. հիմա որ վանքերին էլ անցանք ու շինականներին էլ ավելի դռեցինք՝ դու տես քամելը:

Ջորականը մանր բրբջաց, հորանջեց և խթեց իր նժույզին:

— Լավ, այս Սյունիքը չէ՞, մարդպանի աշխարհը, ինչպես մարդպանին չի խնայում Դենշապուհը,—հարցրեց զորականը:

— Հենց ամենից շատ կուզես՝ Սյունիքն է հրամայել հարկահանել: Ասում է՝ վառի՞ր, շորացրո՞ւ: Հաղկերտն է հրամայել՝ ասում է: է, ես էլ վառում եմ. ինձնից ի՞նչ է գնում: Նս հարկահան եմ:

— Ըհհ...— աշխուժացավ զորականը և աչքերը պսպղացրեց: —Ահա՛, վանքը երեւո՞ց,—ասաց նա,—իսկ շենը տեսնես որտեղ է:

— Շենը կողքին է, ժայռի հետևը:

Դիմացը երկու հեծյալ երեացին: Նրանք գնում էին նույն ուղղությամբ և բանի որ ավելի դանդաղ էին, սրանք հասան նրանց:

Դրանցից մեկը կարճահասակ, եռանդուն ծերուկ էր, խելացի, խորամանկ, մանր ու շարժուն աչքերով, որ իրենց բներից անհանգիստ դուրս էին նայում այնտեղ թաքնված զաղանիկների պես: Նա պարսկական շքեղ վերնազգեստ ուներ: Նրան հետևողը հասարակ հայ զինվոր էր:

— Պարսի՞կ ես,—հարցրեց հարկահանը նրան:

— Մի քիչ,—պատասխանեց ծերուկը լուրջ թե կատակ, ամենայն հանդարտությամբ զննելով հարկահանին:

Հարկահանը կիսաժպիտ սպասեց, որ նա էլի խոսի:

— Պարսկաստան շատ եմ ապրել,—ասաց ծերուկը:

— Ո՞ւր ես գնում:

— Մարդպանի մոտ:

Բավականին տեղ գնացին միասին:

— Դո՞ւք ուր եք գնում,—հարցրեց ծերուկը:

— Կանքերը, շենքերը, ո՞վ գիտե:

— Հը՛մ,— արեց ծերուկը և աչքի շափով ղննեց ամբողջ ղինախումբը և հասկանալով լռեց: Նա լավ գիտեր, դա պարսից Հաղարապետից նշանակված հարկահաններից մեկն էր: Դենշապուհը Հաղարապետի կողմից ուղարկվել էր Հայաստանն աշխարհագիր անելու և իր խոստման համաձայն՝ հարկերը թեթևացնելու: Բայց նա հենց հասել էր Հայաստան՝ սկսել էր խստադատան հարկահանությունը, որի նպատակն էր հայ հոգևորականությունը ընշադուրկ անել, ստիպել հավատադաճության:

Մի փոքր անց նրանք մոտեցան վանքին, որ պարսպի մեջ էր: Երևաց նաև նրա կողքին շենք, որի խրճիթները խրած էին լեռնալանջի մեջ:

Երկու ղինվոր առաջ անցան և նիզակների կոթերով թակեցին պարսպի դարբասը: Ներսից մարդ չմոտեցավ: Զինվորներից մեկը իջավ նժույգից և քարը վերցնելով՝ սկսեց ամուր թակել դարբասը: Կրկին ոչ մի պատասխան: Բայց, երբ ղինվորները խմբով սկսեցին քարերով կոտրել դարբասը, սա բացվեց լայնորեն, և ներսից դուրս եկավ մի բարձրահասակ, հաղթանդամ, գեր ու խստահայաց վանական, սևագանգուր հոնքերը աչքերին կախված, այտերը թավամաղի մեջ կորած: Նա լիքը փորն ու լայն կուրծքը ցցած՝ հանդուգն ղիմավորեց հարկահանին:

— Դարբասն ինչո՞ւ եք կոտրում:

— Ինչո՞ւ եք ուշացնում,— կոպտեց հարկահանը:

— Աղոթում էինք:

— Աղոթքի ժամանակ կլինի: Շո՛ւտ, հարկային մնացորդ հացը, կրելու պարկերը, դրաստը հանեցե՛ք և շափերը բերե՛ք:

Վանականը, որ վանահայրն էր, ինչ-որ մտմտաց իր մեջ, հետո մռայլ ետ քաշվեց, որ ճանապարհ տա ներս մտնող ղորականին: Հետո ինքը գնաց դեպի վանքի խորքը: Հավաքվեցին վանականները և սկսեցին անհանգիստ փսփսալ իրար մեջ:

— Թաքուստը ղմատնե՛ք...— ցած ու նշանակալից ասաց վանահայրը,— պարտական կմնաք հովուր դատաստանի...

— Դիմացե՛ք, թե դեպք լինի,— կամաց ասաց մի ծաղկատար ղեմքով կարճ ու գեր վանական, որի գոգնոցը ուռուցիկ, ցցուն փորին՝ մատնում էր, որ տնտեսն էր:

Նա կարգադրեց վանականներին, և սրանք սկսեցին պարկերով ցորենը կրել դուրս:

Զինվորներն իշան նժույզներից և սկսեցին ցրվել վանքի փոքրիկ գավթում, ղենն և պահեստները, վանքի ներսը, ծիծաղել, բրբջալ: Յորենի պարկերը կիտվեցին գավթում, բերին կողերը և բանալով մի քանի պարկ՝ սկսեցին շափել: Բայց, ըստ երևույթին, դա ձանձրալի դառավ թե ինչ՝ հարկահանին, նա սկսեց աչքի շափով հաշվել: Վանահայրը հակառակվեց.

— Աշնանը տվել ենք լիովի. մնացորդը վերցրու, դու նորից ես վերցնում տարեկան:

— Պատերազմ է,— բացատրեց հարկահանը,— պետք է օգնեք:

— Ամբողջ վանքը հո չեք տանելու, տե՛ր հարկահան, օրե՛նք բանեցրու, խի՛ղճ ունեցիր:

— Խղճով ու օրենքով է, բերեք:

Տնտեսը քրտնամխած, հեհեհ, կարճ ու հաստափոր, տակառի պես գլորվում, օրորվում էր դեսուդեն: Նրա ծաղկատար դեմքին մի արտահայտություն կար միայն. վտանգված մթերքի սարսափը: Վանահայրը կարմրեց, քրտնեց և շնչատելով մոտ գնաց զինվորներին, որ սկսել էին կոտրել ինչ-որ փակ, ցածր դուռ:

— Հեռացե՛ք այդտեղից, զինվորներն այդտեղերք գործ չունեն,— մոտ գնաց արգելելու վանահայրը:

Նրան ընկերացավ տնտեսը: Զինվորները շլսեցին և որտեղից էր՝ ձեռք բերած տապարով սկսեցին կոտրել դուռը: Դուռը կոտրվեց, նրանք սողոսկեցին ներս և սկսեցին դուրս քաշել ծանր ու թանձր մորթիներով յուղ ու պանիրը: Վանահայրը վաղեց, կանգնեց դռան առջև և սկսեց դիմադրել:

Շինականները ներս մտան գավիթը: Նրանք անհանգիստ էին, զգալով, որ եկող պարսիկները մի նոր փորձանք են բերել նաև իրենց, և լարված հետևում էին անցուղարձին:

Մառանի դռանը սեղմված տնտեսը, որին մի քանի զինվորներ խեղդում էին, մի պահ կոկորդն ազատեց ու դուռաց.

— Աստվածասե՛ր բրիստոնյայք, կանչեցեք Բակուր գյուղապետին:

Բայց շինականները կարծես շլսեցին: Միայն սկսեցին իրար մեջ խոսել:

— Մտի՛կ, մտի՛կ, ո՛նց են դիմադիր կանգնում, չեն տալիս:

— Ո՞նց չեն տա, կառնեն:

— Հա՛ց է, ա՛յ Թուն, հա՛ց, ո՞նց կտան:

— Բա մենք մարզպանին ո՞նց ենք տալիս, վանքի՞ն ոնց տւիինք: էդ տոպրակաների միջինը մեր արյուն քրտինքն է, մեր հարկն է վանքին:

— Դե՞ մենք վանքի գերին ենք:

— Նա էլ արքայի գերին է: Դե հիմի տո՞ւր:

— Հրե՛ն, հրե՛ն, մի վանահո՞րը, մի վանահո՞րը, տես ո՞նց է իրեն ուտում:

Իրոք՝ ղինվորների և վանահոր մեջ սկսվել էր մի ըմբշամարտ: Զինվորները դուրս էին քաշում տոպրակները, վանահայրն ու տնտեսը դիմադրում էին:

Տնտեսը մուկանց, ճեղքեց ղինվորների շղթան, վազեց դեպի շինականները, գոռալով.

— Ապա մի օգնութ՞յուն, կանչեցե՛ք Բակուր գյուղապետին, հեծյալ ուղարկեցե՛ք մարզպանին: Ողջ նյութը տարան... Առաքե՛լ շինական:

-- Վանքն էլ հե՛տը տանեն թող,--ասաց մի շինական, մըռալ նայելով տնտեսին:

— Հիշաշա՛ր եք, անիծից արմատներ,--մոմաց տնտեսը և դեմքը դարձրեց դեպի շենը՝ սպասելով գյուղապետին:

— Ես որ հիշաշար չլինեմ՝ թիկունքս հիշաշար է, որ գյուղապետին ձաղկել տւիր մի չափ պակասորդի համար: Մրմոցը վրաս է դնու:

— Աստվա՛ծ անիծի ձեզ...

— Մի՛ անիծի, հա՛յր Հակոբոս,--ասացին շինականները, --Առաքելը դադված է...

Շինականը՝ Առաքելը, սուր ու յար նայեց տնտեսին.

— Ի՞նչ ես ուզում: Հրես կգան իմ բկին է՛լ կշոքեն մարզպանի հարկի մնացորդի համար:

Եկավ Բակուր գյուղապետը, սրահայաց, տարեց մի մարդ, կոշտ բեղերով ու լայն դեմքով, առողջությունից շիկնած, որին ընկերացել էր մարզպանի մոտ գնացող ծերուկը:

— Բակո՛ւր գյուղապետ, օգնի՛ր,--շնչատեց տնտեսը,--մա՛րդ ուղարկիր մարզպանին...

Բակուր գյուղապետը մտածկոտ դեմք ընդունեց: Նա ներքուստ համաձայնեց տնտեսի հետ: Այօրինի հարկահանությունը կարող էր գործադրվել նաև շինականների մեջ, մարզպանի հար-

կերի մնացորդը կվտանգվեր, և ինքը գլխով էր սլատասխանատու նրա առաջ: Ստիպված էր միջամտել: Բայց տատանվեց, սպասեց:

Իսկ դիմացն սկսվել էր մի բստմենյի տեսարան: Վանահայրը կռվում էր նոր դուրս քաշած տոպրակների համար, ջանալով դադարեցնել կողոպուտը: Նա վազում էր դեպի ղինվորները, որոնք կոտրելով մի նոր մառանի դուռ՝ սկսել էին դուրս բերել յուղի, պանրի և մսեղենի պահածոյի մորթե տկերք, ապուխտները, մըրգեղենի շարանները: Տնտեսն ալլալվեց, գունդուկծիկ վազեց դեպի տկերք և գոռաց վանականների վրա.

— Լրգելե՞ք նգովից արմատներին, և՛ տ վերցրեք...

Վանականները ծեր ու երիտասարդ հարձակվեցին օգնելու: Այնպես էին իրարից շորթում, ետ խլում, կարծես խլում էին գոյովյունը, կյանքը: Կարծես նախամարդիկ՝ մոտակա ձորերի քարանձավներից դուրս վազած, կռվում էին որսին տիրանալու համար: Կենդանական, գաղանաչին բնագոյը կատաղեցրեց երկու կողմին: Վանահայրը մթերքի պաշտպանության մեջ մոլեգնելով՝ մոռացավ և՛ իր զգեստը, և՛ իր աստիճանը, և՛ կարգը, պատառտված, գգգված, ընչաքաղց աչքերը կատաղի պապղացնելով, բաշբջելով դեսուզեն էր ցատկում: Զինվորները նրան բռնեցին հեռու և մթերքները դուրս բերելով, դրին մեջտեղ: Այն ժամանակ վանահայրը հանկարծակի ահռելի ուժ գործադրելով՝ հարու տվեց ղինվորներին, ճեղքեց նրանց շղթան և հարձակվելով մթերքների վրա՝ ըմբիշի նման զարկով գրկեց մի ծանր ու խոշոր մորթե տիկ և արջի նման կողեկող ընկնելով տարավ դեպի մառանի դուռը: Զինվորները հետևից հասան արգելելու, ձեռները գցեցին տկին: Սկսվեց մի մոլեգին բաշբջոց: Վանահայրը բրտնամխել, վզի երակները ուռել՝ ուժ էր անում բաց շթողնել տիկը: Նրա զգեստը ճղվեց, վայր ընկավ: Տակից դուրս ցցվեց նրա բրդոտ կուրծքը: Նա գաղանաձայն մոնչոցներով հեռում էր և կատաղում:

Հարկահանը, որին զայրացրեց այս դիմադրությունը՝ նշան արեց տեսարանը դիտող և սպառնալի ժպտացող հրամանատարին: Նա սուրը հանեց և հարձակվելով վանահոր վրա՝ սրի կոթով զարկեց ուսին: Վանահայրը չզգաց ոչինչ, նա կրկին հարվածեց: Վանահայրն ընկավ և չորեքթաթ մղվեց դեպի դուռը և մի ձեռքով կառնեց նոր դուրս բերվող տկին: Երրորդ հարվածը գլխին՝ ստիպեց նրան բաց թողնել տիկը և ընկնել:

Վանականները տեղի տվին և վանահորը ներս տարան: Պար-

սիկ զինվորները, մի կողմ կույտելով հացի և ալ մթերքների սլաշարը, խարույկ վառեցին և սկսեցին պղնձե ամանները դուրս բերել, ճաշ եփել:

Հարկահանը մոտ գնաց, աչքի չափով հաշվեց հարկահանված մթերքը և ցած բերեց իր ձիու թամբից կախած ձողիկները, որոնց վրա դանակով խազեր կային նշված: Լկա կանչից հրամանատարին և ասաց ցած ձայնով.

— Սկսենք շե՛նը...

— Սկսենք զորամասին,—ասաց հրամանատարը, որ նայելով շինականներին՝ ինչ-որ վտանգ նկատեց:

— Հա՛, գիտե՛ն կատաղել շները,—մոմռաց հարկահանը, խեղճ նայեց շինականներին, նստեց մի գերեզմանաքարի վրա և սկսեց նոր խազեր նշել ձողիկների վրա: Բակուր գյուղապետը բարվոք համարեց գնալ նրա մոտ: Նրան հետևեց մարզպանի մոտ գնացող ծերուկը:

— Օրենքո՛ւ վերցրեք,—ասաց Բակուր գյուղապետը,—այսօրանը օրենքով չէ: Սա մարզպանի աշխարհն է:

Հարկահանը տակից վեր նայեց և շատասխանեց: Նա խորատուվել էր իր հաշիվների մեջ: Գյուղապետը կրկնեց իր խոսքը, բայց հարկահանը վեր կացավ և սկսեց նայել եկած ճանապարհի ուղղությամբ: Եվ ահա բլրի վրա երևաց սպասված զորամասը, որ սկսեց իր կճուճանման գլխանոցներով վերուվարել, ծակծկել երկինքը:

Բակուր գյուղապետը հեռացավ վիրավորված: Լուռ հետևեց նրան նաև ծերուկը:

— Սրանք կգատարկեն շենը, մարզպանին բաժին չեն թողնի: Գնամ շտապեցնեմ մեր հարկահանին:

Զորամասը հասավ և վանքի առաջ կանգնեց: Մանրամարմին սևադեմ հրամանատարը իջավ նժույգից և մտավ գավիթը, կանգնեց հարկահանի առջև:

— Հը, ի՞նչ արիք:

— Վերջացրել ենք: Շուտով ճաշ կտանք զորախմբին:

Եվ մի փոքր անց սկսվեց ճաշը:

Զինվորները խումբ-խումբ նստեցին խարույկների շուրջը և սկսեցին կողոպտուր վայելել: Ժաշը դեռ նոր վերջացած՝ հարկահանը ասաց հրամանատարին.

— Լկա՞, հիմա էլ շե՛նը:

Գնալով դեպի շենը՝ հարկահանը նոր նկատեց թամբած նը-
ժուլգները, որ ցրիվ կապած էին քարերին ու ցանկապատերին
և ինչ-որ շփոթ վիճակի հրճիթներում ելումուտ էին անում, պար-
կեր դուրս բերում:

Հարկահանը իր հետ եկած հրամանատարի և զինախմբի հետ
մտավ շենը և հրամայեց կանչել գյուղապետին: Սա եկավ ան-
հանգստացած:

— Այս ուղքե՞ր են, ի՞նչ բանի են,—հարցրեց նրան հարկա-
հանը:

— Մարզպանի հարկահաններն են,—պատասխանեց գյու-
ղապետը,—աշնան հարկի մնացորդն են հավաքում:

Պարսիկ հարկահանը շառագունեց զայրույթից.

— Արքայի հարկից առաջ ընկնել և մարզպանի՞ն տալ—ինչ-
պե՞ս կհանդգնեք: Արգե՞լք եմ դնում բերքի վրա:

Նրա օգնականները ընկան շենը զինվորների հետ:

Ձինվորները մտնում էին խրճիթները և շինականների մեջք-
ներին բարձած դուրս էին բերում ցորենի պարկերը, հրամայում
ցած դնել հրապարակում, ուր նստել էր հարկահանը:

Գյուղապետը պահանջեց, որ հարկը նախ՝ շափեն և ապա՝
ձեռ շտան մարզպանին պատկանածին: Հարկահանը շլսհլու տվեց,
և միայն իր ձողիկների վրա խազեր էր նշում: Երբ գյուղապետը
մի անգամ էլ ստիպեց, որ շափեն՝ հարկահանն ասաց.

— Արքայից արքայի օրենքին դե՞մ ես դուրս եկել: Լեզո՞ւյ
պոկել կտամ:

— Ես արքայից արքայի օրենքով եմ խոսում,—խստացավ
գյուղապետը,—հարկը միշտ էլ տվել ենք. այսպե՞ս ենք տվել:
Եվ հարկն էլ մենք էինք հավաքում: Իսկ հիմա որտե՞ղ ենք, մարզ-
պանի աշխարհը չէ՞ սա, ի՞նչ է...

— Արքայից արքայի աշխարհն է սա...

— Ինչո՞ւ ես շենը պլոկում, թե որ արքայինն է,—ավելի բոր-
բոքվեց գյուղապետը:—Հիմա մարզպանը ինձնից հարկ կպահան-
ջի, ի՞նչ պատասխան տամ նրան:

— Դու պատասխան Դենշապուհի՞ն կտաս: Պատերա՞ղմ է,
հասկացե՞ք այս բանը:

Գյուղապետը զգալով, որ հարկահանը ուղղակի կողոպտում է
շենը՝ կանչեց մարզպանի հարկահաններին և առաջարկեց առանձ-
նացնել մարզպանի հարկը:

Շինականները այս լսելով իրար անցան:

— Ասեք ողջ ընտանիքներով դնանք ընկնենք ջո՛ւրը:

Հավաքվեցին գյուղապետի մոտ:

— Դո՛ւ խնայիր դոնն. վառելու շն՞ք շենը:

— Զեմ կարող, ինձ կախ կտա մարդպանը,— գոռաց գյուղապետը,— ջոկեցեք մարդպանի հարկը,— դիմեց հայ հարկահաններին:

Սկսվեց մի ապօրինի, անօրինական հարկահանության մըրցում պարսիկ և հայ հարկահանների մեջ: Տենդային հապճեպով կողմերն սկսեցին կրել ամեն բան, երկյուղ կրելով դիմացիինց:

Աղմուկ բարձրացավ ընկավ շենը: Կանայք, երեխաները դեսուդեն վազվզեցին, սկսեցին իրար օգնության կանչել:

Շինական Առաքելը մեջտեղ եկավ և կանգնեց պարսիկ հարկահանի առջև.

— Քանի՞ հարկ պիտի տանք՝ մարդպանինը, արքայինը:

Հարկահանը ծիծաղեց.

— Դն ձեր դործն ի՞նչ է. այն է՝ հարկ տա՛լ ու հարկ տա՛լ:

— Մարդպանը տանում է, դու տանում ես, ի՞նչ պիտի լինի:

— Շինականը մուկ է. ինչքան կուզես՝ հանի՛, հա՛ կհավաքի՛:

Առաքելը լռեց և մոռյվելով գլուխը կախեց: Զինվորը ներան դրդեց նիզակի կոթով, որ առաջ ընկնի և դուրս բերի բռնները:

Առաքելը ծովեց, խեթ նայեց նրան և զնաց ներս և շուտով դուրս եկավ՝ մեջքին ծանր պարկը ու սկսեց տնքալով ու հուսահատ դուրս կրել հացը: Նրա կինը, որ դռան առջև կանգնած էր, սկսեց անիծել.

— Թաղե՛մ սրանց թագավորի գլուխը: Տարենը քանի՞ հարկ է վերցնում: Գարնանը հարկ կվերցնեն՝: Մարդպանն էլ նրանից բան սովորեց, պակասն էլ նա է լրացնում: Ասա՛ ջուրը եկավ տալով մեզ:

Հարկահանը ծիծաղելով հարցրեց.

— Ի՞նչ է ասում այդ կինը:

— Ի՞նչ պիտի ասի. չի ուզում հարկը տալ,— բացատրեց հրամանատարը:

— Ինչպե՞ս չի ուզում: Քուշանը նեղում է: Զորքին հաց է պետք. հասցրո՛ւ, որ բավականանա:

Ու հետո ծիծաղելով ավելացրեց.

— Դեռ հացը ի՞նչ: Շուտով իրենց կտանենք, որ զորքի բեռները մեջքներով կրեն: Դժաստը կտտորվել է:

Զինվորները, որ լսում էին այս խոսակցությունը՝ սկսեցին զվարճանալ մոռյլված Առաքելին նայելով: Նա կրում էր հացը անխոս ու բուժ համակերպությամբ: Կինը հարձակվեց վրան:

— Ի՞նչ ես կրում, հա կրում... Հո կոտորելու չես տնով տեղով:

Առաքելը չէր լսում: Կինը բռնեց թևից.

— Ա՛յ մարդ, քե՛զ հետ եմ, չե՞ս լսում:

— Կորի՛, թե չէ՛ հերոս հիմի քեզ վրա եմ թափում հա՛,—մըռնչաց Առաքելը ու ներս գնաց:

Զինվորները զվարճացած՝ մանր քրքիջներով գնացին հետևից: Երբ նա դուրս եկավ, նրանցից մեկը սկսեց Առաքելին թիֆե բղել նիզակի կոթով, ինչպես գրաստի: Առաքելը շանդրադարձավ, այլ միայն ծանրությունից տնքալով՝ ցած դրեց պարկը և բրտնամըխած կանգ առավ, որ շունչ քաշի:

Զինվորները նիզակների կոթերով բղեցին Առաքելին: Նա գընաց, բայց դանդաղ:

— Դե՛,—բղեց նորից զինվորը:

Առաքելը ճակատի բրտինքը սրբեց և կրկին ներս գնաց՝ առանց անդրադարձնելու վիրավորանքը:

Շուրջը հավաքվել էին շինականները, որոնց գործը վերջացել էր: Նրանք ձեռքերը ծոցները դրած, գունատ, մոռյլ սկսեցին դիտել:

Դուրս եկավ Առաքելը դատարկ պարկը ձեռին: Նա կանգնեց դռանը, պարկը զարկեց գետնին:

— Ա՛հ-հա՛, մաքո՛ւր՝ մաքո՛ւր. տակից վրայից կտրեցիք, թողիք մերկ ու սոված... Դե հիմի էլ ի՞նչ կուզեք... ասե՛ք...

Զինվորներից մեկը ծիծաղելով հարցրեց.

— Է՛լ բան կլինի տալու բե՛ր:

— Ի՞նչ բերեմ, մի՞սս,—խեթեց Առաքելը,—ահա՛,—ցույց տվեց մերկ կուրծքը:

— Պատերազմ է, սիրելիս, ամենքս էլ պիտի մի փոքր սեղմըվենք,—ասաց անամոթ կատակով հարկահանը:

— Տուններս քանդվե՛նե՛ց, Առաքե՛նե՛լ...—սկսեց աղիողորմ ողբալ մի պառավ ու նստելով գետնին ծնկները ծնծեց:

Առաքելն առաջ եկավ ու ձայնեց հավաքվածներին.

— Տուն քանդվելը հլա կա՛նա՛ց, երբ կմտնեն հոգուդ տունը...

— Իսկ այս շո՞ւնն ինչ է հաշում,— օձացավ հարկահանը, աչքերը խոժոռելով Առաքելի վրա:

— «Ի՞նչ է հաշում»...— շանթեց իր հայացքով հարկահանին Առաքելը,— հլա կացե՛նե՛ք՝ զլուխը կբարձրացնի՛ ռամիկը, զլուխը կբարձրացնի՛ հայոց աշխարհքը: Այնպե՛ս բարձրացնի, որ պարսիկը գույնը գցի:

Մի վայրկյան սպասեց ու հանկարծ աչքերը պսպղացրեց հարկահանի վրա:

— Հաշե՛լ ես ուզում, ա՛ռ,— շնչահատ ու խուլ ծղրտաց և վազելով հարկահանի վրա՝ քացով այնպես հարվածեց, որ նա անմիջապես ետ շրջվեց շնչասպառ: Հետո ուժով խլեց զինվորի նիզակը, հարվածեց վրա եկող զինվորներից առաջինին: Շինականներն իրար անցան: Ոմանք քաշվեցին ետ, ոմանք էլ միացան Առաքելին ու սկսեցին քարերով ու մահակներով կռվել զինվորների հետ: Կանայք ճչացին ու վազվզելով այս ու այն կողմ՝ ըսկըսեցին երեսաներին հավարել, ոմանք օգնել ամուսիններին, ոմանք շիմանալով ինչ անել՝ քարացած մնացին տեղներում:

— Առաքե՛լ, փախի՛ր, տղանե՛ր, փախե՛ք,— ձայն տվին շինականները:

Առաքելը վաղեց դեպի մարդպանի հարկահանների նժույզները: Թուով մեկի մեջքին ու շափ գցեց դեպի լեռան կածանը:

Զինվորները, սակայն, ուշքի եկան ու սկսեցին հարվածել շինականներին և փախչողներին հետամտել, բռնեցին մի քանիսին, բայց մի խմբի հաջողվեց փախչել դեպի լեռները:

Մնացածները ենթարկվեցին վայրենի ու դաժան ծեծի: Ներանց ստիպեցին մթերքը կրել վանքի գավիթը, որտեղից նրանք իրենց գրաստներով և մասամբ էլ մեջքներով պետք է հասցնեին Արաքսի ափը՝ դեպի Պարսկաստան տանելու կողոպուտը:

* * *

Սյունյաց լեռները կոհակում, վետվետում և հորձանք էին տալիս դեպի երկինք՝ փակելով հորիզոնը տեղ-տեղ շեշտակի բարձրը:

Սև դահավանդի վրա գոռող արծվի նման թևաբաց նստել

էր ամբողջը, անդունդն էր, ուր դետը ոլործուն դանակի պէս երկիրը կտրել էր երկու մասի և գնում էր կորչում հեռավոր ծործորների բովիղում:

Չորերում ձյուն էր ու սառույց, իսկ արեկող տեղերում ժայռերը կաթում էին, և գետինը սեացել էր: Գարունը շնչում էր արդեն: Լերեւոյին կեսօր էր:

Լեւորոցի այն մասում, որ հենվում էր անդնդի վրա, մի հաշկաբաժնում, ուր մի սենյակ էր նայում անդնդին՝ լայն պատուհանի առաջ ընտիր կաղնե դահույքին նստել էր մի տարեց մարդ: Խոշոր գանգուր սեւափայլ սաթի մաղերը իջնում էին ծոծրակից և ցորնագույն աշտերից վայր: Մազազանգուր սև խաղողի ողկույզի նման կախվել էր փոքրիկ մորուքը: Նա ծակող ու խելացի աչքեր ուներ, պինդ սեղմած շրթունքներ, որոնցով ավելի թավ էին թվում նրա երկար հոնքերը և ավելի համառ՝ դուրս ընկած ճակատը: Նա նայում էր հոնքերի տակից վեր և հայացքը դաժնում էր այնպես անդնդնադրելի, որին միշտ մարդ ստիպված տեղի կտար:

Նա հագել էր պարսկական պատմուճան և երկարավուն զըլխարկը գլխին, ոլործուն մաշիկները ոտներին՝ պարսիկ պիտի կարծվեր, եթե շլիննին նրա սենյակի դարանում դրած մազաղաթի ձեռագրերը և կաղմերին խաշաքանդակ արծաթե, ոսկե ավետարանները:

Նրա ոտների տակ, մանրածաղիկ զորդի վրա, մազաղաթի փաթեթներ էին ընկած, որոնցով զբաղված էր նա, նուրբ ու մազոտ մատներով ընտրելով մինը, կարդալով և վերագառնալով մյուսին:

Նա թեթև ծափ տվեց: Ներս ընկավ մի ծերուկ նույնպես պարսկական հագուստով և բարև բռնած կանգնեց շեմքին: Դա սենեկապետն էր:

— Չեկավ Կողակը,—հարցրեց նրան:

— Եկել է, տեր մարդպան,—խոսեց սենեկապետը,—չէի կամենում խանդարել զբաղմունքդ:

— Նե՛րս բեր:

Ծերուկն անհետացավ իսկույն: Նստածը մտազբաղ նայեց դռան կողմը, ուր դեռ օրորվում էր սև վարագույրը, և ապա հայացքը սեւեռեց մազաղաթին, ուր ինչ-որ մի կետ հանկարծ խլեց նրա ուշադրությունը: Դեռ երկար սուղվել էր մտքերի խորքը, երբ

ներս մտալ սպասված մարդը, և նա արթնացալ կարծես, հարցական նայեց նրան:

— Հա, դո՞ւ ես,—ասաց զեռ մտազբաղ:

— Բարեւոյջո՞ւն, տեր մարդւոյն,—ասաց եկվորը, որ վանքի և շէնքի հարկահանութեան ներկա եղողն էր, խոնարհօք մինչև կեսը, ապա առաջ եկալ և համբուրեց հյուրընկալի բզանցքը:

— Պատմիր,—ասաց մարդւոյնը հանդարտ ու մեղմ:

Եկվորը, որ մարդւոյնի անվանած Կողակն էր, ետ-ետ գրնաց և շորեկով նստեց դռան մոտ:

— Պատվեր որ տվիր՝ Տիգրանից փերադարձաւ Արտազի ճանապարհով...

— Արտաշատ գնացի՞ր,—ընդհատեց շտապելով մարդւոյնը,—ի՞նչ է տնում կաթողիկոսը:

— Կաթողիկոսը սկսել է ժողովել հոգևորականութեանը:

— Սպարապետը ե՞րբ իմացալ:

— Անմիջապէս ուղարկվեց պատճենը նրան:

— Ուրիշ կերպ էլ չէր լինի... Երկրի իշխանավորը նա՞ է,—հեղանքով խոսեց մարդւոյնը,—նախարարները հավաքվե՞լ են Արտաշատ:

— Շարժվել են տեղերից, գալիս են:

— Ի՞նչ մտքի են...

— Չընդունել, դիմադարձ կանգնել:

Մարդւոյնը վեր կացալ տեղից և սկսեց հանգիստ ու դուստր անցուդարձել սենյակում: Նա գնաց կանգնեց պատուհանի առաջ, հառաչեց և լռեց: Նրա աչքերն արտահայտում էին խորին թախիժ և թաքցրած դառնութեան: Նա երկար նայում էր պատուհանից՝ կարծես հեռու ժայռերի ծերայերում կամ ծործորներում որոնելիս լինէր իրեն խռովող մտքերի, հարցերի լուծումը: Մոռացալ Կողակի ներկայութեանը, նա երկար մնաց այդ դիրքում: Ըստ երևույթին, շատ էին հախուռն այն մտքերը, որ խռովում էին նրան և այն էլ վաղուց: Եվ սովոր լինելով դրանց լուծումը չգտնելուն՝ նա կարծես ժայռին դիմ առնելով հուսահատվեց և հանկարծ ետ դարձալ գեպի Կողակը.

— Ո՞ւմ վրա է, ինչի՞ վրա է նրանց հույսը...

Կողակը հեղնական ժպտաց:

— Ո՞չ, ասա, ո՞ւմ վրա է նրանց հույսը,—կրկնեց հարցը մարդւոյնը,—հույները պարտված, վրացիներն ու աղվանները մեզ

նման, հոնները՝ վտանդ և՛ արյաց, և՛ մեղ: Ո՞ւմ վրա է նրանց հուշար... Երանի թե մեկն ինձ հայտներ այս... Տարոնացո՞ւ վրա է... Այո՞... Տարոնացի՞ն պետք է զսպի արյաց արքային... Չեմ հասկանում... Ոչինչ չեմ հասկանում:

Կողակը լուռ լսում էր մարդպանի այս մենախոսությունը և դործնական մարդու նման լիովին համաձայնվում էր նրա տրամաբանության:

Մարդպանը դեռ երկար անցուդարձ արեց սենյակում և ապա, երբ մի փոքր հանգստացավ, եկավ կանգնեց Կողակի առաջ.

— Արտաշատում չէի՞ն խոսում, որ ես, իբրև երկրի մարդպան, պարտավոր եմ այնտեղ լինել:

— Խոստովանք լինի՞ խոսում էին...—ասաց Կողակը անարտահայտիչ եղանակով,—մա՛նավանդ ասում էին, թե մարդպանը խառն է այս գործին: Ինչո՞ւ հեռացավ անսպասելի:

— Ե՞րբ պիտի սովորեն հասկանալ, որ արյաց արքան առանց Վասակի գիտե իր գործերը:

Երկար լուեց Վասակը և շրթունքները դառնությամբ կծոտելով նստեց գահույթին:

— Բարի,—անցավ նա ուրիշ մտքերի,—դու ինձ ասա՝ հանգիպեցի՞ր Տիգրանում Վարազվաղանին:

— Հանգիպեցի:

— Շարունակո՞ւմ է դավել ինձ:

Կողակը ժպտաց, լուեց և ապա մեղմ եղանակով ասաց.

— Տե՛ր մարդպան, նա քեզանո՞վ է կենդանի և միայն այն է բաղձում, որ դու մնա՞ս կենդանի:

Վասակը հետաքրքրվեց.

— Չգիտեմ ինչ ես ասում:

Կողակը գործին հմուտ մարդու ժպիտով աչքերը դեցեց հատակին և ասաց.

— Հաղարապետը նրան պահում է, որ նրա դավերի միջոցով քեզ պահի իր ձեռքում: Նա էլ դավում է:

Կողակը խելացի արտահայտությամբ նայեց Վասակին: Վասակը մտածեց նրա խոսքի իմաստի վրա: Գիտեր, որ Կողակը անխելք բան չի ասի: Նրան շատ էլ չղարմացրեց այդքան խորամանկ ըմբռնումը մի մարդու, որից ոչինչ չես թաքցնի: Նա լավ հասկացավ Կողակի ասածը: Պարսից Հաղարապետը հյուրընկալել էր իր մոտ Վասակի փեսա Վարազվաղանին որին Վասակը արտաքսել էր

Սյունիքից: Սա զնացել էր պարսից Հազարապետի մոտ՝ հավատն ուրացել, մտել էր պարսից ծառայության, դառել գործիք նրանց: Այս բանը պիտի ստիպեր Վասակին ավելի մեծ գործիք դառնալ, հիմն զնահատում էր իր դիրքը: Պարսից Հազարապետը կամենում էր նրան խաղալիք դարձնել իր ձեռքում: Սա է, որ դառնացրեց Վասակին, երբ լսեց Կողակի այդ թափանցիկ դիտողությունը:

Ներս մտավ սենեկապետը.

— Տեր իմ, Վարդաձորի գյուղապետը:

— Ներս բեր,—հրամայեց Վասակը անխռով:

Ներս եկավ Բակուր գյուղապետը և մռայլ կանգնեց դռան մոտ:

— Խոսի՛ր,—հրամայեց Վասակը:

— Մարզպա՛ն տեր,—հաղիվ զսպելով բամբ ձայնի կոպտությունը, ղեկուցեց Բակուր գյուղապետը:—Դենշապուհի հարկահանները կողոպտեցին վանքը, քանդեցին, հանեցին ցորենի բոլոր պաշարները, հավաքեցին անասունները, վանականներին ծեծեցին, վանահորը ծանր վիրավորեցին...

— Հետո՞, դրա՞ համար ես եկել...—հանդիմանորեն տսաց Վասակը:

Բակուր գյուղապետը մի փոքր վարմացած կանգ առավ, հետո շարունակեց.

— Կողոպուտն անցավ շինականներին: Մտան խրճիթներն ու դատարկեցին ամեն ինչ: Շինականները դիմադրեցին, սպանեցին հարկահանին ու երկու զինվորի...

— Սպանիչները բռնվա՞ծ են,—հարցրեց Վասակը:

— Ոչ, տեր իմ, փախան լեռները: Բայց, տեր իմ, հարկահանը մարդպանական հարկն էլ յուրացրեց, չափն անցկացավ ու...

Վասակը ձեռքով նշան արեց լռել: Դյուղապետը սաստվեց մրնաց Վասակի շարագույժ հայացքից: Զարմացավ, շփոթվեց: Մի՞թե ժխտվեց ղեկուցեց կամ ավել-պակաս խոսեց: Նա վախով ավելացրեց.

— Ես միշտմտեցի: Ասացի՛ սա մարդպանի երկիրն է, ինչպե՞ս եք համարձակվում: Հարկը արքայական է, օրինավոր, հարկը չափ ունի, օրենք, չափն անց կացաք...

Վասակը ոտքը խփեց հատակին.

— Բա՛վ է,—գոչեց նա,—հենց այս ժամիս զնա գյուղի ու

եթե անմիջապես չբերես սպանիչներին նրանց կախաղաններին ինքդ կկախվես ձորափին շան նման: Իմացա՞ր: 'Ին՛, կորի՛ր:

Բակուր գյուղապետը ետ-ետ գնաց ու ծածկվեց վարագույրի հետև, ավելի դարմացած, բան դալրացած այս անսպասելի ու նվաստիչ վերաբերմունքին:

— Գենշապուհի խաղե՞րն են,—ասաց Կոդակը,—ուզում է, որ արքայից ապստամբես, դրա համար էլ ամենից շատ բո երկիրն է ճնշում: Ես այնտեղ էի, բոլորը տեսա: Համբերելու բան չէր:

Վասակը անախորժելով լսեց զուտ ճշմարտությունը, այդքան սուր նկատված խորամանկ ու խելացի մարդու խոսքերը: Բայց Կոդակը շարունակեց կարծես ինքն իրեն.

— Եթե արյաց Հաղարապետի իրեն խաղերը չեն իհարկե...

Վասակը ստիպվեց խոսել.

— Ինչո՞ւ, Հաղարապետին...

— Նրա համար, տեր իմ, որ մի կողմից փորձի բո հնազանդությունը, ստիպի չբողոքել, հաժառարիմ մնալ իրեն, մյուս կողմից էլ թուլացնի երկիրը:

Վասակը դալրացավ, աչիւրան որ ճիշտ էր գտնում այդ միտքը: Մյուս կողմից նրան ամենևին զուր չէր գալիս, որ այդ բաները մտածում և իր մոտ բարձր խոսում էր մի՞ ամենքին ծախվող մարդ:

— Հաղարապետը այդպիսի գործերի չի ձեռնարկի,—ասաց նա:

— Ես էլ հենց այդպես եմ մտածում,—խեղույն շտկեց Կոդակը:

— Իսկ արյաց Հաղարապետն ի՞նչ է մտադիր,—հարցրեց նա Կոդակին՝ ամփոփվելով կրկին իր մտքերի մեջ:

— Ի՞նչ բանի մտադիր, տեր մարդպան:

— Զորք չի՞ ուղարկում Հայաստան:

— Նշաններ չկային:

— Բարի՛, գնա՛,—ասաց մի փոքր անց Վասակը Կոդակին,— գիշերս կգաս մոտս:

Կոդակը վեր կացավ:

— Ների՛ր համարձակությունս,—ասաց նա և զննեց Վասակին,—պիտի գնա՞ս Արտաշատ:

— Այո, շուտով,—պատասխանեց Վասակը և զլուխը թափ

տվեց,—այո, շուտով, շուտով. եթե ոչ՝ այնտեղ մեր սեպուխները հանդեսը կբանան:

— Հրամա՞ն տուր:

Վասակը ձեռով արեց: Կողակը հեռացավ:

Վասակը ծափ տվեց: Ներս եկավ սենեկապետը:

— Մուշտա՞կ:

— Հրամա՞նդ:

Սենեկապետը արագ դուրս գնաց և վերադարձավ սամույր մուշտակը ձեռին: Վասակը մի փոքր դժվարությամբ, դեմքը կրնձ-ռոտելով, հագավ մուշտակը և դուրս եկավ սենյակից: Միջանցքում նրան միացավ թիկնապահը: Նա դուրս գնաց հարկադրամից, ամբողջի դարբասով անցավ գնաց անդնդի եզրը: Երկար ժամանակ կանգնել նաշում էր ներքև, ուր ժայռերի բեկորները դարերի բնթացքում զլորվել իրար հետևից, իրար վրա՝ ստեղծել էին ժայռաբեկորների մի բովից: Ներքևի արևելոց հովտում ծխում էին արոտները: Մոտակա ժայռի աշտարակից մի թռչուն «ճը-ճը-չի՞, ճը-ճը-չի՞» էր անում: Նա ավետում էր զարնան գալուստը: Բայց Վասակը մտադանջում էր այլ հոգսերով: Վարազվազանք... որին նա արտաբերել էր Սյունիքից, իր բոջ հետ զաժան վարվելու և նրան տանջամահ անելու պատճառով: Նրան գրազեցրեց Կողակի խոսքը, թե Հազարապետը Վասակի թշնամուն պահում է իր ձեռքում, որպեսզի ձեռքում պահի Վասակին: Եվ Վասակը մտածել սկսեց, որ Վարազվազանք փառասեր է, պատիվների ու գիրքի ձգտող, նա ուրացել է և դառել է պարսից արքունիքի գործիք: Այս նշանակում է Հազարապետը մրցման մեջ է դնում Վասակին և Վարազվազանին: Եթե Վասակը չգնա գիշումների, գործակցության ուղիով՝ Վարազվազանը կգնա: Եվ եթե Վարազվազանը մեղացանակը տանի՝ նա կնստի մարդպան իր տեղը: «Եվ կբանդի՞ երկիրը... սատանայի ծնունդը»,—մոմաց Վասակը: Այս մտադանջումների մեջ էր, որ հետևից պատանեկան կրճից դուրս թռաժ ուրախապին բացականչով յուններ լսեց: Նա ետ նայեց: Դեպի ինքն էին գալիս երկու պատանի: Նրանք ձեռքներին աղեղներ ունեին և մեջքներին նետերով լի կապարճներ: Երևում է, որ նրանք գնում էին վարժվելու: Նրանք մոտեցան:

— Հայրի՞կ,—ասաց նրանցից կրտսերը,—Բաբիկն ասում է, գնում ենք արշաց երկիրը. ճշմարի՞տ է:

— Ճշմարիտ է, շինք գնում,—ասաց Վասակը և ժպտաց պատանու աչքերի մեջ:

— Դե, թող կատակը, հայրիկ,—առաջ եկավ պատանին և գրկեց հոր իրանը:

Դա ոսկեզանգուր, կլորզուլ և խոշոր կապույտ աչքերով պատանի էր, որի սպիտակ, կանացի մորթին նրան տալիս էր օրիորդի տպավորություն: Մյուսը, Բաբիկը, որի մասին խոսեց պատանին՝ սեռաշյա, բարձրահասակ պատանի էր, որ հոնքերի տակից էր նայում կամակոր հայացքով, մի փոքր անբարյացակամ:

— Հը՞, գն՞ում ենք արյաց երկիրը,—հարցրեց նրան Վասակը, աչքերը կատակ խոթոռելով:

Պատանին համառ ու լուռ նայեց հորը: Հետո թեթև հեղանքով պատասխանեց.

— Գնացողն էլ դու, չգնացողն էլ, ու ի՞նձ ես հարցնում:

Վասակը լռեց և հայացքով սկսեց շոյել իր զավակներին: Նա կարծես մի պահ մոռացավ իր մտատանջումները և ընկավ նոր ու հաճելի մի աշխարհ: Եվ մի այնպիսի մարդու պես, որ բոլորովին մենակ է աշխարհում և միայն մի բան ունի թանկագին ու հարազատ, որով նա բուժում է իր մենությունը, շերմանում, որին կառչում է հիվանդագին սիրով՝ այնպես էլ Վասակը սիրով հանդիպեց իր զավակներին այդ պահին:

— Իսկ գնալ շինք ուզում,—հարցրեց նա մեղմ ձայնով, որ ավելի շոյանք էր, քան հարցմունք:

— Ի՞նչ գործ ունենք արյաց երկրում,—հարցրեց Բաբիկը տհաճ եղանակով:

— Զորական կրթություն, Բաբիկ. չէ՞ որ խոստացար մտնել զորական կրթության:

— Այստեղ էլ կարող ենք զորական կրթություն ստանալ,—ասաց Բաբիկը:

— Այստեղ չեք կարող,—մեղմ, բայց վճռական ձայնով ասաց Վասակը:

— Ե՛ս որ՝ չեմ գնա,—համառեց Բաբիկը,—այո, այո, ես չեմ գնա, թող Ներսիկը գնա, որ այդքան շատ ուզում է:

Վասակը ներքին անհանգստությամբ նայեց Բաբիկին և ծանրը հայացքը բեռնելով նրա աչքերին՝ սկսեց մտածել: Ծանր մըտքեր էին դրանք, որ նա վանեց իրենից՝ ասելով.

— Դեռ այդ վաղ է, տեսնենք, դեռ չգնացինք, մի՞ վախենար:

— Ես չեմ վախենում,—ասաց Բաբիկը,—ես չեմ գնալու:

— Որ ժամանակը գա՝ կգնաս:

— Ոչ մի ժամանակ չեմ գնա:

Վասակը հայացքը խոժոռեց Բաբիկի վրա: Նրան վիրավորեց ո՛չ այն, որ իր վավակը հանդուգն խոսքեր էր ասում իրեն: Նրան խոռովեց խոհերի այլ հախուռն հորձանք, որ լցվեց նրա հոգու մեջ: Իրավ է՝ այդ խոհերը այնքան էլ պարզորոշ չէին դեռ, բայց նրանց մեջ մի ինչ-որ անախորժ, շարագույժ բան կար:

— Ներսի՛կ,—ժպտաց Վասակը տխուր մտքերի բեռից ազատվելու համար,—այսօր տեսե՞լ ես մայրիկին:

— Տեսել եմ:

— Ի՞նչ է անում:

— Եկ ի՛նքդ իմացիր,—ընդհատեց նրան Բաբիկը,—այնքան օրերով գիշեր-ցերեկ զբաղված ես մարդիկ ընդունելով ու խոսելով, որ չես էլ մտնում մայրիկի սենյակը:

— Ասա՛, ասա՛, սիրելի Բաբիկ,—հեղորեն կշտամբեց իրեն Վասակը,—ասա՛, իրավունք ունես:

— Ինչո՞ւ ես հայրիկին կշտամբում,—պաշտպանեց հորը Ներսիկը,—նա մարդպան է, հազար ու մի գործեր ունի:

— Տեսա՞ր,—ասաց Վասակը:

— Ի՞նչ նշանակություն ունի,—համառեց Բաբիկը,—թող ժամանակ գտնի, գա մայրիկին տեսնելու:

— Զի գտնում ժամանակ,—ասաց Ներսիկը:

— Որ ուղենա՞ կգտնի,—ալնդեց Բաբիկը:

Վասակը հեղ ու հնազանդ լսում էր իր վավակի այս հանդուգըն խոսքերը և տխուր նայում էր նրան, երեկ իր սրտում, իր խղճի առաջ ճշմարիտ համարելով նրան: Զավակները նրա ամենաթույլ երակն էին, նրանց առաջ կարծես անզոր էր դառնում նա: Թերևս հանգստանում էր նա Բաբիկի անկեղծ ու կոպիտ կշտամբանքներից:

Ներսիկը գրկեց հորը:

— Հայրիկ, իսկ մայրիկը նույնպե՞ս կգա մեզ հետ արյաց երկիրը:

Հարցմունքը հարվածեց Վասակին.

— Մայրի՞կն ինչու գա...

— Ապա նա կթողնի՞, որ մենք առանց իրեն գնանք ստարու-թյուն:

— Նա լսել անգամ չի ուզում մեր գնալու մասին,—վրա բերեց Բարիկը:

Վասակը մռայլվեց: Նա լուրջ ու մտահոգ նայեց Ներսիկին ու երկար շարունակեց այդպես նայել ու մտածել: Ապա ինքն իրեն հավարած ու սթափ եղանակով ասաց.

— Իսկ զորականը տանո՞ւմ է ամեն տեղ իր մօրը: Դո՛ւ ասա Ներսիկ: Սա խելք չունի:

— Մի՞թե մենք զորական ենք դառնալու:

— Այո, զորական: Դեռ է ձեր ուղին: Դուր պիտի լրիվ դորական կրթություն ստանար:

Ներսիկը գլուխը կախեց.

— Ես մենաստան եմ ուզում, հայրիկ:

— Մենաստա՞ն,—զարմացավ և անախորժեց Վասակը,— ո՞վ է մտքել մեջդ այդ հիմար միտքը:

— Մայրիկը,—շարախինդ եղանակով ասաց Բարիկը,— նա է մեզ շարունակ կարգում գիրք և խոսում փիլիսոփաների մասին:

— Շատ վատ է անում,—զայրացավ Վասակը և զրկից հեռու վանեց Ներսիկին,—ես կասեմ նրան, որ այլևս ձեզ մենաստան չուղարկի:

— Կուղարկի՞,—համառեց Բարիկը:

Վասակը խեթ նայեց Բարիկին և լռեց: Ապա նա սկսեց անհանգիստ անցուդարձ անել տափարակ ժայռի վրա, մոտեցավ և նստեց անդնդի եզրին:

Այդ միջոցին ձորի կողմից բարձրանում էին մի խումբ եկեղեցականներ: Նրանք մազլցում էին, երբեմն շորերթաթ անում, երբեմն վազում: Երևում էր, որ շատ շտապում էին: Վասակի թիկնապահը, որ բավական հեռու կանգնած էր նրանից, տեսնելով եկողներին՝ գնաց դեպի ձորամուտը: Բարձրացողները տեսել էին Վասակին և, ըստ երեւոյթին, շտապում էին նրան հենց այդտեղ հասնելու և տեսնվելու հետք: Վերջապես նրանք մոտեցան և ձորամտի տակին կանգ առան: Նրանցից դատվեց մի ծերունի վանական և մի փոքր առաջ գալով ներքեից ձայնեց.

— Հրամա՛ն տուր, տեր մարդպան:

— Խո՛նչ է պատահել,—հարցրեց Վասակը դժկամ:

— Հրամա՛ն տուր, մի՛ խոսք, ի սե՛ր ամենակալին,— ձայնեց ծերունի վանականը:

Վասակը ձեռով արեց թիկնադահին: Սա ետ բաշվեց ձորամուտից, և խումբը արագ բարձրացավ ձորադուխը:

— Մոտ եկեր,— հրամայեց Վասակը դժկամ:

Մերունին առաջ նեավեց, խումբը հետևեց նրան: Մերունին, որի բաց, մազոտ կուրծքը, զգզված մազերը և պատառոտած հագուստը ցույց էին տալիս, որ կողոպտված մի աչլ աղբատիկ վանքից էր, եկավ ընկավ Վասակի ստերը, ապա բարձրացավ ու մրնալով շորած՝ սկսեց կուրծքը ծեծել:

— Կողոպտեցի՞ր ի՞նչ, մերկացրին, կրկեցին Գենշապուհի հարկահանները, վանքի ունեւորն ու շունեւորը չեն նաչում: Մենք աղբատ վանք ենք: Տաժանիկի հարկ գրեց վանքի վրա, ամեն ինչ տարավ: Վանքը որ վառես՝ ծուխ չի գորս գա: Փրկի՞ր մեզ, տեր մարգպան:

— Փրկի՞ր մեզ,— ձայնակցեցին մյուս վանականները հեվալով և շառաղանդած վերելքի վաղրից: Մերունի վանականի զնուղացիական ոճը, խմբի պատառոտուն բուրձերը, որ ցույց էին տալիս, որ կողոպտվել էին մինչև տակը և ծեծվել՝ Վասակի մեջ շարժեց ոչ թե գոյլ, աչլ գայրույլ: Դա գայրույլ էր և՛ Գենշապուհի, և՛ Հագկերտի զեմ:

Վասակը աչս և նման դեպքերի մասին հաճախ էր լսում: Գիտեր աչլ բանությունները: Բայց նա լսում էր և բաշվելով իր ամբողջ՝ մտածում էր աչլ ամենի մասին: Մտածում էր զիշեր-ցերեկ, բայց չէր գտնում ոչ մի ելք: Նա միայն մի բան էր հասկանում, որ աչս կնճիռները լուծելու համար մեծ ձեռնարկումներ են պետք: Նա զգում էր, որ երկրի զեմ գալիս է մի աշնպիսի փիլիսոփա հեղեղ, որի ամբարտակի ճեղքերը ձեռներով չի կտրելի փակել: Կամ պետք էր թույլ տալ, որ հեղեղը խորտակեր կարկառանք ամբարտակը և ողողեր ամեն բան, կամ պետք էր կառուցել մի աշնպիսի նոր ամբարտակ, որ պահեր հեղեղի հորձանը:

Վասակը բտմնելով նաչեց գետնին սողացող աչս վանականներին և գայրացած գոչեց.

— Գնացեր վա՛նք, ավե՛ր հարկը, հետո կտեսնենք:

— Չունե՛նք, տե՛ր մարգպան, շունե՛նք, մե՛կ մաշկ ունենք, մե՛կ հոգի,— զնուղացու պես ձայնը ծոր զցեց ձերունի վանականը:

— Գնացե՛ք, գնացե՛ք,— հրամայեց Վասակը գաժանորեն:

Թիկնապահն առաջ եկավ:

Մերունին վեր կացավ և ցնցոտիների միջից վեր կարկառեց

իր սեւացած, նիհար ձեռները, ծերունու շրթունքները զոդացին, նա բառերը ծամելով հեռացավ: Խումբը հետեց նրան: Նրանք իջան ձորը:

— Ո՛չ մի վանականի և շինականի մի թույլ տար մոտենան ամբողջին,— հրամայեց Վասակը պահալապետին, որ հետոն կանգնած խեթ նայում էր հեռացող վանականներին:

Դեռ երկար նայում էր նրանց Վասակը: Նրա մեջ մոլեգնեց զայրույթը: Բայց և դա վանականների համար չէր: Նա զգում էր, որ ոչինչ էլ չէր անի վանականներին օգնելու համար: Բայց վանականներին հասցրած հարվածն ու վիրավորանքը բնորոշում էր վիրավորանք իր իշխանության, իր անձի հասցեին:

— Դեռ չապուհն արքա է դառել մեր երկրում,— դառնությամբ խոսեց Բարիկը:

Վասակը խոցվեց և շեշտակի նայելով Բարիկին, գոռաց նրա վրա.

— Դե՛, իսկույն եեթ գնա օթեան:

Նրա հայացքը վայրի էր, շարագույժ: Բարիկը գիտեր հոր նաև կարծր կողմերը, ուստի և զլխիկոր հեռացավ: Նրան հետեց նույնպես մեղավորի տեսքով— թեև մեղք չունեիր— նաև Ներսիկը:

— Դեռ չապուհը... շո՛ւնը... — մոմռաց Վասակը յուրովի և վերցնելով մի քար՝ նետեց անդունդը:

Հետո դարձավ թիկնապահին.

— Կանչի՞ր ախոռապետին:

Մի փոքր անց գնդիկ մի մարդ գլորվելու շարժումներով վազեց եկավ:

— Նժույզները պատրաստիր, վաղն առավոտ մեկնում եմ Արտաշատ ամբողջ համհարզով:

— Հրամանդ ի կատար,— ասաց կանացի ձայնով ախոռապետը և բարե բռնած հեռացավ:

Վասակը վեր կացավ, որ դնա ամրոց: Սակայն այդ պահին նրա ուշադրությունը գրավեց դիմացի անդնդի կողմը ինչ-որ տարօրինակ շարժում: Մի խումբ հեծյալներ նժույզները քշելով գալիս էին դեպի ամրոց: Նրանք արշավում էին բարակ արահետով և սաստիկ հապճեպի մեջ էին: Հասնելով մի որոշ տեղ, նրանք կանգ առան և սկսեցին դիտել ժայռի լանջը:

— Ի՞նչ կա այնտեղ,— հարցրեց Վասակը հավաքված սպասավորներին:

— Փախստականներ են,—ասացին սրանք,—ժայռի լանջը բարձրացան:

Վասակը ավելի սրեց հալացքը և նոր տեսավ մի խումբ մարդկանց, որ անհավատալի ճարտկությամբ մազլցում էին ժայռի կրժրին, միտելով վեր, անտառ:

— Շինականներ են, տեր իմ,—ասաց սպասավորը:

Անդնդի հատակում խոնված հեծյալները արահետ որոնելով սկսեցին բարձրանալ ժայռի լանջով: Շինականները արագ հասան բարափին, այնտեղից էլ՝ անտառը և կորան ծառերի մեջ:

— Էլ որտեղի՞ց կհասնեն, կորա՞ն,—ասաց թիկնապահը:

Վասակը մռայլվեց: Հարկահանին և զինվորներին սպանող շինականներն էին զրանք Առաքելի գլխավորությամբ:

* * *

Ներքին հարկաբաժիններից մեկի օֆիսանում, որ բացվում էր արևելահայաց անդունդի վրա՝ նստած էր մի սևազգեստ կին: Նա իր խրոխտ ու լուրջ սև աչքերը հառել էր զրակալի մատյանին և նայում էր առանց կարգալու, սուզված խոր մտքերի մեջ: Նա զըլխին ու ճակատին սև մետաքսե շոր էր քաշել, որ գլխանոցի պես պինդ շրջանակել էր նրա գունատ, մարմարե ճակատն ու դեմքը: Հոնքերը սևաթավիշ ու միացած՝ ազդում էին կամային, մարտնչող մի ոգու թաքուցյալ ուժով: Հսկարտ քիթը մի տեսակ վեհության շուր էր բերում նրա բարձր բունած դեմքին:

Սակայն զննող հայացքը կարող էր նկատել նրա խոհուն աչքերում թաքնված այն խոր թախիծներից մեկը, որ մշտական լինելով՝ մաշում է ծածուկ և չթուլացող ուժով:

Ներս մտավ մի բարձրահասակ ու շորուցամաք կին և եռանդուն, խուզարկող հայացքով սուր նայեց տիկնոջը:

— Հա, դո՞ւ ես, Զվիկ,—հարցրեց տիկինը:

— Վարազդո՞ւմտը.—բաղմանշանակ աչքով արեց Զվիկը և մի կողմ քաշվելով՝ նայեց դռան կողմը, որտեղից պիտի մտնեք եկողը:

— Հրամայի՛ր, իշխանուհին այստեղ է:

Ներս մտավ մի նրբամարմին, սև ու գողտրիկ, բավական երիտասարդ կին, որի փղոսկրյա նուրբ-դեղնավուն դեմքին գծված էին անփայլ սևամուր հոնքեր, որ աղեղում էին նրա խորաթա-

սիանց աշրերը: Նա ղեղեցիկ էր խելրահան անելու շափ: Կակաշի միջուկի սևության երկար թարթիչները բացութալով լինելիս՝ թափահարում էին օդը ծիծեռնակի թևերի պես: Նա ճկուն էր, վաշտի կատու, խիզախ, գիշատիչ:

Տեսնելով նրան՝ տիկինը թեթև կծկեց դեմքի մկանները, բայց իսկույն ճմլեց այդ կծկումը և տխուր ժպտաց: Վարազդուխտը մոտեցավ և գրկեց տիկնոջը:

Հետո նայելով մատյանին՝ շշնջաց.

— Էլի՞ մատյան ևս կարդում, Փառանձեմ տիկին:

Տիկինը ներքին անհանգստությամբ նայեց Վարազդուխտին և լռեց: Սակայն սա զգալով տիկնոջ խռովքը, որ, բոս երևույթին, նրան այլ առիթներով ծանոթ էր՝ ուղեց խոսելով խլացնել.

— Իսկ ո՞ւր են Բարիկն ու Ներսիկը:

— Չգիտեմ, որսի են գնացել թե նետաձգության,—ասաց Փառանձեմ տիկինը և շարունակեց անհանգիստ նայել Վարազդուխտին:

Նրանք երկար անշարժացան՝ լուռ, իրենց մտքերով պաշարված, հայացք հայացքի:

— Մարդպանը հո չի՞ մեկնում այսօր,—հարցրեց Վարազդուխտն անհանգիստ:

— Չգիտեմ,—պատասխանեց Փառանձեմ տիկինը հուզված:

Այդ միջոցին ներս մտավ Վասակը: Նա մռայլ նայեց ներս՝ Փառանձեմին ջոկ, Վարազդուխտին ջոկ և առաջ եկավ կանգնեց օթեանի մեջտեղ:

Չվիկը մնաց իր տեղում և լարված սպասեց:

— Ինչո՞ւ ևս տղաներին խելքից հանում,—դարձավ Վասակը Փառանձեմին,—ինչո՞ւ ևս մենաստանների ճանապարհը սովորեցնում: Ես նրանց Պարսկաստան եմ տանելու գինվորական կրթության: Նրանք կրոնավոր չեն դառնա: Եվ ի՞նչ ևս քնքշացրել նրանց: Մա՞յրը որն է օտարության մեջ: Մորն, ո՞վ է իմացել, հետները տանեն Պարսկաստան, որ առանց մոր չգնան: Պատրաստել տուր երկուսի զգեստները, շուտով ճանապարհ կընկնեն Պարսկաստան:

Հետո, առանց սպասելու Փառանձեմի պատասխանին՝ դարձավ Վարազդուխտին:

— Գնա՛նք...

Այս ասելով արագ շրջվեց դեպի դուռը և գնաց: Վարազ-

դուխտը հետեւեց նրան: Փառանձեմը հպարտ բարկությամբ նայեց նրանց հետեւից:

Զվիկը, որի ազատ վարվեցողությունն ու ներկա լինելու իրավունքը ցույց էին տալիս, որ նա Փառանձեմի մոտ ավելի մերտերիմ, հարգված ընկեր է, քան սպասուհի՝ երբ ներսն էին վազակը և վարազդուխտը՝ աչքի տակով թաքուն անբարյացակամ նայում էր նրանց և ծածկելու համար իր ներքին խռովքը՝ դուրս էր նայում պատուհանից դեպի անդունդը:

— Մարզպանը տե՞ղ է գնում, տիկին,—հարցրեց Զվիկը խոլաղնին աչքերը Փառանձեմի աչքերին հառած:

— Աստված գիտե,—պատասխանեց Փառանձեմը վիրավորված,—նրա ի՞նչն ենք մենք իմանում:

Զվիկը շխտեց վարազդուխտի մասին՝ չվիրավորելու համար Փառանձեմի ինքնասիրությունը: Բայց երբ նայել սկսեց նրան, և երկուսի հայացքներն իրար մեջ երկար կանդ առան՝ նրանք ավելի հասկանալի խոսեցին իրար հետ այդ մասին:

— Բայց կգնա մի տեղ, չի մնա երկար,—ասաց Զվիկը՝ շարունակելով նույն միտքը և կամենալով հեռվից հեռու հանգստացնել Փառանձեմին:

— Գնա՛ չգնա՛...—ասաց տխրաձայն Փառանձեմը:

— Զէ, ինչո՞ւ ես այդպես ասում, տիկին, այ հիմի կգնա Պարսկաստան:

— Ի՞նչ անեմ. երեխաներիս էլ կտանի հետը:

— Է՛, լա՛վ է, թող թեկո՞ւզ երեխաներին էլ տանի, մենակ թե գնա այստեղից,—մի տեսակ ինքն էլ դադադած ասաց Զվիկը: Փառանձեմը տխուր ու խոհուն լուեց: Հետո հեղ հեղնանքով խոսեց՝ ասես ինքն իրեն:

— Պարսկաստան կգնա, հետը կտանի սրան... Զի՞ արել, որ չանի էլ: Պարսկաստանում չէի՞ն հինգ տարի առաջ:

Զվիկը գլխով համաձայնության նշան արեց և ձեռները խաշտձեւելով կրծքին, նայեց դուրս, անդունդը:

— Սե ու մով լինե՞ր այն օրը, որ սա նրան չհանդիպե՞ր,—ասաց Զվիկը՝ արդեն տեսնելով, որ խոսքը ինքն իրեն բացվեց:

Նրանք չէին խոսում երկար ժամանակ: Զվիկը կծկվեց մնաց պատուհանի գոգում, երբեմն դադարի դիտելով Փառանձեմի դեմքի այլալուծները: Որ Փառանձեմը խոր ապրում էր մի փոքր առաջվա դեպքը, դա անկարելի էր չնկատել: Վաստկն ուներ այդ

ձեները տան մեջ: Իսկ Վարազդուխտի այցելություններն իրենց ամբողջ և առանձնացումները Վասակի հետ հին բաներ էին: Թրվում է, թե Փառանձեմը կամ պիտի բողոքած և հեռացած լիներ, կամ հաշտված: Բայց ահա տարիներ տևում էր այս անհանգուրժելի վիճակը՝ չթուլացող հանդիսությունամբ և համառությունամբ: Ի՞նչ կար Վասակի ու Վարազդուխտի մեջ. ոչ ոք չգիտեր: Մուսլ վարազույրը ծածկում էր մի անվերժանելի գաղտնիք. Վարազդուխտը Վարազվաղանի՝ Վասակի փեսայի բրոջ աղջիկն էր: Նա այցելում էր Վասակին այս բարեկամական հանգամանքով: Բայց թե ինչպե՞ս կարելի է բացելիքաց ժամերով առանձնանալ Վասակի օթեանում՝ դա արդեն անսանձ Վասակի բռնակալական հանդրդնությունն էր:

Ներս մտավ Ներսիկը: Նա վրդովված էր և տխուր:

— Մո՛տ արի,— գործվանքով կանչեց իր մոտ Փառանձեմը:

Ներսիկը շփոթեցավ, այլ գնաց պատուհանի մոտ, կանգնեց Ձվիկի կողքին և բռնեց նրա ձեռքը:

— Ո՞վ է նեղացրել,— հարցրեց ցածրաձայն Ձվիկը:

— Պարսկաստան է տանում մեղ,— գոչեց Ներսիկը լացակուժած,— ի՞նչ գործ ունեմ Պարսկաստանում:

— Պարսկաստա՛ն է տանում...— հառաչեց Փառանձեմը,— ձեղ է՞լ ասաց:

— Ես գնացողը չեմ, ես չեմ գնա,— լաց եղավ Ներսիկը:

— Տես է՛...— ասաց Ձվիկը և կշտամբելով նայեց Փառանձեմին:

— Հիմա էլ երեսաներին չի թողնում ինձ մոտ,— անհանգրստացած, տարակուսված ձայնով ասաց Փառանձեմը և դարձավ Ներսիկին,— եկ մո՛տս, չգնացիր դեռ, մի՛ վախճա:

— Չեմ վախենում, բայց որ ասում է՝ սիրտս դողում է. ես առանց քեզ ոչ մի տեղ չեմ գնա:

— Չես գնա, լաց մի լինի: Ես կթողնե՛մ, որ քեզ տանեն:

— Ասաց՝ հաստատ, անպատճառ պիտի դնար:

Դռան հետև խլրտոց լսվեց, զսպված աղմուկ և Բաբիկի բարկացած ձայնը.

— Զբվի՛ր աչքիցս, ճիճո՛ւ, գլո՛ւսդ կջալղեմ:

Ձվիկը վազեց այն կողմը.

— Բաբիկ, ի՞նչ է եղել, նե՛րս արի, Բաբի՛կ,— ասաց նա և համողիչ մեղմությունամբ թևից բռնած ներս բերեց Բաբիկին:

Նրա հետևից ներս մտավ պարսկական ղզեստով մի երիտա-

սարդ՝ հաստաշուրթ, կապույտի խփող կաս-կարմիր դեմքի ուռած
այտերով: Նա արագ հայացքներ նետելով մեկ փառանձեմի, մեկ
Բարիկի կողմը՝ սպասում էր, որ Բարիկը հնազանդվի և զսպվի:

— Քեզ ասացի՝ կորի՛ր, չե՛մ գալիս:

Երիտասարդը դարձավ Փառանձեմին.

— Տիկին, տեր մարդպանն է հրամայել, պարսկերենը երկու
ամսում վերջացնել. չի գալիս դասի:

Նա խոսեց պարսկերեն:

— Իսկ ինչո՞ւ երկու ամսում,—հարցրեց Փառանձեմը հայե-
րեն:

— Պետք է Պարսկաստան գնան,—ասաց երիտասարդը
պարսկերեն:

— Երկու ամսում պարսկերենը վերջացնել... Իսկ հայո՞ց լե-
զուն երբ սովորենք,—ասաց Բարիկը:

Դասատուն քիթ ու պոռնգը ծռմռեց արհամարհանքով:

— Դուք պարսիկներին պիտի ծառայեք. ի՞նչ հայոց լեզու...

Բարիկը մի քացի տվեց նրան

Դասատուն խիստ վիրավորված և շարությունից պայթելով
դարձավ Փառանձեմին.

— Ինչո՞ւ է խփում ինձ: Ի՞նչ ասացի: Շուտով բոլորը կը-
պարսկանան՝ կվերջանա գնա,—արդեն խոցելու մարմաջով հա-
կաճառեց դասատուն:

— Դու գո՞ւրս կորի այստեղից և այսուհետև չհամարձակվես
սրանց դաս տալ,—գռչեց Փառանձեմը դողահար:

Երիտասարդը դուրս գնաց մրթմրթալով:

— Ետ արի՛, —գռչեց Փառանձեմը:

Դասատուն ետ եկավ:

— Դու քո մրթմրթոցը կտրի՛ր, երբ իմ օթևանումն ես: Ի-
մացա՞ր:

Դասատուն չպատասխանեց:

— Դու քո մրթմրթոցը կտրի՛ր, երբ իմ օթևանումն ես,—կըր-
կընեց Փառանձեմը,—ասա՛, իմացա՞ր...

— Իմացա՞,—ասաց դասատուն պարսկերեն:

— Հայերեն ասա, անասուն,—գռչեց Փառանձեմը:

Դասատուն շարությամբ նայեց նրան և պարսկերեն ասաց.

— Ես հայ չեմ, ես պարսիկ եմ:

Զվիկը հարձակվեց, որ դուրս շարտի դասատուին, բայց փառանձեմը կանգնեցրեց նրան և դարձավ դասատուին.

— Դու պարսիկ էլ չես կարող դառնալ: Ստրուկները ոչինչ չեն դառնում, բացի ստոր սողունից: Դե կորի՛ր...

Դասատուն հեռացավ՝ շրթունքները կրծելով:

Փառանձեմը վրդովված ու անհանգիստ սկսեց ման դալ օթեկանում:

Բաբիկն ու Ներսիկը գնացին:

Փառանձեմը զգում էր, որ իր զավակների ներկայությամբ չէր կարելի այսքան առաջ գնալ և մատենել իր և իր ամուսնու փոխհարաբերությունները. բայց Վարազդուխտի և Վասակի վարմունքները նրան շեղեցին իր սովորական զուսպ դիրքից: Նա պոռթկաց, որ հանգստանա:

— Խլում է զավակներս, խլում է և նրանց լեղո՛ւն...—լացակումեց մինչև հոգու խորքը վիրավորված կիներ,—իրե՛ն մնա, ինչ որ ավելի խլել է ինձանից: Զավակնե՛րս թողնի ինձ:

Անսպասելի ներս ընկավ Վասակը: Նա այլայլվել էր, գունատվել: Այսպիսի բույններին նա սարսափելի էր: Նա հեռում էր զայրույթից: Նրան հետեեց պարսկերենի դասատուն, որ փառանձեմի երկյուղից կանգնեց վարագույրի մեջ: Վասակը նայեց Զրվիկին և հրամայեց.

— Կանչի՛ր այստեղ Բաբիկին ու Ներսիկին:

Զվիկը գնաց: Ու մինչ Զվիկը կվերադառնար՝ Վասակն սկսեց լուռ անցուդարձ անել: Նա մի անգամ էլ չնայեց փառանձեմին: Զնայեց նրան նաև փառանձեմը:

Եկան Բաբիկն ու Ներսիկը:

Վասակը շանթահար խեթեց նրանց.

— Իսկույն եեթ գնացե՛ք պարսկերեն դասին: Եվ սրանից հետո չհամարձակվե՛ք հայերեն խոսել: Կխոսե՛ք պարսկերեն: Իմացա՞ք:

Տղաները լռեցին:

— Զեղ հետ չե՞մ,—սպառնաց Վասակը:

— Ես հայերենը չեմ թողնի,—ասաց Բաբիկը տակից վեր նայելով՝ համառ ու չար:

Նա այդ բույնին նման էր հորը:

— Եկ այստե՛ղ,—հրամայեց ցած ձայնով Վասակը:

Բաբիկը մոտեցավ:

— Խփի՞ր... Ես պարսիկներին չեմ ծառայի...

Վասակը ապտակեց նրան:

— Սպանի՞ր թեկուզ... չեմ ծառայի...

Վասակը մի ապտակ ևս հասցրեց.

— Դու գիմադա՞րձ ես կանգնում ինձ...

— Զո՞ւր է, պարսիկներին չեմ ծառայի...

Վասակի գեմքն այլանդակվեց, աչքերի բիրերը ցալտեցին զուրս. նա վաչր զցեց Բարիկին և սկսեց մոլեղին ծեծել: Չէր միջամտում ոչ ոք: Փառանձեմը հպարտ ու լուռ ատելությամբ նայում էր Վասակին: Զվիկր սեղմվել էր պատին: Ներսիկը վախեցած, աչքերն արցունք՝ նայում էր ու անլսելի հեծկլտում: Անհուն բավականությամբ զիտում էր միայն պարսկերենի դասատուն: Վասակին զալքացրեց Փառանձեմի հպարտ լուռությունը: Բարիկն արյունլվա եղավ, բայց Փառանձեմը շմիջամտեց: Վասակն այդ համարեց լուռ գիմադրություն և ավելի կտառեց: Նա ավելի կատաղեց նրանից, որ Բարիկը ոչ մի խոսք չասաց և չխնդրեց ներել:

Թափելով իր ողջ կիրքը՝ Վասակը զաղարեց վերջապես: Հետո հեաց, ձեռները շփեց, նայեց Բարիկին, որ կապտել էր գայրույթից ու ցավից:

Վասակը հարձակվեց Փառանձեմի վրա.

— Դու տունս եկեղեցի ես դարձրել, դու իմ գավակներին իմ դեմ ես հանում: Կախադանների վրա ճոճել կտամ բեզ ու քո գավակներին:

Փառանձեմը հրացայտ հայացքով համարձակ նայեց Վասակին և աչքերը սեեռեց ազնիվ բարկությամբ: Դա ազդեց ավելի, բան խոսքի: Վասակը դարձավ պարսկերենի դասատուն.

— Տա՛ր սրանց և սկսի՛ր դասը: Եթե սրանք հայերեն խոսեցին՝ կզնա՞ գլուխդ:

— Ինչպես հրամայեցի՞ր,— արագախոս վրա բերեց դասատուն և հայացքով կանչեց Բարիկին և Ներսիկին:

Սրանք հեռացան:

Վասակը դարձավ Փառանձեմին.

— Մյուս անգամ թե կրկնվել է այս գիմադարձությունը՝ իսկապես կսպանեմ նրանց: Իմ տանը ալլես հայերեն չպիտի խոսվի:

Ու արագ հեռացավ:

Զվիկր զուրս գնաց նրա հետերից՝ զուշակելով մի շար բան:

Նրա բնազդը շխարհեց: Բաբիկի սենյակից աղմուկ լսվեց: Նա ներս մտավ: Բաբիկը տական էր գցել դասատուին և ծեծում էր: Լերյունը հորդում էր դասատուի բթից ու բերանից: Նա խռպոտ ձայներ էր արձակում, աշխատում ազատվել, օգնություն էր կանչում, բայց Բաբիկը մոլեգնաբար ծեծում էր ու ծեծում:

— Բաբի՛կ, Բաբի՛կ,— վրա հասավ Չվիկը,— թո՞ղ, թո՞ղ...

Բաբիկը ավելի կատաղեց: Նա հարվածում էր առանց նայելու, թե ուր էր հասնում հարվածը: Չվիկը շատ մեծ դժվարությամբ, ուղղակի աղաչելով, լաց լինելով մի կերպ ազատեց դասատուին: Սա վեր թռավ, հագուստը թափ տվեց, քիթ ու սրունդը մաքրեց և փնչացրեց:

— Դե ես հիմա կգանգատվեմ իշխանին՝ դու հարսանիքդ տես:

Բաբիկը սրվեց դեպի նա:

— Ինձ մոի՛կ. վերջը՝ վերջը՝ նա ինձ չի՞ սպանի, բայց ես քեզ կսպանե՛մ:

Չվիկը մոտ գնաց դասատուին:

— Հանգիստ թող նրան...

— Լիսր տես ի՞նչ արեց,— լացակումեց դասատուն:

— Ձորը կնետեմ դիակդ, մորս արեր վկա,— սպառնաց Բաբիկը:

— Գնա գործիդ... Ձեռ բաշի,— հորդորեց Չվիկը:

Դասատուն քրթմնեաց, սրբվեց ու գնաց:

— Առա՞ր դասդ,— տաց Բաբիկը,— դե՛ հիմա հանգստացիր: Կգնա՞ս մեկ էլ գանգատվելու:

Չվիկը բռնեց Բաբիկի թևը և խորտեց:

— Դե բավական է, Բաբիկ, տիկինն անհանգիստ է:

— Սա իմ մորը զցի իմ հոր աչքո՞ւմ, անսպասվի նրան իմ հոր ձեռքո՞վ...— վրշովված խոսեց Բաբիկը:

Չվիկը դուրս եկավ Բաբիկի մոտից և գնաց Փառանձեմի մոտ:

— Ի՞նչ կար,— հարցրեց Փառանձեմը:

Չվիկը պատմեց: Փառանձեմը անհանգստացավ:

— Մեր տունը դժոխք է դառել: Հայ չենք, պարսիկ չենք, բայց իրար գեմ կոխվ ենք դուրս եկել:

Չվիկը նկատեց.

— Բայց հոր կտորն է, հա՞...

— Կատաղի է: Ի՞նչ պիտի լինի դրա վիճակը Պարսկաստանում:

Վասակը, որ դասատուի գանգատից զայրացած վազել էր փառանձեմի մոտ՝ վերադարձավ իր օթեանը: Նա դեռ հետո էր բարկությունից: Նրան այդ վիճակում տեսնելով՝ Վարազդուխտը շխոսեց: Նրանք երկար լռեցին: Վարազդուխտին ծանոթ էին Վասակի վայրենի բռնկումները, այնպես որ՝ իբրև սովորական բան, նա սպասեց, որ անցնի ցասումը: Հետո՝ իբրև շարունակություն իրենց խոսակցության՝ նա ասաց.

— Դենշապուհը մի գեպրում կհաղթի մեզ:

Վասակը, որ դեռ զայրույթի ազդեցության տակ էր՝ խոժոռ նայեց նրան:

— Մի՞ գեպրում, ասում եմ, եթե Վարազվաղանը բեզ հաղթի այնտեղ: Ի՞նչ լուր նրանից:

— Դավում է:

— Ավելի շատ է տալիս...

— Այո...

— Այդ գեպրում դա վերջ չունի: Միհրնեբսեհո կսկսի, հեռի քեզանից, շան ոսկորի խաղը:

— Սկսել է...

Վարազդուխտը մտածեց և հանգեց հետևյալ եզրակացության.

— Ասել է՝ հարկավոր է, որ ես կրկին գնամ Պարսկաստան: Պետք է Վարազվաղանին գցել:

— Գնա՛:

— Այս անգամ էլ զուցե պատահի՝ գլուխս մահու վտանգի տամ, բայց կգնամ:

— Գնա՛:

— Այո. հակառակի բան չի՞, այն անգամ ուղիղ մահից պրծա, բայց ասածս արի, ամրացրի մարզպանությունդ: Դե՛, որ ես անձս վտանգեցի, դա ձեռք բերի՝ հիմա էլ կվտանգեմ, որ ավելի բարձրանաս:

Եվ Վարազդուխտը հիացմունքով սկսեց դիտել Վասակին ոտից դուրս: Կարծես առաջին անգամն էր տեսնում նրան: Նա կարծես նրա հաղուստն ու հասակն էր քննում: Հետո նա ասաց.

— Նայում եմ հասակիդ, զգեստիդ և քեզ տեսնում եմ ուրիշ զգեստով ու դիրքով:

— Ի՞նչ գիրքով,—գետ բարկացած և խոժոռ հարցրեց Վասակը և կանգ առավ նրա առաջ։

— Ավելի բարձր իշխանություն զուլս կանգնած, ավելի շրթե՞ղ, զարգարվա՞ծ։ Կլինի՞ տեր իմ մարդպան, զլխի՞ս տեր...

Եվ գրկեց նրա ձեռքը, ամուր սեղմեց իր գեմբին։

Վասակը շարժելեց այդ շարժումը, բայց և չհրմուժյուն ցույց չտվեց, հեռացավ և շարունակեց անցուղարձը։ Վարազդուխտը այդ զգաց, բայց վերադրեց նրա զայրույթին։ Միաժամանակ և խոցվեց նրա կանացի ինքնասիրությունը։

— Վարազդուխտն է արգելում բեզ բարձրանալ,— շարունակեց Վարազդուխտը՝ նոր մտքի գալով,— ինչպես որ դու էլ խանդարում ես նրան։ Մեջտեղն օգտվում է Միհրներսեսի, չի տալիս ոչ մեկիդ բարձր իշխանություն։ Եվ պարսիկները շեն տա այդ քանի հնարքը նրանց ձեռին է։ Հնարքը պետք է կամ Վարազդուխտը ձեռք բերի, կամ դու։ Դու պետք է այնպես բերես բանի ուլորքը, որ Միհրներսեսը պարզ տեսնի, որ միայն բեզանից է կախված գործը։ Մրցումից պետք է դուրս գաս։

Վասակին շատ դուր եկան խեղացի և խորամանկ կնոջ դատողությունները։ Նա կանգնեց, ժպտաց և շույեց նրա այտը։

Վարազդուխտը խանդաղատանքով նայեց նրան և աչքերը գինովցան բուռն սիրո հորդումից։ Նա այնպես էր զգում Վասակի մոտ, ինչպես լինում է հին սիրո տեր հոգիներին՝ որ գերված են վերջնապես*, որ էլ փրկություն չունեն, քանի որ այդ սերը դառնում է բնավորություն, կյանքի միակ հնարը, անփոխարինելին։ Այդպիսի հոգիներն են ճաշակում այն երջանկությունը կամ դառնությունը, որ տալ գիտե միմիայն վաղեմությունը՝ ինչպես՝ գինու, ընկերի, կյանքի։ Այդ գերվածությունը տանջում է մարդու, երբ նա սկսում է կորցնել սիրո առարկան կամ կասկածում է թե կկորցնի...

Վարազդուխտը այս արտակարգ ու սայթաքուն ուղին ընկավ Վասակի և իր քեռու* մեջ ընկած գծառվյալ հանգամանքով։ Վարազդուխտը, որ տանջամահ էր արել Վասակի քրոջը, իր առաջվա կնոջը, լքել երկրորդ կնոջը՝ և Վասակից արտաքսվելով դրնացել էր Պարսկաստան, հավատուրաց եղել, որով իր գեմ էր լարել քրոջ աղջկան** Վարազդուխտին։

Փառանձեմի աչքում Վարազդուխտը մի սարսափելի արարած էր։ Պատճառները շատ էին։ Նա սկզբում մի հասարակ վար-

ձակ էր՝ պարուհի, որ հանդես էր գալիս իշխանների, սեպուհների գաղտնի խնջույքներում, պարում էր հեթանոսական կենցաղի պարերն՝ բավական աղատ և անկարգ:

Սեզ, խենթացնող գեղեցկությունը, որ սկզբում օգնել էր նրան մտնել մեծամեծների շրջանը Հայաստանում, ապա դադարաբեկ տվեց Վարազդավադանին՝ Վարազդուխտին կանչել իր մոտ ստորնապետ «Ժախելու» նրան, նրա միջոցով կապեր ստեղծելու և գործեր շտկելու պարսից շրջաններում:

Պատահական եղավ Վասակի կապվելը Վարազդուխտի հետ: Սա եկավ մի օր գանգատվեց Վարազդավադանի գաղանալին արարքներից: Վասակի բրոջ տանջամահից հետո, երբ հիմա էլ երկրորդ կնոջն էր տանջում, Վարազդուխտի գանգատները առիթ եղան, որ սա շուտ-շուտ այցելեր Վասակին:

Գլխահանող գեղեցկությունը, ճարպիկ, համարձակ ձևերը, թարմ հասակը գերեցին այն ժամանակ Վասակին և նա սիրեց երիտասարդ Վարազդուխտին: Երբեմն կանչում էր իր մոտ և հարցուփորձ անում Վարազդավադանի մասին: Հետզհետե այս հարցուփորձներին հետևեցին և այլ նյութերի մասին զրույցներ: Վասակն սկսեց խոր հայացքներ նետել Վարազդուխտի աչքերին: Սա զգաց այդ և ըսկըզբում խուսափում էր: Հետո, ավելի ուշ, զգաց, որ ինքն սկսում է սովորել հասակավոր Վասակին: Նա ոչ մի փառասիրական տենչ, ոչ մի սպասում չուներ, քան Վասակի բարձրացումը: Վասակը արտաքսեց Վարազդավադանին, և երբ սա դնաց Պարսկաստան, հավատարաց եղավ, սկսեց դավեր նյութել Վասակի դեմ՝ ահա այդ ժամանակ հանդես եկան Վարազդուխտի անզուսպ ու համարձակ վճիռները՝ համաձայնվել զնալ Պարսկաստան, վնասել իր քնուկ, օգնել Վասակին: Եվ հենց այդ գործում Վարազդուխտը ձեռք բերեց փորձ ու հմտություն, այդտեղ զարգացավ նրա համարձակությունն ու հանդուգն գործերի հակումը:

Նա գնաց Պարսկաստան, ապրեց նրա մոտ և նրա պարսիկ կնոջ միջոցով մտավ արքունական կանանց շրջանը և նրանց ամուսինների ձեռքով հարթեց ճանապարհը Վասակի մարդպանության: Վարազդավադանը գլխի էր ընկել, որ իրեն դավողներ կան, սկսել էր հետախուզել: Կասկածն ընկել էր Վարազդուխտի վրա: Կամեցել էր սպանել և հաղիվ ետ էր կացել դրանից՝ անսալով իր կնոջ բացատրություններին: Անշուշտ Միհրնեսհը շէր առաջնորդվի որևէ այլ կարծիքով, քան այն հաշվով, որ Վասակը իբրև

նախարար, այն էլ կարևոր նախարարական տոհմի, ինչպես Սյունիքն է, գերադասելի է, քան մի փախստական Վարազվազան, բայց վերջինս այդ հասկանալով շատ պարսիկ մեծամեծների կաշառում էր, որ վարկաբեկեն Վասակին և դուրս բերեն անազդեցիկ՝ հալ նախարարների մեջ։ Նա Վասակի դեմ լարեց Դենշապուհին։ Նա այդ գործով գնաց արքունի Դուռը, որ հաջողեցնի Վասակին տապալել և Վարազվազանին մարդպան նշանակել։ Ահա այդտեղ մեծ դեր կատարեց Վարազդուխտը պարսիկ մեծամեծի շատ ազդեցիկ մի տիկնոջ միջոցով՝ խանգարելով հրաժարեցումը, ամենքին համոզելով, որ Վասակը մեծ կշիռ ունի հալ նախարարների մեջ։

Վասակը, որ գերվել էր նրա արտակարգ գեղեցկության՝ և այժմ փոխվել՝ այժմ ավելի գնահատում էր այդ կնոջ այլ ունակությունները, քան սերը։ Դա Վարազդուխտի դիվական խելքն էր իշխանների ու այլ մեծամեծների մեջ որոգայթներ լարելու, խարդավելու և պետական գործերի մեջ դեր խաղալու։

Վարազդուխտը չէր միտում ավելին ձեռք բերել Վասակից, քան այն զգացմունքը, որ տածում էր վերջինս դեպի ինքը։ Փառանձեմին նա խղճում էր, բայց գիտեր նրա և Վասակի պատմությունը։ Վասակը տան բռնակալն էր։ Այստեղ նա արդեն չէր պահպանում ոչ մի պատշաճավորություն։ Նա խստորեն սահմանել էր ամրոցի ներքին կյանքի կանոնները և պահանջում էր, որ դրանց ենթարկվեն ամենքը։ Եվ քանի որ ամենքը ենթարկվում էին՝ արտաքուստ ամեն ինչ խաղաղ էր ամրոցում։ Վասակը բացի բռնակալ լինելը՝ նաև հանդուգն էր և անամոթ։ Նա բոլորովին չէր քաշվում ընդունել իր մոտ երիտասարդ կնոջը, առանձնանալ նրա հետ իր օթեանում։ Վարազդուխտը գիտեր նաև Վասակի և Փառանձեմի ամուսնության պատմությունը։ Փառանձեմը պատրաստվելիս է եղել միանձնուհու կյանքին նվիրվել, բայց բռնակալ հոր հարկադրանքով ստիպվել է ամուսնանալ իրեն անհամակրելի Վասակի հետ։ Սակայն բռնի ամուսնության մեջ նա այնուամենայնիվ կսպասեր, որ այդ ամուսնությունը իրեն կտար զոնհ հասարակ անդորր և սովորական «երջանկություն»։ Բայց դա չեղավ։ Վասակը նրա հետ վաղուց սառն էր, ամրոցում ապրում էր նրանից կտրված։ Փառանձեմը գիտեր, որ Վասակն ապրում է ուրիշ կյանքով, տերունական բարդ կյանքով։ Դա հասկանալի էր, բայց երբ Վասակի կյանքի մեջ սկսվեց նաև այլ, գաղտնի պատմություն, ուր չէր

կարողանում նա թափանցել՝ նա սկսեց հետամտել: Փառանձեմի սպասուհին՝ հավատարիմ ու փորձված Զվիկը, միշտ տեղյակ էր պահում նրան այդ մասին:

Փառանձեմին մի փոքր շփոթեցնում էին Վարազդուխտի ջանքերը Վասակի գործերի մեջ: Իհարկե, Վասակը Փառանձեմին հաղորդակից չէր անում իր պետական գործերին, բայց Փառանձեմը գիտեր, որ Վարազդուխտը նրա գործերի համար գնաց Պարսկաստան, որ նա դալում է Վարազվաղանին, որ նա շարունակում է Վասակի հետ գաղտնի խորհուրդներ անել պետական գործերի մասին: Բայց մյուս կողմից նա իբրև կին՝ բնագրով զգում էր նրանց հոգեկան կապը: Վիշտը, վիրավորանքը, Վասակի սանձարձակ վարքագիծը հին էր և շարունակվում էր անփոփոխ ու պիտի շարունակվեր: Դա գիտեր Փառանձեմը, գիտեր Վարազդուխտը:

Վասակը ջերմութուն զգաց Վարազդուխտի հայացքից: Նրա տրամադրությունը բացվեց:

— Գիտե՞ս ինչ, Դո՛ւխտ,—ասաց նա նստելով իր գահույքին,—եթև մեր գործը այս անգամ էլ հաջողվի, մյուս բոլոր անգամները կհաջողվի:

— Ինչպե՞ս կհաջողվի,—մոտ գնաց Վարազդուխտը և նստեց նրա կողքին:

— Մեծամեծների գործի ղեկարությունները այդպես են: Կեսը իրենք են մղում առաջ՝ մյուս կեսը ուրիշներն են զլորում:

Վարազդուխտը ծիծաղեց.

— Հիմա հասնո՞ւմ ենք մյուս կեսին:

— Ոչ գեո: Ճանապարհ շատ կա:

— Իսկ որտե՞ղ է այդ կեսը,—հարցրեց շարաճճի ձայնով Վարազդուխտը:

— Այդ շգիտեմ,—լրջացավ Վասակը,—դա գիտե ճակատագիրը:

Լռեց և սկսեց խոժոռ նայել պատուհանից դուրս:

Վարազդուխտը վեր թռավ տեղից և գնաց դեպի պատուհանը: Նա աշխուժացավ, ցնցվեց և հուզված ձայնով ասաց.

— Մինչև վերջը պիտի դա՛մ. պիտի տեսնե՛մ այդ վերջը... Բայց միայն մի պայմանով, որ ես աշխատեմ քեզ հասցնել մինչև այնտեղ:

Վասակը ժպտաց, մատով կամացուկ խփեց նրա քթի ծայրին և հարցրեց.

- Ի՞նչ կանես, որ այնտեղ լինես:
- Ի՞նչ կանես... Քեզ հետ կլինեմ:
- Իսկ եթե շա՛տ հեռու գնամ...

— Այնտեղ է՛լ կգամ: Կգա՛մ, կգա՛մ, չե՛մ մնա այստեղ: Ես այստեղ ոչ ո՛ր չունեմ, ոչի՛նչ չունեմ: Միայն մի գծրախտ մայր: Վասակը հառաչեց և մտախոհ նայեց հեռուն.

— Այդ գծվար է սրանից հետո, վախենում եմ մնաս կիսաճանապարհին:

Վարազդուխտը ընդոստ գրկեց նրան և փարվելով վզին՝ ասաց.

— Զե՛մ մնա, չե՛մ մնա, կգամ. այստեղ սարսափելի է, ես կտրված եմ բարեկամներից, ազգականներից, ընկերուհիներից... Ինձ ատում են ամենքը, ամենից առաջ տիկինդ, և ամբողջ ամբողջը: Ոչ, ոչ, ես չեմ մնա այստեղ: Դրա մասին մի՛ խոսի...

Նրանք լռեցին:

— Դու գիտե՞ս, որ վաղը գնում եմ Արտաշատ:

Վարազդուխտը ցնցվեց.

— Գնո՞ւմ ես...

— Այո, այնտեղ հիմա ահագին գործեր են սկսվում: Կալ հոտ չի գալիս այնտեղից:

— Ի՞նչ կարող է այնտեղ հիմա պատահած լինել:

— Նոր խստություն, որից մեծ գործեր պիտի բացվեն: Բավական չէ՝ Դենշապուհը գրգռում է մեր հոգևորներին, Որմիզդ մոզպետը եկել նստել՝ որսի է սպասում, Հազկերտն ու Միհրնեսը սենյակին ու մի դավ են նյութել: Կրոնափոխության պահանջ են դնում: Հրովարտակ է եկել Միհրնեսսենից:

— Գնո՞ւմ ես...— Լավ չլսելով՝ Վասակին՝ կրկնեց Վարազդուխտը:

— Դու գնա տուն և սպասիր, մինչև քեզ մի հավատարիմ մարդու հետ ուղարկեմ Պարսկաստան: Դենշապուհը փորում է տակս: Գնա փորձիր բախտդ այս անգամ էլ:

Վարազդուխտն ուրախացավ: Ուրեմն ինքը հարկավոր է Վասակին մի շատ կարևոր գործի համար:

Նա գրկեց Վասակին և համբուրեց: Որքան որ իր գործերով տարված, նյարդայնացած էր Վասակը, որքան էլ մտահոգ վաղվա համար, սիրտը լցված ժանգով, ատելություն մեղքի շատ շատերը և մասնավորապես դեպի հայ նախարարներն ու պարսիկ

պաշտօնյաները՝ այնուամենայնիվ Վասակը այդ համբույրից մեղմեց, մեղկացավ և ինքը ևս զրկեց ջերմ գեղեցկուհուն, որը նրվիրել էր նրան իր սիրտը, իր խելքն ու խորամանկությունը, անգամ իր կյանքը:

* * *

Վասակի ամբողջից ևրեացող փախստականները վերջապես կորցրին իրենց հետքը և մտան անտառապատ լեռների բավիղը: Նրանք ութ մարդ էին, որոնցից մեկը միայն բավական հասակավոր էր, թեև ամբակազմ, մնացածները ևրիտասարդ էին՝ կորովի, եռանդուն: Խմբից ոչ մեկը չէր նեղվում լեռներում մազլցելուց և փախստականի լիճակից: Նրիտասարդները ուրախացան, որ հետքը կորցրին:

— Էլ աշխարհք էլ որ ման գան՝ մեզ չեն գտնի,— ծիծաղեց նրանցից մեկը ու կանգնեց, ճակատի քրտինքը ձեռքի ափով սրբեց, թափ տվեց խոտերի մեջ:

— Սատանան էլ չի գտնի,— ավելացրեց մի փոքր հետո, իրենց հաջող սպրդումից ոգևորված,— լավ աղատվեցինք:

— Շե՛նը մնաց կրակի մեջ. մեր աղատվելն ի՞նչ,— մղկտաց փախստականներից մեկը դառնազին:

Ու մտահոգ նայեց ներքև, ձորը:

* * *

Բակուր գյուղապետը տասը հեծյալ հետևը գցած ընկել էր Սյունիքի շեներն ու լեռները՝ Առաքելին ու նրա խումբը բռնելու: Կորցնելով սրանց հետքը՝ նա սկսեց հարցուփորձով, շեները հանկարծակի ընկնելով գիշեր ժամանակ՝ հետախուզել փախստականներին: Բայց որքան շատ էր որոնում նրանց, խոսում Առաքելի մասին, այնքան էլ շատ էր տարածում կատարված դեպքի լուրը և այնքան ավելի ալեկոծում շեները: Դեպքը՝ հարկահանությունը, միայն Առաքելին շենինը չէր: Դա մի ուղտ էր, որ պիտի չոքեր բոլոր շեների դռանը: Եվ ողջ Սյունյաց աշխարհը իրար անցավ: Սկսեցին դաժանանալ հարստահարությունը, ծեծը, սպանությունները:

Գիշերային խավարը սև-սևացել էր նախնադարյան անտառի մեջ, ուր Բակուր գյուղապետը իր հեծյալների հետ բարձրա-

նում էր լեռնային կաթանով: Միայն նժույգներն էին կարողանում ճամփա որսալ ականակիր խավարում, զգալով անդնդային դատարկությունը ժայռեղեն ոտնատեղերի արանքում: Հեծյալներն իրար չէին տեսնում. նրանք լսում էին միմյանց ձայներն ու նրժույգների սմբակների դոփոցը: Տեղ-տեղ զրնգում էր անդնդի դատարկությունը, տեղ-տեղ բթանում էր անդրադարձումը:

Վերջապես հասան բարձր մի լեռնահովտի, և անտառը կըտըրվեց: Բակուրը տեղեկացել էր իր ազգական մի շինականից, որ Առաքելը այս կողմերն է երևացել, և նա հույս ուներ այս հովտի գոմերում պատահել նրան: Լեռնցի մարդու հրտառությունը այստեղ էր բերում Բակուրին:

Նժույգներն զգալով հարթ արահետ և ապահովություն, ըսկըսեցին թեթևակի վարգել:

— Կրա՛կ,—հանկարծ ասաց Բակուրի բարեկամը, մոտենալով նրան:

— Հա՛...

Բակուրը կանգնեց: Իրոք փոքրիկ կայծի պես մի լույս շողաց ու կորավ: Առաջ գնացին, բայց այլևս ոչ մի լույս չերևաց և ոչ մի անգամ: Բայց լույսի ուղղությունը պահելով՝ Բակուրը զգույշ քըշեց նժույգը:

— Գոմ է, մեջն էլ իրենք են,—հաստատուն եղանակով ասաց Բակուրի բարեկամը: Հետո դարձավ Բակուրին.

— Դուք կանգ առեք՝ ես գնամ տեսնեմ:

— Գնա:

Բակուրի բարեկամը զգույշ մեկնեց դեպի մութ մի կետ, անորոշ սեխնք: Նժույգի տրոփը հեռացավ: Բակուրը նայեց աջ ու ձախ և որոշեց պահանջի դեպքում ծովել աջ, անտառը՝ նժույգները փնշում էին, երբեմն երկար շունչ քաշում, փոխում հենած ոտքը և երբեմն ականջները ցցում, անշուշտ ձայներ էին լսում: Օդը նրանց համար լի էր ձայներով... Նրկար սպասեցին, մինչև որ մութի միջից ներս լողաց Բակուրի բարեկամը և ասաց.

— Գոմումն են, ուրիշ մարդիկ էլ կան:

Բակուրը մտածեց, որ կամ պետք էր գնալ այնտեղ, կամ վերադառնալ ավելի մեծ թվով զինված մարդով գալու համար: Հեռանալուց օգուտ չկար. վճռեց գնալ:

Մոտենալով գոմին, զգացին ծխահոտ: Ուրեմն ներսը վառել էին, հանգստանում են: Վճռեց հանկարծ ներս խուժել: Նր-

կու մարդ թողեց նժույզների մոտ ու ինքը ութ հոգով արագ մոտեցավ դռանը, բաց արեց ու ներս ընկավ: Ներսիները վեր թռան, ձեռները տարան զենքերին: Բայց տեղի ունեցավ անսպասելին — այն, որ ոչ մի կողմը չփորձեց հարձակվել: Կարկամեցին մնացին: Ներսը Առաքելն էր իրենց շինականներով և ապա մի ստվար խումբ ալլեալլ շեններից: Բակուրը հասկացավ, որ բոլորն էլ փախստականներ են: Նա մի հայացքով ընդգրկեց նրանց և սուրը դրեց պատյանը: Քմժիժաղ տվեց և ասաց

— Է՛, հիմի ե՛ս ձեր օջախն ընկա, թե՛ դուք՝ իմ:

— Որը որ սիրտդ կուզի, Բակուր գլուղապետ, — պատասխանեց հառաչելով մի շինական, զարմանալի զոգզված՝ թե զգեստը, թե մազերը, թե բեղմորուքը: Նա մնացել էր նստած տեղում և դեմքի ու աչքերի խորաթախիժ հանգստությամբ նայեց Բակուրին, սրա հեծյալներին և ապա ձեռով հրավիրեց առաջ գալ նստել: Եվ այս ասաց այնպես հասարակ ու մտերմորեն, կարծես բարեկամ մարդիկ հյուր էին եկել իրենց:

Բակուրը մոտ նստեց կրակին. իր մարդիկ նստեցին դռան կողմը և սառը հայացքներն ուղղեցին հավաքվածների: Նրանք հանդիստ էին, որովհետև նրանց սպառնացող ոչինչ չկար ալլես ավելի, քան այն դառնադաժան դրությունը, որի մեջ էին նրանք: Սա էր պատճառը այն անվրդով խոսակցության ու խաղաղ վարմունքի, որով իրար հանդիպեցին շինականներն ու մի գլուղապետ: Բակուրը լավ ըմբռնեց նրանց հուսահատության ուժը, որին ոչ մի ուժով չես դիմադրի. ուստի և լեռնականի, կռիվների գինը իմացողի իմաստությամբ համակերպվեց եղած դրությանը:

Դառնացած շինականը մշուշոտ հայացքը գամելով Բակուրի աչքերի մեջ՝ գլուխը թափ տվեց.

— Քեզ էլ գցել են սարուձոր... Կասես մենք հերիք չէինք: Ողջ շենները պիտի դատարկի հարկահանը:

Բակուրը սուր նայեց նրան.

— Հա՛, ձերը շա՛տ տարան:

— Ասա ի՞նչ թողին... Չեմ իմանում ինչի՛ էսպես վերջերս անկշտում գայլերի պես ընկան շենները:

Բակուրը մտածմունքի մեջ ընկավ:

Լուսթյան մեջ նրան էին զննում հավաքված շինականները, որոնք իրենց հոգսով տարված՝ չէին էլ մտահոգվում, որ իրենց մոտ է եկել իշխանության ներկայացուցիչը տասը զինված մարդ-

կանցով, որոնց պարտականությունն էր կալանքի տակ առնել իրենց և բաշ տալ կառավարության դուռը: Նրանց հայացքում կատարյալ արհամարհանք կար դեպի այդ հանգամանքը: Բակուրը գլուխն օրորեց ու բմժիծաղ ավեց:

— Հը՛մ... Գյուղապետի գործը հերիք չէր՝ դատավորի գործն էլ չէրիս կապեցին: Հարկ վերցնելն ի՞նչ իմ գործն էր. մտա մեջ, թե մարդպանի բաժին հարկն էլ շտանեն: Օրենք չի մնացել. հասնող հասնողի է, տանող տանողի:

Նրան ոչ ոք չպատասխանեց:

— Օրենք-արդարությո՞ւն չի մնացել,— շեշտեց Բակուրը խորհելով, աչքերը կրակին, — օրենք-արդարությո՞ւն:

— Իսկ եղած օրենք-արդարությո՞ւնն ինչ էր, — խեթեց զրդվանքով ու արհամարհանքով զգոգված շինականը, — էլի գերի չէի՞նք պարսկին ու իշխանին: Հիմի դուռն է պարսիկը, ի՞նչ է միտքը, չեմ հասկանում: Նրեի փշաքնկը:

— Թե էսպես կգնան գործերը՝ ասա փշաքանք գնացինք, — տխուր վրա բերեց մի ուրիշ փախստական, որի ճակատը մի կեղտոտ լաթով փաթաթված էր:

— Էսպես՝ շինականը կբանդվի, — կցեց նրա կողքին պառկած և աջ ձեռքի ափին ալտը դրած մեկը այնպիսի համոզմամբ, որ առարկելը զուր կլիներ:

Նկատելի էր, որ Առաքելը չէր ուզում խոսել. գեռ Բակուրի կողքին էլ անզգույշ նստել կրակին էր նայում ու մտածում, կարծես իրեն չէ, որ եկել են բռնելու: Եվ առհասարակ ոչ ոք փախըստականներից մազաչափ իսկ չէր հոգում այդ մասին: Կարծես նստած էին մեռելատանը, ուր աղետը վրա է հասել պրծել ու էլ վախենալու, հոգալու բան չի մնացել:

— Շե՛նք ինչ եղավ, շե՛նք, — հանկարծ լուռության մեջ լսվեց շինականներից մեկի՝ Սիմոնի հարցը Բակուրին:

— Ի՞նչ պիտի լինի, — աշխուժացավ Բակուրը, — Առաքելի տունը վառեցին, կնկան սպանեցին: Իրենց սատկածները դրին սալերին, շենի, վանքի ողջ պաշարը շենի եզներով, շինականի շալակներով՝ տարան Արաքսն անցկացրին: Մարդպանից էլ զորք եկավ, որ պարսիկներին պահպանի:

Առաքելը դաժանացել էր իր լուռության մեջ: Չշարժվեց, չընայեց վեր՝ լսելով անգամ կնոջ սպանվելու, տան վառվելու, շենի

կողոստովելու մասին, որով իր և այս ողջ փախստականների հա-
լածական վիճակը անողոր մերկությամբ կանգնեց նրա առաջ:

— Զորք բերեց պարսիկներին պաշտպանե՛ն,—լսվեց փա-
խստականների միջից մի վրդովված ձայն,—իր երկիրն են քան-
դում՝ չի՞ դիմադրում:

— Պարսիկը հավատարմություն է փորձում, սա էլ հավա-
տարմություն է ցույց տալիս: Մեր զլխի վրա՞ են փորձում հավա-
տարմությունը:

— Մարդը իշխանություն է պահում,—ասաց Սիմոնը:—էդ էլ
քեզ մեր մարդպանը:

— Մեզ գցում է գայլի ուխտը, թե ինչ է հավատարմություն է
ցույց տալիս:

Բակուրը խոժոռվեց: Սա արդեն շատ էր հանդուգն. պետք էր
դիրք պահել և սանձերը քաշել:

— Մարդպանի իշխանությո՛ւն ճանաչեք, մարդպանի պատի՛վ
պահեք, մարդպանը ձերն է:

Բոլորը սկսեցին լռեցին մի պահ: Բայց հասակավոր շինա-
կանը հանգիստ ասաց.

— Մարդպա՛նը չի մերը, մեր ցա՛վն է մերը. նրանից ենք խո-
սում: Թե չէ՝ մարդպանը մարդպան է:

Լռեցին լարված ու մռայլ:

— Է՛,—սթափվեց Բակուրը,—ժամ է: Կանգնեց: Զինվորնե-
րը ևս վեր կացան: Բակուրը տատամսեց մի փոքր և դարձավ Ա-
ռաքելին:—Առաքե՛լ...

— Ի՞նչ ես սպասում: Ես չեմ գալիս,—շնչաց Առաքելը հա-
սարակ ու թթու, հանգիստ նայելով կրակին:

— Մարդպանի հրամանն է:

— Գնա՛, ես չեմ գալիս,—կրկնեց նույն եղանակով Առաքե-
լը և շարունակեց հանգիստ նայել կրակին:

— Բա ո՞նց անեմ ես,—նեբրուստ շարացած, բայց շվարած
դարձավ Բակուրը հավաքվածներին:

— Դե նա կախաղանի սովոր չի, Բակուր գյուղապետ,—նը-
կատեց մի շիկագլուխ երիտասարդ,—շունչը կապվում է:

Բոլորը ծիծաղեցին:

— Ո՞նց թե,—դարձավ նրանց Բակուրը,—ե՞ս պիտի կախ-
վեմ նրա տեղը:

— Ընկերութիւն արեք, հարմարվե՛ք, վնաս չունի, շենի սպահան ես,—նորից խոսեց շիկագլուխը:

— Գնա՛, գնա՛, չեն կախի,—ճրթաց ցավագին ձայնով գրգռեց շինականը,—էնքան մարդու ձեռ ու ոտ կապեցին, որ թոկ չի մնացել կախելու:

Բակուրը լուրջ մտահոգվեց, մի փոքր էլ սպասեց, թե մի բան դուրս գա: Բայց տեսնելով Առաքելի անշարժ ու անտարբեր պառկվածքը կրակի մոտ՝ հույսը կտրեց, հասկացաւ որ պահանջելու փորձը ահեղ արյունահեղութիւն էր... Ու թափ տվեց գրլուխը:

— Գնա՛նք,—ասաց յուրայիններին ու դուրս ելաւ մըրթ-մըրթալով.—դե ձեր մեղքը ձեր վիզը:

Զինվորները խեթ հայեցին գոմում կողքներին ընկած, նըստած, կանգնած քաջառողջ երիտասարդներին, կաղնու նման պինդ հասակավորներին ու շների պէս մոմոռոցով հետեցին Բակուրին:

— Ատամը չբռնե՛ց...—թափ տվեց գլուխը հասակավոր շինականը:

— Գնաց ղինվոր հավաքելու, շունը...

— Կհավաքի,—խոժոռվեց գրգռված շինականը,—շուն շա՛տ:

— Տեղներս ասել է՝ ցրտեց,—նկատեց հասակավոր շինականը,—գնանք ուրիշ տեղ տաքացնենք: Հը՞, Առաքե՛լ:

— Հա՛,—մտքերից արթնացաւ Առաքելը:

— Ի՞նչ ենք անում, ախր, ո՞ւր ենք գնում, իսկի մտածո՞ւմ եք սրա վրա:

Առաքելը մռայլ հայացքը պտտեցրեց գետին ու հանգիստ ձայնով խոսեց.

— Ես մի բան գիտեմ, որ մարդպանը մեղ բաց չի թողնելու, քանի որ նրան էլ պարսիկները չեն բաց թողնելու: Պարսիկ հարկահանների արյուն ենք թափել:

— Բա սարեսար, ձորեձոր ընկնելով գլո՞ւխ պիտի պահենք,—առարկեց Սիմոնը:

Առաքելը կիսահեղձոտ հայեց նրան ու գլուխն օրորեց:

— Դու մեր գլխի՞ հոգն ես քաշում: Դու շենե՞րն ասա:

— Շեների բանը պրծած է:

— Դե որ շեների բանը պրծած է՝ մերը հաշիվ չի:

Ասաց ու մի փոքր մտածեց, ապա.

— Շենը Պարսկաստան չեն քշի: Հլա էդտեղ չեն հասել: Մեր

ընտանիքին կսղմեն, եթե սրանք չեն առել գլուխները մի բարեկամի, հարազատի տուն կորել: Բայց շների պես կընկնեն մեր հետեւը:—Նայեց երիտասարդներին:

Հետո վճռական դարձավ նրանց.

— Ո՞վ է ուղում դառնալ տուն:

— Ո՞նց կդառնանք,—հարցրեց մեկը,—մեզ կվառեն:

— Դե որ կվառեն՝ իմացեք: Էս մեր մարդպանի երկրում ճամարտոթյուն չկա: Գնանք տեսնենք՝ որտեղ կա: Էս ցավը տընովի չի, աշխարհովի է:

— Ոչ մի տեղ էլ չկա,—ասաց Սիմոնը տխուր:

Առաքելը հանգիստ ու հնասարակ եղանակով դարձավ երիտասարդներին.

— Գալի՞ս եք:

— Բա էլ ճարեն՞րս ինչ,—խոսեցին երիտասարդները տըխուր, բայց վճռական:

Մի քիչ մնացին լուռ և ապա կամաց-կամաց վեր կացան:

Առաքելը դուրս գնալով՝ առաջ ընկավ: Սիմոնը տխուր նայեց նրան ու հետեւեց, ձեռքով հրավիրելով երիտասարդներին: Սրանք գնացին և ճանապարհին մեկ մտածում էին, որ կարևոր է նախ՝ հետապնդումից ազատվել, քանի որ տունուտեղը հանձնվեց մարդպանի ու պարսիկ իշխանավորների քինախնդրության, միաժամանակ էլ դիտեցին, որ էլ չեն կարողանա վերադառնալ տուն:

Ու գնացին Առաքելի հետեւից: Նրա մեջ հույս կար: Թե ի՞նչ էր հույսը—ոչ նրանք դիտեին, ոչ Սիմոնը, ոչ էլ թերևս ինքը՝ Առաքելը, որ բալլում էր հաստատ ու մտախոհ: Շինականի առողջ կազմվածքը, մկանային ուժը, որ թվում էր անհատնում՝ նրան ոգի էր ներշնչում: Նրան ուժ էր տալիս արդյոք կենսափո՞րձը: Ի՞նչ ուժ պիտի լիներ այդ դառնադաժան կյանքի փորձը: Նա չէր ապրել, այլ կռվել. կռվել մի կտոր հացի համար, . կտոր հողի վրա: Ի՞նչ հույս ու ուժ կարող էր լինել այդ դժնդակ կռվի միջից դուրս բերած կյանքի ու փորձի մեջ, ի՞նչ մի լավ բան էր տեսել: Դա չէր հիշում Առաքելը: Բայց այնուամենայնիվ հույսը կար, չէր լքում: Ե՞վ հույսը կար, և՛ կյանքի սերը կար, և՛ կռվելու ձգտումը կար: Նա չէր կորցնում արիությանը, որ միշտ նրան օգնության էր հասել դառնադաժան աշխատանքների ժամանակ, սովի մեջ, արհավիրքների օրերին:

Գնում էր Առաքելը, շէր մտածում այս բաների մասին, բայց զգում էր անգիտակ:

• • •

Ուշ երեկոյան Բաբիկն ու Ներսիկը գնացին Փառանձեմի մոտ: Բաբիկը լուռ ու մռայլ գնաց փաթաթիվեց մօր վզին և մի տեսակ զուսպ զգացմունքով սեղմեց մնաց այդ զիրքում, ամեն բան զրանով արտահայտելով:

Ներսիկը կանգնեց հեռու և հանկարծ փղձկաց՝ նայելով Բաբիկին և հիշելով նրա կերած ծեծը, որ կարծես նոր ազդեց, նոր խղճահարեց նրան: Փառանձեմը, որ անկարող եղավ պահել արցունքը՝ ամուր սեղմեց կրծքին Բաբիկին: Շատ վիրավորանք, նըվաստացման դառնություն, ոտնահարված ինքնասիրություն ու վիշտ կար նրա մեջ, որ այս առիթով պոռթկաց, և նա կարիք էր զգում ազատվելու հոգեկան ծանր բեռից: Նրա մայրական սիրտը մղկտաց՝ նայելով Բաբիկի կապտած երեսին, որ ենթարկվել էր բռնակալ հոր անգութ հարվածներին:

Ձվիկը մոտեցավ, գրկեց Ներսիկին, տարավ պատուհանը և ցածրաձայն հորդորեց նրան:

— Մի՛ լա, մատա՛ղս, դու որ պարսիկ չդառնաս՝ ո՞վ կարող է քեզ պարսիկ դարձնել:

Բաբիկը ընդոստ շարժումով պոկվեց մօր գրկից և բռնեցքը սեղմած կանգնեց օթեանի մեջտեղը և ցավից ու զայրույթից խեղդված ձայնով հեծծեց.

— Ինձ նրա ծեծը չի, որ վիրավորում է, ինձ վիրավորում է այդ ստրկահոգի, պարսիկի դարշապարը լիզող սողուն հայը, որ պարսիկ դառնալու արժանի էլ չէ: Եվ նրա՛ն է գլխիս ուսուցիչ դարձնում իմ հայրը: Ապա ինչպե՞ս շատեկեցնեի այդ գարշելիին: Իմ ազգի ինքնասիրությունը վիրավորի՞...

Փառանձեմը սրբեց աչքերը.

— Է՛, լա՛վ է, զավա՛կս, որ դու ինձանից էլ լավ հասկացել ես այդ բաները:

Ներսիկը փաթաթվեց մօրը:

— Մայրի՛կ, կարգա՛ այն պատմությունը, որ խոստացել ես:

— Կկարդա՞մ, մատա՛ղ, հանգստացի՛ր միայն և շատ էլ մի հակաճառեք նախարարին. նա որ զայրացավ՝ կսպանի ձեզ:

— Սպանի՛ր թող,—գոչեց Բաբիկը,—նա որ ինձ այն ստորուկ շան առաջ ծեծեց՝ սպանել չէր ի՞նչ էր։

— Ոչ, ոչ. չես սպանվի,—հորդորեց Փառանձեմը,—կսպանվես այն ժամանակ, երբ մարդկային արժանապատվությունը կըմեռցնես հոգուդ մեջ։ Եկ նստի՛ր։ Դու էլ, ներսիկ։ Ես ձեզ կկարդամ մի պատմություն։

— Հա՛, հա՛,—ուրախացավ ներսիկը և եկավ նստեց մոր կողքը՝ գորգին։—Կարդա՛։

— Կարդամ, մատա՛ղ... Բաբիկ, ապա մի ցած բեր դարակից այն նոր մատյանը։

Բաբիկը բերեց մի թարմ մատյան, նայելով սկիզբը, վերջը.

— Սա կիսատ է, մայրիկ,—ասաց նա,—կե՛սն ուր է։

— Կեսը չի գրած դեռ։ Սա գրում է Մովսես Խորենացին, դեռ չի վերջացրել։

• • •

Վարդանին չհաջողվեց հետևյալ օրն ևեթ ճանապարհ ընկնել դեպի Արտաշատ։ Պատճառն իր մոր հիվանդությունն էր։ Հոգեկան ցնցումն այնպես էր ազդել զառամյալ կնոջը, որ նա պառկեց և սկսեց զառանցել։ Վարդան Մամիկոնյանը շատ էր սիրում մորը և պատկառում նրանից։ Նա չէր կամենա առանց իր մոր տեսության ճանապարհ ընկնել։ Բաղում անդամ հեռավոր արշավանքների գնալիս, Ճորա Պահակ և Նիշապուր՝ քուշանների դեմ, նա վերջին անգամ համբուրում էր մոր ձեռքը, առնում նրա օրհնությունը և ապա միայն մեկնում։

Վարդանը ելումուտ էր անում մոր օթեանը և մտահոգ հետեւում տաներեցի և ծերունի բժշկի բուժումներին։

Մոկաց նախարարն առանձնացավ մի փոքրիկ սենյակում, որ բուրգի մեջ էր և վերցնելով հետը մի ձեռագիր մատյան՝ ընկղմեց ընթերցանության մեջ։ Երբեմն նա հայացքն ուղղում էր դեպի հեռավոր արոտները, որ ձյունից աղատված՝ զարթնել սպասում էին ծաղկման։ Բուրգի տակ մի փոքրիկ քարաժայռ բլուր կար, որ լաքանում էր արևի ճառագայթներից։ Բաց պատուհանից ներս էր բուրում ջերմացած հողի ու քարի անուշ հոտը։ Արաւիկը մի պահ տարվեց մատյանի ընթերցանությամբ։ Դա մի փիլիսոփայական գիրք էր օդի, ջրի, կրակի և հողի մասին։ Թե որքան ժամանակ անցավ՝

նա շղկաց, բայց նկատեց, որ ահագին էջեր կարդացել է առանց ուշադրության և հասկանալու: Նա նոր ղզաց, որ բավական ժամանակ նրա ականջին հնչում են կանացի ձայներ: Թե՛ այդպես թվացել էր նրան... Նրեի... Արտակը ականջ դրեց, բայց այլևս ձայները չլսվեցին: Նա կրկին անցավ ընթերցանության: Սակայն պատուհանից ներս բուրոզ գարունը մեղկացնում էր նրա սիրտը: Մտքերն սկսեցին ցրվել, աչքերն ուղղվեցին դեպի հովիտներն ու լեռները, և մի անորոշ ղզացում, թերեւս անձկություն, քաղցր ճմլոց թրթռաց նրա կրծքի տակ, շատ խորը: Այդ միջոցին նա ղըլուխը բարձրացրեց և նայեց պարսպի տակի բարաբուրբին: Այնտեղ էին եկել երկու կին: Նրանցից մեկը նստած էր, իսկ մյուսը՝ կանգնած, և երկուսը նայում էին դեպի հովիտները, այնպես որ չէր կարելի տեսնել նրանց դեմքը: Նրանք շքեղ հագնված էին, և երևում էր՝ ամրոցի իշխանական ընտանիքից էին: Արտակը մոտ գնաց պատուհանին՝ սպասելով նրանց շարժումներին, որ նկատի դեմքերը: Բայց նրանք երկար ժամանակ չէին դառնում Արտակի կողմը: Եվ հենց այդ է՝ Արտակը ետ էր գառնում դեպի իր գահույքը՝ կանգնածը ետ շրջվեց դեպի պատուհանը: Հանկարծակի փայլատեղող մի վսեմ գեղեցկություն մի ակնթարթում կաշկանդեց Արտակին: Դա մի դեռատի օրիորդ էր, որի սևագալար մաղերի շրջանակում, ինչպես օձերի փունջի մեջ, լուսնկայի շարմաղ դեմքից հպարտ ու մի փոքր հրամայող հայացքով ցայտեցին մըրահոն աչքերը: Նա հայացքը գամեց Արտակի աչքերին և մնաց: Նրանք իրար նայեցին այնպես՝ կարծես մենամարտի ելան իրար հետ: Օրիորդի հետի կինը դարձավ նրան և նկատելով նրա նայելը դեպի պատուհանը՝ շրջվեց այն կողմը: Դա մի հասակավոր կին էր՝ նիհար ու շատ տանջված դեմքով և նման էր Վարդան Մամիկոնյանին:

— Ողջո՞ւյն, Արտա՞կ իշխան,—ասաց նա մտերիմ ժպտալով և վեր կացավ տեղից,—հազիվ երեացիր:

— Բարեողջո՞ւյն իշխանուհուն,—պատասխանեց Արտակը՝ ճանաչելով կնոջը:

Դա Վարդանի դուստր Շուշանիկ տիկինն էր, վրաց Վազգեն իշխանի կինը, որ հյուր էր եկել հորենական տուն:

— Զանապարհորդ ես, Արտա՞կ իշխան,—խոսեց Շուշանիկ տիկինը ցավակցական ձայնով՝ ակնարկելով դեպքը:

— Այո, Շուշանիկ տիկին, եկանք խրախճանքի՝ գնում ենք արհավիրքի:

Արտակը նկատեց, որ օրիորդը խոր հայացքով շարունակում է նայել իրեն:

— Ճակատագիր է,—հառաչեց Շուշանիկ տիկինը,—արհավիրքով աշխարհ եկանք, արհավիրքով էլ պիտի գնանք:

— Կդիմագրավենք, Շուշանի՛կ տիկին,—աշխուժացավ Արտակը,—առաջինը չէ, վերջինը չէ:

Արտակը նայեց օրիորդին, և այնպիսի մի ուժ գինու պես լցվեց նրա երակներում, որ կարծես հաճույք զգաց, որ և՛ արհավիրք կա, և՛ ինքը պիտի դիմագրավի նրան: Նրա սիրտը լցվեց այն ուրախությունը, երբ մարդ զգում է, թե աշխարհում կա գեղեցիկ, քաղցր կյանք, երիտասարդություն, փառք, խիղախություն, հերոսություն: Նա նկատեց, որ օրիորդի ըստ երևույթին անբարյացակամ հայացքի մեջ մի ջերմ շող անցավ, երբ նա ասաց «կդիմագրավենք»:

Շուշանիկ տիկինը նկատեց Արտակի խանդավառությունը և հաճույք զգաց դրանից: Ուստի և զրույցը երկարելու համար պատմեց իր ճամփորդությունը Վրաստանից Տարոն, թե ինչպես ուշ աշնանը եկավ, և ձմռան սառնամանիքներն ու բուքերը պաշարեցին իրեն, ու մնաց: Ասաց, որ անհանգիստ է տան կողմից Վրաստանում և ցանկանում է օր առաջ ճանապարհվել տուն:

— Ափսո՛ս որ մենք արագ արշավով պիտի գնանք, տիկի՛ն,—ասաց Արտակը,—կարող էիր մեզ հետ գալ մինչև Արտաշատ:

— Ոչ, չեմ կարող,—հառաչեց Շուշանիկ տիկինը,—բայց ես քեզ նամակ կտամ, որ Արտաշատից հասցնես ամուսնուս:

— Ամենա՛յն սիրով, Շուշանի՛կ տիկին: Միայն շտապով գրիր: Մենք կարող ենք վաղը կամ մյուս օրը ճանապարհ ընկնել:

— Կպատրաստեմ նամակը, խնդրում եմ շնորհ բերել օթեանս այս երեկո. խոսելիք ունեմ:

— Հրամանդ ի կատար, Շուշանի՛կ տիկին:

Շուշանիկ տիկինը շարժեց զուլսը ի նշան շնորհակալության և հրաժեշտի, հետո դարձավ օրիորդին.

— Գնա՛նք, Անահի՛տ, տատիկի մոտ, տեսնենք ցավն անցա՞վ:

Օրիորդը, որ մինչև այդ հրաշալի պատկերի պես անշարժ կանգնած էր Արտակի առջև, շարժվեց և ուրիշ կերպարանք ա-

ռաւ: Նա վետիկտաց քարից քար իջնելով, և երբ մի փոքր հեռացան՝ լսվեց նրա ղնդուն ծիծաղը: Նրանք անհետացան սլաքսպի տակ:

Ո՞ւր էր այդ աղջիկը... Նայած նրա ապարոշին՝ Արտակի հայրենակիցն էր կամ հարեան երկրից: Եվ կերպարանքն էլ նման էր լեռնուհու:

Արտակը բուռն տենչ զգաց իմանալու, թե ուր է նա: Բայց ո՞ւմ հարցնեք, որ կասկած չհարուցաներ իր հրապուրման: Նա այդ չէր անի այդտեղ, Մամիկոնյան ամրոցում, սրբությամբ կպահեր պարկեշտ հյուրի պատշաճավորությունը: Բայց և չէր կարողանա համբերել և հանգստանալ: Պետք է իմանար: Բողոքել ինքնաբերական մի առիթի... Բայց կարող էր առիթը չգալ, կարող էր ինքը մեկնել շտապ կարգով: Հույսը դրեց Շուշանիկ տիկնոջ վրա: Նա թեթև հառաչեց, ուռած կուրծքը հանգստացրեց ծանր ու քաղցր բեռից և փորձեց կրկին կարգալ մատուցանել: Բայց շուտով նրկատեց, որ կարողում է և մտածում է օրիորդի մասին:

Երեկոյան Արտակի մոտ սպասավոր եկավ և Շուշանիկ տիկնոջ կողմից խնդրեց այցելել իրեն:

Արտակը մտավ տիկնոջ օթեանը և նրան դտավ մենակ: Օրիորդը, որ նրա կարծիքով պետք է լիներ տիկնոջ մոտ՝ չկար: Սակոտեց Արտակի տրամադրութունը: Եվ ինչո՞ւ նա չէր մտածել այդ մասին, որ օրիորդը կարող էր տիկնոջ մոտը չլինել, դա էլ անհասկանալի եղավ նրա համար:

Շուշանիկ տիկինը սեղանից անհանգստ էր, և տխրաթախած մի ժպիտ խաղաց նրա դեմքին, երբ Արտակը ներս մտավ: Նա ձեռքին մազաղաթե մատուցան ունեք, որի մեջ սեղմել էր մազաղաթե մի թերթ:

— Նամակը պատրաստում եմ, իշխան, հրամայիր նստել մի պահ, տեսնենք ուրիշ ի՞նչ բանի ես: Ասում ես՝ որսը դարձավ արհավիրք:

— Ինչպես հայտնի է քեզ, Շուշանիկ տիկին:

Շուշանիկ տիկինը գոհունակ և մտերմորեն ժպտաց Արտակին: Հետո մեղմ շարաճճի եղանակով հարցրեց.

— Ապա չես հարցնում, թե ո՞ւր էր այսօրվա օրիորդը...

— Ի՞նչ հարցնեմ, Շուշանիկ տիկին, — չքմեղացավ, բայց ուրախացավ Արտակը:

— Ձե՞ս ուղում իմանալ:

— Ճշմարիտը՝ կուզեմ իմանալ...

— Եվ լաւ ես անում, Արտա՞կ սիրելի, քանի որ...

Շուշանիկ տիկինը ծիծաղեց.

— Քանի որ ի՞նչ, Շուշանի՞կ տիկին:

— Օրիորդն ինքն էլ ուզում է իմանալ, թե դու ո՞ր նախա-
բարն ես:

— Հետո՞, իմացա՞մ:

— Իմացաւ, իհարկե: Եվ զարմացաւ:

— Ինչո՞ւ:

— Զարմացաւ, որ հարեաններ եր, այդքան մոտ և իրար շերտ
տեսել:

— Ո՞վ է նա, Շուշանիկ տիկին,— չկարողացաւ զսպել Արտակը:

— Հա՛, շեռ համբերում, Արտա՞կ:

— Կհամբերեմ, Շուշանի՞կ տիկին,— ստեց Արտակը:

— Բոլորովին էլ մի՞ համբերիր, սիրելի՞ս, ինչո՞ւ ես ծած-
կում: Օրիորդը դուր եկաւ քեզ: Եվ...

Արտակն ուզում էր հերքել, կատակելով ստել, խաղ անել՝
բայց սպասեց սրտատրոփ, թե ինչպե՞ս կվերջացնի խոսքը տի-
կինը:

— Եվ օրիորդին էլ՝ դո՞ւ...

Արտակն զգաց, որ կրծքի տակ մի բան անուշ փլվեց: Նա
հեաց զգացմունքի բռնից և խռպոտած ձայնով մեղմ հարցրեց.

— Բայց նա ո՞վ է:

— Ռշտունյաց նախարարի քենին է: Ես նրան շատ եմ սի-
րում և երբ գալիս եմ այստեղ՝ կանչում բերում եմ մոտս: Եվ եթե
սիրտդ վկայում է, որ մի օր պիտի կապվես մեկի հետ, այդ մեկը
սա է:

Արտակը կրկին ուզում էր առարկել, կեղծել, բայց Շուշանիկ
տիկինը խոսքերի բարի ու կտրուկ բնույթը նրան հաղթեց և ստի-
պեց անկեղծ ու պարզ լինել:

— Մի նեղիր ինքդ քեզ և մի՛ կեղծիր սրտիդ առաջ, Արտա՞կ.
Եթե սիրես՝ շեռ սխալվի:

— Բայց չէ՞ որ ես չխոսեցի սիրո մասին: Ես անգամ ամա-
չում եմ քեզանից, Շուշանի՞կ տիկին:

— Ամենեւին մի՛ ամաչիր, սիրելի՞ս. դու, ճիշտ է, չխոսեցիր
սիրո մասին, բայց սիրտդ սեր է ողջ, ու ինքդ չգիտես գուցե:

Նրանք լռեցին:

— Հետո՞ ես քեզ շեռ առաջարկում ոչինչ, Արտա՞կ,— խոսեց

Շուշանիկ տիկինը մի փոքր սառը եղանակով,—միայն ես կասեմ, որ երանի այն ամուսիններին, որոնք սիրո ուղիով են իրար գրտնում: Ի՞նչ է ուրիշների վիճակը, որոնց ամուսնացրել են նախաբարական ու այլ նպատակներով:

Հանկարծ սենյակի վարագույրը ետ գնաց, և արագ ներս ընկավ օրիորդը: Հենց այն է՝ կամենում էր ետ փախչել՝ Շուշանիկ տիկինն անմիջապես որսաց.

— Եկ, Անահիտ, ե՛կ: Իշխանն օտարական չէ. նա իմ հյուրն է. մի՛ քաշվիր:

Անահիտը կարմրեց վարդի պես և կաշկանդված մնաց վարագույրի մեջ՝ գլուխը կախելով կրծքի վրա:

— Նե՛րս արի, Անահիտ, քեզ ասում եմ, որ իշխանը իմ հյուրն է, և այս բավական է:

Անահիտը, սակայն, չէր շարժվում: Այն ժամանակ Շուշանիկ տիկինը վեր կացավ և բռնելով նրա ձեռքերը իր գահավորակի մոտ: Անահիտը նստեց գահավորակի ոտներին դրած բարձի վրա:

Շուշանիկ տիկինն սկսեց խոսել՝ Վրաստանի կյանքի մասին, և Արտակն ունկնդրում էր նրան: Հետզհետե վարժվեց իր վիճակին նաև Անահիտը: Նա ևս սկսեց ունկնդրել և երբեմն էլ ժպտալով մասնակցել զրույցին: Հետո սկսեց Արտակը պատմել իր ճանապարհորդությունը Հունաստան և Եգիպտոս:

Արդեն օթեանին տիրել էր մթնշաղը: Հեռուն, լեռների հետև մարել էր արևը, և ժանգառքը ներկել էր ձորերի խորքը պղնձի գույնով: Մի աստղ պլպլաց երկնային անդունդի մեջ: Ու մինչ Արտակը տարված իր նյութով՝ խոսում էր մեղմաձայն, շքեղ ոճով, Անահիտը հենվել էր տիկնոջ ծնկներին, պարզամտորեն ու մտերիմ նայում էր Արտակին: Նրանք շնկատեցին անգամ, թե ինչպես մըտերմացան և այն էլ այսպես արագ: Արտակի զրույցը երբեմն ընդհատվում էր նախ՝ Շուշանիկ տիկնոջ և ապա Անահիտի կարճ հարցմունքներով, որոնց պատասխանում էր Արտակը: Նա ներկայացրեց Հունաստանի և Եգիպտոսի կյանքը իր փարթամ ու բաղադրան գույներով: Խոսեց հունական թատրոնների, կոճառների, մատենադարանների և տաճարների մասին, նկարագրեց Եգիպտոսի բուրգերը, սֆինքսը, սամուր և անապատի տապը:

Մութը սև սաթի պես փալկեց գուրսը օդի մեջ: Հագիվճալ երևում էին տիկինն ու օրիորդը՝ իրեն մթին ուրվականներ:

Սպասավորը ճրագ բերեց ներս: Լույսը թրթռաց, և Արտակը

դիտեց, թե ինչպես Անահիտի զեմքը օրորվեց լույսի և սալերի խաղերի մեջ: Դա մի վեհանիստ արձան էր, որ ներդաշնակության ալիքներ էր բաց թողնում օդի մեջ: Այդ պահին իրոք որ հրաշալի էր այդ օրիորդը: Արտակը ոգևորված էր. նա լողում էր իր մտավորական կյանքում ձեռք բերած բարձր խոսքի երաժշտության մեջ: Նա երջանիկ էր զգում իրեն:

Հանկարծ մի սպասուհի ներս վազեց և հուզված հաղորդեց, որ Մեծ Տիկինը կրկին գառանցում է:

Շուշանիկ տիկինը դուրս գնաց: Արտակը մնաց Անահիտի հետ մենակ: Նա դադարեց պատմելուց և լուռ նստեց Անահիտի դիմաց: Մի տարօրինակ զգացում հմայեց ու կաշկանդեց երկուսին իրենց դիրքում: Նրանք լուռ նայում էին հատակին՝ առանց համարձակվելու հայացքները բարձրացնել իրաք վրա: Սակայն աչքերի եզրով նրանք իրար տեսնում էին մի փոքր: Արտակն զգում էր օրիորդի հուզմունքը, ինչպես և սա՝ նրանք: Այդ լուռությունը, որի բաղդրությունն աննկարագրելի է՝ որքան էլ նա նման է մատղաշ զարնան ժամանելուն, երբ ծառերի ճյուղերին հագիվ ուռչում է բողբոջը. մի բաղդրություն, երբ վտանգված հիվանդն սկսում է հանկարծ զգալ, որ իր կյանքը փրկված է և այլ շատ այսպիսի հազվագյուտ ուրախություններ: Միայն երկուսի շնչառությունն էր ալիքում՝ երջանիկ երգի նման: Երանություն է բուրում այդ մատաղ գուլգից: Այգրան երկար լուռությունը շատ ավելի պերճախոս բացատրեց նրանց այն անբացատրելին, որ մի վայրկյան առաջ բեզ անծանոթ էակը, որի գոյությունն անգամ չես կասկածել՝ հանկարծ դառնում է այնքան թանկ ու մտերիմ, որ չես հասկանում, թե ինչպե՞ս կարելի է ապրել առանց նրան:

Արտակն զգաց, որ նրանք իրար հայտնեցին անկարելին, անհարմարը, անսպասելին, դժվարին: Հետո ինքն էլ չհասկացավ, թե ինչպես հնարավոր եղավ և շփվաց անժամանակ ու անպատշաճ, այլ, ընդհակառակը, բնական ու հասկանալի, և կարծես ո՛չ իր ձայնով և ո՛չ ինքն էր՝ ասաց.

— Անահիտ, ես կգամ ծնողիդ մոտ... և... ի՞նչ կասես... դա՞մ...

Անահիտը շարժվեց և ձայն չհանեց:

Արտակը սաստիկ ամաչեց: Այն, ինչ որ հասկանալի էր ու վճռական էր երևում նրան լուռության մեջ՝ դժվար ու անտեղի թրվաց, երբ ձայնով ասվեց: Նա լռեց և նայեց Անահիտին՝ չիմանա-

լով, թե ինչ անի դրանից հետո: Սակայն Անահիտը բարձրացրեց սեւագիշեր աչքերը և խորը նայեց Արտակին: Զարմանալի էր. ո՛չ մի շփոթութիւն, ո՛չ մի անհամարձակութիւն:

— Անահիտ, զա՛մ ծնողիդ մոտ...

— Ե՛կ,— շշուշաց խլաձայն Անահիտը և հայացքն իջեցրեց հատակին:

Նրանք երկար լռեցին:

Արտակը նորից սիրտ արեց և այս անգամ ավելի մտերիմ եղանակով և բնական ձայնով ասաց.

— Կգամ պատերազմից առաջ: Հետո՝ ո՛վ գիտե...

Անահիտը ցնցվեց և նայեց Արտակին: Նրա հայացքի մեջ նրկատվեց մի խռովք ու վիշտ: Մի փոքր անց Անահիտը վեր նայեց և տխրությամբ հարցրեց.

— Պատերազմը պե՞տք է լինի...

— Պետք է լինի:

— Ինչո՞ւ համար է լինելու:

— Իբրև թե հաւատի համար, բայց արքան ուզում է վերջ տալ մեր ինքնուրույնության, ոչնչացնել մեր ազգը:

Անահիտը կրկին լռեց և ապա միայն հարցրեց.

— Դու պե՞տք է գնաս պատերազմ:

— Ապա ի՞նչ, Անահիտ: Ես գիտվոր եմ...

Անահիտը տխրեց և սկսեց երբեմն մտերմորեն վեր նայել Արտակին, մերթ մատնելով խաղալ բարձի ծոպերի հետ: Նա ուզում էր շատ բան ասել Արտակին, բայց է՛լ չէր համարձակվում: Այդ հասկացաւ Արտակը: Եւ նա ասաց.

— Բայց ես պատերազմից առաջ կգամ ձեր տուն:

Անահիտը վեր նայեց և ժպտաց: Բայց և իսկույն երկու խոշոր կաթիլներ գլորվեցին նրա աչքերից:

Այդ միջոցին ներս մտավ Շուշանիկ տիկինը, աննկատելի կերպով դիտեց երկուսին և շտեմնելու տվեց Անահիտի հուզմունքը:

— Անահիտը հուզվեց, որ պատերազմ է լինելու,— ասաց Արտակը:

— Պատերազմը պետք է լինի, որ խաղաղութիւնը լինի,— ասաց Շուշանիկ տիկինը,— շե՛նք թողնի, որ մեր ազգի ազատության ձեռք կարկառեն:

Ու դարձաւ Անահիտին.

— Պինդ կաց, սպառնալից կզնա՝ աշխարհը կմնա:

Հետո նա հայտնեց, որ Մեծ Տիկինը չի լավանում, որ Վարդանը սաստիկ անհանգիստ է և չգիտե ինչ անի: Մի կողմից մայրն է, մյուս կողմից պետք է շտապի Արտաշատ:

— Բայց հազիվ թե հինգ-վեց օրից ճանապարհվի,—ասաց Շուշանիկ տիկինը:

Արտակն ուրախացավ: Այդ նկատեց Շուշանիկ տիկինը, բայց թաքցրեց իր դիտողությունը: Նա սրտանց ուրախ էր Արտակի համար:

Արդեն բավական ուշ էր, պետք էր գնալ իշխանների մոտ, ուստի Արտակը վեր կացավ:

— Է՛, գնո՞ւմ ես: Վա՞ղն արի, ես քեզ մի մատյան ցույց կըտամ,—ասաց Շուշանիկ տիկինը:

— Ամենա՞յն սիրով,—ասաց Արտակը և մի անգամ էլ նայելով Անահիտին՝ ողջունեց և դուրս ելավ: Սպասավորը լուսավորեց սանդուղները, և նա բարձրացավ վեր՝ դահլիճը: Նախարարները դրուցում էին: Բայց Վարդան Մամիկոնյանը սաստիկ անհանգիստ էր:

— Ես չգիտեմ ի՞նչ անեմ, ուշանում եմ,—ասաց նա:

Արտակը զարթնեց իր երազանքներից: Զգոնացավ և հիշեց այն մեծ դեպքը, որ ցնցել էր իրենց և շուտով պիտի ցնցեր համայն Հայոց աշխարհը: Նա ինքն էլ մտածեց, որ ուշանում են:

Վարդան Մամիկոնյանը վստահ ու մտերիմ հայացքը գցելով Արտակի վրա՝ ասաց.

— Պատասխան տալու ենք համայն աշխարհով: Իբրև մեկ մարդ: Պատասխանը վերջնական պիտի լինի, պատասխանատվությունը նույնպես: Ո՞վ է մեզ հետ... Ինչն՞ր պիտի կատարվեն... Ահա դաժան միտքը:

Վահան Ամատունին և Ներշապուհը խոժոռ նայեցին նրան:

Վարդանը Արտակին մեկնեց մի մազադաթ: Արտակը վերցրեց և կարդաց.

«Տեր Մամիկոնեից.

Եվ թող հայտնի լինի քեզ, որ արյաց արքայի հրամանը սաստկապես շփոթել է այստեղ ամենքին: Երկպառակության վրտանգ կա: Հասիր շուտով: Հարկ կա զսպելու խմորումը և ազդր ոտքի կանգնեցնելու: Հապաղելը մահվան է հանգույն:

Արշավիր տեր Արշարունյաց,

Արաւման Վանանդյա,

Ատոմ Գնունյաց»...

Եւ այլ ստորագրություններ:

— Հա՛ա՛... Շապուհի օրերը շեն սրանք: Սա արհաւիրք է: Այստեղ միաբան, միասիրտ ազգ է պետք: Օրհասականի առաջ ենք...—ասաց Վարդանը:

— Կարծում ես, պատերա՞ղմ,—մտայլ հարցրեց Ներշապուհը:

— Ապա ի՞նչ ես սպասում, տեր Արծրունյաց, խաղաղությո՞ւն: Շապուհի հին միտումը, Վռամի՞ խորամանկ դավերը՝ ուշընշացնել Հայոց աշխարհը, շօղնեցին, այժմ Հազկերտը վճռում է այդ ոշնշացումը: Առանց պատերազմի շենք անցկացնի սա: Հավատքը պատրվակ է: Գնա՛նք Արտաշատ, համաժողով անենք և վճռենք դիմագրությունը:

Նախարարները լռեցին:

— Այո, շտապենք,—կարծես ինքն իրեն խորհելով կրկնեց Վարդանը,—սա պատերազմ չի լինի, այլ աշխարհավեր փոթորիկ:

Ջահի լույսը ներկել էր նրա խոհուն դիմագծերը: Նրա ցոլուն թափանցող հայացքը սուզվել էր պատուհանի շրջանակում խորացող թավիշ խավարի մեջ: Կարծես նա ջանում էր կարգաւ այդ անդնդում ասպագայի գիրը և տեսնել գալիքը:

* * *

Ներսի օթեաններից արագ բակի պատշգամբ դուրս եկավ մի շորուցամաք հասակավոր կին՝ հոգսերով տարվածի թախծալի և դուստ պարտահայտությամբ: Նրան հետևում էին սպասուհիներ՝ ճանապարհի այլևայլ պարագայներով:

Հասակավոր կինը, որ Վարդան Մամիկոնյանի տիկինն էր, սկսեց անձամբ հսկել իր ամուսնու ճանապարհի պատրաստություններին: Նա հազիվ լսելի, համեստ շեշտով կարգադրում էր սպասուհիներին և մի անգամ էլ վեր շնայեց իր շորս կողմը: Ըստ երևույթին, նա ամբողջի ու Վարդան Մամիկոնյանի տան հոգսերի ոգին էր՝ լռելյայն կատարող իր պաշտոնը, այն է՝ միշտ ճանապարհ դնել իր ամուսնուն դեպի պատերազմներ ու արշավանքներ:

Մամիկոնյան տիկինը նման էր հարգեոր հարսի: Նա ոչ մի կերպ չէր զգացնում, որ ինքն է իր ամուսնուց հետո ամբողջի գլխավոր անձը: Սպասաւորներն ու աղախինները, որ օգնում էին

նրան՝ մտերմական էին իրենց շարժումներով ու խոսակցությամբ։ Նրանք բոլորը նույնպես վարժ գիտեին, թե ինչ իրեր պիտի դնեն սպարապետի հետ՝ բազում անգամ կրկնած լինելով միևնույն պատրաստությունները։

Արտակն արգեն հագնված էր։ Նրա նուրբ ու մի փոքր գունատ և ներշնչված դեմքին սաղավարտը տվել էր զորական արտահայտություն։ Դուրս եկավ Անահիտը և սկսեց զաղազողի անհանգստությամբ հետևել անցուղարձին։ Շուշանիկ տիկինը բռնեց նրա ձեռքը, մոտ բերեց նրա գլուխն իր շուրթերին և համբուրեց։ Անահիտը տխրած՝ գլուխը կախեց։ Արտակը, որ դեռ կապկպում էր իր սպառազենքը՝ թուուցիկ հայացքներ էր նետում Անահիտի կողմը։ Երբեմն նրանց հայացքները խոր լցվում էին իրար մեջ և թախծով ու քաղցրությամբ խառն մի զգացումով շարժում նրանց սիրտը։

Դուրս եկավ Վահան Ամատունին՝ վեր ցցելով բրդե փաթաթանով պինդ կապած վիզը։ Նա հեռում էր շարժումներից և թեթև տնքում։ Երկար ճանապարհի հոգսը անհանգիստ էր անում ծնրունուն։ Մյուս նախարարները ևս համարվեցին։

— Տյա՛րք, աչցեկե՛նք Մեծ Տիկնոջը, — ասաց Վահան Ամատունին։

Նախարարները մտան Մեծ Տիկնոջ օթևանը։ Հիվանդի մահճի գլխին ճրագներ էին դրած, որ խոշոր պլպլումներով անհեթեթ ստվերներ էին օրորում օթևանի մռայլի մեջ։ Պառավը ջերմի մեջ էր և հեռում էր։ Նրա շրթունքները դողում էին ինչ-որ անհասկանալի բառեր շնչալույ։

Վարդանը մոտեցավ, հանեց սաղավարտը և շոքեց մոր մահճի մոտ։ Մոտ գնաց նաև Վահան Ամատունին և խոնարհեց գլուխը նրա դեմքին։

— Մե՛ծ Տիկին, — շնչաց նա։

Պառավը չլսեց։

— Լսո՞ւմ ես ինձ Մե՛ծ Տիկին, — կրկին խոսեց նա ավելի բարձրաձայն։

Պառավը բացեց աչքերը և խիստ նայեց նրան։

— Հաղարապե՞տ... — խոսեց հիվանդը սպառնալի ու խռպոտ ձայնով։

— Եկել ենք մնաք բարեի, մեկնում ենք, — ասաց Վահան Ամատունին։

Հիվանդը տատասկի նման շոր ձեռքը կարկառեց դեպի Հա-
ղարապետը և խստատես խոսեց.

— Եթե պատերազմ եր գնում՝ ճանապարհներդ ի բարին:

— Գուցե և պատերազմ, Մե՛ծ Տիկին:

— Հա՛, այգւղե՛ս...—հեաց հիվանդը:

Հետո գլուխը դարձրեց դեպի Վարդանը և խիստ նայեց նրան.

— Նախնյաց սուրը շարատավորե՛ս... Չհաղթած չվերադառ-
նա՛ս: Գնա՛, աստված հետդ... Զոհրակիս բերել տուր Հունաստա-
նից... Զավակդ կողքիդ լինի...

Եվ ձեռքով արեց, որ վերջացնեն: Վարդանը բռնեց մոր ձեռ-
քը, համբուրեց երկար ու գորովալի: Պառավը կենդանացավ, ուժ
առավ և նստեց մահճի մեջ: Նրա տոգորված ու մոլեգնած կեր-
պարանքը ա՛հ ու պատկառանք էր ներշնչում: Կարծես նա Մամի-
կոնյանների ողին էր, որ եկել էր մեծ սխրագործություն ներշնչե-
լու նրանց:

— Գնացե՛ք, ազատեցե՛ք Աշխարհը հայոց:

— Բարյա՛վ մնաս, մա՛յր,—ասաց Վարդանը և փաթաթվեց
մոր պարանոցին, համբուրեց նրա կուրծքը:

Պառավը շոր թեքով գրկեց և նույնպես համբուրեց նրան:
Նախարարները Ամատունուց հետո, մեկ-մեկ մոտեցան, առան
պառավի աջը և մեկ-մեկ ետ քաշվեցին:

Դռան մեջ լցվել էին հարազատները և հուզված լռել էին:

Դուրս եկան պատշգամբ:

— Հայրի՛կ, ես չեմ գնա տուն, ամուսնուս,—ասաց Շուշանիկը
տխուր ու վճռական:

Վարդանը հասկացավ իր դստերը, լռեց և բավական ուշաց-
նելով պատասխանը՝ ասաց.

— Մի գնա, դուստրս. նա վատ ճանապարհի է, և կարծում եմ,
կսկսի վնասել գործին:

— Աստված հասնի նրան,—հառաչեց Շուշանիկը և հեկեկաց:

Վարդանը գրկեց նրան, համբուրեց, արագ մոտեցավ տիկնո-
ջը և կարճ ու հասարակ ձևով հրաժեշտ տվեց նրան.

— Սուրհանդակ ուղարկիր, թող Զոհրակին բերի: Է՛, ճա-
նապա՛հ,—կարգադրեց նա, ձեռքը դրեց Անահիտի գլխին, ժըպ-
տաց և իջավ սանդուղներից: Նախարարները հրաժեշտ տվին:

Արտակը մոտ գնաց, համբուրեց Շուշանիկ տիկնոջ ձեռը,

վերցրեց նրա նամակը, նայեց Աննահիտին և հայացքով մնաս բար-
յավ ասաց:

— Շո՛ւտ վերադարձիր, Արտա՛կ,— շնչաց Շուշանիկ տիկինը
և ժպտաց:

— Շուտ՞ով, շա՛տ շուտով,— շնչաց նույնպես Արտակը և
Բաժանվեց նրանցից:

— Լո՛ւր ուղարկիր,— շեշտեց Շուշանիկ տիկինը,— կսպա-
սենք...

Արտակը ժպտաց և գլխով նշան արեց:

Մոտ բերին նժույզներին, որ չէին կարողանում մի վայրկյան
հանգիստ կանգնել: Սպասավորներն ու թիկնապահները մի կերպ
զսպեցին նրանց, որ նախարարները նստեն:

Արծվին աշխուժացել էր և մոլեգնում էր նժույզների շուրջը
իրրեւ մի դաստիարակ իր սաների շնորհքը տեսնելով: Նա մի ձեռ-
քով բռնեց Վարդան Մամիկոնյանի նժույզի սանձը և վայր սեղմեց
իր կողմի ասպանդակը: Վարդան Մամիկոնյանը զսպանակի պես
թռավ նստեց:

— Դե՛, բարյավ մնար,— ասաց նա և նժույզը բռնեց դռնից
դուրս. նրան հետեւեցին նախարարները: Երկար ժամանակ դուրս
չէր գալիս դռնից Արծվիի նժույզը. նա թռչկոտում էր ու ետ-ետ
գնում: Արծվին կատաղեց և մտրակով աչնպես ձաղկեց, որ հան-
կարժ նժույզը կայծակի պես շանթեց դեպի դուրս:

Ամբողջ լռեց: Բոլորը անձայն ականջ դրին հեռացող նը-
ժույզների ոտնատրոփին, որ գլորվող բարերի պես հեռացավ-խը-
լացավ գիշերային խավարի մեջ:

Հանգիսավոր բացվեց զարնանային առավոտը Այրարատյան
դաշտավայրում: Լեռները փրփրաղեղ ծովերի պես շորս հորիզոն-
ների ափերից ելած՝ միտում էին իրար դալ և ողողել դաշտավայ-
րը: Շիկնեցին Մասիսների գաղաթները, և երկնքի՝ կանաչ-կա-
պույտը ժպտաց նրանց հետևի խորքում: Արաքսը ինչպես մի դե-
ղին վիշապ ուռել՝ սրընթաց նետվում էր դեպի Շարուր: Սեւամերկ
դաշտավայրը կենսաթրթիռ գարունքով զարթնած՝ դիմավորում
էր մատաղ կյանքին: Հեռուն, այգիների, գյուղ-օազիսների բար-
դիների արանքներից դեպի երկինք էին ոլորվում ծխի կապույտ

Ժապավեններ: Այստեղ-այնտեղ, հեռու-մոտիկ շինականները հերկում էին հողը:

Արաքսի ու Մեծամոր գետի միջև, այգեստանների ծոցում պարիսպներով շրջափակ ծխում էր Արտաշատ մայրաքաղաքը: Հեռավոր կանչերն ու խուլ աղմուկը մատնում էին քաղաքի առավոտյան սկսված կյանքը:

Քաղաքադուռը բացվել էր, և ուղևորներն ու քաղաքացիք երթևեկում էին: Նրա առջև կանգնած էին երկու հասակավոր երկարամորուք պահակներ, որ աշքները զցել Արաքսի ջրերին՝ քնատ դրուցում էին: Նրանց դիմաց նեղ ձգվում էր Արտաշատի կամուրջը, որ դիմադրում էր Արաքսի հարվածներին, և երևում էր, որ դարնանային վարարումը սպառնում էր նրա հին սյուներին:

Պահակներից մինը, որի կապույտ աշքերը վառվում էին գիշերվա անքնությունից և հիմա քնով էին լցված՝ ձայնը ծոր զցելով հորանջեց և վեր նայելով դեպի բուրդի դիտանոցը՝ քնկոտ ձայնով կանչեց.

— Լուսերն՝ս, արևն ելավ, արձակիր՝ գնանք:

Սակայն բուրդի դետը հետաքրքրված նայում էր հեռուն, Մասիսի կողմը, դեպի արեմուտք: Այնտեղ մի բան էր սևին տալիս: Լուսերեսի հեռատեսությանը արդեն մատչելի էին եղել նիւզակների արագ ծակծկելը օդի մեջ և սաղավարտների վետիկատումները: Նա փողհարեց, որից անմիջապես հետո քաղաքագոնից դուրս թռան երեք հեծյալներ և կամրջի վրայով սլացան դեպի մոտեցող երևույթը: Նրանք հետախույզներ էին, որոնք ուղիղ և կիսաշրջանաձև արշավեցին հեռվում: Բուրդում գինվորներ երևացին՝ նետերը պատրաստ: Պահակները լարված առաջ գնացին դեպի կամուրջը տանող ճանապարհը: Սակայն հեծյալները, որոնք սլացել էին դեպի մոտեցող երևույթը՝ միացան նրան և եկան մոտեցան հանգիստ ու աշխույժ:

Նախարարներն էին՝ իրենց համհարզներով՝ վարդանը, Ամատունին և Արտակները՝ Ռշտունի ու Մոկաց:

Լուսերեսը փողհարեց, որ բերդապետին տեղեկացնեն նախարարների գալուստը: Միաժամանակ հրամայեց, որ դուռը կրքընկին* բաց անեն: Իսկույն ծանր նիզերը աղմկալից հարվածներով քաշեցին, և դուռը ճռնչալով ետ գնաց:

Քաղաքից մարդիկ վազեցին դեպի դուռը: Նախ հայտնվեց բերդապետը՝ կարճ ու գնդկիկ մի զինվորական, ընկույզի աշքերով

և եռանդուն շարժումներով, ետ մղեց հավաքվածներին, որ հետըհենտե ամբոխվում էին: Նա ուժեղացրեց բաղաբաղաճան ներսի պահակների կազմը, պատվիրեց դռան անցքը ազատ պահել, և ինքը դուրս եկավ ընդառաջ եկվորներին:

Եկվորները՝ նախարարները իրենց համահարգներով՝ կամուրջը ծեծելով եկան դեպի բաղաբաղուտը: Նրանց մեջ իսկույն առանձնակի գծագրվեց Վարդանի ներշնչված գեմբը, որի կարճ մորուրին ու երկար մազերին նստել էր ճանապարհի գեղեցիկ փողին: Մյուսները՝ Վահան Լեւոնյանին և Մուկաց, Թշտունյաց ու Լեւոնյաց նախարարները, հոգնադեմ էին և կարմրած: Նժույզները փրփրակալած ու քրտնամխած՝ երևում էր, արագ երթով էին կրտրել երկար ճանապարհը:

Պահակները բարե բռնեցին ու խոնարհվելով կանգնեցին քաղաքագուհի երկու կողմը: Եկվորները մտան քաղաք, և իսկույն նրանց նժույզների ոտնատարափը նեղ փողոցի սալահատակի վրա՝ արձագանքեց քաղաքում:

Լեւոնյանյան տներից ու ծակուռներից դուրս վազեցին բրնակիչները՝ նրանց հայելու, բայց նրանք արագ անցան գնացին, կանգ առան մի բարձրաշեն ու սրբատաշ քարերով կառուցված տան առաջ: Լեւոնյանյան տան կից շենքերից դուրս վազեցին սպասավորները և հարձակվելով եկվորների նժույզների վրա՝ սանձերը բռնեցին: Նախարարները իշան նժույզներից և թամբերի վրա թրմրած ոտքերը ծուռ ու շիտակ շարժելով, բարե սանդուղներով բարձրացան երկրորդ հարկաբաժինը:

Քարե պատշգամբի վրա նրանց պիմավորեց նախարարների մի ստվար խումբ: Երևում է, որ նրանք վաղօրոք հավաքվել էին: Նրանք խնդովյամբ և հարգանքով դիմավորեցին եկողներին: Ումանք իշան սանդուղներից և ողջագուրվեցին եկողների հետ:

Վարդանը արագ մեկ-մեկ աչքի անցկացրեց նրանց: Դրանք երկրի կարևոր ներկայացուցիչներն էին. Գաղիշո Խորխոռունին՝ պնդակազմ, մի փոքր սապատավոր և ինքնամփոփ ու անթափանց, թերեւս անբարյացակամ հայացքով: Նրա մոտ էր կանգնել մուսլիմ գեմբին ինչ-որ սառած հեղինակով Վահանյաց Գյուտը: Վարդանի աչքերի մեջ էր նայում ինչ-որ մի քան որսալու նման Լեւոնյանյան նախարար Շմավոնը, ըստ երևույթին զեպքերից խիստ անհանգստացած: Քնեած կանգնել էր Պալուկյաց նախարար Վալազապուհը: Նրանք անշարժ մնացին և լուցին: Միայն նրանցից

մեկը՝ Գնունյաց նախարար Ատոմը, որ սլացիկ հասակով մի եւրիտասարդ էր, մրահոն և հրաշալի զորական կազմվածքով, եկավ և պինդ համբուրվեց Մոկաց նախարարի՝ Արտակի հետ։ Երևում է, նրանք ջերմ բնկերներ էին։ Նախարարներից ոմանք բնկնելով՝ Վահան Ամատունու թևերը՝ պատկառոտ զգուշությամբ բարձրացրին պատշգամբ։ Վարդան Մամիկոնյանը մի թևով գրկեց Գրնունյաց նախարարի իրանը և զորովալի նայեց նրա հրաշալի մարտիկի հասակին։ Երիտասարդը արտակարգ բարեկազմ էր և գեղեցիկ։

— Որսի՞նչ էիր գնացած եղել,— հարցրեց նրան Վարդանը բնքշությամբ։

— Ոչ, տեր, զորագունդս տարել էի կիրճերը մարզանքի,— ամաչելով պատասխանեց Ատոմը։

Արտակը՝ Մոկաց նախարարը, բռնեց նրա ձեռքը, և աշղպես միասին բարձրացան վեր։ Նախարարները ճանապարհ տվին Վահան Ամատունուն և Վարդանին, որոնք առաջինը մտան դահլիճ։ Դա արքունական մեծ տունն էր ժողովների, միաժամանակ հյուրընկալության համար։

Իսկույն ներս բնկավ ճերմակահեւ, կասկարմիր դեմքով մի ծերուկ և ջերմեռանդ շշուկով պատվիրեց իր հետեից եկող սպանաւորներին, որ լվացվելու ջուր ածեն եկողների ձեռներին։ Նախարարները լվացվեցին, սրբվեցին։

Սակայն նախարարների մեջ մի զուսպ լարված տրամադրութուն կար։ Ոչ որ դեռ չէր համարձակվում խոսք բանալ դեպքի մասին։ Բոլորն սպասում էին Վարդանին և Վահան Ամատունուն։

Ամատունին հարցրեց խուպոտ և անորոշ շեշտով.

— Ժամանե՞լ է մարդպանը։

— Ժամանել է, Հաղարապետ,— պատասխանեցին նախարարները խմբովին և աշխուժացած։

Ամատունին լռեց և մի պահ իր մտքերը ամփոփելով՝ հարցրեց.

— Ի՞նչ է ասում հրովարտակի մասին։

— Ոչինչ,— ասաց Վահանունյաց Գյուտը՝ նշանակալից նայելով մյուս նախարարներին։

Կրկին տիրեց լուռութուն։

Վահանունյաց Գյուտը դեմքին ինչ-որ հանելուկային արտահայտութուն տվեց։ Կարծես նա գիտեր, որ Վահան Ամատունին

ոչինչ լավ բան չէր սպասում մարդկանից: Բայց բարվոք համարեց շարտահայտել որևէ բան:

Վարդանը խորագնին և մուսլ նայում էր նախարարներին՝ կարծես նրանց հայացքի մեջ որոնելով մայրաքաղաքի տրամագրություններն ու վերաբերմունքը ղեպքի մասին:

— Իսկ հոգևոր տերը ժամանե՞լ է,— հարցրեց նա հանգիստ:

— Էջմիածին է, հոգևոր ժողովում,— ասաց բերդապետը, որ բարև բռնած կանգնել էր դռան մոտ: Նա այդ ասաց շոր արտահայտությամբ, որ պատշաճում էր ղեպքի անախորժության:

Վարդանը լռեց և մուսլ սպասեց պապանծված նախարարներին, որ չէին խոսում և ապա ծանր մտահոգության շեշտով ասաց.

— Տյարբ, ժամ առաջ գումարվե՞նք մարդկանի և կաթողիկոսի հետ, թող տերունական ժողովը արձակի իր վճիռը, թե ինչ պատասխան տանք արքային:

Ոչ որ չլսուեց: Տերունական ժողովը գումարելու պահանջը զգում էին ամենքը, բայց արքային պատասխանելու ծանրակշիռ հարկադրանքը ճնշել էր ամենքին:

— Ժողովը գումարելը դյուրին է,— ասաց Վահուկյաց Գյուտը, — պատասխան տալն է ծանրը:

— Տաժանագին ծանր...— վրա բերեց Վարդանը զգալով հեղանակներ,— սակայն... պատասխան չտալը մեր կամքից չէ կախված...

— Եվ ի՞նչ պատասխան...— բթի տակ խոսեց Վահուկյաց Գյուտը:

— Չդիտենք, թե ինչ կվճռի նախարարութունը և հոգևոր դասը՝ բայց պատասխանը մեկ է լինելու: Այո կամ ոչ...

Սուրհանդակ ուղարկեցին մարդկանին հայտնելու, որ նախարարները պատրաստ են տերունական ժողովի գումարման:

Երեկոյան սուրհանդակ եկավ մարդկանից և նախարարներին հայտնեց, որ քանի դեռ մի քանի նախարարներ տեղ չեն հասել՝ ժողովը կգումարվի մոտ մի շաբաթ հետո:

* * *

Գիշերը շնչում էր Արտաշատում:

Անլուսին երկինքը ջերմում էր հրատապ աստղերով, և գարնանային գաղջ օդը սողոսկում էր Վասակ Սյունիի օթեանը՝ լըց-

նելով վարժնող բնության բուրմունքը: Նա, բնությունը, նաև զիշերը, զարնանային ստեղծարար ճիգերի մեջ էր:

Մարդպանական տեղավայրը ոչ-վաղուց տապալված հայ թագավորության⁹ գահանիստ պալատն էր:

Աղոտ լուսավորված դահլիճը խոնավություն էր բուրում: Պատերի որմանկարները, պաստառները, ծաղկուն գորգերը, պատերի տակ իրարից պատշաճորեն հեռու շարած ասեղնազործ նստարարձերը որոշ թարմություն և աշխույժ էին տալիս դահլիճի մի փոքր մթին տեսքին: Դարաններում դարսված էին ակնակուռ կաշեկալմ մագաղաթ մատենագրեր: Դահլիճի հատակին, մեջտեղը, ծաղկում էր մի մեծ մոզաիկ շրջանակ, որի շորս բոլորը առանձին կղզյակներով մոզաիկված էին վագրեր, արծիվներ, առյուծներ ու որսի կենդանիներ: Դռան թավշյա մեծ վարագույրը, պատերին ամրացած եղնիկի եղջյուրները, անկյունների լոթնաստեղյան աշտանակները, ուրիշ արծաթեղեն, ոսկեղեն, մետաքսեղեն զարդերի, պատուհանների զարդաքանդակների հետ տխուր մտքեր էին վարթեցնում՝ իբրև արդեն խամրող մի հուշարձան Արշակունյաց ցեղի վերջին շառավիղի՝ Արտաշեսի¹⁰:

Դահլիճի դիսին, գահույցի վրա նստած էր Վասակ Սյունին: Նա լրիվ զգեստավորված էր: Դիսին դրել էր ոսկե խույր, որի տակից փայլում էր մետաքսե պատվավորը:

Դիսազարդը լրացնում էին ոսկյա զինդերը ականջներին և ոսկյա գումարտակը վզին: Ակնակուռ կամարը, սամուրե թևեր և մուշտակը, կարմիր կոշիկները և վարազագիր մատանին՝ նրան տալիս էին արքայական կերպարանք:

Կանթեղը մռայլ լույս էր սփռել օթեանի պատերին, որոնց մեկի վրա անկյունավոր ու անհեթեթ՝ զծաղրվել էր նրա ստվերը: Նստել էր մարդպանը և մտքերի մեջ խորասուլզ չէր նկատում ո՛չ դիշերվա ժամը, ո՛չ բնությունը: Նա ինքնամոռացություն մեջ էր:

Նրան արթնացրեց սենեկապետը, որ զղուշ ներս գալով վեկուցեց.

— Դենշապուհը հրովարտակաբեր պարսկի և այլ մեծամեծների հետ ժամանում են. սուրհանդակ եկավ:

Վասակը լարվեց խսկուն: Նա արագ, բայց արժանապատվորեն ձեռքով նշան արեց, որ ներս հրավիրեն այցելուներին: Ու մինչ նա ականջ էր դնում դարբասի ճոխնչին և ներս եկողների ոտնաձայներին՝ նրա դեմքը մի քանի անգամ կերպարանափոխ-

վեց դաժան ու խորամանկ կիսաժպիտով: Ապա ընդունեց անթափանց հանգիստ արտահայտություն:

Սենեկապետը ներս վազեց և մի կողմ կանգնելով բաց արեց դռան վարագույրը: Հյուրերը ներս մտան: Նախ՝ Դենշապուհը, հրովարտակաբեր պարսիկը և այլ մեծամեծներ: Վասակը վեր կացավ, արժանավայել ծանրությամբ խոնարհվեց, մնաց այդ դիրքում, ապա գլուխը շտկեց և ձեռքով մատնացույց արեց զանազան բարձեր, հրավիրելով նստել: Հյուրերը ծանր լռությամբ և զանազան տեղավորվեցին բարձերի վրա: Լռությունը գրկեց բոլորին: Հետո Վասակը, որ նստել էր՝ կրկին վեր կացավ և լուռ ողջունեց հյուրերին: Սրանք պատասխանեցին նույն ծեսով: Նրստեցին:

— Հուսամ՝ որ բարի է,— խոսեց Վասակը՝ ձայնի մեջ դրնելով մի շեշտ, որով ակնարկեց տարածամ պահը Դենշապուհի այցելության:

— Բարին արեգակինն է,— պատասխանեց Դենշապուհը,— այժմ ժամը գիշերային է:

Վասակը զգաց, որ Դենշապուհը պահանջներով է եկել: Բայց նա դեմքի մի մկան անգամ չկծկելով սպասեց, թե ինչ է ասելու Դենշապուհը: Տիրեց կրկին ծանր լռություն:

Դենշապուհը հիստուհից անց, ածուխի մանր աչքունքով և գանգուր, սև սաթի պես փայլող մորուքով մարդ էր: Բնորոշ էր նրա սեխանման գլուխը, որ լայնանալով մեջտեղում՝ կարծես պայթեցնել էր ուզում նրա աչքերն ու քունքերը: Դրանից նրա աչքերը զարմացածի արտահայտություն ունեին:

Հրովարտակաբեր պաշտոնյան, որի անունը խոսքով էր՝ ղուսպ նենգավոր աչքերով նայում էր Վասակին, Դենշապուհին և չորս կողմ՝ առանց շարժելու դեմքն ու մարմինը: Նրա դեղնած մորթը, որ ճահճային տևողի հետևանք էր, նրան մեռելի տեսք էր տալիս: Եթե չլինեին նրա դեմքի շարժվող աչքերը, կարելի էր կարծել, թե մոմիա է նստած բարձին:

— Ինչո՞վ կարող եմ պատված լինել մեծամեծներիդ արյաց: Դենշապուհը թեթև հազաց և հայացքը գտնելով կրկին սենյակի հատակին՝ ասաց.

— Հրովարտակի պատասխանն ուշանում է. արքայից արքան կարող է սաստկագինս զայրանալ:

— Զայրույթը պետք է կանխենք,— ասաց Վասակը լուրջ ու երկյուղած:

— Բայց ինչո՞ւ են ուշացնում պատասխանը:

— Պատասխանը ես եմ ուշացնում,— ասաց Վասակը ծանրակշիռ շեշտով:

Դենշապուհը խեթ նայեց Վասակին:

— Որքա՞ն է պատշաճ արքային սպասել տալ,— հանդիմանորեն հարց տվեց նա,— իսկ ես կարծում էի ձեր հոգևորականներն ու նախարարներն են ուշացնում:

— Հը՛, ինչպե՞ս կարելի է,— թունավորեց շոր ու խանձված ձայնով խոսքովը, որ իր հերթին առիթի էր սպասում ծակելու:

Վասակը, սակայն, չնկատելու տվեց Դենշապուհի և խոսքովի վրդովմունքը: Նա միայն շարժվեց իր գահույթի մեջ, ավելի հարմար տեղավորվեց և անփույթ ու հաստատուն ձայնով շեշտեց.

— Այո, ես եմ ուշացնում և դեռ ավելի պետք է ուշացնեմ, որ թույլ չտամ ոչ մի գրգռումնք և խռովություն:

— Գրգռմո՞ւնք, խռովություն, — կրկնեց Դենշապուհը, — ինչպե՞ս կհամարձակվեն:

— Ինչպե՞ս, պարզապե՞ս... — դառն հեղինակությամբ ասաց Վասակը: — Առաջի՞ն անգամն է... Շապուհի օրե՛րը, Արշակ արքայի՞ օրե՛րը, Վասակ Մամիկոնյանի՞ օրե՛րը... Հիշեցե՛ք մի անգամ...

— Այս անգամ արքան արոեն դաժանորեն կճնշի ամեն փորձ խռովության, — ասաց Դենշապուհը:

Վասակը սուտ հորանջեց և ապա կեղծ-անփույթ ու դիտավորանալարքեր վրա բերեց.

— Արքան իթն բռնություն դիմել կամենար՝ զորք կուղարկեր: Բայց նա հրովարտակ է ուղարկել՝ համոզելու, խրատելու, արքան ատյան է բաց արել՝ քննելու զրադաշտական և քրիստոնեական կրոնները:

Դենշապուհը վիրավորվեց արքայի դիտավորությունների Վասակի այս կեղծ մեկնաբանությոններից:

— Ուրեմն մինչև ե՞րբ պիտի սպասենք պատասխանին:

— Մինչև որ նախարարներին մեկ-մեկ համոզենք, մինչև որ մեր հոգևորականները հանդարտվեն, մտածեն, ընտելանան, — կեղծեց կրկին Վասակը:

Վասակը հենց սկզբից զգում էր, որ Դենշապուհին խոցում են իր բոլոր խոսքերը: Նա տեսնում էր, թե ինչպես անդուր է Դեն-

շապուհին իր բռնած արիակալ դիրքը՝ խոսքը բանալ, խոսքը փակել, իր կարծիքը թելադրել և իրեն ներկայացնել բոլոր պետական գործերի զուգու և շարժիչ անձն: Վասակը խոսում և զրույցը տանում էր այնպես, որ միշտ ուրիշի հետ անգամ խոսելիս խոսքն ուղղած լինի Դենշապուհին: Նա դիտմամբ ջանում էր ուղղակի ցույց անել իր անսահման բարձր աստիճանը մեծամեծներից: Նա ատում էր Դենշապուհին իբրև մի մարդու, որ եկել էր Հաղկերտի կամքն առաջ տանելու այնտեղ, ուր ինքը Վասակը պետք է աներ՝ իբրև մարդկան: Նա ուզում էր անպետք դարձնել Դենշապուհի դերը, խլել նրա գործը և չզիջել իր առաջնությունը երկրի մեջ և արքայի առաջ: Վանքի և շենի կողոպուտի մասին ոչ մի ակնարկ չարեց, որ նույնպես խոցեց Դենշապուհին:

Պակաս չէր ատում Վասակին և Դենշապուհը՝ հենց միևնույն մրցման պատճառով: Նա ևս ջանում էր նվաստացնել Վասակի իշխանությունը: Բայց Վասակը, իբրև ավելի ճարտար և կամային մարդկան պաշտոնյա, նրան միշտ չեզոքացնում էր:

Վասակը, սակայն, մի փոքր հետո ժպտաց, կամենալով ցույց տալ, որ այս խնդիրը ևս սպառվեց: Միայն հարմար կերպով փակելու համար զրույցը՝ ուրախ եղանակով ավելացրեց.

— Կամաց-կամաց կանենք. մի փոքր դժվար է... — ավարտեց խոսքը՝ խայթիչ հայացքը դադարեցնելով Դենշապուհի աչքերի մեջ:

Եվ ծափ տվեց: Սենեկապետը ներս եկավ լանդիշապետ: Վասակը գեմբի շարժումով հասկացրեց, որ հյուրերին աղանդեր հրամցնի: Սենեկապետն անհետացավ վարագույրի հետև: Ու մինչ սպասավորները սկսեցին լսել իրաների վրա ներս էին բերում պահածո մրգերի տեսակները, ինչպես և ամիճ որսի երեսներից, հետք ընտիր ու հնամյա գինիներ՝ Վասակը սկսեց ուրախ զրույցի կերպարանք տալ տեսակցությունը:

— Արդյոք ձմեռս որսի ելած արքայից արքան, — հարցրեց նա խոսքովին:

Խոսքովը պատմեց մի որսի մասին Տիգրիսի ափին, ուր շամբերի մեջ վարաղը գրեթե հասել էր արքային և այն է պետք է կնճիթով հարվածեր՝ թիկնապահն իրեն պղծ էր վարագի և արքայի միջև և ինքն էր ընդունել հարվածը, մինչև մյուսները սպանել էին զազանին:

— Մեծ բարերարություն, — ասաց Վասակը, — իսկ թիկնապահը:

— Մեռավ. ողջ փորձաքննողը դուրս էր թափվել:

Գենշապուհը, սակայն, հերիաթներով կերակրվողներից չէր: Նա եւ ընդունելով ուրախ կերպարանք՝ սկսեց հետախուզական որս կրտաշատի գրութեան մասին:

— Ինչպե՞ս է նախարարների առողջությունը, հաշտ համերա՞շխ են,— հարցրեց նա կեղծ անփութ ռուս հանգիստ:

— Կրքայից արքայի աղջությունն՝ են բարեմաղթում,— վերադարձրեց նենգ հարցմունքին հարմար ձեռով վասակը: Եվ ավելացրեց,— նախարարների հաշտն ու համերաշխը կարեւոր է արքայից արքայի ծառայության մեջ. մնացածը իրենց անձնական գործին է:

Հանկարծ սենեկապետը հացիով թարցնելով հուզմունքը՝ ներս եկավ և զեկուցեց.

— Սուրհանդակ. վեհմի՜հր հազարապետը և Որմիզդ մոզպետը ժամանել են կրտաշատ և գալիս են:

— Բնդառաջե՛լ:

Սենեկապետը գնաց: Գենշապուհը լարվեց և սթափվեց դիտությունից: Նրան զոր շեկավ աչս հատուկ պատիվներով բնդունությունը մի մարդու, որի հազարապետ կարգվելը եղել էր իր ջանքերով, բայց որը սանձություններ էր անում Գենշապուհից բաժրանալ: Սակայն միաժամ նա աշքերը զցեց հատակին՝ սպասելով մի սուր տեսարանի:

Բակում լսվեց հացի որոտ, և ջահերի լույսերը զոզալով ցայտեցին օթեանը:

Ներս մտավ վեհմի՜հր հազարապետը՝ վահան Ամատունու հաչորդը Գենշապուհի խարդավանքների հետևանքով: Դա հսկամարմին և գեր մի մարդ էր խոշոր կապույտ աչքերով, որոնց բիրերը լողում էին ճարպի մեջ՝ ինչպես պատրույգները մոմակալի փոսում: Նրա ասվե նուրբ պատմունճանք բուն շնչառությունից բարձրանում-իջնում էր լայն կրծքի վրա: Նա առանց խոնարհության առաջ եկավ և կանգնեց սենյակի մեջտեղ: Նրա հետ մտնողը՝ Որմիզդ մոզպետը, որ կարգված էր Հայաստանի հոգևոր բարձր առյանների տեղ դատավոր, մի մոլեռանդ և զեղնադեմ դառն ծերուկ, նույնպես անվայել ներս մտավ: Գենշապուհը խոր նայեց վեհմի՜հրին: Ըստ երևույթին, ինչ-որ գրո՞հ էր պատրաստվել վասակի դեմ, և վեհմի՜հրը նշանի էր սպասում: Սպասում էր նաև մոզպետը:

Վասակը շհրավիրեց Վեհմիհրին և Որմիդդին նստելու: Երբանը մնացին ոտի վրա:

Գենշապուհը աննկատելի նշան արեց Վեհմիհրին: Սա սկսեց.

— Ես գիտեի, որ բանը կհասնի այստեղ... Հիմա թող հաշտնի լինի քեզ, որ սուրհանդակ եկավ արքայից:

— Գալուստը բարի,—ասաց Վասակը արտաբուստ անվրդով,—և ի՞նչ լուր է բերել:

— Բերել է արքայի գայրույթը: Իսկ դու հերիաթներ ես պատմում: Հանուն արքայի պահանջում եմ, այսօր իսկ պատասխանը գրել, որ ուղարկենք:

— Գիտե՞ս... Մեկ էլ տեսար պատասխանը գրել տվի ա՛յս իսկ պահիս,—սպառնալի ասաց Վասակը՝ շեշտ ու խոր նայելով. փնշացնող Վեհմիհրին,—զգո՞ւյշ... Բայց բովանդակությունը ձեռնաթափ եմ:

— Ինչո՞ւ,—խեթ նայեց Վեհմիհրը:

— Ինչո՞ւ,—հեղեղով կրկնեց Վասակը,—որովհետեւ եթե իմ պատասխանն ես ուզում ես կրակապաշտ եմ արքայի հենց ասե՛նք յո՛ւկ հրամանով: Բայց ես չեմ կարող իմ ազգը մի ժամի մեջ կրակապաշտ դարձնել:

— Ճնշի՞ր, պատմի՞ր, ստիպի՞ր:

— Գետը ճնշում է, պատմում, ստիպում, բայց ժայռը կանգնած է իր տեղը և նրան չի լսում: Դու եկ նստի՛ր պատշաճությամբ՝ միասին խորհենք, թե ինչպե՛ս համոզենք մերոնց բնգունել կրակապաշտությունը:

— Մենք մտադիր չենք կրկին ենթարկվել արքայի բարկության: Այսօ՞ր իսկ գրել տուր պատասխանը:

Մոգպետը, որ սրտի դառն մաղձից թոնթորում էր և կզակը շարժում՝ կուլ տալով դառնադի թուրը՝ չոր ձայնով խոսեց.

— Հոգևոր ատյանները շարունակում են ծածուկ գործել. իսկ ինչո՞ւ համար է արքայից արքան ինձ ուղարկել այստեղ. ե՞րբ է չքանալու այս ձեր հոգևորների անիծյալ սերունդը. չէ՞ որ արքայից արքան ատելով ատում է դրանց և սպասում է մոգերն ուղարկելու ժամին:

— Մեր հոգևորականները մի սրով չեն վերջանա, տեր մոգպետ: Նրանց մորթելն իսկ մի քանի ամսվա գործ է: Կուզե՞ս ըսկըսեմ, և այդպես էլ տեղեկացրու արքայիդ,—և հեղեղուն շեշտեց՝ «արքայիդ»:

Վեհմիհրը շփոթվեց, Դենշապուհը հայացքը դեհց հատակին՝
զգալով, որ Վեհմիհրը ունայն հարված տվեց:

Վասակը ծափ տվեց. ներս եկավ սենեկապետը:

— Սուրհանդակ ուղարկիր նախարարներին և հրավիրիր այս-
տեղ. թող հայտնի իմ կողմից, որ շատ է շտապ:

Տիրեց լարված լուսթյուն, որի ընթացքում բոլորն էլ զգացին
ինչ-որ մի անհարմարություն, գեպերի ինչ-որ կրքոտ և բռնադատ
առաջարժում, որի հետևանքները բարի չեն: Դենշապուհն զգաց,
որ այսպիսի ստիպմամբ հրովարտակի պատասխանը կգրվի ով
գիտե ինչ բովանդակությամբ, որի պատասխանատուն դառնում
է ինքը: Եթե արքան ատյան կազմի վերջը՝ պիտի բացվի այս հան-
գամանքը: Նույնը, թեև պակաս շափով, զգաց նաև Վեհմիհր հա-
ղարապետը, բայց որպես գործիք Դենշապուհի՝ հույս ուներ զուրս
մնալու պատասխանատվությունից:

Իսկ Վասակը, որ վերջին օրերը ելքի մասին էր խորհում և
չէր գտնում, կարծես թև սրանով գտավ, այն է, որ իրեն «ճնշե-
ցին», «շտապեցրին» արքայի պաշտոնյաները, և ինքն «ստիպ-
վեց»: Արդեն բարի բան չէր սպասում այդ պատասխանից: Բայց
նա վճռեց գործի այս կերպարանքն ընդունելուց օգտվել և մի ճար-
պիկ շարժումով ելք գտնել, դուրս գալ ջրի երեսը, տապալելով
Դենշապուհին:

Լուսթյունը երկար տևեց, որովհետև ներկաներից ամեն մեկն
իր մտահոգության առարկան գտավ և նրանով էր զբաղված: Վեհ-
միհրին իմիջիպալոց խոցեց այն բանը, որ Վասակը սենեկապետին
պատվիրեց ասելով՝ կանչել «Հաղարապետին»: Զե՞ որ Վահան Լե-
մատունին պարսից Դոան առջև պաշտոնանկ էր և իրավունք չու-
ներ Հաղարապետ լինելու, անգամ կոչվելու: «Ոչ, այս երկրում ո-
չինչ չի փոխվել, ամեն բան անունով է», — մտածեց Վեհմիհրը:
Նույնն զգում էր նաև մոզպետը և զանգատվեց, որ հոգևոր առ-
յանները ծածուկ գործում են: Հայերի դիմադրության մասին մը-
տածեց նաև Դենշապուհը, որ Հազկերտի հրամանով եկել էր Հա-
յաստան աշխարհադիր անելու, որպես թե հարկերը թեթևացնելու
և պարսից զորքը կրճատելու, բայց որի իսկական գործը պիտի լի-
ներ հայերի միաբանությունը և կապերը քանդել: Նա անտանելի
հարկ էր դրել վանքերի և եկեղեցիների վրա, ճնշում էր ժողովրդին
ծանր հարկերով, որպեսզի մոգություն կրոնը դառնա միակ ելքը
ազատվելու անտանելի վիճակից: Սակայն ի՞նչ... Դենշապուհը

ամենուրեք հանդիպել էր համառ դիմադրության: Եվ ահա այժմ այս մարդպանը, որ պիտի օգնի պարսից տերության միջոցառումներին՝ սա ևս դիմադրում է: «Ոչ, վատ է, վատ. ոչինչ չի արված դեռ,—դառնությամբ ասաց մտքում Դենշապուհը,—իմ ձեռքով պաշտոնազուրկ արած հազարապետը կրկին հազարապետ է, իմ բերած մոզպետը ոչ մի ազդեցություն չունի»: Դենշապուհը մտածում էր իր պաշտոնի մասին, որ վտանգված էր տեսնում:

Պատուհաններից ներս լույսերի խուրձեր ընկան և սկսեցին թրթռալ: Լպվեց դարբասի ճոխնչը: Լերագ ներս մտան Վարդանը, Վահան Լեւոնյանին և ապա մյուս նախարարները: Երբ նախարարները եկան առաջ և կանգնեցին դահլիճի մեջտեղը՝ Վասակը վեր կացավ և ողջունեց նրանց: Նախարարները խոնարհաբար պատասխանեցին նրան, որից հետո նա նստեց իր հատուկ բարձին և հրավիրեց նախարարներին նստել բարձերի վրա:

Մարդպանը սեամորթ նիհար ձեռը հանեց գոտուց, շողացրեց ոսկյա մատանին և խորազնին նայեց նախարարներին.

— Ես պատշաճ համարեցի հրավիրել ձեզ պալատ արքայի պաշտոնյաների ներկայությամբ,—ասաց մարդպանը հանդարտ ձայնով,—որի համար հատուկ ներողություն եմ խնդրում նախարարներից: Եվ ապա հարկ եմ համարում խնդրել նախարարներին պատրաստվելու, որ մոտակա օրերս գումարվի նախարարական ժողով՝ կազմելու հարկուպատշաճ պատասխանը արքայական հրովարտակին:

Ծանր լռություն տիրեց: Բոլորը սպասում էին Վասակին, որ խոսի:

— Լրքայից արքայի պաշտոնյաները պահանջ են դնում այս առավոտ դրել հավատքի հրովարտակի պատասխանը: Լրքայից արքան խստագույն շտապեցնում է՝ որպես հայտնեցին այս պատվարժան անձինք:

Վարդանը նայեց բոլոր ներկաներին և ասաց.

— Եթե որեւէ ոք կամենում է իմանալ, թե ես ինքս, անձամբ ինչ պատասխան ունեմ տալու հավատքի հրովարտակին, ես կարող եմ բացեիքաց հայտնել. հույս ունեմ, որ մեծամեծներիդ իմը չէ, որ շահագրգռում է: Դուք կամենում եք մեր ազգի պատասխանը: Դա կիմանաք, երբ կլսեք ազգի բերանից նրա կամքը:

Վասակը ասաց.

— Սակայն համաձայնվիր, Սպարապետ, որ մենք արքայից

արքային պետք է հարկուպատշաճ և խաղաղամիտ պատասխան տանք:

Մյուս նախարարները քար լուծյուն էին պահում: Թվում էր, որ կամ նրանք զգուշանում էին խոսել, կամ լռելյայն պաշմանավորվեցին խոսքը տալ երկու նախարարներին:

Վահան Ամատունին հարմար տեսավ միջամտելու:

— Հարկուպատշաճ պատասխանը կտրվի անշուշտ: Առաջինը մեզ դիմել է ոչ արքան, այլ արյաց Հազարապետը: Ինչ էլ որ լինի՝ մենք արքային չենք վիրավորի: Իսկ Հազարապետին կտանք այն, ինչ որ նա իրոք էլ պահանջում է մեզանից — կարծիք հայտնել երկու կրոնների մասին և ընտրել, որը կամենում ենք:

— Իսկ դուք ո՞ր կրոնն եք ընտրում, — հարցրեց Որմիզդ մողպետը:

— Տեր մոգպետ, մենք ընտրել ենք արդեն, և շատ վաղուց, Շապուհը վկա էր...

— Իսկ այժմ դուք ո՞րն եք ընտրում:

— Արյաց համար զրադաշտը, մեզ համար քրիստոնեությունը: Կարո՞ղ է լինել այլ բան...

Դենշապուհը վեր թռավ:

— Դա ապստամբություն է... Դուք արյո՞ւն եք փնտրում:

Վարդանը հանգիստ արհամարհանքով կողքանց նայեց Դենշապուհին և ասաց.

— Մենք արյունահեղություն չենք փնտրում, այլ փախչում ենք նրանից: Բայց եթե արյունահեղությունը շատ կվազի մեր հետևից՝ մենք ետ կշրջվենք...

Հետո դարձավ Վասակին.

— Ներողամիտ եղիր, տեր մարդպան, ես չեմ կամենում այստեղ զրախոսություն մեր պաղպղել: Մեր գործը արյաց Հազարապետի հետ է, մենք կգործենք նրա հետ:

— Դու ճիշտ նկատեցիր, — ասաց Վասակը, — մենք գործ ունենք արյաց Հազարապետի հետ:

— Ոչ մի բարի բան չսպասենք ուրեմն, — բարկացած գոչեց Դենշապուհը, — այստեղ ես տեսնում եմ...

Վասակը ձեռքով արեց, որ Դենշապուհը չշարունակի.

— Դո՛ւ կամեցար այդպես. ինձ մնում է ջանալ, որ այդպես չլինի:

Դենշապուհը ձեռքով նշան արեց մյուսներին, որ վեր կենան:

— Գնանք:

— Ինչ որ կարող եմ՝ ես կանեմ արքայի համար: Իսկ անկարելին անկարելի է,— ձայնը բարձրացրեց Վասակը:

Դենշապուհը սառը ողջունեց և ուղղվեց դեպի դուրս: Նրան հետևեցին մյուսները:

Սենեկապետը պատշաճավոր խոնարհությամբ ճանապարհ դրեց նրանց մինչև դարբասը, որից հետո երկու ջահակիրներ առաջ ընկան, որ ընկերակցեն նրանց Արտաշատի փողոցներով մինչև նրանց օթևանը:

Մի քանի խլրտոց, Վեհմիհրի որոտալից հազը, և ամեն ինչ մարդպանի տան շուրջը ընկղմվեց խավարի մեջ:

Ծանր և հուզումնալից լուսթյուն տիրեց նախարարներին: Վարդանի կտրուկ պատասխանները ոչ Վասակի իրեն և ոչ էլ նախարարներից ոմանց սրտովն էր: Վասակը միայն մի խաղ արեց՝ Դենշապուհին մի փոքր զսպելու: Սակայն նա չէր կամենա, որ Վարդանը խռովության գլուխ կանգնե: Եվ սպասեց, որ նրան սանձահարելը սկսեն նախարարները և ոչ թե ինքը:

Դա շուշացավ: Ռշտունյաց նախարարը խղեց անհարմար լուսթյունը համարձակ և անսպասելի պարզությամբ:

— Տյա՛րք, պարզ է ամենքիս համար, որ արքայից արքային պատասխան պիտի տրվի: Սակայն հրովարտակն ուղղված է հոգևորականության: Մի՞թե նախարարությունը պիտի տա պատասխանը հոգևորականության փոխարեն:

— Հրովարտակն ուղարկված է հոգևորականության և նախարարության: Հոգևորականությունը և նախարարությունը պիտի տան պատասխանը,— ասաց Վարդանը:

— Տեր Մամիկոնեից, նախարարությունը կարող է չխառնվել այս վեճին:

— Եվ ինչո՞ւ...— վրդովված մոմռաց Վահան Ամատունին:

— Խնդիրը կրոնական է, Հաղարապետ, նախարարությունը գործ չունի այստեղ:

— Խնդիրը կրոնական չէ միայն, այլ նախարարական իշխանության, գոյության, ազատության, և առանց նախարարության կարծիքի էլ ոչ մի պատասխան չի կարող առաքվել արքային,— ավելի հաստատուն եղանակով ասաց Վարդանը:

Վասակը ձեռքով արեց, որ լսեն իրեն:

— Ես խորհում եմ այլապես: Ուղիղ է Սպարապետը: Նախա-

րարության կարծիքը ևս պիտի լինի, բայց խնդիր է՝ թե ո՞վ խոսի արքայի հետ: Հրովարտական ուղղված է «հայոց մեծաց», այսինքն՝ մեզ, նախարարներին: Բայց հայոց մեծաց ուղղվել է մի թուղթ, որի իմաստը կրոնական է: Սպասենք ու խորհենք, տյարք, թե արդյոք արքայի հետ նախարարութունը խոսի, թե՞ հոգևորականութունը:

Վարդանը վրդովվեց.

— Այդ ձեր դիտենալիրն է, տեր մարզպան և տյարք իշխանք: Բայց նախարարության վճռական խնսքը պիտի լինի թղթի մեջ. բանի որ հոգևորականության պատասխանի համար նախարարութունը ևս պատասխանատու է հնարավոր արշունահանողության...

Վասակն զգաց, որ Վարդանը տիրել է սկսում նախարարների մտքին: Ուստի և շտապեց փակել խոսակցութիւնը:

— Կխորհենք այդ ամենը, կխոսենք տերունական ժողովում: Մինչև այդ տեղերը շէնք հասցնի...

— Ո՞վ գիտե, թերևս հասցնենք, տեր մարզպան,—ասաց Վարդանը և վեր կացավ հրաժեշտի:

Մյուսները հետևեցին նրան, բացի Գաղիշոյից, Գյուտից և Ռշտունյաց Արտակից:

Վարդանը և մյուսները խոնարհ հրաժեշտ տվին և դուրս եկան պալատից:

Նախարարները սպասեցին, որ Վասակը խոսի:

Ստեղծվեց մի գրութիւն, որ առաջին իսկ խոսողը դառնալու էր պատասխանատու ձեռներեցը կամ պատճառը ինչ-որ դավադրության: Երկար տեւեց լուծիւնը, այնքան երկար, որ արդեն հասկանալի դառավ նախարարների միտքը: Եվ այդ զգալով էլ Գաղիշոն նայեց Վասակին և հառաչեց.

— Այսպես ահա, տեր մարզպան, վատ տեղ մթնեց մեր գործը:

— Վաղը մեղանից որոշ պատասխան են պահանջելու,—ասաց Վասակը,—գրութիւնը տագնապալի է: Վե՞ճ ու խռովքն այստեղ մեր մեջ դյուրին բան է: Գծովենք՝ կհաշտվենք: Բայց արյաց արքայի հետ վեճի բռնվելը տաժանք է և մահու վտանգ: Արքան երկդիմի պատասխանը մեզ չի ների: Պետք է որոշ և վերջնական պատասխան:

— Կտանք որոշ ու վերջնական պատասխան,—ասաց Գաղիշոն:

— Բայց ի՞նչ պատասխան...— հետաքրքրվեց Վասակը:

Մյուսները ևս լարվեցին:

— Նախարարները տատանման մեջ են,— ասաց Գաղիշոն,— բայց մարդ են... Եթե կա թուլութուն տեղի տալու մեջ, կա և թուլութուն հարելու: Նրանք կհետեն Սպարապետին:

— Համոզվա՞ծ ես,— հուզված հարցրեց Վասակը:

— Դե, ապրել ենք, տեսել ենք:

Վասակը սկսեց մտածել, թե ինչպես հիմքը դնի երկպառակություն և ինքը մեջտեղը չերևա: Սկսվում էր մի շատ կարևոր գործ: Համախոհների դաս: Երեք նախարարներ փաստորեն անցան Վասակի կողմը: Պետք էր ամրապնդվել: Ուստի և Վասակը խոսեց այն բոլոր դաժան հետևանքների մասին, որոնց կհասնի Հայաստանը, եթե դիմադարձ կանգնի արևաց արքային:

— Հեռի ինձանից, տյարբ, որ ես ձեռս դնեմ ձեր խղճի վրա... Բայց իմացե՛ք, կանգնած ենք կործանման առաջ: Քար քարի վրա չի մնա երկրում: Կավերվեն քաղաքներն ու տվանները, կոչնչանա մեր բոլորիս իշխանությունը. լա՛վ կշռեցեք:

— Ի՞նչ է քո խորհուրդը,— հարցրեց Գյուտը:

— Համոզեցե՛ք Սպարապետին,— ասաց Վասակը,— դիմեցե՛ք նախարարներին, թող համոզեն նրան: Եթե նա տեսնի, որ ամենքդ խաղաղության եք կողմնակից՝ ստիպված կհամոզվի:

— Լավ միտք տվիր,— ասաց Գյուտը:

— Դուք աշդտեղից էլ սկսեցեք: Դիմեցեք նախարարներին, թող միանան ձեզ հետ և խնդրեն Սպարապետին զիջելու: Եվ շուտ, քանի չի լուսացել:

— Այն ժամանակ մենք գնանք,— ասաց Գյուտը:

Գաղիշոն աննկատելի բժիժադով վեր կացավ: Վեր կացան և մյուսները:

— Խնդրելով, հորդորելով, համոզելով,— ասաց Վասակը:— Գաղտնիք չէ, որ բոլորս էլ բրիստոնյա ենք և կմնանք երևի քրիստոնյա: Այստեղ արքայից արքային մի բանով մեզ հաճոյակատար ցույց տալն է: Հետո ժամանակ կանցնի, ամեն բան կըրկին իր տեղը կառնի: Հարկավոր չէ գրգռումներ առաջ բերել: Տեր հորիսոռնյաց:

— Լավ է, տեր մարզպան, բայց վախենում եմ, որ մոլեգնեն և վիժեցնեն ամեն բան:

— Ոչ, ոչ, տեր խորխոռունյաց, մի՞ հուսահատվիր: Գնա ջանք դիր:

— Կանեմ ինչ կարող եմ, տեր մարդւոյան: Բայց հիմարություններ կան, որ պիտի կատարվեն, որ վերջանան: Խելքը շատ անգամ հիմարությունից հետո է:

— Զգձգենք, թող շատ խորհեն, ողջամիտ լինեն: Զգձգենք... Պետք է այնպիսի պատասխան տանք, որ արքայի բորբոքած կրակը մի փոքր հանդարտեցվի, որ... ժամանակ անցնի: Ժամանակը որ անցնի, շատ բան կանցնի:

— Մենք կմանաք մեր տանը՝ ինչ որ ենք,— բավականին պարզ խոսեց Գաղիշոն,— ո՞վ է մեր տունը մտնում: Կամ մտնեն՝ ո՞վ է մեր սիրտը մտնում: Գլուխներս պահենք, իշխանությունը, սա է զլխավորը:

Վասակին շատ դուր եկավ Գաղիշոն: Նրա մեջ Վասակը տեսավ իր զլխավոր գործակցին:

Նախարարները հրաժեշտ տվին Վասակին շատ ուշ, կեսգիշերից անց:

— Զգձգենք՝ թող խորհեն,— մոմոաց Վասակը մտադրադ: Հետո ավելացրեց շարաժպիտ.

— Ո՛չ, Զգձգենք՝ թող բայրաչվին:

Վասակը վեր կացավ դահույքից, թափ տվեց իրեն և սկսեց անցուդարձ անել: Հետո զնաց կանգ առավ նեղ պատուհանի առաջ ու սկսեց դիտել պարտեզն ու երկինքը: Բնությունն անկարեկից ու օտար՝ իր գործի հետ էր: Ո՛չ բյուրավոր աստղերի կրկնոցումների մեջ, ո՛չ զարթոնքի ցողով կենդանացած նորարարութեան ծառերի ոստերում, ո՛չ մույլ, բայց հուսալից զարնանային հողի բուրմունքներում նա չէր գտնում մի խորհրդատու միտք, մի օգնական խոսք, թե ի՞նչ անի և ինչպես առնի առաջը իր կարծիքով «մեծ աղետի», որին նա ուրիշ կողմից էր նայելով տեսնում և ուրիշ միջոցներով էր կամենում դիմագրավել: Նա մի բան սկսում էր արդեն պարզ նկատել, որ իր մարդպանական պաշտոնը այլևս «ձրի» և «խաղաղ» վարել չի կարող: Նա զգաց, որ նրա մասին բամբասում և շարախոսում են Գենշապուհը, Խոսրովը, Որմիզդն ու Վեհմիհրը: Նրանք տասն ավելացնելով այնքան կրանսարկեն Հաղկերտի մոտ իրեն, որ կտապալեն: Հայ նախարարները թերևս ավելի թշնամանան, երբ տեսնեն, որ նա դեմ է անհնազանդության: Նա առաջուց էլ զգում էր, որ նախարարների մեծամասնությունը ներ-

հակ է իրեն: Ոմանք նախանձից նրա բարձր պաշտոնի համար, ոմանք մեծ պարսկասիրություն տեսնելով նրա մեջ, ոմանք էլ անորոշ, անձնական թեկադրությունք:

* * *

Եւ որ լուսացել, որ Մոկաց Լկրտակ նախարարին կարծես մեկը զրդեց խոր քնի մեջ: Նախարարը զարթնեց:

Աշրերը բաց անելով՝ պահ մի ղկարողացավ հիշել, թե որտեղ է: Սենյակի մթին առաստաղն ու սովերալի անկյունները ներան նայեցին անծանոթ, բայց հյուրընկալ հայացքներով: Ապա ուշաբերվեց, որ Լկրտաշատումն է և անկողնում շրջվելով՝ խոր շունչ բաշեց: Առաջին ախորժ զգացումը հողի բուրմունքն էր, զարնան մտերիմ, հարազատ շունչը, որը շթողեց, որ նա զգար օտարության մեջ: Այդ բուրմունքը քաղցր ճմլեց նրա սիրտը, և նա, աշրերը կրկին փակելով, երազել սկսեց: Եվ իսկույն նրա երեսակայություն մեջ երերաց մի սիրելի կերպար, որին թողել էր նա հեռու, հեռու լեռների ու ձորերի հետև: Եվ ահա փակ աչքերի թափի խավարի մեջ այն էական սկսեց մերթ դուրս լողալ՝ նկատվել, ժպտալ, կարոտով՝ քաշել իրեն, մերթ ազոտանալ՝ սուզվել անկոթյան անդունդը: Զգացմունքը հորդեց երիտասարդ իշխանի սրտում: Նա հառաչեց, ուզում էր թռչել անկողնից, դուրս գալ այգի, նայել ծառերին, դաշտերին, լեռներին, ապրել: Քաղցրացավ առավոտը, հողը, Լկրտաշատը, հայրենիքը, կյանքը: Բերկաբերից նախարարի աշրերը տամկեցին, և նա դեմքը սեղմեց մետաքս բարձին՝ ամոթխածելով ինքն իրենից: Եվ ի՞նչ շուտ, ի՞նչ հանդարձ այդ անծանոթ էակը դառավ այգրան մտերիմ և հոգածության առարկա, այնքան հարազատ, որ Լկրտակը դժվարանում էր ապրել նրանից հեռու: Որքան փոքր ժամանակ նա վայելեց նրա ներկայությունը, ի՞նչ սակավ հղավ նրանց զրույցը: Հենց նոր գրտան իրար, երջանկությունը կոկոն տվեց, որ ահա բաժանվեցին մի ահավոր գործի համար: Պատերազմ է վառվելու... Բռնակալը ձիրանները մեկնել է զեպի այս երկիրը, զեպի այս գարունը, հողի բուրմունքը, զեպի Անահիտը—ի՞նչ Անահիտը—զեպի այս ժողովուրդը, որ ահա զարթնել՝ իր լծկան անասուններն է խաղաղ բշտում անդաստան հերկելու, բերքը ապահովելու, կյանք ստեղծելու: Ամեն, ամեն ինչ կանգնում է այդ վտանգի առաջ:

Արտակն անհանդիստ մտքերից հանկարծ նստեց անկողնի մեջ: Եվ բավական էր նրա մի թույլ խլրտոցը, որ դռան հետև լրսվեր սպասավորի հաղը: Նա իմաց էր տալիս, որ պատրաստ է ծառայության: Արտակը ծափ տվեց: Սպասավորը մտավ ներս և բերեց ջրի կոնքը, օճառ, սրբիչներ: Արտակը լվացվեց, հագավ ճանապարհի փոշուց մաքրած զգեստները: Եվ վեր կացավ, որ իսկույն գնա այդի՝ սպասավորը ներս շտապելով զեկուցեց.

— Ատոմ Գնունյաց նախարարը ուղղվում է այս կողմ...

Արտակը նայեց պատուհանից, բայց Ատոմը արդեն դռան հետևն էր:

— Մտի՞ր օթեան, իշխա՞ն:

Եվ այն է, ուզում էր ընդառաջ ելնել՝ վարագույրը ճեղքվեց, և նրա մեջ գծագրվեց երիտասարդ նախարարը վայելչադեղ հասակով: Նա համեստ ու բնական հպարտ կեցվածքով պահ մի կանգնեց մնաց մուտքի մեջ և ջերմագին ժպտաց:

— Ողջո՞ւյն, լո՞ւյս բարի,—ասաց նա մեղմաձայն:

— Ողջո՞ւյն արևիդ, դալդ բարի՞, իշխա՞ն, առաջացի՞ր և հրամայի՞ր:

— Վաղ ես վեր կացել,—ասաց Ատոմը հեղ նկատողությամբ:

— Դո՞ւ ես,—պատասխանեց նույն եղանակով Արտակը:

Ատոմը շուրս կողմը նայեց և ասաց.

— Կցանկանա՞ս իջնենք այդի:

— Սիրահոժար, իշխա՞ն,—ասաց Արտակը:

Նրանք իջան այգի:

Այգում ծառերը բողբոջել էին. նրանց կարծես կավեղեն ոստերը լցվել էին գարնան աննկատելի հյութերով: Գետնի երեսը ծածկվել էր նորածիլ մատղաշ արոտով:

— Ինչո՞ւ ես տխուր,—հարցրեց Ատոմը Արտակին:

— Տխո՞ւր, ոչ, իշխանիկ,—պատասխանեց Արտակը,—սիրտս է մտածում,—ժպտաց նա՝ հանելուկային հայացք նետելով զեպի հեռուն:

— Ի՞նչ ես կարծում, ի՞նչ դուրս կգա այս աղմուկից,—հարցրեց Ատոմը:

— Պատերազմ,—արդեն սթափված խոսեց Արտակը:

— Ես էլ եմ այդպես կարծում: Բայց քեզին ո՞ւմ է առել ինչ-որ:

«Քեզին»՝ Վարդան Մամիկոնյանն էր:

— Ճշմարիտ ես խոսում,—ասաց Արտակը,—բայց միևնույն է՝ կգնանք դեմ կառնենք պատերազմի առաջ, շենք խուսափի:

— Չենք խուսափի:

Նրանք լռեցին մի պահ: Ատոմը սկսեց մի ձեռքով սրի գլուխը պատյանից քաշել — քշել դուրսուներս և մտածկոտ նայել զետեղին:

— Քեռին մեծ պատերազմից է երկյուղ կրում,—խոսեց Արտակը՝ խելացի աչքերը լցնելով ծանրակշիռ մտքերով,—մեծ պատերազմ, որ պահանջում է բոլոր նախարարների միաբանությունը: Իսկ միաբանություն չի լինելու:

— Ձի լինելու,—կրկնեց Ատոմը,—և շարժե ուրեմն ծանրանալ դրա վրա: Պատերազմը գալիս է՝ հարկավոր է ընդունել:

— Ես էլ եմ այդպես կարծում,—աշխուժացավ Արտակը:

— Գիտե՞ս ինչ, ե՞կ մենք մեր պատրաստությունը տեսնենք: Ե՛կ մեր զորագնդերը հատուկ շարժման մեջ դնենք այժմյանից:

— Ես համաձայն եմ:

— Մենք կքաշենք մեր կողմը մեղ համակիր նախարարներին, և երբ օրը կգա՝ պատրաստ դուրս կգանք արյաց դեմ:

Արտակն ուրախացավ, և՛ կրկին միտքը գնաց հեռուները: Մի առանձին սուր կարոտ զգաց դեպի Անահիտը, որին նա գտել էր մեծ գործի սկզբին: «Որքա՛ն, որքա՛ն ուրախ կլինի նա՝ ինձ տեսնելով զորագնդի գլուխ անցած պատերազմ գնալիս»,—մտածեց նա և մի տեսակ հաճույք զգաց պատերազմից:

Ատոմը նստեց քարե նստարանին և սկսեց սրի պատյանով հողի վրա գծեր քաշել:

— Տե՛ս,—ասաց նա,—ես կարծու... եմ հարձակումը կըլինի Մասյաց ստորոտով դեպի Արաքսի կամուրջը:

— Ինչո՞ւ ես այդպես կարծում,—սրվեց հանկարծ Արտակը: Նրան իսկույն կլանեց ռազմական արվեստի հաճույքը:

— Ուրիշ ճանապարհ չունի նա (նա՝ պարսիկները. այդպես էին սիրում խոսել ռազմիկները, որ բազմաթիվ մարտերում եղած էին): Նա պիտի մտնի երկրի սիրտը և որքան կարող է՝ պիտի շրտապի: Ուրեմն և պիտի ընտրի ամենակարճ գիծը:

— Կարող է և Զարհհավանով գալ՝ Սպարապետի հարվածը կոտրելու համար իր ձախ թևում:

— Ձախ թևո՞ւմ... Ինչո՞ւ...

— Ձախ թևում, եթե Սպարապետը հարվածը հասցնի նրա

Արտազն անցնելու պահին, և թիկունքում՝ Լվե ճա արդեն մտած լինի Այրարատյան դաշտ։

Ատոմի գեղեցիկ գեմքին մտածկոտ կնճիռներ Երեացին։ Նա լուեց մի պահ և ապա կարծես ինքն իրեն՝ ասաց.

— Հավան եմ. հնարավոր է։ Միայն խնդիր է, թե որտե՞ղ կլինի այդ ժամին Սպարապետը։

Այս նոր միտքը հրահրեց Արտակին։

— Սպարապետը պետք է լինի Բագրևանդի հովտում։

— Ինչո՞ւ ոչ Այրարատում,— առարկեց Ատոմը։

— Բագրևանդը այն վայրն է, որ կիսում է Երկիրը։ Զպետք է թույլ տալ, որ ճա մտնի այնտեղ և ոտը դնի մեր մեջքին։ Դա մեր արիւնսյան կրունկն է, սիրելի Ատոմ։

— Այդ դեպքում ճաւն պետք չէ ժամանակ տալ, որ մտնի Երկիր, պետք է հարվածել դռան մոտ,— վեր կացավ տեղից Ատոմը։— Այո, ճշմարիտ ես, Արտակ, շատ ճշմարիտ ես... Խելացի միտք էր։

Ատոմն անհանգստացավ։ Արտակի միտքը նրան համոզեց, և հենց դա էլ պատճառ դարձավ նրա հանկարծակի անհանգստության։

— Արտակ, պետք է օ՛ր առաջ դորքը շարժել սահմանը, օ՛ր առաջ կասեցնել թշնամու հարվածը... Իսկ մենք այստեղ խոստում ենք։ Ախ, շատ է դանդաղ Սպարապետը։

Ատոմը լուեց։ Նա արագ անցուղարձ սկսեց նստարանի շուրջը, հետո կանգնեց, երկու ափերը կանթեց իր բարակիրան զոտկատեղին, նայեց հեռուն։

— Ո՞չ, ո՞չ, Արտակ, սպասելու օրեր չեն, ե՞կ մենք մեր զորագնդերը շարժման մեջ դնենք, բաշենք նախարարներին մեր կողմը։ Այն ժամանակ քեռին կշարժվի։ Տե՛ս, Արտակ, հետո ուշ կլինի, շարաշա՛ր ուշ։

— Կռվելը պիտի կռվենք,— ասաց Ատոմը,— դու ասա ի՞նչ կռիվ կիաթաթեն մեր վզին, «առյուծի», թե՞ «մոծակի»։

Արտակը խորամանկորեն վեր նայեց իր դեմ կանգնած Ատոմին.

— Ի՞նչ է, Տիգրան Մե՞ծ ենք մենք և ոչ թե մի բուռ նախարարնե՞ր։ Բե՞ մեր դաշտերն են Միջագետքը և ոչ լեռնաբաժնիդները,— ասաց Արտակը։

— Բանը միայն տեղանքը չի. դաշտայի՞ն, թե՞ լեռնային,—

խորհելով բացատրեց Լևոնին, — քուշանները դաշտավայրերում են կռվում, բայց «մոծակի» կռիվն է նրանցը: Եվ նրանք սակավաթիվ էլ չեն, քան պարսիկները:

— Ապա ի՞նչն է «առյուծի» կռվի գլխավոր իմաստը, — հարցրեց Արտակը ավելի լարվելով:

— Մանրազեն դաշտային զորքը, ասպազենքը, ֆալանգը, և իհարկե հետո արզեն թիվը, տեղանքը և հազար ու մի բաներ, — շտապ վերջացրեց Լևոնը:

— Հը՞մ:

— Իսկ այդպիսի զորք չունենք, — հառաչելով ասաց Լևոնը, — դա մեծ տերության բան է...

— Ըիշտ է, — տխրեց Արտակը:

Լևոնին սկսեց արագ բայել. Հետո կանգ առավ.

— Եվ սակայն պարսիկները մեզ կկանգնեցնեն ծանրազեն, դաշտային կռվի առաջ...

Մատուղիով դեպի նախարարներն էր գալիս արքունական տան ալևոր սենեկապետը: Նա իր հասակին անհարմար արագ շարժումներով շտապում էր: Մոտեցավ և հեկտով ասաց.

— Մարզպանը կարգադրել է ժողովել արքունական տուն: Նախարարները հավաքված են:

— Տաճա՞ր պիտի գնանք, — հարցրեց Արտակը:

— Տեղյակ չեմ, տեր իմ, չառաց, — պատասխանեց սենեկապետը:

* * *

Կես-գիշերն անց էր, որ Արշարունյաց Արշավիր նախարարը, Մաղխազ Վրիվ նախարարը, Շմավոն Անձեացյաց նախարարը, Արավան Վանանդյա նախարարը, Վարազշապուհ Պալունյաց նախարարը, լույս նկատելով Ներշապուհ Արծրունու կիսախավար սենյակում՝ գնացին նրա մոտ:

— Բարի՞ է, — չարաճճի ժպիտով հարցրեց Ներշապուհը, վայր դնելով մազաղաթե մատյանը, որ կարդում էր:

— Բարին մեղանից է, չարը՝ չգիտեմ, — ասաց Արշարունյաց նախարարը ծխաղելով:

Ներշապուհն աչքերը տրորեց և մատյանը մի կողմ թողեց: Ըստ երևույթին, նա շատ էր ձանձրանում և կարդում էր ոչ ընթերցելու համար, այլ՝ կարճելու գիշերը:

Նա հասկացավ, որ նախարարները գործով են եկել: Սպասեց, որ խոսեն:

Ակսեց Արշարունյաց նախարարը:

— Տե՛ր Արծրունյաց, մենք խոսեցինք իրար մեջ և տարակուսանքի ենք մատնված: Ո՞վ պիտի առաջնորդի մեզ այս աղետալոր գործի մեջ: Մեր մեծագույն տանուտերերը Սյունյաց նախարարն է և դու: Առաջնորդեցե՛ք՝ կամ նա՞, կամ դո՞ւ:

Ներշապուհը չէր սպասում այսպիսի վճռական խոսք. նա աչքերը խոփռեց և մտածել սկսեց:

— Նախարարները տարակուսանքի մեջ են, թե ո՞վ պիտի վերցնի այս բեռը, մե՞նք, թե՞ հոգևոր դասը, — շարունակեց Արշավիրը:

— Մենք և հոգևոր դասը, — պատասխանեց Ներշապուհը սթափված, — ուրացության պահանջը դրված է համայն ազգի առջև:

— Դե առավել և՛ս մեզ առաջնորդ է պետք:

— Մենք զուր ենք սպասում: Մարդպանը ոչինչ չի անի, Հազկերտը չի ղիջի, հոգևոր դասը անձնատուր չի լինի:

— Գուցե ուրիշ ելք գտնվի, — ասաց Վանանդյա Արավանը ոչ խելացի ժպիտը դնալով և նայեց Մաղխազ Վրիլին և Պալունյաց Վարազշապուհին:

— Ուրիշ ելքը գուցե որոնի և մարդպանը, բայց ես ոչ մի ուրիշ ելք չգիտեմ, — խոսեց Ներշապուհը:

— Լավ, — ասաց Արշավիր Արշարունի նախարարը, — հիմա մեզ պետք է, որ նախարարական տներից մեկը ղեկավարի մեզ:

— Ես չեմ կարող: Իմ բնավորութունը հարմար չէ: Տվե՛ք ղեկը Սպարապետին: Նա ռազմագետ է և գիտակ մարդ:

Նախարարները լռեցին: Ներշապուհը ձեռը դրեց սրտին:

— Մե՛կ մարդ ունենք, որ այս գործը զուլս պիտի հանի. դա Սպարապետն է: Տյա՛րք, ես մեծ խելքի տեր չեմ. բայց իմ փոքրիկ խելքով այդ եմ վճռում. տվե՛ք ղեկը Սպարապետին:

— Իսկ մարդպա՞նը... — բանսարկու կերպով հարցրեց Վարազշապուհը:

— Ի՞նչ մարդպանը, — խեթեց Ներշապուհը:

— Զի՞ կարող մարդպանը ղեկավարել:

— Հարցրեք իրե՛ն. ես չգիտեմ, — խուսափեց Ներշապուհը:

— Զե՞ս վստահում նրան, — համառու Վարազշապուհը:

— Ես չգիտեմ,— բարկացավ ներշնչող՝,— Իսկ ում շնորհակալ եմ կամենում որ լստահել և որ չէլ կասկածել:

— Իսկ Սպարապետին ճանաչո՞ւմ ես,— ավելի համառոտ վարազնապատճեն:

Նախարարները վերադարձան:

— Տե՛ր Պալտուկաց...— հանդիմանական շեշտով դարձավ նրան Արշավիր Արշարունին:

— Ես հարց եմ տալիս՝ պատասխանեցե՛ք իմ հարցին,— բորբոքվեց Վարազնապատճեն,— ինչո՞ւ է արժանի մեր վստահության Սպարապետը, ե՞րբ այսպիսի աղետ պատահեց, ե՞րբ դիմադիր կանգնեց նա:

— Դու խելացի խոսք ես ասում, տե՛ր Պալտուկաց,— ասաց ներշնչող մի հանդարտ համբեր եղանակով, որ նրա տաքարյուն բնավորությունից չէր,— մարդը փորձվում է գործի մեջ: Այսպիսի գործում չեն փորձվել ո՛չ Սպարապետը և ո՛չ էլ մարդկանք: Բայց մարդկային է... Հոգին մարդուն վկայում է մի բան: Հարց ես տալիս քեզ՝ ինչո՞ւ, որտեղի՞ց այդ հավատը... Եկ իմացի՛ր: Ես ընտրում եմ Սպարապետին, և խիղճս հանգիստ է: Ընտրեցեք դո՞ւք ում կկամենաք:

— Ո՛չ, Սպարապետն է, պա՛րզ է,— ասաց մտորմունքով Արշավիր Արշարունին,— մանավանդ որ դու չես կամենում հանձն առնել:

— Ես մի հասարակ մարտիկ եմ, տյա՛րք, իմս մարտն է. ես գլուխ չունեմ բանակցությունների:

Տիրեց լռություն, որի մեջ զգացվում էր մի ինչ-որ թեթևություն: Միայն Վարազնապատճեն էր, որ մռայլվեց ավելի: Նա աչքի տակով նայեց իշխաններին և զգաց, որ ավելի խոսելը վտանգավոր էր: Նա չէր համակրում Վարդանին: Նրա թեկնածուն Վասակն էլ չէր ստիպում:

— Չե՛ք սխալվի,— վճռական շեշտեց ներշնչող՝ շարունակելով իր մտքերը բարձրաձայն:

— Թեթևացա, տե՛ր իմ,— հռաչեց Արշավիր Արշարունին,— խոստովանանք լինի՝ տարակուսանքներից վհատություն էր գալիս վրաս: Ոչ մի արհավիրք սարսափելի չէ, երբ կռվում ես: Իսկ եթե տեր էլ ունես գլխիդ... Օրհնվի՛ ծնունդդ, տե՛ր իմ, ուրախացրիք ինձ:

Արշավիր Արշարունին կենդանացավ, շարժվեց: Նա զգալով

նեցուկ՝ սկսեց վստահ նայել այն արհամարհի վրա, որ շունենալով իր նախընթացը՝ շփոթեցրել էր իշխաններին:

— Գնա՛նք, տյարր,— դարձավ նա մյուսներին:

Ներշնչալուհի, որ շարունակ անցողորձ էր անում սենյակի մեջ՝ կանգ առավ և շեշտելով իր յուրաքանչյուր խոսքը՝ ասաց.

— Այգուկես, տյարր. ես իմ մեղավոր հոգով ահա ձեր տոջի դնում եմ այս վճիռը. սխալ եմ՝ թող աստված տեսնի իմ դատը, ուղիղ եմ՝ նա լինի ողորմած—դեկը տվե՛ք Սպարապետին: Եվ աստված մեզ օգնական:

— Աստված մեզ օգնական,— կրկնեցին նախարարները ներշնչված:

Եվ դուրս ելան սենյակից:

* * *

Քաղաքի պարսպի տակ ներսի կողմից մի այգի էր ձգված: Բարձր հողե պատը բավական ծածկում էր նրա բարդիների բները և ցածրահասակ ծառերը: Նեղիկ մի փայտե դուռ, մշտափակ ու խուլ՝ պահում էր հետաքրքրվող աչքերից այդ այգու ներքին կյանքը: Կապույտ ծուխը, որ բարձրանում էր այգու խորքից՝ նշան էր, որ այնտեղ տուն կա, բնակիչներ են ապրում:

Այգու դռան հետև մասն քրքիջ լավեց, որին միացավ մի ուրիշ ձայն: Երկուսն էլ աղջիկների կրծքից էր: Դռան ճեղքից դուրս նայեց մի ածուխի սև աչք: Մնաց մի պահ, և ապա կրկին քրքիջ լավեց:

— Ո՛ւր է, ո՛ւր է,— հարցրեց մյուս ձայնը:

— Տես, լուսերեսենց տան մոտ:

— Վա՛յ, Դժխո՞, Արծվի՞ն է:

— Հայրիկը գինով է,— ծիծաղեց առաջինը:

Նեղիկ փողոցով, ուր հավերժ էին և ճնճղուկները հանդես բաց արել, օրորվելով և Արծվի թևն ընկած դեպի այգին էր գնում մի սևամորուս, արծվադեմ գեղեցիկ մարդ: Նա բավականին հասակավոր էր և զգեստին ու ձեռներին նայելով՝ ցած արհեստների մարդ էր: Նա մի փոքր զլորվում էր, բայց Արծվին ուժեղ բազկով շափավորում էր նրա շարժումները և առաջ մղում: Նա կանգնեց, շրջվեց դեպի Արծվին:

— Զե՛, դու իմացի՞ր, Արծվի՞, մե՛ծ օր է այսօր,— ցուցամատը ցցեց օդի մեջ:

— Մեծ օր է,—համաձայնեց Արծվին՝ շտկելով նրան գեպի այգին և մղելով առաջ:

— Չէ՛, մե՛ծ օր է,—համառեց գինովը և կրկին կանգնեց՝ Արծվին շրջելով իր զեղեցիկ գեմքը:

— Գնանք, հայրիկ,—ժպտալով կրկին շտկեց նրան Արծվին: Բայց գինովը մեխվել էր և չէր ուզում տեղից շարժվել:

— Արշակ թագավորի օրերն են,—գոչեց գինովը,—մե՛ծ օր է այս օրը: Չի՛ մեռել ժողովուրդը... Ժողովուրդը կա՛... Մե՛ծ օր է:

Արծվին այս անգամ ավելի ուժեղ մղեց գինովին: Սա, որ համոռում էր՝ հիմա սկսեց արագ-արագ շտապել այգու կողմը՝ ինքը քաշ տալով Արծվին: Երբ մոտեցան այգու դռան՝ դուռը հանկարծ բացվեց, և նրանց առջև նկարվեցին երկու չքնաղ զեմքեր: Դրանք ղեռատի աղջիկներ էին, ըստ երևույթին՝ քույրեր, որոնցից մեկը սուր դաշույն հոնքերի տակին ժպտացող աչքերով նայեց նախ Արծվին և ապա՝ գինովին, և ընդառաջ գնալով՝ թեր պեցեց սրա թևին:

— Հայրիկ, տխուր ես,—ասաց նա, ծովելով և նայելով գինովի աչքերի մեջ:

— Մե՛ծ օր է այսօր,—գոչեց գինովը և օրորվելով իրեն պեցեց դռան մեջ. գիսավ երկու պատերին, մի ահագին կոշտ հող պոկեց և ընկավ ներս, այգին:

Այգու խորքից, ուր մի բանի աչքանոց տնակ կար՝ դուրս եկավ կարճահասակ, լիքը և ոսկեգույն մազերով մի կին: Նա նայեց մտնողներին և իսկույն ծիծաղեց: Ապա զվարճանալով առաջ եկավ գեպի գինովը:

— Հա՛, գործդ լավ շինվել է,—մոտենալով ընդհուպ գինովին և աչքերի մեջ նայելով՝ ծիծաղեց կինը:

— Աշխատավ է, դորի՞ բան է,—ձևոր թափ տալով կնոջ վրա գոչեց գինովին ու կանգնեց:—Արծվին հյուր եմ բերել. մեծ կարասը բաց:

— Տասը կարաս կբանամ,—ասաց կինը,—մենակ դու ուրախությամբ ցույց տուր:

Գինովին քաշեցին գեպի տնակը:

— Նժույզները բերել է արքունական ախոռ, չի թողնում ծառաներս մոտ գնան: Ինքն է սրբում, նայում, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ,—մատը թափ տվեց Արծվի վրա գինովը:—Մա՛րդ, երեսուն տար-

վա ախոռապետ եմ՝ նժույզ չեմ տեսել: Սպարապետի նժույզներն ո՞վ է խնամել. որտե՞ղ էիր:

Արծվին ծիծաղկոտ դիտում էր հասակավոր ախոռապետին և չէր խոսում: Նրան զվարճացնում էր գինովը:

— Վարա՞ժ եղբայր, նստի՛ր, հանգստացի՛ր,—ասաց նա ախոռապետին:

— Նստե՞մ: Ես նստում եմ մենակ ու մենակ նժույզի վրա: Ուրիշ տեղ չեմ նստում:

— Կերակուրն է՞լ նժույզի վրա ես ուտում, աչ մարդ,—զվարճանալով հարցրեց ախոռապետի կինը:

— Նժույզի վրա պիտի գնամ թաղվելու:

Աղջիկները ծիծաղեցին և ուրախ նայեցին Արծվին, որի գալը նրանց աշխուժացրել էր:

— Հիմի հացը որտե՞ղ գցենք, նե՞րսը թե նժույզի վրա,—կտտակով հարցրեց ախոռապետի կինը:

— Բերեք ախոռից բոլոր նժույզները, նրանց վրա գցեք,—ասաց Վարաժը և զնաց նստեց դռան կողքին ամրացրած սանդիկ:

Վարաժի կինը և նրա երկու աղջիկներն, ըստ երևույթին, սովոր էին նման բաների: Թթենու տակ իսկույն օթոցներ գցեցին և սփռոցը փռեցին վրաները, բերին բարձեր: Վարաժն ու Արծվին նստեցին:

— Մագթա՛ղ,—գռչեց Վարաժը ձեռքը խփելով բարձին:

— Ասա, մարդս,—աչքով արեց Արծվին Վարաժի կինը:

— Դինի՞ն է լավ, թե՞ նժույզը:

— Երկուսն էլ:

— Հա՛, իմացա՛, իմ կնիկն ես: Դե, գինին հանի՛ր: Նժույզներն էլ պատրա՞ստ են ախոռում:

Վարաժը դարձավ Արծվին և բռնեցրով հարվածեց նրա կրծքին:

— Նժույզը չի՞ վատահում ինձ. ինքն է մտիկ տալիս: Էհե՛, ես նժույզի վրա եմ ծնվել. դու ո՞ւմ չես տալիս նժույզը:

Հետո դարձավ իր աղջիկներից կրտսերին.

— Դժխո՞, գուսաններին կանչիր: Հեթանոս-քրիստոնիոսներին է՛լ:

Դժխոն զվարթացավ.

— Կանչե՛մ, հիմա՛, հիմա՛:

Եվ արագացրեց սեղանի սարքումը: Պիրկ օձադալար մարմինը

շլացուցիչ ձևեր էր ընդունում նրա ամեն մի շարժումից: Կրակի պեւ բոցկլտում էր նա, ծիծաղում, ժպտում, վազում, գնում-գալիս: Նրա սևագիշեր աչքերի մեջ պսպղում էր այն շողբը, որ հատուկ է միայն երիտասարդ հոգիներին: Նրա ամեն մի վայրկյանը նոր ու անկրկնելի պատկեր էր կայտառ կյանքի, ուրախության և գեղեցկության: Խիտ ու գալարուն խոպոպները ցնցվում էին նրա գլխին, սլացիկ ուսերին և ճկուն մեջքին:

— Լո՛ւյս, հի՛ն գավե՛րը բեր,—կարգադրեց Վարաժը մյուս աղջկան, որը մորն էր քաշել իր ոսկեգույն մազերով ու լիքը, մի փոքր կարճահասակ մարմնով: Նա ավելի արագաշարժ, քան կարելի էր կարծել նրա գեր մարմնից՝ ծիծաղելով ու հաճախ դիպչելով քրոջը՝ օգնում էր սեղանը ղցելուն:

Մի փոքր հեռու, ծառերի արանքում Մազթաղը խարույկ վառեց: Չոր արքադները կշկրտացին, և զվարթ կրակն սկսեց պարել պայծառ օդի մեջ:

Որտեղից որ էր՝ հայտնվեց մի սաստիկ գեր մարդ, որի աչքերը դուրս էին ընկած, կարծես խեղդվելիս լիներ: Նա մշմշալով եկավ ընկերացավ Մազթաղին և կռանալով կրակի վրա՝ սկսեց փչել, արծարծել: Հետո թևքերը քշտեց և պահժու միսն սկսեց անցկացնել փայտե շամփուրները:

— Վայ գետի՛նը չմտնես, Մարտիրո՞ս, գետի՛նը,—կանչեց նրա կողմը Վարաժը,—ինչո՞ւ ուշացար:

— Ծուխը նոր տեսա,—սաստիկ բամբ ձայնով պատասխանեց Մարտիրոսը և խիստ կենտրոնացած և անհասկանալի մրթմրթոցով, որ նման էր խանգարված փութսի պոռթկումների՝ սկսեց շարած խորովածացուն դարձմրցել ձեռքի վրա՝ սպասելով կրակի իջնելուն:

— Մի ժամ էլ որ անցներ՝ միսը կթուլանար,—հաղիվ հասկանալի մրթմրթաց նա Մազթաղին դիտակի՝ եղանակով:—Աստված շանի՝ գուսաններն ուշանան:

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կա որ,—հարցրեց Մազթաղը:

— Առաջի խավը որ թշշաց՝ պետք է ձեռաց հինգ տարվա գինի կցել սրան: Մեկ համրանք ուշացար՝ էլ չկա՞ համը, կորա՞վ... Բե՛ր Արաքսի վ:սրազը:

Եվ սկսեց ինչ-որ մասնագիտական խոհեր մրթմրթալ ինքն իրեն:

Մազթաղը զամբյուղից հանեց որսած վարաղի միսը և տվեց

Մարտիրոսին: Սա վերցրեց, հոտոտեց միսը և դեն դրեց թթված.

— Մեծամոր է, Արաֆս չէ, Արաֆսը բեր: Դե՛սը զամբյուղը:

Մագթաղը մոտեցրեց երկրորդ զամբյուղը: Մարտիրոսը տընտըղեց միսը և մրթմրթաց.

— Արաֆս է, մենակ՝ խորվիրապ: Երկաթ շամփուր է պետք սրան:

Մեծ ինքնաբավականությամբ, տոռուղ մատներով մսերը շառեց երկաթ շամփուրին ու հենեց ծառի բնին:

— Մի ծուխ դիպչի թող:

Մագթաղն օգնում էր Մարտիրոսին, որպես վաթպետի, որ հրաշագործում է: Նա իրենց հարեանն էր, որ միշտ այսպիսի դեպքերում ինքնակոշ գալիս էր և սկսում բռնակալի պես կարգադրել ճաշը կամ ընթրիքը:

— Որտե՞ղ էիր այսօր,—հարցրեց նրան Մագթաղը՝ բթի տակ ժպտալով:

— Տանը քնած էի,—խռպոտ պատասխանեց Մարտիրոսը:

— Ինչո՞ւ, գիշերը չե՞ս քնել:

— Դիշերն էլ եմ քնել:

— Դեպքերն իմացա՞ր:

— Ձէ, ի՞նչ դեպքեր:

Մագթաղը պատմեց: Մարտիրոսը լսում էր նրան, բայց ուշքը շամփուրների վրա էր և մեծ լարվածությամբ սպասում էր կրակի շեղչեկուն, որի ինչ-որ աստիճանի մոտենալը նրան մեծ անհանգստություն էր պատճառում:

— Ապա՞, —վերջացրեց Մագթաղը, —մեզ հավատից հանում են:

— Հավատից որ հանում են, լավ չէ: —մրթմրթաց Մարտիրոսը անտարբեր: —Արաֆսը բեր:

— Քրիստոսի հավատը ո՞նց թողնեն:

— Ի՞նչ է, չե՞ն կարողանում,—ցրված խոսեց Մարտիրոսը և թևերով սրբեց կրակի ջերմությունից և լուչսից շողշողացող դեմքի ու հաստ վղի ճարպը:

— Վա՛յ, մեղա, ինչպե՞ս կլինի,—վախեցավ Մագթաղը, —տերտերն ասում էր...—և գնաց դեպի մսերի զամբյուղը:

Այդ պահին Մարտիրոսը ճարպակալած աչքերը չոեց կրակի շեղչի վրա և սարսափահար անհանգստացավ.

— Շո՛ւտ արա...

Մագիստրը Մեծամորը դրեց Մարտիրոսի առջև:

— Տերտերն ասում էր...

— Բե՛ր,—բղավեց Մարտիրոսը:

— Խնշը բերեմ, ա՛յ մարդ:

— Արաքսը բեր, ասիւնք, անգլուխ կնիկ, քո տերտերն էլ...—
դայրացավ Մարտիրոսը՝ փորի ճնշումից շունչը կտրած և զայրույթից արյունը գլուխը տված:

Մագիստրը տվեց Արաքսը: Մարտիրոսը մեծ լարվածությամբ շամփուրները բռնեց կրակի շեղջի վրա ու սկսեց մշմշալ: Քրտինքը նրա կաս-կարմիր դեմքից և շլինքի կնճիռներով մանյակված վր-դից սկսեց հոսել կրակի վրա: Բայց Մարտիրոսը մոլեգնած խո-րովում էր:

Իսկ այդ ժամանակ վարածն ու Արծվին սեղան նստած ըս-պասում էին: Պատերից ձայներ լսվեցին: Երիտասարդներ էին, որ գիտենալով վարածի սովորությունները, եկել հավաքվել՝ սպասում էին որոշ պահի, երբ նա բոլորին կհրավիրեր ներս: Դա էլ իր հա-տուկ պահն ունեւր:

— Գուսաններն ի՞նչ եղան,—հարցրեց վարածը Դժխոյին:

— Եկել են, մառանն են,—ասաց Դժխոն՝ շարաճճի նայելով հորը:

— Թրջվո՞ւմ են:

Դժխոն քրքջաց:

— Թող թրջվե՛ն,—ծիծաղեց վարածը.—գինի՛ն պիտի երգի, ո՞չ իրենք:

Նստեցին սեղան: Մառանից դուրս եկան գուսանները իրենց երաժշտական զործիքներով: Նրանք երեք հոգի էին, որոնցից մե-կը՝ վարպետը, կարճահասակ, պինդ, ինչպես կաղնու կոճղ: Կաս-կարմիր դեմքին, հրացայտ ու խոշոր սև աչքունքի հենց տակից, սյուները ծածկելով ներքև էր վիժում և գոգնոցի պես ծածկում փորը սև սաթի պես փայլող երկար մորուրը: Նրա կարճ, ուժեղ վիզը ծալքեր էր տալիս ծոծրակի վրա: Նա հագել էր բրդե պարզ պարեգոտ, մեջքը պնդացրել պարանով. իսկ թավամաղ կուրծքը բաց էր ու դուրս ցցված՝ խրոխտ աքաղաղի կրծքի նման:

Երկրորդը նրա պես հագնված, չորուցամաք երիտասարդ էր, բարձրահասակ ու գեղեցիկ: Իսկ երրորդը նեղր հիշեցնող սև երի-տասարդ էր:

— Այ բարով եկաք, ուրախ ժամու եկաք,— գոչեց Վարաժը զվարթաձայն,— լավ հասցրիր, Գոռ Սիմաւոն:

— Ամեն ժամն էլ ուրախ է,— ասաց վարպետը՝ Գոռնակ Սիմաւոնը, նստելով սեղան և նշան արեց ընկերներին:

Նրանք ևս նստեցին՝ բերանները թեքելով սրբելու: Գինին մի փոքր պղտորել էր նրանց աչքերը:

Այգու պատերի մի ինչ-որ արանքից նոր մարդիկ թափանցեցին ներս: Ըստ երևույթին դրանք՝ Վարաժի հարեանները, նրա խնջույքների սպասված հյուրերն էին լինում միշտ: Նրանք ներս եկան և հարգևոր հերթով շարվեցին սեղանի շուրջը:

— Արե կենդանութ՜յուն,— նոր բարեկեցին նրանք:

— Արե պահպանութ՜յուն,— ասաց Վարաժը:

Պատերի վրա տղաներն աղմկում էին արդեն:

Վարաժը դարձավ նրանց.

— Խենթուկնե՞ր, նե՛րս անցեք:

Տղաները ձեռաց թռան պատից ներս և եկան շրջապատեցին սեղանը: Մագթաղը ծիծաղելով և նրանցից ոմանց զխններին բամփելով նոր սփռոց ավելացրեց:

Սկսվեց կերուխումը: Վարաժը հրամայեց բոլորին լցնել գավաթները:

— Վերցրե՛ք: Երկյուղածութ՜յամբ: Սպարապետի արեշատութ՜յան:

— Արեք երկա՛ր,— բարձրաձայն բարեմաղթեցին մեծահասակները, և բարձր գոչեցին երիտասարդներն ու խմեցին:

— Մարտիրո՞ս, հասցրո՞ւ, ժամը թռա՛ւ, մա՛րդ աստծո,— կանչեց Վարաժը: Բայց Մարտիրոսը դեռ չէր ավարտել իր ծեսերի շարանը:

Նա զայրացավ և խռպոտ մրթմրթաց:

Մագթաղը, Դժխոն և Լույսը վաղեցին նրա մոտ: Շտապեցրին.

— Բե՛ր, Մարտիրո՞ս:

Մարտիրոսը խեթ նայեց աղջիկներին, զայրացավ ու անհանգիստ շարժումներով սկսեց ինչ-որ լփռտել: Նա սաստիկ վիրավորվեց, որ իր անբակտելի կարգերի վրա ձեռ բարձրացրին: Շրջեց խորովածները, շար նայեց աղջիկներին, որ փռթկացրին, և ապա միայն մեծ տրտունջով շամփուրները վերցրեց ու տոռու մատնեքով օդի մեջ շոշափեց, տվեց որ տանեն:

— Փորձանքը որ գա՝ հանկարծ կգա,—մրթմրթաց Մարտիրոսը բարկացած և շամփուրներին նոր մսեր շարեց:

Գուսանները հանեցին նվագարանները մետաքսե տուպրակներից:

Վարպետ Գոռնակ Սիմավոնը մատներով փորձեց իր բամբիոր, ուղեց յարերը և ապա նշան անելով իր ընկերներին՝ սկսեց: Նրանք իրենց գործիքներով սկսեցին ուղեկցել նրան: Խուլ և բամբ հնչյուններ էին արձակում գործիքները, ինչ-որ մոլորոցներ, ռազմական շեշտեր, որ ավելի կոխի էին հրավիրում, քան մեղկացնում: Դրանք հզոր «թիվ» նվագներն¹³ էին՝ առնական, հրամայական և ուրախ:

Վարաժի տրամադրությունը ավելի բարձրացավ:

— Լյ հասցրե՞ք, տվե՞ք զլխին,—գոչեց նա,—ի մա՛րտ...

Վարաժը ոգևորվեց, վեր կացավ:

— Լկա՞, պար:

Գուսանները նվագեցին մի ռազմական պար: Տղաները կրակված վեր թռան և ուս-ուսի տված սկսեցին մեկը այն ռազմական պարերից, որ վերջանում է սրամարտով: Նրանք խումբ-խումբ դնում գալիս էին իրար դեմ և բռնեցքները զարկելով իրար՝ մի ակնթարթում ետ էին շրջվում և զարկում մյուս խմբին: Պարին խառնվեցին Վարաժի աղջիկները, որ խրձերով սրեր բաժանեցին տղաներին: Հարեան տներից հավաքվեցին ուրիշ աղջիկներ և խառնվելով պարին՝ սկսեցին մի այնպիսի փոթորիկ, որից գետինը տնքալ սկսեց:

— Զարկե՞ք,—գոռում էր Վարաժը և ինքը օրինակ տալիս:

Աղջիկները օձերի պես զալարվում էին տղաների շղթաների միջով և կախարդում պարը:

Մութն ընկել էր արդեն: Ընթրիքը շարունակվեց մարխերի լուսավորությամբ, որ այստեղ-այնտեղ տնկեցին Դժխոն ու Լույսը: Տեսարանը դյութիչ էր:

Դժխոն ու Լույսը խառնված մյուս աղջիկների փնջերին՝ մրրկում էին տղաների շարքերի արանքում, խլելով նրանց հրացալտ հայացքները: Բայց այդ խելահեղ մրրիկի մեջ աղջիկները կարողանում էին որսալ մի զաղտնիք: Դա Դժխոյի արագաթուխչ հայացքներն էին, որ նա նետում էր Արծվի վրա, մինչ սա ուրախ ժպիտը շրթունքներին դիտում էր աղջիկների ու տղաների մրցումը՝ իրար ետ տալու և աշխուժացնելու պարը: Դժխոն, որին, ըստ

երևույթին, նոր շէր գրավել Արծվին՝ ուղղակի նկատարում էր միամիտ թիկնապահին Լույսը, որ գիտեր այդ գաղտնիքը, թափ Արծվի մոտ և ականջին հարցրեց.

— Բերե՞լ ես խավարածիլը:

Արծվին գլխով գրական նշան արեց:

Լույսն անմիջապես մտնելով պար՝ մոտեցավ Դժխային: Որսալով հարմար վայրկյան՝ նրա ականջին կանչեց.

— Բերել է...

Դժխոն իսկույն գուրս եկավ պարից և արագ հեռացավ գետի հնձանը: Նա ինչ-որ խորհրդավոր երկյուղ զգաց բրոջ այդ հազոր-գումից, ալեկոծ կուրծքը բռնեց և կոացավ բարի վրա: Հանկարծ արցունքները, բազր արցունքները հորդեցին նրա շուշողուն աչքերից:

Լույսը, որ նկատել էր նրա հեռանալը, մի փոքր հետո մի վառված մարիս վերցրեց, զնաց նրա մոտ և տեսնելով նրա արտառելի մեղմ բռնեց ուսը և կռանալով՝ նրա ականջին ասաց.

— Մի բիշ էլ համբերի, հենց որ գինովնա՝ կգոյանամ նրա սերը: Մոցումն է խավարածիլը:

Դժխոն ավելի լցվեց և սկսեց հեկեկալ: Քույրը նստեց կողքին, բռնեց նրա խոպուղավոր գլուխը և սեղմեց իր բաբախող, լիրբ կրծքին:

— Նա սեր չունի՞, սիրտ տեր չէ՞, — հեկեկաց Դժխոն:

— Կունենա, կունենա, — հանգստացրեց Լույսը, — Մարիամ պառվուկն ասաց՝ կրակին մի արագազ զոհեցեր՝ սիրտ տեր կլինի:

Դժխոն տխուր, բայց հուսալի նայեց բրոջը:

— Քեզ բան եմ ասում: Այ, խավարածիլն էլ կգոյանամ ծոցից, կզնես բարձի տակ՝ սերը կվառի սրտի մեջ:

Մինչ այստեղ՝ հնձանում, երկու քույրեր խոսում էին Արծվի սերը գոյանալու մասին, սեղանի շուրջը պարբ հանդարտվել էր և սեղանակիցները շարվել լսում էին վարածին:

Գարնանային ցուրտ գիշերն արդեն զգալ էր տալիս իր շոր-շուփը՝ թեև գինով բազմականները բավական տաք էին:

— Մառա՞նք սարքեցեր, — կարգադրեց վարածը, — սրտալի բռները մառանում են:

Դժխոն ու Լույսը, որ արդեն գուրս էին եկել և հիմա կրկին ուրախ լսում էին գուսաններին՝ վերցրին մարիսը և վաղեցին մառանը: Ահագին կարասները կողք-կողքի՝ կարծես ծանր տնրում

էին գինով լի: Տղաները գնացին այնտեղ: Արծվին բռնեց Վարաժի թևից և բարձրացրեց, որ տանի ներս: Վարաժը հակառակեց և քաշեց Արծվիին դեպի ծառերի տակը: Նա օրորվելով և ցուցամատը մխրճելով գեղեցիկ այրվող մի մարխի կրակի մեջ, շրթունքները կայցնելով՝ սկսեց երեսը խաշակնքել:

— Սա ի՞նչ է անում,— մոտ վազելով սկսեց ծիծաղել Մագթաղը:

— Աստված է, էլի՜ աստված է, լավ աստված է,— լիպտեց Վարաժն ու շոքեց կրակի առաջ:

— Կրա՛կ ես պաշտում, մա՛րդ աստծո,— հարցրեց Մագթաղը մի փոքր շփոթվելով, բայց և ծիծաղելով:

— Հա, տե՛ս, ի՛նչ սիրուն է, մի աղջի՛կ արժի...

— Սրա գլխում խելք կա՞,— դիմեց Մագթաղը Արծվիին և Մարտիրոսին, հարձակվելով կրակի վրա՝ ոտքով հանգցնելու:

— Է՛, է՛, է՛, է՛, է՛,— բռնեց Մագթաղին Մարտիրոսը,— կրա-կը մի սպանի:

Ու դուրս ընկած աչքերով խեթեց Մագթաղին:

Մագթաղը բարկացած հարձակվեց Վարաժի վրա.

— Տերտերը որ տեսներ...

— Ահա՛վուր քո տերտերի մորուքը բաղնմ, իրիկվան՝ բուր-մի,— մոմոաց Վարաժը գլորվելով կրակի վրա:

— Վառվեցիր, ի՛նչ է անում,— բռնելով Վարաժի թևերից՝ բարձրացրեց Մագթաղը,— գնա՛նք, գնա՛նք, փորձա՛նք մարդ,— ու քաշ տվեց, տարավ մառանը:

— Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛, հո՛,— լխլխկալով լիքը տկի սկսե բամբաձայն ծիծաղեց Մարտիրոսը:

Դժխոյին զվարճացրեց այս տեսարանը: Նա լցրեց Մարտիրոսի գավը գինով:

— Եղբայր Մարտիրոս, հեթանոսի՞ հավատն է լավ, թե՞ քրիստոսի,— հարցրեց նա, շարաճճի աչքերը հռելով Մարտիրոսին:

— Հեթանոսի-քրիստոսի՞ գլուխս չի մտնում,— ասաց Մարտիրոսը և նոր խարույկ սարքեց:

Բոցը բարձրացավ, և մի լեզու երկարեց դեպի Մարտիրոսի մորուքը:

— Դեհը,— ճարպոտ, լայնշի թաթով հանգիստ քշեց նրան Մարտիրոսը:

ձրակը թեժանում էր: Դա ուրախացրեց Մարտիրոսին: Նա բս-

շրնջում են. «Կամա՞ց: Զգո՞ւյշ»: «Զէ, քնած է»: «Քնած չէ՞»: «Գր-
տա՞»: «Դե փախի՞ր»: Արծվին զգաց, որ կուրծքը հով մտավ: Նա
զարթնեց: Զգեստի կապերը արձակել էին: Նա կապեց և նայեց
Մարտիրոսին: Սա քնել էր պալլած ու խռմփացնում էր:

Արծվին շորս կողմ նայեց, նրան թվաց, որ Լույսը փախավ
իր մոտից: Այգին դատարկ էր: Մառանի նեղլիկ պատուհանից ա-
ղոտ լույս էր ցայտել դուրս: Ներսը մեղմ աղմուկ էր և քաղցր նը-
վազ: Հենց այն է, կամենում էր վեր կենալ և գնալ մառան՝ երա՞զ
էր, թե՞ արթմնի՞ նկատեց դիմացը ծառի բնին հենված Դժխոյին,
որ հետաքրքիր նայում էր իրեն: Արծվին ձայն չհանեց. Դժխոն ևս
չշարժվեց: Նրա հայացքի մեջ երջանիկ մի շող կար, խառն ան-
հանգիստ երկյուղի հետ: Նա ձեռքը սեղմել էր կրծքին, և երևում
էր, որ ափի մեջ սեղմում էր մի առարկա, սեղմում անհազ, ծարավի:
Նվ որքան սեղմում էր այդ առարկան, այնքան ավելի լցվում էր
այն զգացումով, որ վերացնում, տանում է մարդու քաղցր երգի
պես. և այդպես կրծքին այդ առարկան սեղմած՝ նա ճիգ էր ա-
նում հաղթել Արծվիին, տիրել նրան, գողանալ նրա զգացմունքը:

Սակայն Արծվին իր մշտաժպիտ ու միամիտ աչքերն ուղղել
էր Դժխոյին: Արծվիի երջանիկ անդիտովթյունը և երիտասարդու-
թյունը տանջում և ավելի սիրելի էին դարձնում նրան: Զեռը տա-
րավ ծոցը և շոշափեց: Խավարածիլը չկար... Մի՞թե թափել է մի
տեղ: Նայեց շորս կողմ:

Դժխոն շարաճճի ժպիտով դիտում էր նրա շփոթությունը:

— Ի՞նչ ես փնտրում,— հարցրեց մեղմ:

— Բան էի դրել ծոցս. Լույսն էր ուզել, որ բերեի տանից...—
խոսեց ինքն իրեն Արծվին:

— Հիմի խավարածիլը ում մոտ որ է՝ սիրտդ նրան էլ տվիր,—
ասաց Դժխոն և ծիծաղելով փախավ:

Արծվին շհասկանալով նայեց նրա հետևից և ապա վեր կա-
ցավ գնաց մառանը:

Խրախճանողները հիմնավորապես խմում էին և գինով հա-
յացքները դուսաններին՝ լսում էին նրանց նվազն ու երգը.

«Շողայր սենյակն Վահգենի¹⁴,

Ի գալն ոսկեշող Աստղակ¹⁵»:

Լուսանում էր: Գուսանները սկսեցին մի մեղմ եղանակ, որ
լուսաբացի հետ էր կապված: Վարածը անհոգնելի և անդադար,
սկսել էր իր նժույգների մասին խոսել: Դա նշան էր, որ շուտով

նա կանցնի մի այլ խենթության, որին սովոր էին Երիտասարդները: Դա ձիարշափն էր բաց դաշտում: Առանց հարցնելու նա իր ախոռի բոլոր նժույգները հանում էր գաշտ և երիտասարդներին նստեցնելով արշավել տալիս:

— Վարած քեռի, լուսանում է...—ասաց Տիգրանը, որին աչքով էին արել մյուսները:

— Ի՞նչ, նժույգ, նժույգ չկա՞, խենթով սատանաներ, դուր ի՞նչ նժույգ քչոդ եր:

— Հա՛, հա՛, Վարա՛ժ եղբայր, ժամանա՛կն է,—ազաչեց Տիգրանը:

— Լուսացավ, Վարա՛ժ քեռի,—վեր թռան ու շրջապատեցին Վարաժին երիտասարդները:

— Դե, քաշե՛ք նժույգները, մե՛ջն անիծած,—գոչեց Վարաժն ու ինքն էլ վեր թռավ ու դիմեց հարևաններին և երգիչներին,—վե՛ր կացեր:

Հին ձիավարի, նժույգների գործում խենթացած ախոռապետի կիրքը հանկարծ բռնկվեց: Նա դողաց այդ կրքից և թեքերը քշեց:

Աղանակիցները, որ Վարաժի խելքի մարդիկ էին, վեր կացան և գոտիները պնդացրած դուրս եկան փողոց:

Արծվին ազատվելով Վարաժից՝ ձկեց ուրիշ կողմ:

Երիտասարդները իսկույն կորան՝ պատերից թռչելով դուրս: Հասնելով արքունական ախոռը՝ խուժեցին պահակի նկուղը:

— Նժույգները բա՛ց թողեր, Վարա՛ժը հրամայեց,—ասացին նրանք պահակին:

Պահակը, որ սովոր էր այդ խենթության, քնից նոր վեր կացած մարդու հորանջով ժպտաց, զնաց զեպի ախոռի դուռը և ծեծեց: Դուռը բացվեց, և աչնտեղից դուրս եկավ մի մռայլ ծերուկ:

— Հա, ի՞նչ է,—խեթեց երիտասարդներին ժանգոտ ձայնով:

— Վարաժ եղբայրը նժույգներն ուզում է, Մարկոս պապի,—ասաց Տիգրանը՝ չարաճճի նայելով ծերուկին:

— Նժույգ տամ, տանեք թաղեր մորուսներո՞ւմ,—մերժեց Մարկոսը:

— Վարաժ եղբայրը կարգադրեց,—պնդեցին երիտասարդները:

— Նժույգ չկա,—համառեց Մարկոսը:

Երիտասարդները կանգնեցին տարակուսած: Ի՞նչ անեն, ե՞տ գնան, թե մնան՝ պնդեն:

— Սպասեք ինքըր դա,—ասաց Տիգրանը ծիծաղաշարժ լրջությամբ և նստեց բարին:

Մյուսները ևս նստեցին:

— Զուր եք սպասում,—ասաց Մարկոսը,—նժույզ չկա:

Տիգրանը կեղծ համակերպությամբ աչքով արեց ընկերներին, որ լռեն:

— Ախր ո՞վ է իմացել նժույզները տան խենթուկներին՝ թե ինչ է ընէ՞ք,—փնթփնթաց Մարկոսը,—եղունգներովս եմ մեկ-մեկ նժույզները մարբել, փայլեցրել, որ զցեք ցեխե՞րը:

Երիտասարդները լուռ իրար նայեցին՝ հազիվ գտելով ծիծաղելը:

— Ապա «Փոթորկին» մտիկ տվեք, ի՞նչ հրեզնն է. մարդ կլնողնի մեջքի՞ն: Նետի պես ծնկան արանքից դուրս կլնի՞ր՝ կրմնաք ցեխում տփկած:

— Շատ է կատաղի՞,—հարցրեց Տիգրանը՝ կեղծ երկյուղածությամբ նայելով Մարկոսին:

— Կայծա՛կ,—հրամայական շեշտեց Մարկոսը:

— Տեսել եմ կայծակ, վախենալու բան է:

— Հենց ի՞սկը կայծակ:

— Ես չե՞մ կարող նստել,—հարցրեց կեղծ համեստ Տիգրանը: Մարկոսը սուր նայեց երիտասարդին:

— Վերջին անգամը Մեծ մորուտի վրայով դո՞ւ էիր թոցնոզը:

— Սա՛ էր, սա՛ էր,—միաբերան վրա բերին տղաները:— Տիգրանն է, լավ ձիավար է:

— Հա՞... բեզ կտամ. դու սատանի ճուտ ես,—ասաց Մարկոսը,—իսկ ձեզ ճանճ էլ չեմ տա, որ նստեք:

Տղաները ձայն չհանեցին, և լռությունը արեց նորից: Իսկ Մարկոսը, որ, ըստ երևույթին, լռություն չէր սիրում՝ փնթփնթաց.

— Նժույզը մեծսրտանի է, նա էլ իր պատիվն ունի. նստել չիմացող մարդը անպատիվ է անում անասունին: Մի լավ մեծամեծ պարսիկ ձիավար կար: Մոտս եկավ նժույզ խնդրեց: Ասացի «Վարա՞ժ, տա՞մ», Վարաժն աչքով արեց, տվի «Փոթորիկը»: Նըստեց, ու մենակ նստելը տեսանք. մին թոցըն՞ց, տարավ տվե՞ց բարեբար, մեծ կտորը ականջը թողեց: Սատկեց: է՞, ես նրան սրանից հետո նժո՞ւյզ կտամ:

Տղաները պետք է փռթկային, բայց Տիգրանը խիստ նայեց նրանց և զսպեց:

— է, ի՞նչ եք նստել,—հանկարծ ղայրացաւ Մարկոսը,—հիմի վարածը շուն կտրեց: Ինչո՞ւ չեք բաշում նծուզները:

— Հրամա՞ն է,—ասաց Տիգրանը վեր թռչելով:

— Հա՞, հա՞, ի՞նչ եք տփկել, դե՛:

Տղաները ուրախ ցատկեցին և վազեցին ախոռը: Ամեն մեկն ուներ իր նշան դրած նծուզը: Ախոռում սկսվեց մի աշխույժ իրարանցում: Նծուզները, որ հազիվ էին զսպվում, զգալով արշավը, կատաղեցին:

— Լակոտնե՛ր,—գոռալ սկսեց Մարկոսը նոր վայրույթով,—բարեբա՛ր կտաք, կփչացնե՛ք: Ձեր եկած ճամփա՛ն անիծեմ, սատանա՛ կտրեցիք՝ եկաք:—Հետո հանկարծ հարձակվեց տղաներից մեկի վրա.—տե՛ս, տե՛ս ինչ է անում սատկածը: Սա՛նձ է գցում: Թո՛ղ, սա առավոտ վաղ շի սիրում սանձ:

Տղաները, սակայն, էլ ուշադրություն չէին դարձնում ինքնասածի ծերուկի վրա, գիտենալով նրա բարի սիրտը:

— Խեղճ իմ անասուններ, խեղճ իմ անասուններ,—արտասովելով ու ափսոսանքով նայեց նծուզներին Մարկոսը և վազելով տղաներից մեկի վրա՝ ճիպոտով հարվածեց մեջքին,—ծունեղ վե՛ր պահիր, ամաշում է անասունը:

Տղան հնազանդվեց:

Վերջապես իսկույն նստեցին:

— Դե գնացե՛ք, ձեզ տեսնեմ, ինձ խայտառակ շաներ, շընկընե՛ք: Թե որ նծուզի վրա մի՛ հատ քերծված տեսա՛ կսպանեմ, արես վկա:—Հետո հանկարծ ոգևորվեց, ծիծաղեց,—դե, ապա՛, քաջորդիներս: Կայծեն՛րդ կհանեմ, հա՛... Թո՛նք:

Տղաները նեղիկ փողոցներով սլացան դեպի քաղաքադուռը:

Պահակը փակում էր ախոռի դուռը: Մարկոսը կանգնած դռնայում էր հեռացող տղաների հետևից: Հետո փնթփնթաց, թուրը կով տվեց ու հանկարծ արագ թափով գնաց ախոռի մի այլ բաժին, մտավ ներս և դուրս բերելով մի ամեհի նծուզ՝ թռավ վրան ու քշելով տղաների հետևից՝ ինքն իր վրա գոռաց.

— Ճիճրակեցու կռիվը՝ մոռացա՛ր, չլո՞ւսդ թաղեմ, կայծակի՛ն էիր տալիս: Դե հիմի դիմացեք, որ գալիս եմ,—գոռաց տղաներին և նծուզը քշեց նրանց հետևից, խրվեց նրանց մեջ:

Քաղաքադուռը լուսերեսը չէր ուզում դուռը բանալ:

— Ի՞նչ է, ինչո՞ւ դեմ առաք, քշե՛ք,—բարկացաւ Մարկոսը,—ի՞նչ կա, լուսերես:

- Կանուխ է, դուռը բանալու ժամը չէ:
- Կանուխս գիտեր: Բա՞ց արա: Վարա՞ծն է կարգադրել:
- Վարաժը չէ՞ իր սպայն էլ որ դա՞ չեմ բանա:
- Իմ առաջ բաց կանես:
- Քո էլ ասուսպասի համար չեմ բանա:

Մարկոսը զայրացավ.

- Բա՞ց արա, թե չէ՞ նժույգովս դուռը կկոտրեմ:

Ու նժույգը քշեց դռան վրա: Նժույգը ծառացավ, սկսեց սրմ-
բակներով հարվածել դռանը: Լուսերեսը, որ կանգնել էր դռան
մոտ, քիչ մնաց ընկներ տակը: Նա զայրացավ և սուրը քաշելով
հարձակվեց Մարկոսի վրա:

— Նժույգի՞ն... — կատաղեց Մարկոսը, — նժույգին սուր ցույց
տա՞ս: Ոտնատա՞կ տվեք սրան, — գոչեց նա տղաներին և ինքը քը-
շեց նժույգը Լուսերեսի վրա:

Պահակները նիզակներով դուրս լցվեցին:

Այդ ժամանակ փողոցի անկյունից երևացին Լերտակն ու
Լետոմը: Նրանք դուրս էին եկել վաղ զրոսանքի և ինչ-որ այլ մը-
տադրությամբ.

— Նախարարնե՞րը, նախարարնե՞րը, — զգուշացրին տղաները:

— Թող լինեն նախարարները, — մռնչաց Լուսերեսը, — սա իմ
վրա նժույգ քշի...

Լերտակն արագացրեց քայլերը:

— Թողե՛ք, ե՞տ քաշվեցեք, — հրամայեց նա:

Կովոդները շտեղծեցին, այլ արյունն աչքները լցված իրար վրա
էին հարձակվում՝ հարմարը բերելու և հարվածելու:

Այդ ժամանակ Լետոմ Գնունին սլացիկ ու թափով խրվեց
կովոդների մեջ և բռնեցրով այնպես հարվածեց Լուսերեսին, որ
սա փլվեց գետնին:

— Քաշվեցե՛ք, — հրամայեց նա հանդարտ ու հասարակ:

Կովոդները անսացին և ետ քաշվեցին:

— Ի՞նչ է պատահել, — հարցրեց Լերտակը:

Մարկոսն առաջ եկավ.

— Նժույգները հանում էինք դաշտ՝ արգելեցին:

— Ինչո՞ւ էիք հանում:

— Լեռավորության հովին աղատություն ցույց տալու, Վարաժի
հրամանով, — բացատրեց Մարկոսը վարպետի եղանակով:

— Շատ էլ լա՛վ եր անում,—ասաց Արտակը և հրամայեց, որ դուռը բաց անեն:

Լուսերեսը արյունած կզակը բռնելով՝ գլխով արեց պահակներին:

Դուռը բացվելն ու նժույգների դուրս թռչելը աչնպես հաջորդեցին արագ, որ մի ակնթարթում հեծյալները կորան: Արտակն ու Ատոմը դուրս ելան դռնից և գնացին դեպի Արաքսի կամուրջը: Արաքսը կատաղել էր և դեղին աչքերն սպառնալիքով լի՝ նայում էր իր շուրջն ու սլանում: Այրարատյան դաշտավայրը շնչում էր նոր դարուն տեսած մատաղ բուսականության բուրմունքով: Արտակը շնչեց գարնան հովը, որ շշնջում էր, շոյում նրա դեմքը, և նայեց հեռու հորիզոնին: Խորին երկնքի նրբին պապուտակության մեջ լողում էր մի լուանդեն փոքրիկ ամպիկ: Լողում էր ու գնում սուզվում հեռո՛ւ, ծխանման լեռներից էլ այն կողմը: Ո՞ր էր գնում ամպիկը այգպես հեռու, հեռու՛ Նա է՛լ է հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, ծխի պես հորիզոնի անդունդներում սուզված լեռներում:

Ի՞նչ է անում նա, ի՞նչ է անցնում նրա մտքով այս պահիս, նա է՛լ է տրոփում, թրթռում, քաղցր այրվում թե՛մ կարոտից ու զորովանքից: Արտակն աչքերը փակեց և հենվելով կամուրջի պատին՝ լսելիքը տվեց Արաքսի մոմոռոցներին: Գետն օրորում էր նրա սիրտը: Եվ մի վայրկյան հանկարծ նրա փակ տեսողության առաջ լողաց քարաբլրին կանգնած մի սլացիկ, նվիրական, սիրելի կերպարանք: Խոր ու զորովի աչքերը հառեց իրեն սիրո անհուն թախիծով և սուզվեց թավիշ մթության քնքուշ վարագույրի մեջ: Արտափռ հառաչեց և աչքերը բացեց:

Ատոմը նայում էր քաղաքի պարիսպներին և ցույց տալով պարսից զորանոցն ասաց.

— Ահա, տե՛ս, որքան մոտիկ է կամուրջին:

— Շա՛տ է մոտիկ,—ասաց Արտակը՝ սթափված երազից:

— Զէ՛... Այս ծայրից կբռնեն կամուրջի գլուխը, կփակեն մեր գլխադրության ուղին, և թշնամու եկած զորքն անարգել կանցնի կամուրջը:

Ատոմը մտածեց:

— Կայրենք զորանոցը,—ասաց վճռական:—Դա է հլքը: Քանի որ՝ եթե առաջարկենք զորքը տեղափոխել՝ պիտի կասկածեն: Իսկ այրելը «պատահմունք է»:

— Այդպէս էլ կանենք: Քաղաքում էլ նրանց չենք տա տեղ. թող դաշտում բանակեն:

— Ավելի լավ է տանենք արևելյան կողմի գոմերը: Լավ խեղ-դանոց է: Գնալիս ժամին կսաշարենք ու կվերջացնենք ամբողջ ղորագունդը:

— Այդ ավելի լավ, — եղբակացրեց Ատոմը, — այդպէս կանենք: Այն ժամանակ իրավունք է ասելու, որ մեր կամուրջը մերն է:

— Անիծվի ազգի բախտը. — հառաչեց Արտակը, — մեր երկիրը մերը չէ: Ամեն տեղ կայագործներ, բերդապահներ, պաշտոնյաներ, բռնակալներ:

Արտակը դառնութեամբ նայեց Ատոմի աչքերին և ախուր շեշտով զուխը թափ տվեց:

— Գիտե՞ս ինչ, իշխա՞ն. — ասաց նա խոր մտածելով և աչքերը հառելով Արաքսին, — մենք՝ մենք չենք, դա է մեզ խեղճացրել:

Ատոմը հարցական նայեց Արտակին:

— Այո, մենք՝ մենք չենք: Մենք մեզ չենք ճանաչում: Չենք սիրում, չենք հարգում: Չունենք ազգի հպարտութիւն: Մենք արհամարհում ենք մեզ, օտարն էլ մեզ է հետևում — նա էլ է արհամարհում: Մենք բծնում ենք օտարին, որ մեզ սիրի, բայց ավելի է ատում նա, որովհետև բծնողներին ատում են: Վախենում ենք արժանապատիւթիւն ցույց տալ, վիրավորել օտարին: Այդպիսի ստրկահոգի նախարարները մեծ չարիք են...

Արտակը շառագունեց հուզմունքից և դառնութեան զգացումից: Ատոմը տարակուսած նայեց նրան: Ինչե՞ր է ասում: Մի՞թե իրենք այդպէս են: Ատոմն այդ չէր զգում: Մնվելով լեռների գրդկում, սնվելով ռազմական դաստիարակի հոգեկան կյանքով, հեռու մայրաքաղաքի, մարդպանական ու այլ պաշտոնեական մըթնոլորտից՝ նա չէր մտածում այն մասին, թե ինքը ազա՞տ է, թե ստրուկ: Ատոմը չէր մտածել այդ մասին: Նա իրեն ազատ էր ըզգում այնքան անգիտակից, որքան և չէր գիտակցում իր երիտասարդական ավյունն ու ուժը: Նա առողջ էր հոգով:

Իսկ Արտակը շարունակելով իր խոսքը քանի զնում դառնանում էր.

— Վահան Մամիկոնյանը¹⁷ դառավ դավաճան, ազգադավ գործերի գերի, ծախված հոգի... Ի՞նչ ստացավ՝ ծախելով իր ազգը: Ի՞նչ կարող է փոխարինել այն գինը, որ ունի ազգը: Հայեր

եմ տեսել պարսկական ծառայության մեջ, որ կաշվից դուրս են դալիս պաշտպանելու պարսից տերութիւնը: Իր երեխաներին արգելում է հայերեն խոսելը. պարսկերեն է խոսում, մոգ է պահում տանը, կրակ է պաշտում և իր հայ լինելը ամաչելով է խոստովանում: Ատում է իր ազգը, իր լեզուն, պարսիկ է ուզում դառնալ, բայց չի կարողանում. իր արատները իր վրան են: Շան քծնանքը, ստրկահոգութիւնը, անինքնասիրութիւնը... Ի՜հ... Ամենակոշտ անասունը աշխարհիս երեսին: Ահա նա: Թո՛ւ...

Արտակը գեմքը դարձրեց գեպի դաշտը, որտեղից լսվում էին կատաղի կանչեր:

— Սա ի՞նչ բան է,— հետաքրքրվեց նա:

— Զիարշավ է,— ասաց Ատոմը:— Տղաներն են:

— Ապա գնանք այն կողմը,— ասաց Արտակը՝ մոռանալով իր դառնութիւնը:

— Լավ են տաքացել,— ծիծաղեց Ատոմը:

Կատարյալ ձիարշավ էր դաշտում: Տղաները խումբ-խումբ քշում էին նժույգները: Դաշտը լայն էր ու թփուտ:

Բավականին աշխույժ բազմութիւն էր հավաքվել ձիարշավի տեղը քաղաքից ու շրջակա այգիներից՝ տեսարանը դիտելու: Հստ երևույթին, գերի էին ու տարված նման բաներով: Եվ հենց նոր մոտեցան երկու նախարարները, երբ բրտնամխած, փութը փընչացնելով տեղ հասավ Մարտիրոսը և ձեռները փոքին դրած՝ աչքերը հառեց տեսարանին:

Վարաժն ընդառաջ գնաց նախարարներին:

— Հը՞, Վարաժ, գինի՞ ես խմել,— հարցրեց Արտակը կեղծ խստութեամբ:

— Չեմ խմել, տեր իմ,— պատասխանեց Վարաժը՝ հազիվ պահելով իրեն, որ շօրորվի:

— Հա՛, գինի՛ն է քեզ խմել: Այս ի՞նչ արշավ է:

— Նժույգներին դուրս եմ բերել խաղալու, տեր իմ:

Արտակը ծիծաղեց.

— Դու էլ հետները խաղում ես:

— Դե իմ էլ ընկերները նժույգներն են:

Տղաները հավաքվել էին և սպասում էին մեծ հանդիմանութեան, բայց Արտակը դիմեց նրանց.

— Ապա՞, սկսե՛ք տեսնեմ:

Տղաները պատրաստվեցին նոր արշավի:

Արտակն ու Ատոմը գնացին կանգնեցին արգելքների՝ մեծ թփուտների ու ճաֆիճների մեջտեղ: Տղաները, որ հավաքվել էին դաշտի մի ծայրում՝ սպասեցին նշանի: Վարաժը նշանը տվեց: Տղաները թռան. նժույգները անսանձ էին. միայն վզներին մի-մի պարան կար: Մեջքները անթամբ՝ թեթև եկան նժույգներն ու ամենի ցատկերով թռան արգելքները: Ապա ընկան ճաֆիճների բավիզը, որոնց արանքներում շոր տեղեր ու շավիղներ կային: Այգտեղից սկսեցին զալարվել, պտույտներ տալ, խափ տալով իրենց և ազատվելով ճաֆիճների սոսկալի փոսերից: Ապա շրջան գծեցին, կրկին հա դարձան և նույն արգելքներով վերադարձան մեկ-նակետը:

— Թունդ նժույգներ են,—ասաց Ատոմը:

— Տղաներն էլ թունդ են,—հարեց Արտակը և ուշի-ուշով տնտղեց տղաներին, որոնց մի մասը պատանիներ էին, մյուս մասը՝ արդեն հասուն երիտասարդներ: Նրանք բրտնել էին, կրակվել, մարտական կեցվածք էին ընդունել և չնայած նրանց պատառոտուն զգեստներին, նրանք գեղեցիկ էին և հմայիչ:

«Այ ընտիր հեծելազոր»,—մտածեց Արտակը՝ շոյով հայացքը պտտեցնելով տղաների վրա:

— Ապա, մի սրամաբա կարո՞ղ եք,—աշխուժացավ Ատոմը և գնաց՝ դեպի տղաները:

— Տիգրա՛ն,—կանչեց Վարաժը և մեկնեց նրան սուրը և վահանը,—ա՛ռ ու ընկիր սրանց մեջ,—վերցրեք սրերը, Գուրգեն, Կորյուն, Արա,—կանչեց մյուսներին:—Մեջ առեք Կորյունին:

Վարաժը նրանց սրեր բաժանեց, որ ձիարշավի համար բերել էր ըստ սովորական կարիքի, և աչքով արեց Գոռնակ Սիմավոնին:

Սրանք գնացին և կանգնելով հրապարակի մեջ՝ հանեցին բամբիռները:

Տղաները կատաղի նժույգների վրա՝ նրանց հետ եռում էին և անհամբեր սպասում նշանի: Բազմաթյունը սեղմվեց դեպի երգիչները:

Վարաժը կրկին նշան տվեց Գոռնակ Սիմավոնին, սա էլ իր կողմից աչքով արեց Վարաժին և ուժեղ թափով գունդուկժիկ, ինչպես ըմբշամարտի մտնող ըմբիշ, թռավ մի քանի քայլ առաջ, բամբիռը նետեց մի թևին և աչ բռնեցքով բամբիեց լարերին: Ապա մի ավելի ուժեղ հարված տվեց լարերին, ոտը զարկեց, կրկին

շուտ եկավ գնաց լայնաբայլ, եկավ ու բռնեցրի զարկերի հետ սկսեց.

Դա՛հ, դա՛հ, դա՛հ, դա՛հ...

Ընկերները ձայն պահեցին.

Զրանգ, զրանգ, զրանգ, զրանգ...

Ու Գոռնակ Սիմավոնը զոգնոց մորուքը կրծքին թափ տալով, հնչեղ ձայնով գոչեց երգը.

«Ի վա՛հպե՛ն զոչեմ
Զվիշապարազէն հօրհեր,
Վիշապարազն թռչէր,
Թռչէր զերթ բոց ի բոցոյն,
Ի հօռչն զերթ հորամանուկն,
Արեգակունք աչքունքն,
Սատակացնէր վիշապացն ածղահալ
Ամէհի վիշապարազն»:

— Դա՛հ, դա՛հ, դա՛հ, դա՛հ,—մրթմրթում, թնդում էին լարները, և երգիչները Գոռնակի հետևից ոտնադուփոցով պնտմ գալիս էին ասպարեզի վրա:

Բազմությունը սեղմվեց: Զնչեց իրար, բորբոքվեց, և մարդիկ խանդավառ աչքերը հառեցին երգիչներին:

— Զարկե՛ք,—գոչեց վարածը ոգևորված:

Բազմությունը ոգևորվեց:

Վարպետը հանկարծ կարմրեց, վզի մկաններն ուռեցին և աչքերը բոցավառելով՝ շեշտ ու հրամայական նայեց վարածին: Հետո բամբ ձայնով որոտաց.

«Զրաջէն Տիգրանէն ասեմ,
Քաջորդի րաջէն քաջարանց,
Պողպատն ատամամբ բամբէր,
Ապառմն բոամբ բամբէր,
Ա՛յ բոամբ քամբէր,
Մովեր ծովացնէր բոյոր,
Սաստեր ու յոչէր թշնամեաց»:

— Ի մա՛րտ,—գոչեց վարածը հիացած: Բազմությունը կըրկնեց,—ի մա՛րտ:

Վարպետը ոգևորվեց, վեր թռավ և սկսեց հետ ու առաջ զընալ-գալ: Մազոտ կրծքին սեղմելով իր ահագին գործիքը՝ նա բը-

որնցքեց լարերին թափով և հրացայտ աշքերը սպառնագին դարձնելով զեպի տղաները՝ սկսեց «թիվ» երգել քաջորդի Տիգրանի սխալագործությունները:

Տղաների աշքերը վառվեցին: Նրանք ատամները սեղմած, տարված լսում էին գուսանին և այնպես էին նայում, կարծես իրենց աշքի առաջն է Տիգրանը կուլում:

Երգը բորբոքվեց, կրակեց բազմություն: Վարածը կորցնում էր իրեն, ձեռներով, ոտներով մասնակցում երգին: Եվ հանկարծ նշան արեց Գոռնակ Սիմավոնին: Սա բամբիւր դրեց զետին, ծոցից դուրս բաշեց մի շեփուր, թափ տվեց գլուխը ընկերների կողմը, մեծ ու փոքր թմբուկ զարկողներին:

Թմբկահարը գրկեց լմբուկը փորի վրա, մյուսները՝ փոքրները, և Գոռնակ Սիմավոնը շեփուրը բերանին, կարմիր թշերը ուռեցրեց և սուր կերկերածայն մի հնչյունով սկսեց վայրագ սրամարտի եղանակը:

Կարծես օդը ձեղքեց մի գիշատիչ թռչուն իր խլացուցիչ կրփնչով:

Վարածը նշան արեց երիտասարդներին: Կորյունը թռցրեց իր նժույգը, մյուսները ընկան նրա հետեից: Սկսվեց մի վտանգավոր, դժվար մրցում: Տղաները ճիգ էին անում շրջապատել և «սրախողխող» անել նրան, իսկ նա ճարպկությամբ խուսափում էր նրանցից: Եվ այդ ամենը կատարվում էր ճահիճների արանքում:

Կորյունը շէր բավարարվում խուսափելով միայն: Նա երբեմն անսպասելի շարժումով ուրոք էր տալիս և հարձակվում մեկի կամ մյուսի վրա, «հարվածում» այնպես, որ եթե իսկական լինե՞ր՝ հեծյալը պետք է գլորվեր զետին: Հարվածելով նա կրկին փախցնում էր նժույգը և պտույտ գալիս թփերի ու ճահիճների շուրջը:

Բազմությունը իրար անցավ, եռաց ու առաջ էր գնում:

— Թռե՛ք,— գոչում էր կատաղի Վարածը,— թռե՛ք, դժոխքի բաժի՛ն Հազկերտը:

— Հո՞, հո՞, հո՞, հո՞,— գինու տկի պես լիկլիկտում էր ծիծաղից Մարտիրոսը:

Հանկարծ տղաները այնպես բերին խաղը, որ շրջապատեցին Կորյունին. սա պտտվեց իր շուրջը, նրանց շուրջը և նժույգը բշեց զեպի մի այլ ճահիճ: Նա այնպիսի թափով էր սլանում, որ ուրորը հավատացին, թե նա ուզում է ընկնել ճահիճը: Նրան հե-

տամտեցին, բայց զուսպ, որ ժամանակին ետ պահեն նժույզները ճահճից: Կորյունին էլ հենց այդ էր պետք: Նա բշեց նժույզը, բայց այնպիսի մի հանկարծական թափով ետ շրջվեց, այնքան անսպասելի, որ մինչև հետապնդողներն ուշքի եկան և իրենց լարեցին նոր շարժման համար՝ Կորյունը սրարշավ թռավ նրանց միջից, թռավ արգելքներն ու գնաց:

— Վիշապաբա՞ղ, առյուծա՞ծկ,—գոչեցին ամեն կողմից,— Վահագնի շնորհը վրադ...—Լսվում էր ամեն կողմից՝ հեթանոսական կյանքից մնացած բոլոր բառերով:

Վարաժը դադարի նշան տվեց, Գոռնակ Սիմավոնը վայրագ ծղրտոցով կտրեց շեփորը: Տղաները մոտ բշեցին նժույզները:

— Ապրե՛ս,—ձայն տվեց Արտակը ողևորված:

— Քաջավարժ է,—գոչեց Ատոմը:

Արտակի ողևորությունը բռնկեց:

— Զփորձե՞նք ես ու դու,—հանկարծ դիմեց նա Ատոմին:

— Ինչո՞ւ չէ, փորձենք,—պատասխանեց Ատոմը:

— Նժույզները բերեք,—հրամայեց Վարաժը:

Նժույզները բերին, և Արտակն ու Ատոմը սկսեցին ընտրել:

Վարաժը միշամտեց.

— Ես ընտրե՞մ, տյարք:

— Ո՞րը կընտրես. ամենախենթերն ընտրիր:

— Բոլորն էլ խենթ են: Խելոք մի՞ կարժի: Հեծյալներն են ընտիր...

Ու ընտրեց երկուսը. մեկը Կորյունինն էր, մյուսը՝ Տիգրանինը: Ատոմն ու Արտակը թռան նժույզների վրա: Սրանք զգալով նոր հեծյալներ իրենց մեջքի վրա՝ սկսեցին թափ տալ նրանց, որ զլորեն: Ծառս էին ելնում, ետ-ետ վազում, անսպասելի կողմեր ցատկում, բայց հեծյալներն էլ անսովոր չէին կատաղի նժույզներին: Խաղացրին, վարժեցրին և մի կերպ հասկացան նժույզների բնույթը:

— Դե, ապա՞,—նշան արեց Արտակը:

— Թո՛ղ,—գոչեց Ատոմը:

Երկու իշխանները նետերի պես սլացան: Նրանք թռան բոլոր նշանակված արգելքները և շրջան դորժելով՝ ետ դարձան: Ծանապահճին Ատոմը սլացքի ժամանակ դետնից մի սուր վերցրեց և նրանով թոցրեց մի թփի գլուխ, որ այն թփուտի մեջտեղն էր, որի

վրայից նա պիտի կատարեր վտանգավոր թռիչք, խուսափելով գիմացի ճահճից:

Բայց նա այնպես արագ, հասարակ ու հեշտ կատարեց այդ շարժումները, որ կարծես իրոք հեշտ էր և հասարակ: Արտակը՝ իբրև պակաս վարժ հեծյալ՝ չկատարեց և ոչ մի ճարպկություն:

Վարածը, որի գինովությունն անցնում էր՝ խենթացել էր իր նժույգների շնորհքը տեսնելով: Նրան հեծյալները չէին զարմացնում և պրավում. նրա ուշքն ու միտքը իր նժույգներն էին:

— Լա՛վ նժույգներ ևս պահում, Վարա՛ժ,— քաջալերեց Արտակը՝ մոտենալով ծեր ախոռապետին:

— Նժույգը կյանք է, տե՛ր իմ,— ասաց Վարածը: Եվ ապա նայեց Մարկոսին: Սա ևս բազմանշանակ նայեց Վարածին:

— Իրավո՞ւնք է,— գիմեց Վարածը Արտակին:

— Հը՞, նախանձդ շարժվե՞ց: Ապա՞,— ասաց Արտակը:

Վարածն ու Մարկոսը հանկարծ ալլայվեցին և խլելով վահագնի ու մյուսի ձեռից նժույգները, պարանոցները հանեցին դեն շպրտեցին և թռան վրաները: Անմիջապես երիտասարդացան կարծես: Մեջքները շտկվեց, կեցվածքները լարվեց, միախառնվեցին նժույգներին, դառան մի մարմին:

— Դե, ապա՞,— հրամայեց Վարածը և թռավ:

Մարկոսը միջոց չտվեց. սլացավ հետևից ու մի ականթարթում միացավ Վարածին: Սա կատաղի նայեց Մարկոսին, զայրացավ, որ նա հասավ իրեն և շարունակ աչքերը դամած նրա աչքերին՝ սպառնադին գոչում էր.

— Դե ...

Մարկոսը չէր զիջում: Վարածը կատաղեց, բռնեցքով սպառնաց Մարկոսին, դեմքն ալլանդակված՝ ուղղակի պահանջում էր զիջել: Բայց Մարկոսը զիջել ոչ համաձայն էր, ոչ էլ հասկանում էր, թե ինչո՞ւ պիտի զիջի: Նրանք թռան բոլոր արգելքները և շատ ավելի արագ, քան երիտասարդները, վերադարձան: Վարածը զայրույթից մոռացել էր իշխանների ներկայությունն ու ամեն ինչ: Արագ իջավ ու վազեց Մարկոսի վրա, բռնեցքը բարձրացրեց վրան.

— Դու գիտես, որ շունչդ չի սիրում նժույգը, ինչո՞ւ ես քիթը մտնում:

— Շնչի՞ս ինչ է եղել, որ չսիրի,— հակառակեց Մարկոսը:

— Զէ, ասա, ինչո՞ւ մտար նժույզի քիթը,—համառեց Վարաժը և հարվածեց Մարկոսին: Սա պակաս շմնաց, սա էլ պատասխանեց ավելի ուժեղ հարվածով: Երիտասարդները միջամտեցին և հաղիվ բաժանեցին, երկուսին:

Արտակն ու Ատոմը ծիծաղից թուլացել էին՝ դիտելով երկու ձիու խենթերին:

— Զէ, իշխան, «Փոթորիկին» ոչ մի նժույզ չի զարկի. եկավ շունչը տվեց անասունի քթին՝ խափանեց. չի սիրում անասունը դրան:

— Խելքն էլ չի գնում ինձ համար,—զայրացավ Մարկոսը:

Վարաժը վրա գնաց, որ խփի Մարկոսին:

— Վե՛րջ տուր, Վարա՛ժ,—ասաց Արտակը:

Վարաժը ետ քաշվեց փնթփնթալով:

— Նախարարների պատիվ չի պահում: Նախարարի մոտ պիտի խոստովանի, որ ե՛ս նրան տարա:

Հետո զայրույթից շնչասպառ դարձավ Մարկոսին.

— Լավ, գնանք ախոռ, աղիքնե՛րդ կթափեմ...

— Հո, հո, հո, հո,—լսվում էր Մարտիրոսի բամբ ծիծաղը:

Նժույզները քրտնել էին: Վարաժը սթափվեց հանկարծ:

— Դե, շո՞ւտ քշեք ախոռ՝ չմրսեն:

Երիտասարդները թռան նժույզների վրա և մանր վազքով գրնացին քաղաք:

— Վարա՛ժ, լա՛վ պահիր նժույզներին,—ասաց Արտակը,—պատերազմը քթներիս տակին է:

— Նրա համար եմ մտերս ուտում, է՛,—ասաց Վարաժը:

— Տղաներին էլ վարժեցրու, լավ մարտիկներ են,—ասաց Ատոմը, ձեռը դնելով Վարաժի ուսին:

— Կրակ են,—պարծեցավ Վարաժը, և բարկությունն իջավ:

— Այդպե՛ս. ապրե՛ս, լավ ես հասկացել գործդ,—քաջալերեց Արտակը:

Քաղաքադռնից հեծյալ բանքեր եկավ Ատոմին ու Արտակին՝ հետևից երկու նժույզի սանձերը ձգելով: Նա արագ վայր թռավ և հայտնեց, որ Սպարապետը շտապ հրավիրում է նրանց:

Նախարարներն իսկույն հեռացան քաղաք:

Վարաժը նայեց Մարկոսին: Սա ինչ-որ կծկվել էր և կողբ բռնել:

— Հա, ի՞նչ է,— կոպիտ հարցմունքով մոտեցավ նրան Վարաժը:

— Ցավ առավ կողս,— տնքաց Մարկոսը:

— Է՞, է՞...— սաստիկ անհանգստացավ Վարաժը,— ուսս բըռնիր, մատաղ:

Մարկոսն ընկավ նրա ուսին: Վարաժը զրկեց նրա մեջքը և աչդպես ուզում էր կամաց-կամաց տանել քաղաք, բայց Մարկոսը կախվեց, իջավ գետնին: Վարաժը ստիպվեց մնալու նրա հետ: Մարկոսը սկսեց տնքալ: Վարաժը փոխանակ սիրտ տալու նրան՝ ինքը ալելի ահաբեկվեց:

— Ի՞նչ փորձանք էր, երիկամդ պատուված չի՞նի՞...

— Մեծ մորուտի մոտ բռնեց,— տնքաց Մարկոսը,— թե չէ՝ «Կայծակս» զարկելու էր «Փոթորկիդ»:

Վարաժը խենթացավ զայրույթից:

— Ի՞նչ... «Կայծակդ» զարկելու էր «Փոթորկի՞ս»...! Գլուխդ կշարդեմ՝ թե մեկ էլ ասել ես:

— Մեկ է՛լ կասեմ, տասն էլ...

— Հիմի սատանան ասում է աղիքները թափիր,— զլուխն օրորեց Վարաժը:

Մարկոսը տնքաց և կրկին կողը բռնեց:

— Դեհ, համբերիր, հիմի կտանեմ բուժակին: Դեհ, մի՛ քաղի մարդու հոգին, զիմացիր, էլի՞...

Գործումանքով, քնքուշ ու զգույշ բռնեց Մարկոսի մեջքը:

Բազմությունը ծիծաղում, զվարճանում էր երկու խենթերի այս յուրահատուկ կովշտութի և մտերմության վրա: Հետո ցրվեցին մարդագետնում և խումբ-խումբ նստոտած սկսեցին խաղաղ զրույց անել:

Մի փոքր անց քաղաքադռնից դուրս եկավ Արծվին մերկ նըժուլգի վրա, մյուսի պարանն էլ ձեռին բռնած:

Նրա նժուլգները ևս տեղալորված էին տերունական ախոռում, ուր և քաշեցին նախարարների նժուլգները: Արծվին ինքն էր խնամում Սպարապետի և իր նժուլգները:

Ջուր ախոռապանները բողբոջեցին, որ դա իրենց գործն է, թող զնա հանգստանա: Արծվին շլսեց, դուրս քաշեց երկու նժուլգները և տարավ Արաքսի ափը, քշտեց ոտներն ու թեքերը և նժուլգների հետ մտավ ջուրը: Գետափին երկու պարսիկ զինվոր էին պառկել արևկող արած և բերանաբաց նայում էին կիսաքուն: Նրանց ուշա-

դրությունը դրավեց Արծվին: Նրանցից մեկը վեր նստեց ու քսկըսեց տնտղել նժույգները: Նրան դուր չեկաւ Արծվին՝ նժույգների իր խնամքով և մեկ էլ՝ որ նրանց լողացնում էր ազատ, համարձակ շարժումներով: Մանաւանդ որ մի անգամ էլ հայացքը պցեց դեպի զինվորները և այնպես նայեց, կարծես չի տեսնում նրանց:

— Է՛յ,— ձայն տվեց պարսիկ զինվորը,— ո՞վ ես, որ այստեղ ես լողացնում նժույգները:

Արծվին հայացքը սահեցրեց զինվորի աչքերի վրայով և շարունակեց լվալ նժույգների ազդրերը:

— Քեզ հետ չե՞ն,— ձայն տվեց կրկին զինվորը:

Մյուս պառկածը ևս վեր նստեց.

— Հա՛, ի՞նչ է, ո՞վ է:

— Քնժռոտի մեկը,— բարկությամբ ասաց առաջին զինվորը,— նժույգը լողացնում է արգելված տեղը: Է՛յ, խո՞ւ ես. այստեղ իրաւունք չունես նժույգով ման դալ, ուր մնաց լողացնե՛լ:

Արծվին շնայեց էլ նրա կողմը:

Այն ժամանակ պարսիկ զինվորը վերցրեց մի քար և շարտեց Արծվի վրա: Քարը դիպաւ Վարդանի նժույգին: Սա ցատկեց ջրի մեջ և քիչ մնաց պարանը պոկեր Արծվի ձեռքից, փախչել:

Արծվին երկու նժույգների սանձից քաշեց, մոտ եկաւ պարսիկ զինվորին և այնպես քացի տվեց նրա կրծքին, որ սա անշունչ փռվեց գետնին: Մյուս զինվորը վեր թռաւ և գետնից մի քար պոկելով՝ նետեց Արծվի վրա: Քարը դիպաւ Արծվի կրծքին: Արծվին ցատկեց իր նժույգի մեջքին և մյուս նժույգի պարանը ձեռին հարձակվեց զինվորի վրա՝ սկսեց սմբակների կոխան անել նրան: Սրան օգնության հասան պարսիկ զինվորներ:

Քաղաքադնից և մարդագետնից թափվեց մի բաղմություն: որ վազելով դեպքի վայրը՝ շրջապատեց կռվողներին: Վաղեցին եկան նաև երիտասարդները: Պարսիկ զինվորները քարեր էին տեղում Արծվի կողմը, սա ճարպկորեն խուսափում էր և շմնալով միևնույն տեղում, թռիչքներով պտտւում զինվորների շուրջը և հանկարծ շարժումը փոխելով՝ շեշտակի գրոհում էր նրանց վրա, մեջտեղից ճեղքում:

Նժույգները կատաղեցին ավելի, քան Արծվին: Նրանք ամենհի սմբակներով ծառանում էին և հանկարծ այնպիսի ուժով նետւում զինվորների վրա, որ սրանք փախչում էին:

Ձայներ լսվեցին. «Արծվի՛, Արծվի՛, բավական է, հեռացի՛ր»:

Բայց Արծվին արնակալած ու շարածպիտ աշրերը փայլատա-
կելով՝ շարունակում էր կռվել զինվորների բազմության հետ: Նա
քշեց զինվորների բազմությունը: Պարսպի վրա հայտնվեց պարս-
կական սիպահը:

— Ի՞նչ է պատահել,— գոռաց նա զարմացած դայրանալով:
Նրան հաղորդեցին եղևությանը:

— Նետահար արեք,— հրամայեց հա:

Ձինվորները վազեցին աղեղների բերելու:

Բայց այդ ժամանակ սիպահի վրա վազեց հայ բերդապետը:
Նա աշրերը կատաղի ցուրերով ուրեց սիպահի վրա:

— Չհանդգնես, հիմա՛ր,— սաստեց նրան բերդապետը:

Սիպահը ձեռքով արեց, և աղեղնավորները վայր իջեցրին
նետերը:

Մոտ եկավ, սկսեց գոռգոռալ Արծվի վրա:

Բերդապետը նշան արեց նրան, որ դադարեցնի: Արծվին հա-
ղիվ ուշքի եկավ և նժույզները ետ քշելով գնաց: Ապա անցավ
առաջին զինվորի դիակի մոտից, մոմոաց մի հայհոյանք և նը-
ժույզները քշեց գետը: Սկսեց տնտղել՝ արդյոք վերքեր չկա՞ն:
Տեսնելով, որ վերքեր չեն բացվել՝ սկսեց շփել քարերի հետքերը
և լողացնել նժույզները, իբր թե ոչինչ չի պատահել:

— Ո՞վ է այդ լակոտը. բռնեցե՛ք դրան,— բարկացած հարց-
րեց բերդապետին սիպահը:

— Լեզուդ քե՛ղ քաշիր, ձեռներդ չեն հասնի նրան:

Ներքևի բազմությունը մոտ հավաքվեց: Բերդապահը դիմեց
նրանց.

— Ի՞նչ է պատահել:

Պատմեցին:

— Դրանք մեզ մի օր ջուր թափելն էլ կարգիլեն,— ձայն տվեց
Վարաժը:

Բազմությունը ծիծաղեց:

— Եկել են գլխներիս նստել՝ մեր ջուրը մե՞զ խնայում են,—
բարկացավ Մարկոսը:

Բերդապետը մոմոաց քթի տակին և ապա սիպահին դիմեց
ալիկի հանդիստ.

— Ի՞նչ եք ուզում բնակչությունից: Ինչո՞ւ հանգիստ չեք մը-
նում:

— Մենք արյաց արքայի զորքն ենք,— պատասխանեց սիւսահը,— մեր զորանոցի սահմանը ուրիշ զինվոր չպիտի մտնի:

Բերդապետի արյունը գլխին խփեց: Նրա լիբը կարճ կազմվածքը կարծես լցվեց բարկության ալիքով: Նա, որ ինչպես երեւիում էր, արգեն շատ պատճառներով լցված էր պարսից կայազորի ներկայութունից՝ բռնեցքը սեղմած թուով դեպի սիւսահը:

— Ահա՛ ձեր սահմանը, մտեք սրա մեջ,— զոչեց նա՝ խեղդվելով իր կարճ վզի ուռած երակներից,— ձեզ տեղ ենք տվել խելոք նստելու: Դուք մեր գլխին եք ուղում նստել: Եթե մի անգամ էլ հանդգնեք՝ ոչ թե Սպարապետի ձիուն, այլ մի հասարակ բնակչի ավանակին դիպչել՝ ձեզ կշարտեմ պարսպից:

Այդ պահին քաղաքի կողմից պարիսպ էր բարձրանում պարսիկ զորամասի հրամանատարը: Նա գալիս էր դանդաղ և հոնքերը խոժոռած: Նրան ճանապարհ տվին զինվորները, որոնց միջով նա անցավ, առանց նայելու նրանց: Եկավ նստեց հեռու, բուրդի՝ վրա և մատով կանչեց բերդապետին ու սիւսահին:

Սիւսահը վազեց նրա մոտ և խոնարհ ողջունելով կանգնեց: Բերդապետը կանգնած մնաց իր տեղում:

Հրամանատարը դաժան նայեց և կրկին մատով կանչեց:

— Ո՞վ է այդ լակոտը, որ սպանել է զինվորիս...

— Այդ քաջը հրեն լողացնում է նժույգները: Դա Սպարապետի թիկնապահն է:

Հրամանատարը վեր թռավ նստած տեղից և դարձավ դեպի իր սիւսահը:

— Գնա՛, բռնել տուր դրան:

Բերդապետը արագ շուռ եկավ և ձեռքով արեց հեռու աշտարակների վրա լցված հաշ զինվորներին: Այնտեղից փող փչեցին: Անմիջապես պարիսպների վրայից, տակից և մոտակա այգիներից ու բակերից դեպի բերդապետը վազեցին հարյուրավոր զինվորներ՝ զինված նիզակներով ու նետերով: Պարսիկ հրամանատարը, ըստ երեւոյթին, չէր սպասում այդպիսի մի հանդգնութուն և հույս ուներ վախեցնելով գործ տեսնել: Նա ինքը վախեցավ և առաջ գալով դեպի բերդապետը՝ սկսեց ավելի բարկացած ձայնով սպառնալ:

— Քեզ զխատել կտամ: Դու ապստամբո՞ւմ ես արյաց արքայի դեմ:

— Արյաց արքայի հետ գործ չունեմ, ես քեզ եմ խելքի բե-

րում, արլաց արքան դո՛ւ ես:

Ներքեի՝ բազմութիւնը հռհռաց:

Հրամանատարի կաս-կարմիր գեմքը ցույց էր տալիս նրա պայ-
րույթը: Բայց երկյուղը զսպեց նրան: Եւ մի կերպ արժանապատ-
ւութիւնը պահելու համար սպառնաց.

— Եւ այդ շեմ ուտեցնի՛ր եղ... Սպասի՛ր...

Ու արագ շրջվելով գնաց իջավ պարսպից:

Բազմութիւնը քրքաց և գնաց զեպի գետափը, ուր Արծփին
հանգիստ ու մոռալ շարունակում էր լողացնել նմուշները:

— Արծփի, սաակել է՛ գինւորը, — ձայնեց Կորյունը բազմու-
թյան միջից:

Արծփին շնայեց նրա կողմը և շարունակեց իր գործը: Պա-
րսպից պարսիկ զինվորներն իջան և եկան բաշ տփին առաջին
զինվորի դիակը և երկու ծանր վիրավորի: Նրանք անիծում էին
անխելի ձայնով և թունոտ տաեւոյթյամբ նայում բազմութիւնը.
որ աշխույժ ու բարձրաձայն դատողութիւններ էր տալիս զեպրի
մասին: Զինվորները հեռացան: Բազմութիւնը հափարգեց մի հա-
սակաւոր քաղաքացու շուրջը: Սա, որ կաշն զոգնոցը կրծքին և
մրոտ ձեռքերով ու զեմքով մատնում էր իր դարբին լինելը՝ ասաց.

— Սա է՛ եղել մեր օրը այս Հազկերտից մինչև Շապուհն ու
ղենը:

— Հրամա՞ն տան, մի սրանց փրթենք, վրեժներս հանենք, —
ասաց Կորյունը:

— Է՞, է՞, է՞, բանը որ վրեժի հասնի՞՝ քի՞չ վրեժ կա, — հա-
ռաշեց նիզակի պէս կարծր ու ջղուտ մի ծերուկ, — Ի՞նչ կյանք եմ
տեսել՝ կռիւ է, վրեժ է պարսից ազգից: Մենք խաղաղության ենք
վազում, պարսիկը՝ կռվի: Տասը տարի չկա՝ ինձ արձակել են, և
կել այդի եմ զցել՝ էլի այդ կռվի խոսքն է, այդ արուները:

— Ինչ երգ ու զրույց գիտենք՝ հենց բռնիր պարսիկ է, արուներ
է, կռիւ է, — ասաց Գոռնակ Սիմաւոնը՝ շփելով իր բամբուր:

— Բամբուրներս պարսիկ են դառել, — ծիծաղեց նրա բնկերը,
ծաղրաղեմ նայելով խոսակիցներին:

— Կռիւ շա՞տ ես տեսել, Աբրահամ պապիկ, — շրջապատեցին
նրան պատանիները:

— Ո՞նց շեմ տեսել, հին զինվոր եմ: Շապուհը՞ չէ՞ր, Առաջին
Հազկերտի՞ որդին, եկավ շորս տարի թագաւոր նստեց մեր գլխին:
Հոր հիւանդութիւնն իմացավ, գնում էր Պարսկաստան, գնալիս

հրաման թողեց տեղապահին, որ մեր նախարարներին բռնոտի, Պարսկաստան տանի: Ներսես Ճիճրակեցու զորքն էի, հրաման տվեց՝ մի մարդու պես վեր կացանք ու ուժ ինչ ունենք՝ վերցրեց հետը: Գիշերը ցերեկ անելով, նժույզները կոտորելով հետևներից վրա հասանք Հերի մոտերը: Մեզ որ տեսան պարսիկները՝ հենց այն է երևաները շուռ տվին, որ վրա գան՝ կարկառի պես մենք վրա տվինք: Մի ջարդ էր՝ որ սրտներից ուղածը: Հոտները կտրեցինք մեր աշխարհից:

— Բայց դժվար տարիներ էին, ինչ էլ լինի,—հառաչեց Արրահամ պապիկը,—շատ են մեզ տանջել, շատ են մեր թագավորների փառքերը Անհուշ բերդում: Ոտները դրել մեր կրծքին, հախելով են մեզ, դրանց արմատը շորանա:

Կամուրջի այն կողմից մի խումբ շինականներ էին գալիս: Նրանք դանդաղ մոտեցան խոսակից բազմության՝ մտածելով կանգ առնել, թե մտնել բազար:

Մեկը նրանցից առաջ եկավ և կանգ առնելով՝ մոռյլ բարեկց ու անհաշտ նայեց խոսակիցներին: Դա ծեր շինական էր, սեռահեմ, սեռասթ, դանդաղահեր մազմուրուքի մեջ կորած, նրան միացան մյուսները և կիսաբոլոր կանգ առան:

— Բարև կենդանության,—ողջունեցին նրանք և իրար հետևից նստեցին:

Շինականներից մեկը նստեց, զննեց ներկաներին և լայն ու խոր շնչեց: Ապա դարձավ և խեթ նայելով ընդհանուրին՝ կոշտ ձայնով կոկորդը մաքրեց.

— Հը՛ր՛մ...

— Որտեղի՞ց, եղբայրներ,—հարցրեց Աբրահամ պապիկը:

— Մասյաց-Ոտնից, Ակոռից, Մասյաց Վիհից, ամեն տեղից կա,—պատասխանեցին շինականները,—ա՛յ նրանք էլ Սյունյաց աշխարհից են,—ցույց տվեց: Դրանք՝ Առաքելն ու մնացած սյունեցի փախստականներն էին:

— Իշխանները էն օրը շատ խոռ ու խռով, հափշտապ եկան դեսը,—ասաց նրանցից մեկը, որ ինչպես երևում է, բազարամերձ գյուղերից էր,—թունդ է վերջերս բաշում հարկերը պարսիկը: Ի՞նչ կա, Հովակիմ դարբին:

— Հարկերը դու սրանից դենդ տես, Գոռ շինական, թե ոնց պիտի բաշեն,—ասաց Հովակիմ դարբինը՝ նույնպես ճանաչելով նրան:

— Է՛լ քաշե՛ն, Է՛լ քաշե՛ն տնաքանդները,— ճռռալով նվազ ու ձայնը ծոր դցնց հեռու նստած մի ակոռեցի շինական շլինքը երկարելով՝ կարծես մի ծանր ու մեծ բեռի տակին ճկոած լինելը,— պարսիկը՝ հարկ, իշխանը՝ հարկ, ողջը շինականից են քաշում: Յոթը կաշի՛ի՝ մաշկեցին... Ճապաղեցի՛ի՛նք՝ ցամաքեցի՛ի՛նք:

— Լա՛յդ ասա, Եղրա՛ս, հենց ա՛յդ,— հաստատեցին մյուս ակոռեցի շինականները:

— Հը՛ր՛մ,— կոկորդը դառնորեն մաքրեց շինականը, ինքն իր մեջ խռովված ու անհանգիստ, որից երևում էր, որ նա ներքուստ կենդանի մասնակցում էր զրույցին և կլանում ամեն խոսք:

— Ճշմարիտ չե՞մ ասում, օտարական շինական,— դիմեց Եղրաս շինականը շինականների մեջ մռայլ ու հանգիստ նստած Լոաքելին:

Լոաքելը միայն լուռ նայեց՝ դեմքը դարձնելով նրան: Լոաքելի հետ շենից փախած ըմբոստներին ճանապարհին միացել էին իշխանական ու պարսիկ հարկահաններից հետապնդված, գաղաղած այլ շինականներ, որ խմբվել և գալիս լցվում էին Լկրտաշատ, ընտրելով երկրի այն կենտրոնը, ուր կարող էր վճուվել իրենց բախտը:

Լկաքսի կամուրջի այն ափին երևաց մի խառնիճաղանջ սև բաղմուժյուն, որ ահագին փոշի բարձրացրած գալիս էր անհանգիստ ու շտապ: Նա անցավ կամուրջը և մոտեցավ խոսակիցներին: Դրանք վանականներ էին՝ երկարահեր, առատամորուք, մուլեռանդ դեմքերով, քրտնամխած: Դրանք՝ շքեղ հագնվածներից մինչև գղզղվածները, գավաղանները պինդ զարկելով գետին, այնպես էին շտապում, որ կարծես մի բան հալածում էր նրանց, կամ իրենք էին ընկել մեկի հետևից: Նրանց առաջնորդում էր Սյունյաց վանքի վանահայրը՝ Դրիպորիոսը, որ իր կարմիր դեմքն ու հսկա մարմինը առաջ գցած, քրտնքի մեջ թրջված, քունքերի ու վզի փոշին ցեխ կտրած, հետևից բերում էր մի ահագին բաղմուժյուն վանականների, որ գալիս էին հոգնած ու մռայլ: Նրա կողքից՝ փուքսի պես փշելով և բադի պես ընգնգալով գալիս էր Սյունյաց վանքի տնտեսը:

Նրանք եկան ու կանգ առան զրույցողների մոտ՝ չվճռելով մտնել քաղաք, դեռ անտեղյակ՝ թե ինչ է կատարվում այնտեղ: Քրտնքի ու կեղտի հոտը բռնեց չորս կողմ: Վանական ճաշարան-

ներում բռնած, բուսական կյանքում բխացած արբշիւ գեմքերին խրտնած անասունների շփոթութիւնն էր նկատուում: Նրանք ստմարաթիւ էին: Դա վանքերում ներսէս կաթողիկոսի՝ օրով լցված ձր-րիակներին անթիւ բազմութիւնն հետեանքն էր: Այժմ նրանց հանգիստն ու սնունդը մեծապէս վտանգված էր, ու նրանք ոչխարներին հոտի նման տեղներից դուրս թափվել, ցրվել ու ճանապարհներին պատահելով իրար՝ միացել զալիս էին մայրաքաղաք՝ Սյունյաց վանահոռ հետեից: Սա շատ կարճ ժամանակում ապաքինվել էր վերքերից ու ահա զալիս էր բողոքելու պարսիկների ապօրինի ու վայրենի հարկահանութիւնն զեմ: Նրանց մեջ էին նաև Վասակին գանգատ զնացած աղքատ վանականները: Կային և Այրարատյան դաշտից: Նրանցից մեկը, մի հասակավոր վանական՝ օձազալար մազէրը կրծքին ու ուսերին՝ առաջ եկավ:

— Ողջույն եղբարց,— խլաձալն, տխուր ձայնեց նա: Խոսակիցները վեր կացան և ողջունեցին նրանց լուլլայն:

— Որտեղի՞ց, հայրսուրբներ,— հարցրեց Հովակիմ դարբինը:

— Սուրբ Հակոբա անապատից, եղբայր իմ,— հեաց ծեր վանականը,— ամեն անապատից կա մեջներս հարկահաններից փախստական: Ահա վասիկ Սյունյաց անապատից է,— ցույց տվեց Գրիգորիոս վանահոռը,— առաջնորդում է մեզ: Եկել ենք զանգատավոր նախարարներին, հոգևոր տիրոջ: Սաստիկ հարկապահանջմամբ վանքերն է մտնում Դենշապու:՝ պարսիկը: Ահհնարին դառն ու դաժան է լուծը: Քան զգայլ ազա՞հ են, քան զգազան անդո՞ւթ:

— Երի՛ցս անիծյալներ,— որոտաց հետևով և ճակատի բրտիները սրբելով Սյունյաց անապատի Գրիգորիոս վանահայրը և շուրջը նայեց կատաղի հայացքով,— ձեռ են կարկառել հոգևոր իշխանութիւն, հալածու փեմն են կործանում, գրավում կայք, պաշտոն, վանք, հավատացյալ ժողովուրդ, թողնելու են մեզ տրանանկ ու մութացիկ:

— Նյո՞ւտւթն է քաշում, նյո՞ւտւթը,— ձայնեց ծեր վանականը,— քաշում է, չի հարցնում պարսիկը վանականին, նախարարին:

— Հազկերտը նախարարից է քաշում, երկուսն էլ շինականից: Ձերը հեշտ է, ձերը ի՞նչ— աղոթքն է ու հացը,— ծիծաղեց Առաքելը:

— Աստված երկար կյանք տա ձեզ,— բարեմաղթեց ծեր վանականը չվիրավորվելով,— ճշմարիտ է, իհարկե:

Շուրջը ծիծաղեցին:

Գրիգորիոս վանահայրը ծուռ նաչեց Առաքելին և հանկարծ ճանաչելով նրան՝ ձայնեց.

— Թշնամի, բարեկամ չես ճանաչում, Առաքել շինական. բարին չես խոսում:

— Թշնամին տեսա, բարեկամը չտեսա, հայր Գրիգորիոս:

— Հիմա կգորտանա թշնամին՝ կտեսնե՞ս...— չար սպառնաց Գրիգորիոս վանահայրը:

Եկավ իր նժույգներով այդ տեղով անցնելու Արծվին:

— Արծվի՛, այդ ի՞նչ էր պատահել,— հարցրեց Արրահամ պապիկը:

Արծվին ամաչկոտ ժպտաց և կանգ առավ:

— Արծվի, ճի՞շտ է լուրը, արքան վատ հրամա՞ն է ուղարկել, — հարցրեց Հովակիմ դարբինը:

— Վատ,— պարզաբան Նժույգի հետ՝ պատասխանեց Արծվին ժպտալով,— նիպակներդ սրեր, պատերազմ է:

Ու արագ սլացավ դեպի քաղաքադուռը, մտավ քաղաք:

— Մեր նիպակները սուր են,— ձայն տվին նրա հետեից երիտասարդները:

— Տուններս լավ կշինվի: Էլի՞ պատերազմ,— խոսեց մի մրուայլ ու նիհար շինական:

— Է՛հ, տնաշեն,— ծոր տվեց Արրահամ պապիկը,— ուր թաղավոր— իշխան՝ այնտեղ պատերազմ— տրչուն: Բա ո՞նց:

Ու քահ-քահ ծիծաղեց: Սրան խեթ կողքանց նայեց ակոռցի շինականը:

— Մի խոսի էդպես, Արրահամ. պարսիկ է՛ կգա, լուծ կրերի, խստահարկ, ստրկույթյուն, կոտորած:

— Մե՞ր իշխանն ինչով է պակաս,— նրա կողմը արհամարհոտ մրթմրթաց Առաքելը:

— Մա՞րդ ասածո, պարսիկը գալլ է կընկնի ուշխարի մեջ, լափելուն կլափի, չլափելուն էլ կխեղդոտի, կգցի դեն: Մեր իշխանը հո աշխարհքն էլ է՝ կպաշտպանի:

— Կպաշտպանի՞ իր աշխարհքը կպաշտպանի,— կուպտեց Առաքելը հեգեհոտ:— Աշխարհք իշխանական է:

Արրահամ պապիկը արագ շրջվեց, խեթ նայեց Առաքելին և խստորեն կշտամբեց.

— Աշխարհք որ իշխանական է՝ դո՛ւ որտեղ ես: Մեջը մաս չունե՞ս:

— Ինչի՞ չունեմ,—հեզնոտ ասաց Առաքելը և արհամարհանքով ավելացրեց,—իմ աշխարհքին որ հասնի՝ ես կտամ իմ պատասխանը:

— Ի՞նչն է ասեմ ձե՛նդ,—գրգռվեց Եղրասը և ցնցվեց՝ պատրված զգեստի տակից մերկ ուսերը դեսուդեն շրջելով ու ցցելով,—էսքան ժամանակ է խոսում են, շե՞ք հասկանում, որ Հաղկերտը հրաման է ուղարկել, թե երկիրը իր ժողովրդով տվեք:

Առաքելը արհամարհոտ աչքերը պտտեցրեց Եղրասի կողմը:

— Ո՞նց թե. երկիրը իր ժողովրդով ծափ բո՞ւն է, բռուդ վերցնես տաս: Երկիրը ո՞նց կտան,—անկեղծ վարմանքով ասաց Առաքելը:

— Ա՛յ կգա կառնի՝ կտեսնես, թե ոնց կտան, օ՛ֆ...

— Ոտներս կառնի...—դարձյալ անկեղծ անհասկացողությամբ ասաց Առաքելը:—Նրան երկիր ո՞վ կտա:

— Նախարարը, ո՞վ:

— Նախարարը...—շտկվեց նստած տեղում Առաքելը այնպիսի ընդհատ շարժումով, որ սաստեց բոլորին:—Հարկի տակ ճկոնցինք, քարից հաց հանեցինք՝ տվինք, հիմի էլ երկիրը տանք: Դրա համար են հավաքվել նախարար ու հոգևոր: Բանը չհասնի դրան:

— Հասել է, օտարակա՛ն, հասել է: Է՛... օ՛ֆ,—տնքաց Եղրասը:—Նեղում է անօրենը, նեղն ենք, ճշմարիտ է, խիստ է դրել հավատի պահանջը պարսիկը:

— Աղբեր է խառնում, «հավա՛տը»,—զայրացած գոչեց Առաքելը,—մի հավատի էի՞նք, միշտ էլի երկրի պահանջը չէ՞ր: Ասա իմ հող աշխարհքն է ուզում պոկի, գլխիս նստի, գերի, ստրուկ շինի:

— Հա՛, հա, թե չէ մի հավա՛տ: Ես էլ որ հավատ եմ ասում, ի՞նչ հավատ: Ասա հող աշխարհքը: Ախր մենք հող աշխարհքն ենք...

— Սպարապետը եկել է, ո՞նց կարող են երկիրը տան,—նըկատեց մի զինվոր:

— Չեն տա, չէ՛,—խառնաձայն հաստատեցին չորս կողմից,—տա՛ էլի մարդպանը կտա: Սպարապետը երկիր չի տա:

Երբ բազմութիւնը անհանգիստ մտաւ բաղաժ՝ արդեն այն-տեղ ամեն ինչ իրարանցման մեջ էր։ Բուն կոշնահարութիւնը գնալով սաստկանում էր ավելի։ Բնակչութիւնը դուրս էր թափւել տներից ու անկյուններից։ Ամենքը իրար էին հարցնում, թե ի՞նչ է պատահել։ Ոչ ոք չէր կարողանում ստույգ բան ասել։

Արդեն վերջին օրերի լուրերը, նախարարների ժողովիլը մայրաքաղաքում, պարսիկ մեծամեծների այցելութիւնները մարդպանին, զիշերային խորհրդակցութիւնները ժողովրդին անհանգըստացրել էին մայրաքաղաքում, այստեղից էլ շրջակա շենքերում։

Քաղաքի բազմութիւնը արագորեն սկսեց ուռել վարարող հեղեղի արագութեամբ և հորձանք տվեց դեպի արքունական տունը։ Բազմութիւնը հասկացաւ, որ տաճարում և արքունական տանը կատարվում են ողջ երկրին վերաբերող ինչ-որ դաժան գործեր։ Հաղարավոր աշքեր դարձան դեպի արքայական տունը՝ սպասելով, որ այնտեղից մի բան երևա, մի բան հայտնվի։

Հանկարծ արքունական տան դարբասից դուրս ցայտեցին շահերի ոլործուն բոցերը և մռայլ արյունագոլջն լույսով պարզեցին հաղարավոր պոլսներ ու դեմքեր, որ եռում, վիտում էին համատարած, բոլոր փողոցներում։

— Ճանապարհ, ճանապարհ,—գոչեց սուրհանդակը՝ ջլուտ ու արագաշարժ մի երիտասարդ՝ պալազանն օգում շարժելով և սրընթաց կտրելով բազմութիւնը,—ճանապարհ, նախարարները գալիս են։

Ժողովուրդը ճեղքվեց անկանոն երկշարք և ծանր ճոճվելով ետ ու առաջ՝ հաղարավոր աշքերը դարձրեց դեպի արքունական տունը, որտեղից պիտի երևային նախարարները։

— Շապուհի օրերն են, անիծվե՛ն պարսիկները...—լսվեց եռացող բազմութեան մեջ, երբ նախարարները երևացին։

Նրանք գալիս էին հետևակ, և բոլորը ոչ հանդիսավոր, այլ մտահոգ մռայլ արտահայտութիւն ունեին։

Առջևից գնում էին Վահան Ամատունին, Ներշապուհ Արծրունին, Վարդան Մամիկոնյանը, Գաղիշո Խորխոռունին և ապա մյուս իշխանները։ Նրանց հետևից գալիս էին նրանց համհարդները և թիկնապահները։

— Նախնայաց օրենքով, շտա՛ք,—գոչեց բազմութեան միջից Աբրահամ պապիկը, երբ նախարարները հալտսարվեցին նրան։

— Հիշեցե՛ք Շապուհին, — ձայն տվեց մեկ ուրիշը:

Բազմութիւնը օրորվեց, տարուբերվեց ու շարժում արեց ղեպի նախարարները՝ հետեւելու նրանց, բայց զորականները վճռական թափով կուրծքները դեմ արին նրանց և արգելեցին:

Բազմութիւնը, որ մի բանի քայլ էր արել՝ կանգ առաւ: Նախարարները գնացին ղեպի տաճարը, որ մի բանի փողոց հեռու էր բազմութիւնից: Մանր լուսնիկներ թանձրանում էր տաճարի կամարների տակ, երբ նախարարները մտան տաճարը: Ճնշված օդը շարագուշակ մահվան սառնութիւն բուրեց նրանց ղեմքերին:

Կանթեղների աղոտ լույսերը շթափանցելով անկյունների ու խորշերի մոայլը՝ շարագուշակ երանգով ողողում էին վանականների բորբոքված կերպարանքները: Նրանք խմբվել էին կաթողիկոսի շուրջը, որ նստած էր կաղնե բանդակալոր գահի վրա՝ իրեն մի մոայլ արձան: Դա մի ոչ շատ հասակավոր, հաղթանդամ անձ էր՝ սև ու խոշոր աչքերի հուժկու հայացքով: Նա թևեղնել էր զիշերային հսկումներից, բայց այդ հայացքում կար ն՝ կենսական փիլիսոփայի, և՛ փորձված մարդու խելքն ու հանգարտութիւնը, և՛ մոլեգին պայքարներում կովոզի խոյանք:

Երբ նախարարները ներս մտան՝ նա ղուլսը բարձրացրեց իր ուժեղ ձեռքի մեջ կիսափաթաթ մագաղաթյա թերթերից, որ նա կարդում էր մտահոգ, բայց հանգիստ: Նրա կողքին, փոքր հեռու սալահատակին՝ փռած օթոցի վրա նստած էր մի բալակաւն ծեր հոգևորական, որ կարճահասակ, պնդակազմ էր կոճղի նման: Նա ծնկներին դրել էր մի կաղնու տախտակ, որի վրա գամել էր մի լայն մագաղաթի թերթ: Նա եղեգնյա գրիչը ձեռին խորհում էր, երբեմն խորհրդակցելով իր կողքին նստած երկու այլ հոգևորականների հետ: Դա Եղնիկ Եպիսկոպոսն էր Կողբացի մականունով, որը վարժ էր հունարենի, ասորերենի ու պարսկերենի և քաջ գիտեր պարսից գրադաշտական կրօնը, որի դեմ և գրել էր: Նրա հետ էին երկու անձնավորութիւններ, որոնցից մեկը Աշտիշատի վանքի աշն կրօնավորն էր, որին Վարդան Մամիկոնյանը պատվիրեց անմիջապէս մեկնել Արտաշատ, մասնակցել Հաղկերտին ուղղվելիք պատասխան նամակի խմբագրմանը: Նրա անունը Ղևոնդ Երեց էր, խելացի, կամային մի հոգևորական և մոլեգնած հայրենասեր: Նրանցից մի փոքր հեռու նստած՝ նրանց երկուսին էլ նայում և լսում էր Աշտիշատի մյուս կիսաշխարհիկ զորական հոգևորականը, որ խոսեց Վարդանի հետ նրա հրաժեշտի ժամանակ: Դա

նդիշեն էր, վանական եղբայր՝ Երազային աշքերով և խանդավառ զեմքով մի հոգևորական, որ ավելի դիտում էր, ապրումներով աչրվում, քան խոսում: Նրա հոգում խոր տպավորվել էին վերջին օրերի զեպքերը, և նա լարված ու խուփահույզ հետևում էր այդ զեպքերի ընթացքին: Բայց նա ևս՝ իբրև շատ կարգացած և բանաստեղծ՝ հրավիրված էր եզնիկ Կողբացու և Ղևոնդ Երեցի հետ շարադրելու արյաց արքայի հրովարտակի պատասխանը:

Մյուսները եպիսկոպոսներ էին, բարձրաստիճան հոգևորականներ, որ եկել էին Արարատի, Տուրուբերանի, Վասպուրականի, Մոկաց, Սյունյաց, Տալոց և Քարծր Հայոց գավառներից՝ վճռելու ճակատագրական խնդիրը, որը նրանց բաշել, տարել էր կյանքի ծովի խաղաղ ափերից և բշել գեպի ալեկոծվող հորձանքներ, թերևս նավարկութուն:

Տաճարի խոնավ ու գաղջ օդը ծանրացել էր այնտեղ լցված հոգևորականներով:

Նախարարների մուտքը շարժում առաջ բերեց տաճարում: Բոլորը ոտքի ելան և ողջունեցին նախարարներին: Վահան Ամատունին առաջ ընկավ և Վարդանի հետ մոտեցավ կաթողիկոսին, առավ աչք և լուռ կանգնեց նրանից փոքր հեռու:

Տիրեց այն լուռությունը, երբ մարդիկ ամենից շատ բան ունեն տեսնու, բայց չեն խզում լուռությունը, որովհետև զգում են, որ դրան պիտի հետևի բուռն և թերևս շատ անախորժ ու ախուր խոսակցություն պոռթկումն:

Աթոռիկներ բերին նախարարների համար, և նրանք նստեցին կաթողիկոսի մոտ:

Նրանք՝ հոգևորականությունն ու նախարարությունը, պատճառ ունեին մեծ տաղնապի: Որովհետև հոգևորականության համար եկեղեցական իշխանությունը վտանգված էր թե՛ ձևականորեն և թե՛ էապես: Հաղկերտը ոչնչացնում էր նախ կրոնը, վանքերը, կալվածները, ոչնչացնում էր ժողովրդի գոյության նյութական հիմքերը, որ ընդունել տար կրակադաշտությունը, ձուլեր և ոչնչացնեք ամեն դիմադրական գաղափար և ապա ոչնչացնեք Հայաստանը՝ իբրև հոգևորականություն, նախարարություն և ժողովուրդ:

Տաղնապում էր նաև նախարարությունը: Նա նույնպես զգում էր, որ հավատքը պատրվակ է, և Հաղկերտը միտում է նախարարությունը ոչնչացնել:

Կաթողիկոսը կանգնեց, խաչակնքեց նախարարներին և ապա ներշնչված հայելով Վարդանին, ասաց.

— Հասա՛ւ փորձությունը նենդավորի, տեր Մամիկոնեից...

— Փորձությունը եկավ փորձելու ամենքիս, տեր հոգևոր,— պատասխանեց Վարդանը,— եթե թուահոգի՞ գտնվենք՝ արժանի ենք պատուհասին:

Կրկին լուծյունն սկսեց ճնշել, մինչև որ կաթողիկոսը խիստ անհանգիստ հայեց ժողովածներին:

— Ո՞ւր է մարդպանը, պե՞տք է որ մենք հրավիրենք նրան,— հարցրեց նա հանդիմանորեն:

— Մարդպանին ո՛չ է անկ մասնակցել աշտարակի ժողովի,— ասաց Գաղիշոն՝ անբարյացակամ հայացքը զցելով գետնին:

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց մի փոքր զարմանքով Վահան Ամատունին:

— Մարդպանը երկրի իշխանությունն է:

— Իսկ նախարարներս ի՞նչ ենք:

— Մենք իշխանություն ենք մեր աշխարհների, իսկ մարդպանը՝ արյաց արքայի երկրի,— դարձյալ հատակին հայելով, նույն անբարյացակամ, տրամաբանող և ներհակ եղանակով պատասխանեց Գաղիշոն:

Դարձյալ լռեցին:

Վահան Ամատունին դարձավ գեպի նախարարները.

— Բարի, տյարք, ինչ էլ որ լինի՝ մարդպանը պիտի գլխավորի մեր պատասխան համակը: Արքան նրան է ճանաչում ամենից առաջ: Որքան էլ որ լռի, վերջը խոսելն է:

Նախարարներից ոչ ոք չպատասխանեց: Նրանցից ոմանք հոներեր կիտելով և համառ անթափանցությամբ լսեցին տերության նախկին Հաղարապետին, որի ներհակությունը մարդպանի հետ հայտնի էր նրանց:

— Նա մարդպան է, նրա գործն այլ է,— ասաց կարծես այս խոսակցությունից անախորժացած Վահեկունյաց Գյուտը:

— Ի՞նչ այլ գործ,— սառը եղանակով դարձավ նրան Վահան Ամատունին,— գործը պարզ է, այո կամ ոչ:

— Ինքդ ասացիր, տեր Ամատունյաց, արքան նրան է ճանաչում ամենից առաջ: Ասել է՝ նրա գործը գծվար է:

— Նրա գործը մեր գործն է, տեր Վահեկունյաց,— վիրավորվեց Վահան Ամատունին:

— Ես ոչինչ չգիտեմ,— անախորժ ծամաժռությամբ փակեց այս տրամախոսությունը Գյուտը և նեղացած սպասեց Դադիշո նախարարին, որի գողունի հայացքը ասում էր նրան, որ հետը համաձայն է:

Կաթողիկոսն սկսեց դանդաղաբար Դենշապուհի պարսիկից, որ ծանրագին տուրքերով խեղդում է վանքերն ու եկեղեցիները, որ ոտնատակ է տալիս եկեղեցիին:

Վահան Ամատունին, որին ամենից շատ էին վերաբերում Դենշապուհի բանսարկություններն ու հարվածները, դառն ատել-լությունից միայն լուց ու ունկնդրեց կաթողիկոսի գանգատներին:

Վարդանը նախազգում էր ինչ-որ անախորժ ընթացք այս բո-լորի մեջ: Տեսնում էր, թե ինչպես է ճնշել նախարարներին ար-քայի հրովարտակի կտրուկ ձեռք, ինչպես դժվարանում են նրանք վճռական խոսք ասել: Եվ իրոք՝ ահա մոտ երկու ժամ անցավ այն վայրկյանից, որ ինքը եկավ և հանդիպեց նրանց՝ դեռ ոչ ոք նը-րանցից ինքնաբերաբար ոչինչ չէր խոսել հրովարտակի մասին: Կարծես իրենց չէր վերաբերում այդ, այլ ուրիշներին, որոնց վճռին էլ սպասում են:

Վարդանը գիտակցում էր, որ այս գործի մեջ պետք է փորձ-վեր մի ամբողջ ժողովուրդ իր շինականներով, ազատներով, սե-պուհներով, նախարարներով և մարդպանով, ինչպես նաև հոգևոր դասով: Ի՞նչ կասեր հայ ժողովուրդը, հրե օրհասը եկել, կանգնել էր նրա գլխին... Վարդանը զգում էր, որ պետք է գործի անցնել:

Եկավ սուրհանդակը և հայտնեց, որ Վասակ Սյունին հրա-ժարվում է ժողովին մասնակցելուց:

— Տեր մարդպանը խեղրեց պատասխանը գրելուց հետո նա-խարարները ներկայացնեն իրեն,— ասաց սուրհանդակը:

— Այն ժամանակ մնացինք մենք ու մեր խիղճը,— ասաց Վարդանը սրտմտությամբ,— սկսեցե՛ք, սրբազան հայրեր:

Կաթողիկոսը վեր կացավ և դառնալով Եղնիկ Կողբացուն՝ ասաց հանդիսավոր ձայնով.

— Վերցրու արքայի հրովարտակը:

Բոլորը ոտքի ելան:

Եղնիկը վերցրեց ձեռքի-ձեռք անցնելուց ոլործուն դարձած հրովարտակը և սպասեց կաթողիկոսին:

— Դարձե՛ք արեմուտ,— հրամայեց կաթողիկոսը:

Բոլորը երեսները դարձրին դեպի արևմուտք: Կաթողիկոսը դարձավ ժողովականներին.

— Սրբազան հայրեր, նախարարներ Հայոց աշխարհի: Վերջին ժամն է խորհելու և պատասխանը գրելու: Մի անգամ ևս կարդանք հրովարտակը: Կարդա՞, սրբազան հայր:

Եղնիկ Կողբացին հնչեղ ձայնով կարդաց.

«Միհրնեբսեհ լիուրկ») հրամանատար Երան. և Անեբան**) հայոց մեծաց ողջունյն շատ»:

«Գիտցեք, ամեն մարդ, որ բնակվում է երկնքի տակ և շունի օրենքը դենիմադեղի**), նա խուլ է և կույր և Հարամանի***) պեկերից խաբված»²¹:

Հրովարտակում գովաբանվում էր զրադաշտական կրոնը, որից հետո գալիս էր բուն մասը, քրիստոնեության ծաղրը. մոլորություն էր համարվում այն, որ քրիստոնյաները հավատում են, որ աստված է ստեղծել բարին ու չարը, ինչպես և մահը:

«Եթե Հոռոմոց աշխարհը (Հունաստանը) իր շատ հիմարության պատճառով մոլորվիլ է և ղրկվիլ մեր կատարյալ հավատից՝ անձամբ կղզա իր վնասը՝ իսկ դուք ինչու եք նրա մոլորության հետևից գնում: Ինչ հավատ որ ունի ձեր տերը՝ դուք էլ նույնը ընդունեցեք»²²:

Եղնիկը հասավ հրովարտակի վերջավորություն.

«Արդ երկու բան կա ձեր առաջ. կամ բառ առ բառ պատասխան տվեք նամակիս, կամ եկեք Դուռը և կանգնեցեք մեծ ատյանի առաջ»²³:

— Դարձե՞ք աղոթարան,—ասաց կաթողիկոսը:

Բոլորը երեսները դարձրին արևելք:

Ոչ ոք չխոսեց:

Այն ժամանակ կաթողիկոսը դարձավ նախարարներին.

— Ի՞նչ եք խորհում, տյարք:

Լուությունը եղավ պատասխան: Կաթողիկոսը կրկին գիմեց նախարարներին:

— Մի՞թե աշխարհում շունենք բարեկամ: Ո՞վ կփրկի մեզ:

— Ոչ ոք,—լավեց մի սառնաշունչ պատասխան:

*) Մեծ:

**) Իրանի և ոչ Իրանի (երկրներ և ժողովուրդներ):

***) Զրադաշտական, մադդեզանց կրոնի հավատք:

****) Արհմե, չար ոգի:

Գա Լեպահոնյաց Մանեճն էր՝ լուսկյաց և մաղձոտ մի նախարար:

Կաթողիկոսը խռովվեց, բայց զսպեց իրեն:

— Կոչ կոչենք հանուր մարդկության, հասնեն օգնության:

— Ո՛ւմ կոչենք կոչ, տեր հոգևոր,—հարցրեց Վարդանը մեռալ:

— Բյուզանդիային, ասորիներին, վրացիներին, աղվաններին...

Վարդանը շալտասխանեց իսկույն:

• — Կղիմե՛նք օգնության, դա պետք է, ընդդեմ չեմ: Կկոչենք արյաց բոլոր թշնամիներին: Եվ կկոչենք: Բայց միաբանեք նախ մե՛նք, կոչ կոչենք նախ մե՛զ... Պատրա՛ստ եր միաբանել, դիմագրավել բռնավորին:

— Մենք հոգևորներս պատրաստ ենք դիմագրավելու: Պատրա՛ստ եր նույնին նաև դուք:

— Պատրաստ ենք,—ասաց Վարդանը:

Կաթողիկոսը դարձավ մյուս նախարարներին:

— Պատրաստ ենք,—լավեց նաև մյուսների մեծամասնության ձայնը:

— Ես դիտողություն ունեմ,—ասաց Գաղիշոն՝ իր սովորության համաձայն աչքերը զցելով հատակին և մոռալ ղեմքին տալով անթափանց արտահայտություն,—նամակն ուղղված է «հայոց մեծաց»։ Ինչպե՞ս է նա ընկել հոգևորների ձեռքը, և ինչո՞ւ են հոգևորները մասնակցում պատասխանին:

Վրդովմունքի մի ալիք անցավ բոլոր ժողովականների միջով: Գաղիշոյի տված հարցը թվաց սրամիտ և ուժեղ:

— Ինչո՞ւ ես պահանջում, տեր հորիստունյաց,—հարցրեց Վահան Ամատունին:

— Որովհետև հրովարտակում ասվում է. «Մի հավատաք ձեր առաջնորդներին, որովհետև շատ են խաբեբա. ինչ որ խոսքով ուսուցանում են՝ գործով չեն կարող հանձն առնել»²⁴: Պարզ է, որ դիմումը նախարարներիս է արվում, ընդդեմ հոգևորների:

Կաթողիկոսը հանկարծ ցնցվեց և դարձավ Գաղիշոյին:

— Տեր հորիստունյաց, հայոց մեծերը բոլոր նրանք են, որոնք այսպիսի մեծ աղետների ժամանակ արյուն են թափել հավատի համար և հիմա էլ պիտի թափեն:

Վահեունյաց իշխանը սուր հաճույք դրաց կաթողիկոսին խոցելու և անկարող զսպել իր կիրքը՝ ասաց հեղինակում.

— Քանի որ հոգևոր տերը ընդունում է, որ հրովարտակը հոգևոր դասին է հղված, և ինչպես որ հնուց հոգևոր դասը միտում է գերազանցել նախարարական իշխանության՝ թող գնա կանգնի Հաղկերտի առաջ:

— Իշխանք, տանուտյարք հայոց,—գոչեց դողալով կաթողիկոսը,—մենք չենք տա իշխանությունը հոգևոր: Մեր արյամբ կպաշտպանենք Լուսավորչի ուխտն ու ավանդը: Չենք տա վանքերն ու կալվածքները:

— Կամքը ձեր, հոգևոր տեր,—ասաց Գյուտը,—դնացեք կրօնական:

— Մի խոսի այդպես խտրական ոգով, տեր Վահեունյաց,—խստորեն հանդիմանեց կաթողիկոսը,—կովին կստիպվի մասնակից լինել նաև նախարարությունը:

— Ի՞նչ ստիպմունք,—չարացավ Գյուտը,—դուք իշխանությունն եք գործադրում, ուրեմն դուք իշխանությունն եք:

Բազմությունը խռովվեց: Անհանգստացած ձայն տվին ամեն կողմից.

— Ինչի՞ երկարացրին. ո՞ւմ հետ են կռվում, պարսի՞կ կա մեջները, ինչի՞ չեն վճռում:

— Իրար հետ միաբան չեն:

— Ինչի՞ն միաբան չեն, դեմ են երկիրը պահելուն:

Տաճարում վեճը բորբոքվում էր ավելի ու ավելի:

Վարդանը բարձրացրեց ձեռը:

— Թողեք վեճը, հոգևոր տեր և դուք տյարք,—ասաց նա հանդարտ, բայց ներշնչուն շեշտով,—այն ժամանակ, երբ ազգովին կանգնած ենք կենաց-մահու առաջ՝ այլևս չկա ո՛չ «հայոց մեծ», ո՛չ «հայոց փոքր» և՛ նախարարություն, և՛ հոգևորականություն: Ազգովին պիտի պատասխանենք: Ավարտենք գործը, կանգնենք մեր հայրենի երկրի պաշտպան՝ և ապա թող ձեր վիճելիքը վիճվի: Կամովին պարսկանալը չի փրկի մեզ, տյարք... Դուցե՞ ծածուկ հուսացողներ կան... Հաղկերտը դիտե, որ որքան էլ պարսկանանք, դարձյալ մեր ավանդություններով կմնանք հայ և դարձյալ վտանգավոր կլինենք իրեն և Բյուզանդիայի միջև: Ահա թե ինչո՞ւ նա պիտի արտաքսի ու ոչնչացնի մեզ: Կտա՞նք մեր իշխանությունը, երկիրը, հայրենիքը:

— Չենք տա, Սպարապետ,—պատասխանեցին նախարարները և հոգեկորականները:

— Դե ուրեմն, ի մի՞տ առեր, տյարբ, որ ազգովին պետք է դուրս գանք պատերազմ, ուրեմն և պետք է միանանք՝ նախարարությունը, հոգեկորականությունը, ժողովուրդը: Պետք է ազգովին զինվորագրվենք:

— Ճշմարի՛տ աստված,—գոչեցին մի քանի նախարարներ՝ ներշնչված Վարդանի այս խոսքերից և ամենից ավելի ցասումնաժ ժողովրդի արտակարգ հուզումից, որի ձայնը հասնում էր ներս:

— Թող ոչ ոք մեզ այստեղ չբռնադատի,—վճռականորեն հայտարարեց Գյուտը,—մենք չենք գնա եկեղեցու հետ վտանգելու մեր իշխանությունը:

— Տեր Վահևունյաց,—դիմեց Գյուտին Վարդանը,—մի՞թե դու համաձայն ես ընդունել ուրացությունը:

— Տեր Մամիկոնեից, ես չեմ պնդում, որ ընդունենք ուրացությունը, սակայն եթե մի պահ կարծյոք ընդունենք՝ մի՞թե չենք մնա նույն նախարարը, տերը չե՞նք լինի մեր տիրազուլիս ազատության: Ի՞նչ երկյուղ:

Բոլորը 'արագ շարժվեցին նրա կողմը: Վարդանը անհաշտ խոշոր աչքերը լայն բացեց նրա վրա:

— Նախարա՞ր, տիրազուլիս, ազատություն: Վերջ նախարարական տիրապետության: Ահա թե ինչ է կամենում նա: Ոչընչացրեց թագավորությունը, ոչնչացնում է և նախարարությունը: Հավատուրացությամբ կամենում է մեր տակից հանել մեր հիմքը—ուսիկը: Կամենում է իրավադրկել, ընչադրկել, դարձնել անաշխարհ, ցրել, մաշել մեզ պատերազմներում, օտարության միջ, այլևս ի՞նչ նախարար և տիրազուլիս ազատություն: Ցնորք և բանդագուշանք:

Բոլորը ճնշվեցին՝ զգալով, որ Վարդանը թերևս ճշմարիտ է: Վարդանը շարունակեց.

— Ոչ՝ մի զիջում: Բոլորս կկործանվենք՝ եթե չմիանանք: Անսացեք այս և խեղամուտ եղեք: Եվ զգուշացնում եմ քեզ, տեր Վահևունյաց, ոչ ոքիս չի տված իրավասություն խոսել բոլոր նախարարների բերանից:

— Ճշմարի՛տ, անտարակո՛ւյս,—ասացին Հաղարապետը, Արտակ Մոկացը, Ատոմը և Արշավիրը:

Սակայն վարդանի դեմ կանգնել էր նախարարների մի կողմի ներհակությունը, և որ ամենից զարմանալին էր՝ նաև կարծես ներշնչուհի Արծրունին, երկրի կարևոր և առաջնակարգ նախարարը, և ուրիշները, որոնց բար լուծությունը կաշկանդում էր ամեն բան։ Ահեղ արհավիրքին, երբ արյան պես անհրաժեշտ էր միաձույլ միաբանություն՝ ծայր էր առնում զժողովությունը, երկպառակությունը, դուռ բացում դավաճանության, խռովությունների և կռիվների, դեպի կործանում տանելու երկիրը։

Այնժամ առաջ եկավ վարդանը և վճռական ձայնով դիմեց Գյուտին.

— Բավ է, ասացեք ի՞նչ է ձեր վերջնական պատասխանը, տեր Վահանյացի։

Գյուտը գունատվեց։ Նրա աչքերը պսպղացին.

— Քանի որ հոգևոր դասը հնուց իսկ միտում է գերազանցել նախարարական իշխանության, թող այս ճգնաժամին ևս ինքը կանգնի Հազկերտի առաջ։ Ամենինն արյուն չունենք թափելու հոգևորականության համար և կռիվ չունենք արքայի դեմ։

— Եվ մենք անձամբ կտանք մեր պատասխանը Տիգրան, իրեն արքային,— ասաց Գադիշոն։

— Իսկ երկրին, տյարբ նախարարք, չե՞ք կանգնի պաշտպան,— հարց տվեց Ղևոնդ Երեցը առաջ գալով։

Գյուտը վայրացավ.

— Ի՞նչ, դատ ու դատաստան ևս կանգնում մեր խղճի դեմ, քահանա՞դ ողորմելի։

— Մահու սարսուռն է կարկամեցրել ձեզ, անդգայության մշուշը պատել ձեր հոգուն,— գոչեց Ղևոնդ Երեցը,— շրջում եք իրրև լուսնոտներ և չեք տեսնում, խոսում եք և չեք խորհում։ Ի՞նչ է պահանջում մեզից զժողովի հոգին, շարության վահանը, սատանայի գործիքը...

— Զգու՛յշ, տեր հայր,— ասաց Գյուտը սպառնալի ձայնով։

— ...Սանդարամե՛տը²⁵ զժովսոց,— բարձրագույն ընդհատեց Գյուտին Ղևոնդ Երեցը,— մի՞թե երկյուղ կունենամ նրանից, մի՞թե կլռեմ, կհնազանդվե՞մ, երբ նա պահանջում է հանդգնել լույսը և գրկել խավարը։

— ...Եվ ի՞նչ, երեի դու կհանդգնես արյաց արքայի՞ն կանգնել դիմադարձ...

— Տե՛ր Վահևունյաց, Լթև բռնակալների մի ողջ գորագունդ անգամ զա իմ դեմ՝ դարձյալ կկանգնեմ զիմադարձ:

— Դու հանդգնո՞ւմ ես, ապստամբդ զբեզ,—խտտորեն հարցրեց Գյուտը:

— Ես ապստամբ եմ և չեմ կույր ու անիմա,—ներհակ ձայնով պատասխանեց Ղևոնդ Երեցը:

Ձարագույժ լուսթյունը ձաղկեց ամեն ձայն: Ամենքն սպասում էին, որ հիմա-հիմա կզրնգան սրի հարվածները: Բայց ներսն սկսվել էր մի անօրինակ հոգեմարտ մի բռնակալ նախարարի, որ շար համառությամբ ձգտում էր ճնշել մի խիզախ բահանայի, որ ինքն էր առաջ բնկնում անլուր համարձակությամբ մինչև սարսափ ազդելը: Բազմությունը ուժեղ մղվեց զեպի տաճարը՝ սաստիկ զարմացած՝ նախարարի և բահանայի այս անպատշաճ, խիստ ընդհարումից: Չտեսնված, չսված զեպը, որ միայն կարելի էր հասկանալ Ղևոնդ Երեցի գինվորչալ գրվելու վճռով այդ պահին:

— Դո՞ւրս,—հրամայեց Գյուտը բարձրագոյ:

— Ի՞նչ են անում, ի՞նչ են անում...—մոմոաց բազմությունը դրսում:

— Դո՞ւրս,—կրկնեց կատաղած Գյուտը:

— Տե՛ր Վահևունյաց,—լսվեց Վարդանի խրոխտ ձայնը:

— Տե՛ր Վահևունյաց,—հետևեցին այլ ձայներ:

Բազմությունը լարվեց.

— Տեսե՛ք, տեսե՛ք, ինչ են անում...

— Քահանայի՞ն, քահանայի՞ն...

Բոլորը սասանած, ապշահար նայեցին տաճարի դռներ, որ տեղից դուրս լողաց Ղևոնդ Երեցի գայլալից կերպարանքը: Նրան դուրս էին բերում Գյուտի թիկնապահները: Նա բոռնցքը օդի մեջ՝ դուրս էր գալիս զողահար ու ալլակերպ:

— Հրավե՛ր կարգա արքունի գորբին,—լսվեց տաճարից կաթողիկոսի գայլալի հրամանը:

— Է՛, է՛, է՛... Փողովո՞ւրդ, արքունի գորբ են կանչում, բանն ո՞ւր հասավ...

— Լսվեց, թե ինչպես նախարարները խառնածայն իրար անցան.

— Հարկ չէ՛, հոգևոր տե՛ր, խստագի՛ն է, անցի՛ր...

Բազմությունը բազմագլուխ, թանձր, անխոս, անցողարձին

կարծես անմասնակից՝ շարունակական, ծանր, աննկատելի մը-
ղումով շարժվում էր, ճնշում դեպի այն կողմը, ուր տեղի էր ունե-
նում այս վիճարանությունը, դեպի տաճարը և որքան իր զա-
նազան հատվածները նույնպես աննկատելի ետ էին մղում այդ
զանգվածին, պաշտպանվում նրա ճնշումից՝ աշխուժանալով
զանգվածը չէր դադարեցնում իր ընդհանուր, շարունակական,
խեղդող և իրեն ենթարկող անդիմադրելի ճնշումը:

Կոչը ցնցեց բոլորին՝ նախարարներին, հոգևորականներին,
բազմությունը: Դա ծայրահեղ արտակարգ վտանգի նշան էր: Լ-
ռանձին, նվիրապետական, չգրված օրենքով՝ ղորքը, աստիճանա-
կան կարգում բարձր էր հիշվում նախարարներից և ենթարկվում
էր կաթողիկոսին ծայրահեղ դեպքերում:

Ղևոնդ Երեցը, որին դուրս էին վռնդել տաճարից, ճեղքեց
բազմությունը և առաջ գալով ձայնեց բարձր.

— Ժողովո՞ւրդ հայոց, կոչ կոչեցեք ղորքին արքունի, թող
կանգնի պաշտպան աշխարհին. իշխանները մերժում են պաշտ-
պանել...

Իսկույն ամեն կողմից բազմությունը ճեղքելով մեջտեղ խու-
ժեցին ղինվորների հոծ խմբեր, պատրաստ կատարելու այս կոչի
թելադրանքը: Միաժամ բազմությունը ալիք տվեց և կծիկ-կծիկ
բանդվելով ճանապարհ բացեց մի սևավոր հոսանքի, որ լցվեց ու
հորձեց դեպի եկեղեցին: Դա եկեղեցականների մոռյլ ու մոլեկան
զանգվածն էր՝ Սյունյաց վանահայր Գրիգորիոսի և ծեր վանականի
գլխավորությամբ: Նրանք խաչեր ունեին ձեռքներին, որ բարձր
բռնած սպառնադին դրոհեցին դեպի տաճարը:

Միաբանությունը ձախողվեց, երկպառակությունն ընկավ:
Գյուտը հայտարարեց.

— Գործեցե՞ք արքունի ղորքի հետ ընդդեմ արքային, մենք
մասնակից չենք խռովության:

— Դուք դավաճանություն եք սերմանում արհավիրքի ժա-
մին,— գնաց դեպի նրանց Վարդանը,— դուք պատասխանատու
եք երկրի առաջ. ուշաբերվեցե՞ք...

— Մենք դիմադրության պատասխան չենք տա,— գոչեց Գյու-
տը և իր համախոհներով ուղղվեց դեպի տաճարի ելքը և կանգնեց
դռան մեջ:

Բազմությունը խռովահույզ առաջ եկավ.

— Ի՞նչ եղավ, ի՞նչ արին, վճի՞ռ տվին...

— Ի՞նչ, չե՞ն կարողանում պատասխան գտնեն, սուր բարձրացնեն դեմ բռնավորի՞ն,— ձայն տվեց Առաքելը բարկացած:

— Արտավազդը՝ զո՞ւրս եկավ վիհից, վե՛՛րջ Հայոց աշխարհքին,— կոնչաց Եզրասը ժանգոտ ու շարագույժ:

Հազարավոր դեմքեր շրջվեցին նրա կողմը:

Սպառնալից մի լռություն կրկին սաստեց բազմության: Սև նախազգացումը պաշարեց նրան. նա այնպես զգաց, որ ահա կործանվում է մի ինչ-որ շատ ավելի մեծ բան, վերջնական հիմնական բան, աշխարհի հաստատությունը, և իր ոտի տակից խորտակված անդունդն է գահավեժ գնում այն աշխարհը, որի վրա նա, բազմությունը, գոյացել է և անխախտ հաստատ ապրել կյանքի ըստեղծումից մինչև օրս, և ահա այդ աշխարհի վերջն է, աշխարհովի ոչնչացման սարսափը...

— Հայոց աշխարհքի վե՛րջն է, փրկեցե՛ք,— լսվեց մեկն կողմից:

— Ի՞նչ Հայոց աշխարհին վերջ, ինչե՞ր եք դուրս տալիս,— բարկացավ Առաքելը:

— Տվի՛ն Հայոց աշխարհը Հազկերտին, տվին հող հայրենին, — ձայնեցին նրան:

— Ո՞նց թե տվին, ո՞նց թե տվին,— մոնչաց ու բազմությանը հարու տալով ճեղքեց, առաջ եկավ Առաքելը, շար նայեց շուրս կողմ,— ո՞վ տվեց, էս սեավորենե՞րը, նախարարենե՞րը...

Եվ շարժում արեց.

— Գնանք տեսնենք ո՞վ, ո՞ւմ աշխարհքն են առնում-ծախում:

— Ե՛տ կաց, խելքդ տե՞ղն է, սրի կբաշեն,— ընդդիմացավ մեկը կողքի կանգնածներից:

— Սրի՞,— զայրացավ Առաքելը,— որ մեր հող հայրենիի՞ն ենք պաշտպան: Որ հող հայրենին տվին՝ էլ ա՞հն ինչ, մա՞հն ինչ:— Եվ հանկարծ այլալվեց, ցատկեց մի քարի վրա և դարձավ բազմության,— լսի՛ր, ժողովո՞ւրդ, մեր դործի համար ուրիշները չեն վեր կենա: Հող հայրենի՞ եք:

— Հող հայրենի՞ ենք,— լսվեցին հոծ ու ստվար ձայներ:

— Որ հող հայրենի եք՝ սա հող հայրենիի կռիվն է: Դե, ե՛ս գրվում եմ զինվորյալ, անձս դնում գործի՞ն, ուրիշ էլ ո՞վ է, ելե՛ք զինվորյալ հող հայրենիի սիրուն,— գոչեց ու արագ գնաց դեպի տաճարը:

— Զինվորայլ հող հայրենիի սիրուն, ելե՛ք,— արձագանքեցին ստվարաձայն ամեն կողմից։

— Հայոց աշխարհքի վե՛րջն է, փրկեցե՛ք Հայոց աշխարհքը,— գոչեց Զարեհը։ Բազմությունը օրորվեց, տարուբերվեց, ճրնչեց և տեղահանվելով դնաց թանձր ու ծանր։ Խառնված գնացին Վարաժը, Եղրասը, Մարկոսը, Գուռակ Սիմավոնը, Մարտիրոսը, Հովակիմ դարբինը, Աբրահամ պապիկը, փախստական շինականները, բաղաբի արհեստավորները, զինվորները։

— Առաջացե՛ք, առաջացե՛ք,— գոչեցին ամեն կողմից, ուժգնորեն մղվելով առաջ։

— Մի՛, մի՛ թողե՛ք, մի՛ բռնե՛ք...— ճգնեցին ոմանք կանգ առնել, պահել հետևից ճնշող զանգվածին։

Բազմությունը շլսեց նրանց, մղվեց ավելի մեծ թափով և հոսեց գնաց դեպի տաճարը, ճնշելով համառ, սպառնալի, անդիմադրելի ուժով։

Մի կատաղի սեպուհ նետվեց դեպի Առաքելը, բայց սա այնպես հրեց նրան, և հետևող բազմությունն էլ այնպես ողորկեց նրան, որ նա կորավ հորձանքի մեջ, բշվեց գնաց հետը։

Բազմության սպառնալի որոտը անհանգստացրեց տաճարում գտնվողներին։ Այնտեղ նոր հասկացան, որ տաճարի վրա է զալիս մի աղետաբեր զանգված։

— Ի՞նչ է... Խուժո՞ւմ են,— անհանգստացավ Գյուտը՝ Գաղիշոյին դիմելով։

Գաղիշոն խեթեց իրեն մռայլ նայող Վարդանին և դառնաժպիտ շրջվեց դռան կողմը։ Գյուտը իրեն շղսպեց, գնաց դեպի դուռը։ Բայց նրա առջև բացվեց մի շատ ավելի ահավոր և սպառնալի պատկեր, քան տեսել էր նա երբևէ իր կյանքում։

Մռայլ վճռականությամբ, համառությամբ, ուժով և անհանգիստ թափով առաջ էր մղվում Սահակ շինականը, ճանապարհ բացելով իր հետևից մղվողների համար։ Առաքելի, Աբրահամ պապիկի, Հովակիմ դարբինի, Եղրասի, Վարաժի, Մարկոսի, հեթանոս-քրիստոնյաների... Եվ շարքերը քանդելով առաջանում էր բազմությունը։ Եվ այս խուժողների առաջինները հետզհետե մոտեցան տաճարի դռան, ուր զինվորներն ու թիկնապահները նիզակները ցցեցին դեպի նրանց։ Նրանք ներս նայեցին ու մի պահ բարացան իշխանների և հոգևորականների սաստող հայացքների դեմ։

— Քշեցե՛ք ամբոխը,— զայրազին հրամայեց ինքն իրենից դուրս եկած Գյուտը թիկնապահներին և դռան պահակ զինվորներին:

Զինվորներն ու թիկնապահները, նախարարներից երկյուղ կրելով, բուռն թափով հարձակվեցին առաջացող բազմության վրա:

— Ե՛տ տվեք, և՛ տ,— զայրալի գոռացին նրանք և ճիզ արին արգելել նրանց մոտենալ դռան:

Զինվորները կանգ առան մի պահ: Եվ այս վճռական պահին բազմությունը ևս մի վայրկյան սասանեց, կարծես ուշաբերվելով:

— Կա՛նգ առեք, և՛ տ, և՛ տ,— լավեցին ճնշված մարդկանց ճիշեր, և մարդիկ շարժում արին ետ տալ հորձանքը: Ոչինչ չօգնեց: Հորձանքը ճնշեց և արգելող զինվորների դեմ բարձրացավ Առաքելը, որ անասելի ուժով թափահարեց բազմությունը և սլացիկ վազքով հարձակվեց տաճարի դռան վրա: Իսկույն բազմությունը խրվեց շարժումը և հետևից՝ խիստ ու թանձր գրոհեց:

Տաճարում գտնվածները իրենց տեսան ողջ տաճարով՝ դրսից և ներսից շրջապատված շղթայաղերձ մի զանգվածով, որի անդուլ, անբառ, հզոր մոլտոցը կաթվածում էր ամեն միտք ու կամք և հետզհետե ուժեղանալով դառնում աղոթքի, բողոքի, ցասման որոշ-անորոշ, դիտակից-բնազդական հսկայական մի մռնչյուն վերահաս արհամիրքի դեմ:

— Ինչպե՞ս հանդգնեցիք խուժել տաճար,— զայրույթով հարց տվեց բազմությանը Գյուտը, խլացնելու համար նաև իր ակամա երկյուղը:

«Զինվորյալ հող-աշխարհքի սիրո՞ւն»։ այս խոսքն էր միայն, որով բազմությունը լուծեց անլուծելին՝ թագավորների, մարդպանների, իշխանների դեմ խոսելու իրավունքի առեղծվածը, հնարավորությունը: Նա զգաց, որ այդ խոսքերով միայն կարող է մի այդպիսի հանդգնության գնալ՝ պահանջել այս աշխարհի մեծերին՝ պաշտպանել երկիրը թշնամուց, նրա հարկահաններից, նրա ստրկությունից: Դա նրա ցասման, դիմադրության պահանջի խոսքն էր:

«Զինվորյալ հող-աշխարհքի սիրո՞ւն» գոչելով՝ մի գերագույն վայրկյանում նա հանկարծ ստեղծեց, գտավ իրեն: Զանգվածա-

յին թափով հարվածեց, խառնեց իր հետ Ղեռնդ Երեցին, զինվորներին, վանականներին և խուժեց ներս։

Վարդանը, որ ոչ առանց անհանգստության դիտեց ծառացած բազմության խուժումը, և որին դիպավ այս իշխանազանցությունը, միաժամ հին ղորականի ներհայեցողությամբ հասու եղավ այս խուժման իմաստին։ Եվ գնահատեց այն։ Նա առաջ գնաց մի քանի բայլ և դիմեց բազմության մեջ ողողված սեպուհներին և նախարարների թիկնապահներին.

— Հանգի՛ստ թողեք ժողովրդին։

Եվ խստորեն նայեց Գյուտին։ Սեպուհներն ու թիկնապահները ետ քաշվեցին։

Հետո նա դիմեց բազմության, որ առաջ եկավ։

— Ինչո՞ւ եք խուժվել, եղբայրներ։

Առաքելն առաջ եկավ և խոժոռ աչքերը դիտեին՝ ասաց.

— Եկել ենք իմանալու, Սպարապետ, ի՞նչ պատասխան էք տալու Հաղկերտին։ Ահա ասում ենք. ինչ պատասխան կտաք՝ ձեք գործն է, մենք զինվորյալ ենք, կկռվենք ու երկիրը շենք տա, ճշմարիտ աստված։

— Մե՛նք ևս զինվորյալ ենք, շենք տա, շինական եղբայր, աստված ճշմարիտ,— հանկարծ այլայլվելով ասաց Վարդանը և երեսը խաշակեցեց։

Բազմությունը հետեց նրան։

«Զինվորյալ»։ Գաղիշոն և Գյուտը մեծ տագնապով լսեցին այս խոսքը։

Ու մինչ Գյուտը կանգ առավ այլայլված՝ Առաքելը ավելի առաջ եկավ։

— Ողջ ժողովրդով մեզ համարեք զինվորյալ. երկիրը շենք տալիս ու էսպես էլ կպատասխանենք արքային,— հատու սրի պես կտրեց Առաքելը։

— Զինվորյալ ենք,— խառնաձայն որոտաց հափշտակված բազմությունը։ Մթնոլորտը կրակվեց։ Մարդիկ այլակերպվեցին։ Կարծես աշխարհի հաստատությունը խորտակվեց վերից վար։ Ռամիկը բարձրացավ, ջնջեց իշխանի ու ռամկի դարավոր կարգը, հավասարվեց կարծես դառնալով մի անդիմադրելի ուժ, և դա նախարարների համար ամենից անախորժն ու սոսկալին էր, հակառակն ու անընդունելին, որ անսպասելիորեն, հանկարծ պատահեց ինչպես երկրաշարժ, ջրհեղեղ, հրաբուխ։ Նախարարներից Վասա-

կի կողմնակիցները կատաղեցին և միմիայն մահու վտանգից մեծագույն դժվարութեամբ հանդուրժեցին այդ նվաստացումը։ Ոչ պակաս խորթ ու անախորժ եղավ այս վիճակը նաև Վարդանի կողմնակիցներին, բայց նրանք զգացին, որ ուրիշ ելք չկար, որ սկսվեց աննախընթաց, շտեմնված մի դրութիւն, որ անհուսափելի էր և գոնե միայն իրենց երկրի և իշխանութեան փրկութեան համար ստիպվեցին տանել ու լռել։

Ահաւոր լռութիւնը տիրեց շուրս կողմ։

— Հանձն սուրբ երկրի,—կրկին գոչեց Զարեհը։

— Հանձն սուրբ երկրի,—որոտաց սարսափով և ցասումով բազմութիւնը՝ կարծես իր առջև տեսնում էր այդ երկրի կործանումը և ճգնում էր ժամ առաջ կանխել վտանգը։

Տաճարում եղողների դեմ կանգնեց բոլոր դեմքերի մի վանդված—Զարեհը՝ աչքերում պղտորված մոլեռանդութեան մշուշ, այտերը ջղագալար ցնցումներով այլակերպ, Սահակը՝ կատաղի, լուռ հանդգնութեամբ ամենից առաջ կանգնած և ամենից սպառնալի։ Նրա հայացքը Գյուտին ճնշեց։ Սարսափ ազդեց մինչև այդ հնազանդ բազմութիւնը, որ ինքն իրենով քաջալերված, ինքն իրենով մղված, ինքն իրենից դուրս եկած, կյանքի, ապրելու բնազդով բռնված, պատրաստ էր ոչնչացնել իշխանութիւն, հավատ, եկեղեցի, օրենք։

— Դո՛ւրս, դո՛ւրս, ո՛ւր եք քշում, ապիրատնե՛ր,—զայրացավ Գյուտը նրանց վրա։

Առաքելը, որին ուղղված էին հաղարավոր աչքեր, առաջ եկավ։

— Եկել ենք կանգնենք երկրին պաշտպան։

— Համարձակվում ես խոսել իշխանի հե՛տ, ռամի՛կդ զքեզ,—այլայլված խայթեց Առաքելին Գյուտը և հրամայեց զինվորներին, —տարե՛ք սրան։

— Իշխա՛ն,—առաջ եկավ Առաքելը,—այ, վերեն աստված, ներքև ժողովուրդը, զինվորչալ եմ, անձս դրել եմ հող աշխարհքի սիրուն, ինձ էլ չկա ահ ու մահ...

«Զինվորչա՛լ»... Դա ինքնակամ ուխտ էր՝ կանգնել ի մահ թշնամու դեմ, նրան անպատճառ հաղթելու վճռով, հաշվի չառնելով ո՛չ նրա ուժը, ո՛չ դիմադրութիւնը, ո՛չ այդ կռիւմ իր անձի վտանգը, ո՛չ մահը, և կոխելով անցնելով մահը՝ նա այլևս անսանձ էր, հանդուգն, ահաւոր, նա արդեն իրենից դեն էր շարտում

Երկյուղ, անհամարձակություն, չէր ենթարկվում ո՛չ իշխանի, ո՛չ արքայի, կանգնում էր ի մահ նրանց դիմաց, խոսում էր բացել-բաց ճշմարտությունը, խաբազանում ամեն անիրավություն, բռնություն: Նրան հակաճառելը, բռնադատելը, անգամ ոչնչացնելը օգուտ չուներ. նա կոչվում էր մինչև հաղթանակ: Իսկ զինվորագրվում էր նա՞ միայն, ով հաստատ վճռում էր պաշտպանել արդարությունն ու ճշմարտությունը՝ ընդդեմ անիրավության և բռնության: Զարաշահել իր զինվորագրման իրավունքը ոչ որ չէ. համարձակվի, քանի որ զինվորագրվում էր անշուշտ միմիայն իր մեջ մի վեհ և սուրբ վճիռ կայացնողը, մեծ գործին նվիրվածը:

Վարդանը բարձրացավ բեմի աստիճանի վրա և ձեռը մեկնեց ղեպի բաղմունքունը: Բաղմունքունը շունչն իրեն պահեց:

— Տյա՛րք և հա՛րք, ժողովո՛ւրդ հայոց: Կանգնած ենք արյացահեղ գործության առաջ: Բռնավորը բնաջնջման սուրն է մեկնում մեր աշխարհին: Հավատքի պատրվակով միտում է մեր ինքնագլխության, մեր աշխարհին, մեր ազատության: Պատրա՞ստ եք կռվելու, պաշտպանելու հայրենիքը:

— Պատրա՞ստ ենք...—միաբերան ձայնեց բաղմունքունը:

— Պատրաստ ենք և մենք,—գոչեց Արտակը:

— Եվ մե՛նք,—կրկնեց Աստուծո՛ւ:

Նրանց միացան Արշավիրը, անգամ Ներշապուհ Արծրունին, որ հանկարծ ներշնչվեց բույրի լրջությամբ:

Մյուսները՝ թե կողմնակից և թե հակառակ՝ հավանության նշաններ արին:

— Շատ խորհեցինք, շատ վիճեցինք: Զանք արինք գտնել արքայի համար խաղաղության խոսք: Սակայն խաղաղության խոսքը բռնավորի համար հնազանդությունն է, դավաճանությունն է: Զենք հնազանդի բռնավորին: Մերժում ենք: Հա՛րկ կլինի կրուկի՛՝ կկռվենք: Եվ աստված մեզ օգնակա՞ն:

— Օգնական աստվա՞ծ,—թնդաց բաղմունքունը:

Վարդանը շարունակեց.

— Մեր նախնիները մեզ կտակեցին հայրենիք և ազգ: Արյամբ պաշտպանեցին նրանք մեր ազատությունը, հայրենիքը և մեզ հրաման թողին անբասիր պահել այդ սրբությունները: Պաշտպանե՞նք մեզ կտակած գանձերը: Մեռնենք՝ շտանք թշնամույն ու չինչ:

— Կմեռնե՞նք, չե՞նք տա,—թնդաց բաղմունքյան թանձր.

ղանգվածային ձայնը: Քրտների հոտը, բազմության ծանր շնչառությունը, նրա հազարավոր աչքերի ուժը ճնշում էր ամեն հակառակություն, ամեն ներհակ միտք: Յնդեցին խոսքն ու հակաճառությունը, մեքենայությունն ու բանասարկու ձևերը: Երկիրը շարժվեց անդիմադրելի ու անդառնալի:

Վարդանը զգաց, որ ժամը հնչեց: Այլևս հապաղելը վտանգավոր էր:

— Եղբայրներ, — բարձրացրեց նա ձայնը, — հրովարտակը պատասխան է պահանջում. տանք մեզ արժանի պատասխանը:

— Ծշմարիտ է. տանք պատասխանը... — գոչեցին Արտակը, Աստուրը, Արշավիր Արշարունին, Վահան Ամատունին:

Խշտաններից մյուսները ևս հավանության նշաններ տվին: Միայն Գաղիշոն բազմանշանակ նայեց Գյուտին, Արտակ Ռըշտունուն:

— Տե՛ր հոգևոր, — գիմեց Վարդանը կաթողիկոսին, — այլևս ժամ է:

— Ժամ է: Թող սրբությունն ու խիղճը իմաստություն տան մեզ, — գոչեց կաթողիկոսը, — գրե՛նք...

Ամբողջ տաճարի բազմությունը՝ հոգևորները, ժողովուրդը և զորքը ալեկոծվեցին, հազարավոր գլուխներ բարձրացան:

Երբ վերջապես ալեկոծումն ու մոլտոցը դադարեց՝ կաթողիկոսը դարձավ դեպի Եզնիկ Կողբացին, Ղևոնդ Երեցն ու Եղիշեն:

— Տեր Եզնիկ և տեր Ղևոնդ և եղբայր Եղիշե: Գրեցեք: Մեր ժեցեք մաղղեկանց կրոնը: Աստված և ժողովուրդն հաշոց զորավիգ ձեզ:

— Ամե՛ն, ամե՛ն, ամե՛ն, — լսվեց բազմության քաջալերիչ խոսքի ղանգվածային ձայնը:

Ապա հանկարծ լռությունը սրի պես կարեց մոլտոցն ու շարժումների խուլ հոսանքը:

Տիրեց այն հանգստությունը, որ հատուկ է մարդկանց, հոր նրանք անցնում են մահվան գիծը՝ հեղեղի կատաղած հորձանքի միջով, դադանի երախի առջևից, թշնամու սրբի արանքով: Ամենալարված վայրկյանը, որ միաժամ և ամենահանգիստն է: Մի պահ ևս, և արդեն անց ես կացել, այլևս ո՛ւշ է վերադարձը, այլևս «կատարված է»: Հուլիսի, պաշարի, քաջության մի նոր ալիք եկավ անցավ ժողովականների և ժողովրդի մեջ: Լսվեցին թեթևացող սրտերի հառաշանքներ: Սկսեցին շշնջալ, խոսել իրար հետ,

ժպտալ... Բոլորն զգացին, որ ուխտի հանգես կատարվեց, և իրենք ուխտեցին, միաբանեցին: Այս ուխտի և միաբանության զգացումն աչքան ուժեղ տիրեց բոլորին, այնքան վառ շողաց ամենքի հայացքների մեջ, որ ներհակ և դիմադիր խոսքի, արտահայտության ոչ մի հնար չմնաց: Գլուխը կախեց Գաղիշոն, և սա իր հերթին աղոցեց նրա արքայականներին: Նրանք ևս գլխահակ լուեցին՝ սպասելով, թե ինչպես կծավալվի այս աղետը, որի հետևանքները, թերևս տարբեր, պիտի վերաբերեն նաև իրենց: Ու մինչ այս լարված սպասողության մեջ ամեն մեկն ապրում էր իր ոգևորության կամ թուլահոգության հուզումը՝ երեք գրիչներ, երեք տարբեր մտքի ու խառնվածքի մարդիկ, ծալապատիկ նստած քարե հատակին, տախտակները ծնկներին, մազաղաթի վրա սևագրում էին պատասխանի բնագիրը:

Վերջապես, Եզնիկը, որ ամենից սթափն էր և մտքի հոսանքների մեջ իշխում էր իր հուզումների՝ նշան արեց Ղևոնդ Երեցին և Եղիշեին, որ ժամն է միացնելու նյութը և խմբագրելու: Նա առավ նրանցից նրանց շարահյուսությունը, կարդաց և ցուցումներ անելով խմբագրեց, կարդաց նրանց մի անգամ ևս, ապա վեր կացավ և հայտնեց, որ պատասխանը պատրաստ է:

Բոլորը շարժվեցին և ապա լարված սպասեցին:

— Կարդա՛, — հրամայեց կաթողիկոսը Ղևոնդ Երեցին:

Ղևոնդ Երեցը վերցնելով պատասխանը՝ խրոխտ ձայնով ոգեց.

«Հովսեփ Կաթողիկոսը մեծամեծներից մինչև փոքրերը միաբանյալներովս հանդերձ, մեծ Հաղարապետիդ արյաց և անարյաց, Միհրներսեսիդ, շատ խաղաղասեր մտքով ողջուն է հղում ամենամեծ Սպարապետիդ արյաց»²⁷:

Սա պատշաճն էր, որ սեփական արժանապատվության համար իսկ պահպանել էր Եզնիկ Կողբացին:

Ապա պատասխանն արժարժում էր քրիստոնեական կրոնի լուսաբանությունը, որ կատարել էր Եզնիկը ոչ միայն կատարյալ համարձակությամբ, այլ բարձր փիլիսոփայական տրամաբանությամբ: Նա բացատրում էր աշխարհը իբրև նյութերի մի բավիղ, որոնց ղեկավարում էր մեծ և ամհնազոր մի ուժ:

Ունկնդրելով նրան՝ ժողովականները կարծես առաջին անգամ զգացին բարձր մտքի հմայքը: Այստեղ Եզնիկը վիճում էր Միհրներսեսի հետ, որին արյաց երկրում կոչում էին Հերպետան

Հերպետ, այսինքն՝ օրինագրքերի մեջ հմուտ, վարպետ: Դիտմամբ պատասխանի մեջ Եղնիկը նրան ասում էր. «Եթե մի փոքր մի կողմ նետեիր քո իշխանության փքել մեծացնելը և ընկերաբար պայքար մտնեիր, գիտեմ, որ ուրիշ անգամ ամեն բանով դու շատ իմաստուն ես»²⁸:

Արտակը, որ Ատումի հետ կանգնել էր բավականին հեռու՝ լսելիքը սրեց և սկսեց մտածել ընթերցվածի մասին: Ղևոնդ Երեցը կարդաց. «Աշխարհս նյութեղեն է, և նյութերը տարբեր-տարբեր և իրարու հետ հակառակ. մեկ է այս հակառակորդների ըստեղծողը, որ սրանց իրար է բերում, սիրելությամբ հաշտեցնում: Մեղմացնում է կրակի ջերմությունը օդի հովությամբ, օդի դժնդակ խստությունը՝ կրակի արժարժմամբ, նույնպես և մանրամաղ փոշիացած հողը՝ ջրի սալահատակ պնդացած հողի կպշելով»²⁹:

«Ահա թե ինչպես պետք է պատերազմն սկսել,—մտածեց Արտակը,—նախ պետք է հաղթահարել արյաց ոգուն, կեցցե՛ս հայր Եղնիկ, լավ տեղից է բռնել»:

— Եթե դու տգիտության մեջ վրիպել ես,—կարդաց Ղևոնդ Երեցը,—ես, որ հաստատ գիտեմ այդ, չեմ կարող քո մոլորության հետևից գալ³⁰:

Ղևոնդ Երեցի ձայնը որոտում էր տաճարի կամարների տակ. նա բորբոքում էր սրտերը: Դեռ քանի պատասխանը վիճում էր կրոնափիլիսոփայական խնդիրներով՝ նա ազդում էր մըտքերին. բայց ահա անցավ պայքարի էփերը: Բազմությունը հորձանք տվեց և խտացավ նրա շուրջը: Հանկարծ նա ոգեց.

— Այս հավատից չեն կարող խախտել մեզ ո՛չ հրեշտակ, ո՛չ մարդիկ, ո՛չ հուր, սուր: Այլևս դու այս ամեն բանի մասին մեզ մի հարցնիր, որովհետև ոչ թե մարդու հետ է մեր հավատի ուխտը, որ խաբվենք իբրև երեխաներ, այլ անխզելի է աստծո հետ, որ չի կարելի քանդել և հեռու նետել ո՛չ այժմ և ո՛չ ապա, և ո՛չ հավիտյանս, և ո՛չ հավիտենից հավիտյանս³¹:

Ղևոնդ Երեցը ավարտեց ընթերցումը, տենդային շարժումներով արագ մոտեցավ կաթողիկոսին և դողդոջուն ձեռքով նրան մեկնեց մագաղաթը:

— Հոժա՞ր եք,—գիմեց կաթողիկոսը նախարարներին, հոգևորականներին և ժողովրդին:

— Հոժար ենք,—պատասխանեցին նախարարները և հոգևորականները:

Առաքելը ձեռքը դրեց սրտին՝ իրրի նշան խոնարհության և ասաց.

— Սպարապետ, մենք ռամիկ ժողովուրդ ենք, գրի ու նամակի հեռ գործ չունենք: Կկոլենք՝ երկիրը շենք տա: Եթե ձեր ասածի միտքն էլ այս է՝ հոժար ենք:

— Հոժար ենք,— թնդաց բաղմոթյան ձայնը:

Թեթևացավ թանձրացած մթնոլորտը: Ինչ որ շէր ասվել մի օր առաջ՝ այսօր ահա ասվեց: Ուրեմն կարելի էր ասել: Եվ ինչ լավ եղավ, որ ասվեց:

Արտակը հպարտությունից խստահայաց նայեց Եղնիկին և Եղիշեին:

«Ի՞նչ իրավունք ունի ծեր տղետի մեկը գիտունի համբավ ձեռք բերել այս փիլիսոփաների առաջ: Սրանք աշխարհն են քննել, խորամուկս եղել նրա զաղտնիքներին: Սրանք խոհեր ունեն, բարձր միտք, ընտիր ճաշակ և բարեկարգություն: Սրանք պետք է ձեռքերը մրոտեն կրակի շեղջի մեջ՝ անմար պահելու համար այդ պարզունակ տարերքը, որ ինքն է ենթակա ամենաբիրտ հարվածի՝ ջրի, քամու, հողի կողմից»:

Արտակն այս խոհերի մեջ էր, որ հանկարծ Վարդան Մամիկոնյանը, բարձրացնելով օդի մեջ սուրբ, նայեց մյուս իշխաններին:

— Ուխտենք հավատարիմ մնալ հայրենիքին,— գոչեց նա ոգևորված:

Վարդանի շարժումը զորական երգման նշան էր: Նախարարները ենթարկվեցին անմիջապես: Մանր էր Գաղիշոյի, Գյուտի և մանավանդ Արտակ Ռշտունու վիճակը, որը զաղտնի էր միացել Վասակի կուսակիցներին և թերևս դեռ տատանման մեջ էր... Գաղիշոն և Գյուտը շատ կուղեին հեռու մնալ զորական երգումից, սակայն, երբ նայեցին իրենց շուրջը և տեսան հափշտակված ու սպառնալի դեմքեր, նայեցին ժողովուրդին, որ հիմա այլևս լցվել էր տաճար՝ հնազանդվեցին և ակամա սրերը հանեցին և բարձրացրին օդի մեջ:

— Զինվորագրվում ենք ուխտին հայրենյաց պաշտպանության,— բարձրաձայն ասաց Վարդանը:

— Զինվորագրվում ենք ուխտին հայրենյաց պաշտպանության,— ձայնեցին նախարարները:

— Գրվում ենք զինվորյալ հող հայրենիին,—գոչեց Առաքելը՝ արդին իբրև ուխտ:

— Գրվում ենք,—որոտաց բազմութունը՝ նույն կերպ:

— Ուխտում ենք միացնել զորք, զենք, աշխարհ, ամրոց ի մի տերունական զորքի և զորության,—ձայնեց Վարդանը:

— Միացնում ենք,—ի պատասխան ձայնեցին նախարարները:

— Իրավունք է սպարսպետին ժողովել նախարարական զորագնդերը ի մի տերունական զորքի,—ձեռնկերպեց Վահան Ամատունի հաղարարպետն Հայոց:

— Իրավունք է աստծուց ներշնչված, հրամայված,—նվիրագործեց կաթողիկոսը, խաչակնքեց և օրհնեց ուխտը:

Ահեղ արհավիրքը, երկրի կործանման ստույգ վտանգը՝ արտաքին թշնամին, ինչպես երկրաշարժի դեմ, ժանտախտի, հեղեղի դեմ, միացրեց երկրի երեք դասերը, որ իրարից խորթ էին, իրար հակառակորդ և դարերով իրար հետ անհաշտ ապրել, ատել իրար, կռվել էին անվերջ: Կյանքը, ամենուրեք կյանքը, ամենից վեր կյանքը հրամայեց մի առժամ հետաձգել դասային անհաշտելիությունը և փրկել ամեն մեկին իր դասը, իր կյանքը, իր գույքը, իր աշխարհը, որ հետո շարունակեն իրենց պայքարն իրար դեմ:

Հոգևոր երգը թնդաց ուժգին, բորբոքվեց, դառավ մոլեգին, ուղմական: Եվ այս բորբոքված, հրատապ մթնոլորտում ընդունվեց և սրբագործվեց պատասխան թողությո՛ւն:

Արտակն զգաց, որ իրեն ինչ-որ հզոր թևեր բարձրացրած տալան: Նա իր սուրը միացրեց Աստծի սրին, նայեց նրա կենտրոնացած գեղեցիկ զեմքին, զգաց նրա հայացքը իր վրա, թեև նա չէր նայում նրա կողմը, և ուժի մի հորձանք եկավ լցվեց նրա ողջ էություն մեջ:

Նա նայում էր Վարդանին, որը կերպարանափոխվել էր: Կարծես կախարդական մի հարվածով երիտասարդացավ նա, ուժ առավ: Աչքերը լցվել էին ուրախ և հաղթական մի լույսով: Արտակը նկատեց, որ հետզհետե բոլորի հայացքը կենտրոնանում է Վարդան Մամիկոնյանի վրա: Եվ զգաց, որ այս տաճարի թանձրացած մթնոլորտում, այս կրոնական վիճաբանական խճճանքներում, այս խուռն բազմության թոհուբոհի մեջ ծնվում էր այն մեծ զորավարը, որը պիտի տաներ իր հետևից ամբողջ ժողովուրդը: Ո՛ր կտաներ, ո՛ր կհասցներ իսկ դա սուղված էր ասպա-

դայի թանձր մշուշի հետև, լայց այս պահին, երբ այսօրան տարակուսանքների ու կասկածանքների մեջ ամենքին միառժամ տիրել էր ինչ-որ մի կաշկանդ, բարացում. այդ ամենը վերացավ: Ստեղծվեց զորավարը: Իհարկե, նա կար, բայց նա արլաց արքայի գործին էր ծառայում: Հիմա կծառայի իր հայրենիքի գործին:

Երգը լռեց: Տաճարի կամարները զաղարեցին հնչյուններ արձագանքելուց և սկսեցին մոմուտ ներքեն՝ ալեկոծվող բազմության շնչառությունից:

Կաթողիկոսը դարձավ դեպի ժողովականները.

— Հոժա՞ր, համաձա՞յն եր, որ սույն պատասխանն ուղարկվի արլաց Հազարապետին:

— Հոժա՞ր ենք,— լավեց համարյա միահամուռ նախարարների կողմից:

— Եվ դուք, հայրեր եկեղեցվո, — դարձավ հոգևոր ժողովի՝ անդամներին կաթողիկոսը:

— Հոժա՞ր ենք,— պատասխանեցին երկրի բոլոր կողմերից եկած եպիսկոպոսները:

— Եվ դո՞ւ, ժողովո՞ւրդ հայոց, հոժա՞ր ես:

— Մենք գլխի՞ց հոժար-հոժար ենք,— ձայնեց Առաքելը:

— Հոժա՞ր ենք, հոժա՞ր... — որոտաց ու արձագանքեց տաճարի ներսից ու դրսից հազարավոր կրծքերից ժայթքող, սրտապնդիչ ժողովրդական ձայնը:

— Ձայն բազմաց՝ ձայն աստ: Զո, — ասաց կաթողիկոսը ու թաշակներեց բոլորին:

— Օ՛ն, ուրեմն, այս պատասխանը կուղարկվի արլաց Հազարապետին:

Արտակը նայեց բազմության, որ լարված հետևում էր: Նա տեսավ, թե ինչպես մարդիկ վճռական և խիստ կերպարանք առան: Զարմանալի բան է գիտակցությունը և վճիռը — պարզում է կյանքը և ուրախացնում: Թող որ՝ այս վճիռներին կհետևի արլունահեղություն և արհամիրքը: Բայց պարզ էր, թե ինչպես պետք էր անել: Պետք էր դիմադրել: Ամեն մարդ հիմա գիտեր, թե ինչ պետք էր անել:

Ժողովականները զվարթ և աշխույժ գրուցում էին:

— Փառք ասածո, ճանապարհ բացվեց, — ասաց Արտակ Մուկացը, — հիմա գիտենք ուր ենք գնում:

Վարդանը մոտեցավ կաթողիկոսին և սկսեց նրա հետ խոր-

հրդափակել պատասխանի ուղարկման համար: Ապա դարձավ իշխաններին.

— Տյարբ, թուղթը կկարդացվի մարդպանի առաջ և ապա կրհանձնվի Խոսրով հրովարտակաբերին:

— Հոժար ենք,—ասացին նախարարները:

— Դե՛, տյա՛րբ, մեր խիղճը հանդիստ է աստծո և աշխարհի առաջ: Հանդիստ է և մեր մեջ... Ողջունում եմ ձեր քաջարի վճիռը, որ տվիք: Հիմա գնանք: Մեզ սպասում է գործը... Արձակի՛ր մեզ, հոգևոր տեր:

Կաթողիկոսը աղոթք կարդաց և ապա արձակեց ժողովը: Նախարարներն ուղղվեցին դեպի տաճարի ելքը, ժողովուրդը սեղմվեց, ճանապարհ տվեց նրանց: Զվարթ ղեմերը, վճռական հայացքները ցույց էին տալիս, որ իրոք կատարվել էր հաղթութունը...

Այդ օրն իսկապես հայ ժողովուրդը հաղթեց և տիրեց մի շատ թանկագին գանձի—գիտակցեց ինքն իրեն:

Արտակը սեղմեց իր կողքից զնացող Աստմի ձեռքը, որին ի պատասխան սա ևս նույնը կատարեց:

— Կովո՞ւմ ենք, իշխան,—հարցրեց նա՝ թեքվելով նրա ականջին:

— Կովո՞ւմ ապրելու համար...—չարաճճի ժպիտով նայեց նրան Աստմը:

Նրանք անցան ժողովրդի միջով ու հոգևորականության հետ շարժվեցին դեպի արքունական տունը: Ժողովուրդը ողողել էր նրանց ամեն կողմից և մոնչալով հոսեց տաճարից դուրս: Մարդիկ աշխուժացել էին, կերպարանափոխվել:

— Կոի՞վ մտան մեծերը:

— Գնա՛ց պատասխանը բռնավորին...

— Իշխանությո՞ւն է, Հակոբո՞ւս, իշխանությո՞ւն, ո՞նց կրտան: Բա սրանք որտե՞ղ պիտի հաց ուտեն,—ցույց տվին վանականներին, որ իրենց վանքերից լցվել էին մայրաքաղաք սևաղգեստ ագռավների պես, անհաշիվ բաղմոթյամբ, շարագույժ մտքերով համակելով բաղաբը:

Նայելով նրանց՝ մեկը բաղմոթյունից ծոր տվեց.

— Հող եմ ասում, հո՞ղ, որ հաց բերի սրանց կշտացնելու:

— Դրանց հողը կկշտացնի, կտրվի՞ դրանց հոտը:

— Սո՞ւս, հեթանո՞ս, մե՞ղք է...

— Հա՛յ հաա՛ա՛յ... մե՞ղքս գիտեր: Ապա՞, Գոռնակ Սիմա-
վոն, զլի՞ր մի...

Իսկույն շրջապատեցին Գոռնակ Սիմավոնին: Նա ծոցից հա-
նեց շեփորը, աչքով արեց մյուսներին, որ ձայն պահեն, ու ինքն
իրեն սկսեց ականջ խլացնող ձայնով փշել ռազմական պարերգը:
Պարն սկսվեց, և տաճարի շուրջը մի շուրջպար բռնած սրընթաց
պտտվել սկսեցին հարյուրավոր մարդիկ: Յուլացին ջահեր, բերին
խուրձ-խուրձ փայտեր շարեցին. կույտ-կույտ սկսեցին պարել ու
մեկ-մեկ վառել փայտը՝ կույցնելով ջահերը: Ժողովուրդը երգում
էր Արշակունիների ժամանակից դեռ կենդանի հեթանոսական
ռազմական երգը, որ անկախ Հայաստանի ժողովուրդը հյուսել
էր հին, ռազմապես հզոր օրերին:

Ի վե՛ր, ի վե՛ր ի Մասիս,
Մասիսն ի վե՛ր,
Ազատ բաջերն ի վե՛ր,
Մասիսն ի վե՛ր,
Մուխն չայրենյաց ի վե՛ր,
Մասիսն ի վե՛ր,
Գո՛ւ ազատ գոշեր ի վե՛ր,
Մասիսն ի վե՛ր:

Ու այսպես անվերջ, անվերջ ազատության գովքն անելով րս-
կբեսեց մրրկել պարողների շղթան:

Արքունական տանից եկան դիտելու Ատոմը, Արտակ Մոկա-
ցը, Ղեռնդ Երեցը, Եղիշեն և Եղնիկը: Հեթանոսական այս պարի
մեջ նրանք տեսնում էին ժողովրդական ոգին, որի ազատ պոռթ-
կումը այս ժամին միանգամայն կարևոր էր: Ոգևորվեց Ղեռնդ
Երեցը, հիշեց իր պատանեկության օրերում այս պարին մաս-
նակցելը, մի պար, որ այժմ դիպչում էր թեև նրա և իր կարգա-
կիցների քրիստոնեական զգացմունքին, բայց ներշնչում էր ինչ-
որ անբացատրելի ուժ:

— Ապա՞, զինվորչալ մանկունք, մեջտե՞ղ,—հրամայեց Ար-
տակ Մոկացը զինվորներին:

Ատոմը ձեռքով արեց երիտասարդներին: Զինվորչալ ման-
կունքն ու երիտասարդները արագ շղթա կապեցին շղթայի շուր-
ջը, և պարը բորբոքվեց: Պարզած սրերն սկսեցին զրնգալ իրար
բախվելով: Թմրուկներ հայտնվեցին մեջտեղ մարդահասակ, որոնց
ռազմական որոտն սկսեց խլացնել տաճարի շուրջը, փողոցներն
ու բազարը: Սպառնալի հայացքներով լայն պտույտ սկսեցին

Վարածն ու իր «Տնխանոսները» կոտորատելով իրենց հուժկու ուսները, ուսները, մեջքները:

Բազմութիւնը, որի մեջ լցվել էին քաղաքի բնակչության բոլոր խավերը՝ արհեստավորները, վաճառականները, դրսից-շենքերից թափված շինականները, վանականները և իշխանները, հեղհեղուն մոռացան, որ շրջապատել են եկեղեցին: Որտեղից որ էր՝ եղներ բերին, գնեցին, և գինու տիկերը սկսեցին դատարկվել՝ երգի ու խրախճանքի հետ: Իսկ հսկա շուրջապար մրրկում ու թնդում էր, որի ընթացքում բազմութիւնը որոտում էր.

— Զարկէ՛ք, տվե՛ք, խորե՛ք թագավորի գլուխը:

Ու մինչև լույս գոփեցին գետինն, ու թնդաց ազատութեան ռազմական երգը:

Վաստիկը այնպես իմացավ կատարված զեպքերը՝ մերժողական պատասխանը, նախարարների ուխտը, ժողովրդի ըմբոստ արարքները, ինչպես երազումն է լինում. արտառոց, անհավատալի: Թափ տվեց իրեն, շփեց ճակատը, մոտեցավ պատուհանին, նայեց դուռ, ապա միայն զգաց այդ ամենի իրական լինելու դաժանութիւնը: Մանր մուրճի պէս հարվածեց այդ ամենը նրա գլխին: Նա զգաց, որ պետութեան անիվը դուրս թռավ սոնուց և կատաղի թափով գնում է դեպի անդունդը: Շատ գիրթ շրջվեց պետութեան կառքը ոլորանում: Ինչպե՞ս թույլ տվեց նա: Նա հույս ուներ խորամանկորեն կաշկանդել, կապկալել տարամերժ ուժերը: Նա կարծում էր, թէ իշխանների մեջ այնքան հաստատ է հպատակութեան զգացմունքը, այնքան են նրանք դիմազուրկ և հպատակ, այնքան են զոգում նրանք իրենց իշխանական դիրքի համար, որ չեն էլ մտածի որեւէ ըմբոստ խոսք ասել արշաց արքային: Զէ՛ որ Հաղարապետը արքայի բերանն է: Հաղարապետին մերժել, նշանակում է արքային հանգոյնել:

— Զէ՛, ինչպե՞ս, ինչպե՞ս թույլ տվի այս բանը, — խոսեց բարձրաձայն Վաստիկը:

Հիմա ի՞նչ պետք է անել... Ե՛տ շարժել զառած անիվը, չե՛կատարված անել կատարվածը: Եվ ի՞նչ կլինի այս բոլորի հետևանքը: Օ՛, շատ մեծ, շատ սոսկալի աղետ ու արհավիրք: Նախ ինքն իբրև մարդպան մեջտեղից կվերանա: Իշխանները իշխանա-

զուրկ կլինեն, նրանց ընտանիքները Պարսկաստան կբշվեն: Պարսից զորքերն ոտնատակ կտան երկիրը: Եվ ինչ որ շարեց համողիչ խոսքը՝ հիմա կանի հուրը, սուրը, ավերն ու կոտորածը: Պետք է վերջ տալ այդ խեղաքնությունը:

Նա զգաց, որ իներ փոխվեց զեպի կատարվող զեպքերը: Նա պարզ տեսավ իր իսկական դիրքը զեպի նախարարները և մանավանդ զեպի Վարդանը: Եվ այսքան տարիների խուլ հակառակությունը նրա և իր մեջ, որ ուներ իր հայտնի և անհայտ պատճառները՝ այժմ վերցրեց իր վրայի քողը և պարզեց իսկական հակառակության և թշնամության պարզ ու դաժան պատկերը:

Ո՛հ, նա, Վասակ Սյունին, այլևս չունի ոչ մի հաշտեցման եղբ Վարդան Մամիկոնյանի հետ: Նրանք թշնամիներ են:

Նա սպասում էր, որ իրեն բերեն ներկայացնեն պատասխան թուղթը, որի մասին կցկատուր տեղեկություններ էր միայն իմացել իր սենեկապետից:

Սուրհանդակ եկավ ժողովից Վասակին.

— Տե՛ր մարզպան, Սպարապետն ու Արծրունյաց տերը խընդրեցին, որ շնորհ բերես ժողով. պետք է կարգան պատասխան թուղթը:

— Բոլո՞րն են հավաքված:

— Ինչպես հրամայեցիր, արքունական տան դահլիճում, տեր մարզպան:

— Դնա սպասիր դուրսը:

Սուրհանդակը գնաց:

Վասակը վճռեց գնալ, թեև դա նվաստություն էր և անպատշաճ իր պաշտոնի համար: Բայց նա, որ խուսափում էր ըմբոստ ժողովականներին իր պալատում գումարելուց՝ զիջեց: Նա հրամայեց հանդերձապետին, որ հազցնի իրեն: Հանդերձապետը բերեց Վասակի մարզպանական զգեստն ու զարդերը: Վասակն արագ հագնվեց և հրամայեց, որ համհարզը կանգնի դարբասի մոտ, փողոցում: Ապա վերցրեց մականը և արագ դուրս եկավ: Նրան նժույգ մատուցեցին: Նա նստեց զարդարուն նժույգին: Ապա նշան արեց, որ շարժվեն: Շքախումբը, որ զարդարված ու զինված քաջամարտիկ երիտասարդներ էին, խառն ալեխառն ու հասակավոր հին զորականների հետ, որ բաղմամյա ուղեկցողներն էին եղել Վասակի երթերին՝ շրջապատեց նրան: Սուրհանդակն առաջ ըն-

կալի, և շատ համբորեն ու արժանապատիվ շարժումներով սկսվեց Վասակի երթը Լերտաշատի փողոցներով:

Լերբունական տան մոտ նրան ընդառաջ եկավ սպասավորների մի մեծ խումբ: Նրանք խոնարհ ողջունեցին Վասակին, որի արքայական հագուստներն ու զուսպ կեցվածքը պատկառանք էին ներշնչում: Թիկնապահներ առաջ վազեցին և խլեցին նրա ասպանդակները, որպեսզի նա վայր իջներ ծովջրից:

Լկա նրան տարան դահլիճ: Լկնտեղ էին ժողովված բոլոր նախարարներն ու հոգևորականները՝ կաթողիկոսի գլխավորությամբ:

Երբ Վասակը ներս մտավ՝ բոլորը ոտքի կանգնեցին, նա ողջունեց նախարարներին, որոնք և ողջունեցին նրան: Լկա հրավիրեցին նստել դահլիճում մարզպանին հատկացրած գահույթին: Նա նստեց: Մյուսները նույնպես:

Լկա նախարարները կրկին վեր կացան և ողջունեցին իրենց կողմից: Մարզպանն ընդունեց ողջույնը գլխի ծանր շարժումով:

— Պատասխան թուղթը պատրաստ է, տեր մարզպան,—ասաց կաթողիկոսը,—եթե կհրամայես՝ ընթերցենք:

Վասակը ձեռով հավանութուն տվեց: Կաթողիկոսն ինքն այս անգամ ձեռքն առավ պատասխանի մագաղաթը, բացեց և սկսեց կարդալ: Վասակը կարծես չէր լսում. նա մեկ-մեկ զննում էր նախարարներին, հոգևորներին, իր կուսակիցներին, նայում էր Վարդանին, ջանում էր, որ շտեմենն, թե ինչպես է զննում Վահան Լևոնտունուն:

Պատասխանի սկիզբը վատ չթվաց նրան: Կրոնափրիխոփայական դրոսանքները նա համարեց նվազ վտանգավոր: Բայց երբ շուտով վիճարանական կետերի հետ լավեցին արյաց Հազարապետի հասցեին վիրավորական խոսքեր՝ Վասակն սկսեց անհանգստանալ: Նա հայացքն սկսեց շրջել նախարարներից մեկից մյուսի վրա: Նրանք փոփոխվել էին: Նրանց դեմքերին ինչ-որ մի գիտակցական բան կար:

«Լկա մարդիկ վճռել են»,—մտածեց նա. դա պարզ երևում էր նրանց կեցվածքից և մանավանդ անմրդով հայացքից:

Երբ կաթողիկոսը ավարտեց ընթերցումը՝ սպասեց Վասակին. թե ինչ կասի նա: Բոլոր նախարարները նույնպես սպասեցին:

Վասակը մտածեց և կարծես ինքն իրեն ասաց.

«Լկա հավատից չի կարող խախտել մեզ ո՛չ հրեշտակ, ո՛չ

մարդիկ, ո՞չ սուր, ո՞չ հուր»... Հըմ, ուրեմն ձեզանից բմբուստություն, ինձանից՝ պատասխանատվություն...

— Պատասխան թուղթը պատրաստ է: Պատասխան լղվի պատասխանը պատրաստ է, պատասխանների պատասխանները պատրաստ են...—հեղինոտ շարունակեց նա կիսաձայն խորհելով:

Բոլորը զարմացած սպասեցին, որ Վասակը կբացատրի, թե արդյոք կատակ է անում, թե լուրջ է:

Ոչ, նա կատակ չէր անում:

— Պատասխան թուղթը պատրաստ է, այո, տյարք: «Պատասխանը գրվելու պահին խոսվե՞լ է, խորհվե՞լ է, կշռադատվե՞լ: Դրվե՞լ է մերջապես»: «Այո»: «Իսկ ո՞ր էր մարդպանը...»: «Մայրաքաղաքում»: Մի՞ զարմանաք, տյարք, եթե առաջինը ես կանչվեմ Դուրը:

— Մենք չենք զարմանա, —ասաց Վարդանը սառն ու մի փոքրըր արհամարհական:

Վասակն անսպասելի հարված ստացածի պես խոժոռվեց:

— Այո, տե՛ր մարդպան, երկրի բոլոր գործերի գլուխ կանոնած է մարդպանը, և նա էլ պատասխանատու է: Մարդպանությունն աշխարհի պաշտոն է:

— Մարդպանությունն արյաց տերության պաշտոն է, որ ծառայում է նախ իր մեծ տերության: Պարսի՞կ կարող էր նստած լինել այս իմ դահույքին և ունկնդրել ձեր պատասխան նամակը: Պատահաբար ե՞ս եմ նստած...

Վարդանը հանգիստ հարցրեց.

— Հոժա՞ր ես պատասխանին:

— Ես քրիստոնյա եմ և հայ, —ասաց Վասակ Սյունին բարկացած, —գործի ոգուն, իհարկե, հոժար եմ: Բայց միաժամ ես մարդպան եմ, արյաց արքայի պաշտոնյա: Ուրեմն չեմ մասնակցում պատասխանին, ինչպես որ և շեկա տաճար՝ պատասխանը կազմելու պահին: Ահա դո՞ւք, ահա արքա՞ն: Ես ձեր պատասխանը կուղարկեմ արքային և կասեմ. ահա՞ մեր նախարարները, ահա՞ քո կամքը:

Վարդանը ձայնը բարձրացրեց.

— Ինչո՞ւ ես միշտ արքայի անունը հիշեցնում ու մեր գործն արքայի հետ կապում: Թող արքան զբաղվի իր աշխարհի գործերով: Մենք գործ ունենք մեր խղճի, մեր աշխարհի, մեր ազատու-

Բլան հետ: Ելն ուզում ես վախեցնել մեզ՝ վախեցրու ահա ինչի՛ց:

— Մենք մահը կոխել անցել ենք, տեր մարդպան,—ասաց Վահան Ամասունին,—իսկ մահից այն կողմ ոչ մի սարսափ չկա: Մենք զինվորյալ ենք:

— Եվ աստված է մեզ զորավիգ,—ասաց կաթողիկոսը, վեր կացավ և սկսեց աղոթել:

Բոլորը վեր կացան, կանգնեց նաև Վասակը:

Երբ կաթողիկոսը ավարտեց աղոթքը՝ Վասակն ասաց.

— Ես ոչինչ չեմ խոսում հակառակ: Ես պահանջում եմ մեր ցանուցիր իշխանական ուժերի միացում: Հայոց աշխարհի ամբողջացում: Անսացե՛ր այս... Սպասեցե՛ր առժամ:

Վարդանը շոր պատասխանեց.

— Անսպառ ժամանակ չունենք: Այս իսկ ժամիս ոչնչանում ենք, արհավիրքը շի սպասում: Ես զինվոր եմ—ես պիտի կասեցնեմ ոչնչացումը:

— Թող աստված հատուցանի ամեն մարդու իր խղճի և մտքի համաձայն,—ասաց կաթողիկոսը:—Ահա, տեր մարդպան, բեզ ենք ներկայացնում պատասխան թողթը, հանձնիր հրովարտակարեր պաշտոնյային:

Կաթողիկոսը պարզեց մագաղաթը, Ղևոնդ Երեցը մոտ վազեց, խլեց այն և տարավ մատուցեց Վասակին: Սա վերցրեց մագաղաթը, ոլորեց, մնաց մի փոքր մտածմունքի մեջ և վեր կացավ:

— Աստված Բարի միտք տա ինձ, ձեզ և ամենքին,—ասաց նա, ապա նայեց Գաղիշոյին, զգաց նրա հայացքի միտքը և շարժվեց դեպի դուռը:

— Մնաք խաղաղությամբ,—ասաց նա՝ ուղջունելով մնացողներին:

— Երթաւ խաղաղությամբ,—պատասխանեցին սրանք:

Վասակը դուրս եկավ:

Ծնշող լռությունը ցույց տվեց, որ Վասակի ըստ երևույթին համակերպված հեռանալը հանգստություն չբերեց նախարարներին: Ընդհակառակը՝ խռովեց, և վախովեց ոչ նրա հակաճառություններից միայն: Զգացվեց, որ կար մի այլ խռովիչ բան, որ ամենքի մեջ զաղտնի նյութում էր մաշող անհուն տարակուսանք: Լռությունը իսկեց վրդովված և անհանգստացած կաթողիկոսը:

— Միաբանութիւն չկա նախարարների մեջ: Մարդպանը համաձայն չէ մեզ: Ահա տագնապալին:

— Ձկա միաբանութիւն,— հաստատեց Մանեճը սառը և չար:

— Բայց միաբանութիւն է պետք: Սրբազան ուխտը կներեցիր, զինվոր զրկեցինք, միաբանեցինք...

Վարդանը ասաց.

— Ես հիմա երկյուղ եմ կրում, որ նախարարների և հոգևորականութեան այդ միաբանութիւնը ես չի փրկի:

Նախարարները անհանգիստ և զարմացած շարժում արին:

— Ապա էլ ի՞նչ պատերազմ ենք դուրս եկել,— խոսեց՝ արգեն երկրորդ անգամ զրգռելու շափ՝ Մանեճը:

— Պատերազմ մենք չէ, որ դուրս ենք եկել, այլ Հաղկերտը,— խեթ պատասխանեց Վարդանը:

— Բայց և պիտի պատերազմե՞նք: Ի՞նչ ենք մենք արյաց ահնդ ուժի առաջ,— բողոքեց Մանեճը,— և պատրաստ էլ չենք պատերազմի՝ եթե կամենանք էլ...

— Համայն ազգի վրա արհավիրք է գալիս. այստեղ ի՞նչ պատրաստ-անպատրաստ,— կշտամբելու պես ասաց Վարդանը,— պիտի խառնակվի աշխարհը՝ նախարարներից մինչև ռամիկը:

— Ահա բուն արհավիրքը այդ ռամիկ, որին բաց թողիք դառագիղից,— չհամբերեց Գյուտը, որ, ըստ երևույթին, սրտում սընում էր տաճարի դեպքի ծանր վիրավորանքը:

— Դա ճշմարիտ է,— սառն ու արհամարհելի խոսեց Գաղիշոն,— և ոչ այնքան Հաղկերտն է աղետը, որքան մեր տանու թըշնամին՝ ռամիկը: Բայց հիմա ուշ է,— ավելացրեց նա դառնածուքով ու հառաչեց թաքցրած շարութեամբ,— վեր կացավ շարաշուք հեղեղը... Հիմա սա կբշի՛, կտանի՛ ամեն ինչ...

— Սա կբշի՛, կտանի՛ ամեն ինչ,— հաստատեց հեղեղորեն Վարդանը՝ շեշտելով ամեն մի բառը, խոցելու համար Գաղիշոյին: Դարձյալ ճնշող լռութիւն:

Վարդանը դարձավ նախարարներին նույն եղանակով.

— Տյա՛րք Հայոց աշխարհի: Ի՞նչ կա այստեղ զարմանալի: Եթե դուք հապաղում եք ձեր վճիռների մեջ պաշտպան կանգնել ձեր իսկ բուն տիրապետութեան՝ ռամիկը վեր կացավ իրենը պաշտպանելու:

Նախարարները զարմանքով և խայթված իրար նայեցին:

— Տեր Մամիկոնեից, ո՞վ է ուսմիկը, որ վեր է կենում ինքնա-
զուխ,— ասաց Արտակ Ռշտունին:

— Տեր Ռշտունյաց, ուսմիկը՝ զորքն է... Ձեր սնուցիչ կեցու-
ցիչը... Աշխարհը...

— Զորքն է ուսմիկը... Այն ժամանակ զորքը ի՛մն է: Կըշեմ՝
կզնա, շեմ քշի՝ ինչպե՞ս կհամարձակվի:

— Տե՛ր Ռշտունյաց, դուք չեք ճանաչում ուսմիկին, նա էլ իր
կամքն ունի...—Հեգնոտ կշտամբեց Վարդանը: Հետո սպառնալու
պես շարունակեց:—Վե՛ր կկենա ուսմիկը... Մեծ ուսմիկը դեռ չի
վեր կացել: Զի՞ դիմանա խոտադրածան հարկահանության և բը-
նաջնջման սպառնալիքին, չի՞ անսա ոչ մի սաստման:

— Վե՛ր կկենա իր իշխանավորների՝ դեմ, հակառակ իր իշ-
խանավորի կամքի՞ն,—գոչեց Գյուտը արդեն զայրացած:—Սան-
ձահարեցե՛ք սրի հարկադրանքով:

— Նաև ի՞նձ անհաճո է ուսմիկի անիշխանությունը,—ասաց
Վարդանը,—բայց ուսմիկը մեր ձեռքին չի արդեն իսկ գործի ըս-
կըզբի՛ց, ուսմիկին կովի մեջ քաշեց ինքը՝ թշնամին,—և հանկարծ
բորբոքվեց Վարդանը ես,—բայց դու ո՞ւմ կսանձահարես, ինչո՞ւ
կսանձահարես: Ո՞վ պիտի կովի, ե՞ս, դո՞ւ մենակ: Ռա՛միկը այս-
տեղ կռիվ ունի և կկովի իր կռիվը:

— Հը՛,—շարունակեց դառն շեշտով Վարդանը,—վե՛ր կկենա
ուսմիկը պատերազմ, վե՛ր կկենա հախուռն, անկազմ՝ իրեն տա-
րերը բնության, կկործանի և կկործանվի թերևս: Պե՛տք է զլխա-
վորել նրան, ողջ Հայոց աշխարհի աշխարհադորին: Եթե փրկի՝
թերևս նա՛ կփրկի մեզ, Կոշնշանա՞, Կոշնշանանք և մե՛նք: Ողբն-
չացրե՞ց պարսիկը մեր թագավորությունը, ոշնչացնում է նաև նա-
խարարությունն ու հոգևորականությունը: Եվ զրա համար թաթը
մեկնել է մեր արմատին՝ ուսմիկին: Մեր վերջին ապավենին: Եվ
հիմա, երբ ուսմիկը վեր է կացել պատերազմի՝ մենք պետք է տա-
նենք նրան պատերազմ: Եթե ոչ, նախազգուշացնո՞ւմ եմ ձեզ,
այա՛րք, նա՛ կտանի մեզ, եթե արդեն չի տանում:

— Ճշմարի՛տ է,—ասացին միաբերան Արտակը, Աստուծո՛ր, Ար-
շավիրը և մի քանի այլ նախարարներ, բացի Ներշապուհ Արծրու-
նուց, որ մռայլ նայում էր հատակին:

— Ռա՛միկը աշխարհն է, և աշխարհով ենք կենդանի,—խո-
սեց կաթողիկոսը թեթևացած,—օ՛ն, ապավինենք ուսմիկին, և թող
ամենափրկիչն փրկի Աշխարհն հայոց:

— Ամէ՛ն,—ասացին հոգևորականները և երեսները խաշակներեցին:

Կաթողիկոսը վեր կացավ: Նա դռհունակ և հանգիստ խաշակներեց բոլորին և հրաժեշտ տվեց: Նրան հետեցին Ղևոնդ Երեցը, Նղիշեն, Նզնիկը և մյուս հոգևորականները:

Նախարարները՝ մոռայոված և սաստոված, շխտեցին: Վարդանը զգաց, որ ամբողջամբով տարակուսանքը կրկին տագնապով է լցնում նրանց սիրտը: Այն ժամանակ նա վեր կացավ տեղից և վճռական, անկեղծ եղանակով ասաց.

— Դուք տարակուսանքի մեջ եք գեռ. տյարբ, և տարակուսանքը ձեզ չի թողնի, մինչև դուք շտեմներ հաստատ հույս և առհավատշյա: Եվ դա ահավասիկ: Կկոշենք օգնության՝ Վրաստան, Աղվանք, Բյուզանդիա, հունաց բաժնի հայ իշխաններին³²:

— Հույժ անհրաժեշտ է: Դա է միակ հույսը,—համարյա գուշեց Ներշապուհը՝ լսելի չափ շնչելով օդը:

— Անշուշտ, ճշմարիտ,—կենդանացան նախարարները:

— Մենք կդիմենք,—խոսեց Վարդանը,—դա անհրաժեշտ է: Մենք կարող ենք հարել այս ու այն կողմին՝ այս ու այն կողմի դեմ...

Սակայն Վարդանին զայրացրեց, երբ այս բոլորից հետո նայելով Գյուտին, Գաղիշոյին և մի քանի այլ նախարարներին, որոնց մեջ նաև Ներշապուհին, նկատեց նրանց դժկամ հայացքը: Նա վեր թռավ ու խայթեց ուղղակի.

— Սակայն մի՞թե, տյարբ, իրավունք ունենք մոռանալ կայսեր խոսքը սարսից արքային. «Քանի հայերը կապրեն իրենց երկրում՝ մենք հանգիստ չենք ունենա: Ես իմ հայերին կուղարկեմ Թրակիա, իսկ դու քոնը հրամայիր քշել Արևելք»³³: Կօզնե՛ն սրանից հետո մեզ: Կօզնեն թերևս իրենց միջև եղած թշնամության համար: Բայց որ նրանք օգնեն մեզ ոտի՞ կանգնել: Մի՞ հուսաք: Ձնո՞րք ու րանդագուշանք: Մենք կդիմենք մեզ հետ միասին Հաղկերտի բռնության դեմ կանգնած վրացիներին և աղվաններին: Նրանք կզան:

— Նրանք կզան,—ձայնեցին նախարարները:

— Կուղարկենք նաև հունաց բաժնի հայ նախարարներին:

— Վաղն եեթ կուղարկենք գեսապան Վիրբ և Աղվանք:

— Անշուշտ, անխախտ, պետք է,—խոսեցին նախարարները:

— Եվ հրամայեցեք, տյարբ, իսկույն կաղմել տերունական զորքը,—ասաց Վարդանը:

— Անհրաժեշտ է,—հաստատեցին նախարարները:

Որոշվեց, որ օգնության կոչը կուղարկեն Վրաստան, Աղվանք և հունաց բաժնի հայ իշխաններին, որ նրանք լուելայն պատրաստվեն և հասնեն օգնության այն ժամանակ, երբ կերևա, որ գործը շեղվում է դեպի պատերազմ: Բյուզանդիայի համար որոշեցին հատուկ զեասպանություն ուղարկել, որ երկար մնա այնտեղ, առանձին ջանքով համոզի Պարսկաստանի հետ հաշտված այդ տերության՝ հայերին օգնելու անհրաժեշտությունը:

— Դեսպանները կառաքենք յուրաքանչյուրին իր ժամանակին և պատշաճին,—առաջարկեց Վարդանը:

Նախարարները համաձայնվեցին և հանգստացան, ըստ երևույթին:

— Մի՛ անտեսեք, սակայն, ռամկին և նրա ուժը,—ավելացրեց Վարդանը,—գիտե՛մ, վերջը պիտի մնանք նրա ապավենին: Մի՛ նեղեք նրան: Արդա՛ր եղեք հետը և բարեհաճ: Թեթևացրե՛ք հարկերը, զինեցե՛ք:

— Ժշմարի՛տ է,—լավեց կրկին մի քանի ձայն նախարարների կողմից:

— Բարեհաճ եղեք նաև զեպի հոգևորները:

Մթնոլորտը թեթևացավ, ըստ երևույթին: Գյուտն ու Արտակ Ռշտունին տեղի տվին: Գաղիշոն լուռ հայացքով հասկացրեց ներանց այս: Նախարարներից Արշավիրը, Արտակ Մոկացը, Աստմը սկսեցին խոսակցել ուրախ: Նույն եղանակին անցան նաև Գյուտը, Գաղիշոն և Արտակ Ռշտունին: Կարծես կայացավ հաշտություն և համաձայնություն: Վարդանն սկսեց զրուցել: Արտակ Ռշտունին կատակ տրամադրությամբ դարձավ Վարդանին.

— Մամիկոնյան տե՛ր, տոհմդ եկեղեցական է, սիրտդ ցավում է հոգևոր դատի համար:

— Մի՛ ասիր Մամիկոնյան,—առարկեց Վարդանը կես կատակ ժպտալով,—ասա զորավա՛ր, ճշմարիտը սա՛ է: Ինձ ուժեր են պետք: Ես պարտավոր եմ հաղթել: Ապա թե ոչ առաջինը դո՛ւ կնշավակես ինձ, տեր Ռշտունյաց: Ով կօղնի ինձ, նա իմ բարեկամն է: Թեկուզ դժոխոց զները,—ավելացրեց նա:

Հետո աննկատելի լրջացավ:

— Պատերազմը միացյալ ուժեր է պահանջում: Պատերազմը

անգամ հակառակորդներին միացնում է ընդհանուր թշնամու գեմ: Պատերազմում խտիր չկա օգտակար ու թից: Հոգևորականությունն աստված է նախարարության կողմից, ասենք ճշմարիտը: Պատերազմը խորշանք չէ և ոչ հաճելիություն: Պատերազմը դաժան գործ ու հաշիվ է: Բայց հոգևորականությունն այսօր ուժ է, պետք է միանալ նրա հետ: Սակայն և մեր ամենամեծ հույսը ժողովուրդն է: Նա ինքնակամ վեր է կացել բռնավորի գեմ: Դա բռնադատված չէ, դա ազատ տարերք է, անսանձելի ուժ: Պետք է միացնել: Եթե չնչին մի մեղ անգամ մեզ զա օգնության՝ ես կմիացնեմ մեռ ու թերին: Պետք է հաղթել: Բացի հաղթելը ո՛չ մի այլ հնար չունենք: Մեր միակ հնարը հաղթելն է:

Նախարարները գեռ երկար լսում էին զորավարի զրույցը և հետզհետե լցվում էին այն նոր ու դաժան մտքերով, որ պահանջում էր պատերազմը:

* * *

Վասակը հեռացավ խռովահույզ վիճակում: Նա զգաց, որ իր գեմ բարձրացավ մի հզոր արգելք, և որ սկսվում է մեծ պայքար: Նա հպարտություն էր արել, չէր խոսել իր զինվորների և ոչ էլ ժողովրդի ըմբոստություն մասին: Բայց սանդուղներից իջնելիս մտածում էր այդ մասին:

«Ո՛չ, ամեն ինչ ծովեց, տակնուվրա եղավ»,—ասաց նա յուրովի և ամբողջ ճանապարհին մտածում էր, թե ինչպես դիմադրավի այս նոր աղետներին:

Նա իրեն կանգնած էր տեսնում մի մեծ և դժվար պայքարի առջև: Պայքար ներսը՝ նախարարների գեմ, պայքար դուրսը՝ պարսիկ պաշտոնյաների բանասարկությունների, թշնամանքի գեմ:

Բայց մի այլ պայքարի մասին մի ուրիշ մեծ գործի համար՝ նա չէր համարձակվում ինքն իր մեջ անգամ բարձր մտածել: Միայն ուղեղի մի կողմով, զանգի մի անկյունում նա զգուշորեն որոճում էր: Հիմա, այս խառնաշփոթ իրականության մեջ, ավելի ու ավելի կարիք էր դառնում այդ միտքը, և նա ճանապարհին խոսք տվեց իրեն, որ չի անհանգստացնի իրեն պատասխան թրդ-թի մասին մտածելով, այլ կպառկի անկողնում և հանգիստ կորոճա այդ մեծ գործի մասին:

«Ժամանակ է, ժամանակ է,—մտածեց նա,—եթե ոչ ամեն ինչ կորած է»:

Երբ մոտենում էր իր բնակարանին՝ դարբասի մոտ պարսիկ զինվորներ տեսավ: Շքախմբից իրեն նայեցին: Վասակը զլխով նշան արեց, և շքախմբից մեկը ձին խթեց, մոտեցավ դարբասին և իսկույն վերադարձավ:

— Դենշապուհն է, հոսրովը, Որմիզդ մոզպետը, Վեհմիհրը և մյուս մեծամեծները:

Վասակը մռայլվեց, դեմքի մկանները ցնցվեցին: Սկսվում էր դաժան փորձություն մի ժամ, որ պետք էր անցնել:

Երբ ներս մտավ իր սենյակը՝ պարսիկ հյուրերը ականածանքով վեր կացան, ողջունեցին համրորեն ու արժանապատվությամբ:

— Ես ինքս պիտի հրավեր ուղարկեի,—ասաց Վասակը, ծանրումեծ տեղավորվելով գահույթին,—իմաստուն ժամին ժամանեցիր: Մանր օր է...

Նա հառաչեց և նայեց Դենշապուհին: Սա շատ մեղմ ու կիսաժպիտ հայացքով հանդիպեց նրա հայացքին: Երևում էր, որ նա շատ ուրախ է: Տաճարի դեպքերը, մերժողական պատասխանը, ժողովրդական ըմբոստությունները Դենշապուհի սրտովն էին: Լորքայի առաջ Վասակին ամբաստանելու շատ դյուրավառ նյութեր ամբարվեցին: Հասավ մարզպանի անկման ժամանակը:

— Պատրաստե՛լ եք պատասխանը,—հարցրեց բանսարկու ձայնով հոսրովը:

— Պատրաստել են նախարարները. գնացի, որ կարդամ և բերեմ,—պատասխանեց Վասակը,—ահավասիկ,—և հանեց ծոցից մագաղաթի փաթեթը:

Հոսրովը վեր կացավ և գնաց ընդունեց նրա ձեռից: Դենշապուհը շարախինդ նայեց հոսրովի ձեռին և թաքցրած հետաքրքրությունով սպասեց, որ նա կարդա:

— Կարդա՛մ,—դիմեց նա Դենշապուհին:

— Կուզես՝ կարդա,—ասաց Դենշապուհը:

Հոսրովը կարդաց: Դեռ նոր էր հասել սկզբի բացատրություններին, որ ձեռքերն սկսեցին դողալ: Մոզպետը բերանի դառնությունը կույ տալով՝ մոմռաց: Հոսրովը հանկարծ վեր թռավ, բարձրացրեց մագաղաթը և գոչեց.

— Անե՛ծք Հարամանին...

Եվ թափահարելով օդում մագաղաթը՝ նետեց հատակին:

Վասակը դաժան աչքերը դամեց նրա աչքերին ու զուսպ հրամայեց.

— Վերցրո՛ւ ձեռքովդ, ինչպես որ նետեցիր... Շո՛ւտ... Իսկո՛ւյն... Հիմարի՞ դուխ...

Խոսքովը վախեցավ և իսկույն վերցրեց:

— Արքային գրվածը արքայինն է, և ոչ թե չնչին անձինդ: Արբի՛ր ձեռքովդ մագաղաթը:

Խոսքովը խեղճացավ և լայն թևերի ծայրով սրեց մագաղաթը, որն, իհարկե, չէր փոշոտվել մաքուր գորգին ընկնելով:

Դենշապուհը մռայլվեց զգալով, որ Վասակը կրկին տիրական դիրք ընդունեց:

— Կարդա՛, — հրամանի ձայնով դիմեց Վասակը Խոսքովին:

Խոսքովը շարունակեց: Հիմա էլ Որմիզդ մոգպետն սկսեց բրթմնջալ և հաղալ. Նրա անկենդան, մշուշոտ աչքերի մեջ փայլեց մի ուժեղ ցուր՝ զայրույթի կրակը: Նա մի երկու անգամ շարժում արեց, որ խոսի, բայց Վասակը այնպես խեթ նայեց նրան, որ նա անշարժացավ: Դենշապուհն էր, սակայն, հանդիստ: Նա Վասակի այս խստությունները համարում էր տանուլ տված մարդու սըրտնեղություն: Նա կասկած անգամ չուներ, որ Վասակն իսկույն կընկնի: Եվ նախաճաշակելով այդ հաճույքը՝ նա աչքի տակով դիտում էր թակարդն ընկած գայլի գալարումները:

Երբ Խոսքովն ավարտեց ընթերցումը և զայրույթից գողալով նայեց Դենշապուհին՝ սա ժպտալով հարցրեց.

— Ինչո՞ւ չկա քո ստորագրությունը:

— Ինչո՞ւ էր կարևոր, — հարցին հարցով պատասխանեց Վասակը, — եթե չի նշանակված հականե անվանե բոլոր նախարարների անունը՝ ուրեմն պետք է հասկանալ, որ բոլորը չեն մասնակցել...

— Ո՞ւ չի մասնակցել:

— Ասլանի ժամանակ կիմացվի, — անորոշ պատասխանեց Վասակը՝ չկամենալով Դենշապուհին հաղորդակից անել իր ներքին գործերին: Դենշապուհը կարող էր բանսարկել, դավել:

Երբ Դենշապուհը, այնուամենայնիվ, սպասողական հայացքով նայեց Վասակին՝ սա շեշտելով և բազմանշանակ արտասուհեց.

— Ես չեմ մասնակցել...

— Ինչո՞ւ, — հարցրեց հեգնական ժպիտով Դենշապուհը:

— Ես արքայի պաշտոնյա եմ. ահա ինչո՞ւ,— խոցելու մարմաջով հարվածեց Վասակ Սյունին:

Դենշապուհը՝ քթի տակ թունալի ժպտաց.

— Իսկ դու հայ չե՞ս:

— Հայ եմ արյամբ և հոգով...

Դենշապուհը մտածեց նոր հարցի մասին:

— Իսկ ի՞նչ ես մտադիր հիմա:

— Կատարել արքայիս հրամանը:

Դենշապուհը լռեց: Բայց Վասակի հարձակողական հայացքը դեռ զամված մնացել էր Դենշապուհի աչքերի մեջ:

— Այդ ուրախալի է,— հանկարծ հղանակը փոխեց Դենշապուհը,— որ դու չես մասնակցել... Գոնե առե՞րես... Դե հայ ես, դժվար է... Չես կամեցել վիրավորել արքայից արքային...

Վասակն սպասեց, որ Դենշապուհը դուրս տա իր սրտում կուտակված թույնը:

— Եվ ափսո՞ս, չես կարողացել դսպել ձեր իշխաններին: Հանդուգն են, ապերասան, արյան ծարավի...

Վասակը զուսպ լարվածությամբ և արտաքուստ հանգիստ խոսեց.

— Հանդուգն են և ապերասան, ճշմարիտ է:

— Այդ արդեն չես կարող ծածկել: Տես ո՞ւր են հասել շարամիս մարդիկ, որ արքայից արքային դիմադարձ են կանգնում, այնպես, կարծես իրենց դիմացինը մի հասարակ հարկահավաք պաշտոնյա է...

— Նրանք այդպես չէին,— ասաց Վասակը,— նրանք հեղ էին և հնազանդ: Ես հավատացած եմ, որ նրանք անշուշտ ավելի դուրին կընդունեին մաղդեղանց կրոնը, եթե չլինեին վերջին տարվա ճնշումները շենքերում և վանքերում: Քո պաշտոնյաները հարկահավաք չեն, այլ արքայի թշնամիներ: Ծեծում են, խլում, զրուփում և չեն էլ հասցնում հարկը ըստ պատկանելույն:

— Քեզ ո՞վ պատմեց այդ բաները,— հարցրեց Դենշապուհը խոցված:

— Մեծն Հազարապետը Միհրներսիս, Վզուրկ* հրամանատարը Երան և Աներան...— խոշոր վանկերով արտասանեց Վասակը:

Նա մի հաջող հարված տվեց Դենշապուհին: Ուրեմն իր հարկահանությունյան դաժան ձևերից դանդատվել է ինքը՝ Միհրներսիսը: Ժիշտ է, նա հենց դրա համար էր ուղարկել Դենշապուհին Հայաս-

տան, որ ճնշումներով թուլացնի հայերին, սակայն նա հրահան-
դել էր այդ ամենը կատարել վարպետորեն, հաստատ, բայց ըզ-
րույշ: Իսկ Դենշապուհը շափն անց էր կացրել:

Դենշապուհը տեղի շտվեց: Նա իրեն ուժեղ էր զգում:

— Արձակի՛ր մեզ, տեր մարդպան,—ասաց նա վեր կենա-
լով:

— Բարի ճանապարհ,—ասաց Վասակը:

Վեհմիհրը, որ մինչև հիմա լուռ հետևում էր՝ գլուխը շարժեց
և ասաց.

— Եվ այս ամեն արհավիրքը պիտի գա իմ հազարապետու-
թյան օրով: Ափսո՛ս, ափսո՛ս...

Խոսքովը ծալեց մազաղաթը, դրեց ծոցը:

Պարսիկները հեռացան:

— Սկսվե՛ց,—ասաց ինքն իրեն Վասակը:

* * *

Վասակը կանչել տվեց իր մոտ Կողակին և պատվիրեց ուղեկ-
ցել Խոսրովին՝ որպես Միհրներսեսին ուղարկելիք պատասխան
թղթի հանդիպական սուրհանդակ և պատիվ:

Կողակը ներս մտավ գլուխը կապած և սպասածից ավելի դու-
նատ: Վասակը նայեց նրան և մռայլվեց.

— Ինչպե՞ս ես,—հարցրեց հեղինաքով:

— Տեսնում ես, տեր իմ,—պատասխանեց Կողակը ձայնը
փորն ընկած,—նյութս կտրվել է: Ինձ ծեծեցին Վարդանի մարդիկ:

— Ոչինչ: Կարո՞ղ ես ճանապարհ գնալ:

— Ո՛ւր, տեր իմ,—անհանգստացավ Կողակը:

— Պարսկաստան: Խոսրովին պիտի ուղեկցես՝ ի պատիվ
Միհրներսեսին պատասխան թղթի ուղարկմանը:

— Տիզբո՞ն պիտի գնամ:

— Եթե շտապ հասնեք՝ Տիզբոն, իսկ եթե ուշացաք՝ Նյուշա-
պուհ:

— Տեր իմ, հիվանդ եմ:

— Հիվանդ ես՝ կմեռնես. բայց եթե շմեռար՝ վերադարձիդ
շատ կարևոր տեղեկություններ կբերես: Բացի այդ, ճանապարհին
պիտի լցնես Խոսրովի ականջը:

— Քո՞ մասին:

— Պատասխան թղթին իմ անմասնակցութեան մասին: Հարկ է թղթի ու բոլոր ըմբոստութեան հանցանքը դրել Մամիկոնեան և մյուս նախարարների ու Դենշապուհի վրա և կատաղած հովազի կնճիթն ուղղել նրանց դեմ: Գործը մեծ՝ վարձը մեծ:

Կողակը տարակուսում էր. բայց բանսարկութեան մարմաջն ու կիրքը, ինչպես հարբեցողի համար գինին, շարժեց նրա մեջ ճանապարհ ընկնելու բուռն ցանկութիւն: Սակայն նա ծանրացրեց ու դժվարացրեց գործը՝ վարձահատուցման շափն ավելացնելու համար:

— Տեր իմ, անձս չեմ խնայում. բայց հոժար է հոգիս, մարմինս՝ տկար:

— Զեա սատկի,—խտտացավ Վասակը,—կապաքինվես: Եթե հաջող վերադարձար՝ իշխանական կոչում կստանաս:

— Ես փառքի չեմ վազում, տեր իմ. ես քո փառքը համարում եմ իմ փառքը: Միայն թե անձս կարողանար,—խեղճացավ և համեստացավ Կողակը:—Անձս նյութ չունի:

Բայց նկատելով կնճիռները Վասակի դեմքին և գուշակելով մրրիկ՝ համակերպեց և շտապեց կանխել պոռթկումը:

— Կգնամ, տեր իմ,—ասաց նա,—մեռնելս հոգ չէ. միայն շտկեմ գործդ: Շատ խոտոր տարան գործը պարսիկները:

— Հայն՞րն, ուզում ես ասել:

— Ոչ, տեր իմ... պարսիկները: Ինչ շարիք որ գա՞* պարսիկներից պիտի գա քեզ, բերա՛նս չորանա:

Հավատարիմ ծերուկի անձնվիրութիւնը, որ զուտ եսական, շահագրիտական միտումներ ուներ՝ հարկավոր հատկութիւն էր Վասակի համար, բայց նա ատում էր ծերուկին հենց դրա համար: Ծերուկը նվիրված և հաճախ անձը վտանգելով ծառայում էր Վասակին, բայց նա այդ անում էր մինչև այն սահմանը, ուր ինքը չէր կորչելու, և գործը գլուխ կգար՝ բերելով նրան լավ եկամուտ և խոստումներ: Վասակը շատ լավ գիտեր, որ շահամուլ և խարդախ ծերուկը մի մազ անգամ չի տա իր մորթուց՝ եթե գիտենա հաստատ, որ Վասակը անկման մեջ է և անվրեպ մահվան դատապարտված:

Դա դառնացնում էր Վասակին, որն իրեն մենակ էր զգում աշխարհում:

— Պարսիկնե՛րը, ասում ես,—դառնութեամբ և մոռում մոռնալով ծոր տվեց Վասակը:

Կողակը կեղծ ու շիտակ հառաչեց:

— Պարսիկները շտապեցին պատասխան թուղթը. գիտեին, որ շտապ գրելով նախարարներն ըմբոստություն կանեն, և մեղքը կընկնի վրադ: Ժամանակ որ անցնեն՝ հնազանդ թուղթ կգրենին:

Դա մասամբ ճիշտ էր: Վասակը տեսավ, որ ծերուկը լավ է նկատել ղեպքերի վարդացման ընթացքը: Նա նախանձ զգաց Կողակի ալոթան թափանցող մտքից, բայց և ուրախացավ, հուսադրվեց, որ ծերուկը թերևս կարողանա ճանապարհին և մանավանդ արյաց արքունական Դուռնը հարթել իր գործերը:

— Վաղն եթ ճանապարհ կընկնես: Հետդ էլ լինելու է նաև Վահեունյաց Դյուտը:

— Վահեունյաց Դյուտը:

— Շուքի համար:

— Հասկացա...

— Ամեն բան սեղանի պես չես բանա առաջը:

— Հասկանում եմ, տեր իմ: Առաջինը չէ, վերջինը չէ:

— Դե գնա՛, պատրաստվի՛ր:

Կողակը վեր կացավ և ավելի ծանրակշռության համար, բան ցավից՝ տնքալով դուրս գնաց:

— «Աղվն»...—մոռաց նրա հետևից Վասակը և դուրս եկավ այգի: Սենեկապետը, որ կամենում էր ուղեկցել նրան, հայացքը լարեց նրա շրթունքներին՝ սպասելով որեւէ հրամանի:

Հրամանը չուշացավ:

— Սուրհանդակ կառնես հետդ և կգնաս Խոսրովին՝ զգուշացնելով, որ իր հետ ուղեկից եմ դնում Վահեունյաց իշխանին և խորհրդատու-օգնական՝ Կողակին:

— Ուրիշ հրաման:

— Ընծաների վրա կավելացնես ակնակուռ սուրը, ոսկի կոնքը և ընտիր աղանդեր: Ծառաներին մետաքսե պատմուճաններ, ոսկի դրամ և պաշար:

— Հրամանդ ի կատար,—ասաց սենեկապետը և դնաց:

Վասակը իջավ այգի: Օրը տաք էր: Արևը հաճելի:

— «Պարսիկները»... և ո՞չ հայերը,—մտածեց Վասակը դառնությամբ.—հայերը և՛: Այո, նա մենակ է աշխարհում: Ներան չի սիրում ոչ ոք: Նախարարները սառն են, մի մասը թշնամի, Հաղկերտի հաղարապետ Միհրնեսեհը վաճառող, զնող, Հաղկերտը կատաղի, քմահաճ, ժողովուրդը հակառակ: Ի՞նչը կարող

է փոխել այս վիճակը: Նա սկսեց ավելի ու ավելի պահանջ ըղ-
զալ այն նվիրական, գաղտնի մտքին, որ նրան ղեաղեցնում էր
վաղուց:

— Հիմնովի՞ն, հիմնովի՞ն պետք է փոխել այս ամենը: «Այն»
պետք է իրականացնել: Ինքը գիտեր, թե ինչ էր «այն», և փայ-
փայում էր, գուրգուրում էր այն:

Նա գնաց դեպի այգու բացատը, խաղողի թփերի կողմը:
Անցյալ տերևաթափի կարմրադեղին տերևները կարկատանների
պիս շարված էին թմբերի վրա: Հողի պատերի տակով շոր առվի
հատակին ձգվում էր նախշուն մանր խճաքարերի մանյակը՝ հի-
շեցնելով ուշ գարնան և ամռան հոսող ջրի կոհակումները: Հերվա
դեղնած խոտի վրա այստեղ-այնտեղ ընկած էին շորացած ու
փտած խնձորներ ու բնկույզ: Դիմացը խրոխտում էր Մեծ Մասի-
սը՝ կարծես միանելով վրա գալ և տակովն անել ողջ դաշտավայրը:
Նրա ամեհի վիհը կապույտ ստվերների հրիզներով պահում էր իր
մեջ Արտավազդի լիզենդը³⁴: Հեռուն, դաշտի խորուքյան մեջ, եր-
կինք էր ձգտում կապույտ ծխի մի սյուն:

Ամեն, ամեն ինչ խաղաղ էր: Եվ Վասակը գնալով դեպի այ-
գու խորքը՝ ինքը ևս ներշնչվեց այդ խաղաղության ներդաշնակու-
թյամբ ու երազել սկսեց:

Կյանք օրեր, և ինքը կրերի օրերը: Հայաստանն իր ձեռքը
կրնկնի: Նա ոտի տակ կտրորի այս դենշապուհներին, կոշնացնի
վարազվաղաններին, այս նախարարներին, այս հոգեկոներին,
կուժեղացնի երկիրը և ինքը կմնա Հազկերտի առաջ անմրցակից
մարդպան, իսկ սպա և թագավոր: Կձուլվե՞ն հայերը պարսից
հետ՝ հաղիվ թե, բայց այդ չէ կարևորը... Ուժեղ երկիր կլինի,
գլուխը կբարձրացնի, և ո՛չ պարսիկ, ո՛չ հույն այլևս չեն հա-
մարձակվի տեր ու տիրականություն անել այս երկրում: Իսկ հիմա
ինչի՞ է նման... Այս ժողովուրդը չի հնազանդվում, այս նախա-
րարները չեն լսում իրեն, Վարազվաղանն ու նմանները չեն դա-
դարում գավելուց: Ամենքն իր մահն են նշովում: Ամենքը՝ Իսայե-
րը, պարսիկները, Վարազվաղանը, Միհրներսիսը: Ատում են իրեն
իր կինը, վավակները: Ոչնչացնել այդ մտքի իրագործման ճանա-
պարհին ամեն, ամեն արգելք և գնալ դեպի այդ մեծ նպատակը:
Եվ այդ ամենը հնարավոր է: Խելք է պետք, համբերություն,
ջանք, համառություն, անգթություն...

Հեռվից գալիս էր Գաղիշոն, որին ուղեկցում էր սենեկապետը:

— Ուրախ ժամու ժամանեցիր, իշխան,—ղիմաւորեց նրան Վասակը:

— Տխուր սրտով,—հարեց Գաղիշոն և լուրջ ու խելացի նայեց Վասակին:

— Սիրտն ընդունակ է ամեն զգացման՝ տխրության և բերկրանքի: Թողնե՛նք տխրությունը և տա՛նք մեզ բերկրանքին:

Ու դարձաւ նշանակալից նայեց սենեկապետին:

Սենեկապետը հեռացաւ:

Գաղիշոն պատմեց նախարարների մտադրությունը՝ զիմել Բյուզանդիա, Վրաստան, Աղվանք օգնության դաշինքի, նաև հունաց բաժնի հայ իշխաններին: Վասակը մտածեց մի փոքր:

— Կբայքայե՛նք այդ օգնությունը,—ասաց Վասակը:

— Քայքայելն ավելի դյուրին է, ճշմարիտ ես ասում,—մի փոքր մտածելով ինքը ևս՝ ասաց Գաղիշոն:

Մի փոքր անց սպասավորները ոսկեկար սփռոցներ դցած խոնշալով բերին նախաճաշ, աղանդեր և գինի: Դրին երկու աթոռիկ, և նախարարները նստեցին: Վասակը անձամբ լցրեց գավաթները, խմեցին: Սենեկապետն ու սպասավորները քաշվեցին պատշաճ հեռավորություն:

— Մեր թագավորությունն էի հիշում: Մեր կորցրած հարստությունը,—ասաց Վասակը,—թանկագին բան կորցրինք:

— Բանն էլ թանկագին է դառնում, երբ կորչում է,—կիսակատակ ասաց Գաղիշոն:

— Ինչպես առողջությունը, երիտասարդությունը, սիրուհին: Վերցրու, այս գավաթը քո արեշատության:

Խմեցին: Ապա լռելայն նայեցին իրար, և ինչպես խելացի մարդիկ են անում՝ իսկույն հայացքները փախցրին և սկսեցին երկար լռել: Նրանք իրար հասկանում էին, և լուրջութուն չէր խանգարում, որ իրար հետ խոսեն մտքներում:

— Ասում ես թագավորությունը...—քմծիծաղով կրկնեց մի փոքր հետո Գաղիշոն և երազանքով նայեց հեռուն,—կորա՛վ, կուղես լաց, կուղես ծիծաղիր:

Վասակը լսեց նրան և ասաց մեղմաձայն:

— Կրկին կզա, և սա ճշմարիտ է, ինչպես այս հողը, երկինքը, դաշտը, Մասիսը:

— Ի՞նչ կերպ:

— Տեսնենք, մտածում եմ... Եվ եթե կամենանք՝ նա կզա:

— Ես չեմ ճանաչում մի մարդ, որ մի ուրիշ բան ստեղծի այս երկրում...

Վասակը խոր զննեց Գաղիշոյին և լռեց: Նրան խոցեց այն միտքը, որ Գաղիշոյի պես բանիմաց մարդը կորցրել է հավատը ուրիշ ելքի:

«Սրանք բոլորը համեստ մարդիկ են»,—մտածեց Վասակը: Հետո տխրությամբ լցրեց գինու գավաթները:

— Դե խմենք, երբ այդպես է:

Խմեցին: Գաղիշոն մտածում էր և դառն ժպտալով գլուխն օրորում:

— Դրա մա՞րդը չկա,—ասաց նա,—մա՞րդը...

— Զկա մա՞րդը...—հարցրեց Վասակը և լռեց մռայլված: —«Կա՛ այդ մարդը»,—պատասխանեց ինքն իրեն և շրթունքները սեղմած, խստահայաց աչքերը գամեց խոսակցի աչքերին:

Գաղիշոն վեր կացավ գնաց դաշտի կողմը: Վասակի պալատը մի փոքր բարձրության վրա էր, ուստի և քաղաքի պարիսպները թույլ էին տալիս, որ երևա Այրարատյան դաշտավայրը:

Մայրաքաղաքի և Այրարատյան դաշտավայրի բնակավայրերի հուզումներն ու ըմբոստ դեպքերը անարձագանք չմնացին Հայաստանի մնացած ավաններում և շենհրում: Լուրերը՝ մեկը մյուսից գրգռիչ, դարմանալի՝ սկսեցին շրջել երկրի ամենահեռավոր անկյունները և լեռնաստանները:

Ժողովուրդը հնցվեց, արթնացավ: Հայրենի երկրի պաշտպանության նշանաբանը ստիպեց մարդկանց մտածել խղճի ազատության, ազգային ինքնագիտակցության մասին: Ժողովուրդը հասկացավ, որ ինքը մի ընդհանուր գործի մեջ կարևոր զանգվածն է: Եվ այս գիտակցության շարժման ակիբը բարձրացած ողողեց ողջ երկիրը, գնաց շոշափեց երկրի ամենահեռավոր, խուլ անկյունները:

Երկիրն սկսեց սպասել, թե ինչպես կզարգանան դեպքերը:

Հայ նախարարները սկսեցին ցույց տալ արտասովոր աշխույժ:

— Այլևս ընկանք ջուրը, և նա մեղ կտանի՝ կամենանք, չըկամենանք,—ասաց Արշարունյաց Արշավիր նախարարը մի ան-

դամ, երբ նախարարներինց ոմանք պատասխան թուղթը ուղարկելուց հետո հարց տվին իրենք իրենց, թե ի՞նչ կլինի սրանից հետո: Գաղիշոն իր կողմնակիցներով սկսեց հետախուզել նախարարներին՝ դիմադրության ձևեր մշակելու համար: Նախ՝ դադարեցին վիճել նրանց հետ, որ արդեն վտանգավոր էր բոբբոբված միջնուլորտում և ապա սկսեցին այժմ արդեն շատ զգուշությամբ այցելել Վասակին, որն ամփոփվեց և ավելի ու ավելի անթափանց դառավ: Նրանք հասկացան, որ սկսված շարժումը պիտի ծավալվի, պայթի, որպեսզի երևան նրա քայքայման ստվերագծերը:

Վարդանը թեև ավելի մտահոգ, բայց այժմ արդեն վճռական դիրք բռնեց: Նրա համար հիմա այլևս բոլորովին պարզվեց, որ պատասխան թղթին կհետևեն շատ լուրջ դեպքեր, որ բարձրացող փոթորիկը չի ընդհատվի հանկարծ, այլ, որ նա կկատարի և որոտալով կանցնի Հայաստանի վրայով: Արյաց հզոր պետության դեմ դուրս եկավ փոքրիկ մի երկիր, և նա պետք է օրհասական կռիվ մղի, և որ դա հղի է սարսափելի անակնկալներով ու հետևվանքներով: Իսկ այդ արդեն պահանջում էր գործ, պայքար, եռանդ: Սկսեց զորք պատրաստել:

Երբ կծավալվեն դեպքերը՝ հայտնի չէր, բայց որ ծավալվեն, պետք էր իսկույն դիմադրել վճռական թափով:

Ներշնչված դառավ ավելի գործունյա և անհանգիստ: Նա հաճախ էր կանչում իր մոտ Արտակ և Ատոմ նախարարներին և զորքի մասին հրահանգներ տալիս:

Երևում էր, որ նախարարներն իրար մեջ նեցուկ էին որոնում:

Լուսադեմ էր. բայց դեռ չէին սկսել գորշանալ առարկաները, հազիվ միայն դժգունում էր արևելքը անտառապատ բլուրների հետևում:

Արքունական պալատի դահլիճում հանդարտ անցուղարձ էր անում Վարդանը և երբեմն աչքը զցում դռան վարագույրի կողմը, որտեղից մարդու էր սպասում:

Մի անգամ ևս մոտեցավ մարմարիոնն սեղանին, որի վրա թողել էր երկու ոլորած փաթեթներ ընտիր մադաղաթի, բացեց, կարդաց և կրկին թողեց սեղանի վրա:

Ներս եկավ սենեկապետը՝ իր հետ բերելով մի առույգ ծերունու, որը խոնարհ գլուխ տվեց Վարդանին: Վարդանը նրան հրավիրեց առաջ դալու և նստելու սեղանից մի քանի քայլ հեռու դրած մարմարիոնն աթոռիկին: Ծերունին, որ սեպուհ էր, հաստատ

քայլերով, արժանապատիւորեն առաջ եկաւ, բայց շնոտեց: Նա ալեխառն էր և սեւահոն, բարձրահասակ: Խելացի աչքեր ուներ նա և շատ համակրելի հռանդուն դեմք:

Վարդանը հայտնեց նրան, որ ուղարկվելու էր Վրաստան՝ իբրև դեսպան, և սկսեց հրահանգել, թե ինչպես պիտի կատարի իր առաքելութիւնը: Մի քանի տեղեկութիւններ տվեց Վրաստանի մասին և շարունակեց.

— Տես՝ ինչպե՞ս են ընդունել Հազկերտի հրովարտակը և ինչ են մտադիր անել: Կամ արե՞լ են արդեն: Լա՛վ տեղեկացիր Աշուշա բղեշխի և Թագաւորի հարաբերութիւններին մասին: Թագաւորը համակիր է մեզ և ինձ բարեկամ. բայց տես որքա՛ն է բղեշխը հակամետ Հազկերտին դիմադարձ կանգնելու: Տես որքան են իշխանները համերաշխ՝ ա՛յս խնդրում: Թե՛ Թագաւորին և թե՛ բղեշխին, եթե հարցնեն, վճռական հայտնիր, որ հայերը վճռել են դիմադրել: Մարզպանի մասին ասա, որ նա ենթարկվեց նախարարութեան, հոգեւորականութեան և ժողովրդին՝ պաշտպանել հայրենիքը:

— Պատվերդ ի կատար, Սպարապետ,—խուլ ու հանգիստ ձայնով ասաց Թանձրամորուք սեպուհը և հայացքն ուղղեց Վարդանի ձեռքում երկու ուորժուն մագաղաթին:

Վարդանը շարունակեց.

— Առաջ մտիր Մժխեթ, Թագաւորի մոտ: Մի՛ քաշվիր նախապատվութիւն տալ նրան՝ որքան էլ իշխանները ինքնագլուխ են այնտեղ, և բղեշխը կամենում է իրեն ենթարկել ողջ երկիրը: Բայց իմացիր, Թագաւորն առանձնապէս ատում է Հազկերտին. նա՛ պիտի գլուխ կանգնի ապստամբութեան: Նա իսկական զորավար է, խիղախ և խելոք մարդ:

— Պատվերդ ի կատար:

Վարդանը մտածում էր:

— Ես հավատացած եմ, որ Վրաստանը կկանգնի մեր կողքին: Մեր գործը նաև նրանց գործն է,—կարծես ինքն իրեն խոսեց Վարդանը:—Ինչ մեզ է վիճակված՝ այն էլ նրանց: Հա՛, —հիշեց և մոռցվեց Վարդանը,— տե՛ս, փեսաս՝ Վաղգեն իշխանը չի՞ խառնակում այնտեղ, չի՞ դավում Թագաւորին:

— Դժվար կլինի գործս Յուրտավում,—ասաց դեսպանը:

— Դժվա՛ր. շա՛տ... Հայրը՝ բղեշխ, ինքը նրա զավակը: Այո, դժվար է: Բայց խելացի մարդ է Աշուշան: Կհասկանա գործը:

Նրան և թագավորին ցույց տված հարգանքներիդ մեջ՝ մի՛ շոշափիր բղեշխի ինքնասիրությունը: Իհարկե, սրանք դատարկ բաներ են: Դու միայն ջանա լա՛վ համոզել բղեշխին:

— Հրամայեցի՛ր, լավ համոզել,—ասաց սեպուհը:

— Բայց տեսա՛ր ինչ գնով միաբանություն եկանք մենք այստեղ... և արդյո՞ք վերջնական,—հառաչեց Վարդանը:

— Դժվարություններ շատ կան նաև Վրաստանում,—շարունակեց Վարդանը,—նրանց մեջքին է Ալանաց Դուռը՝ հոննրի խուժման անցքը... Տես ի՛նչ են խոսում այս մասին: Սա շատ է կարևոր: Վրացիք այնքան շեն սարսափում Ճորա Պահակից խուժող հոներից, որքան Ալանաց Դռան սպառնալիքից: Սա լա՛վ իմացիր:

— Հրամայեցի՛ր, Սպարապետ,—խորասույզ մտքերով պատասխանեց սեպուհ ղեսպանը:

Դեսպան սեպուհը, խելացի աչքերը հառած Վարդանին՝ յուրացնում էր նրա ասածների բուն իմաստը: Վարդանը չէր կամենում ամբողջովին բաց անել սեպուհի, ինչպես և ողջ նախարարների առաջ իր ներքին տարակուսանքներն ու իսկական կարծիքը գործերի ընթացքի մասին: Նա սկսել էր կասկածել, որ Վասակը կըհեռանա ուխտից և կըռնի ուրույն ուղի, թերևս և հակառակ: Բայց նա չէր կամենում այս ամենը պարզելով խուճապ ստեղծել հենց նախարարներից նրանց մեջ, որոնք դեռ անպատրաստ էին լրիվ ճակատով պայքար մղելու հակառակորդների դեմ: Նա սպասում էր, որ ղեպքերը մի փոքր հասունանան, և նախարարներն էլ ընտելանան պայքարի անհրաժեշտության: Վարդանը դեռ շատ էլ մեծ նշանակություն չէր տալիս նախարարների «վերջնական վըճիռներին»:

Այդպես նայում էր նա նաև Վրաստանի գործերի վրա: Վերացիների օգնությունը նա գնահատում էր մի քանի հիմնական նպատակների համար: Նախ՝ Վրաստանը ճանապարհն էր ղեպի Ալանաց Դուռը, որի հետևից հարավի վրա էին ճնշում հոների բարբարոսական հրոսակները, որոնց մասին Վարդանը մտածում էր... Ապա նաև Վրաստանը մի երկիր էր, որ կարող էր հյուսիսից հենակետ դառնալ պարսիկների հարձակվող այն զորքերի համար, որոնք կբերվեին Աղվանքի վրայով Հայաստանի վրա: Վրացիները կարող էին օգնել փակելու այդ մուտքը: Վրացիները կարող էին, ոչնչացնելով Տփղիսում կայանող պարսիկ զորքը, գալ միանալ

հայերի հետ ընդհանուր ճակատում պարսից դեմ: Եվ ասպա, վերջապես, Վրաստանի մասնակցությունը դիմադրության՝ բարոյական և բազմական մեծ նշանակություն ունեւ հայերի համար:

Այնպես որ՝ շատ մեծ ղգուշություն էր պետք այս դեպսանությունների մեջ: Մանավանդ որ՝ Վարդանն ղգում էր, որ Վասակը ձեռքերը ծալած չի նստել, որ նա էլ է գործում:

Վարդանը դեռ չէր մտածում, թե Վասակը կարող է բռնել կամ բռնել է հայրենադավության ուղին: Նա Վասակի մեջ տեսնում էր իր մարդպանական պաշտոնի հարկադրանքներին մի փոքր խիստ ջերմեռանդություն ցույց տալու ցանկություն և պարսիկներից հասնող վտանգի մեծությունը չըմբռնող մարդու թուլություններ:

— Այդպե՛ս, սեպո՛ւհ, ջանա՛ համողել բռնչիւն, որ բացի դիմադրությունը ոչ մի այլ ուղի չկա:

Դեպսան սեպուհը երկյուղած լսում էր Վարդանին, և նա առաջին անգամն էր տեսնում, թե որքան դժվարությունների մեջ է ղորական մարդը:

«Դժվա՛ր պատերաղմ է»,—մտածեց նա և սկսեց մտահոգվել, թե ինչպես պիտի կատարի իր առաքելությունը:

— Քո ամենամեծ հմտությունը այն կլինի, եթե կարողանաս բռնչիւնի հետ ղրույցի բռնվել: Ընթերցման պահին փեսաս, Վաղգենը, կարող է ներկա լինել: Զգո՛ւյշ նրանից: Ամեն կերպ հասկացրու, որ մեր ժողովուրդը կգնա պատերաղմ, բայց չի հնաղանդի պարսից արքային: Տե՛ս, բռնչիւն կապեր ունի՞ մարդպանի հետ: Իմ մասին հայտնիր, որ հաշտ եմ մարդպանի հետ: Կրկնում եմ. ասա, որ հայ նախարարները ուխտ են կաղմել՝ դիմադրել արքային: Ասա, որ ողջ ժողովուրդը ղինվորագրված է: Թող լավ իմանան մեր վճիռը:

Վարդանը վեր կացավ, մոտեցավ դեպսանին, ձեռքը դրեց նրա ուսին.

— Քեղ կհետեւն մարդիկ թերեւ մերոնցից. ինչպես և պարսիկներ: Գործիր աղա՛տ և վճռակա՛ն: Բացեիբաց հայտնիր, որ հայերը չեն ղիջում իրենց աղատությունն ու երկիրը, և հավատքը պատրվակ է, Հաղկերտն ուղում է խլել մեր իշխանությունը:

Վարդանը արձակեց սեպուհ դեպսանին հետեյալ խոսքերով.

— Ամենքի հետ հանդարտ խոսիր, համողի՛ր, մի՛ վիճիր: Վրացիները եղբայր ժողովուրդ են, և մեր վտանղը իրենց վտանղըն է. այս հասկանում են նրանք: Հասկացրո՛ւ այս ամեն տեղ, որ

մենք այսպես ենք մտածում, և այն էլ ասա, որ մենք սպասում ենք նրանց մեր կողքին՝ բռնավորի դեմ: Դե, աստուծո՞ւմ, բարի ճանապարհ: Ահա այս՝ թագավորի նամակը, այս էլ՝ բղեշխինը:

Վարդանը տվեց երկու նամակները:

Սեպուհը վերցրեց մագաղաթի փաթեթները, համբուրեց, զըրեց աչքերին, ապա խոր խոնարհություն տալով Վարդանին կամենում էր հեռանալ. բայց կանգ առավ:

— Հա՛, ի՞նչ կա, — հարցրեց Վարդանը, — մնա՞ց անհասկանալի բան:

— Չմնաց, Սպարապետ, — տատամսեց սեպուհը և կոտրած ժպիտով նայեց Վարդանին, — դժվարին գործի դիրք, Սպարապետ, արդյոք պիտի կարողանա՞մ գլուխ բերել: Դեսպանության շատ ևս ուղարկել ինձ, բայց այս անգամ գործը նման չէ նախկիններին:

— Այո, այս անգամ դժվար է բանը, բայց ես կասկած չունեմ, որ մեզ կօգնեն և՛ վրացիները, և՛ աղվանները, — ասաց Վարդանը, — զնա՛, աստված քեզ հետ:

Դեսպանը կրկին խոնարհություն արեց և դուրս գնաց:

Ներս մտավ Ատոմը՝ Արտակ Մոկացի հետ: Նրանք գիշերվանից հետևում էին Վարդանին և շհամարձակվելով խանգարել նրան՝ արթուն հսկել էին ողջ գիշեր: Նրանք քնատ էին, բայց հետաքրքրված: Գործվալից աչքերով նայեցին նրանք Վարդանին և լուռ կանգնեցին սենյակի դռանը:

— Նե՛րս եկեք, իշխանիկնե՛ր, — ասաց մեղմ ու թախծալի ձայնով Վարդանը, հասկանալով, որ երիտասարդ նախարարները սրտներին մոտ են արել իր գիշերային արթնությունն ու անհանգրստությունը: Նա շատ էր սիրում այս մտերիմ զույգին, ուստի և սիրով ժպտաց նրանց.

— Ինչո՞ւ չեք քնել: Ի՞նչ է, սիրահարված սոխակնե՛ր եք, դիշերի հետ բարեկա՞մ եք դառել:

— Սպարապե՛տ, — առաջ Ատոմը, — մեզ մտահոգում է մի բան. ո՞ւմ հետ կլինեն վրացիները, աղվանները, հունաց բաժնի հայ իշխանները: Մի՞թե ո՞չ մեզ հետ...

Վարդանը հասկացավ. երիտասարդ իշխանները տենչում են մտերիմ զրույց ունենալ իր հետ: Նա չմերժեց, անգամ կարիք զգաց խոսելու այդ մասին: Նա վեր կացավ, մոտեցավ պատուհանին և սկսեց խոսել վրաստանի և Աղվանքի մասին: Եվ որքան

շատ էր խոսում, այնքան դրսևորվում էին տարիներում կուտակված մտքեր...

— Մենք, վրացիները, ազվանները մի բախտի ժողովուրդ ենք,—շեշտեց Վարդանը,—ուրեմն մի ժողովուրդ ենք...

Վարդանն այս ասաց ներքին ջերմությամբ, կարծես ինքը լինի դեսպանը և խոսում էր վրաց ժողովրդի հետ հայ ժողովրդի կողմից:

— Նրանք ուրիշ ուղի շունեն, քան մերն է,—չէր հանգստանում Վարդանը,—նրանք կզան մեզ հետ: Կզան, որովհետև այդ է մեր ժողովուրդների ինքնուրույն գոյության ուղին: Այո՛, նրանք կզան, անսպասելի կզան, ես գիտեմ, վրացիք և ազվանները ազատասեր ժողովուրդներ են:

Վարդանը մոտեցավ պատուհանին: Արդեն սկսում էր լուսանալ: Գիշերը գունատվեց, և արեւելքում, մոտակա բլուրների հետեից սկսեց նայել լուսացող երկինքը: Այգու սաղարթները անշարժացած*, սպասողական վիճակի մեջ, շունչները պահել ականջ էին դնում:

— Նրանք կմիանան մեզ,—շարունակեց Վարդանը դուրս նայելով,—ես վստահ եմ թագավորի կողմից, շատ իշխանների կողմից, որոնց ճանաչում եմ: Ժողովուրդը նույնը կանի, ինչ որ մերն արեց: Ծա երկյուղ եմ կրում միայն նրանց այն իշխաններից, որ կկարծեն, թե Հազկերտը կհագենա մեր արյունով և կկորցնի ախորժակը Վրաստան գնալու: Ծա երկյուղ եմ կրում նրանց այդ խոհամենքից: Ինչպես որ խոհամոլթյունը մեզ է սպառնում այստեղ, նույնը կանի նաև նրանց այնտեղ:

Վարդանը ետ եկավ և նստեց գահույքին:

Այսպես՝ Վարդանը մի քանի օր հրահանգում էր հնարավոր զաշնակիցների դեսպաններին, որոնք պետք է ուղևորվեին իսկույն և նախապատրաստեին օգնության գործը:

Նրանք ճանապարհ քնկան իրար հետևից:

Քնած շէին և զիմադրության հակառակորդները: Գաղիշոն հաճախ էր լինում Վասակի մոտ, տանելով իր հետ Արտակ Ռըշտունուն: Բայց պատահում էր, որ սրանից զազանի, մենակ փակված Վասակի մոտ՝ երկար ու բազմանշանակ փսփսուքով խորհրդակցում էին:

Մի գիշեր Վասակը երկար հրահանգում էր հավանական զաշնակիցներին ուղղվելիք մարդկանց, որ պետք է մեկնեին Վրաս-

տան, Աղվանք և հունաց բաժնի հայ իշխանների մոտ՝ խափանելու համար վարդանի ձեռնարկությունը: Հատկապես հրահանգում էր գործել խիստ գաղտնի և շատ ղզուշ: Հունաց բաժնում վասակը մեծ հույսեր ուներ համանուն վասակ Մամիկոնյանից: Նամակըն ուղղվեց նրան:

Մնացած իշխանները՝ Արշարունու տնձնական բարեկամները՝ Մաղխազ վրիլը, Անձեացյաց Շմավոնը և Արավան վանանդյան հարել էին վարդանին. միայն վերջիններս միշտ հարց էին տալիս տարակուսանքի ժպիտով.

— Բայց ինչպե՞ս պիտի լինի դիմադրությունը... Ի՞նչ պիտի լինի...

— Սպարապետը կգտնի ճանապարհը,— հույս էր տալիս Արշավիր Արշարունին, որ մեծ հավատ ուներ վարդանի վրա:

* * *

Գործերը վերջացան Արտաշատում: Ժամանակ էր ցրվել և գնալ տուն՝ ղորագնդերը կարգի բերելու:

Երեկոյան վարդանը ժողովեց նախարարներին արքունական տան պատշգամբում և հրահանգեց ցրվել իրենց աշխարհները՝ ուժերը հավաքելու տերունական ղորքի համար:

— Որտե՞ղ հավաքենք ղնդերը, եթե պետք լինի,— հարցրեց Արշարունին:

— Կգա օրը՝ կերևա,— ասաց մտածելով վարդանը,— բայց ղնդերը կազմեցե՛ք: Հարվածը որտե՞ղ կընդունենք, որտե՞ղ կհարվածենք մենք՝ ցույց կտա հետագան:

— Տեր Մամիկոնեից,— խոսեց Արտակը,— ո՞ւմ հետ է մարդպանը:

— Այո՞, այո՞,— վրա բերին մյուս նախարարները,— ո՞ւմ հետ է:

Վարդանը ճակատը կնճռոտեց: Ապա ցածրաձայն ասաց.

— Իր խղճի և աստծո հետ... անշուշտ...

— Ոչ, դրանով բան չի դուրս գա,— շոգհացավ Արտակը,— կամ մեղ հետ է, կամ մեր դեմ: Պարզենք դիրքերը:

Վարդանը չէր կամենում խոսել այդ մասին բոլոր նախարարների ներկայության՝ ուստի և կրկին ցածրաձայն ասաց.

— Նա մարդպան է, պարսից պաշտոնյա: Զի կամենում իրեն

վարկաբեկել Հազկերտի առաջ: Նա պատրում է ինքն իրեն՝ թե կարող է խաղաղությամբ վերջացնել գործը Հազկերտի հետ: Հույս ունեւմ, որ արհաւիրքի օրերին կսթափվի:

Վարդանը բարվոք համարեց սքողել այդ խնդիրը: Եւ վերջապէս*, ինքն էլ դեռ լավ չէր ըմբռնում Վասակի զիրքը՝ դավաճանություն, թե՞ զգուշավորություն... Նա հույս ունէր, որ եթէ ինքը հաջողեցնի զիմադրական ուժերի կազմակերպումը, Վասակը կանցնի իրենց կողմը: Մյուս նախարարներին՝ Գյուտի, Ռշտունյաց Արտակի, Գաղիշոյի զիմադրությունը նա առայժմ համարում էր լոկ նախարարական ներհակություն:

— ... Բայց արդո՞ք կսթափվի,—կարծես ինքն իրեն խոսեց Վանանդյա նախարարը:

— Մարզպանը հայ քրիստոնյա է,—բարձրացրեց ձայնը Վարդանը խստությամբ,—նույնքան պարտական է երկրին, որքան և մենք:

— Կգա՞ նա մեզ հետ,—համառեց Վանանդյա նախարարը:

— Երբ գործը կսկսվի՝ կերեւա, թե ով է գալու, ով չէ,—խուսափեց Վարդանը,—և այն ժամանակ կտանք մեր վճիռն ամենքի համար...

Վանանդյա իշխանը այլեւս չպնդեց:

— Տյարք, չխախտենք արտաքին միաբանությունը ժողովրդի առաջ: Հետեւենք ուշի-ուշով դավաճանության: Թիրեա դա զգուշավորություն է:

— Ձեմ ծածկում,—շարունակեց Վարդանը մի փոքր դժվարանալով,—մարզպանը և մի քանիսը տարտամ վերաբերվեցին գործին: Դա մեզ վշտացնում է, բայց ոչ մի ուժի առաջ կանգ չենք առնի: Դե, բարի գիշեր:

Նախարարները գիշեր բարի ասելով ցրվեցին:

Արտակը ճանապարհին մոտեցավ Արտակ Ռշտունուն, որ բոլթ հայացքով հետևում էր նախարարներին.

— Վաղը կճանապարհվե՞ս, տեր Ռշտունյաց:

Արտակ Ռշտունին ծուլլ պատասխանեց.

— Տեսնենք, գործեր ունեմ այստեղ:

— Ես կսպասեմ. դնանք միասին:

— Լավ, սպասիր, դնանք միասին,—ասաց Արտակ Ռշտունին ոչ այնքան բարյացակամ:

Արտակը չնկատեց այդ վերաբերմունքը: Նա ճանաչում էր

Արտակ Ռշտունուն՝ իբրեւ քնկոտ և անգործունյա մարդու։ Այդ բանին էլ վերագրեց նա նրա խոսելու եղանակը։

Արտակը մտադրվեց Ռշտունյաց նախարարի հետ գնալ Ռըշտունիք և այնտեղ տեսնել Անահիտին։ Ռշտունյաց աշխարհն իր բոլոր կողմերով նվիրական էր դառել նրա համար։ Անգամ Ռըշտունյաց նախարարը, իր անհամակրելի տեսքով և անտարբեր վերաբերմունքով, մի բան ուներ Անահիտից. նրա փեսան էր, այնտեղից էր։ Գորովանքով էր նայում նրան Արտակը և լցվում ուրախությամբ, որ նա այստեղ է։ Եվ եթե նա այստեղ է, գոյություն ունի, ապրում է իր առջև, ուրեմն և գոյություն ունի իր անձկալին, երազ չէ սրտամաշ։ Ահ, եթե իմանա Ռշտունյաց նախարարը, թե որքա՜ն հարազատ է նա Արտակին։ Գնա՛լ, գնա՛լ Ռշտունյաց աշխարհը, ժամանա՛կ է, վաղո՛ւց ժամանակ է...

Նախարարները ցրվեցին իրենց օթեանները, և Արտակը Ատոմին տարավ իր մոտ։ Վերջին գիշերը նա կամենում էր անցկացնել իր սիրելի ղինակցի հետ։

— Է՛, օրերը լցվեցին, սիրելի՛ իշխան,—ասաց Արտակը։

— Կգնանք, մի փոքր դադար կառնենք, հետո «կսկսվի»՝ կհանդիպենք,—ասաց Ատոմը։

Արտակի աչքերը պաղում էին երկնքի խորություն մեջ։ Մի պայծառ աստղիկ գեղին թիթեռի պես պլպլում էր անհուն անդրնդում։ Շները հաշում էին խաղաղ ու ծուլ։ Հեռվից ձգում էր երբեմն պահակների կոշը իրար, և գիշերը խորանում էր։ Խուլ թշուրմ էր Արաքսը։

Ատոմի հեղ, գեղեցիկ գեմքին մի ինչ-որ կարծրություն եկավ։ Նրա երևութական փափկության տակից դուրս լողացին ջլապինդ ղորականի երկաթ մկաններ և հանդուգն գործերի սլացող խենթ հայացք։

«Սա ամե՛ն բան կկտրի կանցնի»,—մտածեց Արտակը և հիանալով դիտել սկսեց Ատոմի բնական հպարտ կեցվածքը և անսպառ հրապույրը, որ ձգում էր՝ ղեպի իրեն։ Նա սիրելի էր ամեն վայրկյան, ամեն շարժման, ամեն նայվածքի պահին։ Մեծագույն հաճույք էր նրան դիտելը։

— Եթե դեպքերն սկսվեն այս ամառ,—ասաց Ատոմը,—մինչև ձմեռ թերևս կտևի։

— Երկա՛ր կտևի,—առարկեց Արտակը,—պիտի մաշենք իրար, պարսիկը մեղ, մենք՝ պարսիկին։

— Նայած թե մեր գրոհը ինչ թափ կունենաւ և որտեղ կը-
պատահի,—ասաց Ատոմը:

— Միենույն է: Մեր հուշսը մաշումն է: Եթէ լավ չձգենք մա-
շումը՝ կորած ենք:

— Դա ճշմարիտ է,—հառաչելով վեր կացավ Ատոմը և ըս-
կըսեց անցուղարձը:

— Բայց քեռին աշխուժացա՛վ,—ասաց Արտակը:

— Քեռին մեծ գործեր պիտի տեսնի,—չեշտեց Ատոմը.—քե-
ռին մեծ գործի մարդ է: Նա կփրկի Հայոց աշխարհը:

— Զէ՛, գտա՛վ ճանապարհը:

— Գտավ: Աշխա՛րհը: Աշխարհի հետ որ լինես՝ չես կորչի:

— Ասաց՝ «ռամիկը պիտի փրկի մեզ», ասաց՝ «չնեղեք, ար-
դար ու բարեհաճ եղեք հետը»:

— Դե, բարեհաճը ո՞րն է, սանձներս չենք տալու ձեռը: Բայց
որ կովո՞ղը նա է՝ ճշմարիտ է Սպարապետը: Զէ, պետք է, պետք
է, բարեհաճ լինենք: Ռամիկին դուր է գալիս:

Եվ Ատոմը կարծի նայեց Արտակին ու լռեց: Ուշ գիշերին,
երբ աքաղաղները կանչել սկսեցին՝ նախարարները անկողին մը-
տան:

Նախարարները Վարդանի զլխավորութեամբ դնացին Վասա-
կին պաշտոնական տեսակցութեան և հրաժեշտի:

Վասակը նրանց ընդունեց բավական սիրալիք:

— Քո թույլտվութեամբ վերադառնում ենք տուն,—ասաց
Վարդանը՝ իբրեւ թե առհասարակ ոչինչ չէր պատահի:

— Այո, ժամ է,—խոսեց Վասակը հանդարտ եղանակով,—
հուշս ունենանք, որ ամեն ինչ խաղաղ կվերջանա...

— Արդյո՞ք խաղաղ,—անվզույժ հարց տվեց Վանանդյա
նախարարը և ժպտաց:

— Պետք է հուսանք,—ասաց Վասակը,—այլապես կորած
ենք...

Բոլորը լուռ մնացին՝ սպասելով, թե ինչ կպատասխանի
Վարդանը: Բայց Վարդանը չխոսեց:

— Թերեւս կովներ, տեր մարդպան,—փոքեց Արտակ Մոկաց
նախարարը:

— Կռվողներն ուժքե՞ր են... Ես ու դուք և դուք ու ես. շափեցեր ուժերը, և պատասխանը պարզ կերևա:

Բայց Վասակը ևս չէր կամենում շատ բացվել: Ուստի և ավելացրեց.

— Թողնենք ղեպքերին՝ ընթանան, ծավալվեն... Աստված բարի միտք, ճանապարհ ցույց կտա...

— Ճշմարիտ է,— համաձայնեց Վարդանը:

— Հուսա՞մ...— վրա բերեց Վասակը,— օ՛ն, բարի ճանապարհ ձեզ,— բարեմաղթեց նա և արձակեց նախարարներին:

Հետևյալ առավոտ Վարդանը վերջին անգամ ժողովեց նախարարներին: Բոլորը եկան: Հետաքրքիր էին նաև Գաղիշոն և Ռշտունյաց նախարարը, թե ինչ հրահանգներ պիտի տա նա:

— Տյարք, մենք բաժանվում ենք: Այսպես չենք հանդիպել և չենք բաժանվել: Երբեք մեր աշխարհը մեզ վրա այսքան ծանր պարտականություն չի դրել, որ պատասխան ենք տալու մեր խըղճին և մեր աշխարհին: Գնանք և ղորագնդերս կաղմենք: Սուրհանդակներով կապ պահեցեք իրար հետ և առավելապես ինձ հետ: Քանի՞ գունդ, ղենքի ո՞ր տեսակը, որքա՞ն ռազմունակ: Ես չեմ նստի Տարոնում, կշրջեմ ողջ երկրում: Ամեն տեղ հետևեցեք ինձ: Վրացիներից և աղվաններից սուրհանդակ եղած ղեպքում ուղարկեցեք ինձ մոտ:

Երբ նախարարներն անցնում էին Վասակի այգու մոտից, նկատեցին Վասակին այգու բլրին: Սա գլուխը կախել էր գետնին և ինչ-որ գծեր էր քաշում հողի վրա:

Նախարարներն արագ ձիավարեցին քաղաքադռնից դուրս:

Վարդանը նժույզը մոտեցրեց Նիրշապուհի նժույզին և մի փոքր թեքվելով նրա ականջի կողմը՝ շնչաց.

— Զսիրեցի այդ մարդու պաշտոնապաշտ զգուշավորությունները:

— Հանկարծ չծովի՞...

— Զեմ հավատում... տեսնենք...

Վարդանի արևառ ղեմքին թախիծ անցավ: Նա հայացքը դարձրեց դեպի Մասիսը և սկսեց լուռ վետվետալ անհանդիստ նժույզի վրա:

Հետո կրկին հավասարվելով Ներշապուհին՝ ասաց.

— Աշխարհը կգա մեզ հետ. աշխարհն իմաստուն է:

Հեռվից կապույտ ծովսերի սյունները խաղաղ միտում էին

երկինք: «Աշխարհն» այնտեղ էր: Նա անդորր էր ինչպես դաշտը, ինչպես հողը:

Ժողովուրդը դուրս ժայթքեց քաղաքադռնից: Նրանք վազում էին նախարարների կողքից ու հետևից, խաչակնքելով երեսները: Ամենից առաջ վազելով գնում էին Զարեհ եղբայրը, Աբրահամ պապիկը և Հովակիմ դարբինը: Նրանք հեռում էին վազքից և, բորբոքված երեսներից քրտինքը կաթնցնելով, ճիգ էին անում հավասար քայլել Վարդանի նժույգի հետ:

— Արծվի՛, Արծվի՛,—գոռում էին երիտասարդները,—մեկ էլ որ գաս՝ ղինվո՛ր ենք:

Արծվին շէր խախտում պատշաճավորությունը. նա միայն ժպտում էր:

Վարդանը նժույգի սանձը քաշած էր գնում: Նրան հուզում էր ժողովրդի խանդավառությունը: Նա աչքերը հռեց Աբրահամ պապիկի և Զարեհ եղբայրի վրա: Կանգնեցրեց նժույգը և նրանց մոտ կանչեց.

— Ինչո՞ւ եք հոգնեցնում ձեզ, հայրիկներ, ե՛տ դարձեք:

— Տե՛ր Մամիկոնեից, տա՛ր մեզ ազատության կռվի, թեկուզ մահվան գնով,—ամրակազմ ու շոր ձեռները դեպի նա կարկառած՝ ձայն տվեց Զարեհ եղբայրը:

— Կտանեմ դեպի կյանք, հայրի՛կ,—պատասխանեց Վարդանը:

Հովակիմ դարբինը բուռն շարժումով մղվեց դեպի Վարդանը և բռնեց նրա նժույգի ասպանդակը,—շա՛տ ես տարել մեզ մարտ, Սպարապետ, մի՛ խնայիր ղինվորիդ այս ազատության մարտը:

— Հին ղինվո՛րդ եմ,—դողդողալով առաջ եկավ Աբրահամ պապիկը:

— Զինվո՞ր ես,—հարցրեց Վարդանը՝ սիրալիր նայելով նրան:

Աբրահամ պապիկը դողալով խլեց Վարդանի ձեռը, որ համբուրի՝ բայց Վարդանն ինքը կռացավ և բռնելով ծերունու ձեռը՝ տարավ շրթունքներին:

Աբրահամ պապիկը լաց եղավ.

— Զմեռա՛, որ գամ ազատության մարտդ, ղինվոր եմ,—ա-

սաց նա հեկեկալով,—Հայոց աշխարհը քեզ ղորավիզ, պաշտպան հայրենիքի:

Սրտառուշ տեսարանը կաշկանդել էր բոլորին:

— Արծվի,—խոսեց Տիգրանը այս լռության մեջ,—կգաս կըտեսնես նժույգս ինչ է դառել:

Վարդանը նայեց Տիգրանին: Սա երեսը թաքցրեց:

— Առաջ եկ, պատանյակ,—կանչեց նրան Վարդանը:

Տիգրանին առաջ մղեցին: Նա կասկարմիր կտրեց և աչքերը կախ առաջ եկավ:

— Զինվորյալ մանուկ ես,—հարցրեց Վարդանը:

— Կտրիճ տղա է, տեր իմ,—ասաց Արծվին,—հեծյալ է պատրաստվում:

Վարդանը խանդաղատանքով շոյեց նրա գլուխը:

— Կմտնես գունդս, երբ վերադառնամ:

— Տե՛ր Սպարապետ, հապա մե՛ներ...—առաջ վաղեցին երիտասարդները:

Վարդանը տեսավ իրեն շրջապատված սլացիկ ու քաջամարտիկ երիտասարդներով: Նրանք հարցական, աշխույժ նայեցին նրան, սպիտակ ատամնաշարերը փայլեցնելով թուխ, արևառ դեմքերին:

— Բոլորդ կգաք իմ գունդը, եթե քաջամարտիկ դառնաք:

— Վա՛րժ եներ, վա՛րժ եներ,—գոչեցին երիտասարդները:

— Այդ լավ է,—ասաց Վարդանը,—ավելի վարժվեցեք, ղըժվար է զինվորի գործը:

Վարդանը խթեց նժույգը:

— Դե, մնաք խաղաղությանը:

— Ճանապարհդ ի բարին,—ձայն տվեց ժողովուրդը, որ ստվարացել էր և սևացել դաշտում:

Վարդանը գնաց: Նախարարներն առպանդակեցին՝ նրան հասնելու ճիգով:

— Աստված փորձանքից հեռու պահի քեզ, հայոց Սպարապետ,—սրտալից գոչեց նրա հետևից Աբրահամ պապիկը:

— Հո՛ւյս հայոց,—ձայնակցեց Զարիհ եղբայրը:

Իսկ Հովակիմ եղբայրը հաստ շրթունքները բաց՝ հեկալով ու կոտրած ժպիտը մրոտ երեսին՝ նայեց Վարդանի հետևից քարացած:

Երկար արշավում էին նախարարները Արաքսի ճախուտների և ավազուտների միջով: Դաշտերում, սև արտերի վրա բիւլ-բիւլ ցցված էին ցորենի մանր ծիւերը: Հացը ծնւում էր, գալիս էր խաղաղությամբ և չէր նայում ոչ ոքի, ոչնչի: Երկիրը կատարում էր իր գործը, թողնելով, որ մարդիկ որոշեն իրենց բախտն ու վիճակը: Արտակը, որ եկել էր Ատումին ճանապարհ գնելու՝ վերջապես կանգ առավ, հրաժեշտի ողջույն տվեց Վարդանին և մյուսներին ու դարձավ Ատումին, որ ետ մնաց:

— Դե՞, ճանապարհդ ի բարի՛ն,—ասաց և գրկեց Ատումին, որի նժույգը պարել սկսեց՝ շթողնելով Ատումին գրկել Արտակին:

— Մնաս բարով,—մի կերպ համբույրը մոտեցնելով Արտակի շրթունքներին՝ ասաց Ատումը:—Բարով տեսնվե՞նք:

— Իհարկե, կհանդիպենք և թեժ գործ կունենանք,—ասաց Արտակը, որի ձայնը գողում էր սրտի հուլմունքից:

— Տա՛ աստված:

— Դե, գնա, շուշանա՛ս, իշխան, կսպասե՛մ,—գոչեց նա Ատումի հետևից, որի նժույգը շապասելով տիրոջը՝ շտապում էր հասնելու հեռացածներին:

— Ձեմ ուշանա,—մեղմաժպիտ ասաց Ատումը՝ ետ նայելով և նժույգի սանձը զուր քաշելով:

Արտակը տեսավ, թե ինչպես Ատումը սրոնթաց արշավեց քար ու խիճերը ցայտեցնելով և հազիվ զսպելով նժույգը՝ գնաց նախարարների հետևից, որոնք օրորվում էին՝ հստակ օդի մեջ վեր-վար ճոճելով սրածայր սաղավարտները:

Արտակը դեռ կանգնած նայում էր իր սիրելի երիտասարդ ընկերին, սկսելով կարոտել արդեն: Ատումը հեռվից մի անգամ էլ ետ նայեց Արտակին, ձեռով մնաս բարև ասաց և շրջվեց:

Արտակը գլուխը կախեց և մտախոհ վերադարձավ Արտաշատ:

Ժողովուրդը հոսում էր քաղաքի դռնից ներս: Լսվում էին ջերմ խոսքեր Վարդանի մասին: Զարմացավ Արտակը. այդ որտե՞ղ, ինչպե՞ս ընտրեց ժողովուրդն իր ղեկավարին: Ո՞րն էր գաղտնիքը այդ ներքին, աներևույթ թելերի, որ հաղար ու մի գրծերով ձգվում են իրար, կապում:

Բայց ժողովուրդը շատ պարզ և հասարակ էր ընտրում. նա տեսնում էր, զգում և որոշում:

Արտակը վերադարձավ արքունական տուն և տխուր կանգնեց

պատշգամբում: Մի փոքր առաջվա կյանքով լի տունը լռեց ինքնամփոփ կեցվածքով: Ոչ ոք չկար: Գաղիշոն հեռացել էր՝ ինչպես ծերուկ տնտեսն ասաց՝ Արտակ Ռշտունու հետ:

Իրիկնապահ էր, ստվերներն երկարում էին և թանձրանում: Արտաշատի փողոցներում երեսանների կանչերը խառնված շների հաչոցի և դարբնոցների շխկոցների՝ խաղաղ տրամադրություն էին բերում մարդու:

Վասակը, որ վերջին օրերն անց էր կացնում իր այգում՝ նըկատեց, որ ապարանքի կողմից գալիս էր Գաղիշոն: Նա քայլում էր արագ և վրդովված տեսք ունեւր, որ չէր բռնում ինքնազուսույ այդ նախարարին:

Նա մոտեցավ և արագ ողջագուրանքից հետո նստեց մռայլ:

Վասակը գլուխը օրորեց դառն ժպտալով.

— Ուշանում ենք, իշխա՛ն, ամեն բանում ուշանում ենք:

Գաղիշոն հեգնորեն ժպտաց.

— Իհարկե, ուշանում ենք:

Վասակը մտածեց մի պահ և ապա վճռական շեշտով ասաց.

— Սրանից հետո չենք ուշանա: Խափանել է պետք:

— Խափանել է պետք,—համաձայնեց Գաղիշոն:

Վասակը մռայլ ու վրդովված սկսեց անցուդարձ անել քաղն նստարանի առաջ:

— Բացարձակ խափանել չի հաջողվի,—բարձրաձայն խորհեց Գաղիշոն,—ժողովուրդը շատ է բոցավառվել: Սա այն հրդեհներից է, որ կհանգչի բոլոր վառելանյութը լափելուց հետո: Մոխրի վրա պիտի նստեք, տեր մարդպան:

Վասակը դայրացավ հանգիստ փրկիսոփայող Գաղիշոյի վրա:

— Ես չեմ սպասի, որ հրդեհը լափի: Կհանգցնեմ հենց ըսկըզբում:

— Եթե կարողանաս՝ խելացին այդ է,—մտածելով ասաց Գաղիշոն,—բայց փորձանքն այնպիսի բան է, որ միշտ կատարվում է: Չեղած փորձանք չկա...

Վասակը աչքերը խոթոռած լսեց Գաղիշոյին և ապա ձայնը մեղմելով հարցրեց.

— Կամենում ես գործ կատարենք, իշխան:

— Կամենում եմ,—ասաց Գաղիշոն՝ հետաքրքիր տնտղելով Վասակին:

— Կգա՞ս մինչև վերջը:

— Սկզբից որ գամ՝ մինչև վերջը կգամ,—պատասխանեց Գաղիշոն:

Վասակը լռեց, փորձիչ հայացքը դամեց Գաղիշոյի վրա և հետո ասաց.

— Պետք է հենարան գտնենք արյաց արքունիքում: Մեր գործը պիտի առաջ տանենք պարսիկներին ծառայեցնելով մեզ:

Գաղիշոն սպասում էր Վասակին, որ վերջացնի: Սակայն ըսպասեց նաև Վասակը Գաղիշոյին: Իսկ սա լռում էր:

— Պարսիկներին՝ պարսիկների դեմ,—դրոշմի պես տպեց Վասակը:

— Եվ հայերին՝ հայերի դեմ,—լրացրեց Գաղիշոն՝ չէր իմացվում լո՞ւրջ, թե հեզնորեն:

— Թերևս այդ էլ պատահի: Ամենքին, ով կկանգնի մեր դեմ:

— Ի՞նչ ես կամենում, ի՞նչ է միտքդ, տեր մարդպան, ասա պարզ ու շիտակ,—լուրջ դիմեց Գաղիշոն:

— Միտքս ի՞նչ է...—երազանքով ձգեց Վասակը, և այն է, կամենում էր թուլանալ և բաց անել Գաղիշոյին իր նվիրական գաղտնիքը, բայց հանկարծ զգաց, որ դա կարող էր ճակատագրական սխալմունք դառնալ: Ուստի և ասաց ցածրաձայն.—խափանել ապստամբությունը:

— Ինչպե՞ս:

— Պարսից զորքով:

— Երկիրը կընկնի պարսից ձեռը:

Վասակը հանդիստ ասաց.

— Արդեն ընկել է... Ուրիշ հնար չկա: Աշխատենք մենք մնանք իշխանություն գլուխ. բարեկամանանք Հազկերտի հետ:

— Ուրանա՞նք,—հետաքրքրվեց Գաղիշոն:

— Ես այդ չեմ պահանջում անպատճառ:

— Բայց եթե ստիպեն:

— Տերության գործում ի՞նչ նշանակություն ունի ուրանալ չուրանալը: Ես այդ չեմ պահանջում: Թեև՝ այսպիսի գործերում միջոցների խտիր չկա: Այդ էլ ասեմ...

Վասակը զգաց, որ սայթաքեց...

— Տերությո՞ւն ենք ստեղծում...—հարցրեց Գաղիշոն։—Հայոց տերությունն։

— Ո՞վ է իմանում... Եթե կարողացանք՝ ինչո՞ւ չէ... Ինչ որ մնաց ձեռքներս՝ այն էլ մեզ...—այլևս չխուսափեց Վասակը։

Գաղիշոն հասկացավ ավելի բան, քան կուղենար վերջինս։ Սակայն ուշ էր թաքցնել մնացածը։ Վասակը լռեց և այդ մասին ոչ մի խոսք այլևս չծաղկաց։

Վտանգավոր էր...

Վասակը զորական զգեստը հագին նստել էր ախոռի դռներին մոտիկ և դիտում էր ախոռապետին, որը նժույզներն էր քաշում ախոռից ընտրելու։ Նա լավ էր ճանաչում իր նժույզներին, բայց ուզում էր իմանալ նժույզների այդ օրվա տրամադրությունը։ Դուրս քաշելով մի թուփ նժույզ, բերեց վաղեցրեց Վասակի առջև և ինքն էլ վաղեց հետը։

— Բարբը լավ է այսօր,—ասաց Վասակը,—մյուսը բեր։

Ախոռապետը նժույզի պարանը տվեց իր երիտասարդ օգնականին և դուրս բերեց պղնձագույն մի ուրիշ նժույզ, որ հենց դուրս եկավ ախոռից՝ սլացիկ ծառացավ և ցատկեց տեղում։

— Իսկը ժամն է հեծնելու, տեր իմ,—ասաց ախոռապետը՝ նրժույզների վրա հիացած և գորովալի հայացքը սահեցնելով։—Կհրամայե՞ս թամբեմ։

— Գործի՞ անցիր,—ասաց Վասակը և վեր կացավ գնաց դեպի այգու խորքը։ Եկավ Գաղիշոն զորական զգեստով։ Նա ուրախ տրամադրության մեջ էր։

— Չե՞նք ուշանում,—հարցրեց նա։

— Ուշանում ենք,—ասաց Վասակը,—սպասում եմ, որ խոսքով պարսիկը ճանապարհ ընկնի։

— Գյուտը և՞ս գնում է հետը։

— Անպատճառ։ Պետք է հարթել մեր ճանապարհը դեպի Դուռը. շուտով գործներս կընկնի Պարսկաստան։ Ահա՛ և Գյուտը։

Սենեկապետի ուղեկցությամբ գալիս էր Գյուտը ճանապարհորդական զգեստով։

— Արդե՞ն,—հարցրեց Վասակը։

— Եկա հրաժեշտ ողջունի,—ասաց Գյուտը,—պարսիկն ինձ է սպասում:

— Ո՞վ կա մոտը:

— Դենշապուհը, Վեհմիհրը և Որմիլզը: Շատ փսփսացին ներսը: Գլուխը լցնում են երեկ:

— Եթե կարողանաս նրանց կորուստի մատենել... Մեր գործի կեսը կատարած կլինես: Ճանապարհին սկսիր կամաց-կամաց ինձ բանսարկել. պատասխան թղթի հանցանքն ինձ վրա դցիր և մտերմացիր հետը: Աղաչիր թող ընդունել տա քեզ արքային: Նախապես տես Հազարապետին և հույս տուր, որ ես ու իմ կուսակիցները կջանանք զուխ բերել ուրացումը: Արքան որ քեզ կունկընդորի՝ ամբաստանիր առաջ խոսրովին և ասա Դենշապուհին, Վեհմիհրին ու Որմիլզին: Ասա մարդպանը արքային հավատարիմ մարդիկ է խնդրում: Եթե այս հաջողացնե՞ս, իշխպն:

— Ջանք չեմ խնայի, տեր մարդպան:

— Է՛, բարի ճանապարհ մաղթենք քեզ,—ասաց Վասակը:

— Ես շտապեմ, այո, ինձ են սպասում,—ասաց Գյուտը:

Նրանք ողջագուրվեցին, և Գյուտը հեռացավ:

Մինչ ուշ երեկո Արտակն սպասում էր Ռշտունյաց նախարարին, անհամբեր ու քաղցր: Նա տենչում էր Ռշտունյաց նախարարի հետ խոսել նրա աշխարհի մասին, նրա ամբողջի, ընտանեկան կյանքի, ամեն բանի մասին, որ շրջապատում են թանկագին էակին: Եվ ինչ էլ որ խոսի, պատմի Ռշտունյաց նախարարը՝ մեծ խանդավառությամբ կունկնդրի ինքը: Արտակը հարազատի, մրտերիմ անձի պես էր զգում Ռշտունյաց նախարարին:

Նախարարը ուշանում էր սակայն: Մութն ընկավ, և տան շուրջը խորացավ լուռթյունը: Միայնության անձկություն եկավ Արտակի հոգուն: Նա տխրեց: Դուրս եկավ օթեանից և թիկնապահի հետ գնաց Արտաշատի փողոցներով: Քաղաքը քնում էր: Մի դռնից երևալի լաց լսվեց: Մի ուրիշ դռան, վառված մարխը ձեռին լուսավորում էր բակն ու ինքն իրեն մի դեռահաս աղջիկ: Նա ճրկվում էր ուռննու պես՝ մարխը վերովար անելով և լույս տալով ախոռում զբաղված մի հասակավոր մարդու, որը դուրս նայեց և հանկարծ, երբ լույսի ցոլքն ընկավ Արտակի վրա, ցնցվեց և աչ-

քով արավ աղջկան։ Աղջիկը շհասկացավ և ետ շրջվեց, նայեց Արտակին։ Նա այնքա՛ն նման էր Անահիտին... Արտակն ուզում էր կանգ առնել, բայց ամոթխածությունը կաշկանդեց նրան։ Աղջիկը լույս արեց նրան, համարձակ նայելով նրան։ Արտակն անցավ։ Նա սիրեց այդ աղջկան միայն նրա համար, որ նա նման էր Անահիտին։ Փողոցի խավարը գրկեց նրան։ Շուտով նա հասավ տաճարին և նրա պարսպի դռանը կանգ առավ։

— Բախի՛ր,—հրամայեց թիկնապահին։

Թիկնապահի բախոցին հետևեց ինքսից մոտեցող քայլերի ձայն։

— Ո՞վ է,—հարցրեց ներսից մոտեցողը։

— Բա՛ց արա, իշխանն է։

Դուռը բացվեց, և Արտակը մտավ տաճարի գավիթը։

— Ո՞ւր է Նղիշն վարդապետի խուցը,—հարցրեց Արտակը։

Դուռը բաց անողը առաջնորդեց նրան գավթի մի անկյունի խուցը, որի նեղ պատուհանից մուսյլ մի լույս էր երիզում գավթի քարերի վրա։

Թիկնապահը բախեց դուռը։ Դուրս հկալվ Նղիշն վարդապետը ճրագը ձեռին։ Նա լույսը բռնեց Արտակի դեմքին և մեղմիկ ժպիտով ասաց.

— Բարի՞ է, իշխան, նե՛րս հրամայիր։

— Բարի է, հայր սուրբ,—ասաց Արտակը,—հյուր եկա, կը-հյուրընկալե՞ս։

— Ի՞նչ ես հրամայում, իշխան, աստված ուղարկեց քեզ։

Նրանք մտան ներս։ Թիկնապահը նստեց քարի վրա։

Մուսյլ տուֆի* խոնավությունը տխրաշուք տեսք էր տալիս պատերին և կամարակապ* առաստաղին։ Հատակին փռած մորթու առջև դրած էր մի կաղնու գրակալ, որի կաշվե հենարանին հանգչում էին ճրագի լույսից դեղնած մատյանի էջերը։ Գետնին փռած էր մի խշտյակ մորթե վերմակով։

Նղիշն վարդապետը հրամցրեց նախարարին իր մորթին և ինքը չոքած նստեց խշտյակին։ Նրա երազկոտ աչքերի մեջ կորով էր նկատվում, որ վերջին օրերի դեպքերի ներշնչումն էր։

— Ի՞նչ է խորհում ձեռնարկել ուխտը,—հարցրեց Արտակը, ակնարկելով հոգևորականների միաբան համաձայնությունը՝ դիմադիր կանգնելու Հազկերտին։

— Ուխտը ավարտեց Այրարատյան աշխարհի կողը ըմբոս-

տության,—աչքերն հատակին ասաց Եղիշեն,—մի երկու օրից կսփռվենք լեռնային աշխարհները:

— Եվ նախարարենք՝ կլինեն ձեզ հետ:

— Ով կամենաւ Այս պատերազմի մեջ ոչ ոք չի նկատում, թե ով է իր հետ*: Ամեն անձ կգնա թեկուզ մենակ: Վերացաւ երկյուղը, տեր իմ. ոգին հառել է և հաղթում է ահա:

— Հուսանք, թե կհաղթենք նաև պատերազմի դաշտում,—ասաց Արտակը ուրախ շեշտով:

— Հաղթանակի ոգին կլինի զորավիգ: Զկա այլևս պարտություն, երբ մարդ գրված է մահվան: Այնպիսին ուժ է անսպառ և կործանիչ ամեն հակառակի: Մահվամբ կհաղթի նա մահվան և կապրի անմահ ոգի: Կյանքը մահով է անցնում դեպի իր գոյը հետագա:

Արտակը ներշնչեց Եղիշեի խոսքերով: Նա ղգաց, թե ինչ ահեղ ուժ է մարդ, երբ մահի երկյուղ չունի: Ահա մի մարդ, որին չես կարող այլևս հաղթել: Միակ զենքը այսպիսիի դեմ մահն էր, այն էլ ահա ուժ չունի սրա դեմ:

— Սակայն և կույր է այն մահը, որ չունի ոգու ներշնչում: Պետք է գիտակից ընդունել մահը: Եվ ճշմարիտ է ասել ոման մեր հներից, թե «մահը ոչ գիտակցած՝ մահ է, մահը գիտակցած՝ անմահություն»³⁵:

Խցի դուռը բացվեց մեղմակի, և գիշերվա մռայլից ներս լողաց Եզնիկ Կողբացու խրոխտ դեմքը՝ առյուծի բաշով շրջանակված: Նրան հետևեց Ղևոնդ Երեցը վառվռուն աչքերով և ժպտալի: Հետևից երևացին այլ գլուխներ:

— Ողջույն,—ասացին մտնողները:

— Հրամայեցե՛ք,—ասացին Եղիշեն և Արտակը՝ վեր կենալով: Արտակը խոնարհվեց և առաջարկեց իր մորթին:

— Մի՛ նեղվիր, իշխա՛ն,—ասաց Եզնիկ Կողբացին,—մենք սովոր ենք գետնախշտի կյանքին:

Ասաց ու զնաց նստեց Եղիշեի խշտյակին: Մյուսները տեղավորվեցին նրանց կողքին և անգամ սառը քարին:

— Բարի՞ է, իշխա՛ն,—հարցրեց Եզնիկ Կողբացին:

— Տարածամին եկա այցելելու,—ասաց Արտակը,—փարատելու միայնությունս: Նախարարները մեկնեցին: Շուտով կմեկնեմ նաև ես:

— Աստված ընդ քեզ,—բարեմաղթեցին բոլորը:

— Եվ ընդ ձեզ,—սլատասխանեց Արտակը:

Հետո հարցրեց.

— Ո՞ւր են հոգեւոր տերը և մյուս եպիսկոպոսները:

— Հանդստանում են, իշխան,—ասաց Եղնիկ Կողբացին:

Արտակը մի փոքր սպասեց և ապա նայեց Եղնիկ Կողբացուն, ժպտաց մեղմ.

— Ես իմացել եմ, երբ Աղեքսանդրիա էի, որ դու իմաստասիրության գրքի ես նվիրել քեզ:

— Սակաւ ինչ և շնչին: Գրում եմ հղժը պարսից քեշին*): Վաղուց հետեւ մովսէսեան մովսէսը**) զրախոսում էր մեր կրօնի և գիտության մասին: Չէի կամենա համեստությունս խռովել և գիտունների շարքը մտնել անկոչ: Օրենք չէ գիտուններին զոռոզանալ, ուր մնաց թե նվաստիս: Սակայն երբ մովսէսեան մովսէսը՝ մեծամիտ այնքան, որքան տգետ՝ մարտնչում է ընդդէմ բարձրագույն գիտության՝ մեզ պարտ է արժանին հատուցել արժանիին:

— Հաւան եմ, և մանավանդ թե սիրելի է իմ մտքին քո գործը,—ասաց Արտակը,—զորական գործը չի թույլ տալիս զբաղվել իմաստասիրութեամբ. սակայն եթե լինի՝ հաճույքով կընթերցեմ: Ունե՞ս որեւէ գործ աշատեղ:

— Հառաջաբանութիւնը պատրաստ է,—ասաց Եղնիկ Կողբացին:

— Պարտաւոր կաններ ինձ, եթե ցույց տայիր:

Եղնիկ Կողբացին նշան արաւ մի երիտասարդ աբեղայի, որ դուրսը մթան մեջ կանգնած ամբողջովին լսելիք էր դառել: Աբեղան գնաց:

— Աղեքսանդրիայում ես այլ բնաբան հղացա ի սլաշտպանութիւն Արիստոտելի ընդդէմ Պղատոնի³⁶: Սակայն արյաց հարձակումն ստիպեց ինձ քեշին ընդդէմ ճառել³⁷: Ափսոս միայն, որ փոխանակ մեծ գիտունի՝ ստորնագույն և պարզունակ իմաստակին պիտի ընդդիմախոսեմ:

Եկաւ աբեղան, բերեց մի բավական ստվար մատյան և տրվեց Եղնիկ Կողբացուն: Սա առաւ մատյանը, խնամքով, առանձին սիրով սրբեց իր մազմզոտ ձեռքերով և ապա մեկնեց զեպի Արտակը: Հետաքրքիր Արտակը, որ մատենասեր էր և սակաւ անդամ չէր հպել մատներով մատյաններ, ինքը ևս նույնպիսի շար-

*) Եղծ՝ հերթում, քեշ՝ կրօն:

**) Մոզայետների մոզայետը, պարսիկ կրօնապետը:

ժուժով ընդունեց մատյանը: Նա կարդաց բարձրաձայն. «Երբ աներևութից և նրա մշտնջենավոր զորությունից է կամենում խոսել որևէ ոք՝ պարտավոր է միտքը հստակել և աչքերի ճպիտը մաքրել, որպեսզի...»³⁸:

Շարունակությունն Արտակը կարդաց մտքում: Լուսթյան մեջ բոլորի աչքերը հառել էին երիտասարդ իմաստասեր նախարարին, որ այս փոթորկալի օրերում անգամ հետամուտ էր գիտության: Արտակը խորասուզվեց ընթերցանության մեջ. նրա ճակատի մեկանները երբեմն թեթև կծկվում էին, աչքերը կկոցվում՝ որևէ նորաստեղծ իմաստի հանդեպ:

— Եթե արհավիրքն այս տարի անցնի՝ թերևս կավարտե՞ս, — հարցրեց Եղիշեն Եղնիկին:

— Հույս ունեմ, — ասաց Եղնիկը մոտորմունքի մեջ և աչքերը դետնին:

Արտակը մատյանը դրեց իր ծնկներին և վեր նայեց: Նա ըզգուշացավ գովել Եղնիկին նրա բարձր մտքի և դասական ոճի համար՝ համարելով իրեն ոչ պատշաճ քաջալերել զիտունին: Բայց նրա աչքերի փայլը և խորասուզվ լուսթյունը ավելի պերճախոս ցույց տվին նրա հիացումը: Սա զգաց Եղնիկը, զգացին և մյուսները, և նրանք էլ իրենց կողմից հարգանքով և զորովով նայեցին Արտակին:

— Հայր սուրբ, — խոսեց Արտակը, — պատասխան թղթի մեջ դու ճառեցիր թե՛ «նրա անունը արարիչ է երկնի և երկրի, իսկ առաջ, քան երկիրը և երկինքը, որպես ինքնագո ինքնանուն է»³⁹: Կարո՞ղ է այլ արարիչ չլինել՝ այսինքն տիեզերքը անստեղծ:

Եղնիկը պատասխանեց.

— Եթե ինքնագո է, ապա և անստեղծ է, անսկիզբ, անժամանակ և անիմանալի:

Իմաստասիրական այս զրույցը խորացավ այնքան, որ մյուսները ևս մեջ ընկան և սկսեցին տրամախոսել: Լուռ էր միայն Ղևոնդ Երեցը: Երբ այս վեճը հանգում էր իր վախճանին, նա խոսեց.

— Զայրալին մովպետան մովպետի տգիտությունը չէ: Ահա Միհրնեսեհը, որ կոչվում է հերպետան հերպետ*) : Թող լինե՞ր ամենիմաստ և գերիվեր քան մեզ իմաստուն: Այդ ո՞ր իրավուն-

*) Իմաստունների իմաստուն:

քով է բռնանում մեր հոգուն բռնավորը։ Ստրուկ է այն բռնավորը, որ կամենում է ստրուկ տեսնել մեզ։ Սա՛ է զայրալին։ Եվ ինչպե՞ս թույլ տանք, որ ստրուկը տեր դառնա ազատ հոգուն։ Ո՞ւմ բողոքենք մեր հոգու ստրկության համար՝ եթե մենք մեզ թույլ ենք տրվել ստրկանալ։

Արտակին շատ դուր եկավ Ղևոնդ Երեցի այս ջերմ ատելությունը դեպի բռնությունը. բայց նա կոամենում էր շոշափել նրա հասկացողությունը քրիստոնեական մի հակասության, որ կար, ըստ երևույթին, նրա խոսքի մեջ։

— Իսկ ինչպե՞ս կհաշտեցնես այդ միտքդ, հայր սուրբ, փրկչի այն խոսքին, թե «մի՛ կալ հակառակ շարին»։

Ղևոնդ Երեցը բորբոքվեց.

— Այլևս ի՞նչ քրիստոնյա կմնա, եթե ես կդառնամ կրակապաշտ և հնար չեմ ունենա ոչ կանգնելու. հակառակ շարին և ոչ էլ լինել հնազանդ նրան։ Չարին հակառակ շինելու համար դեռ քրիստոնյա պետք է մնալ։ Հետո՝ պետք է ազատ կամենալ, Կամքը սուրբ է։ Չե՛մ կամենում և վե՛րջ։ Ե՛ս եմ ազատ ընտրել իմ հավատը և չե՛մ կամենում ուրանալ։ Իմ հոգին ե՛ս եմ կամենում փրկել կամ կորցնել։ Չե՛մ կամենում ոչ ոքի բարիքը իմ կամքի հակառակ։ Ես ազատամարտ եմ մարտնչում։ Եվ իմ կամքի առաջ պետք է ոչնչանա ամեն ինչ. և՛ դորք, և՛ կուռք, և՛ արքա, և՛ իմաստուն։

— Բարի, հայր սուրբ, պատասխան թղթի մեջ դու ճառեցիր թե՛ «այս հավատից մեզ չեն կարող խախտել ո՛չ մարդիկ և ո՛չ հրեշտակներ»։ Դու մարտնչում ես նաև հրեշտակների՞ դեմ։

— Թո՛ղ և հրեշտակների դեմ, եթե նրանք փորձեն ճնշել իմ հոգին։ Ո՛չ մի երկրային, ո՛չ մի երկնային զորություն չունի իշխանություն իմ հոգու վրա։ Հոգին ազատ է։ Հրով ու սրով պիտի ջնջել բռնակալությունն աշխարհիս երեսին...

Ունկնդիրները ոգևորվեցին, ազդվեց նաև Արտակը։

— Պիտի գան մտնեն մեր ընտանիքները, ոչնչացնեն մեր լեզուն, ապականեն մեր բարքերը, խառնակեցություն մտցնեն մեր ընտանիքում։ Ի՞նչ. պարսկերե՞ն պիտի խոսեմ, Գողթան երգե՞րը⁴⁰ չերգեմ, հոյակապ մատենագրությունը խորթանամ, նախնյաց ճարտարապետությունը լքեմ... Ո՛չ, առավել քաղցր է մահը։

— Ճշմարիտ է, հայր սուրբ,—ասաց Արտակը,—հաղթե՛նք, ընկճե՛նք մեր ոգու թշնամուն։ Ազատությունը վեր է կյանքից։

— Զե՛մ կամենում, կամենո՛ւմ եմ, ե՛ս եմ կամենում, ե՛ս չեմ կամենում. ա՛յս եմ կամենում, այն չե՛մ կամենում: Ես ի՞նքս եմ և այլ ո՛չ ոք, չե՛մ կամենում լինել այլ ոք: Սուրբ է իմ կամքս, և առավել սուրբ ազատությունս: Ես եմ իմ տերն ու ծառան: Այսպես պետք է լինի մարդ:

— Օրհնյալ լինես, հայր սուրբ,—ասաց Եղնիկը,—դու հույս ես, դու ազատություն ես:

— Կամեցե՛ք և կունենա՛ք. կամեցեք և մարտնչեցեք, զոհեցեք կյանքը՝ վերցրեք ավելի թանկը—ազատությունը: Ստրկահոգուն ատելի է ազատությունը, ազատության արժանի չէ ամեն մարդ: Գարշելի է հոգեկան ստրուկը: Ստորնագույն է, քան անասունը, քանի որ անասունն անգամ ձգտում է ազատության:

Մարտիկ իմաստասերը լռեց: Բոլորը բոցավառ աչքերը խոնարհել էին գետին: Արտակին խոր ազդեց Ղևոնդ Երեցի կորովի և ազատասեր ոգին:

«Սա լեռներ կշրջի և ծովեր կճեղքի»,—մտածեց նա:

— Հաղթենք, հաղթենք բռնակալին, ապրենք ազատ մեր սիրելի հայրենիքում,—գոչեց նա ողևորված և ավեր ուժգին զարկեց իր սրի երախակալին*:

Մինչև ուշ գիշեր տեկեց այս վառ զրույցը նախարարի և իմաստասերների մեջ: Արտակը համարեց, որ ժամ է մեկնելու: Նա վերկացավ և խոնարհ ողջունեց:

— Մնացե՛ք խաղաղությամբ,—ասաց նա,—մինչև արժանի լինենք ազատության:

— Երթա՛ս խաղաղությամբ, իշխան,—բարեմաղթեցին իմաստասերները միաբերան և վերկացան:

Արտակը մեկնեց:

Աքաղաղներն սկսեցին ձայն տալ իրար: Արտաշատը խոր քրնած էր: Միայն մարդպանի ապարանքից լույս էր ցայտել ծառերի բներին: Այնտեղ արթուն էին և ուլ գիտե ինչեր էին խորհում: Արտակը հասավ արքունական տուն և գնաց իր օթևանը:

Երկար շէր կարողանում քնել: Աչքերը բաց նայում էր առաստաղին և ունկնդրում գիշերվա հոսելուն: Նա դեռ Ղևոնդ Երեցի խոսքերի տպավորության մեջ էր: Ճշմարիտ էր Երեցը: Մի ազդի ուժը նրա գիտակցության մեջ է, գիտակից ազգը չի կորչի: Գիտակցությունը մեծ ուժ է: Ի՞նչ է հունական ազգը, շա՛տ երկիր է զրավում. բայց նա տվեց Արիստոտել, Պլատոն, Սոֆոկլես ու

Պյութագորոս, տվեց Ակրոպոլիս, գիտություն, իմաստասիրություն, գրականություն, զորք և ուժեղ տերություն: Մենք ևս իմաստասեր ենք, արվեստի տեր, հոյակապ լեզու ունենք, որով կարելի է ճառել Արիստոտել ու Պղատոն: Մենք իմաստասերների ունենք, որ քննում են աշխարհը: Մենք Մեծն Տիգրան ունենք, Մուշեղ Մամիկոնյան⁴¹, մենք դարերով դիմագիր ենք կանգնել Ասորեստանին, Հռոմին, Հունաստանին: Մենք ոգի ունենք և միտք, մենք ազգ ենք: Կկորչենք մենք: Ո՛չ: Մենք կհաղթենք և արյաց պետության: Դրան առհավատչա՛յա Վարդան Մամիկոնյանը, Ասոմ Գնունին, Արտաշատի զինվորները, Այրարատի ժողովուրդը, երիտասարդ հեծյալները, Արծվին, որ սմբականերով տրորում է պարսիկ զինվորին: Ո՛չ, չենք մեռած, կանք և պիտի մնանք հավիտյանս հավիտենից:

Արտակը հաճույք էր զգում, որ չի քնում և մտածում էր ոգու մասին: Այդ ոգին աներևույթ էր մարդկանց մեջ և հանկարծ հարյավ և բոցավառվեց: Կրժն մեռնել այդ ոգու համար:

Միայն լուսադեմին սողո՜ւկող քունը գրկեց նրան, և նա սուղվեց մի այլ աշխարհ:

Վասակը չէր քնած: Նախարարների բացակայությունը նրան թե տվեց: Նա ասպատակ այրուձի ուղարկեց Այրարատյան դաշտավայրը՝ զսպելու ժողովրդական շարժումը: Նա զարմանալի համառությամբ լրտեսների միջոցով որսում էր ըմբոստներին:

Գաղիշոյի հետ առանձին և երբեմն էլ Ռշտունյաց Արտակի հետ հաճախ էր խորհրդակցում խռովությունը զսպելու մասին: Որսւ՜ղեց, որ Գաղիշոն կայցելի երկրի մյուս նախարարներին՝ Ասպհունյաց Մանեճին, որը, ճիշտ է, մասնակցեց պատասխան թղթին, բայց շատ վերապահ՝ դիրք էր բռնել, ապա և Գաբեղենից Արտեն նախարարին, Բագրատունյաց Տիրոցին, Ուրծա Ներսեսին և այլ նախարարների՝ իրենց կողմը գցելու և լարելու Մամիկոնյանի կուսակիցների դեմ:

Պարսիկ մեծամեծների համար այլ դիրք մշակվեց: Քանի որ Վասակը հետամուտ էր Գյուտի միջոցով նրանց տապալելու՝ ըսկըսեց շատ մտերմական և սիրալիր վերաբերմունք ցույց տալ նրանց: Դենշապուհին, Վհհմիհրին և Որմիզդին հաճախ էր հրա-

վիրում զրույցի և ընթրիքների, լցնում ականջները իր հավատարմության առականերով, հիմարացնելու համար շողոքորթում էր նրբանց և գովաբանում:

Նո շմնացին և պարսիկ մեծամեծները՝ բարեկամական ցույցեր անելով: Վասակի համար սարքում էին ճոխ ընթրիքներ և վստահեցնում, որ խոսքովին հրահանգել են լավ խոսել մարդպանի մասին պարսից արքունիքում:

Լոնց մայրաքաղաքը այնքան աղմուկներից հետո: Ռշտունյաց նախարարը հրահանգներ ընդունելով Վասակից՝ քայքայել Վարդանի գործը՝ ճանապարհ ընկավ Ռշտունիք: Արտակը, որ անձկությամբ սպասում էր այդ օրվան, սրտի թրթիռով ընկերացավ նրան:

Դենշապուհը սկսեց հետախուղել Վասակին և Գաղիշոյին: Խորամանկությունն ու խարդավանքը ծածուկ թունավորում էին մըթնոլորտը:

Ռշտունյաց աշխարհը անտառների մռայլով, խոր ծործորների տամկությամբ և բարձրագագաթ լեռների լուսապայծառ ժպիտներով ձգվում էր Բղնունյաց ծովի հարավային ափերին և անդորր էր ինչպես նախաստեղծման օրերին, երբ մարդկային էակը չէր շրջում՝ խանգարելով նրա կուսական անդորրը:

Ռշտունյաց նախարարի ամրոցը հազիվ էր երևցնում իր գրանիտե բուրգերը՝ հսկայական և սաղարթախիտ սոճիների թանձրության միջից:

Դարբասի մոտ գլուխը կրծքին կախած քնել էր պահակը, և շնայած որ բացվում էր լույսը, դեռ ամրոցից չէր լսվում ոչ մի շշուկ: Աքաղաղները միայն ողջունում էին նոր օրը, և լուսաստղը թախծում էր՝ անտառներին ու անդունդներին ուղղելով իր հավիտյա ճառագայթները:

Ամրոցի մեկուսի օթեաններից մեկում գունատվում էր ճրագի լույսը: Անկողնու մեջ նստած էր դալուկ Անահիտը և աչքերը լայն բացած նայում մի կետի: Նա անշարժ էր՝ իբրև մարմարե արձան: Նրանից հեռու, անկյունում մի արմունկը մյուս ձեռի բռնան մեջ դրած և ափին կղակը դրած նստել էր նրա դեռահաս քույրը՝ Աստղիկը, և վշտով նայում էր նրան: Երկյուղը դողում էր

ներա սրտում: Անկողնուն ծառայող Անահիտը հալվում էր մեղրամոմի պես, և երևում էր, որ նա հիվանդ էր հոգեկան մի սրտամաշ հիվանդությամբ: Նա թելն ընկած, անհույս ու անուժ նայում էր մի կետի, և զգացվում էր, որ մտքերը շատ են հեռու այս օթևանից, այս ամրոցից, անգամ Ռշտունյաց մառախլապատ աշխարհից:

Պատի տակ նստած Աստղիկը, ու հուսահատի աչքերով էր հետևում հիվանդին, երևի սպառել էր իր հուսադրական խոսքերն ու հորդորները, որ հիվանդը շմտածի: Սակայն, կամենալով փարատել դիմացինի անձկությունը, ինքն էլ էր հիվանդացել: Այն զգացմունքը, որ հիվանդին տոգորել էր մի հայտնի պատճառով, հիվանդապահին էլ էր դիպել անհայտ պատճառներով:

— է, Անահիտ, վերջը...—սկսեց հիվանդապահը՝ նեղսրտելով և խղճահար նայելով հիվանդին:—Մտածելով ի՞նչ գուրս կգա: Մատաղ կյանքդ խնայիր դոնե:

Անահիտը, որ անճանաչելի էր դառել, աչքերը պաղած միկնույն կետին՝ շարունակեց արձանանալ: Նա հաղիվ լսեց բազում անգամ իրեն ասած հորդորանքի խոսքերը: Ոչ մի խոսք, ոչ մի բան չէր կարող բուժել նրա վերքը: Դա այն զգացմունքն էր, որ տածում է մի էակ դեպի մի այլ էակ և միայն մի բուժումն ունի. տեսնել նրան, անէանալ նրա էության մեջ, միանալ նրա էության:

— Անահիտ...—խոսեց կրկին Աստղիկը,—լսի՞ր ինձ, է՛...

Անահիտը չփոխեց ոչ իր դիրքը, ոչ էլ լուծվունը խզեց: Նրա աչքերում անհուն թախիժ կար, որ համակում էր հիվանդապահին: Սրա սիրտը մղկտում էր և այրվում:

— Անահիտ,—երեքնեց Աստղիկը:

Անահիտը նայեց նրան և փղձկալով ընկավ բարձին: Անբացատրելի անուշ լացը հանգստացնում էր Անահիտին:

— Միամիտ էի, ուրախ էի, առողջ էի, որտեղի՞ց եկավ լըցվեց սիրտս:

— Հույսդ ծով արա. փակված դռան բացվել կա,—ասաց Աստղիկը:

— է՛...—հառաչեց Անահիտը և աչքերը փակեց:—Մինչև կգա՝ ես կհալչեմ, ծուխ կդառնամ՝ կցնդեմ: Կգա շատ կփնտրի՝ չի գտնի, շատ կկանչի՝ չեմ դառնա...

Անահիտը պարզապես կաշկանդվել էր մի հիվանդագին դյուրզգացություն, չափազանց խորացրել էր իր պարզ ու հասարակ

զգացմունքը: Նա լռեց: Նա մահատիպ էր, բայց վսեմացած: Սիրո զգացումը անհունացրել, խորացրել էր այդ լեռնային պարզ աղջկան: Նրա աչքերում ցոլում էր խոր իմաստը սիրո, որ միայն ընդունակ է հասկացնել մարդու, թե որքան խորն է կյանքը:

— Դիտե՞ս ինչ, Անահիտ, ես էլ եմ սիրո տեր,— ասաց Աստղիկը ժպտալով...

Անահիտը տխուր նայեց նրան.

— Ո՛չ,— հռոպեց նա:

— Ես էլ եմ սիրո տեր,— կրկնեց Աստղիկը,— ես քեզանից առա սերը, ես էլ եմ սիրում, բայց չգիտեմ ում: Ես էլ եմ սկսում թախծել, սպասել նրան, իսկ նա չկա...

— Ոչ, ոչ, շքնկենս սիրո ձևերը Զգիտե՞ս ինչ է, կտանի հետը, կտանի, կկորցնի աշխարհ-աշխարհ, ետ չես դա:

Ներս մտավ մի բարձրահասակ երիտասարդ կին, որի հագուստից երևում էր, որ իշխանական տան բարեկամուհիներից է: Նա կապույտ աչքեր ունեւր և ծիրանի մազեր: Նա հանդարտ, ուտնների ծայրին մոտեցավ և ձեռք դնելով Անահիտի ճակատին՝ շոյեց հուշիկ:

— Անահիտ, աղջիկս, հերիք է,— ասաց նա թախծալի և սրբ-տամաշ ձայնով:

Անահիտը լուռ, աչքերը լայն բացած նայեց մորը և հայացքը երկար ժամանակ խորասուզված մտորեց, մտորեց և մտքով կրկին հեռացավ, կորավ:

— Ի՞նչ անեմ, ի՞նչ անեմ,— շվար, հուսահատ շնչաց մայրը:

— Եկա՞՞մ կախարդուհին, մայրի՛կ,— հարցրեց Աստղիկը:

— Ախ, ի՞նչ գա, ի՞նչ պիտի անի. սրա ցավը չիմացանք...

— Կիմանանք, մայրիկ, մի օր կիմանանք:

— Ախ, անիծվե՛ր՝ չհանդիպեր այս ցավը մատաղ զավակիս: Զլիներ, չհանդիպեր հատորիս...

Անահիտը կշտամբանքով նայեց մորը.

— Մայրիկ, մի...

Մայրը ժպտաց և թախծալի աչքերով նայեց աղջկան:

Սեւդեմ մի պառավ կնոջ հետ ներս մտավ մի հասակավոր, խստադեմ տղամարդ, թավ հոնքերի տակից նայեց Անահիտին և մոտենալով կանգնեց նրա գլխավերևը: Դա Անահիտի հայրն էր:

— Ինչպե՞ս է,— հարցրեց նա բարկացկոտ ձայնով:

Մայրը երկյուղալի աչքերով նայեց նրան և լռեց:

— Ինչպե՞ս ես,— դիմեց հայրը Անահիտին:

— Ինչպե՞ս պիտի լինի, մարդ աստծո: Տկար է,— ասաց մայրը:

Անահիտի հայրը մտածեց և ապա դիմեց կնոջը,— իսկ ե՞րբ պիտի լավանա:

Կինը, որ, ըստ երևույթին, սովոր էր իր ամուսնու նման տարօրինակ խոսելուն՝ լուրջ պատասխանեց.

— Չգիտեմ, տեսնենք:

Հայրը դարձավ Անահիտին.

— Դո՛ւ ասա, ե՞րբ ես լավանալու:

— Չգիտեմ, հայրիկ,— պատասխանեց Անահիտը տկար ու տխուր:

— Ինչո՞ւ չգիտես. հիվանդը դու չե՞ս:

— Ես եմ, բայց հիվանդությունս իմ կամքով չէր:

— Ապա ո՞ւմ կամքով էր:

— Աստծո:

— Ես աստծո հետ զործ շունեմ,— զայրացած խոսեց հայրը,— լավացիր. տե՛ս, որ վաղը լավացած լինես:

Հետո դարձավ սեւադեմ պառավին.

— Բժժանքներդ սկսիր:

Պառավը մասնագետի լրջությամբ շատ նշանակալից արտահայտություն տվեց իրեն, ծոցից հանեց շորի կտորտանքի մեջ փաթաթած շոր խոտեր և ծաղիկներ և սկսեց երգել ու խոտեր ցանել Անահիտի անկողնին:

— Վարդ ցանեմ, վարդ ծաղկես, շուշան, հասմիկ, նարգիզ դառնաս, ցավդ խոստ՝ շորանա, թափի, սիրտդ մայիս՝ բացվի:

Հետո հանեց ինչ-որ խմորեններ և բթամատով մի պտղունց կտրեց.

— Սե ագռավի ճրագու, վագրի ոսկորի փոշի, քսիր բերնիդ, ցավդ կփարատվի:

Խմորը մեկնեց Անահիտին, բայց նա մերժեց ընդունել:

— Վերցրո՛ւ, վերցրո՛ւ,— հրամայեց հայրը:

Անահիտը գիտեի հոր անկոտրում բնավորությունը, ուստի ընդունեց և կուլ տվեց խմորը:

— Սանդարամետի հրամանով, դեերի կախարդանքով ցավդ հովին, հովերը ծովին. ծովը կուլ տա, անդունդը խմի, անհետ անհետի ցավդ:

Հայրն անհամբեր ու անհանգիստ նայում էր Անահիտի լավահալուն:

— Է, հիմա թեթևացա՞ր,—հարցրեց:

— Թեթևացա, հայրիկ,—ասաց Անահիտը, որ ազատվի հոր ճնշումից:

— Դե, տես, վաղը ճանապարհ ենք ընկնում տուն:

Սարսափով նայեց Անահիտը հորը և գունատվեց: Բայց քանի որ անկարող էր առարկել խստահամբույր հորը՝ լռեց:

Հայրը դուրս ելավ: Մայրը գրկեց Անահիտին և գուրգուրեց.

— Ջեմ տանի քեզ, մի վախենա: Ծս կապուկեմ սուտ հիվանդ, կամանք:

Ներս մտավ մի տիկին ավելի տարեց, քան Անահիտն ու Աստղիկը: Նրա շարժուձևը մատնում էր, որ նա կարևոր դիրք ունի ամրոցում:

— Անահիտ, ինչպե՞ս ես,—հարցրեց հրամայական քնքշությամբ տիկինը:

— Լավ եմ, քույրիկ,—պատասխանեց Անահիտը:

— Լավացի՞ր, լավացի՞ր, իշխանս գա քեզ առողջ տեսնի. նրա ձեռից չենք ազատվի, որ հիվանդ տեսնի քեզ:

Անահիտը անհուն ժպտով ու երազկոտ թախծով* նայեց տիկնոջը:

— Ախ, քույրիկ, ես չեմ լավանա...—հառաչելով ասաց Անահիտը:

— Մի՞ ասիր, ի սեր աստծո, դու էլ, սուտ հիվանդ,—հրամայական շեշտով ասաց տիկինը, որ Ռշտունյաց նախարարի կին լինելով՝ սովոր էր հրամայական ձևով խոսել թե կշտամբելիս և թե գուրգուրելիս:

Նա նման էր Անահիտին, բայց գեր էր և հուլանի: Սև անփայլ մազերը կարծես խանձում էին նրա ճակատն ու վիզը, ածուխի գույնի վերածելով ամեն ինչ, որին հպվում էին: Նրա հրամայական դեմքը գեղեցկության տիրակալությամբ էր լցնում օթեանը: Եվ ինքնագոհ, ինչպես ամեն հաղթող, նա նայում էր քրոջը և հույս ներշնչում նրան:

— Ապաքինվիր, Անահիտ, քեզ տանեմ Աշտիշատ,—ասաց իշխանուհին և դուրս եկավ օթեանից:

Մայրը վեր կացավ, շույց Անահիտի մազերն ու ճակատը և զնաց իշխանուհու հետևից: Հեռացավ նաև պառավը:

— Մի փոքր մոտեցիր պատուհանին, Անահիտ,—ասաց Աստղիկը:

Անահիտը նվաղ նայեց Աստղիկին և աղաչական հայացքով մերժեց:

— Ո՛հ, ո՛հ, վեր կաց, սիրտդ կբացվի,—ասաց Աստղիկը և մոտեցավ գրկեց Անահիտի իրանը: Անահիտը վեր կացավ և կիսամերկ գնաց դեպի պատուհանը, նստեց աթոռակին: Նրա աչքին բացվեց անդնդախոր ձորը, որ գնում էր դեպի Բզնունյաց ծովը: Ներքևից ճերմակ վիշապի պես վեր էր սողում մեղը, որի գլուխը ոսկեղօծվել էր արևի առաջին ճառագայթներով: Մի թախծալի ճանապարհ շիկահեր ժապավենով գնում էր դեպի ծովը: և կորչում լեռնաստանում՝ ինչպես մշուշի մի թել: Հորիզոնի խորքում թափանցիկ ամպ ասես, թե փոշու շարասյուն՝ սուղվում էր լեռների պարը: Այնտե՛ղ, այնտեղ է «նա», հեռանում է, կորչում Անահիտից: Մոռացել, խորթացել է նա և գնում է հեռու, հեռու...

— Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ,—արտասանեց Անահիտը, և արցունքի կաթիլները, որ ցայտեցին նրա խորունկ աչքերից, իրենց բյուրեղի մեջ ցուլացրին Ռշտունյաց աշխարհը կախարդական ձևերով:

Աստղիկը եկավ գրկեց նրա իրանը և գլուխը դնելով նրա ուսին, ինքն էլ սկսեց հայացքով հեռանալ դեպի ամպաձև լեռները, որոնք երազի պես կանչում էին, ձգում հեռո՛ւ: հեռո՛ւ:

Պարսկաստանի լեռնադաշտերում դեռ բավական ցուրտ էր: Խոսրովը Կոդակի և Գյուտի հետ ձիավարում էր ավազուտ դաշտում: Զանձրությն ու հոգնությունը լռակյաց էին դարձրել նրանց: Եվ այդ լռության մեջ ամեն մեկը որոճում էր այն դավի մասին, որ ինքը նյութում է մյուսի դեմ: Դա կարճում էր ճանապարհի երկարությունը: Քաղցր էր հուսալը, որ տապալված հակառակորդի դիակի վրայով կարելի էր մի օր հասնել ավելի երջանիկ օրերի:

Ճանապարհի տաղտուկն ու նեղություններն ավելի ղզալի էին դառել, երբ մի քանի օր առաջ հայտնվեց, որ Տիղբոն գնալն ավելի լորդ էր: Հազկերտը գնացել էր Ապար աշխարհը, բուշանների սահմանները: Ուրեմն նաև Հաղարպետն այնտեղ կլիներ, սեւոք էր գնալ Ապար աշխարհը:

Խոսրովը խոտորել էր ուղղությունը դեպի Ապար:

Յուրտ անձրերը նետահարում էր վերևից, գորշ երկինքը ոչ մի նշան չէր ցույց տալիս պարզվելու։ Բավականին թրջված Կողակը՝ գունատվել դողում էր։ Սմբել էին նաև հոսարովն ու Գյուտը։ Նը-
ժույզները հողմած ծածում էին թրջված ավազը և միալար քրտ-
քրտոցներով վերովար էին անում առաջ։ Օրը երեկոյանում էր և
ցրտում ավելի, անձրևն սկսեց ձյունախառն դառնալ։ Դիմացը
ժայռի բեկորի պես սևին էր տալիս մի շենք։ Դա քարավանատունն
էր։ Տխրած ճանապարհորդներին նա մի փոքր ուրախություն էր
խոստանում։ Բեկորը մոտեցավ և մեծացավ։ Կամարակապ դուռը
դժագրվեց անպատուհան պատի մեջ։ Բայց էակ, շունչ կենդանի
չէր երևում նրա շուրջը կամ առջևը։

Բարակ մի ծուխ կտուրից վեր էր ցայտում և իսկույն զրզ-
զրզվում քամուց։ Կրակի և ջերմության այդ նշանը աշխույժի բե-
րեց հոսարովին, որ այդ օրը չէր խոսել։

— Իջևանենք այստե՛ղ,—ասաց նա և դարձավ դեպի թիկնա-
պահները,—գնացեք տեղ պատրաստեցեք։

Թիկնապահներից երկուսը թռան առաջ։ Նրանք մտան կամա-
րակապ դռնից ներս և շուտով դուրս եկան մի խումբ մարդկանց
հետ։ Նրբ հոսարովը հասավ քարավանատուն՝ այդ մարդիկ առաջ
եկան և խոնարհ ողջունեցին եկվորներին։

— Ուրախ ժամու ժամանեցիր,—ասաց հաստաբեղ, կարճա-
հասակ, քարավանատան լիքը տերը, խեղդվելով իր գեր վզի մեջ։

— Օթեա՛ն և շո՛ւտ,—հրամայեց հոսարովը։

— Հրամա՛նդ,—խոնարհվեց կրկին քարավանատան տերը,—
հրամայեք իջնե՛լ նժույգից։

Եկվորները իջան, մտան քարավանատուն։ Վաղուց օթեանը
պատրաստ էր։ Խոսարովը կերակուր պահանջեց։ Սեղան գցեցին, և
եկվորները սկսեցին ագահությամբ ուտել։ Քարավանատան տերը
չոքած հսկում էր սեղանին և կարճ հրամաններ էր տալիս սպասա-
վորներին՝ հետևյալ խորտիկները բերելու։ Սեղանն աշխույժ ու
մեղմ ժպտում էր լույսից սրբազան կրակի, որ դրված էր անկյու-
նում, պատվանդանին։ Թեթև ծուխ կար օթեանում, թեև կրակի
զլխին հատուկ ծխնելույզ էր բացված պատի մեջ։

— Ո՞վ կա քարավանատանը,—հարցրեց խոսարովը։

— Հազարապետի պաշտոնյան,—պատասխանեց քարավանա-
տան տերը,— Հայաստան է գնում։

— Անո՞ւնը։

— Վշնասպլ:

— Երբ քեզ կանչի սպասավորութեան, հայտնիր, որ այստեղ ժամանեց Միհրնեբրսեհի հրովարտակատարը և գալիս է Հայաստանից:

— Հրամա՛նդ:

Ընթրիքը ջերմացրեց և աշխուժացրեց ճանապարհորդներին: Սկսվեց աշխույժ զրույց: Քարավանատան տները գնաց կատարելու հոսսրովի պատվերը: Մի փոքր անց նա վերադարձավ և հայտնեց, որ Վշնասպլը խնդրում է շնորհ բերել իր մոտ: հոսսրովը մի փոքր ուշացնելով գնաց նրա մոտ:

Կողակը կենդանացավ:

— Ինչպե՞ս իմանանք, թե ինչու է գնում Հայաստան:

— Կամ ասա ի՞նչ են խոսում հիմա իրար հետ, անշուշտ վարկաբեկից մարդպանին անիծյալ պարսիկը:

— Երբ վերադառնա անիծյալը, դու նրան խոսքի բռնիր, ես կանցնեմ պաշտոնյայի մոտ և կգողանամ գաղտնիքը:

— Ի՞նչ ես կարծում, ինչո՞ւ է գնում Հայաստան,— հարցրեց Գյուտը:

— Տեղեկանալու, թե ինչ է անում մարդպանը:

— Եվ ո՞չ Դենշապուհը:

— Ոչ, մարդպանը: Դենշապուհից բան դուրս չեկավ. նա գրեգրեց միայն: Իսկ մարդպանը ուրացողների սկիզբը դրեց:

Երկար սպասեցին, մինչև հոսսրովը վերադարձավ: Նրա բարկացած կերպարանքը կռահել տվեց, որ անախորժ բաներ է լսել Վշնասպլից:

— Արքան զայրացած է, որ Միհրնեբրսեհի հրովարտակի պատասխանն ուշացել է: Մեղավորներ է փնտրում:

հոսսրովի այս բացատրությունը կասկածելի թվաց Կողակին: Նա կռահեց, որ ինչ-որ բան կա դրա հակառակ: Ուստի, երբ հոսսրովը նստեց, նա պատրվակելով, որ գլուխը ցուլում է, դուրս գրեց սենյակից և անցավ քարավանատան տիրոջ մոտ:

— Սիրելիս, եթե կարող: անաս տեսակցություն հաջողել Վշնասպլի հետ, քեզ կթողնեմ իմ պահեստի նժույգը:

Քարավանատան տները շհավատաց լսածին, բայց վեր կացավ:

— Ասա մարդպանի մարդն է, հատուկ տեսնել է ուզում:

Քարավանատան տները գնաց: Մի փոքր անց վերադարձավ և հրավիրեց Կողակին Վշնասպլի մոտ:

Կողակը խոնարհ ձեերով մտավ ներս՝ Վշնասպի սենյակը և դուռն մոտ շոքեց:

Վշնասպը ձեռով արեց, որ վեր կենա: Կողակը մնաց շոքած և նստեց ոտների վրա:

— Տեր իմ, շատ երջանիկ եմ, որ հանդիպեցի,—ասաց Կողակը,—դու անշուշտ իմացար դժբախտությունը. մեր հոգևորների և իշխանների ասիւրասան պատասխանը:

— Իմացա,—ասաց Վշնասպը՝ կլորերես, խոշորակն մի երիտասարդ, անբարյացակամ և խիստ,—և հիմա ո՞ւր եք գնում. արքայի կատաղության...

— Մենք կրոնափոխների կողմից ենք գնում,—ասաց Կողակը:

— Ուլքե՞ր են կրոնափոխները,—հարցրեց Վշնասպը արհամարհանքով:

— Մարդպանը, Գաղիշո խորխոռունին, Ռշտունյաց նախարարը, Վահուկունյաց Գյուտը, որ այստեղ է, և խոնարհ ծառադ:

— Ի՞նչ եք մտադիր անել:

— Մեղմնել արքայի ցասումը:

— Արքայի ցասումը այնպես չի պոռթկել, որ իջնի:

— Ապա ի՞նչ անենք:

— Դատարկ պատգամալորություններով բան չի դուրս գա: Թողեք այդ ձեր պատասխան թուղթը մեծ արհամիրք պիտի բերի ձեր գլխին:

— Պատասխան թուղթը այդպես չէր գրվի, եթե Դենշապուհը և խոսրովը շտապեցնեին մարդպանին և չգրգռեին հոգևորներին:

— Թողեք այդ մեղադրանքները: Դուք Արտաշատում վնասակար բանսարկություններով եք զբաղվել: Գործ չեք շինել: Ո՞ւր եք տանում այդ թուղթը, հասկանո՞ւմ եք: Արյաց արքայից արքայի՛ն: Դա, գիտե՞ս, ինչ հանդգնություն է:

Կողակը ճնշվեց և լռեց: Թրջված ճնճղուկի նման կուչ եկավ: Նրա խորամանկ աչքերը որոնում էին մի ելք, մի հնար փրկություն:

— Տեր, մի խորհուրդ տվեք,—ասաց նա մեղմ ձայնով:

— Ի՞նչ խորհուրդ,—բարկացած ձայնով ասաց Վշնասպը,—դնացեք և կրեցեք պատիժը: Բանը բանից անց է կացել: Նթե արքան ձեր մորթիները խոտով լիցնի՝ ուրախ ապրեցեք Անհուշ բերդում:

Կողակը լռեց:

— Զարմանալի հանդգնություն,—ասաց Վշնասպը,—ծաղրական պատասխան դրել արքային և անձամբ տանել։ Դուք ի՞նչ ազդեք... Ըմբոստներ, խռովարարներ, անհնազանդներ ու ապրստամբներ... Հունաստանն է դողում արքայից, քուշաններն են փոշիանում նրա հարվածներից, ուրիշ ո՞վ կա նրա դեմ։ Համայն աշխարհը ծունկի է եկած արքայի առաջ, իսկ դուք, տեսե՛ք դեռ, ծառանում եք արյաց ահռելի տերություն դեմ։ Դուք խելագարներ եք և ոչ թե բանական մարդիկ։ Հետո դուք ի՞նչ եք կարծում ձեզ։ Հսկանե՞ր, անպարտելի զորություն, տերություն, ազատ ժողովուրդ... Պատասխաններին նայիր... Գնա՛, շերեաս աչքիս, այլևս ոչինչ չկա ձեզ ասելու Դե՛։

Կողակը սրի հարված զգաց իր գլխին։ Նա կոտորվեց և վշտացավ։ Վեր կացավ և միայն կարողացավ թոթովել։

— Մնաս խաղաղությամբ։

Վշնասպը չպատասխանեց։

Կողակը հեռանալիս մեջքն ուղում էր փախցնել Վշնասպի հրացայտ հայացքից, որ սրի նման կծում էր նրան, մինչև դուրս եկավ։

Քարավանատան ներսի ընդարձակ բակում կանգնեց նա, որ մի փոքր ուշքի գալու նայեց բակի շուրջը բոլորած օթևաններին, ուղտերին, որ շոքած որոճում էին և արհամարհանքով նայում իրեն։ «Պարսկաստանն է սա,—մտածեց նա,—օտար են, թշնամի...»։

Դառնացավ ծերուկը։ Բազում խճճված ցանցերից ու խարդախ թակարդներից ճարպկորեն դուրս պրծած աղվեսը գլուխը կախեց։

Դուրս եկավ քարավանատան դռնից դաշտ և նայեց անապատ հարթության և մոռյլ հեռաստաններին։ Մենակություն և անօգնականություն զգաց Հայաստանից հեռու, անհյուրընկալ և թրշնամի Պարսկաստանի խորքում։ Անձրևը կտրվել էր. միայն խոշոր կաթիլներ քամուց փախած գալիս շեշտում էին նրա դեմքին ու ձեռներին։ Նա շրջեց քարավանատան շուրջը և սկսեց վերհիշել անցյալը, իր կյանքի բազմաթիվ դեպքերը։ Կողակը՝ հասարակ ախոռապետի որդի, իր խելքով և խորամանկությամբ աչքի ընկնելով Վասակի հոր մոտ, առաջ էր գնացել քաղաքական գործի մեջ։ Վասակին նա շատ էր օգնել ի հատուցումն և ի հարգանս նրա հոր բարերարության։ Նա սիրում էր Վասակին նրա խելքի հա-

մար և միշտ գտնում էր նրա մոտ գործ և պաշտպանություն: Շատ շրջելով Պարսկաստանում, ելումուտ անելով արքունիքի մեծամեծների մոտ, նա սովորել էր ստորություն արհեստը, քծնանքի բուրբունությունները, նպատակին հասնելու միջոցների անխտրականությունը, դավելու հնարքները—այդ ամենը լուկ իբրև արհեստ: Անշուշտ կեղտոտ արհեստը ապականել էր նրա բընավորությունը, խլացրել ազնիվ մարդու հատկությունները: Գործ չունենալով ազնիվ նպատակների հետ, նա յուրացրել էր իր արհեստի բարոյական կեղտը և շէր մտածում վերադառնալ իր երիտասարդական հասակի որոշ ազնիվ հատկություններին: Նա ընկել էր, և անկման վիճակը դառել էր գոյության բնական ձև: Հետագայում անկումը դառավ հաճույք, մոլուցք: Նա Վասակին ծառայելով և օգնելով՝ երբեմն էլ խարդախում էր նրան ես: Շփվելով պարսիկ մեծամեծների հետ, շարունակ դիտելով նրանց շահամոլությունը, ազահությունը, եսականությունը՝ նա աննկատելի կերպով դառավ շահամոլ, ազահ և եսական: Մեռավ թե քնեց նրա մեջ ինքնասիրությունը՝ ամենաթանկ տաղանդը մարդու մեջ, և նա սովորեց տանել նաև նվաստացումներն ու ստորացումները, որ անխուսափելի էին նրա բավական մութ գործերի մեջ:

«Ի՞նչ կարելի է անել»,—հարց տվեց նա ինքն իրեն՝ տազնապալի հոգսով ծանրաբեռն:

Եվ հիմա ո՞ւր էին գնում: Գաղանի երա՞խը: Ո՞ւր էր իրենց խելքը: Հիմա ի՞նչ անի նա, ինչպե՞ս պարզերես անի մարդպանին: Սխալմունք էր իր գալը Պարսկաստան: Մեծության խոստումով շլացած՝ խաբվեց եկավ, դե հիմա գնա՝ նստիր Անհուշ բերդում, ուր եթե մի անգամ ընկար՝ եթե անզգույշ բարեխոսի մեկը խելագարվի դիմել արքային քեզ ազատելու աղերսանքով, գլուխը կգնա միմիայն անունդ հիշելու հանցանքի համար... Իշխանություն անկավ և անհուշ կորստյան դուռն եկավ: Քայլերն ուղղեց դեպի օթեանը, ուր խոսքովը նստած լուռ էր: Գլուտը նայեց Կողակին և նրա ալյալված դեմքից հասկացավ, որ այցելությունը բարի բան չի բերել նրան: Կողակը փորացավի զանգատով պառկեց անկողնում և աչքերը փակ սկսեց մտածել: Գլուտը փորձեց խոսքովից կորզել որևէ տեղեկություն:

—Ի՞նչ դիրքի տեղ է արքունիքում այս Վշնասպը,—հարցրեց նա:

— Մեծ,— միավանկ պատասխանեց խոսրովը, խոցելու համար Գյուտին:

— Ես էլ եմ կարծում, այլապես նրան չէին ուղարկի Հայաստան:

Խոսրովը շխոսեց: Նա արդեն սկսեց արհամարհանք ցույց տալ Գյուտին:

— Զիմացա՞ր ինչ գործով է գնում Հայաստան,— հարցրեց Գյուտը:

— Քեզ ի՞նչ է վերաբերում,— բարկացած պատասխանեց խոսրովը,— ի՞նչ ես քրքրում տերունական գաղտնիքները:

— Ես հարցրի՛ կարծելով՝ որ կարելի է,— ասաց Գյուտը,— ներողամի՞տ եղիր:

Գյուտը լռեց: Նա ևս պառկեց անկողնում:

Խոսրովը դուրս գնաց շունչ առնելու՝ խեղդված լինելով օթևանի ծանր օդից: Բացի այդ՝ նա այլևս խորշել սկսեց իր ուղեկիցներին: Վշնասուր նրան շատ բան էր ասել արքունիքի անցուդարձի, արքայի ցասումի և Միհրներսեսի զգոհության մասին: Հայերի պատասխանի ուշացումն անգամ կատաղեցրել էր նրանց: Միհրներսեսը մեծահույս էր եղել, որ իր հրովարտակը կհասկացվի արքայից տրված և իսկույն կհնազանդեցնի հայերին: Սակայն բանից դուրս է գալիս, որ նրանք հանդգնում են կրոնափոխությունն ուշացնել և պատասխանել հապաղումով: Չտեսնված հանդգնությունը զարմացրել էր պալատականներին: Նրանք հետաքրքրվել էին այդ փաստով և սպասում էին մեծ տեսարանի, պատիժների նոր ձևերի Հաղկերտի կողմից: Խոսրովը ծիծաղելի դատվ Արտաշատի խարդավանքները, մանվածապատ բանակցությունները, հայերի տրամադրության շոշափումները և Դենշապուհի ավելորդ զգուշավորությունները հայերի հանդեպ: Եվ այստեղ նա հանկարծ սարսափով մտածեց, որ ինքը ևս թույլ է գտնվել և արարողություններով է եղել զբաղված այն ժամանակ, երբ կարող էր և պետք էր հրամայել, բռնադատել, Հիմա այստեղ, Պարսկաստանի զանգվածների մեջ, նա զգաց իրենց ուժը, այստեղ մրտածեց, թե ի՞նչ նշանակություն ունի մի բուռն Հայաստանը իրենց զորության առաջ: Արժե՞ր խոսել հայերի հետ:

Վայրկենապես դիրքը փոխեց: Թիկնապահին հրամայեց կանչել քարավանատան տիրոջը: Երբ սա եկավ, հրամայեց իրեն առանձին օթևան տալ:

— Գարշնիկների հե՞տ պիտի քնեմ...—ասաց նա քարավանատան տիրոջը:

Խոսքովին հատկացվեց ավելի ընդարձակ օթեան, իսկույն նրա իրերը դուրս բերին Գյուտի և Կոդակի մոտից: Սրանք հասկացան նոր իրադրութիւնը ու վիրավորվեցին: Կոդակը դուրս եկավ, դիտեց այս տեղափոխութիւնը, և մինչ Խոսքովը կանգնած սպասում էր օթեանի դռան՝ սպասավորները բարձ բերին, որ նա նստի: Կոդակը մոտեցավ նրան:

— Մեղանից նեղացե՞լ ես, տէր իմ,—ասաց նա՝ չկարողանալով զսպել վիրավորանքը:

Խոսքովը չպատասխանեց:

Կոդակը այրվեց սպասավորների հայացքից: Նա զգաց, որ իզուր իրեն դրեց այս ստորացնող վիճակի մեջ: Բայց ուշ էր այլևս: Պետք էր միայն հնարավոր արժանապատւութեամբ նահանջել: Ուստի և կրկնեց հարցը ավելի բարձրաձայն:

Խոսքովը շարահայաց շրջվեց դեպի նա, վեր ցատկեց բարձից և հարձակվելով Կոդակի վրա՝ աքացի տվեց նրա ծնկներին: Կոդակը, որ շէր սպասում հարվածին, օրորվեց և հազիվ պահեց իրեն:

— Ինչո՞ւ ես վարկում,—շփոթվելուց հարց տվեց նա և վրա դնաց դեպի Խոսքովը: Սա այդ համարեց հարձակումն իր վրա, երկրորդ անգամ աքացեց: Կոդակն ընկավ հատակին: Խոսքովն սկսեց ոտքով հարվածել նրա գլխին, բերանին, մինչև արյունահոսութիւնը: Կոդակը արյունակղակ դեմքով սրբեց հատակը և փնջացնելով թքեց փոշին:

— Թքո՞ւմ ես, ո՞ւմ վրա ես թքում, շան որդի շուն,—գոչեց Խոսքովը և կատաղած մոլեգնեց ծեծի կրքից:

Քարավանատան մոլթ օթեաններից դուրս թափվեցին վաճառականներ, պաշտոնյաներ, զորականներ և ամբոխվելով քարավանատան բակում՝ ներքևից սկսեցին դիտել տեսարանը: Ըսկըզբում նրանք զարմացած և թերևս երկյուղած էին նայում: Բայց զլխի ընկնելով, որ ծեծվողը հայ պաշտոնյա է՝ սկսեցին Խոսքովի ծեծի չափի համաձայն կիսաձայն հեռւ և քաջալիրիչ մոնչյուններ արձակել:

Իր օթեանից դուրս եկավ Վշնասպը և ձեռները մեջքին դրած սկսեց դիտել: Դուրս եկավ նաև Գյուտը և սաստիկ զարմացած նայեց տեղի ունեցող տեսարանին: Արժանապատւութեան զգա-

ցումը զարթնեց նրա մեջ: Նա մեջ ընկավ և գնաց բռնեց հոսրովի թևից, քաշեց մի կողմ: Խոսրովը կատաղի նայեց նրան: Բայց Գյուտը այնպիսի հայացք նետեց նրա աչքերի մեջ, որ սա դադարեց: Գյուտը դարձավ դեպի Վշնասպը, բայց սա հորանջեց ու ներս գնաց:

— Վե՛ր կաց,—հրամայեց Գյուտը Կողակին,—ինչպե՞ս ես թույլ տալիս բերանդ պղծելու այս երկրի փոշով:

Խոսրովը աչքերը ոլորեց Գյուտի վրա.

— Ո՞ր երկիրն է պիղծ,—սպառնալի առաջ եկավ նա դեպի Գյուտը:

Գյուտը գնաց դեպի Խոսրովը և շշնջաց.

— Ես վճռել եմ մահ ընդունել. եթե շարժվես՝ զլուխդ կդնա՝ կավ գիտես, որ երկրից եմ:

— Զայնդ կտրի՛ր,—գոչեց Խոսրովը:

— Դու կտրի՛ր,—գոչեց Գյուտը՝ ձեռը տանելով սրի կոթին:

— Սպանոթյո՛ւն,—գոռաց Խոսրովը զարհուրելով:

Վշնասպը դուրս եկավ իր օթեանից.

— Խ՞նչ է, չե՞ք վերջացրել,—սպառնաց նա:

Գյուտը գոչեց.

— Դուք արքայից արքայի պատգամավորին անարգե՞ք, մարդպանի պաշտոնյային ծեծե՞ք: Իմ դիակը կփռեք այստեղ, իսկ արքան եթե պահանջի այն տեղեկությունները, որ տանում եմ իրե՛ն: Քանի՞ գլուխ ունեք դուք:

— Դու ո՞վ ես,—մոտեցավ Վշնասպը:

— Իշխան հայոց և պաշտոնյա արքայից արքայի Սա՞ է ձեր օրինապահությունը: Սա՞ է ձեր հյուրընկալությունը: Թքել եմ ձեր օթեանի վրա, ես դաշտումն էլ կպառկեմ: Կերևա՞ս արքունիքում,—մատը թափ տվեց նա Խոսրովի վրա:

Վշնասպը հասկացավ, որ իրենք չափն անցրին: Նա ձեռով արեց Խոսրովին, որ զսպվի:

— Հայաստանը դուք չեք հավանում, բայց արքան հաշվի է առնում: Կպատմեմ բոլորն արքային, և դուք կտեսնեք ձեր մոր հարսանիքը:

Տիրեց անհարմար լռություն: Ներքև մամբռն սկսեց փսփսալ: Իսկ Կողակը նստել հատակին, զգեստն էր սրբում:

— Թքի՛ր այս հողի վրա,—գոչեց Գյուտը կատաղի,—վե՛ր կաց:

Կողակը թքեց և վեր կենալով ափով սրբեց դեմքը, որը ներկ-
վեց արյունախառն փոշով: Նրա ալլանդակված դեմքը ծիծաղ հա-
րուցեց ամբոխի մեջ, որը հռհռաց: Կողակը մատը թափ տվեց նը-
րանց վրա և գնաց օթեկան: Գյուտը գնաց նրա հետևից:

— Դո՞ւ ինչով ես ղբաղված,— մոտեցավ հոսորովին Վշնասպը
և մի ապտակ հասցրեց նրան,— օրե՞նք կա թե չկա: Շներին խո-
սեցնե՞լ պիտի տաս Հաղարապետի մոտ: Զքվի՛ր:

Հոսորովը կծկվեց ու գնաց օթեկան: Վշնասպը ձեռք թափ տը-
վեց ամբոխի վրա: Ամբոխը ցրվեց:

Մտնելով օթեկան՝ Գյուտը հարցրեց Կողակին, և սա պատմեց
իրողությունը:

— Զո՞ւր կսար շանը,— հանդիմանեց Գյուտը,— և քեզ ո՞վ է
իրավունք տվել քիթդ խոթելու ամեն տեղ:

— Ես մարդպանի պաշտոնյա եմ,— ասաց Կողակը:

— Դու շան աղբ ես,— ապտակելով նրան՝ մոռնաց Գյուտը:

Կողակը կծկվեց, բայց սուր նայեց նրան.

— Աղբ եմ, տե՛ր իմ, մի հատ է՛լ,— հեծկլտալով ասաց նա:

— Ահա մի հատ է՛լ,— հարվածելով նրան ասաց Գյուտը:

— Իսկ եթե սպանես՝ ավելի լավ կանես,— ասաց Կողակը:

Գյուտը մի աքացի տվեց նրան:

Կողակը կատաղեց և բռնեցրեց սեղմած ճոճեց օդում.

— Վա՛յ իմ օրին...

— Լռի՛ր:

— Զե՛մ լռի: Զե՛մ ուտի այս ծեծն ու անարգանքը: Հը՛, ա-
սում են՝ պարսիկը պարսիկ է: Պարսիկը չէ՛ պարսիկը, հա՛յն է
պարսիկը, հա՛յր... Ի՞նչ ես նայում: Վե՛րջ տուր գնամ:

Գյուտը ծիծաղեց և մոտենալով Կողակին՝ ձեռք դրեց նրա ու-
սին.

— Դե մի պարսկացնի ինձ: Ես հայ եմ:

— Դու հայի՞ հայ չես, պարսիկի՞ հայ ես,— լաց լինելով մղդ-
կրտաց Կողակը.— ծերությա՞նս խնայեիր...

— Լա՛վ, հանգստացի՛ր,— հորդորեց նրան Գյուտը,— ձեռքս
բարկացավ:

Կողակը հեռաց, հառաչեց և գնաց պառկեց իր անկողնում,
գլուխը թաղելով վերմակի տակ:

— Ես դրանց ապուրը կեփեմ,— սպառնաց նա՝ գլուխը ցցելով
վերմակի տակից:

— Սնապարծություններդ թող և քնիր: Դե՛...—հրամայեց Գյուտը և մտավ անկողին:

Լռեցին: Շուտով Գյուտն սկսեց մշմշալ: Քնեց նա: Իսկ Կողակը նստեց և սկսեց վերքերը սրբել, մերսելով ծնծված կողերը, միաժամ վերհիշելով պատահածը: Անհամբեր, անհանդուրժող, որքան և դիմացկուն և հնազանդ՝ նա բորբոքվել էր և չէր կարողանում հանգստանալ: Վրեժն ու քենը այրում էին նրա սիրտը: Լեռնցու ներհակութունը զարթնել էր և չէր թույլ տալիս անգործ սպասել առավոտին, որ մի բան ձեռնարկեր խոսքովի դեմ: Դեռ շատ ճանապարհ կար մինչև արքունիք, ուր հույս ուներ կործանել իր հակառակորդին այն բոլոր միջոցներով, որ կուտակել էր իր բազմամյա կյանքում:

— Ուրանա՞լ,—մտածեց նա,—կսատկեմ՝ չեմ ուրանա, հազա՛ր կրակի կերկրպագեմ, որ ողջ մնամ և կրոնս չուրանամ: Ես սրանց կրակի բերանը...

Նայեց կրակին, որ համառ փոփռում էր, և հանկարծ ինչ-որ սուր մտքից դրդված վեր թռավ, մոտեցավ կրակին, բարձր դրեց բարձրացավ և միզեց կրակի վրա: Կրակը թշտաց և նվազեց: Մընացածը ոտի տակ գցեց, հանգցրեց և զնաց պառկեց անկողնում: Հանգիստ եկավ վրան և շուտով քնեց:

Առավոտյան Գյուտը զարթնելով նայեց Կողակի կողմը: Նա քնած էր: Օրվա լույսի տակ ավելի խոշոր երևացին նրա դեմքի վերքերը: Գյուտը խղճաց ծերուկին և միաժամանակ վիրավորանք զգաց: Հանդուգն ծերուկի հարցը նրան այնքան չէր զբաղեցնում, որքան այն անարգանքը, որ կրել էր այդ մարդը՝ իբրև հայ և այն էլ իր ներկայության:

Ներս մտավ քարավանատան տերը և հարցրեց, թե ինչ է կամենում նախարարը նախաճաշի:

Հաղիվ էր Գյուտը պատասխանել, որ քարավանատան տերը սարսափով նայեց սրբազան կրակի պատվանդանին:

— Ո՞վ է սպանել կրակը...—հարցրեց նա այլայլված:

— Մի՞թե սպանված է,—հարցրեց Գյուտը անտարբեր:

Քարավանատան տերը մոտեցավ պատվանդանին և շփոթված նայեց:

Կողակը զարթնեց:

— Ո՞վ է սպանել կրակը,—հարցրեց նրան քարավանատան տերը:

Կողակը նայեց պատվանդանին և ասաց.

— Դու ասա ինչո՞ւ է կրակը ինքը թողել, որ իրեն սպանեն:
Քարավանատան տերը վախեցավ աղմուկից և տնտղելով կը-
րակի քուրան՝ ասաց.

— Փայտ ղնող չի եղել, ինքն իրեն սպանվել է:

Եվ դուրս գնաց կրակ բերելու:

— Ո՞վ է «սպանել» կրակը,—հարցրեց Գյուտը Կողակին:

— Ես,—ասաց Կողակը:

— Ինչո՞ւ:

— Հայ եմ և քրիստոնյա: Իմ օթևանում ի՞նչ գործ ունի կը-
րակը:

— Ինչպե՞ս հանգցրիր:

— Մեզով, տեր իմ, հայությունս բռնեց:

Գյուտը կամենում էր զայրանալ, բայց հանկարծ փոթկաց:

— Ի՞նչ աստված է, որ մեզով սպանվում է,—իմաստասիրեց

Կողակը:

Գյուտը լրջացավ:

— Իսկ եթե իմանային ու գային գլխներիս կանգնեի՞ն:

— Դե այն է՝ կորած էինք:

Գյուտը նայեց ինքնասածի ծերուկին և լռեց:

— Եթե չանեի՝ մինչև արքունիք հասնելը երկամեներս կալայ-
թեին,—ասաց Կողակը:—Անձս վիրավորված է սաստիկ, տեր իմ:

— Հիմա հանգստացա՞ր,—ժպտաց Գյուտը:

— Ոչ, դեռ վրեժ ունեմ:

— Վրեժդ պահիր և այլևս այդպիսի հիմարություններ մի անի,
—լրջացավ Գյուտը,—դու քաղաքագե՞տ ես, թե կրակի վրա միզող:

— Մեզը չի խանգարի քաղաքագիտության, տեր իմ, կա տեղ՝
խոսքով պիտի գործես, կա տեղ, որ պիտի միգե՛ս:

Գյուտը անօգուտ համարեց համառ ծերուկի հետ վիճելը: Ներս
մտավ քարավանատան տերը և իր հետ բերած կրակով կրկին վա-
ռեց ատրուշանը:

— Ինչպե՞ս է սպանվել՝ էլի չեմ հասկանում,—գլուխը տա-
րավ բերեց քարավանատան տերը, նայելով կրակին:

— Կրակն սպանվում է քամուց, հողից, ջրից,—իմաստասիրեց
Կողակը լուրջ դեմքով:

Գյուտը խիստ նայեց Կողակին.

— Դու պիտի լռե՞ս, թե ոչ...

— Ես լռել եմ, ո՞վ է խոսում,— ասաց Կողակը,— Բայց ես մահից չեմ վախենում, ես ղինվորյալ եմ:

Գյուտը լռեց: Քարավանատան տերը հարցրեց, թե այլևս ի՞նչ է հրամայում նախարարը:

— Նախաճաշը բեր և իմացիր, թե զարթնե՞լ է հոսորովը:

Քարավանատան տերը գնաց:

Կողակը հագնվեց, գնաց երեսը լվաց և ներս եկավ նստեց իր անկողնի վրա:

— Նրանք ծեծեցին ինձ՝ բայց ես էլ Արշակ թագավորի պես չարի:

Գյուտը զվարճանքով նայեց անխոնջ ծերուկին և թույլ տվեց, որ շատախոսի:

— Դու ասա ինչպե՞ս: Արշակ թագավորին Անհուշ բերդում Շապուհը մահն էր ածում հատակի կեսը Հայաստանի հող ցանած, կեսը Պարսկաստանի: Արշակ թագավորը հայի հողով անցնելիս խրոխտանում էր, հայհոյում Շապուհին, իսկ Պարսկաստանի հողի վրա խեղճանում⁴²: Ես Պարսկաստանի հողի վրա կռիվ արի:

— Շուտով կդառնաս հայոց թագավոր,— կատակեց Գյուտը:

— Մաղրում ես, տեր իմ, բայց ես Հայաստանի պատիվը բարձր պահեցի:

Ներս մտավ քարավանատան տերը՝ խոնջայով բերելով նախաճաշ: Կողակն իսկույն մոռացավ իր վիրավորանքը և արագ նստեց խոնջայի մոտ:

— Խոսորովը վեր է կացել և սպասում է քեզ, իշխան,— ասաց քարավանատան տերը:

— Ասա իրեն թող գա ինձ մոտ,— հրամայեց Գյուտը:

— Հրամանդ:

Քարավանատան տերը գնաց և իսկույն վերադարձավ:

— Զի գալիս, տեր իմ,— ասաց նա վախեցած:

— Գնա հրամայիր իմ անունից՝ թող գա,— աչքերը փայլատակեցրեց Գյուտը:

Քարավանատան տերը վախեցած տարտամ քայլեց դուրս:

Ներս ընկավ խոսորովը և գնաց Գյուտի վրա:

— Դո՞ւ ես հրամայել, որ ես գամ մոտդ, ես քեզ...

Գյուտի ապտակը շառաչեց խոսորդի երեսին: Սա բերանը բացեց, որ զոռա, Գյուտը մի հատ էլ հասցրեց: Ապա երրորդը,

չորրորդը: Խոսքովը շփոթվեց, վախեցավ, ուզում էր դուրս գալ օգնություն կանչելու՝ Գյուտը բռնեց օձիքից:

— Եթե ձայն հանես՝ շան պես կսատկեցնեմ: Իմացա՞ր: Դու իմ ներկայության իմ մարդո՞ւն ծեծես:

— Հայի ուժը կերա՞ր,— վրա վաղեց Կողակը, որ հարվածի Խոսքովին:

Բայց Գյուտը մի հարված էլ նրան հասցրեց և հրամայեց Խոսքովին.

— Գնա նժույգները պատրաստել տուր, մինչև ես վերջացնեմ նախաճաշը:

Խոսքովը դուրս վաղեց սարսափած: Նա այնքան շփոթվեց և սարսափեց, որ այլևս կաշկանդված սկսեց կարգադրություններ անել պատրաստվելու: Նա մեկ մտածեց փախչել, առաջ ընկնել Գյուտից, բայց վախեցավ, որ սա կհասնի հետևից: Եվ ինչպես պատահում է նման դեպքերում, նա ավելի սարսափեց, քան կարելի էր, և ենթարկվեց Գյուտի հրամանին:

Առավոտյան ամպերը ճեղքվեցին, և արևը նայեց դաշտերին: Գյուտը կարգադրեց, որ նժույգները բերեն: Կողակն իր նժույգը շտվեց քարավանատան տիրոջը՝ Վշնասպից կրած անարդանքի պատճառով:

Երբ դուրս եկան պատշգամբ և պատրաստվում էին իջնել ներքև, իր օթեանի դռանը հայտնվեց Վշնասպը: Նա հետաքրքիր նայեց Գյուտին: Սա խոնարհ ողջունեց նրան: Վշնասպն ընդունեց ողջունը և բազմանշանակ ասաց.

— Անհանգիստ էիր, իշխան...

— Այո, մի փոքր թակեցի այս անասունին: Պատշաճ պահում էր իրեն ճանապարհին, բայց չգիտեմ ինչ պատահեց այս քարավանատանը՝ հանդգնեց ձեռ տալ մարդպանի պաշտոնյային: Մընա՞ս խաղաղությամբ:

Եվ դարձավ Խոսքովին հրամայական շեշտով.

— Առա՛ջ ընկիր:

Խոսքովը գնաց, Վշնասպը, որ տատանվում էր, թե ինչ վերաբերմունք ցույց տա Գյուտի խոսքերին, միայն լիուտեց.

— Գնաս խաղաղությամբ...

Գյուտը հեռացավ քարավանատնից: Կողակը գոհ էր և լուռ: Նա Գյուտից շնորհակալ էր, որ ցույց տվեց իր բնավորությունը: Նա շատ լավ էր ճանաչում Պարսկաստանը, գիտեր պաշտոնյա-

ների վախկոտութիւնը ուժի դիմաց: Մի փոքր անց դարձավ հոս-
րովին.

— Երկու օրից կհասնենք, ի՞նչ է կարծիքդ:

— Օր ու կեսում էլ կհասնենք, — խոսեց խոսրովը արտաքին
խեղճութեամբ:

Բայց երևում էր, որ վրեժ էր նյութում:

«Մոռութդ շների՛ն կտամ, սպասի՛ր», — ասաց մտքում Կողա-
կը և սկսեց տգեղ ձայնով երգել ինչ-որ եկեղեցական եղանակ,
կոտորտելով նժույգի վերովարող շարժումներից: Եվ խոսրովին
պայթեցնելու համար սկսեց ուժեղացնել ձայնը:

Հեռուն, ճանապարհի ձախակողմում ինչ-որ սեինք էր շարժ-
վում դեպի ճանապարհը: Նա ձգվում էր շղթայի նման: Քարավան
էր հիշեցնում, բայց ստվար էր:

Գյուտը նայեց այն կողմ:

— Զորք է, տեր իմ, — ասաց թիկնաւաւահը:

Երբ առաջ գնացին, զորքը եկավ խառնվեց նրանց ճանապար-
հին: Սիպահները հոգնած նայեցին Գյուտին և պատիվ տվին:
Գյուտը կանգնեց և սպասեց, որ զորքն անցնի:

— Ո՛ւր եք գնում, — հարցրեց նա մի սիպահի:

— Ապար, տեր իմ, — պատասխանեց սիպահը, — քուշանների
պատերազմին:

Ծանրաշարժ էր զորքը: Կնճռոտ մաշկը բոլորովին երիտա-
սարդ զինվորների ճակատին ու դեմքերին՝ ցույց էր տալիս ընտա-
նեկան բարքերի անկում և տաժանակիր արշավանքների դրոշմ:
Նրանք արեւահողմահար էին, սև ու կեղտոտ, քրտնախաշ, փոշե-
թաթախ: Թախծալի ու տխուր հայացքներով նրանք հարեանցի
նայում էին ճանապարհորդներին և ծանր ճոճելով իրենց կուզը՝
շարժվում առաջ:

— Քնած են, — նկատեց Կողակը, — մերոնց աշխույժը չունեն:

— Բայց վատ չեն կռվում, — ասաց Գյուտը:

Կողակը առանձին հետաքրքրութեամբ նայում էր հեծյալնե-
րին ու նրանց նժույգներին: Իբրև խոռոպետի զավակ՝ նա մաս-
նագիտական աչքով զննում էր նրանց:

— Ուտների կոճերը հաստ են, բայց դիմացկուն չեն: Ո՛ւր են
մեր նժույգները: Հեծյալներն էլ մերոնց չեն հասնի:

Գյուտը նայում էր խորաթափանց ու տխուր:

— Դու այդ մի ասիր, ասա մեծաթիվ են, դրանով են հաղթել աշխարհին:

Զորքն անցավ:

Կողակն սկսեց իր դատողութիւնները: Գյուտը չէր խանգարում, որովհետեւ նրանք հայերեն էին խոսում, և ճանապարհն էլ կարճւում էր զրույցով:

— Զորքերը նշան են պատերազմի: Հազկերտը հիմա ամեն բան շտապով կանի և խիստ,— ասաց Կողակը:

Գյուտը գիտեր փորձված ծերուկի թափանցողութիւնը նման նյութերի մեջ, ուստի և մտածեց այդ դիտողութեան* մասին:

— Չի լսի բացատրութիւններ, դաժան հրամաններ կարձակի, — շարունակեց Կողակը, — նրա հետ գործ չի տեսնվի: Հույսը Միհրններսեհն է:

— Ինչո՞ւ է պակաս Միհրններսեհը, — հարցրեց Գյուտը:

— Հրովարտակը նա է գրել տվել, խոսում է, համոզում է, վերջն էլ պահանջում է կամ կետ առ կետ պատասխանել, կամ Դուռը գալ: Ատյան կլինի, ժամանակ կշահենք:

Խելքի մոտ բան էր սա: Գյուտը ընդունեց այդ միտքը:

— Գլխավորը՝ նախ տեսնվելն է Միհրններսեհի հետ, նրա մոտութի տակից անցնելը, — շարունակեց Կողակը: — Բայց եթե բանը հասավ արքային՝ կորած ենք: Պատերազմը քուշանների դեմ կատաղեցրած կլինի նրան:

Նրանք գնում էին զորքի հետևից: Գյուտը հրամայեց առաջ անցնել: Արշավեցին բավական տեղ, մինչև առաջ ընկան և սկսեցին արագացնել նժույգների ընթացքը:

Մոկաց Արտակն ու Ռշտունյաց նախարարը ճանապարհ ընկան բավական ուշ:

Ճանապարհն անցնում էր լեռնանցքներով ու լեռնադաշտերով: Ահա մի լեռ, սա էլ վերջանա՝ մյուսը, ապա հետևյալը, և մի օր կվերջանա այս երկար ճանապարհը Արտակի համար: Նա չէր խոսում. երազում էր: Չէր խոսում նաև Ռշտունյաց նախարարը՝ խուսափելով Արտակից: Այնպես որ՝ երկուսն էլ գոհ էին:

Արտակի զգոնութիւնը նիւրհում էր: Դա նրա վերաբերմունքն էր դեպի Անահտին շրջապատող բոլոր մարդիկ, բոլոր պա-

րագաները: Նա ներում էր Ռշտունյաց նախարարի կոպիտ ձեերը՝ խոսելու ձայնին զանազան արհամարհական ու ներհակ անփութ ընդլիճ տալը: Նա նրան համարում էր աղգական, մտերիմ: Նա չէր կարողանում այս պահին զատել իրարու հակամեթ տարրեր՝ Անահիտը, Ռշտունյաց նախարարը, իր սերը, պատերազմը և իրենց դիմադրական գործը—պատասխան թուղթը: Նրան դեռ պաշարել էր սիրո զգացմունքը և թմրեցրել էր, շփոթել:

Ռշտունյաց նախարարը, որ շատ բան ուներ կուտակած իր մեջ Արտաշատից հետո և գնում էր տուն բոլորովին այլ ծրագիրներով, քան Արտակը, անախորժության զգացումով էր նայում իր անկոչ ուղեկցին և վճռել էր օր առաջ աղատվել նրանից: Մանավանդ որ՝ ըստ Վասակի և մյուսների որոշման՝ նա պիտի տան կենցաղի մեջ սկսել ընտելացումներ կրակապաշտական կենցաղի: Նա պետք է արկառակություն մտցներ ուր կարող էր, իսկ չկարողացած տեղը՝ ճնշել, ոչնչացնել:

Արտակն առանձին ծարավով ընկղմվեց իրեն հուզող մտքերի ծովը: Պատերազմը թվում էր ինչ-որ առասպել, մղձավանջ, իսկ Ռշտունյաց աշխարհը՝ իրական: Եվ արդեն բուրում էր նրա շունչը: Տամուկ, կարծես աղի, բայց մեղմ էր այդ շունչը: Նա կանչում էր, ընդառաջ էր հոսում, գրկում էր:

Ահա որոշվեց նրա ինչ լինելը, ճեղքվեց նա, դուրս լողաց գետնի տակից՝ ինչպես բաց կապույտ երկնքի կտոր:

Բզնունյաց ծովը:

Արտակը հառաչեց, և նրա աչքերը թացացան: Նոր զգաց, որ այնքան կարոտել էր ծովին: Մանկության իր ընկերը, իր երազների աշխարհը, դայակների հեքիաթների վայրը, նավարկությանները, մանկության օրերի ջրերը: Այնուհետև գնում էին նրանք երկար ժամեր, մի օր, երկու, և կապույտը վերևը, կապույտը ներքևը—հարբեցրեց կապույտը Արտակին: Անցան Արծրունյաց աշխարհը, և վերջապես ահա Ռշտունիք...

Մութն էր, երբ մոտեցան Ռշտունյաց իշխանի ամրոցին: Սև ժայռի նման, մռայլ ու անհյուրընկալ նայեց ամրոցը եկվորների: Ոչ մի լույս չէր ոսկեզօծում ամրոցի խավարով սևացած աչքերը:

Գամփուր բամբ ձայնով մի հաչոց հանեց: Ինչ-որ խլրտաց ամրոցի դարբասի մոտ: Գամփուր հաչոցով հարձակվեց եկվորների վրա, ստվերներ հարձակվեցին:

— Ո՞վ է, ո՞վ է...

— Իշխանը,— ձայնեց թիկնապահներին մեկը և առաջ քշեց նժույգը։ Պահնորդները զսպեցին գամփռին ու ետ քայլեցին։ Մեկն առաջ վազեց և դարբասը բաց անել տվեց։ Սրտի ճմլոցով Արտակը նայեց ամրոցի բակը, օթեանները։ Մութը ողողել էր ամեն կողմ։ Կյանքի ոչ մի նշույլ։ Մի՞թե նա այստեղ չէ... Այո, նա կարող է և այստեղ չլինել, այլ իր հայրակուն տանը... Ինչպե՞ս Արտակը չէր մտածել այս մասին...

Իջան նժույգներից. պատշգամբում երևացին կանացի կերպարանքներ։ Նրանք առաջ եկան։

— Իշխանը,— լսվեց մեկի շշուշը։

— Մոկաց իշխանն է հետը,— հարեց մյուս ձայնը։

Ջահեր բերին։ Բակը լուսավորվեց, և մույլ ստվերները, որ ծածկում էին Արտակից նրա գաղտնիքը, փախան։ Նայեց Արտակը խմբվածներին։ Նրանք շատվոր էին։ Բայց չկար Անահիտը։ Պարզ էր— նա ամրոցում չէր։

— Հրամայիր օթեա՛ն,— հրավիրեց Ռշտունյաց նախարարը Արտակին։

Արտակը շարժվեց կոտրված սրտով։ Եվ քանի որ չկար մեկը, որին դիմեր այրող հարցմունքի պատասխանն ստանալու, նա ականջները սրեց, որսալու գոնե մի ականարկ, մի բառ Անահիտի մասին։ Բայց որքան նա ականջ դրեց՝ ոչ մի հնչյուն, ոչ մի շշուկ նրա մասին։ Եվ սրտի մեծ անձկությունից նկատելով, որ չի կարող ոչ ոքի հարցնել, նա ընկավ մեծ տագնապի մեջ։ Զիմացավ ինչպես բարձրացան սանդուղը, ինչպես մտան օթեան։ Սակավախոս և անբարեհամբույր Ռշտունյաց նախարարը անգամ պատշաճավորություն ցույց տվեց, հրավիրեց, կարգադրեց խնամք և սպասարկություն իր հյուրի համար, անգամ կատակներ արեց— Արտակը չլսեց և չզգաց։ Մեքենաբար լվացվեց, գնաց օթեան, ուր ընթրիք էր բերված։

— Է՛, հոգնեցի՛նք,— ասաց Ռշտունյաց նախարարը,— ժամ է, որ հանգստանանք։

Ռշտունյաց նախարարի խոսակցությունները չզբաղեցրին Արտակին։ Տարակուսանքներն ալեկոծեցին նրա սիրտը։ Այն քար լուռություներ, որ թաղել էր իր մեջ Անահիտի գոյության մասին ամեն շշուկ՝ մահի մոռացության պես էր ազդում Արտակին։ Նա կրկին լարեց լսելիքը, որ լսի մի բան Անահիտի մասին, նայել սկսեց

սրա-նրա դեմքին, ոչ մի նշան նրա կենդանության, գոյության: Ոմանց փսփսոցներից, բազմանշանակ իրար նայելուց նա սկսեց կասկածել, որ մինչև անգամ շատ մեծ աղետ է պատահել Անահիտի հետ: Նա այնքան կորցրել էր իրեն, որ չկարողացավ հաշիվ տալ, որ ոչ ոք նրանից բան չէր կարող թաքցնել հենց այն պարզ պատճառով, որ ոչ ոք չգիտեր նրա նվիրական դադունիքը: Բայց ինչո՞ւ են ամենքը լռում... Ահա խոսեցին վերջապես:

— Տիկինն ապաքինվե՞լ է,—հարցրեց Ռշտունյաց նախարարը:

— Ապաքինվել է, տեր իմ,—պատասխանեց սենեկապետը:

— Խելացի բան է արել: Մա՞յրս:

— Մեծ տիկինն էլ, փառք աստծո, առողջ է:

— Տանը մարդ չկա՞ հիվանդ:

— ...Ոչ ոք, տեր իմ...—ծամծամեց սենեկապետը անհասկանալի եղանակով:

«Ուրեմն նա այստեղ չէ...»,—հրաշեկ երկաթի պես կտրեց անցավ Արտակի ուղեղով այս միտքը:

Նա այլևս չիմացավ, թե ընթրո՞ւմ է, խոսո՞ւմ է, գոյությո՞ւն ունի:

— Ի՞նչ եղավ քեզ, իշխան, ինչո՞ւ տխրեցիր,—հարցրեց Ռշտունյաց նախարարը, մինչև անգամ նա ևս կարեկցական հայացք նետելով Արտակին:

— Հոգնություն եկավ վրաս,—ասաց Արտակը:

— Մահի՞ճ ընդունիր, հանգստացիր:

Այո, նա կուզեր առանձնանալ, որ գոնե աչքից հեռու հնար ունենար ազատ հուզվել, պատեպատ շրջել օթևանում, որևէ էակ որսալ, բան հարցնել: Նա խնդրեց, որ իրեն օթևան տան:

Սենեկապետը առաջնորդեց նրան բարձրահարկ մի օթևան, ամրոցի ծայրամասերի բուրգի մեջ: Այդտեղից մի նեղ պատուհանի միջով կարելի էր նայել անդնդախոր վիհը, ուր խավարը չէր կարողանում արգելել խելագար լեռնային գետի որոտն ու հարվածների թափը օդը լցնելուց: Օթևանում թեթև կրակ էր վառած օջախի մեջ: Լեռնային հովը փսփսում էր պատուհանից և ներս փչում անտառի և գետի զովությունը: Անտառը շատ մեղմ փսփսում էր իր հեքիաթը: Եվ թվում էր, թե նրա հաստաբետ սյուների տակ շրջում է անտառների մայրը, նրա շուրջը թրթռում է նրա հավերժահարսերի պարը:

Արտակը պատուհանից նայում էր այս գեղեցկության, որ նրա սիրտն ավելի էր խոցում: Վերք էր տալիս նրան այս վեհ գիշերը. անտանելի ճմլում էր նրա սիրտը՝ հազար ու մի մտքերից խռովահույզ:

Սկսեց գիշերը խորանալ, Զայները հավեցին: Բակը մթնեց կրկին: Միայն պարսպի բուրգերից երբեմն լսվում էր պահակի քնկոտ կանչը, պարսպի տակ որոտում էր գամփուր և ապա լռում: Նայեց աստղերին՝ դեռ ո՛ւր էր լույսը: Թանձր գիշերաժամ էր, վեհանիստ, հպարտ: Պառկեց, գլուխը թաղեց մորթու տակ. ինչ-որ գազանի հնացած հոտը դիպավ նրա հոտոտելիքին: Նա աչքերը փակեց և ճիգ արեց տեսնել Անահիտի կերպարանքը: Բայց այդ չէր հաջողվում նաև այդտեղ... Նրա ներքին տեսողության առաջ գալիս կերպարանք էր առնում ճանապարհը իր դեղնափողի ժապավենով, լեռների քարաբեկորներ, սուր-սուր խոտեր նրանց արանքներում, ժայռերի մամուռ, ջրվեժներ և ծովածավալ Բզնունյաց հավերժահարսը... Գալիս էր երևակայության առջև կերպարանվում, նայում, ապա ծռմովում, հալչում ինչ-որ անծանոթ մի աղջկա դեմք՝ բոլորովին ոչ նման Անահիտին: Ամենքը, ամենքը երևում էին նրա աչքին, միայն նա չկար: Կարծես չէր պատահել, գոյություն չէր ունեցել: Սրտամաշ գիշերը կանգ առավ, քարացավ, ինչպես Արտակի սրտի հոգսը: Քնած էին, կարծես այլևս չզարթնելու վճռով և՛ ամրոցը, և՛ մարդիկ, և՛ ծառերը, և՛ վիհը:

Տաճարի վեհ կամարներն՝ իբրև լայն թևեր, օրհնելու շարժումով բազմության վրա տարածված՝ լռություն էին ներշնչում: Ահավոր բազմությունը ծովի պես օրորվում էր, փլչում այստեղ-այնտեղ: Եվ ահա, կարծես բազմության զանգվածից քաշված, վեր կարկառվեց Վարդան Մամիկոնյանը և ձեռը բարձրացնելով բազմության վրա՝ գոչեց.

«Գուժական լո՛ւր, ժողովո՛ւրդ հայոց... Արյաց բանակը մտնւմ Այրարատյան դաշտավայրը... Օ՛ն, բարձրացե՛ք դիմագրավելու թշնամուն»...

Ժողովուրդը որոտաց և շարժվեց...

Զարթնեց Արտակը. ոչ ոք չկար, այդ պատուհանի մեջ թրթրուացել էր մթին շղջիկը: Նա մի պտույտ գործեց առաստաղի տամուկ ու սրբատաշ քարեկամարի տակ և կրկին դուրս լողաց դեպի վիհը: Քնած էր Ռշտունյաց աշխարհը:

Արտակի վրա ջերմ եկավ: Նա սրտի անձկություն զգալ, և շունչը դժվարացավ: Վեր կացավ անկողնից, գնաց դեպի դուռը, բացեց կամացուկ և մթան մեջ ուրոնեց միջանցքն ու անցքերը: Դռան հետև, քարե նստարանի վրա քնած էր սպասավորը, մթին կույտի պես հենված քարե սառը պատին:

Միջանցքում մի պատուհան կար: Արտակը մոտեցավ և գլուխը հանելով նայեց բակը և շուրջը շարված օթևաններին: Ոչ մի նշան կենդանության: Պատուհանի պատվանդանը լայն էր, չէր կարելի գլուխն ազատ հանել, դուրս նայել ամեն կողմ, եթե ոչ մի ինչ-որ լույսի աղոտ շերտ գունավորում էր դիմացի օթևանի ճակատը: Ուրեմն լույսն իր միջանցքի կողքին էր: Մի ստվեր համբուրեց դիմացի պատը և հալվեց: Այդ օթևանում, որ ըստ երևույթին միևնույն հարկաբաժնումն էր, ինչ որ Արտակինը և ընդհուպ սեղմված էր իր օթևանին, քնած չէին, և այնտեղ մեկից ավելի մարդիկ կային: Ովքե՞ր էին... Հնար չկար իմանալու...

Արտակը չհամարձակվեց իջնել ներքև քարե սանդուղներից: Կարող էր անհարկի շփոթության և ղարմանքի տեղիք տալ: Նա վերադարձավ և պառկեց, աչքերը առաստաղին: Հանկարծ նա դող զգաց. պատուհանում խլրտաց հովը և բերեց իր հետ անդնդախոր վիհում ոգորող գետի մոնչյունը: Մութը մթնեց ավելի: Արտակը հառաչեց. «Ո՞ր ժամն է, տեր ասաված, ո՞ր ժամն է...»: Եվ տրխուր հայացքն ուղղած առաստաղին, աչքերը մերթ բաց էր անում, մերթ փակում: Հուսահատ, հոգնած նա երկար փակեց աչքերը՝ այլևս չբանալու, քնելու պինդ մտադրությամբ: Բայց դա ավելի գրգռեց նրա արթնությունը: Նա նայեց առաստաղին: Նկատեց, որ սրբատաշ քարերի կարը նշմարվել սկսեց: Առաջ նա կորած էր մթան մեջ: Հետո կարը ձգվեց, պարզեց կամարի ստալակտիտ ձևը, կարերը շատացան, գորշացան: Սա ի՞նչ է. «Լուսանո՞ւմ է», — հանկարծ շնչաց Արտակը և զգաց, որ սիրտը մարեց, ճմլեց ու ապա սկսեց զարկել: Վեր թռավ, նայեց պատուհանից: Վիհը կերպարանք էր ստանում, գծագրվում էին ծերպերն ու փապարնները: Վաղորդյան աղչամուղչը հեթաթական շղարշով սքողում էր վիհի ահավորությունը: Ժայռերը քարափների կրծքից կախված ու օդի մեջ կարկառված մնացել էին իրենց դարավոր անշարժությամբ: Ավելի լուսավորվեց վիհը, և արդեն եռաց գետի գզգզված բաշը խորխորատից խորխորատ թռչելիս: Մշուշի պես վեր էր միտում ջրերի արծաթ փոշին, շոյելով անդնդում սուզվող սոճիների և

եղևնիների կատարները: Երևում էր, թե գետը ամբողջ գիշերն ինչ անօրինակ պայքարով ճիգեր էր թափել նվաճելու իր ճանապարհը դեպի նոր նպատակակետ—Բզնունյաց ծովը:

Լուսացավ: Դադարեց Արտակի գիշերամարտը, հոգեկան անհուն խռովքը: Բարի օրը նայեց նրան հույսով ու խոստումներով: Արտակը հաշտվել էր արդեն, որ Անահիտը ամբողջում չէ: Բայց կարելի էր ճանապարհվել գնալ նրա տունը: Նա սկսել էր համբերության վարժվել. նա համակերպվել էր իբրև մի սրբանվեր զոհ, որ պիտի հանդուրժեր իր սրբազան դերը: Գուցե մի օր տևեր, գուցե երկու օր. նա որոշեց իսկույն գնալ Անահիտին որոնելու: Բայց ինչպե՞ս բացատրեր, ի՞նչ պատրվակ ու առիթ հնարեր...

Սակայն և շնայած այս տարակուսանքներին՝ Արտակի վրա աշխույժ եկավ, մարտից առաջ հաճախ զգացած այն աշխույժը, երբ հայտնում են, որ ահա այս պահիս կսկսվի մարտը: Օրը արթնացրեց թմրած, քնած կյանքը, հնարների դուռը բացեց Արտակի համար:

Գոնե կարելի էր վերջապես իմանալ, թե ո՞ր է սուզվել այն էակը, որ այսքան տանջում է իրեն:

Եկավ սենեկապետը և Արտակին հրավիրեց սրահ՝ առավոտյան ճաշի: Արտակը ձեռով արեց սենեկապետին, որ չգնա: Սենեկապետը կանգնեց հարցական հայացքով:

— Ամբողջում ովքե՞ր կան:

— Շատ մարդիկ, տեր իմ, ո՞ւմ ես հարցնում,— պատասխանեց հարցով սենեկապետը:

— Հյուրեր կա՞ն:

— Ոչ, տեր իմ:

— Նախարարի ազգականներ կամ բարեկամներ կա՞ն:

— Կան տեր իմ:

— Ովքե՞ր են:

— Իշխանի աները և զոքանչը...

— Միա՞յն...—սրտատրոփ հարցրեց Արտակը:

— Հետևներն է աղջիկներից մեկը:

— Ո՞րը...

— Աստղիկը, երևի ճանաչում է տերս:

— Ոչ, չեմ ճանաչում,—խռովքի մեջ խլաձայն պատասխանեց Արտակը,—բայց մի՞թե միայն մի աղջիկ ունի նախարարի անե-
րը...

— Ոչ... մեկն էլ ունի...

— Ո՛ր է նա:

— ...Նա, չգիտեմ, տեր իմ... Երևի իրենց տանը... Չգիտեմ...

— Ինչո՞ւ չգիտես:

— Խնչ ասեմ, տեր իմ, հենց այնպես համարիր, որ տգետ եմ... Չգիտեմ ինչպես ասեմ...

— Զարմանալի է,— հազիվ զսպելով բարկությունն ու վիշտը՝ ասաց Արտակը և լռեց:

— Խնդրեմ շնորհ բերես, տեր իմ, նախարարն սպասում է,— արագ անցավ իր գործին սենեկապետը:

Արտակը կուզենար զայրույթի գոշով մերժել հրավերը, դուրս պրծնել այս գաղտնապահ, անհամբույր ամրոցից, ընկնել սարերն ու ձորերը, մոնչալ սրտի ցավից:

Բայց պատշաճավորությունը պահանջում էր ընդունել հրավերը և զնալ:

Նա դուրս եկավ օթևանից և սենեկապետի առաջնորդությամբ գնաց սրահը, ուր սեղան նստած սպասում էր Ռշտունյաց նախարարը:

Արևը ցոլաց և իր բոցերի մեջ դողահար ոսկե նետերը արձակեց ամեն կողմ: Պատուհաններից շեշտակի թափանցելով ներս, նրանք ցցվեցին ճաշասեղանի վրա: Շողշողացին գինիները գավաթներում և ոսկի-արծաթ ամանները: Բազմազան խորտիկների բուրմունքը քաղցրացնում էր քիմքը և կոշում վայելելու:

— Հոգնությունդ շանցա՞վ, դե՛,— ասաց Ռշտունյաց նախարարը՝ սուր տնտղելով Արտակին:

— Զանցավ:

— Կանցնի՛ր, Հրամայի՛ր, անո՛ւշ արա,— հրամցրեց Ռշտունյաց նախարարը և ինքը մոլեգին վրա ընկավ խորտիկներին, ըսկըսեց ախորժակով ուտել:

Արտակը հազիվ ճաշակեց մի բան: Նրա կոկորդը սեղմվում էր, և հացը կուլ չէր գնում: Նա վերին աստիճանի անհանգիստ էր: Նրան ճնշում էր սրահը, ճաշը, անգամ առավոտը իր լույսով և ուրախությամբ: Խնչ ուրախություն, երբ չկա, անհայտ է, թե ուր է նա...

Նախաճաշին ուրիշ ոչ ոք չէր մասնակցում: Դա ավելի էր խորացնում Արտակի տանջանքը: Նա վախենում էր հարցեր տալ

Ռշտունյաց նախարարին: Իսկ նա չէր խոսում ամրոցի և ընտանեկան գործերի մասին:

Արտակն ինչ-որ մի անհասկանալի բան էր զգում սենեկապետի առավոտյան պատասխանների մեջ՝ ամրոցի բնակիչների վերաբերյալ: Ինչ-որ գաղտնիք էր վարագուրված նրա շուրջը, նրա որոնող աչքերի առաջ:

— Իջնենք ձորահովիտ,— առաջարկեց Ռշտունյաց նախարարը,— մերսենք մի փոքր մսներս ճանապարհի հոգնովթյունից:

Արտակը շմերժեց: Թեև դուրս գալով ամրոցից չէին պատահելու ոչ ոքի, բայց մինչև անցնեին միջանցքները, անցնեին պատըշգամբներն ու միջանցքը՝ մի մարդ, մի նշան կերևար:

Սենեկապետը զեկուցեց, որ նժույճները պատրաստ են: Նախարարը վեր կացավ, ճմլկոտաց և շարժվեց դեպի դուռը: Արտակը հետևեց նրան, լարեց ուժերը և ուշադրությամբ՝ որսալու համար իրեն այրող գաղտնիքը: Հենց իր օթևանին կից օթևանի դուռը բացվեց և ու՛վ երջանիկ վայրկյան: Անահիտը... Արտակը շրջվեց կիսամթան մեջ իրեն նայող կերպարանքին: Նա ապամա մի քայլ արեց դեպի նա, և հանկարծ խարուսիկ նմանությամբ Անահիտին՝ խորտակեց նրան: Դա Աստղիկն էր, որի կերպարանքը նման գտավ Անահիտին... Արտակը շճանաչեց նրան: Անցավ մոտից քայլերը քաշ տալով, որ գուցե մի որևէ խոսք հնչեր այն կողմը: Ոչ մի հնչյուն...

Ռշտունյաց նախարարը ետ դարձավ, խոժոռ նայեց կերպարանքին: Սա անհետացավ: Կիսամոթը թանձրացավ: Իջան բակը: Ոչ ոք այլևս չերևաց: Պատշգամբում գնում գալիս էին աղախիններ ու սպասավորներ միայն:

Նստելով նժույգ՝ դուրս ելան ամրոցից, իջան քարքարոտ շալիդով դեպի ձորահովիտը և գնացին լեռն ի վեր:

— Հիվանդ մա՞րդ կա ամրոցում,— հարցրեց հանկարծ Արտակը Ռշտունյաց նախարարին:

— Ոչ ոք հիվանդ չէ,— քթի տակ խոսեց Ռշտունյաց նախարարը:

— Ես կարծում էի՝ հիվանդ կա:

— Ոչ ոք,— կրկնեց Ռշտունյաց նախարարը: Հետո բարկությամբ, որի պատճառը չհասկացավ Արտակը՝ դիմեց նրան և ձայնը դժգոհ բարձրացրեց.— ինչո՞ւ պիտի հիվանդանան... Սը-

նո՞ւնդն է պակաս, օթեա՞ն շունեն, մեջքնե՞րն է ցավում գործից։
Ռշտունյաց օղը հիվանդութիւն չի վերցնում։

Արտակը մասամբ համաձայն էր դրան։

— Բայց մարդ է ու հիվանդացավ հանկարծ, ի՞նչ կանես,—
ասաց նա։

— Ինչ կանե՞մ,—բարկացավ Ռշտունյաց նախարարը,—
դուրս կվե՞նդեմ ամբողջից։ Ամբողջ անկկանոց չէ։

Կամաց-կամաց երեան էին գալիս Ռշտունյաց նախարարի
տարօրինակութիւնները։ Իհարկեմ, լավ կլինէր ոչ ոք չհիվանդանա՝
դա հասկանալի է քաջալերիչ ցանկութիւն էր, բայց որ նախարարն
արգելում էր հիվանդանալ—սա զարմանալի էր։ Ինքնասած իշ-
խանի այս ներհակ ու ոչ մի կերպ չգործադրելի պահանջը այն
հետեանքն ունեցաւ, որ նրա մոտ խոսք չէր կարող լինել հիվանդ-
ների մասին։

Արտակն ու Ռշտունյաց նախարարը գնում էին ձորահովտի
շավիղով։ Նժույզներն աշխուժացան և քրտնել սկսեցին։ Զբոսան-
քը մերսեց նախօրյակին հոգնած իշխանների մկանները. նրանք
ևս մի փոքր աշխուժացան։

Արտակի տրամադրութիւնը բնութիւն գրկում բարձրացաւ։
Եւ տեսնելով նույն բանը նաև Ռշտունյաց նախարարի մեջ՝ նա
շփոթեց, համարելով մտերմութեան արտահայտութիւն։ Նա թու-
լութիւն ունեցաւ տարվելու այդ զգացումին։ Իր սիրող սրտի թրր-
թիւնները, որ գեղեցկացրել էին նրան, բարձրացրել, վեհացրել, նը-
րա աչքում վեհացրել էին ամեն բան՝ բնութիւն և մարդ։ Նա դար-
ձաւ դեպի Ռշտունյաց նախարարը և մանր ժպտալով հարցեց.

— Իշխանուհու հարազատները հաճա՞խ են հշուր լինում քո
ամբողջում։

— Հաճախ,—թանձր ձայնով պատասխանեց Ռշտունյաց նա-
խարարը և կողքանց նայեց Արտակին։

— Ամբողջ ընտանիքով։

— Ամբողջ,—չոր ու հատու պատասխանեց Ռշտունյաց նա-
խարարը՝ սպասելով, թե ուր է հանգում այս հարցութիւնը.

Գնացին առաջ։

Արտակը դիրքը փոխեց.

— Հեռո՞ւ է նրանց ամբողջը։

— Նրանք ամբողջ չունեն։ Իմ աները հասարակ սեպուհ է։

Ռշտունյաց նախարարի հաճությամբ պատասխանելը քաջալերեց Արտակին: Սա կրկին անցավ իր հարցութորձին.

— Այն օրիորդը, որ Ողական ամրոցն էր եկել, նա՞ ևս իր ծնողների հետ է լինում...

— Միշտ:

— Եվ հիմա նա այստե՞ղ է...

Արտակն զգաց, որ սրտի տակ մի բան փլվեց:

— Նա այստեղ է,— հետաքրքիր պատասխանեց Ռշտունյաց նախարարը և սկսեց գաղտագողի հայացքներով զննել Արտակին:

Ուզում էր հարցնել Արտակին, թե ինչու է հետաքրքրվում՝ բայց զսպեց և յուրահատուկ խորամանկությամբ, որից զուրկ չէր նա, որքան էլ իրեն ձևացնում էր սուտ-միամիտ՝ սպասեց, որ Արտակը դուրս հանի իր գաղտնիքի ծայրը:

— Բայց, նա շերեաց. երևի ամրոցում չէ, գնացել է մոտ վայրերը:

— Այդ չգիտեմ,— ասաց Ռշտունյաց նախարարը և նժույգը բռնեց:

Արտակը հետևեց նրան: Եվ որովհետև նա լռեց՝ Ռշտունյաց նախարարը սպասեց մի փոքր և ապա հարցրեց.

— Գո՞րծ ունես նրանց հետ:

— Ոչ, հետաքրքիր էի իմանալ: Որովհետև, երբ եկանք ամրոց՝ շերեաց նա: Ինչպիսի՞ մարդ է աներդ:

— Կատու տեսե՞լ ես. քացախն ու պղպեղը խառնիր, եփիր և ճանկերով միասին կուլ տուր— ահա աներս:

Արտակը ծիծաղեց:

— Այդքան խի՞ստ:

— Եղի՞նք, Տիկինս հազար ու մի հնարով եմ պոկել ձեռից: Եվ երբ համաձայնեց տալու կնության ու գնում էինք եկեղեցի՝ հանկարծ մերժեց:

— Պատճա՞ռը:

— Աշխարհ կիմանար երևի պատճառը, իսկ նա չէ: Երևի վերջին պահին մի «չէ» մտավ պինչը: Ներհակ է՝ ինչպես ուղտ:

— Ասել է նրա ձեռից աղջիկ քաշելը մի պատերազմական սխրագործություն է:

— Տանջանք, շարշարանք: Գիտե՞ս ինչու է եկել մոտս:

— Ինչո՞ւ:

— Հսկելու իր աղջկա վրա, իշխանուհուս վրա... Չլինի՞ թե խոսի հետս, ժպտա, գրավվի ինձնով:

— Ապա ումո՞վ գրավվի:

— Աստված գիտե: Հակառակելու բան որ չի գտնում, ինքն իրեն է հակառակում: Ասավ «հա», կասի՞ «չէ», և պրծավ:

— Ձէ, դժվար է դրանից աղջիկ ուզելը:

— Ձու խուզելուց ավելի օգուտ կա՝ քան դրանից մի մաղ պոկելուց: Կրկիտ ընկույզ ասա պրծիր:

Ռշտունյաց նախարարը, որ առհասարակ ծուլյ և խոսելու հետ գլուխ շունեցող մարդ էր՝ գիտե՞ր մեկ-մեկ բացվել և հումորից զուրկ չէր: Նա սկսեց իր աներոջ կյանքից պատմել և բոլորովին բացվեց:

Արտակը ավելի մտերմացավ նրան: Եվ ղգալով, որ ժամն՝ հասավ, հանկարծ կանգնեցրեց նժույզը և ասաց.

— Գիտե՞ս, որ մեր նախարարներից մեկը աչք է դրել Անահիտին...

— Ո՞ր նախարարը:

— Կարծեմ Ատոմ Գնունին:

— Հը՞մ...—բժծիծաղ տվեց Ռշտունյաց նախարարը և մտքում ավելացրեց. «Հիմարի տեղ դնողը շատ անգամ ինքն է հիմար»: Նա հասկացավ Արտակին և չհասկանալու տվեց:

— Ասել է Ատոմը հարսնախոսությա՞ն կգա շուտով:

— Երևի: Բայց ինչպե՞ս պիտի անի աներոջդ հետ:

— Աներոջս էլ հետը պիտի տանի իբրև օծիտ. ասեղ շատ կունենա:

— Ոչինչ, թող տանի: Երբ կինը սիրուն է լինում՝ աներն էլ կսիրունանա:

— Վատ մարդը զատկին էլ վատ է լինում,—ասաց Ռշտունյաց նախարարը ծիծաղելով: Եվ դրանով էլ փակեց խոսքը:

Բայց սկսեց զբաղվել այդ հարցով: Ուրեմն Արտակը Անահիտի համար է եկել իր մոտ: Եվ այդ հակառակորդը հույս ունի աղջիկ դուրս տանել այս ամրոցից... «Մոծրակդ կտեսնես՝ այդ չես տեսնի»,—ասաց նա մտքում և կրկին թանձրացավ, լռեց:

Զրոսանքը երկար չտևեց: Արտակը ուրախ իր ձեռք բերած տեղեկություններով, երբ վերադարձան ամրոց, սկսեց որոնել Անահիտին: Նրա համար մի գաղտնիք մնաց, թե ինչո՞ւ ապա չէր երևում Անահիտը:

Ճաշից հետո ժամանակն անցավ կրկին Ռշտունյաց նախարարի հետ, որը սակավ էր խոսում: Երբեմն շոր հայացքով տրնտրղում էր Արտակին և մտածում: Ճաշին մասնակցում էին նաև երկու հոգի լուսկյաց և ինքնամփոփ մարդիկ, որոնք նույն կերպ էին վարվում Արտակի հետ՝ պահելով իրենց նախարարի դիրքը: Նրանք ևս չէին խոսում և կասկածոտ հայացքներ էին սահեցնում նրա վրա՝ ցուցաբերելով լեռնական ժողովրդին հատուկ համեմարաշխության բնազդը: Երբ Արտակը խոսեց հայրենիքի կովի մասին, որին հիմա պետք է պատրաստ լինեն բոլորը՝ նրանք պատասխանեցին պատշաճավոր, անորոշ խոսքով:

Բայց ովքե՞ր էին նրանք, որ արժանացել էին նախարարի սեղանին մասնակից լինելուն: Երևում էր, որ Ռշտունյաց նախարարն էր կանչել նրանց: Նրանց թավ հոնքերի տակից դավադրորեն նայող սևեռուն աչքերը ցույց էին տալիս, որ նրանք եկել են շտապ և կարևոր գործի համար և համբերության մասին, որ ճաշը վերջանալու Ռշտունյաց նախարարը բազմանշանակ նայեց սենեկապետին, որը կարճ կապեց սեղանի արորողությունները և աղանդեր մատուցեց:

— Խմենք, իշխան, այս էլ քո արեշատության,—մեղմ վերջավորություն տալու համար վերցրեց գինու գավը Ռշտունյաց նախարարը և խմեց:

Մյուսները ևս ըստ պատշաճին՝ խմեցին: Ճաշն ավարտվեց: Արտակը ցանկություն հայտնեց գնալ իր օթևանը և արձակուրդ խնդրեց Ռշտունյաց նախարարից: Սա ուրախությամբ արձակեց նրան:

Սենեկապետը առաջնորդեց Արտակին և երբ շրջվում էր, որ դուրս գնա, Արտակը կանգնեցրեց նրան.

— Ասա ինձ, ամրոցո՞ւմն է Անահիտ օրիորդը:

Սենեկապետը շանթահարի պես նայեց Արտակին և լռեց:

— Զգիտե՞ս,—հարցրեց Արտակը:

— Զգիտեմ, տեր իմ,—պատասխանեց սենեկապետը, ուրախ, որ Արտակը օգնեց նրան:

— Մի՞թե նա չի եկել այստեղ:

— Ոչ:

— Իսկ իշխանը գիտե՞ս այստեղ է, թե այստեղ չէ օրիորդը:

Սենեկապետը օգտվեց նաև դրանից:

— Զգիտեմ, տեր իմ,—պատասխանեց նա:

— Լաւ, գնա...

Արտակին կարծես բութ գործիքով հարվածեցին: Նա շշմեց: Ինչպե՞ս, դուրս է գալիս, որ Ռշտունյաց նախարարը խոսել է առանց գիտենալու, հենց այնպես: Եվ եթէ սենեկապետը չգիտէ Անահիտի ամրոցում լինել-չլինելը՝ ապա էլ ո՞վ կիմանա: Եվ այլևս ումնի՞ց իմանա:

Երեկոն իջավ ամրոցի վրա: Արևը արյունաներկ արեց նրա ցիկլոպյան քարերը: Հեռվում բառաչեց նախիրը: Վիհում, որ մըթնել էր, կայծեց խարույկը փոքրիկ՝ ինչպես լուսատուտ: Հեռուն, շատ հեռուն կանաչավուն, խորհրդավոր կորչում էր ծովի մի կըտոր՝ Բզնունյաց ծովը:

Սպասավորը ճրագ վառեց: Օթեանը կարմրեց: Անձուկ եկավ Արտակի սրտին: Դարձյալ մի գիշեր... Ե՞րբ պիտի դա, ե՞րբ պիտի անցնի... Հուսահատությունը կաշկանդեց նրան:

Ձայները հանգան ամրոցում և նրա շուրջը: Գիշերը անդգա և անգիտակ եկավ պաշարեց ամենքին ու ամեն ինչ:

Արտակը մտքով գնաց Ողական ամրոցը: Պատկերացրեց Շուշանիկ տիկնոջ օթեանը, իր առջև բարձին նստած Անահիտը: Նա կար, շունչ էր քաշում, նա լսում էր իրեն, նա խոսեց իր հետ, համաձայնեց հարսնանալ... Ո՞ւր կորավ նա, մարգարտի հատի՞կ էր՝ ընկավ ծովը, ծո՞ւխ էր՝ ցնդեց: Ահա, երկրորդ գիշերն է՝ չի կարողանում ոչ տեսնել նրան, այլև իմանալ կենդանի՞ է նա, ո՞ւր է նա:

Արտակը վեր թռավ, շարժեց ղլուխը, կամենում էր արտասովել, բայց ամառեց ինքն իրենից:

— Ո՛չ, չի՞ գալու, չի՞ գալու, չի՞ գալու, չկա՞ նա,— շշնջաց Արտակը և ղլուխը բռնեց, սկսեց մատներով ղլուխը ծեծել: Տարօրինակ ձայն հանեցին հարվածները: Կոշտ առարկայի ձայն: Ականջ դրեց: Դա ինքը չէ, ուրիշ ձայն է: Ականջ դրեց ուշադիր: Ոչ, թվացել է իրեն:

Գնաց դեպի պատուհանը:

Դարձյալ ձայն: Լսելիքը սրեց: Պարզ լավեց դռան բախում: Գնաց դեպի դուռը, բացեց: Ծրագի լույսը ընկավ միջանցքը, դռան շեմքին մոտ քնել էր սպասավորը: Նայեց ուշադիր և հանկարծ նկատեց սյան տակին մի ստվեր: Սա արագ սահեց, մոտեցավ:

— Դո՞ւ էիր...— հարցրեց Արտակը:

— Ես, իշխան...

— Ասա...

— Ե՛կ...

Արտակը դուռը մեղմ փակեց և գնաց ստվերի հետևից: Նա զգաց, որ այլայլվեց, թուրք շորացավ, կոկորդը սեղմվեց: Ստվերը մթան մեջ շոշափեց, գտավ նրա ձեռքը և կանգնեցրեց: Փափուկ էր այդ ձեռքը և ջերմ: Մտերմութուն էր անցնում նրանից դեպի ինքը:

— Իշխան... Շատ զգույշ... Աղաչում եմ...— շշնջաց ստվերը:

— Նա այստե՞ղ է...— դողաց Արտակը:

— Այստեղ է, տեր իմ... բայց զգույշ...

— Ի՞նչ, նա...

— Ե՛կ...

Դուռը բաց անելով արագ, ստվերը Արտակին քաշեց ներս, արագ փակեց հետևից: Արտակի աչքերը մշուշվեցին: Նա նայեց և իր դիմաց տեսավ Անահիտին: Սա նստել էր անկողնի մեջ, զգեստը հագին: Նա նայեց Արտակին աչքերը վախեցած, լայն բացած: Կարծես աղաչում էր: Նրանք իրար նայեցին երկար, խորը, վերացած: Արտակը մոտեցավ Անահիտին և բռնելով նրա թևքի ծայրը՝ շշնջաց.

— Անահիտ, ի՞նչ է պատահել քեզ...

Անահիտը նայեց Արտակին, լռեց: Հանկարծ շրթունքները կծկեց, ընկավ բարձին և սկսեց հեկեկալ:

Աստղիկը դուրս գնաց և դուռը պինդ փակեց հետևից:

— Անահի՛տ, խոսի՛ր, մի խո՛սք ասա,— խոնարհվելով նրա գլխին՝ թոթովեց Արտակը:

Բայց Անահիտը հեկեկում էր անձրևող գարնան պես՝ քաղցր, կարոտալի... Այդ արցունքները թեթևացնում էին Անահիտի սիրտը: Արտակը թույլ տվեց, որ նա հանգստանա:

— Անահի՛տ... դե հիմա խոսի՛ր, հանգստացար,— ասաց Արտակը:

Անահիտը որոնեց, գտավ Արտակի ձեռքը, բռնեց և տարավ. դեպի կուրծքը:

Արտակը դողաց և լոթեց հատակին: Նրա ձեռքը տրոփեց մի թավիշն ջերմության մեջ: Չգիտեր դա իր սրտի զարկերն էին, թե Անահիտին: Անահիտը սեղմում էր, անդադար տրորում իր մոմե

մատների մեջ Արտակի ձեռքը, կարծես խոսում էր, պատմում, գանգատվում:

Հետո վեր կացավ, նստեց, նայեց Արտակին և տխուր ժպտաց: Արտակը նստեց նրա անկողնին:

— Անահիտ, հիվանդ ես...

Անահիտը գլուխը բացասաբար շարժեց և հառաչեց:

— Ապա ինչո՞ւ ես մաշվել:

Անահիտը աչքերը հառեց Արտակին և սկսեց նայել նրան մի տեսակ օտարոտի, մտախոհ, կարծես նոր էր տեսնում նրան: Նայեց երկար, վերացավ, խորացավ և հանկարծ ընկավ Արտակի գիրկը: Ինքնամոռացությունը խլեց նրանց ուշքը: Կարոտները, խանդաղատանքները, սերերը հառաչանքով միացան իրար և մարեցին: Վիհը վշշում էր ներքևում: Թախծալի ծկլթում էր գիշերահավը, և ոչ մի մարդկային շշուկ չէր դողում սիրո սրբազան լռությունից մեջ:

Արտակը ետ նստեց և թոթվեց Անահիտի ձեռքը.

— Դու հիվանդ ես եղել...

Անահիտը գլխով «այո» ասաց և հոգնած՝ աչքերը խոնարհեց:

— Լավ, ինչո՞ւ էիր հիվանդանում: Կգայի, հո չէի կորչի: Տեսա՞ր եկա:

— Ինչ իմանամ... դժվար էր...—մրմնջաց Անահիտը և խլեց նրա ձեռքը:

Արտակը թևը տարավ նրա վզով և փարվեց մեղմակի:

Նրանք լռեցին: Արտակը նոր սկսեց զննել Անահիտին: Նոր նկատեց, որ նա հալվել էր, մաշվել իր բացակայություն ժամանակ: Սիրո տանջանքը վեհացրել էր նրան և ավելի գեղեցկացրել: Վսեմ դեմքը ներշնչվել էր զգացմունքով և իմաստնացել: Խելացի էին դառել նրա կերպարանքը, շարժումները, հայացքը: Նրանք, որ իրար հետ չէին խոսել համարյա, որ չէին պատահել բացի մի անգամից, իրար թվում էին հին մտերիմներ: Նրանք կարող էին հազար ու մի դեպքեր պատմել իրենց կյանքից, այնպես, որպես թե իրար հետ ապրել էին տարիներ:

— Անահիտ, ես ուզում եմ խոսել հորդ հետ...

Դուռը բացվեց, և վախեցած ներս վազեց Աստղիկը.

— Հայրի՛կը... իշխա՛ն...

Անահիտը ցնցվեց: Արտակը վեր թռավ և սահեց դուրս: Նոր էր հասել իր դռան, որ սպասավորի լուսավորած սանդուղով

բարձրացավ Անահիտի հայրը։ Արտակը նայեց նրա խստահայաց դեմքին։ Իսկ որ փուշ։ Մտավ օթեանը և դուռը փակեց։

Երազը ցնդեց. բայց Արտակի ձեռքերի, շրթունքների, այտերի վրա այրվում էր սիրած էակի մարմնի մետաքսը։ Նա մոտեցավ պատուհանին և նայեց դուռս։ Վիհը, անտառը, քարափը, որ անցյալ գիշեր թշնամական էին թվում նրան, հարազատացել էին հիմա։ Ամեն ինչ մտերիմ էր հիմա։ Անգամ օթեանը, նրա սառ կամարը։ Հայրենիքի պես ջերմացավ շուրջը ամին բան։ Սակայն նախկին գիշերի խռովքն ու անքնությունը, օրվա ալեկոծությունները հոգնեցրել էին նրան։ Նա պառկեց, աչքերը փակեց և շուտով հալվեց անէություն մեջ։

Հենց միևնույն գիշերը, երբ Արտակի և Անահիտի տեսակցությունը ամրոցի կյանքում մտցնում էր մի երազական ջերմություն՝ մի այլ օթեանում, ճրագի օրորուն լույսի տակ նստել էր Ռշտունյաց նախարարը և խոսում էր իր երկու հյուրերի հետ։ Նա խոսում էր զգույշ, երբեմն փսփսալով և նայելով դեպի դուռը, թեև այնտեղ ոչ ոք չկար, և սենեկապետին խստորեն հրամայել էր հեռացնել դռան պահակին և ինքն էլ հեռանալ դռնից։ Ըստ երևույթին՝ շատ կարևոր և խիստ գաղտնի գործի մասին դավադրություն էր, և երկու խորհրդավոր անձնավորությունները այդ գաղտնի գործին հարկավոր և ազդեցիկ մարդիկ էին։

— Իսկ ա՛յս նախարարը ում կողմն է,—հարցրեց նրանցից մեկը Ռշտունյաց նախարարին։

— Վարդանի կողմն է,—պատասխանեց Ռշտունյաց նախարարը,—և վտանգավորն այն է, որ հարևանս է։ Ուրեմն տեսեք, թե որքան զգույշ պիտի գործեք։

Հարց տվողը սուր ընչացքները ուրեք և արծվային աչքերը հռեց պատուհանից դուրս ականակիր խավարին։

— Մենք ուրիշ բաներ էլ կանենք,—ասաց նա,—երբեմն էլ մարդիկ բաց կթողնենք դեպի Մոկաց աշխարհը հակառակ լուրերով։

— Այո, այո,—ձգեց Ռշտունյաց նախարարը,—կգնան կասեն, որ այստեղ մենք քրիստոնեության ուխտ ենք արել և զորագնդեր ենք կազմում պարսից դեմ։

Դավադրության մյուս մասնակիցը՝ կապտաշյա, շեկ գանգրահեր գլուխը առաջ պարզած լսում էր՝ ջանալով բաց շթողնել ոչ մի բառ։ Նա լարել էր իրեն և խիստ աշխույժի մեջ էր։ Դավա-

դրության կիրքը, որ նրա մեջ, ըստ երևույթին, եռում էր մշտական ուժով՝ այժմ շահագրգռել էր նրան։ Միստամանակ իշխանին ծառայելը, ստրկանալը և հաճոյանալը ֆիզիկական պահանջ էր ինչպես նրա, նույնպես և իր ընկերոջ համար։ Նրանց ողնաշարով հաճելի սարսուռ անցավ, երբ նախարարն ասաց.

— Դե՛, ձեզանից հավատարիմ չունեմ ես իմ աշխարհում։ Գործը գլուխ բերեք, և ձեր վարձքը ոչ թե միայն ես, այլև արքայից արքան կիմանա։ Այսօր սեպուհներ եք, վաղը իշխաններ կդառնաք։

Սեպուհները մինչև հատակ խոնարհեցրին գլուխները.

— Աստված քո սրտով տա, իշխան։

— Երկնուց գետին շնորհակալ ենք։

Ռշտունյաց նախարարը մտածեց.

— Ուրիշ ո՞ւմ կարող ենք գործի մեջ գցել։

— Տեր իմ,—ասաց շիկահերը, տրորվելով և դրստվելով նրստած տեղը,—սա հավատի գործ է. մենք այնքան չենք անի, որքան հոգևոր մեկը։ Զի՞ լինի՝ նրա՛նց խառնենք գործին։

— Զանգակ երե՛ցը, ճշմարի՛տ,—վրա բերեց արծվաքիթը,—սկիհ է ծախել մի վաճառականի։

— Մեզ էլ չծախի՞...—կատակեց իշխանը։

— Մեզ էլ կծախի,—ասաց շիկահերը,—և մեզ հենց այդպիսի մեկը հարկավոր կդա։

— Զճմարիտ ես,—լուրջ խոսեց իշխանը,—մեզ պետք են ամեն ինչ ծախող մարդիկ։

— Այդ կողմից միամիտ կաց, տեր իմ,—ասաց շիկահերը։

— Բայց հավատարիմ էլ է,—նկատեց արծվաքիթը,—ամեն ինչ ծախող մարդուն վստահել կարելի է։ Կտրուկ խելք է, ինչքան չլինի։

Ռշտունյաց նախարարը գոհունակությամբ լսում էր իր դավակիցներին։

— Դե, վերջացնենք,—ասաց Ռշտունյաց նախարարը,—մոգեր կբերենք մեկ-մեկ և իբրև պատահաբար ճամփորդներ, որոնք եկել մնացել են սրա-նրա տանը։ Նրանք իրենց համար ատրուշաններ կվառեն։ Ո՞ւմ ինչ գործն է։ Կաղոթեն իրենց համար, իսկ նայողները կընտելանան։ Այսպես կամաց-կամաց մոգերը կմտնեն տները և կգալթակղեն ում կարող են։

— Զճմարի՛տ աստված,—ասացին սեպուհները։

— Իսկ դուք զորագնդի մեջ կխմորեք կրոնի գործը: Հիմա գր-
նացե՞ք խաղաղությամբ:

Սեպուհները հրաժեշտ տվին և դուրս ելան:

Իշտունյաց տերը ձգվեց, հորանջեց և ապա շտկվելով տե-
ղում՝ ծափ տվեց: Ներս մտավ սենեկապետը: Նայեց և չիմանալով
ինչ ասի՝ հարցրեց.

— Ի՞նչ կա ամրոցում:

— Կենդանություն, տեր իմ, ամենքը խաղաղ քնած են:

— Նախարար:

— Նույնպես քնած է:

— Լավ: Պահակ դիր Անահիտի դռան:

— Ինչպես հրամայեցիր, տեր իմ:

— Աստղիկին, Վարդուհի մայրիկին, իշխանուհուն հետևի
րում հետ են խոսում: Զգույշ, նախարարի հետ չպատահեն:

— Հրամանք ես:

— Տե՛ս. մահու կենաց խստությամբ ասացի այս բանը: Եթե
մարդ իմանա՝ գնա՞ց գլուխդ:

Սենեկապետը սարսափեց.

— Տեր իմ, ե՞րբ եմ դավաճանել քեզ և խոսքդ գետին գցել,
բերանս չորանա:

— Տե՛ս, սա ուրիշ բան է: Մոկաց նախարարը չպետք է պա-
տահի ոչ թե Անահիտին—կսպանե՞մ քեզ—այլև նրա հարազատ-
ներին:

Սենեկապետն առաջ եկավ.

— Տեր իմ, իրավունք տուր: Քեզ հո չեմ հանդգնի խաբել, թե
ոչ ոք ոչ ոքի չի հանդիպել: Բայց կհանդիպեն՝ նրանք իրար: Հե-
ռացնենք մի երկու օրով Անահիտին ամրոցից՝ մինչև նախարարը
մեկնի:

— Հեռացրո՞ւ:

— Այս առավոտ վաղ՝ բանի դեռ նախարարը քնած է՝ կու-
ղարկեմ նրանց ագարակ. կասեմ պառվուկը պիտի խոտերով դար-
մանի նրան այնտեղ:

— Ասա՝ իշխանը հրամայեց:

Սենեկապետը գնաց:

Վրաց Միհրդատ թագավորը Վարդանի դեսպան սեպուհին ընդունեց պալատի դահլիճում, մի խորհրդականի և մի թարգմանի ներկայությամբ։ Նա յոթանասունի մոտ, բայց շատ առույգ ծերունի էր վարդագույն դեմքով, արծաթ մազերով։ Նա սրահայաց խելացի և մի փոքր թախծոտ աչքերը մտախոհ հառեց սեպուհին։ Ըստ երևույթին նա հասկացավ, թե ինչ կլինի այն նամակի բովանդակությունը, որ ձեռքին բռնած ներս էր մտել սեպուհի դեսպանը։

— Սպարապետի՞ց է,—հարցրեց թագավորը։

— Հրամայեցիր, արքա,—պատասխանեց սեպուհի դեսպանը և մոտ գնալով թագավորին՝ հանձնեց նամակը։ Թագավորը բացեց մագաղաթը և տեսնելով, որ հայերեն է գրված, տվեց թարգմանին և նշան արեց, որ կարդա։ Թարգմանը կարդաց, կրկին կարդաց և անգիր անելով բարձրաձայն ասաց նամակի բովանդակությունը։

«Թագավորին Վրաց, Սպարապետից Հայոց Վարդան Մամիկոնյանից ողջունյն շատ։

Տե՛ր արքա. որքան գիտեմ, Վրաստանին ևս հասել է պարսից արքայի՝ Հազկերտի հրովարտակը՝ ուրանալ քրիստոնեական կրոնը և ընդունել զրադաշտը։ Քաջ գիտենալով քո երկարամյա փորձառությունը և հույսով լինելով իմաստությանդ վրա՝ վստահեմ, որ նույնպես և դու քաջ գիտես, թե ո՞ր է տանում մեր երկրներին այս հրամանը։ Հայերս մերժեցինք և վանեցինք մեզանից հրամանը։ Արդ, եթե դու ևս, արքա, քո ժողովրդով հանդերձ կրժեցեք և կվանեք շարանենդ հրամանը, ապա և ամենափուլթ պատասխանով տեղյակ կացուցիր մեզ ձեր վճիռն ու անելիքը։ Ահա՛վոր է ժամը, և հապաղումը՝ կործանարար։

Սպարապետ Հայոց՝ Վարդան»

Թագավորը երկար լռություն պահպանեց և շարունակեց սուր հայացքով դիտել սեպուհի դեսպանին։

— Ի՞նչ է անում մարդպանը,—հարցրեց նա սեպուհին։

— Զանում է խաղաղությամբ վերջացնել,—պատասխանեց սեպուհը։

— Խաղաղությամբ...—գլուխը շարժեց թագավորը,—պարսից արքաները ե՞րբ են խաղաղություն կամեցել։ Խաղաղություն

չկա գայլի հետ: Դու ասա մարգպան է, մարգպանութիւն է անում
— Ինչպե՞ս է Վարդանը, քաջառո՞ղջ է,— ժպտաց թագավորը
մի փոքր հետո,— շա՞տ է զայրացել...

Խորհրդականը բազմանշանակ նայեց թագավորին:

— Հանգիստ չգիտես այդ մարդը, — ասաց թագավորը, — և հի-
մա նրա համար մեծ գործ բացվեց: Է՛է՛հ, պարսից օձը նոր չէ
կծկվել պառկել կրծքներինս վրա: Ահա՛, կայնական զորքը լցրել
է Տփղիս՝ Մծխեթի և Յուրտավի մեջտեւը: Շարժվելու հնար չի
տալիս: Ի՞նչ խաղաղութիւն, մա՛րդ, — գոչեց հանկարծ բարկացած,
— սա խաղաղութիւն է... Մա՛րդ. մի երկիր, որ իր զորքերը թաք-
ցնի իր մեջ խուժած թշնամու զորքից՝ ի՞նչ խաղաղութիւն: Միև-
նույն բանը ձերը չէ՞: Կայնական զորքերով չե՞ն լցված ձեր բեր-
դերը:

— Հայերս վճռել ենք դիմադրել, — ասաց սեպուհ ղեսպանը,
— միաբանել ենք մի ուխտի մեջ և պատրաստվում ենք պատե-
րազմի, եթե բանը հասնի դրան:

— Դժվար գործ է, պատերա՛զմ... — գլուխը շարժեց խորհրդա-
կանը, — աստված հեռու պահի...

— Ուրիշ ելք չունեն, — ասաց թագավորը, — տա աստված՝ չա-
րը խափանի, բայց ո՛ւր... Բանը կհասնի պատերազմի:

Թագավորը խոհուն աչքերը գցեց հատակին և երկար լռեց:

— Կգրենք պատասխանը, — գործնական եղանակով հանկարծ
դարձավ թագավորը սեպուհ ղեսպանին, — մենք կարդացինք հրո-
վարտակը, և իշխանները խորհում են պատասխանի մասին: Տա
աստված բարի միտք ամենքին՝ գանք համաձայնութիւն: Հայերը
մեր եղբայրներն են. նրանց կռիվը մեր կռիվն է: Հուսացե՛ք,
աստծով մի բան կանենք:

— Ես Մծխեթում կսպասեմ պատասխանին, — ասաց սեպուհ
ղեսպանը:

— Սպասե՛ս: Ոչ, մի՛ սպասիր: Դու, գիտեմ, պիտի գնաս, եթե
չես գնացել, Յուրտավ, Աշուշա բղեշխի մոտ: Գնա խոսի՛ր նրա
հետ:

— Նրան ևս նամակ ունեմ Սպարապետից, — ասաց սեպուհ
ղեսպանը, չկամենալով ոչինչ բան թաքցնել թագավորից և միա-
ժամանակ հասկացնելով, որ նախապատվութիւնը տվել է թա-
գավորին՝ առաջ գալով նրա մոտ:

— Տո՛ւր նամակը, թող կարգա, մտածի: Բղեշխը խելացի

մարդ է,—ասաց թագավորը,—մինչև գնաս մոտը և գաս՝ մեր պատասխանը պատրաստ կլինի: Գուցե բղեշխը գա այստեղ: Այդ էլ հետո կերևա: Այսպես լավ է, չէ՞,—դարձավ խորհրդականին թագավորը:

խորհրդականը, թեև կրժքին խաչաձևած, խոնարհություն արեց թագավորին:

— Այսօր կմեկնես Մծխեթ,—հարցրեց թագավորը սեպուհ դեսպանին:

— Այո, արքա:

— Շտապիր: Այս գործերը շուտ վերջացնելու գործեր են: Շատ որ ձգձգվեն՝ նոր փորձանքներ կհայտնվեն:

Սեպուհ դեսպանը բացատրեց ուրիշ նոր հանգամանքներ, որով ավելի իրազեկ դարձրեց Հայաստանի մասին:

Երբ նա հեռացավ, թագավորը արագ շրջվեց դեպի խորհրդականը:

— Իշխաններն այնօր վերջնական խոսք չասացին: Նրանք ըսպասում են Աշուշային: Իսկ ես երկյուղ եմ կրում, որ Աշուշան էլ սպասի իշխաններին, և գործը իրոք որ ձգձգվի: Պարսիկները վճռել են հարվածել մեր երկրներին և վերջ տալ իշխանութուններին: Արշակունյաց թագավորների օրը պիտի գցեն մեզ, և ինձ՝ հայոց վերջին թագավորի: Պետք է կռվենք հայերի հետ կողք-կողքի: Ուրիշ ելք չկա:

խորհրդականը գլուխը շարժեց հավանության նշանով և թեթև խոնարհություն տվեց թագավորին:

Աշուշա բղեշխը սեպուհ դեսպանին ընդունեց զուսպ և լուրջ:

— Ինչո՞ւ մարդպանը չեկավ եկեղեցի...—հարցրեց նա ծանրահայաց նայելով դեսպանին,—ինչո՞ւ շտորագրեց պատասխան նամակը... Ինչո՞ւ էր հակառակում նախարարներին...

— Հայտնի է թե ինչու, տեր բղեշխ,—պատասխանեց սեպուհ դեսպանը,—նա մարդպան է...

— Մարդպան է,—ընդհատեց ու շեշտեց Աշուշան,—գործը դժվարին է: Դա պատերազմ է, մտածե՞լ եք այս մասին: Մտածե՞լ եք, որ այսպիսի պատերազմներ պիտի մղի նա, ով համոզված է հաղթության: Ամեն բան խաղի է դրվում այստեղ. «կամ մենք, կամ նրանք»:

Սեպուհ ղեկավարը իսկույն շտաբեց: Նա սպասեց մի պահ, որ բղբշխի մտքերը հավաքվեն, և ապա ասաց.

— Մտածված է ամեն բանի մասին, տեր բղբշխ, բայց ուրիշ ոչ մի ելք չկա:

— Ելք կգտնվի: Ես կողմնակից չեմ ձեր Վասակին. այդպես հեռու կանգնելը խելացի բան չէ: Նա պիտի մոտենար նախարարներին և համոզեր ժամանակ շահելու: Իսկ գիտե՞ս ինչ բան է ժամանակ շահելը: Դա հաջողություն է:

— Եթե հաջողվի այդ հաջողությունը,—ասաց սեպուհ ղեկավարը տխրությամբ:

— Ամեն բանի հնարը կա, եթե մարդ ուզենա որոնել, գտնել: Պարսիկներին լավ եմ ճանաչում: Նրանք անձանձրույթ կպնդեն իրենց միտքը, պահանջը. իսկ երբ տեսնում են, որ հնարագետ ես, ղգուշանում են մինչև վերջը հարձակվել վրադ: Տեսնո՞ւմ ես, ինչպես են դրել հավատքի պահանջը: Հո հույստքի բան չէ իսկապես, երկրի պահանջ է, կամենում են վերջ տալ մեզ: Բայց խոսում են ուրիշ լեզվով: Զգուշանում են: Ատյաններ են սարքում, դատ, դատաստան, չգիտեմ ինչ հորս ցավերը: Վախենում են ուղիղ գնալուց: Այո, այո, ժամանակ շահենք: Դու մի մնա այստեղ: Գնա Սպարապետիդ մոտ և իմ կողմից ամենախոնարհ ողջույն տար, ասա կպատասխանեմ անձամբ:

Սեպուհ ղեկավարը խոնարհությամբ արեց:

— Ասա Սպարապետին, որ ես մարդպանի հետ ես համաձայն չեմ: Գործը ուրիշ կողմն է շրջվելու, և հույս կա խաղաղությամբ վերջացնելու պարսիկների հետ:

Սեպուհ ղեկավարը հեռացավ Աշուշայից դժգոհ: Բայց միաժամանակ գնահատեց նրա ղգուշավորությունը: «Գիտե իր գործը»,—ասաց մտքում սեպուհ ղեկավարը և դուրս գալով ասպարանքից՝ ճանապարհ ընկավ թագավորի մոտ:

Կեսօրին մոտ հասել էր մի աղբյուրի: Իջավ ձիուց և սանձը տալով թիկնապահին՝ գնաց ընկողմեց դալար խոտի վրա, ստվերի տակ: Աղբյուրի մոտ նստել էր մի վրացի շինական, որ լայնացնում էր աղբյուրի գուռը: Ուժեղ, կոշտերով ծածկված մատները դանդաղ ու հաստատ քաշում էին խիճ ու ավազը: Շինականը խոսում էր ինքն իրեն.

— Զուր են խմում ու չեն հոգում, որ աղբյուրի ակը չչորանա: Բա մի՞ անգամ են խմելու ջուրը, էլ չեն խմելու:

— Բարի աջողում,—ասաց սեպուհ ղեսպանը:

— Բարին արևի՛դ,—պատասխանեց շինականը առանց վեր նայելու,—նստի՛ր, այս է, ջուրը կպարզվի:

Սեպուհ ղեսպանը արդեն ընկողմանած էր և ժպտալով նայում էր շինականի ջանադրության: Վերջացնելով գործը՝ նա վեր նայեց և տնտղելով սեպուհ ղեսպանին՝ հասկացավ, որ օտարական է:

— Ո՞ր աշխարհից ես, սիրելիս,—հարցրեց նա մեղմորեն:

— Հայաստանից:

— Երևում է, մորթդ սև է: Առ գավը, խմի՛ր,—առաջարկեց շինականը փայտե շերեփի նման մի աման:

Սեպուհ ղեսպանը ընտրեց ջրի պարզված տեղը և սկսեց խմել:

— Լավ ջուր է,—ասաց նա:

— Դե մի լավ ջուր, մի կտոր էլ լավ հաց՝ հերիք է, որ մարդ ուրախ ապրի:

— Ի՞նչ է, չկա՞,—հարցրեց սեպուհ ղեսպանը:

— Ինչո՞ւ չկա: Զուր էլ կա, հաց էլ կա, եթե թողնող լինի, որ մնաս բո հաց ու ջրին:

— Ո՞վ է խլում որ...

— Ա՛յ ով նստած է Տփղիսի բերդում: Պարսից թագավորից հրաման են բերել, որ հավատենքս ուրանանք:

— Է՛, չե՞ք ուզում ուրանալ:

— Լավ, ինչի՞ է ուզում, որ ուրանանք: Հոգիներիս փրկության համար, եղբայր, Հազկե՛րտը ուր, ե՞ս ուր: Հիմա նա Տիլ-րոնում նստած ի՞մ ցավն է քաշում, որ հոգիս մյուս կյանքում փրկվի: Սաբայի հոգին, որ դժոխքի կայրի կարասում խլթխլթա՝ Հազկերտի ջանը դուրս կգա՞, թե՞ կբարակի նրա ցավից:

— Ապա ի՞նչ է ուզում Հազկերտը,—ժպտաց սեպուհ ղեսպանը:

— Սատանան ո՛չ գիտե իր գլուխը: Մի շար բան կունենա մտքում: Թագավորը ե՛րբ է բարի բան մտածել շինականի համար:

— Ապա որ կռիվ գա ձեր երկրի վրա, ի՞նչ կանես,—հարցրեց խորամանկ ժպիտով սեպուհ ղեսպանը:

— Է՛, եղբայր, որ կռիվ գա՝ բա աշխարհքը կվերցնես կտաս թե առ տա՞ր... Բայց բռնակալը ուժեղ է, անիծվի՛ դրա ծնած օրը: Ա՛ռ, խմի...

Սեպուհ դեսպանը շնորհակալութիւն հայտնեց, կրկին խմեց և ապա հրաժեշտ տվեց սրտացալ շինականին:

Թագավորի մոտ հավաքված Վրաստանի իշխանները վճռում էին Հաղկերտի հրովարտակի պատասխանը: Այնտեղ էին նաև Աշուշա բղեշխը և նրա որդին՝ Վազգենը:

Թագավորը առաջարկելով իշխաններին վճռել պատասխանը՝ թույլ էր տվել, որ նրանք դեռ հայտնեն իրենց բոլոր կարծիքը այս մասին: Նա կամենում էր սկզբից լավ իմանալ նրանց բուն կամքը, որ հետո կարելի լիներ հենվել դրա վրա:

Խոսում էր Արսեն իշխանը, որի կարծիքը կշիռ ուներ իշխանների մեջ:

— Ես չեմ կարողանում լավ հասկանալ,—ասում էր նա,— թե ի՞նչ բան ունենք մենք հայերի հետ: Իրենց գործն է, կկռվեն, կհաշտվեն պարսիկների հետ, կուրանան, հավատքները, կպաշտպանեն: Մե՞նք ինչու ենք անցալ գլուխներս դնում ավետարանի տակ:

— Շատ ճշմարիտ է խոսում իշխանը,—ասաց մի իշխան, որ հեռու նստած էր իր բարձին:

— Մենք մեր գործը կբռնենք մեր հանգամանքների համաձայն,—շարունակեց Արսեն իշխանը,—կսրելի է կհաշտվենք՝ կըխոստանանք, որ ժամանակ տա արքայից արքան, կձգձգենք, և շարը կխափանվի:

— Եվ կխափանվի,—ձայն տվին մի քանի իշխաններ այս ու այն կողմից:

Թագավորը, որ համբերությամբ լսում էր, տեսավ, որ գործը շրջվում է ուրիշ կողմ:

— Իսկ եթե Հաղկերտը չզիջի՞... Եթե պնդի իր պահանջները, ի՞նչ կանենք,—հարց տվեց նա բոլորովին հանգիստ:

Արսենը վիրավորվեց: Նա մեղմ շարությամբ նայեց թագավորին և ապա խոսեց զսպելով իրեն.

— Եթե պնդեց՝ կգտնենք հնարը: Առայժմ խնդրենք, որ մեզ ժամանակ տա:

— Հայերին որ խեղդեց՝ էլ մեզ ժամանակ չի տա,—խեթ նայելով Արսենին՝ ասաց Վախթանգ իշխանը:—Հաղկերտը այս պա-

հիս հայերին է հետապնդում: Բայց հետո մենք կկանգնենք դեմ դիմաց, երբ... հայերը վերջանան...

Արսեն իշխանը գլուխ բարձրացրեց:

— Այն ժամանակ է՛լ կսպասենք, մինչև կկանգնենք դեմ դիմաց: Ինչո՞ւ ենք հենց այս գլխից մենք սկսում: Թող սկսի պարսիկը: Կսկսի և կտեսնի, թե ինչ կանենք: Ես Վրաստանը պարսիկներին տվողներից չեմ...

— Բայց ե՞րբ ես ավելի ուժեղ. երբ հիմա՞ ես կանգնում ներքա դեմ, թե հետո, երբ մենակ ես,—հարցրեց Վախթանգ իշխանը:

— Երբ հայերի հետ գործը կվերջանա, երբ ժամանակ կանցնի՝ բանը բան ցույց կտա: Հիմա գործի տաք ժամանակն է, տաք գլուխ շարժե մեջ մտնել:

Իշխանները լռել էին և, ըստ երևույթին, աղղվել Արսեն իշխանի խոսքերից: Թագավորը բարվոք համարեց դարձյալ սպասել: Նա ուզում էր, որ բոլոր հակառակորդները սպառեն իրենց պատճառաբանությունները:

Այդ միջոցին խոսք վերցրեց Աշուշա բղերից.

— Ես, տյարբ, ուրիշ կերպ եմ նայում գործի վրա: Այսօր այսպես հեշտ ու անփորձ դուրս գալ արհավիրքի տակից չենք կարող: Այսօր այսպես ենք խոսում, որովհետև մեր կողքին հայերն են, դեռ ուժ ունեն, դեռ կանգնած են պարսիկների դեմ, դեռ մենք էլ պատասխան չենք տվել, դեռ արհավիրքը չի եկել անցել երկրի վրայով: Լավ է խոսում Արսեն իշխանը, որ ժամանակ շահենք, երբ հերթը կհասնի մեզ: Մեր հերթը հասել է արդեն, մեզ հրովարտակ են ուղարկել, մենք գործի մեջ ենք արդեն: Կգնանք հայերի հետ, կտանք հիմա մեր պատասխանը և նայած դեպքերի ընթացքին կորոշենք հետագա անելիքը: Ոչ ամենից վերջը մենակ մնալն է մեզ փրկելու և ոչ էլ սկզբից ամենքի հետ գնալն ու անխոհեմ ուժերն սպառելը: Մեծ գործեր չբռնենք, գործերից էլ չըբաշվենք: Բայց գործ պիտի անենք հիմա:

— Ի՞նչ պատասխան տանք Հաղկերտին,—հարցրեց Թագավորը:

— Հայերի նման մի պատասխան,—անսպասելիորեն խոսքը շրջեց այս կողմ Աշուշան,—այն, որ չենք թողնում մեր հավատքը: Հետո հայերի հետ միասին կտեսնենք, թե որ կողմն է շրջվում գործը: Գուցե հայերի հետ կլինենք, գուցե հայերին կտանենք մեր

ճանապարհով: Բայց քանի մենք ևս ուժ ենք հայերի նման, չթուլացնենք մեզ՝ քաշվելով գործից:

Արսեն իշխանը զայրացաւ: Աշուշան իբրև թե նրա ասածն էր կրկնում, բայց վերջը ծռեց այլ կողմ:

— Ես չեմ հասկանում... Գլուխս չի մտնում,— ձայնը բարձրացրեց նա,— թե ինչո՞ւ մենք պետք է արյուն թափենք... Ի՞նչ խելք է սա...

Թագավորը ձեռքով հանդարտեցրեց նրան և մեղմ հանդիմանորեն ասաց.

— Ես ևս չեմ հասկանում, թե դու, որ մտածում ես, ճիշտ է. Վրաստանի բարիքի մասին, որտե՞ղ ես տեսնում այդ բարիքը... Ո՞ւմ համար ենք արյուն թափելու. հայերի համա՞ր միայն, թե՞ հայերը մեզ համար միայն: Իմացիր, իշխան, որ պարսիկները մեզ չեն խնայի...

— Նրանք մեզ հետ լավ են,— ասաց Արսեն իշխանը:

— Ո՞րն է մեզ հետ լավը,— ձայնը իր հերթին բարձրացրեց թագավորը,— Տփղիսի կայնական զո՞րքը, դաժան հարկահանությո՞ւնը, այրուծի հանե՞լը քուշանների դեմ, թե՞ աղջիկներ ու պատանիներ քաշելը իրենց պալատների ու կանանոցի համար: Մեզ հետ, ո՞չ, լավ չեն, մեզ հետ այնպես են, ինչպես իրենց հպատակների հետ:

Թագավորը հետզհետե բորբոքվեց և վեր կացավ տեղից.

— Մեզ ազատությո՞ւն է պետք, մենք պետք է փրկենք մեր երկիրը, պատիվը, անկախությունը: Մենք պիտի գնանք հայերի հետ:

Թագավորը երկար խոսեց, խոսեց ջերմությամբ, սրտմտած և համոզված: Նրա խոսքը թափանցեց ժողովված իշխանների սրտի մեջ: Անցավ վարանքը, նրանք շարժվեցին:

— Ճշմարիտ է, ճշմարիտ,— խոսեց թագավորը,— կպնանք հայերի հետ. մեր թշնամին պարսիկն է:

— Երբեք չենք հաշտվի պարսիկների հետ՝ քանի ազատ ենք, — կրկնեց իր խոսքը թագավորը,— մեզ հետ հաշտ կլինեն այն ժամանակ, երբ ազատ կլինենք...

Մերունի հին զորականի խոսքը հմայեց իշխաններին: Նրանք վեր կացան տեղներից: Ապա բոլորը թագավորի գլխավորությամբ գնացին տաճար՝ ձևակերպելու Վրաստանի պատասխանը Հաղկերտի հրովարտակին, որի ձևական առաջադրանքին պետք է ձևա-

կերպոված պատասխան կազմեին հոգևոր հայրերը. «Հավատքը չենք ուրանում»:

Այսինքն՝ հայրենիքը...

Ժողովրդի հոծ բազմությունը եռում էր տաճարում: Զայրույթը պոռթկաց այն պահին, երբ կաթողիկոսը կարգաց կրկին անգամ Հազկերտի հրովարտակը: Ժողովուրդը, որ ներկա չէր եղել պալատի ժողովին, շատ վճռական և արագ շրջեց գործը դեպի մերժումն:

— Զենք ուրանում մեր երկիրը, մեր ազատությունը,—գոչեց բազմությունը,—այն էլ հերիք չէ՞, որ նստած են մեր կրծքին... Գրեցեք պատասխանը—չենք տալիս երկիրը...

Կաթողիկոսը կրկին անգամ հարց տվեց թագավորին, իշխան-ներին և ժողովրդին.

— Հոժա՞ր եք մերժման մինչև վերջ, ո՞ւրիտ եք կնքում:

— Հոժա՞ր ենք, հոժա՞ր, ուրիտ ենք անում,—գոչեց բազմությունը:

Թագավորը հավանության նշան արեց և պատվիրեց կաթողիկոսին գրել մերժողական պատասխան:

Երբ դուրս էին գալիս տաճարից, Վազգեն իշխանը բարձրաձայն խոսեց, որ թագավորը լսի.

— Տեսնեմ ինչպե՞ս եք պաշտպանում Ալանաց Դուռը, պարսիկների վրա գնալով:

Հարվածը զգալի էր: Թագավորը անգամ կանգնեց և ետ նայեց Վազգենին:

— Ծշմարիտ ես ասում, իշխան, բայց հոններն ու ալանները ավելի մեծ բազմությամբ կլցվեն Վրաստան, եթե մենակ մնանք:

Սակայն Վազգենի խոսքը չարագույժ հնչեց իշխաններից շատերի ականջին:

Սպառնալիքը և զգուշացումը իրական էր...

Երկու օր անց Վրաց թագավորը նամակ տվեց սեպուհ ղեսպանին՝ Վարդանին ուղղած: Նամակում հայտնում էր, որ վրացիները պատրաստ են հայերի հետ դիմադարձ կանգնել Հազկերտին և կօգնեն հայերին ինչով որ կարող են:

Սեպուհ ղեսպանը զարմացավ, երբ պալատում տեսավ Աշու-

շա բղնշխին ուրախ զլուցելիս թագավորի և մյուս իշխանների հետ:

«Խելացի մարդ է»,—կրկնեց մտքում սեպուհ ղեսպանը:

Նոր էր լուսացել, որ Գյուտի, Կողակի և Խոսրովի աչքերի առջև դաշտի հեռաստանում ծխաց Նյուշապուհ քաղաքը: Հողաշեն մանր ու տափակ տները մեջեմեջ ու խիտ աղյուսի դարսվածքնեի էին հիշեցնում: Անապատի խիստ մերկության հաջորդում էին հողե պարսպի միջից երկինք ցայտող բարդիների և այլ նորակա-նաչ ծառերի շատրվանները: Նրբ մոտեցան քաղաքադռան, ուղ-տերի կարմրադեղին քարավանը ընդառաջեց նրանց: Նրանք ապրանքների հակեր էին օրորում իրենց մեջքերի ակիքներով: Նը-րանք գնում էին այն վայրերը, ուր կարելի էր փոխանակել: Քա-րավանը ղնդաց ու անցավ: Ճանապարհորդները մտան քաղաք: Իսկույն կեղտոտ տների բարդ ու ծանր հոտը, խառն ծխի և փո-շու հետ՝ շոշափեց նրանց հոտոտելիքը: Բակերի ցեխերը հունցող մանուկներ, դռան հողե նստարաններին արձանացած՝ աչքերը ցա-վոտ ծերուկներ, կանաչք՝ մրից, կեղտից փայլող ձորձերը հագ-ներին, մերկանդամ փոքրիկ աղջիկներ հրաշալի խոշոր աչքերով և դեռատիներ՝ կնճռոտած ու ապրած դեմքերով: Անցան շուկան, որ բոլորակ ձգվում էր քաղաքի մեջտեղ, փոշոտ ու ցեխոտ, սատ-կած կատուների ու կենդանիների կմախքների հոտով: Օդի մեջ մլլվում էր թանձր ծուխը, որ բարձրանում էր մշտավառ կրակի ատրուշաններից: Մեհյանների սևացած դռներից ևս դուրս էր հո-սում այդ դառն ծուխը: Ներսից լսվում էին մոզների արարողական, ռնգային մեղեդիները և մոլեռանդ կոչերը խռպոտած կոկորդնե-րից:

— Որտե՞ղ է Միհրներսեսի ապարանքը,—հարցրեց Գյուտը Խոսրովին:

Խոսրովը չպատասխանեց, ըստ երևույթին, արդեն ուշքի ե-կած ճանապարհի ստորացումներից և իրեն զգալով կրկին բարձր և տիրակալ դիրքում:

Գյուտը դիմեց իրենց հետ հավասար գնացող մի հեծյալ սի-պահի:

Սիպահը ցույց տվեց քաղաքի բարձրաբլուր մասը, մի ըն-դարձակ աղյուսե շենք:

— Ես քո հարսանիքը կաննամ, խողի ճուտ,—նետեց Գյուտը հոսորովին և նժույգը ասպանդակեց, ընկավ առաջ՝ թողնելով որ իր հետևից նվաստացած քաշ զա հոսորովը:

— Հարամանի զավակ,—քթի տակ մոմռաց դեղնած աչտերը կծկելով հոսորովը:

Եվ փորձեց հասնել, առաջ անցնել Գյուտից: Սակայն Գյուտը թույլ չտվեց, և երբ հոսորովը հավասարվել էր իրեն, մտրակեց նրա նժույգի մուկին: Նժույգը մի կողմ ցատկեց, Գյուտն ընկավ առաջ: Մի քանի ակնթարթում արդեն ասպարանքի առջև էին Կոդակի և իր թիկնապահների հետ:

Ջինվորները կտրեցին նրանց ճանապարհը:

— Պատգամավոր ենք Հայաստանից,—ասաց Գյուտը:

Ջինվորների մեծավորը զննեց Գյուտին և որոշեց նրա իշխանի հանգամանքը:

— Ներողամի՛տ եղիր, տե՛ր իմ,—ասաց նա,—Հաղարապետը ներս չի ընդունում: Հյուրատունը այս կողքի բնակարանն է:

— Իսկ այն պարսիկ սուրհանդակը կարո՞ղ է ընդունվել,—հարցրեց Գյուտը ցույց տալով հոսորովին:

Մեծավորը ճմլվեց և ասաց կիսաձայն.

— Պարսիկ պաշտոնյաներին կընդունի... Հրամանն այդպես է, տեր իմ...

— Բարի՛,—ասաց Գյուտը,—առաջնորդի՛ր ինձ հյուրատուն:

Գնացին: Հյուրատան տերը առաջ եկավ և զննելով Գյուտին՝ խոնարհ ողջունեց ու կեղծ ուրախությամբ ներս հրամցրեց.

— Տունը ձե՛րն է, հրամայեցե՛ք:

Գյուտը նայեց Միհրնեբսեհի ապարանքի կողմը, տեսավ ինչպես զինվորները խոնարհ ողջունեցին հոսորովին, խլեցին ձիու ասպանդակները, մեղմով վայր բերին նրան և այնպես զգույշ թեւեւ ընկած տարան ապարանքի դռնից ներս՝ կարծես նրբին ճանապակի լիներ:

Գյուտը դարձավ հյուրատան տիրոջը.

— Խոզերը կարո՞ղ են մտնել ապարանքը:

— Խոզե՞րը,—զարմացավ հյուրատան տերը:—Խոզերը չեն կարող: Միայն շները կարող են:

— Կնշանակի ներսը շներ կա՞ն,—հեզնեց կրկին Գյուտը:

— Կան:

— Ի՞նչ լեզվով են խոսում:

— Ոչ մի լեզվով:

— Ես էլ եմ կարծում՝ ոչ մի լեզվով:

Գյուտը մտավ ներս: Չնայած ցեխի աղյուսով կառուցվածքի արտաքին անշքության՝ հյուրատան ներսը շատ էր շքեղ, ուրախատես ու կոկ: Կամարակապ դռան անցքից հետո բացվում էր մի այլ դուռ, և ապա սանդուղի աստիճանները բարձրացնում էին դեպի պարտեզը, որի շուրջը շարված էին փոքր ու մեծ օթևաններ, պատշգամբների հետև: Փոքրիկ դռների կամարները խճաղարդված էին ճեմական գույնզգույն թրծվածքներով:

Գյուտին և Կոդակին, ինչպես նաև նրանց թիկնապահներին, հատկացրին առանձին օթևաններ: Սպասավորները խմբվեցին դրոռներ՝ պատրաստ հրամանի: Առհասարակ քաղաքավարությունը, ոչ անխառն շողորորթությունը և քծնանքով՝ մեղմացնում էր շրջապատի մթնոլորտը:

Մտնելով օթևան՝ Գյուտը լվացվեց, հրամայեց թիկնապահին հանել նոր զգեստները նախշուն խուրջիներից, հագնվեց և նըստեց բարձին, հենվելով կրկնակի բարձերին:

Խորտիկներ և գինի մատուցեցին, որին շմասնակցեց Կոդակը: Դիրքերը ճշտվեցին այստեղ. Կոդակը ստորադաս պաշտոնյա՝ իրավունք չունեի իշխանի հետ նստել: Սա կարևոր էր նաև այլ նըկատառումներով:

Կոդակը չհամաձայնեց նախաճաշ ընդունել: Նա հայտնեց, որ նախարարից հետո միայն իրավունք ունի նախաճաշել: Նա գնաց և շոքած նստեց Գյուտի առջև, դռան մոտ: Հյուրատան տները և սպասավորները իրենցը վերցրին՝ տեսնելով այս ձևերը, և պատկառանքը խստացրին: Նրանք անձայն քայլերով ելմտելով, իրենց վրա գրավեցին ուշադրությունը հյուրատան այլ հյուրերի, որ իշխաններ ու մեծամեծներ էին՝ եկած Միջագետքից, Հնդկաստանից, Հունաստանից և Կովկասի լեռնաստաններից: Կերպարանքների ու տարազների խառնուրդը աշխուժացնում էր հյուրատան բակը:

Գյուտն ավարտեց նախաճաշը, կանչել տվեց հյուրատան տիրոջը, հարցրեց, թե ո՞վ պիտի ղեկուցի Միհրներսեսին իր ժամանումը:

— Ես կկանչեմ արարողապետի պաշտոնյային:

Հյուրատան տները դուրս ելավ:

— Լավ եղավ, որ շունը մեզանից առաջ մտավ ապարանք,— ասաց Կոդակը:

Գյուտը չխոսեց:

— Ինչո՞ւ,— հետո սթափվելով, հարցրեց Գյուտը՝ թերահավատ ձայնով:

— Առաջինը նա կգանգատվի Միհրենբրոսհին, սա կկատաղի, հետո կկարդա պատասխան թուղթը՝ նորից կկատաղի:

— Եվ այդ խելքով պիտի մտնես ապարանք:

— Երեսուն տարի է, մի բարկանաւ, մարդպանի պաշտոնյա եմ և այս խելքով ծառայել եմ նրան:

— Իսկ գիտե՞ս, թե ինչ կդառնա դդումը, եթե երեսուն տարի ծառայի մառանին:

Կողակը սուր նայեց նրան և անվրդով պատասխանեց.

— Դդումը փտում է, տեր իմ: Իսկ ես դդումի մասին չեմ խոսում, այլ Կողակի խելքի մասին: Եթե մենք,— շարունակեց նա հանգիստ ու դանդաղ՝ կարծես ինքն իր հետ էր իմաստասիրում,— եթե մենք վրա հասնեինք Միհրենբրոսհի զայրույթի առաջին թափին, պատվավոր ընդունելությունը մեջտեղ ոտնատակ կգնար: Իսկ այսպես՝ կհաշի, կհաշի, և մենք վրա կհասնենք անվնաս մոմոցի ժամին:

— Ձէ, խելքդ նման է... խելքի,— ուրախ հեզնեց Գյուտը:

— Պալատական է,— աշխուժացավ Կողակը,— իսկ ինչ վերաբերում է դդումին՝ դա բանջարանոցում է րսնում:

Կողակը շատ ավելի տակնետակն էր և խորամանկ, քան ցույց էր տալիս: Նա դիտմամբ դիմում էր պարզամտության՝ թաքցնելու իր խորամանկությունը:

Եկավ պաշտոնյան: Նա շքեղ հագնված էր: Ծանրակշիռ ողջունեց Գյուտին և գեղեցիկ, երիտասարդ դեմքին պատշաճ լրջություն տալով, կիսաժպիտ ասաց.

— Հազարապետը չի կարող ընդունել այսօր: Տեղապահը հրամայեց հայտնել ձեզ, որ սպասեք հրավերի:

— Իսկ ինչո՞ւ այդպես,— առանց վրդովմունքի թաքցնելու հարցրեց Գյուտը:

Պաշտոնյան խիստ ու զուսպ պատասխանեց.

— Ավելին ավելորդ է. ձեզ հայտնեցի բոլորը:

Եվ ետ շրջվեց ու արագ հեռացավ:

Արյունը տվեց Գյուտի գլուխը: Նա զայրացավ: Եվ զայրույթն ավելի եղավ, որովհետև պաշտոնյան խոսեց հյուրատան տիրոջ

ներկայության: Վերջինս հեռացավ, և Գյուտն սկսեց շարացած անցուդարձ անել:

— Մի՞ վրդովվի,—ասաց Կողակը,—երիկամդ կդառնանա: Ես վրեժը կհաննեմ: Ինչքան չլինի՝ հայ եմ և սյունեցի:

Գյուտը ձայն չհանեց: Նվաստացումն այնքան ազդեց նրան, որ ձեռները դողում էին: Շուտ-շուտ մոտենում էր դռան՝ կամենալով դուրս գալ, մի բան անել: Բայց ո՞ր գնալ... Շուրջը Պարսկաստանն էր՝ հազարավոր փարսախներ հեռու նրա հայրենի երկրից: Ծվ ո՞ւմ պատմի իր նվաստացումը, ումնի՞ց լսի հնարը վրեժ-խնդրության, ո՞վ է իր պաշտպանը՝ եթե հանկարծ իրեն բանտարկեն: Նա այժմ պարզապես զգում էր, որ իր առաքելությունը ջուրն է ընկնում: Նա հիշեց, որ բանակում հայ իշխաններ և հայ զորք կա:

Բայց ո՞ր են նրանք, որքա՞ն մոտ և որքան հեռու: Ծվ ի՞նչ կարող են անել նրանք:

Կողակն էր միայն անվրդով: Նա գլուխը թափ տվեց և մի եղանակով, որ նոր էր և ազդու՝ ասաց.

— Լսիր ինձ, տեր իմ, թողնենք ճանապարհի կատակները: Ոչ դու ես անմիտ և ոչ ես՝ անփորձ: Եկ մտածենք ինչ անենք: Արքայից հույս չկա, պարզ է: Նա անխելք է և կատաղի: Միհրներսեհը խելացի մարդ է. նրա բարկության մեջ խելք կլինի: Եկ բռնենք նրա պատմուճանը և ճանապարհ բանանք: Խելացի թշնամին կես բարեկամ է:

Գյուտը այս անգամ ականջ կախեց ծերուկի խոսքերին: Մանավանդ որ՝ ուրիշ ոչինչ էլ չէր մնում անել:

— Հը՛մ... կես բարեկա՛մ,—ձգեց Գյուտը մտախոհ:

— Ախր խելացի թշնամին որ թշնամացել է՝ խելացի գործի մեջ է թշնամացել: Ապա՞ առաջարկիր խելացի հաշտություն՝ տես չի՞ ընդունի: Հազկերտը խելագար վազր է, որ առաջը երեք ուխար էլ գցես, միևնույն է, քեզ պիտի հոշոտի: Միհրներսեհը մեր կրոնափոխն է ուզում, ոչ թե մեր պատիժը:

Գյուտը ժպտաց դառն ու հեղնորեն:

— Կա՛մ, բավական է,—ասաց նա դժկամ:

Կողակը նայեց նրան: Հանգիստ էր այդ հայացքը՝ բայց նրա մեջ խաղացին երկու հազիվ նշմարելի կայծեր: Նա գնաց պարսեղ՝ քթի տակ մոմռալով իր գիտեցած միակ եկեղեցական եղանակը: Նրա տրամադրությունը վատ չէր:

Խոսքովին ընդունեցին պահականոցի առաջ, նժույգները թիկ-նապահի հետ ուղարկեցին ապարանքից դուրս, նրա հետևի ախոռները, իսկ իրեն տարան մի քանի բակով ներս և մի բակում կանգ առան։ Այդտեղ նա սպասեց շատ երկար, մինչև եկավ պաշտոնյան և հայտնեց, որ Միհրնեքսեհը հրամայեց ներկայանալ։ Խոսքովը գնաց։ Նա ծանոթ էր ապարանքին։ Հասնելով վերջին մեծ բակին, որ պարտեզ էր միաժամանակ, նրան սպասավորը առաջնորդեց խորքում բարձրացող մի առանձնյակ, որ խոնաստանն էր՝ պալատը և որի պատերը ամբողջովին պատած էր գուլյնգուլյն քարերի հագվածքով։ Խոսքովը սենեկապետի առաջնորդությամբ մըտավ ներս, և երբ նրա առջև սպասավորը քաշեց մետաքսե վարագույրը՝ հանդիսավոր բացվեց կիսաստվեր մի սրահ։ Ուղիղ դիմացը, պատի քանդակեն վառարանի առաջ բարձին նստել էր մի շորակազմ ծերուկ։ Նա թևերով հենվել էր թավիշ ու մետաքս բարձերին և թվում էր քնած։ Նրա կավիճե դեմքի անշարժ, փոքրիկ աչքերը հառել էին մի կետի և չէին մատնում ծերուկի ոչ միտքը և ոչ կիրքը, որոնք թաքնված էին շատ խորքում։ Նրա առջև թափթրփված էին մագաղաթե ոլործուն փաթեթներ, մեկան և եղեգն։

Խոսքովը շոքեց դռան առջև։ Ծերուկը քթով նշան արեց, որ նա մոտ գնա։ Խոսքովի հետևը կանգնած սենեկապետը շշնջաց նրան, որ մոտենա։ Խոսքովը առաջացավ և կրկին շոքեց։

Ծերուկն իր մեռելի կավճային դեմքը շարժելով նայեց նրան խորն ու մնայուն հայացքով և շրթունքներով նշան արեց Խոսքովին, որ խոսի։

— Ամենաողորմած Հազարապետ տե՛ր իմ. բերել եմ հայոց մեծամեծների պատասխան թուղթը քո հրովարտակին։

Ծերուկը նշան արեց, որ ներկայացնի թուղթը։

Խոսքովը հանեց ծոցից թուղթը և շոքեշոք մատուցեց։ Ընթերցման ընթացքում նա սպասում էր, որ Միհրնեքսեհը պոռթկա։ Սակայն սա անքթիթ, մումիայի նման անշարժ ընթերցում էր։ Նա կարդաց մինչև վերջ և ապա թուղթը դրեց ծնկան։

— Ուրի՜շ ավելի,— հարցրեց Միհրնեքսեհը։

— Թուղթը գրեցին հայոց մեծամեծները, հոգևորները մարդպանի գլխավորությամբ։ Գրգռիչ ու դրդիչ եղավ Սպարապետը։ Նախարարները հավանություն տվին նրան, և ժողովուրդը ըմբոս-

տացավ, հանդուգն արարքներով անպատվեց մեզ: Սպանեցին մեր զինվորներին: Ուզում են մեր զորքը արտաքսել երկրից:

Միհրներսեհը շարունակեց անվրդով լսել: Նա սպասեց կրկին, մտածեց և ապա հարցրեց.

— Մարզպանը հայտնի՞ մասնակցեց, թե՞ գաղտնի...

— Հայտնի, տեր իմ, բացեիրաց:

— Թե՞ արտաքուստ ցույց տվեց հնազանդություն և ծածուկ դրդեց, որ գրեն այս թուղթը:

— Արտաքուստ ցույց տվեց անհնազանդություն և դրդեց ամենքի աչքի առաջ:

— Դենշապուհը, Վեհմիհրը, մոգպետը ի՞նչ գործ կատարեցին:

— Շատ ճիգ գործ դրին, արգելք եղան թղթին, բայց հայերը շանսացին:

— Շտապեցրի՞ն, ճնշեցի՞ն մարզպանին:

Հարցապնդումը վտանգավոր դառավ: Խոսքովը չզգաց այդ և պատասխանեց:

— Այո, տեր իմ, շատ բռնադատեցին, բայց ոչինչ օգուտ չեղավ:

Միհրներսեհը հարցական հայացքով հազիվ վեր նայեց սենեկապետին:

— Ժամ է ատյանի, տեր իմ,— հարցրեց սենեկապետը, — մովպետան մովպետն ու մոգերը, ինչպես և մեծամեծները հավաքված են:

— Հրավիրի՛ր:

Սենեկապետը գնաց:

Միհրներսեհը նայեց թղթին, ապա խոսքովին, զննեց նրան ալեւի ուշով, քան առաջին պահին և ապա շատ հանգիստ հարցրեց.

— Իսկ դո՞ւ ինչ արիր:

— Ես բուռն մասնակցություն ունեցա Դենշապուհի և մյուսների հետ:

Միհրներսեհը դադարեց և սկսեց կրկին անշարժ նայել այն կետին, ուր, ըստ երևույթին, նայել էր երեւի ժամերով: Նա շատ համբերատար և անհույզ մնաց թե՛ ընթերցման և թե՛ հարցուփորձի ժամանակ: Թվում է, թե համակերպեց և վճռեց դադարեցնել հետապնդությունը:

Վարագույրը բացվեց, և ներս եկավ մովպետան մովպետը,

Թանձրամորուս խոշորագնամ, աչքերը սև ու երկար հոնքերի տակին կորած, երկարաքիթ մի ծերուկ, որի մորթին և կերպարանքը տոգորված էին մրով՝ շնայած մաքուր լվացման: Նրա անճոռնի ու կոշտ մեծամարմին հասակը անկյունավոր ձևերով ցցված էր երկար պատմուճանի տակից:

Նրան հետևում էր երկարահեր մոգերի մի բաղմուխ: Նրբ նրանք առաջացան, հետևից երևացին մեծամեծների գլուխները:

Ատենավոր մեծ բաղմուխներ շարվեց* վարագույրի մոտ և խոնարհ ողջունեց Միհրներսեսին: Միհրներսեսի նշանի վրա եկողները առաջացան և կիսաբոլոր շարվեցին ընդարձակ սրահի պատերի տակ: Միհրներսեսը նշանով հրավիրեց մովսետան մովսետին, որ սա նստի: Մովսետն առաջացավ և նստեց:

Միհրներսեսը բարձրացրեց դեմքը և աչքերը պատուհանին, հայտարարեց:

— Հայոց պատասխանը մեր հրովարտակին: Ատյանում՝ առաջին անգամ իրավունք է կարգալ միմիայն արքայի առաջ: Լսե՛նք արքայի հրամանը: Բայց ձեզ այսքանը միայն ասել համարում եմ անհրաժեշտ: Պատասխանը գրված է ճարտար լեզվով և մարտընչով ոճով: Չեմ կարող չնկատել, որ ոմանք ձեզանից թերևս և հիանան դրանով: Քաջ է իմաստասիրած... Բայց բանի զորությունը ճարտարաբանությունը չէ և ոչ անիմա հանդգնությունը: Մենք տերություն ենք ընդարձակում, այս իսկ պահիս և առաջիկայում, մեծ պատերազմների ունենք՝ մեզ պետք է թիվ: Սրա մասին հոգածու խորհեցեք: Լսե՛նք արքայի հրամանը, — ավարտեց և հանդիստ ձեռով արեց:

Դա նշան էր, որ ատյանն ավարտվեց:

Բոլորը դուրս եկան սրահից:

* * *

Գյուտին ու Կողակին շնորհունեց Միհրներսեսը: Ստորացումը խիստ վրդովեց Գյուտին: Նա չկամեցավ գնալ բանակ, ուր նրան պիտի հանդիպեին հայոց այրուծին և հայ իշխանները:

Կողակն էր միայն անվրդով: Նա բնական էր համարում իրերի այդպիսի ընթացքը: Նա շատ էր ընկել-եկել, գիտեր, որ նման բաներն անխուսափելի են մեծ գործերում:

— Կպատահի՞, տե՛ր իմ, — ասաց նա, — ալիքը կիջնի՞, կըբարձրանա՞, կյանքը փոթորի՞կ է:

Գյուտը վարժվել էր արդեն Կողակի իմաստասիրություններին։ Պարսկաստանի միայնության մեջ դա զբաղեցնում էր։ Երբեմն էլ ուսուցանում... Խրատական շատ բան տեսավ Գյուտը Պարսկաստանում։

— Ի՞նչ մեղքս ծածկեմ, տեր իմ,—շարունակեց Կողակը,— շողոթորթներին և ստրուկներին շին սիրում։ Սիրում են համարձակ խոսողներին և ազատներին։ Մենք այն է՛լ ենք անում, այս է՛լ։ Բայց լավ չենք անում ոչ մեկը, ոչ մյուսը։ Լա՛վ ընկնենք, տեր իմ, եթե ընկնելով ենք ուզում բարձրանալ։ Կընկնեմ՝ ոտները կլիզեմ, կբարձրանամ՝ գլուխները կկտրեմ։

— Որ ընկար՝ ընկար,—խոսեց Գյուտը խիստ շեշտով։

— Ամեն ընկնել ընկնել չէ, տեր իմ, ընկնելն այն է, որ չես ուզում բարձրանալ։ Դու գիտես, թե գիշերները քնո՞ւմ եմ, երբ միտս է գալիս Խոսրովի ծեծը։ Գարշապա՛րս պիտի լիզել տամ։ Ես սյունեցի ախոռապանի զավակ եմ։

— Դրա համար էլ ընդունեցին Միհրներսեսի մոտ...

— Ոչի՛նչ, սիրող մաքուր լինի։ Գլխավորը՝ գոռողությունդ մի կորցնի։ Աղբի հետ գործ ունես։ Գոռող եղիր։ Պալատն ի՞նչ է, կամ ի՞նքն ինչ է, կամ Հազկերտն ի՞նչ, կատաղած արջ։

— Հը՛մ, «կատաղած արջ»,—մտախոհ կրկնեց Գյուտը,—բայց աշխարհ է սասանեցնում։

Սկսվեցին տաղտուկ օրեր։ Գյուտը քնում էր օրերով՝ սպասելով նախարարների ժամանման։ Անխոնջ Կողակն էր միայն հոտոտում ամեն կողմ, ծանոթանում պարսից պաշտոնյաների հետ, ամենքի հետ մտերմանում։ Պետք կգա, աշխարհ է։ Շուտով կժամանի մարզպանը, պետք է նրան փրկել։ Եվ նա աշխատում էր բարեկամացած պարսիկ մեծամեծների միջոցով իմանալ, թե ինչ տրամադրություններ կան պալատում։ Իմացավ, թե ո՞ր պալատականը որի՛ հետ է գծոված կամ բարեկամ։ Ամենքին պատմում էր Վասակի մասին, հայտնում նրա ուրացությունը, տրամադրություն ստեղծում նրա հանդեպ։ Պալատականների ականջը հասավ ուրացյալների ուխտի լուրը։

— Մարդը ուրացել է, ծառայում է մեր գործին, այլևս ի՞նչ հալածանք նրա դեմ,—ասում էին պալատականները և փորձում խոսել այս մասին Միհրներսեսի մոտ։

Վերջինս հաճախ լսելով այդ մասին՝ կամաց-կամաց մտա-

ծեց, որ եթե Հաղկերտի ճնշումը չօգնի՝ գործը տեսնի Վասակի միջոցով:

— Երկպառակել,—ասաց մի օր խոհուն հայացքը մի կետի հառած Միհրնեբրսեհը իր մտերիմ պալատականին:

— Ես էլ այդ եմ ասում,—ասաց պալատականը՝ ձայնը ցածրացնելով դավադրորեն՝ կարծես մարդ կարող էր լսել և խանդարել:

Հետո ավելացրեց.

— Դու այս ծերուկին մի արհամարհիր: Նա բաներ շատ գիտե, և շատ բաներ է պարզվում նրա պատմածներից:

— Ի՞նչ բաներ:

— Այն՝ որ Դենշապուհը ճնշում է Վեհմիհրին և Որմիղդին: Փորում է և մարդպանի տակը: Գործը խանգարում է: Պետք է ետ կանչել նրան:

Միհրնեբրսեհը պատասխանեց հանգիստ.

— Ոչ, ետ չպետք է կանչել, այլ պետք է թողնել, որ մրցեն իրար հետ մեր գործում: Պետք է բոլորին էլ լսել և այդ ասել: Թող հսկեն իրար և հետախուզեն: Տեղեկությունները մեզ են հասնելու նրանց միջոցով: Վասակը մեր ձեռքն է:

Կողակը առաջ գնաց: Ընդունվում էր պալատականների տանը և մտերմանում նրանց հետ: Անգամ ընդունելություն հաջողեցրեց Միհրնեբրսեհի մոտ: Հազարապետը քննեց նրան, խոսեցրեց: Նրան դուր եկան Կողակի խոնարհ վարվեցողությունը և մտքերը:

Մի անգամ Միհրնեբրսեհը կանչեց նրան և հարցրեց Վասակի մասին:

— Ի՞նչ մարդ է,—հարցրեց Կողակին:

— Փառասեր մարդ է, տեր իմ, մարդպանական իշխանությունը ձեռին պահելու համար ամեն ինչ կծախի: Վարդանը դրա համար շի սիրում նրան:

— Այդ լավ չէ, որ փառասեր է,—խորամանկության տվեց Միհրնեբրսեհը:

— Կրքոտ է և քինախնդիր,—ավելացրեց Կողակը՝ նույնպես խորամանկ հաշիվներով:—Արյունահեղություն, կոտորած, ցավ, թույն, ամեն բան կգործադրի իր նպատակին հասնելու:

— Ի՞նչ է իր նպատակը:

— Թագավոր դառնալ հայոց,—խիզախեց Կողակը և քննող հայացքով հետևեց ազդեցության:

Միհրնեբրսեհը մտածեց այս ասածի վրա:

— Ո՞ւմ միջոցով է ուզում թագավոր դառնալ,—հարցրեց նա:

— Քո միջոցով, տեր իմ, և հիմա ամեն զնով ուզում է ուրացության գործը գլուխ բերել: Թագավոր չի դառնա, բայց գործը հո կատարած կլինի: Սաստիկ անհանգիստ է, թե մարզպանի պաշտոնը կանցնի Վարազվաղանին:

— Խոսե՞լ է այս մասին:

— Ինձ հրահանգեց վարկաբեկել Վարազվաղանին, որ ապահով լինի իր պաշտոնի մեջ: Ծախու հոգի է:

— Ի՞նչ կարող է ծախել:

— Հայաստանը, միայն թե մնա մարզպան:

Միհրնեբրսեհին դուր եկան այս մտքերը: Վասակի մասին նա ուներ այդ կարծիքը և հիմա ուրախ էր, որ դա հաստատվում է կողմնակի: Դա նոր միտք էր տալիս նրան. հենվել Վասակի վրա և գլուխ բերել երկպառակությունը հայ նախարարների մեջ: Նա մեծ հույսեր չուներ նրանց բռնի ուրացման: Նրանց պատասխան թուղթը պարզ ցույց էր տալիս, որ իրենք գործ ունեն միաբան, մահը աչքերն առած մարդկանց հետ:

«Այդ մարդկանց իսկապես ո՞չ սուրը կհաղթի, ո՞չ հուրը»,—մտածեց Միհրնեբրսեհը:

— Լավ, կմնաս այստեղ, քեզ կկանչեմ, երբ հարկավոր լինես: Գնա,—ասաց նա Կողակին:

— Մնաս՝ խաղաղություն, —ողջունելով մինչև երկրպագություն՝ ասաց Կողակը և վեր կացավ, գլխիկոր հեռացավ:

Դուրս գալով Միհրնեբրսեհի ապարանքից՝ Կողակը մտածեց, որ ինքը կարող մարդ է դառնում: Նա զգաց, որ Վասակի մասին հայտնած իր կարծիքները դուր եկան Միհրնեբրսեհին: Որ Միհրնեբրսեհը հիմա կհենվի Վասակի վրա: Որ ինքը ապահովեց Վասակի դիրքը արքունիքում:

Իրիկնադեմ էր: Հյուրատան դռանը կանգնեց մի երիտասարդ հեծյալ: Նրա գեղեցիկ աչքերի մեջ ինչ-որ մի ժպիտ էր ցուում, դեմքն արտահայտում էր անհամբերություն և կարոտ: Նա իշխանական հագուստ ուներ և թեթև ասպազենք: Թեթև էր զինված նաև նրա թիկնապահը: Երկուսի էլ կերպարանքը, նժույզները մատնում

էին նրանց օտարական լինելը: Նժույզները արագոտն էին և թեթև: Նրանք արագ իջան:

Թիկնապահը նժույզները կապեց ծառին և հարցրեց նորեկին.
— Հրամա՞ն է, հայտնեմ:

— Ասա Ընծայնոց Արսեն իշխանը, պարսից բանակում ծառայող հայկական այրուծիի:

Թիկնապահը մոտեցավ դռներ և Գյուտի թիկնապահին հայտնեց: Սա ներս գնաց և վերադարձավ՝ հրավիրելով ներս իշխանին:

— Ողջո՞ւյն,—ասաց նորեկը կանգնելով օթեանի դռներ:

— Բարեողջույն,—պատասխանեց Գյուտը,—նե՛րս հրամայիր, իշխան:

Եւ ընդառաջ գնալով ողջագուրվեց նորեկի հետ: Կողակը բարե բռնած սպասեց ողջույնի, որ շուշացավ նորեկի կողմից:

— Ի՞նչ նվաստացում, իշխա՛ն,—վրդովված խոսեց նորեկը,—մենք բանակում իմացանք, որ Միհրներսեհը չի ընդունել քեզ: Մահվիռոտ գետի մեր սխրագործությունների վա՛րձն էր դա՞⁴³: Ինչքան շատ ես ծառայություն մատուցում, այնքան շատ են ըստորացնում քեզ:

— Հիմա ի՞նչ կա զորագնդում,—հարցրեց Գյուտը:

— Ուխտ արինք զորագնդի հետ միասին կուլել:

Գյուտը խոցվեց: Արսենը կարծես նրան էր ակնարկում. մինչ նա միամիտ և սղնիվորեն բաժանում էր նրա հետ իր վիրավորված ինքնասիրության զայրույթը:

— Եթե պարսիկներն ատում են ինձ, որովհետև հայ եմ, հայ կմնամ, որովհետև ատում են ինձ,—արժանապատվությամբ ասաց նա:

Գյուտը խառնակ մտքերի մեջ էր: Նրա ինքնասիրության վիրավորանքն այրում էր նրան: Բայց նա էլք չէր գտնում: Նա մի ճանապարհի վրա էր, որ տանում էր գեպի ստորացում և պատվի կեղտոտում: Նա եկել էր Վասակի գործի համար: Նա մեծ հարգանք ու համարում ուներ Վասակի հանգեպ և հույս ուներ, որ նա կըստեղծի տանհլի վիճակ իշխանների համար:

— Արդեն ստորացրին մեզ, ուշ է, իշխան,—ասաց նա Արսենին,—հիմա էլ կոչի հրաման են ուղարկում իշխաններին գալ Դուռը ստյանի: Պատիվներս ընկավ:

— Մաքուր պատիվը չի կեղտոտվի՝ որպիսի ցեխն էլ որ ընկընի: Ստորացումով պատիվդ մաքուր չես պահի: Դիմադիր կանդ-

նենք, իշխան, հանենք վրեժը պարսիկներից: Բավ է, ինչ մաշվեցինք սրանց պատերազմներում: Հիմա էլ մաշվենք մեր պատերազմում:

Արսենը ազնիվ բարկության մեջ նայեց Գյուտին և հայտնեց.

— Վճռեցինք սուրհանգակ ուղարկել մերոնց, որ բարձրացնեն ապստամբությունը:

— Կտուժենք,—ասաց Գյուտը:

— Ձեռք տուժի: Ես թույլ քրիստոնյա եմ, հայրս խառնում է հաճախ կրակն ու սուրբ խաչը. բայց երբ կամքիս վրա են բռնանում, այն կպաշտպանեմ կենաց-մահու կովով: Սա հավատի բան է, աղատ կամքի բան է: Գնանք բանակ, իշխան, այստեղ քեզ կնվաստացնեն:

Գյուտը շրթունքները ծռռեց:

— Ամեն տեղ կնվաստացնեն... Պոռոտախոսության մեջ պատիվ չենք պահի, խելք էլ է պետք. պետք է ճանապարհ հարթել դիրքի և իշխանության հասնելու:

Արսենը լավ չհասկացավ Գյուտի ակնարկը, բայց ինչ-որ սառը հոսանք անցավ նրա միջով: Մի բուրբ պատ էր զգացվում իր և նրա միջև: Նա էր ենթարկվել ստորացման, բայց կարծես կուլ էր տալիս անպատվությունը:

Նա խոսքը փոխեց.

— Շատ ընդդիմացավ մարզպանը ուրացության պահանջին: Գյուտը ծամծմեց.

— Մարզպանը ջանաց կանխել արհավիրքը:

— Բայց կատարե՞ց իր պարտքը հանդեպ հայրենիքի:

— Ինչպես ամեն հայ:

— Դա լավ է, դա վայել է մարզպանին,—ոգևորվեց Արսենը, —հայրենիքի վտանգը միացրի՛լ է, ուրեմն, մարզպանին և Սպարապետին:

Գյուտը չսպասախանեց:

— Կպատահեն դավաճաններ և ուրացողներ... Մերուժանը⁴⁴ չենք մոռացել... Բայց հրաշեկ երկաթով կղաղենք այդպիսիներին⁴⁵:

Սա արդեն գրգռում էր Գյուտին: Նա մռայլվեց և լռեց:

Արսենը վեր կացավ, զգաց ինչ-որ անախորժ ներքին դիմադրություն: Չհասկացավ, սակայն, և հրաժեշտ տվեց Գյուտին:

— Ե՛կ, իշխան, ե՛կ, երբ սրտենդես,—ասաց նա զնալիս:

— Կգամ,—ասաց Գյուտը անտարբեր ձայնով:
Իշխանը հեռացավ:

Արսենը շէր եկել միայն Գյուտին այցելելու: Նա դուրս դա-
լով նրա մոտից՝ նժույգը քշեց Նյուշապուհի փողոցներով դեպի
նրա հյուսիսային թաղամասը, անցավ այգիների սլատերի միջով
և բավական հեռանալով քաղաքից՝ կանգ առավ մի շքեղ տան ա-
ռաջ:

Իսկույն դեմ վաղեցին սպասավորներ, որ, ինչպես երևում էր
ծանոթ էին նրան և ժպտադեմ բռնեցին նժույգի սանձն ու աս-
պանդակը, օգնելով իշխանին իջնել:

— Տա՛նն է իշխանը:

— Տանն է, տեր իմ,—ասաց սպասավորներից մեկը ուրախ
ձայնով:

Արսենը, ըստ երևույթին, այս տան սպասված հյուրերից էր:

Նա իջավ և սպասավորի առաջնորդությամբ անցավ երկար
միջանցքները՝ մինչև հասավ բակը և գնաց դիմացի ապարանքը:

Նրան դիմավորեց տանտերը՝ ածուխի աչքունքով, գեղածիծաղ
մի պարսիկ իշխան, որի հայացքից երևում էր, որ խիստ ուրախ
էր Արսենի այցելությունից:

— Ա՛յ բարի տեսանք, իշխան,—ասաց նա ընդառաջ գալով
և ողջագուրվելով Արսենի հետ, ձեռքից բռնած տարավ պարտեզը:
— Գարունը դուրս է եկել կոկոններից ու հողից,—ասաց նա,—
վարդը ճանապարհին է, սոխակը՝ հետևից:

— Նոր տաղե՞ր ունես հյուսած,—հարցրեց Արսենը շարաճճի
նայելով:

— Ես չեմ հյուսողը, դարունն է հյուսում,—ասաց պարսիկ
իշխանը,—շուտով կնստենք կանաչին, մեզ կտանք դինու տաղե-
րին: Ի՞նչ նոր բան, իշխան:

Արսենը պատմեց: Պարսիկ իշխանը զարմացավ և տխրեց:

— Է՛, Վախթանգ իշխանը գործ չունի դրանց հետ: Արյան
հոտ է գալիս դրանից:

— Արյան հոտ է գալիս,—կրկնեց Արսենը:

Բարձեր բերին և դրին քանդակեն տաղավարի տակ, բերին ա-
ղանդեր և գինի: Նստեցին խոնչայի շուրջը և սկսեցին մի բանաս-

տեղծական զրույց արեգակի, լուսնի, երկնքի, երկրի, ջրի և կը-
րակի մասին:

Սկսվ նվագածուն և սկսեց մեղմ ու քաղցր մի մեղեդի:

Արսենը լսում էր Վախթանգի ներշնչված զրույցը: Բայց նրա
աչքերը ուղղված էին պարտեզի շուրջը կառուցված փոքրիկ տնակ-
ների կողմը: Մի գաղտնիք անտեղից խլում էր նրա ուշադրությունը,
բայց տնակների մոտ ոչ ոք չէր երևում:

Վախթանգը ոգևորվեց, նա սկսեց ոգել՝

«Գեղեցիկ, շքեղաշուք, անձնյա,
Հասակագեղ, վեհապայծառ է նա,
Կալիս է զարնան նուրբ թևին,
Բուրում է սեր մանկամարդ ոգին:
Քաջամարտիկ և դեմքով կանգուն,
Ոսկեհուռ վարսակալ է գլխին,
Աչքերին ժպիտն է աստղածոր,
Ոսկեհուռ, ոսկեմատ, ոսկեծին»:

Մինչ նրանք զվարճանում էին գինու և գեղեցկության տաղե-
րով՝ պարտեզի խորքից հնչուն մի ծիծաղ զանգակի պես դողաց
գարնանային պայծառ օդի մեջ: Երկու մանկամարդ աղջիկներ էին,
որ գալիս էին դեպի ասպարանքը: Նրանք չէին նկատել Վախթան-
գին և Արսենին: Նրանք ընկել էին մի ոսկեդեղին թիթեռի հետևից,
որ խույս տալով թռչում էր և իր հետևից գցում աղջիկներին: Նը-
րանք իրար ձեռից խլելով վրա էին ընկնում թիթեռին, ավերով
ծածկում խոտը և հանկարծ, երբ թիթեռը ճողպերելով թռչում էր,
ճչում էին և վազում դեպի տաղավարը: Բուրոովին մոտ էին, որ
հանկարծ տեսան տաղավարում նստածներին: Նրանցից մեկը
շանթահար կանգնեց Արսենի հանդիման: Փղոսկրյա ճակատին
միագիծ, երկաղեղ մի հոնք կամարում էր նշածև աչքերը: Երկար
թերթերունքների միջով նա խորը նայեց Արսենին: Սև գանգուրնե-
րը ուռած օձերի պես փաթաթվել էին նրա քունքերին, ականջնե-
րին, վզին: Դա մի վայրկյան էր, որից հետո նրա ճոճկան իրանը
շրջվեց, և նա փախավ դեպի դիմացի օթևանը: Նրան հետևեց մյու-
նը, որ նրանից տարբերվում էր միայն ավելի փոքր մարմնով:

— Մաղկո՞ւմ է խորիշան, գարո՞ւն է խորիշան,— հառաչեց
Վախթանգը,— ո՞վ է նրա հառաչանքի տերը...

Արսենը վերցրեց գինին և լուռ խմեց, աչքերը գցելով գետին:
Նա զգում էր, որ օթևանի փոքրիկ պատուհանից իրեն էին նայում

երկու գլուխներ և անհետանում: Վախթանգը տարված գինով ու տաղերով՝ հառաչում էր, ոգում և թմբիրի մեջ ընկնում: Իբրև պարսիկ խմող՝ նա զուսպ էր շարժումներով և խոհուն՝ տրամադրությամբ: Նա հրամայեց, որ խոնշան տանն ղնին առվի ափին, մատղաշ սեղի վրա, որ արևներս էր ելել: Արդեն ծաղկել էին նշենին, սալորենին, դեղձենին, որոնց արանքից երևում էր սպիտակ ամպաշարքի նման ձյունապատ լեռնաշղթան: Շուտով վախթանգը նստած տեղը բնեց. իսկույն բարձր ու վերմակ բերին փաթաթեցին և թույլ տվին վայելել քունը դարնան մատաղ օդի մեջ: Նվագածուն մեղմ հնչյուններով օրորում էր նրա քունը: Այդ պահին տեղից վեր կացավ Արսենը և դնաց պարտիզի խորքը: Իջնելով գետափը՝ նա նստեց քարին և ականջը տվեց գետի վշշոցին:

Նրան երազական վիճակից հանեց հետևում կանգնած մի ոչ շատ դեռատի աղջիկ, սևազգեստ, խալը այտին: Նա շորս կողմ էր նայում ղգույշ:

— Իշխա՛ն իշխա՛ն...

— Հա՛, Դիշտրիա, դո՞ւ ես...

— Իշխա՛ն, չգնաս, մնա՛ այս գիշեր:

— Ինչո՞ւ:

— Նա խնդրեց...

Արսենը երազական լռության մեջ աչքերը փակեց:

— Որտե՞ղ պիտի տեսնեմ նրան:

— Ներքևի օթեանում: Գիշերը անց, լուսաստղը սարից որ գլուխը կհանի՝ դուրս եկ օթեանից: Պահակներին կխմացնեմ:

— Լավ... Դիշտրիա՛...

— Հրամայիր, իշխան...

— Դիշտրիա՛... Ի՛նչ գեղեցկացել է նա...

— Ե՞րբ չէր գեղեցիկ... Սիրո տերը գեղեցկանում է:

— Նա գեղեցիկ է, Դիշտրիա՛, կրակի՛ պես գեղեցիկ:

— Ես գնամ, իշխան, կտեսնեն ինձ,— շուրջը նայելով ասաց

Դիշտրիան:

— Գնա՛, Դիշտրիա, և այս տար նրան, թող ղնի սրտին,— ասաց Արսենը և մի մանիշակ քաղեց տվեց Դիշտրիային:

— Վա՛յ... խե՛ղբը կգնա,— ասաց Դիշտրիան և խլելով մանիշակը անհետացավ թփերի հետև:

Արսենը, որ միշտ այստեղ էր ժամադրվում, վեր կացավ տեղից ու դնաց Վախթանգի մոտ: Նա նստեց և սկսեց լսել նվագա-

ծուին։ Եկավ Դիշտրիան և բերեց մի փոքրիկ մագաղաթե մատենիկ, ոսկետառ ու նկարեն։ Բանաստեղծություններ էին։ Վերցրեց և լսելիքը նվագածուի մեղեդիին՝ սկսեց կարդալ։ Տողերն այրում էին նրան, բայց ավելի այրում էր նրան լուսաստղը, որ պիտի դուրս լողար երկնքում գիշերային նվիրական լուսթյան մեջ... Երեւակայության մեջ շողշողում էր նա, դողում և գալիս դեպի ինքը, բերելով իր կրակաշող համբույրը...

Արսենը թախծալի բաղցրությամբ հառաչեց՝ աղատվելու համար զգացմունքի հալելվածից՝

Հանգիստ շնչում էր Վախթանգը, իր բարի և ուրախ դեմքը երկինք դարձրած, նվագածուն անլուռ առվակի նման ձիգ էր տալիս նվագը, թռչունները ճլվում էին ծառեծառ ոստոստելով, իսկ երբեմն ականջի տակով բզզալով անցնում էր մեղուն և երկար որոնումներով սլտսվում կանաչների մեջ։ Իսկ վերևը կապույտ վրանի պես իջնում էր փիրուզ երկինքը՝ անհունացնելով կյանքը, սերը, գեղեցկությունը։

«Պատերազմ» — հանկարծ սև ամպի նման եկավ խուժեց Արսենի հոգուն և կայծակեց։ Նրա միտքը գնաց դեպի հեռավոր հայրենիքը, դեպի ուր սլանում է արհավիրքի ամպը և պիտի պայթի նրա գլխին։

Նա աչքերը փակեց։

Կթողնի՞ հորիշային այստեղ, կգնա՞ հայրենիք... Թե՞ կառնի իր նժույգի գավակին և կփախցնի նրան այն հայրենիքը, որի զավակին սիրել է հորիշան։ Ոչ, հորիշային ինչպե՞ս թողնի։ Կռիվը կռիվ է, սերը՝ սեր...

Ճաշից առաջ Վախթանգը զարթնեց։ Նա քնաթաթախ աչքերով նայեց Արսենին և ժպտաց կենսուրախ ու սրտաբաց։

— Քունը խմեց ինձ,— ասաց նա ճմլոտելով,— Գնանք լեռան կողմը ձիավարելու։

— Գնանք,— ասաց Արսենը։

Նժույգներ բերին ախոռից։ Իշխանները նստեցին նախշունիկ թամբերին և նժույգները քշեցին հյուսիս, դեպի մանիշակագույն լեռը։ Նրանք բարձրանում էին թփուտներով մթնած մի զառիվերով։ Քանի առաջանում էին, այնքան ճանապարհը դժվարանում էր։ Պատուվածքներից ներքև էին հոսում պղտոր գարնանային ջրեր, գոչգոչելով, ավետելով նոր կյանք։ Հետևում ծխում էր Նյուշապուհը՝ իջնելով դեպի ավազուտ ու աղուտ անապատը։ Հազ-

կերտի ահա՛վոր բանակի խայտաճամուկ վրանները հիշեցնում էին գունագեղ աշնանային անտառ:

Հանկարծ թփուտներից դուրս պրծավ մի այծյամ:

— Քշի՛ր,—գոչեց Վախթանգն ու նետի պես պոկվեց: Արսենը թռավ հետևից: Նրանք զենք չունեին և ոչ էլ բարակ: Միտք չունեի քշելը: Բայց բնագդական այս արշավը հաճույք պատճառեց ներանց: Նրանք բարձրացան բավական և այծյամին կորցրին: Իջան քրտնամխած նժույգներից, որ հևում էին: Նստեցին թփերի տակ, նժույգների սանձերը ձեռներին:

— Գիտե՞ս ինչն էր, փախավ,—հարցրեց Վախթանգը:

— Ի՞նչը:

— Սե՛րը: Ժամանակին պիտի տեսնես և որսաս: Պահը թռավ, «եոն էլ ձեռիցդ կգնա, ինչպես այծյամն էր: Սիրո մեջ մարդը որսորդ է:

— Ասել է՝ եթե ես ձեռ գցեցի սերը, ձեռիցս չպե՞տք է փախցնեմ,—հարցրեց Արսենը նշանակալից:

— Որ փախցրիր՝ ամենաանշնորհք մարդն ես և բանաստեղծի ծիծաղին արժանի:

— Որտեղ էլ որ լինի՞, ով էլ որ լինի՞...

— Որտե՛ղ, ո՛վ էլ լինի...

— Չե՞ս մեղադրի...

— Կուրանա՛մ թե...

— Տո՛ւր ձեռդ,—ասաց ու մեկնեց ձեռը Արսենը:

— Ահա՛,—տվեց ձեռը Վախթանգը:—Գիտե՞ս ինչ է ասում բանաստեղծը:

«Գարո՛ւնն էր հետևդ ընկած, ո՞ւր էիր, ասա՛,
Գարո՛ւն ես հետևն ընկած, ո՞ւր է նա հիմա,
Իմաստուն էիր այնժամ, երբ էիր հիմար,
Հիմար ես դու հիմա, որ իմաստնացար»:

«Պատերա՛զմ»,—շանթեց կրկին Արսենի հոգում:—Որքա՛ն սիրտ պիտի խորտակի նա: «Զգա՛ր, չգա՛ր...»,—մրմնջաց նա ինքն իրեն: Նայեց ներքև, զմրուխտե բլրին Վախթանգի ապարանքը, առուն, հողե ոսկեպարիսպները, որոնց մեջ երազելով փթթում են նշենին, սալորենին ու դեղձենին, որոնց տակին շրջում է նա՝ ինչպես ցերեկային գիշեր և գիշերային լուսաստղ... Եվ այստե՞ղ, հազարավոր փարսախներ հեռու հայրենիքից՝ պիտի պատահեր այդ սերը: Ինչպե՞ս չի հարցնում նա՝ ո՛վ, ո՛ւմ, ո՛ւր...

Արսենն զգաց, որ թախիծը մտնում է սիրտը և ստվերներ է զցում հոգու մեջ:

Ուզում էր խոսք բանալ պատերազմի մասին, բայց հանկարծ պահանջ զգաց աչքերը փակել:

«Երբ կգա՝ կկռվենք, քանի չի եկել՝ դեռ ապրենք»,—մտածեց նա:

Բայց միաժամ հիշեց Հազկերտին: Վերակենդանացավ նրա նախանձափրփուր կերպարանքը, նրա օձական հայացքը, նրա վիշապաձայն գոչը՝ Հայաստանի բնաջնջման: Ատելության կրակը բոցավառվեց Արսենի սրտում, և նա մտքով գնաց իր հայրենի երկիրը, որ հիմա հեռու, հեռու մշուշ է դառել: Հաղա՛ր հազարավոր երիտասարդներ մահվան են գրվում հիմա այնտեղ, արյունոտվում են մատաղ սրտեր, մահնկամարդ կանայք կրծքներին են սեղմում զավակներին՝ աչքերը լայն բացած, սպասելով, թե «ի՞նչ կլինի»: Հիշեց իր խստակյաց և ասպետական հորը, նրա արծվաքիթ, խրոխտ դեմքը և ձայնը. «Հայրենիքը չկորցնե՛ս՝ ամենաթանկ բանը»: Հիշեց, թե ինչպես գողթան երգիչը մի անգամ ասաց իր երգում.

«Թանկ ինչպես կյանք,
Եվ առավել թանկ,
Ինչպես ազատութիւն,
Սիրելի՛ ես, ծո՛ւխ ծխանի
Տանն իմ հայրենի»:

Արսենը տխրեց և երեսը դնելով խոնավ հողի վրա՝ սկսեց հոտոտել հողը: Մտածեց՝ ահա այս հողը բռնի՛ր ու թի՛զ-թի՛զ գնա, միակտուր, միագիծ կհասնես այն վայրը, որի թանկագին անունն է հայրենիք:

— «Պատերազմ»,—շնչաց նա և երեսը բարձրացրեց հողից:

— Ի՞նչ,—հարցրեց Վախթանգը:

— Ոչինչ,—պատասխանեց Արսենը:

Վախթանգը, որ նույնպես պառկել էր և երկնքին էր նայում, նստեց:

— Դե՛, վե՛ր, գնա՛նք, ժամ է:

Վեր կացան, նստեցին նժույգները և կամաց-կամաց իջան քաղաք: Խոտի, հողի անուշ համը շրթունքներին, բոլորովին առույգ և կենսալից մտան ապարանք: Անջուր շատրվանի քարին նստել էին Խորիշան և քույրը: Խորիշան հոնքերը աղեղի պես լա-

րեց և երկար թերթերունքները նետի պես ուղղեց Արսենին: Նա նայեց տակից վեր:

Արսենը մարեց այդ հայացքից և աչքերը կախեց: Կրկին նայեց. հորիշան նշան էր բռնել կարծես: Հետո հանկարծ ինչպես նետը բաց թողնե՞ր՝ մանր ժպտաց: Արսենը խոցվեց և հեաց, որ չխեղդվի: Ոչ մի հոգնություն, որ քաղցր քնի է կոշում մարդու, ոչ մի երազանք, որ թուցնում է մարդու դեպի կախարդական մի աշխարհ, այդքան անբացատրելի անուշ չէր, որքան այդ հեքը: Դա գարնան հեքն էր, որ փշում է վարդի, հողի, թռչունների, փերուզ երկնքի և ադամանդյա լուսաստղի շող ու բույրով:

Սեղան գցեցին սրահում: Այս անգամ սեղանին մասնակցելու եկավ մի անձնյա,՝ հուլանի թևերով և աղնվաղարմ տիկին: Նա տարեց էր և ծանրաշարժ: Բայց վերին աստիճանի մտերիմ և ջերմ հայացք ունեւր: Նա հարազատ հայացքով համբուրեց Արսենին և նստեցրեց իր կողքին:

— Մոռացե՛լ ես մեզ, ուշ-ուշ ես գալիս:

— Քուշանների պատերազմն է մեղավոր, մայրիկ: Ո՞վ է իմանում, մի օր էլ բոլորովին չեմ գա:

— Որմիղդը⁴⁶ գլխիդ պահապան,—երկյուղով հանդիմանեց Արսենին տիկինը,—ի՞նչ դիտես մարդու սիրտը տխրեցնել:

«Մահի մեջ է քաջը գեղեցիկ,
Քաջի մեջ է մահը գեղեցիկ,
Ոչինչ չի կապել սերտ իրար հետ՝
Քան մահն ու քաջը գեղեցիկ»:

Ոգեց Վախթանգը, որի պաշարներն անսպառ էին պարսկական բանաստեղծության:

— Ո՞ւր են հորիշան ու Որմիղդուխտը,—ասաց տիկինը ըսպասուհուն:

— Պարտեզ գնացին:

— Գնա կանչիր:

Սպասուհին գնաց: Արսենը դողաց քաղցր ու շնորհակալ նայեց տիկնոջը: Տիկինը հասկացավ այդ և մանր ժպտաց քթի տակին:

— Տիկի՛ն մայրիկ,—ասաց նա,—մորս ես նման:

— Մայր եմ, ոչ թե նման,—կատակեց տիկինը,—քեզ գողացել է մայրդ և փախցրել Հայաստան: Հիմա քեզ բաց չեմ թողնի:

— Ես էլ երկու մայր ունեմ,—ասաց Արսենը և փաթաթվեց տիկնոջը:

Դուռը բացվեց, և ներս մտան խորիշան և Որմիզդուխտը: Նըրանք եկան և նստելով իրենց մոր մի կողմը, երկուսով փարվեցին նրան և սկսեցին գաղտնի աչքի տակով նայել Արսենին:

Տիկինը նրանց մայրն էր, Վախթանգի զոքանչը, որ նրա կնոջ մահից հետո եկել ապրում էր նրա մոտ: Վախթանգը ուխտ էր արել անամուսին մնալ: Նա իրեն տվել էր գինու և տաղի:

«Մե՛կ է սերն, երբ շատ է գեղեցիկ,
նվ մի՛ անգամ է սերը գեղեցիկ»:

Ոգեց Վախթանգը, որ և՛ իր աշխարհում էր խորասուզված, և՛ այդպես էր մասնակցում զրույցին:

Իսկ իր մոր վղից կախված, աչքերը Արսենին հառած՝ նայում էր նրան խորիշան:

Արսենը կաշկանդված էր այդ համարձակ, մնայուն և այրող հայացքից, որ անմեղ հառած էր նրա աչքերի մեջ և տոգորում էր, խելքահան անում:

Տիկինն զգում էր այդ հայացքը և հաղիվ նկատելի ժպտում: Տիկինը Արսենին տեսել էր առաջին անգամ այն օրը, երբ հայոց այրուձին մտնում էր Նյուշապուհ՝ Հազկերտի բանակը մտնելու և քուշանների դեմ պատերազմելու: Վախթանգը Արսենի հետ եղել էր այդ պատերազմում: Եվ մի անգամ, երբ քուշան հեծյալը սուրը իջեցնում էր Վախթանգի գլխին՝ Արսենը վրա էր հասել և մի հարվածով գլորել նրան: Ահա այդտեղից Վախթանգը մտերմացել էր նրա հետ և դարձրել իր տան բարեկամ: Երբ նա առաջին անգամ տուն էր բերել Արսենին, տիկինը զարմացել էր:

— Երբ ես տեսա սրան, ասացի՝ սա մեր տուն կգա մի օր. ահա որ եկավ:

Տիկինը կրկնեց իր այդ խոսքը:

Մինչև ուշ գիշեր տեեց ճաշկերույթը: Դուրս եկան պարտեզ: Լուսնի արծաթը պլպլաց սև նոճիների արանքից: Նրա սառը լույսի եղյամբ երազական էր դարձնում պարտեզը, որ շունչ էր քաշում լիակուրծ:

Ժամ էր հանգիստ առնելու: Տիկինն ու աղջիկները հեռացան իրենց օթևանները, իսկ Վախթանգն ու Արսենը մտան, սրահը և պառկեցին շքեղ անկողիններում: Վախթանգը քնեց իսկույն ինչ-

որ մի քառյակի կիսում, և շուտով լավից նրա հանգիստ ու անվրդով շնչառությունը: Արսենը պառկեց անկողնում, որ կրակի պես լափեց նրան. քունը չէր գալիս աչքերին: Առաստաղին, պատուհանի միջով երևում էր երկնքի մի կտորը, ուր աստղերը կանաչավուն և կապտավուն գույներով գրում էին իրենց հավերժի գիրը: Գիշերը քնի մեջ շնչում էր խոր, երկրի և երկնքի անհուն կրթքով: Նա հոսում էր և տանում իր հետ աշխարհը դեպի անհունություն:

Արսենը սպասում էր ժամագրման պահին: Լուսաստղին: Նա կամացուկ դուրս եկավ պարտեզ: Սառը համբուրեց նրան գիշերվա սև շրթունքը: Նա գնաց դեպի գետակի ափը և նստեց քարին: Խռովքը, սպասման ծանրաշարժ ընթացքը, տեսակցության երջանիկ մոտեցումը նրան անհանգստացնում էին: Համբերությունը հատնում էր, և գիշերը թվում անլույս ու անշարժ: Մինչ երկնքի ճախարակը լողում էր աննկատ, բայց հաստատ: Արսենը հատնում էր վառած մոմի պես: Չէ, չի գա Դիշտրիան, մի բան կպատահի, մեկը կարթնանա, կիսանգարի: Եվ կփախչի այն երջանկությունը, որ կյանքում աժան չէ և երբեմն անկրկնելի է, ինչպես ծնունդը:

Նայեց բակի կողմը, որտեղից պիտի երևար Դիշտրիան: Երբեմն մի ստվեր էր լողում այնտեղից: Բայց աչքի երևույթն իսկույն անհետանում էր: Ակնապիշ հայացքը ստեղծում էր այդ ստվերները:

Հեռու հորիզոնում, անապատի սևադիշեր խորքում մեռնում էր ոսկեղեն լուսինը՝ պղնձե մահազույնի փոխելով իր հեքիաթային դեմքը: Եվ ահա—Արսենը կարծում էր, թե կրկին պարտեզի մեջ երևույթը խաբուսիկ էր—մթան մեջ մթնեց մի այլ ստվեր, որ անշարժացավ տարակուսած, թե զգույշ: Նայեց արևելք: Լեռան թիկունքից, կրակե թերթերունքները կկոցելով և իր հավերժական հայացքը վեհորեն հառած երկրին՝ դուրս լողաց լուսաստղը:

Նա գալիս էր հպարտ ու վեհաշուք: Արսենի սիրտը ճմլվեց: Նա նայեց ստվերի կողմը, որ արդեն օրորվում էր և պարսպի տակով լողում դեպի ինքը:

Նա ընդհուպ մոտեցավ Արսենին և ականջին փսփսաց.

— Անցիր օթեանը. ինքն է, մենակ...

— Առաջ անցիր,—հեաց Արսենը:

— Ե՛կ, շտապի՛ր, ղգո՛ւյշ...—առաջ սողալով շշնջաց Դիշտ-

րիան և ձեռքով քաշեց նրան: Երբ Արսենը մտավ հորիշայի օթևանը, հետևից դուռը փակվեց, և նա զգաց իրեն մի այնպիսի քաղցր բանտարկության գրկի մեջ, որ ամեն ազատությունից սիրելի էր:

Խորիշան նստել էր գորգի վրա և գլուխը կախել հատակին: Նրա սև գանգուրները հոսել էին գորգի վրա: Նա գլուխը բարձրացրեց, նայեց Արսենին, ապա կրկին գլուխը կախեց: Փղոսկրյա ուսը դուրս ցայտեց նրա զգեստի միջից: Արսենը մոտեցավ անխոս և նստելով կողքին մեղմ գրկեց նրա ուսը: Խորիշան դողաց ու ցնցվեց: Արսենը համբուրեց նրա ուսը և գլուխը դրեց վրան:

— Խորիշա՛...— շշնջաց Արսենը ոչ իր ձայնով, խուլ և շշնջարգել:— Դե խղսի՛ր, մի բա՛ն ասա:

Խորիշան լուռ էր և անշարժ: Նա հեռում էր:

Հանկարծ մի ճապուկ շարժումով, գեղեցիկ օձի նման փարվեց նա Արսենի պարանոցով և սարսուռի դողաց:

Երկու ջերմ համբույրներով նրանք փարվեցին իրարու Այլևս ոչ մի խոսք չէր կարող արտահայտել այն զգացմունքը, որը բառ չունի իսկապես, որը խոսում է ավելի պերճ, քան մարդկային բուրդը լեզուները: Արսենն զգաց իր գրկում Խորիշայի մարմնի ջերմ ու նուրբ թափշը, որ լողում էր նրա կրծքին: Նա այրում էր ինչպես հրդեհի բոց և խենթացնում: Աշտանակի մեջ առկայծել սկսեց կարագի ճրագը և մարմրեց, դողաց: Պատի վրա թրթռացին երկու սիրահարների սուվերները: Ծրագի լույսն ուշակորույս մարեց: Օթևանը մթնեց: Պատուհանի մեջ ուժեղացան աստղերը, ցուլաց շքեղ լուսաստղը: Իսկ պարտեզի դիմացի անկյունի ատրուշանից լույս տվեց հավերժական կրակը: Օթևանը կիսալույս, կիսաստվեր՝ դառավ երազական, և ինքնամոռացումը խլեց զույգի զգուշավորությունն ու խելամոռությունը...

Ավազի հատիկներ ծեծեցին դուռը: Ժամ էր բաժանման: Արսենը շարժում արեց, բայց Խորիշան փարվել էր պինդ ու անիոս:

— Խորիշա՛, ժա՛մ է...

Խորիշան հառաչեց, բաց թողեց և կրկին ի լեց նրան և համբույրը հպեց նրա համբույրին:

Ավազի հատիկները սաստկացրին իրենց անձրևը:

— Խորիշա՛, ժա՛մ է... Ես էլ չեմ ուզում, բայց...

— Թող ինչ ուզում է լինի. կա՛ց, մի՛ գնա,— աղաչեց ապրած

կույսը, կարծես վախենալով գրկից բաց թողնել երջանկության ոսկի թռչունը:

Արսենը կրկին ուժով գրկեց ու սեղմեց հորիշային, և նրանք ինքնամոռացության մեջ ընկան կրկին...

Դուռը ծեծեցին ձեռքով: Դուռն մեջ փափսալ սկսեց Դիշտ-րիայի ձայնը: Նա շտապեցնում էր:

Արսենը պոկեց իր համբույրը հորիշայի շրթունքից և վեր կացավ. հորիշան մնաց հատակին թեքված, մազերը կախ և աչքերը գետնին:

Երազը գնաց, մնաց զարթոնքի մեջ հեացող մանկամարդ կինը, որ իմաստնացավ, մտնելով կյանք...

Արսենը զգույշ դուրս եկավ, ծածկեց դուռը և իջավ աստիճաններից: Նրան հպվեց Դիշտրիան: Արսենը գրկեց նրան և համբուրեց: Դիշտրիան հառաչեց և պրծնելով նրա գրկից շնչաց.

— Դե շո՛ւտ, հեռացի՛ր, իշխա՛ն...

— Եթե իմանա՛ս, Դիշտրիա, անո՛ւշ Դիշտրիա...

Դիշտրիան ինքը փարվեց Արսենին և կրկին հառաչեց:

Արսենը արագ անհետացավ իսավար պատերի տակով:

Դիշտրիան մտավ հորիշայի սենյակը: հորիշան ձևերի մեջ գլուխը թաղած հեկեկում էր:

— հորիշա՞... լա՞ց ես լինում:

հորիշան չպատասխանեց և ընկավ անկողնու վրա ու զր-լուխը թաղեց բարձի մեջ:

— Աշխարհ մտար, մատա՞ղ բեղ, հրանի՛ բեղ...— շնչաց Դիշտրիան և գրկեց հորիշային,— լա՞ց, լա՞ց, անո՛ւշ է այդ լացը, գարնան անձրև...

հորիշան վախեցած նայեց Դիշտրիային և շնչաց.

— Իսկ եթե նա գնա ու չգա՞...

— Ինչպե՞ս կարող է, խելո՞քս, ինչպե՞ս կարող է...

— Իսկ եթե պատերազմ գնա:

— Սերդ կպահի նրան: Դու շատ սիրիր միայն:

— Ո՞վ է ինձանից ավելի սիրում:

Երկինքը գունատվեց, աստղերը սուղվել սկսեցին կապույտ-կանաչ թավիշի մեջ, աքաղաղները կանչեցին, և հեռու փողոցում պայթեց առաջին հեծյալի տրոփը:

Լուսանում էր, որ հորիշան քնեց:

Զգույշ, անձայն դուրս եկավ Դիշտրիան և գնաց դեպի գետա-

կը: Առավոտյան հովը սվսվաց ծառերի ճյուղերին, գետինը մթան միջից նայում էր լուրջ ու հանելուկային: Գարունը ծնվել էր ծառերի, փիերի, ծաղիկների մեջ: Օրը բաց արեց աչքերը:

Դիշորիան հառաչեց և ետ դարձավ օթեան:

Հայկական այրուծիի կյանքում վրդովմունք էր և գրգռվածություն: Անօրինակ ստորացումը, որին ենթարկվել էր Գյուտը, ցընցեց այրուծիի իշխաններին: Մարդիկ, որոնք անտրտունջ կռվել էին Հաղկերտի համար քուշանների դեմ, որ հազարավոր փարսախներ հեռու հայրենիքից ապրում էին օտարութունն ու կարոտը՝ այժմ անարգանքի և խայտառակության ենթարկվեցին:

Սրվանձտյա Գարեգին իշխանի վրանում հավաքվել էին մյուս իշխանները: Ի՞նչ անել, ինչո՞ւ պատասխանել այդ հարվածին: Զգում էին, և դա առաջին անգամն էր, որ պետք է վրեժխնդիր լինել:

— Լավ են անում,—ասաց դառնությամբ Գարեգին իշխանը,

— Սպարապետը Մահվիռոտ գետի վրա փրկում է արյաց պիտությունը, տարիներով մեր հայրենիքից հեռու եկել կռվում ենք քուշանների դեմ պարսիկների համար, հարկ ենք վճարում...

Վրանի սյանը հենված, ձեռները կրծքին խաչած՝ դուրս էր նայում վրդովված իշխանը և դառնությամբ ժպտում:

— Մեծ բաներ բաց ենք թողել: Զորքը չենք կազմել: Նախարարներին չենք միացրել:

— Լավ են արել, ըմբոստ պատասխան են գրել,—ասաց Արսենը:

— Պատասխան թուղթը ցույց է տալիս, որ մերոնք զարթնել են,—ասաց Գարեգինը:—Մեծ օրեր են այնտեղ: Վճռել են ապրստամբել: Պետք է պատրաստ լինել այստեղ: Մեր գլխին կարող են խաղեր խաղալ:

— Կարող են,—ասաց Արսենը:

— Եվ քսնի չեն սկսել՝ մենք սկսենք,—ասաց Գարեգինը:

— Ի՞նչ...—համարյա միասին հարցրին մյուսները:

Գարեգինը իսկույն չպատասխանեց: Քննող հայացքը դեցեղ գետին և ապա ոչ այնքան պարզ մտքով ասաց.

— ...Զծառայել սրանց...

Քաջ երիտասարդը, որ միշտ կռվի ամենավտանգավոր տեղերն էր որոնել և փրկել զրությունը, զարմացրեց իշխաններին իր կտրուկ առաջարկութեամբ։

«Քաջերը խելացի են»,—մտածեց Արսենը, դիտելով Գարեգինին։

Նա, չէր ընդունի մի այդպիսի միտք ուրիշի կողմից, բայց Գարեգինի առաջարկը նա ընդունեց, որովհետև հավատաց քաջութեան։

— Մենք ամեն վճիռ ընդունելու պատրաստ պիտի լինենք,—շարունակեց Գարեգինը,—մեզ կարող են զինաթափ անել, բանտարկել, ոչնչացնել։ Չպետք է թույլ տանք։

Գարեգինը կատակ չէր անում։ Նրա խոսքը նոր էր, բայց նրան վաղուց էին ճանաչում, ուստի և ընդունեցին։

Ներսիս իշխանը, որ ուշադրութեամբ լսում էր Գարեգինին, ասաց.

— Փորձանքը գալու է, իշխան, ուրեմն ասածդ էլ է գալու, ուղենք՝ շուգենք։ Առաջնորդի՞ր, ես համաձայն եմ։

— Բոլորս էլ համաձայն ենք,—ասացին մյուս իշխանները։

— Տո՛ւր խորհուրդը. ասա ինչպե՛ս, ե՛րբ կատարենք,—ասաց Արսենը,—ճակատագիրը մեզ մղում է վտանգավոր մի գործի՝ գնանք այր մարդու պես։

— Հետո, մի կարծեք, իշխաններ, որ Հազկերտն ապահով է,—ասաց Գարեգինը,—Հունաստանը նրա համար է թույլ, քանի որ հոներին է սպասում։ Հազկերտն սպասում է և՛ հոներին, և՛ քուշաններին։ Մեր հարվածը, որ հույս ունեմ կռում է այս պահիս Սպարապետը, գործ կտեսնի։ Կտեսնեք, իշխաններ, մի օր մենք հոների կողքին կանգնած կլինենք։

— Հնարավոր է,— ասաց Արսենը,— Սպարապետը կմտածի այդ մասին։

Այս զրույցը աննկատելի լուսավորեց իշխանների հոգին։ Առաջին անգամ նրանք ղգացին, որ իրենց հալածում են նրա համար, որ հայ են, առաջին անգամ դա վիրավորեց նրանց և հոգիները լցրեց հպարտութեամբ։

— Է՛է՛, իշխաններ, իշխաններ,—հառաչեց Գարեգինը,— ախտավոր անասունը կհամարձակվե՞ր այդպես խոսել Վասակ Մամիկոնյանի հետ... Վասակ Մամիկոնյանը մեռել է մեր մեջ։ Պետք է հարություն տալ նրան։

— Քանի որ հիշում ենք՝ հարուժյուն առավ,—ասաց Արսենը,—Վասակ Մամիկոնյանը չի մեռել:

— Զի էլ մեռնի,—ասաց Ներսեսը:

— Ճշմարիտ աստված,—խոսեցին մյուսները:

Գարեգին իշխանը ձեռքը բարձրացրեց և ասաց հանդիսավոր.

— Ուխտ ենք կազմում և ուխտ ենք անում, կովել և տեղի չըտալ:

— Կովել և տեղի չտալ,—կրկնեցին իշխանները:

Նրանք ողջագուրվեցին: Ուխտը կազմվեց: Նրանք այնպես զղացին, որ ուժ են, և որ այդ ուժին ոչինչ չի կարող դիմանալ:

Նրանք ցրվեցին իրենց վրանները: Դուրս եկավ Արսենը և շփույթ իր վրանը, մնաց դուրսը: Նրան խոռովում էին մտքերը: Նոր էին այդ մտքերը, երբեք նրա գլխով չանցած: Հայրենիքի սերը նրա մեջ կար այնպես, ինչպես կան հյուսիսի և անդամներ մարմնի մեջ, որոնց չես զգում, հաճախ չգիտես: Նա նոր զգաց, որ սիրում է իր հայրենիքը, որի համար նա պիտի մեռնի կարիք եղած դեպքում: Բայց նրա երեւակայության մեջ երեքաց մի այլ պատկեր, կերպարանք մի էակի, որին սիրում էր նա, ինչպես ոչ ոքի աշխարհում: Ի՞նչ կլինի նրա վիճակը, ի՞նչ կլինի իր վիճակը, եթե նրանք բաժանվեն: Իսկ որ կբաժանվին՝ դա ճշմարիտ է, ինչպես ճշմարիտ է նա, այն էակը: Արսենն զգում էր, որ ինքը կանցնի առաջին շարքերը՝ երբ պատերազմն սկսվի: Նա չի մոռացել և չի մոռանա Հազկերտի անարգանքը: Մարդ չպետք է լինել, չպետք է ունենալ ամենափոքր արժանապատվություն՝ տանելու այդ ստորացումը, արհամարհանքը ազգային հպարտության: Ոչ, Արսենը կանցնի առաջին շարքերը:

Նա մտավ վրանը, բայց չէր կարողանում քնել: Երկար նստեց նա. երկինքը շրջեց իր բյուրավոր աստղերով գամված ճախարակը: Կրկին Արսենը դուրս եկավ և նայեց հորիզոնին: Ահա այնտեղ, ուր թանաքի ծովի պես սևացել է անապատը, ձգվում է ճանապարհը դեպի հայրենիք: Այնտեղ հիմա քնած է հայ ժողովուրդը, ծեր, մանուկ, կին, պատանի, երիտասարդ, հասակավոր... Քնած են հազար բյուրավոր էակներ, որոնց սպառնում է արհավիրքը: Ինչո՞վ են մեղավոր այն միամիտ գեղջուկները, որ այս ժամիս քնած են ցերեկվա դաշտային լազնիվ աշխատանքի խոնջենքից: Ինչո՞վ է մեղավոր այն ծծկեր երեխան, որ զարթնել ծր-

ծում է մոր կուրծքը, ձգտելով մեծանալ, ապրել այս լայն աշխարհում, ուր ամենքի համար էլ տեղ կա:

Նայեց Արսենը սև անապատի կողմը և մոտվի տեսավ հրապարտ, ինքնասեր Մասիսը, որ ազատության նշանաբանն է իր հայրենիքի: Նրանից են սովորում իր հայրենիքում մարդիկ բարձր բռնել գլուխը:

Արսենը դառնությանմբ հասկացավ, որ իր հայ լինելու համար նա պետք է կռվի: Հիշեց իր մանկությանը, իրենց ամբողջը, իր դայակը, որ հեքիաթներ էր պատմում, պատմում էր Արտավազդի, Վահագնի⁴⁷, Արտաշեսի⁴⁸ մասին: Պատմում էր Վասակ Մամիկոնյանի մասին, նրա սխրագործությունները՝ պարսից արքա Շապուհի դեմ:

Արևելքում ցայտեց լուսաստղը... Նայեց Արսենը, և նրա աչքին բացվեց ոչ այն գիշերվա սիրո տապերի պես տապալակվող կրակն սիրտը, այլ պատերազմի բոցերով բորբոքված մի գունդ, որ հեռունության պատճառով փոքր էր երևում, բայց որ մոտենա՝ համաշխարհային հրդեհ կերեր իր հետ: Արյուն կար այդ աստղի մեջ...

— «Պատերա՛զմ», — շշնջաց ինքն՝ իրեն Արսենը և բռնեցքը սեղմելով տատանեց օդի մեջ:

Այո, պատերազմ՝ ատելի, նախանձափրփուր Հազկերտի դեմ, այդ գոռոզ բռնակալի, որ ուզում է իր կեղտոտ ոտների տակ գցել Հայաստանը: Պատերազմ նրա իշխան պալատականների դեմ, որ վառում են նրա թունավոր կրքերը Հայաստանի դեմ:

Արսենը թեթևացավ կարծես: Նա գտավ իր վճիռը: Պատերա՛զմ, ուրիշ ոչ մի հնար չկա: Նա հառաչեց: Այդ պատերազմի ավերածության և փլատակների տակ նա երևի կթաղի իր ղգամունքը, երևի կկորցնի մի էակ, որին նվիրել էր իր առաջին սերը:

Կարո՞ղ է... Թող հայրենիքը ուժ տա կարողանալու... Նա կրկին հառաչեց, մտավ վրանը և պառկելով թավշանման մորթիների վրա՝ շարունակեց ղգալ, որ իր հոգու մեջ նստում է երկվության թախիծը:

Ճամբարում հնչեց պարսկական դալարափողը: Նրա ձայնը կերկրաց, թռավ բանակների վրայով: Զարթոնքի փողն էր: Նա կոչում էր հազարավոր զինվորներին վեր կենալ վարժանքներ կատարելու, թերևս շարժվելու պատերազմ:

Քուշանները գալիս էին արևելյան լեռներից այն կողմ՝ աշխարհավեր փոթորկի նման...

Իշխանները վեր կացան և դուրս եկան վրաններից: Նրանք հավաքվեցին: Պարզվեց, որ նրանք չեն քնել:

Գարեգինն ասաց.

— Վճռեցի այսպես. սուրհանդակ ուղարկել Սպարապետին և հայտնել, որ համերաշխ ենք հայրենիքին և միանում ենք հայրենիքի պատերազմին:

— Հենց այսօր ևեթ,—ասաց Արսենը:

— Հավան ենք,—ասացին մյուսները և ավելացրին, որ պետք է շտապել, քանի հնարավոր է, որ սկսվի քուշանական արշավանքը, և իրենք վճռեն իրենց անելիքը: Պետք էր տեղեկացնել իրենց վճիռը նրանց, ովքեր վճռել էին դիմագրավել մի այնպիսի հզոր ուժի, որպիսին արյաց պետությունն էր:

* * *

Կողակը քանի գնաց դիրք ձեռք բերեց պարսիկ մեծամեծների առաջ: Գյուտը նկատեց, որ նա արդեն թելադրում էր իրեն: Թելադրում էր, որովհետև այլևս Գյուտի հետ ոչ ոք հաշվի չէր նստում, ոչ ոք չէր մոտենում նրան: Իսկ Կողակին կանչում էին ստեպ-ստեպ և անգամ խորհրդակցում հետը: Դա հաստատվում էր նրանով, որ Կողակն հետզհետե ավելի էր ամփոփվում իր մեջ և ամեն բան չէր պատմում Գյուտին: Դա վիրավորական էր, բայց նա ոչինչ չէր կարող անել: Նա վճռված իշխան էր այստեղ և պատվիրակ, որ գործ չէր կատարել: Իսկ Կողակը ահագին գործ էր տեսել. նախ՝ վերականգնել էր լավ կարծիքը Վասակի մասին: Նրան դուրս էր բերել կրոնափոխության գործի պարագլուխ: Խախտել էր վստահությունը Դենշապուհի հանդեպ: Միհրնբերսհը տատանվում էր նրան վերաբեր վճռի մեջ: Դա պարզ երևում էր նրա ամենօրյա բազմաթիվ հարցապնդումներից Դենշապուհի մասին:

Բայց Կողակը մի զորավոր թշնամի ուներ այստեղ: Նա պրդտորում էր մթնոլորտը: Նա տակնուվրա էր անում Կողակի և Վասակի ծրագրերները: Զորեղ հակառակորդ էր նա, որ և մուտք ուներ Միհրնբերսհի մոտ, և երկար խորհրդակցում էր նրա հետ, և մեծ կապեր ուներ պարսիկ մեծամեծների հետ: Դա Վարազվադանն էր, Վասակի փեսան և արյունխնդիր հակառակորդը, հավատափոխ

եղած և իր ծառայութիւնները առաջարկած Միհրնեբսեհին, վըտանգավոր գործիքը Վասակի դեմ: Նա բնակվում էր Նյուշապուհ քաղաքում և շարունակ այցելում էր նաև բանակը՝ տեսնելու պարսիկ զորականների հետ, ծանոթանալու նրանց միջոցով բանակի զորավար Մուշկան Նյուսալավուրտի հետ, հույս ունենալով արժանանալ Հազկերտի տեսակցության:

Կողակն իմացավ նրա բնակարանը և մի օր զնաց մոտը:

Վարազվաղանը ընդունեց նրան իր սրահում, որ կահավորած, զարդարված էր պարսիկ իշխանի ճոխությամբ: Նա նստած էր բարձերին և իշխանական դիրք էր ընդունել: Նրա երկար վիզը, ագռավի սեակապույտ խիտ մազերը, նույն գույն հոնքերն ու մորուքը ախորժելի չթվացին Կողակին: Կասկածամիտ հայացքը ոչինչ լավ բան չէր հուսադրում: Կողակն իր բոլոր խելքն ու խորամանկութիւնը լարեց գոնե կորզելու նրա որոշ մտադրութիւնները Վասակի դեմ: Թեև առաջին հայացքից երևաց, որ դա այնքան էլ դյուրին չէ:

Բավական լռութիւն տիրեց, և խոսակցութիւնը չէր սկսվում:

Կողակը՝ շնայած որ վերջերս մեծ դիրք էր ձեռք բերել, բայց ջանաց շատ էլ ցույց չտալ և խրտնեցնել Վարազվաղանին: Նա բավական հեռու շոքած նստեց և երկու ձեռքերի ափերը դրեց ծնկներին: Դա խոնարհության նշան էր:

— Ինչո՞ւ ես եկել,— խղեց լռութիւնը Վարազվաղանը:

— Եկել էի հոսսրովին ընկերակցելու, իբրև հյուրընկալ:

— Ուրի՞շ...

— Դավեր լարելու քո դեմ,— միանգամից հանկարծ հարձակվեց Կողակը:

Վարազվաղանը չաղդվեց: Դա հայտնի էր նրան: Ուստի և անտարբեր հարցրեց.

— Հետո՞, լարեցի՞ր:

— Լարեցի, տեր իմ,— շարունակեց մնալ հանդուգն դիրքում Կողակը:

— Ո՞ւմ մոտ:

— Միհրնեբսեհի:

Վարազվաղանը սառը նայեց Կողակին.

— Բան հաջողվե՞ց:

— Հաջողվեց, տեր իմ: Հաղարապետը, որ կարծում էր, թե Վասակն է ծածուկ թելադրել հայ նախարարներին պատասխան

թուղթը և արտաքուստ ցույց է տալիս բարեկամ արյաց տերության, փոխեց իր կարծիքը Վասակի մասին:

— Այն, որ Վասակը Վարդանի հետ չէ՞:

— Հրամայեցիր, այդպես:

Վարազվաղանը շտկվեց տեղում, ուղիղ նայեց Կողակի աչքերին և երկար զննեց նրան:

— Բայց իմ դեմ ի՞նչ դավեր նյութեցիր:

— Ցույց տվի, որ դու խանգարում ես Վասակի գործին: Մըրցում ես նրա հետ և վարկաբեկում նրան:

— Հավատա՞ց:

— Ոչ, տեր իմ: Չհավատաց նաև Վասակի անկեղծության արյաց հանդեպ:

— Հիմա ի՞նչ ես կամենում, ինչո՞ւ ես եկել մոտս:

— Քեզ ծառայելու,—անքթիթ նայելով ասաց Կողակը՝ լուրջ և տխուր դեմք շինելով:

— Վասակից հույսդ կտրեցիր, գալիս ես ի՞նձ ծառայելու:

— Այո:

— Ուրեմն դու ծախու մարդ ես:

— Այո, տեր իմ: Գործ է, երբեմն այս է հաջողվում, երբեմն՝ այն:

Վարազվաղանը քմծիծաղով նայեց Կողակին.

— Եվ եթե տեղը գա՝ կդավաճանես նաև ինձ...

— Կդավաճանեմ,—համառեց Կողակը:

Սա գրգռեց Վարազվաղանին: Սա արդեն չափազանց էր:

— Իսկ ինչո՞ւ կդավաճանես:

— Եթե թուլանաս: Տեր իմ,—նոր թափ առավ Կողակը՝ ըզգալով որ անվրեպ հարվածի տեղն է,—ո՞վ կմնա քեզ հավատարիմ, եթե դու ուժից ընկնես: Կմնա՞ս հավատարիմ, եթե Միհրնեբ-սեհը ընկնի: Դավաճա՞նը որն է, հավատարի՞մը՝ որը: Տուր ինձ հաջողակ գործ, ես գործին կլինեմ հավատարիմ:

— Ուրեմն դու քո շահին ես ծառայում:

— Ինչպես դու՝ քո շահին,—հակահարված տվեց Կողակը,— ո՞վ է, որ շահ չունի:

Վարազվաղանը նյութը փոխեց.

— Լավ, ինչպե՞ս են գնում Վասակի գործերը Հայաստանում:

— Շատ հաջող: Կուսակիցներ է հավաքել բավականին: Հայ նախարարներից շատերը ծածուկ բարեկամ են նրան:

— Հույս կա՞, որ հաջողվի նաև այստեղ:

— Կա: Բայց սակավ: Նրա գործը փշացրել է պատասխան թուղթը, որ նա չկարողացավ կանխել: Նա տանուլ կտա: Քո դիրքըն է հիմա հուսալի: Եթե դու լինեիր՝ դու էլ տանուլ կտայիր: Բայց շես եղել, տանուլ շես տվել: Եվ հիմա դու ամուր ես, քանի որ նրա տեղը շես: Նրանից մեծ հույսեր չկան, իսկ դու կարող ես հույսեր ներշնչել: Միհրնեբոսն ակնարկել է ինձ այդ մասին:

Վարազվաղանը շխտեց: Կողակին հենց այդ լուսթյունն էր պետք: Ուրեմն Վարազվաղանը դիտելու Միհրնեբոսին՝ նման մի վերաբերմունք իր հանդեպ:

— Դա նկատելի եղավ Հաղկերտի ցասումից հետո,— ավելացրեց Կողակը:

Վարազվաղանը լռեց: Կողակը շարունակեց հարձակումը:

— Ահա դա խախտեց իմ հավատը Վասակի ապագային: Փրտած գործ է, տեր իմ: Այն ցասման օրը ես նկատեցի, որ Միհրնեբոսին քեզ ընտրեց: Երբ ես նրա հետ ասակցեցի երեկ, զգացի, որ նա քեզ համար է պահում Վասակի այաջտոնը:

Վարազվաղանը սայթաքեց... Կրկին լռեց:

Կողակը անցավ հետքերը թաքցնելու ճիգերին.

— Մեծ ողորմածություն կանեիր, տեր իմ, եթե ինձ ընդունեիր քո ծառայության: Դու ինձ հարցրիր, թե շահի՞ս համար եմ ծառայում: Այո՞, ես անկեղծ խոստովանեցի՝ շահիս համար: Իմ շահը մեծ մարդու գործի մեջ է: Սիրում եմ հաջողակ գործը: Հաջողակ մարդու գործը:

— Իսկ եթե ինձ խաբես...— ժպտաց Վարազվաղանը:

— Թույլ մի՛ տուր, տեր իմ. որ թույլ տաս, պիտի խաբեմ: Բայց դու խելք ունես՝ ինչո՞ւ պիտի խաբվես:

Կողակը լավ էր ըմբռնել այն իմաստությունը, որ հաճախ ամենամեծ խորամանկությունը անկեղծությունն է: Նա ջանում էր ճարպկորեն ուստոստել այս լարի վրա: Նա որոնում էր առիթը մի քանի իրական ապացույցներ էլ տալ հավատարմության և ըստպատմ էր առիթի: Առիթը հանկարծ եկավ:

Վարազվաղանը հարցրեց.

— Իմ մասին ի՞նչ ես վատաբանել Միհրնեբոսին:

— Քո մասին վատաբանել եմ՝ ասելով, որ դու մտադիր ես Վարդանին միանալու, որպեսզի տապալես Վասակին: Իսկ Վասակը, ասացի, ոչ մի դեպքում չի միանա Վարդանի հետ: Թեկուզ

քեզ տապալելու համար։ Այս դուր եկաւ Միհրնեբոսին։ Սա մեծ հարված էր քեզ...

— Եվ դու հանդգնում ես մո՞տս գալ...—հանկարծ խստացաւ Վարազվաղանը։

— Այո,—չշփոթվեց Կողակը,—կարծում եմ, որ անկեղծութունս ինձ կփրկի։ Խելացի կլինի՝ եթե ներես ինձ և բարեկամանաս։ Օգուտ չկա, եթե ինձ սպանես այստեղ։ Ես եկա, որովհետև ճանաչում եմ քեզ։ Դու խելացի մարդ ես։

Վարազվաղանը չպիտեր ինչ վճռել։ Նրա մեջ խոսում էին երկու դրդում։ Իսկույն դուրս վռնդել զազիր ծերուկին. սպասել, լըսել նրան՝ գոնե մի բան որսալու համար։ Նրա այս տարակուսանքը կռահեց Կողակը և շուշացաւ որսալու առիթը։

— Տեր իմ, դու վճռում ես ինչ վռնդել։ Կարող է և այդ կանես։ Բայց ես քեզ հիշեցնում եմ, որ գալու են շատ խառն օրեր։ Վասակը կլնկնի, բայց ալիքը կարող է նաև նրան բարձրացնել։ Կարող է քեզ ժպտալ բախտը։ Տուր ինձ առիթը քեզ օգնելու գոնե այն ժամանակ։

— Լավ, աստված քեզ հետ,—մեղմացաւ Վարազվաղանը,—կմտածեմ։ Գնա։

— Շնորհակալ եմ, տեր իմ,—ասաց Կողակը,—բայց ես դեռ չեմ սկսի քեզ ծառայել։ Ես դեռ Վասակի ծառայության մեջ եմ։ Այս մի բանին հավատա։

— Ինչո՞ւ։

— Ստոր գործ է, բայց գեղեցիկ պիտի կատարել։ Պատվի բան է։ Դու ինձ դեռ չես ընդունել քո ծառայության։

Վարազվաղանը ծիծաղեց։

— Իսկ եթե չընդունեմ երբեք։

— Կգործեմ քո դեմ,—ծիծաղեց Կողակը։

Նա զգաց, որ մի բան կոտրվեց Վարազվաղանի մեջ։ Նա գիտեր, որ խորամանկությունը մարդու մեջ վերջիվերջո սահման ունի։ Մարդը խելացի և խորամանկ գործելով չի կարող դարձյալ տիրել ամբողջ աշխարհին։ Զգաց նաև, որ իր սահմանին ևս հասաւ։ Ուստի և հրաժեշտ խնդրեց։

— Գնա խաղաղությամբ,—ասաց Վարազվաղանը,—եկ ուրիշ անգամ՝ զրույց կանենք։

— Կջանամ, տեր իմ,—դժվարացրեց Կողակը,—կգամ, եթե օգտակար բան գտնեմ քեզ համար։

Նա հեռացավ:

«Խելացի խարդախն էլ իր տեսակի մեջ է վստահելի», — ասաց մտքում Վարազվաղանը:

Նա սկսեց մտածել, թե ինչ օգուտ եղավ իր զրույցից Կոդակի հետ: Մեծ մասը խորամանկ խաղեր էին, ուրեմն և անօգուտ: Բայց մի միտք նրան դուր եկավ, այն, որ Կոդակն ասաց, թե Վարազվաղանը կանցնի թեկուզ Վարդանի կողմը՝ միայն դա լինի Վասակի դեմ, իսկ սա՝ ոչ: Դա վտանգավոր միտք էր, եթե Կոդակն իրոք հայտնել է: Իսկ եթե չի հայտնել, պետք է ապահովել իրեն նման կասկածներից: Միաժամ նա գտավ, որ Վասակի դիրքը հենց դրանով է ամուր, որ նա Վարդանի հակառակորդն է: Եվ Վարազվաղանը որոշեց իրեն թշնամի ցույց տալ Վարդանին, թեկուզ և ծածուկ բարեկամանալ վերջինիս հետ՝ Վասակին տապալելու համար:

* * *

Վարազվաղանն ու Կոդակը չէին կարող նկատել, որ իրենց զրույցը գաղտնի չէ, որ օթեանի պատի դրիչակի հետև ճնճղուկին հետամտող կատվի պես լարվել ականջ էր դնում Վարազդուխտը, որի գեղեցիկ աչքերը շողշողում էին կիսամութի մեջ հաջող որսի նախաճաշակումով: Նրան դուր էին գալիս Կոդակի խարդավանքն ու ճիշտ նպատակադրումը: Նա հասկանում էր Կոդակին և լցված էր գոհունակությամբ և շնորհակալության զգացմունքով դեպի նա:

Երբ Կոդակը գնաց, Վարազվաղանը նայեց հատակին, կամենալով խորհել զրույցի մասին: Հանկարծ հիշեց մի բան, վեր թռավ, գնաց նայեց դրիչակի մեջ: Այնտեղ ոչ ոք չկար: Գոհ մընալով՝ նորից եկավ նստեց տեղը: Ապա ծափ տվեց: Մտավ սենեկապետը:

— Նժո՛ւյգ, թիկնապահները բոլո՞րը, — հրամայեց նա:

Մի իտրր անց նա մեկնեց տանից դեպի Միհրնբերսեհի ապարանքը:

Հենց որ զրույցը վերջացավ՝ Վարազդուխտը ետ թռավ դեպի Վարազվաղանի ննջարանը, ուր նստած էր սրա պարսիկ կինը՝ Միհրդուխտը: Նա հարցրեց.

— Ի՞նչ է ասում ծերուկը:

— Գործեր էր խառնում, գլուխը մեռնի, — պատասխանեց Վարազդուխտը դժգոհ:

— Լավ բանի համար հո՛ չէր գա,—խոսեց ինքն իրեն Միհրդուխտը:

— Մարդպանի կողմից է եկել, դավեր է լարում քեռուս դեմ: Իրեն թշնամի է ցույց տալիս մարդպանին, ծառայության է ուզում մտնել քեռուս մոտ, որ տակը փորի:

— Վարազվաղանն էլ թակարդն ընկնող պտուղ չի,—դիտեց Միհրդուխտը,—լավ, ի՞նչ ասաց Վարազվաղանը:

— Ասաց՝ տեսնենք: Նա էլ ուզում է բաներ իմանալ ծերուկից, որ մարդպանին թակարդը գցի նրա ձեռքով:

Վարազվաղանի կինը իր խորամանկ խաժ աչքերով զննեց Վարազդուխտին: Նրան կասկածի մեջ գցեց Վարազդուխտի հետաքրքրութունը քեռու գործերով: Ինչպես որ նաև չէր հասկացվում նրա Պարսկաստան գալը: Եվ հիմա, երբ Վարազդուխտը այսպես շարախոսեց Կողակի մասին, ավելի խորացրեց կասկածը: Նա Վարազդուխտին շատ տարիներ առաջ վստահել և օժանդակել էր, անգամ փրկել մահից, բայց այս անգամ այսպես անակնկալ Պարսկաստան գալը և բռնուն հետաքրքրութուն ցույց տալը Կողակի և Վարազվաղանի խոսակցության՝ բաց արեց Միհրդուխտի աչքերը, նոր միտք տվեց, որ Վարազդուխտը անշուշտ ինչ-որ դավեր է նյութում: Վարազդուխտն զգաց այդ կասկածը: Ուստի և դադարեց Կողակի մասին խոսելուց: Նա շատ լավ զգում էր, որ Կողակը փորում է Վարազվաղանի տակը և կարողանում է Վարազվաղանին ղրաղեցնել միառժամ՝ թերևս հնարավոր լինի մի բան գողանալ նրանից: Այսպիսի փոխադարձ անվստահությունն ու խարդավանքը անշուշտ չեղոքացնում, անօգուտ էր դարձնում նաև փոխադարձ ճիգերը: Կողմերն իրար տեսնում էին: Բայց ներանց հույսն այնքանն էր, որ դիմացինը կարող էր մի անզգույշ քայլով մի նշանալից գոնե վրիպել և մի բան կռահել տալ, մի աննշան միտք, շատ նուրբ ակնարկ բաց թողնել, որը կարող էր պատահաբար բաց անել մի շատ կարևոր տեղեկություն:

Վարազդուխտի նպատակը, սակայն, միայն Վարազվաղանը չէր: Նա կամենում էր կապ ձեռք բերել Միհրներսեսին շրջապատող պարսիկ մեծամեծների հետ: Դա անկարելի էր: Նա կին էր, և կնոջ հետ ոչ մի մեծամեծ չէր նստի ու խոսի պալատական խարդավանքների մասին: Դա պետք էր անել նրանց կանանց միջոցով: Այդ էլ հազվագյուտ դեպքում հնարավոր էր. ոչ բոլոր մեծամեծների կանայք հասկանում էին, ուր մնաց ղրաղվելին պալատական

գործերով: Վարազդուխտը կամենում էր Միհրնեբրսեհի ականջին հասցնել որոշ բաներ նրա քրոջ միջոցով, որ խելացի և ազդեցիկ կին էր՝ շնայած Միհրնեբրսեհի կրտսեր քույրն էր: Վարազվաղանի կինը ազգական էր նրան և մուտք ուներ նրա մոտ: Վարազդուխտն էլ ահա այդ կապով էր ուղում հիմել իր ոստայնը և ընկնել Միհրնեբրսեհի քրոջ մոտ: Դա նրան պետք է հաջողվեր բավական մանվածապատ և խարդախ ճանապարհներով: Նա չէր կամենում ինքն անձամբ «ղզուշացնել» Վարազվաղանին, այլ սկսեց Վարազվաղանի կնոջից: Այնքան խոսեց Կոդակի դավերի մասին, որ Միհրդուխտն ինքնաբերաբար այդ բոլորն սկսեց պատմել Վարազվաղանին: Այնքան շատ շարախոսեց Կոդակի մասին, որ մի անգամ Վարազվաղանը հարցրեց, թե որտեղի՞ց գիտե սա այդ բաները: Միհրդուխտը ցույց տվեց աղբյուրը: Վարազվաղանն իր մոտը կանչեց Վարազդուխտին:

— Դու Կոդակին ճանաչո՞ւմ ես,— հարցրեց նրան Վարազվաղանը:

— Ճանաչում եմ,— ասաց Վարազդուխտը:

— Ինչո՞ւ է եկել:

— Եկել է վասակի համար հետախուղելու, թե ինչ է սպասում նրան: Հայաստանում վախենում են, որ Հազկերուր խիստ պատիժներ պիտի տա բոլորին:

Սա շատ խելքի մոտ թվաց Վարազվաղանին: Նա մտածմունքի մեջ ընկավ:

— Իսկ նա ինչո՞ւ է վախենում:

— Դե նա հայտնի դուրս չի եկել նախարարների դեմ: Հազկերտն ի՞նչ իմանա, թե ում կողմն է կռել:

— Հըմ...

— Հետո այն էլ կա, քեռի, որ նա գործ չկատարեց: Չկարողացավ զսպել նախարարներին, արգելել թուղթը...

— Ի՞նչ կարող էր անել:

— Շատ բան: Բայց վախեցավ նախարարների մոտ դիրքը կորցնելուց:

— Իսկ հիմա չի՞ վախենում Հազկերտի մոտ դիրքը կորցնելուց:

— Դե վախենում է, որ ուղարկել է Կոդակին:

Վարազվաղանը այդ բացատրություններն ընդունեց իբրև ճշգրիտ: Եվ նա չգիտեր ինչ մտածեր Վարազդուխտի մասին: Նա

թերահավատ էր դեպի իր քրոջ աղջիկը, ինչպես և առհասարակ դեպի ամեն մի արարած, ինչպես դա սովորական է դավադիրների և թշնամիների համար։ Բայց ինչևէ՝ նրան դուր էին գալիս իր քրոջ աղջկա համարձակ ու խելացի խոսքերը։ Այո, ճշգրիտ էին այդ բացատրությունները։ Բայց ինչո՞ւ էին ճշգրիտ... Ինչո՞ւ էր այդքան կենդանի հետաքրքրություն ցույց տալիս Վարազդուխտը դեպի այս գործերը։ Դա էր կասկածելին։

— Է՛, լավ,— թեթևորեն ժպտաց Վարազվաղանը,— այդ բաները գիտեիր, ապա ինչո՞ւ ինձ չէիր զգուշացրել նրանից։

— Քե՞զ... Մի՞թե չգիտեմ, որ դու առաջին տեսքից էլ մարդուն կճանաչես,— ասաց Վարազդուխտը նույնպես ժպտալով։

Վարազվաղանը հանկարծակի հարց տվեց։

— Իսկ ինձ մոտ ինչո՞ւ եկավ։

— Այդ չգիտեմ... — պատասխանեց Վարազդուխտը, բայց ըզգաց, որ սխալվեց՝ Միհրդուխտը կարող էր իր ամուսնուն հայտնել, որ Վարազդուխտը ծածուկ լսել է նրա և Կողակի խոսակցությունը,— ճիշտը կուզես՝ գլխի եմ ընկնում...

— Ի՞նչ է նրա նպատակը։

— Քեզ գցելը։

— Ինչի՞ց գիտես։

— Դե, քեռի, միամիտ չես՝ ինձ միամիտի տեղ դնես։ Ի՞նչ է նրա միտքը... Վասակը գիտեր, որ դու նրան դավում ես այստեղ։ Գիտե, որ քանի կենդանի ես՝ նրա դեմ ես։ Քեզ Միհրներսեհի աչքում գցելով նա չի հանգստանա։ Նա պիտի աշխատի քեզ մեջտեղից վերացնել։

— Ի՞նչ անել...

— Ես ի՞նչ գիտեմ, սպանել տալ, բանտարկել տալ... Ո՞վ իմանա։

— Գլխիցդ դուրս ես տալիս,— ասաց Վարազվաղանը։

— Չգիտեմ, քեռի, ես նրանից վախենում եմ։ Ներս մի՛ թողնի նրան։

— Լավ, այդ բաներն ինչո՞ւ մինչև հիմա ինձ չէիր հայտնում, այլ Միհրդուխտին միայն։

— Դե ես գիտեի, որ ինչ էլ ասեմ՝ պիտի ասես գլխիցդ մի՛ դուրս տա, ինչ էլ հավատացնեմ՝ չպիտի հավատաս։ Քեզ ամեն բան ասացի, քեռի, քրոջդ աղջկան չես հավատում, հավատում ես այդ զզվելի ծերուկին։

— Քեզ հավատում եմ, խելքիդ չեմ հավատում,— ծիծաղեց Վարազվաղանը,— ախր ինձ սպանել տվողը ինչո՞ւ պիտի դար մոտըս, հայտնաբերելու իր դիտավորութիւնները:

— Հենց դրանով է նա ուզում ծածկել...

Վարազվաղանը գլուխը շարժեց: Ճիշտ էր խոսում Վարազդուխտը:

— Այդ չէ բանը, քեռի,— ավելացրեց Վարազդուխտը,— ես Կողակի իսկական նսլատակները, իհարկե, չգիտեմ. բայց մի բան շատ լավ գիտեմ, որ Կողակը գիշեր-ցերեկ մարդպանի մոտն է, նրա հետ է փափսում: Ինքդ մտածիր՝ ինչ է նրա միտքը քեզ մոտ գալու, մոտեմոտ անելու, եթե միտքը ծուռ չի:

Վարազվաղանը փորձեց հանկարծակիի բերել Վարազդուխտին:

— Իսկ դու ի՞նչ գործ ունես մարդպանի ամբողջում...

— Ես Փառանձեմ տիկնոջ մոտն եմ լինում: Մարդպանը ծեծում է իր տղաներին, կոպիտ է Փառանձեմի հետ, ատում է նրան, բռնանում: Ես խղճում եմ տիկնոջը, լինում եմ նրա մոտ: Ինձ էլ մարդպանը չի սիրում:

— Ո՞ւմ է սիրում նա որ...— հենգական եղանակով ասաց Վարազվաղանը:

Այս խոսքերը շրջադարձ եղան Վարազդուխտի համար: Վարազվաղանը սկսում էր համարյա վստահել նրան:

«Խելացի բան չէ ամենքին դավադիր համարելը,— մտածեց նա,— հարյուր դավադիրներից մեկը երբեմն դավադիր չէ»:

— Մնա՛, — ասաց նա Վարազդուխտին, — մոտեցիր Կողակին, իմացիր նրա բուն դավադրութիւնը:

Վարազդուխտը հրաժարվեց:

— Ոչ, քեռի, նա ի՞նչ պտուղ է, որ ինձ մի բան ցույց տա: Հետո՞ նա գիտե իմ մոտ լինելը Փառանձեմ տիկնոջ:

Վարազվաղանը կրկին կորցրեց թելը: Հանկարծ նա մի ուրիշ միտք հղացավ.

— Շա՞տ է ատնում իր ամուսնուն Փառանձեմ տիկինը:

— Այդ արդեն կհասկանաս նրանից, որ ամիսներով իրար չեն տեսնում:

— Կարո՞ղ է պատահել, որ Փառանձեմ տիկինը կամենա ամուսնու մահը նյութել:

Վարազդուխտը նահանջեց.

— Չեմ կարող ասել... Դժվար է... Նա շատ մեղմ և բարի կին է:

— Իսկ դու կարող էիր:

— Ն՞ս... Չգիտեմ...

— Չե՞ս կարող:

— Չեմ կարող, ճիշտն այդ է:

Վարազվաղանը վճռեց մի առժամ իր քրոջ աղջկան պահել մոտը: Նա ոչինչ չկարողացավ հասկանալ նրանից: Պետք էր հասկանալ: Կամ ինքը սխալվում է՝ կասկածելով նրանից, կամ նրա մեջ մի լուրջ բան կա, որ կիսատ, չիմացած նրան բաց թողնելն անմտություն էր: Նա մտախոհության մեջ ընկավ:

— էհ, ճշմարիտ բաներ ասացիր, մտածենք դրա մասին,— ասաց Վարազվաղանը վճռական, որով և կասկած չթողեց այն մասին, որ գլխի էր ընկել Վարազդուխտի նենգությունները:

Դա մի տեսակ ձերբակալություն էր, տնային արգելք, որից խուսափելը փախուստ պիտի նշանակեր: Ուստի և Վարազդուխտը համակերպվեց և սկսեց մտածել, թե ինչպես դուրս պրծնի թակարդից: Իսկ եթե այդ կարելի է՝ մի բան էլ շահած թողնել թակարդը: Նա նոր միայն զգաց, որ ինքը տարվելով Վասսակին տաժած իր զգացմունքով, անզգույշ քայլ էր արել մի այնպիսի մարդու հետ գործ ունենալու, ինչպես Վարազվաղանն էր՝ խարդախությունների մի փունջ:

Նա վճռեց մի կերպ դուրս գալ ցանցից և ուրիշ հնարներ գտնել խարդավելու Վարազվաղանին:

Վարազվաղանը վերջիվերջո սկսեց ըմբռնել Կողակի բուն միտքը: Նա եկել էր իր մոտ թմրեցնելու իր զգոնությունը և ապա իր ցանցերը գցելու պարսիկ մեծամեծների և խորհրդականների մեջ: Վարազվաղանը սկսեց ավելի լուրջ վերաբերվել իր քրոջ աղջկան: Վարազդուխտն էլ կաշվից դուրս էր գալիս նրա վստահությունը ձեռք բերելու:

Մի անգամ նա Վարազվաղանին ասաց.

— Կողակը ծախու մարդ է, բայց վերջը էլի ավելի շուտ քեզ կծախի, քան Վասսակին, էլի հավատարիմ է Վասսակին, քան քեզ:

Սա էլ ճիշտ էր, և Վարազվաղանն այդպես էլ մտածում էր: Բայց չնայած դրան, նա իր մոտ ընդունել սկսեց Կողակին՝ ցանկանալով հսկել նրան:

Վարազդուխտն զգալով իր քեռու և նրա կնոջ կասկածները՝ մի օր հայտնեց քեռուն, որ կամենում է վերադառնալ տուն:

— Ինչո՞ւ ես գնում,— հարցրեց Վարազվաղանը:

— Դե էլ ի՞նչ մնամ, քեզ տեսնել էի ուզում՝ տեսա,— բացատրեց Վարազդուխտը,— գնամ տուն, մայրիկն էլ մենակ է:

Վարազվաղանը մտածեց:

— Մի՞ գնա դեռ,— ասաց նա,— մնա, քո միջոցով ուզում եմ իմանալ, թե Կոդակը ինչ դավեր է լաւելու իմ դեմ:

— Շատ բարի, քեռի:

— Դե, քեզ տեսնեմ:

Երկուսն էլ իրար նայեցին անվստահ ու խոր:

* * *

Մինչ մարդկային անձնավորութիւններն ու զանգվածները խլրտում էին՝ ինչպես փոթորկից առաջ քամու հատ-հատ հարվածներից անհանգստանալ սկսող դաշտավայր, ժամանակի անիվը դառնում էր՝ վճռելու համար օրը արհամիրքի շղթաղերծման: Ձէր շտապում նա՝ ժամանակը, չէր էլ դանդաղում: Նա թռչում էր, երբ մեկ թվում էր, թե դանդաղում է, մեկ՝ որ թռչում է: Մարդիկ էին, որ չէին տեսնում նրա գաղտնի ընթացքը: Նա դավադրորեն ծածկում էր ապագայի վարագույրը: Բոլորը ժամանակին էին նայում, իսկ նա ոչ ոքի չէր նայում:

Այն ժամերին, երբ այստեղ, Նյուշապուհ քաղաքում խարդավում էին Կոդակը, Վարազվաղանը, Միհրնեբսեհն ու պարսիկ մեծամեծները, երբ քնած վայրույթով դառանցում էր Հաղկերտը, երբ իրենց վրաններում կռում էին հայ իշխանները կայծակնային հարվածը պարսից թիկունքին, երբ հեռավոր Հայաստանում գլուղե-գլուղ, ավանե-ավան շրջում էին փախստական շինականները Առաքելի, Սահակի խմբերում՝ զրդելու ժողովրդին դիմադրել, լքտալ հարկերը և վանքե-վանք ընկած Ղևոնդ Երեցը, Եղնիկն ու Եղիշեն քարոզում էին ամուր մնալ հավատքին, իսկ նախարարները՝ վիճելով թե համաձայնելով իրար հետ, կազմակերպում էին իրենց զորագնդերը—այդ օրերին Պարսկաստանի աղուտներում ավազները կտրելով թռչում էր Հայաստան Հաղկերտի հրովարտակատարը: Նա տանում էր կոշը հրամանի՝ գալ արքունի Դուռը: Իսկ դա հղի էր գալիքի անհնարին սարսափներով: Ոչ մի ուժ, ոչ մի

խոսք, ոչ մի հրաման չէր կարող կանգնեցնել վերահաս արհավիրքը: Նրա շարժիչ ուժերը կուտակվել էին դարերի ընթացքում, ներանք ձգում, ճնշում էին արգելիչ փակոցները, խաբում էին լավատեսներին, քնեցնում մարդկանց զգոնությունը, ուրախացնում էին այդ ուժերը նյութող մարդկանց և ահա տեղահան անելով պատվարները, կործանելով կամուրջները, տակովն անելով շենները՝ վեր էր կացել հեղեղը և գալիս էր հորձում սևափրփուր: Արգեն հեռվից լսվում էր նրա խուլ որոտը, որից դետինը դողում էր՝ լավ իմանալով, թե ինչ ուժգին կլինի այդ որոտը, երբ նա կգա և կհարվածի:

Նրկու դիմադիր ուժեր շրջում են ողջ երկիրը և լարում են ժողովուրդը: Նրանցից մեկը գնում, բարձրացնում է բազմություններ, ավանհ-ավան, գյուղե-գյուղ, քաղաք-քաղաք երթերով անցնում, տանելով իր հետ փոշու ամսեր, քրտնքի հոտ և խանդավառ, կրակոտ խոսքեր: Երբ նա անցնում է հեռանում՝ թողնելով իր անցած ճանապարհի հետքը, ժողովուրդը նոր խոսքի իմաստով արթնացած՝ նայում է նրա հետևից և հանկարծ վազում է, հասնում և գնում հետը ուրիշ ավաններ՝ ինքն ասելու այդ նոր խոսքը: Մյուսը սողոսկում է իբրև ժանտախտ, ծածուկ, դավադիր հիվանդություն՝ թողնելով հետքից երկյուղ և տարակուսանք: Արյաց դորաբանակների շաշունն է լավում նրա քարոզների մեջ, և սահմըռում է գեղջուկը, ետ է քաշվում իր գետնափորը և աչքերը հատակին՝ մտահոգում իր տան, կենդանիների, ի՞ր իսկ կյանքի մասին:

Եվ արդեն որտեղի՞ց, ինչպե՞ս, որի՞ բերանով հորջորջվեցին այս երկու հոսանքը՝ վարդանանք, վասակյանք: Զգացվում էր սրբանց հակամարտը, որ դեռ ծածուկ էր, պատշաճ, լավ չգիտակցված, բայց խորհողը այժմվանից կտեսներ նրանց վախճանական բախման կետը:

* * *

Քնած ամրոցը՝ Ողականը, զառիվերին կառած վագրի պես փակել էր աչքերը: Նրա իրանը լարված էր, և թաթերը, որ ամփոփել էր փորի տակ, սպասում էին որևէ խլրտման, հանկարծ նետելու իրենց ահավոր ցատկը և հռշումը:

Իր օթևանում բարձերին հենվել և հատակին անթարթ նայում

էր Վարդանը: Նրա մի փոքր շեղ աչքերը, ոլործուն հոնքերի տակից, լիքն էին մեծ մտքերով: Ամբողջ Հայոց աշխարհը գալիս անցնում էր նրա երեակայութեան մեջ: Ամենքը, ամենքը սպասում են իրեն, որ հրաշագործի: Եվ իրոք՝ նա պիտի հրաշագործի: Ու՛մ վրա է նրա հույսը: Տապալվել է Արշակունյաց գահը, հոնքերը բախում են Բյուզանդիո դարբասները՝ սեամբրիկ ամպերի պես խուժելով Հունաստանի վրա: Զկա Ասորիքը, չկա Հռոմը, չկան Հազկերտին սպառնացող ուժերը: Բարձրանում է փոթորիկը, և նավը մեն-մենակ օրորվում է հուզող ալիքների վրա: Սատար, օգնություն է պետք, սպա թե ոչ նավաբեկութունը ակնհայտ է:

Բայց ո՞ր է սատար, ո՞ր՝ օգնություն:

Վերդիր է անում, կռում է իր հայրենիքի բախտը Վարդանը և միշտ գալիս է այն մտքին, որ օրհասական է լինելու կոիվը, կամ հայ ժողովուրդը կապրի՛, կամ կանհետանա՛: Զկա միջին վիճակ: Շապուհի օրերն անցան: Նա հեքիաթ էր:

Թախիծով էին նայում նրա աչքերը: Նա՛ լինելով ինքն իր հետ՝ ազատ հանձնվել էր խոհերին և չէր մտածում ոչ ոքի ո՛չ քաջալերել, ո՛չ հուսահատեցնել: Պետք է ազատվել: Ով կուզե թող քաջալերվի, ով կուզե թող հուսահատվի: Եվ Վարդանը խորհում էր ազատութեան ճանապարհների մասին:

Երկար արձանացած էր Վարդանը: Նրա արծվային քիթը և աստանդականի գորշ մազերն ու մորթին խստացնում էին նրա ջլուտ, կենտրոնացած դեմքը:

Դեպքերը գլխապտույտ արագութեամբ հետևում էին մեկը մյուսին: Երբեք իր առջև դրված չէր եղել այսպիսի ծանր առեղծվածի լուծումն. թագավորութեան անկման հետևող քայքայված հին պետութունը կանգնեցնել առաջնակարգ, հզոր տերութեան դեմ: Դիմադրել պետք էր՝ ինչ էլ որ լիներ դրա հետևանքը, բայց ինչպե՞ս ժողովուրդը դներ կյանքի և մահու երկընտրանքի առաջ:

Ոչ, ուժեր են պետք, օգնական ուժեր: Նա մի ազնիվ, երիտասարդ Արտակ չէ և ոչ էլ քաջամարտիկ Ատոմ: Նա փորձված, մարտերում թրծված ղորական է: Նա գիտե, թե ինչ է պատերազմը: Ուժեր են պետք: Որտե՞ղ որոնել, ո՞ւմ դիմել: Հույն զորավար Անատոլը Միջագետքում նստած աչքը գցել է Պարսկաստանին՝ կանխելու համար նրա հանկարծակի հարձակումը: Նա հայերին չի սիրում և նրանց համար մի հույն ղեկավորի քիթը չի արյունի: Պար-

սիկներին մեջ ոչ ոք չկա, որ բարեկամական օգնութիւն ցույց տա հայոց: Կան այդպիսիները, որոնց մեկի կյանքն է աղատել Վարդանը, մյուսի պաշտօնն է բարձրացնել տվել՝ բարեխոսելով Միհրընեսրսէի առաջ: Բայց նրանք այդ ամենը կմոռանան՝ հենց որ կհնչի պարսկական գալարափողը:

Վարդանի հոնքերը միացան մի դժվար կնճռի կծկումով: Նրա սևեռուն հայացքի մեջ խաղալ սկսեց մի լուսավոր շող՝ նա գտել էր ինչ-որ մի միտք, որ դուրս էր լողացել անգիտության անդունդից: Դա նրա վաղուցվա փայփայած միտքն էր, ահա նա կեսգիշերային խոհուն լռության մեջ եկավ, փայլեց նրա ուղեղում: Նա վեր կացավ և երկար անցուդարձ արեց սրահում: Նրա ստվերը մերթ անհետք երկար, մերթ անբնական կարճ սկսեց փոփոխվել հատակին և պատերին: Նա կանգնեց պատուհանի առաջ և դուրս նայեց: Սևաւոր դաշտը գնում էր դեմ առնում մթին լեռների ալիքներին, և բամբակե մշուշը ծածկում էր Տարոնի սրբազան սևաթափիչ հողը: Ո՞վ գիտե ինչ հրդհհների պիտի ճայթեն այս դաշտի վրա, ծովսը մլլվի երկինք, և բոցերի մեջ վաղեն մայրեր երեխաները գրկներին: Ավերն ու ավարը պիտի անցնեն երկրի մի ծայրից մյուսը՝ ինչպես ժանտախտ, ինչպես մրրիկ, ինչպես երկրաշարժ:

Ոչ, ուժեր են պետք, և նրանք կան...

Դուռն վարագույրը շարժվեց, և ներս մտավ վահան Ամատունին:

— Քունս շտարավ, — ասաց նա մռայլ, — գիտեի, որ դու էլ չես քնի...

Նստեց դարակի մոտ բարձի վրա և ձեռն առավ մի մագաղաթնե մատյան: Նրա կլոր դեմքը՝ օղակված արծաթափայլ գանգուրներով, խոշոր կլոր աչքերը ավելի մատենագիր էին հիշեցնում, քան Հազարապետ: Նա սկսեց կարդալ և շուտով մոռացավ ամեն բան:

Վարդանը կանգ առավ նրա առջև, շարունակելով հայացքը սևեռել իրեն զբաղեցնող նոր մտքի շարժումներին համաձայն:

— Ես մտածում եմ, Հազարապետ, — ասաց Վարդանը կանգ առնելով և մտածելով կրկին, — ես մտածում եմ, որ մենք այլ օգնական ուժերի մասին ևս պետք է հոգանք՝ այնուամենայնիվ:

Վահան Ամատունին թվաց թե չլսեց:

Վարդանը շարունակեց.

— Պատերազմ ի սպառումն՝ դա ինքնին կլինի։ Բայց ինչո՞ւ չփորձենք նաև այլ դաշնակիցներ գտնել։

— Այլ դաշնակիցներ չունենք, քան որոնց դիմել ենք,—արագ պատասխանեց Հաղարապետը և մատյանը դրեց դարակը։

Վարդանը չբացատրեց իր միտքը։ Նա զնաց կանգնեց կրկին պատուհանի առաջ։ Ամրոցի դարբասին մի հեծյալ էր մոտենում. լսվում էր նժույգի սմբակների զրնգոցը քարերի վրա։ Հեծյալը մոտեցավ, կայծեր հանեց սալահատակի վրա նժույգի սմբակներով և դադարեց։

Պահակների և նրա մեջ խոսքեր փոխանակվեցին։ Նա մտավ բակը և այլևս չերևաց, որովհետև բակը կողքի էր։

— Ասում ես՝ այլ դաշնակիցներ չունե՞նք,—հարցրեց Վարդանը։

— Ո՞ւր է այդ դաշնակիցը,—քմծիծաղ տվեց Հաղարապետը և քննեց Վարդանի դեմքը։

— Ոչ դաշնակից, բայց մեղ օգնական ուժ,—պատասխանեց Վարդանը։—Դա հոններն են, Ճորա պահակին դեմ առած հոները։ Նրանք են այժմ Հաղկերտի թշնամիները։ Իսկ իմ թշնամու թըշնամին իմ բարեկամն է։

— Բան չի դուրս գա,—գլուխը բացասարար շարժեց Հաղարապետը։—Վայրենի ցեղեր են և ուխտադրուժ։

— Մտածիր այս մասին։ Արհավիրքը մեզ ամեն բան անել կտա։ Երկիրը փրկենք, ում միջոցով կուզի լինի այդ։

— Կավ, ի՞նչ կարող են անել հոները։

— Հոնե՞րն ինչ կարող են անել... Հոները շատ բան կարող են։ Նրանք կողողեն Հյուսիսային Պարսկաստանը և Հաղկերտի ուժերը կկիսեն քուշանների հետ։ Այն ժամանակ մենք կտանք հարվածը։ Աստված կհաջողի...

— Իսկ Ճորա պահակը, Սպարապետ։

— Ճորա պահակը պիտի քանդվի։ Քանդենք, լցնենք հեղեղը Պարսկաստան։

— Հը՛մ...

— Հապա թողնե՞նք, որ ահռելի պարսկական զորքը ընկնի մեր վրա։ Հանուն ինչի՞։ Մենք հո չենք զնում մեռնելու, մենք գընում ենք ապրելու։

Հաղարապետը մտածում էր։ Վարդանի համարձակ ծրագիրները

առաջին անգամ չէ, որ զարմացնում էին նրան: «Տե՛ս, թե որտեղ երբն է որոնում»,—մտածեց Հազարապետը:

— Հոները գլխացավանք կդառնան վերջը,—նկատեց նա,— Ճորա պահակը մենակ պարսիկներին չի պահում: Հեղեղ է, ո՞վ գիտե...

— Հեղեղ է. թող պահեն պարսիկները,—զայրացավ Վարդանը,—ապա մե՞նք պահենք միշտ Ճորա պահակը, որ պարսիկները մե՞ր վրա հարձակվեն... Զբաղմունք տանք, թող զբաղվեն:

— Մի վտանգ կա հոներից,—շարունակեց մի փոքր հետո Վարդանը,—դա Ալանաց Դուռն է, նրա հետև լցված հոները, որ շարունակ բախում են և ջանում կոտրել, լցվել Վրաստան: Դա չպետք է թույլ տանք...

Սենեկապետը շարժում էր դռան վարագույրը:

— Սենեկապետը,—ասաց Վահան Ամատունին:

Վարդանը ծափ զարկեց: Մտավ սենեկապետը:

— Տեր իմ, Մելքոնը եկել է, սպասում է:

— Նե՛րս բեր:

Ներս մտավ Մելքոնը, որ կլորիկ ծաղրածու դեմքով, անմաք կզակով մի բավական հասակով մարդ էր: Հաղիվ կարողանալով դեմքին լուրջ արտահայտություն տալ՝ նա խոնարհվեց դռան առաջ և կանգնեց՝ մի ոտից մյուսն ընկնելով անընդհատ:

Վարդանը մոտեցավ նրան և շափեց ոտից զլուխ:

— Հը՞, —ասաց,—հոներենը մոռացե՞լ ես:

— Մոռանամ էլ, Սպարապետ, կսովորեմ, եթե պետք է,—պատասխանեց Մելքոնը և ուրախ դեմքով նայեց Վարդանին:

— Քանի՞ լեզու գիտես,—հարցրեց Վարդանը:

— Գիտեմ ճեղքերեն, լիներեն, հեճմատակերեն... Ամեն լեզու մի-մի քիչ գիտեմ, տեր իմ:

— Պարսկերենի չա՞փ:

— Դե պարսկերենը մայրենի լեզու է, տեր իմ: Տիզրոնցի եմ:

Վարդանը շրթունքները կծկեց ու սպասեց մի փոքր:

— Գիտե՞ս ինչ պիտի անես:

Երկար կանգ առավ: Մելքոնը աչքերը հառեց նրան և սպասեց հանգիստ:

— Գիտե՞ս ինչ պիտի անես,—կրկնեց Վարդանը,—այս անգամ պիտի գնաս հոնաց թագավորի մոտ:

— Նժույզների՞ գործով:

— Ոչ, ավելի դժվար գործով: Բացատրելու, որ հայերս դեմ չենք, եթե նրանք անցնեն Ճորա պահակը: Միայն պայմանով, որ չհարձակվեն աղվանների, վրացիների և, իհարկե, հայերի վրա: Թող հարձակվեն պարսիկների վրա՝ Փայտակարանի ուղղությամբ: Մենք կբանդենք Ճորա պահակը, այստեղից էլ կհարվածենք պարսիկներին:

Մեկքոնը տրորվեց կանգնած տեղում:

— Հա, ի՞նչ կա,—հարցրեց Վարդանը:

— Տեր իմ, հոներին համոզելու և շլացնելու համար շուք է պետք, ոսկի, զենք, ձիեր: Պետք է իշխանական մի անձն, որ ներկայացնի մեր տերությունը:

— Խելացի խոսեցիր: Հոնաց թագավորը կուզենա խոսել բարձրաստիճան մեկի հետ: Այդ մարդը կլինի աղվանից Վահան իշխանը: Կբերես հոների դեսպանին նրա մոտ, կամ նրա հետ կըգնաս հոների թագավորի մոտ: Դա այնտեղ կերևա:

Վարդանը մտածեց մի փոքր.

— Լավ, վաղվանից ընտրիր օգնականներ, որ մի շաբաթ հետո ճանապարհ ընկնես Հոնաց աշխարհը:

— Մարդ հարկավոր չէ, տեր իմ, նրա պատճառով իրեն էլ կսպանեն, ինձ էլ. մենակ որ լինեմ գլուխս կազատեմ:

— Բարի, ինչպես հարմար է: Գնա, հանգստացիր:

Մեկքոնը գնաց:

— Պատերազմը այս տարի չի լինի,—ասաց Հազարապետը:

— Պատերազմն սկսված է...

Հազարապետը հարցական հայացք շինեց:

— Ամա՛ռս կլինի,—կրկնեց Վարդանը:

— Բայց դեռ պատասխան թուղթը պիտի տեղ հասնի:

— Դասուարկ բան է, անշուշտ զորքը շարժվում է այս բոպեխս: Պետք է շտապենք:

— Զորքը ո՞ր կողմով է շարժվում,—լարվեց Հազարապետը, —լուր ունե՞ս:

— Հարկավոր չէ լուր: Զորական գործն այդպես է. արքունիքները խոսում են, իսկ զորքը շարժվում է:

— Բայց ո՞ր կողմից է շարժվում,—կրկնեց հարցը Հազարապետը:

— Աղվանից աշխարհով: Պարսիկները մեղ կհարվածեն ոչ հարավից, այլ հյուսիսից, որտեղից չենք սպասում:

— Հեռու չէ՞:

— Հյուսիսից՝ տիրելու համար աղվաններին և վրացիներին, ղսպելու հոներին—մեր վերջին հույսը:

— Հավանական է,—կենդանացավ Հազարապետը:

— Ապա... Շատ եմ վախենում Պարսկաստան կանչվենք: Կստիպվենք գնալ: Հարկավոր է հարվածները պատրաստել այս տեղ, հիմա և այն ժամանակ և մեր բացակա դեպքում տեղապահ կանգնել, դա երկար գործ է—երկար, դժվար... Ո՞վ գիտե՝ նաև գուցե չվերադառնանք:

— Որ չվերադառնանք՝ երկիրը կավերվի:

— Այնպես պիտի անենք, որ չավերվի:

Վարդանի այս հուսադրական, հաղթական մտքերը վառեցին Հազարապետին: Նա Վարդանին լավ էր ճանաչում, գիտեր նրա բնավորութունը, երբեք չպարծենալ, գլխապտույտ չունենալ: Եվ ահա, երբ այդպիսի մարդն ասում է, այնպես կանենք, որ չավերվի՝ պետք է հավատալ: Նա գիտեր Վարդանի անհողողող կամքը: Երբ վճռեց՝ այլևս երկաթի համառությամբ հետամուտ էր լինում իր վճիռն ի կատար ածել և նպատակին հասնել:

Վարդանը խոր մտածմունքների մեջ ընկավ: Նա գիտեր այդպիսի պահեր, և այդ պատահում էր նրա հապշտապ կարգադրությունների, գործի եռ ժամերին: Հանկարծ մի մտատանջող, սեւեռուն միտք կպաշարեր նրան և ընդհատել կտար նրա գործողությունները: Նա պահանջ էր դրում այդ մտքին հաղորդակից անելու գոնե առժամ մեկին: Մի միտք, որ միևնույն է, պետք է մի օր դառնար ողջ ազգի սեփականությունը: Նա առժամ ղսպում էր իրեն՝ չհամարելով որ հասնում է ժամանակը հայտնելու այդ միտքը:

— Է է՞ է՞, Հազարապետ, մենք այսպես շատ դժվարները պիտի ընկնենք: Մենք կսպառվենք այսպես:

— Ինչպե՞ս,—հարցրեց Հազարապետը ցրված:

— Այսպես, անթագավոր:

— Այսպե՞ս, անթագավո՞ր,— կրկնեց Հազարապետը՝ ըսթափվելով և զարմանալով:

Առաջին անգամն էր Վարդանը խոսում այդ մասին:

— Այսպես, անթագավոր, ցրված նախարարություններով շատ դժվար կլինեն մեր գործերը: Մեզ պետք է թագավոր: Կլինի

Արշակունյաց թե ալ նախարարութիւնից՝ միեւնուն է՝ Բայց մեզ պետք է թագաւոր:

— Ո՞վ կտա մեզ թագաւոր,—հարցրեց Հաղարապետը տխուր:

— Մե՞նք կտանք,—շեշտ ու համոզմունքով ասաց Վարդանը: Հաղարապետը հարցական հայացքով զննեց Վարդանին՝ կարծես նոր էր տեսնում նրան: Երբեք նա այսքան տարօրինակ չէր խոսել, երբեք չէր թվացել այսքան արտասովոր: Վարդանը, համեստ ու լուռ սպարապետը, որ միշտ անպահանջ գործել էր և չէր դուրս եկել պետական «համեստութիւնից»:

Վարդանը հասկացավ Հաղարապետին և մի առժամ լռեց, սպասեց, թե ինչ կասի նա:

— Տարապայման վիճակի մեջ է մեր աշխարհը,—ասաց լռելուց հետո Հաղարապետը:—Տվինք մեր վերջին թագաւորին՝ մի բուռ կորեկի պես, և հիմա թագաւոր խնդրենք Հաղկերտից:

— Թագաւորութիւնը չենք խնդրի, թագաւորութիւնը կվերցնենք,—մի փոքր բարկության շեշտով, որ հազվադեպ էր, ճիշտը՝ առաջին անգամն էր Հաղարապետի հետ; ասաց Վարդանը,—և եթե դու այնպես ես ընդունում, թե մենք չունենք... թագաւոր, մի փոքր... սխալվում ես: Ինչացո՞ւ է մեր այս տերունական զորքը, որ նստած է Այրարատյան դաշտում, ի՞նչ է իմ սպարապետական պաշտոնս, այս ի՞նչ իրավունք է իմս, որ ազատ մտնում եմ ամեն մի նախարարի տուն, ստուգում նրա զորքը, վարում պատերազմ, պատրաստվում կռիւ դաշինքներ վրացիների և աղվանների, անգամ հոների հետ... Բոլորը այս մի կարգին թագաւորի գործեր չեն, ի՞նչ են:

— Այո՞... Այդ ճշմարիտ է, բայց... Ի՞նչ, մտածում ես դո՞ւ... ինքդ...

— Ե՞ս դառնամ թագաւոր... Չեմ ուզում կեղծեմ քո առաջ, Հաղարապետ: Այո, ե՞ս: Կամ դու, կամ մեկը մեր նախարարներից: Սա՛ չէ գլխավորը: Բայց մեզ պետք է թագաւոր, և ես չանում եմ դրա համար: Սա է գլխավորը: Եթե ոչ, մենք կսպառնանք անվերջ, անհավասար կռիւների մեջ:

...—Ճշմարիտը սա է,—շարունակեց Վարդանը բորբոքվելով,—ճշմարիտն այն է, որ մենք չենք դեռ ոչնչացրա՞ծ, մենք ունենք ուժեր... Մեր լեռներն ու ձորերը, մեր երկինքը մեր ձեռքին են, մեր ժողովուրդը կա դեռ, կենդանի է մեր երկրում:

— Այո, այո...—ակամա դուրս թռավ Հաղարապետի բերա-

նից, կարծես Հազարապետը չէր դա, այլ մի այլ ոք, որ կերպարանափոխվեց իսպառ...

— Մեր մեջ կենդանի է այն ոգին, որ թողեց նա, այն մեծ մարդը, որ ամբողջովին ոգի էր...

...— Մաշտոցը...

...— Մաշտոցը... Նա շմեռավ: Նա մնաց մեր մեջ: Հայերեն ենք խոսում ես և դու, գիտե՞նք մեր փառապանծ պատմությունը, գիտե՞նք մեր հանճարը... Եթե կուզես՝ մենք ունենք թագավորություն: Ծիշտ է հոգևոր, բայց մենք այն կդարձնենք մարմնավոր...

Ներս մտավ մի բարձրահասակ, ոչ շատ երիտասարդ անձնավորություն՝ իշխանական արտաքինով: Նրա մի փոքր շեղ, նըշաձև աչքերը և դեմքի շրջությունը հիշեցնում էին Վարդանին: Նա նույնպես ինքնազուսպ էր և Վարդանի պես շրթունքները սեղմ էր պահում:

Նա մի սլահ կանգնեց վարագույրի առաջ:

— Դո՛ւ էիր, մի փոքր առաջ մտար ամրոց,—հարցրեց Վարդանը:

— Ոչ, Սպարապետ, Մելքոնն էր: Ես գնդումն էի, վաղ եկա ամրոց, որ հանգստանամ:

— Շատ չես հանգստանա, պիտի դնաս տեսնես իշխանական գնդերը: Տեղեկություն ստացա՞ր մյուս իշխաններից:

— Ստացա: Պատրաստ են Գնունյաց, Արշարունյաց, Վանանդյա, Աբեղենից գնդերը: Տեղեկություն չունեմ Պալունյաց, Խորխոռունյաց, և ի՞նչ եմ ասում, մյուսների գնդերից: Ահավասիկ ցուցակը:

— Սպառազենքի վիճակը...

— Վատ է... Ամեն տեղ թերի է:

Եկվորը լռեց և կանգնած մնաց բարձի մոտ, ուր նրան ցույց էր տվել նստելու Վարդանը:

— Սուրհանդակներ կուղարկես իշխաններին, որ անմիջապես լրացնեն սպառազենքը: Կգնաս կստուգես, կտեղեկացնես, և մի տասնհինգ օրից հետո կգնամ կընդունեմ գնդերը:

— Հրամանդ ի կատար,—ասաց եկվորը՝ քնաթաթախ հոգնած աչքերը սևեռած հատակին:

Նա, ըստ երևութին, շատ էր չարչարվում. հոգնել էր և հագիվ էր կանգնում ոտի վրա: Նրա նիհարած, դեղնած դեմքը ցույց

էր տալիս, որ նա կատարում է դիվական ծանր գործ և չի կարողանում հասցնել ոչ թե թերանալով, այլ որ գործն ահագին էր և անսպառ:

— Սա քեզ համար Մահվիռոտ գետը չի և ոչ էլ հոնական արշավանքները,— շարունակեց հանդիմանել Վարդանը,— սա այնպիսի պատերազմ է, որ իմ ու քո հոր հարսանիքը պիտի տեսնենք:

Ու մոտ գնալով քիթը մոտեցրեց նրա քթին, խիստ նայեց և շեշտեց.

— Արյաց տերության դեմ ենք դուրս գալիս, հասկանո՞ւմ ես սա...

— Հասկանում եմ, Սպարապետ,— պատասխանեց եկվորը հեղ ու խոնարհ,— բայց...

— Ի՞նչ, պիտի արդարանա՞ս... Թո՛ղ,— կտրեց Վարդանը,— պատերազմի գործում արդարացում չկա: Հաղթեցիր՝ արդար ես, պարտվեցիր՝ մեղավոր ես: Հաղկերտը իմ ու քո հոր տղան է: Դո՞ւ ես իմ ու քո հոր տղան:

Հաղարապետը ծիծաղեց.

— Դե որ նա քո և իր հոր տղան է, Վարդան, մի՛ շատ կըշտամբիր, տես կաշին ու ոսկորն է մնացել Համաղասպ իշխանի: Եղբայրդ է՝ ներիր:

Վարդանը մեղմ ժպտաց: Բայց և իսկույն կրկին լռեցավ:

— Ոչ, ախր բանն այն է, որ ժամանակը մեզ չի սպասում. նա կգա գլխներիս կիանգնի Հաղկերտի հետ: Գնդեր ենք կադմում առանց սպառազենքի: Դու գիտե՞ս, թե ինչ պահեստ է պետք: Պատերազմը պիտի գնա ի սպառումն հակառակորդի: Այլապես կորած ենք:

Վարդանը լուռ անցուդարձ արեց օթեանում, հետո եկավ և կանգնեց Հաղարապետի առաջ.

— Ուշանո՞ւմ ենք, Հաղարապետ, հանցավո՞ր կերպով ուշանում ենք...

Հաղարապետը վեր նստեց.

— Մի՞թե լրջորեն կարծում ես, անպատճա՞ռ այս ամառ կըսկըսվի պատերազմը:

— Պատերազմն սկսված է, ասացի: Հաղարապետ, հին դորական ես, հասկացիր այս: Թշնամին թշնամու դեմ որոշվե՞ց՝ պատերազմն սկսված է:

Հաղարապետը սթափվեց կարծես այս մտքից: Այո, իրավացի

է Սպարապետը: «Զարմանալի են զորականները, ինչպես լավ են զգում պատերազմը»,—մտածեց նա:

— Պատերազմը ճակատամարտ չէ: Ճակատամարտը վերջն է պատերազմի: Կանգնած է պարսից բանակը Ապար աշխարհում, կանգնած է Փայտակարանում, դավադրո՞ւմ է Հաղկերտը արքունիքում. փրփրո՞ւմ է մեր դեմ: Վերջապես կազմո՞ւմ է համալրումներ իր բանակին: Ուրեմն պատերազմն սկսված է: Նրբեք վաղ չէ, սկսիր պատրաստվելը՝ ահա զորականի խոսքը:

Համազասպը երկյուղած ու հարգանքով լսում էր իր եղբայր Սպարապետին:

— Ճշմարիտ է, Սպարապետ, ես թերացա սպառազենքի մեջ: Թերեւս կարելի էր այդ կողմում ճնշում անել իշխաններին: Բայց ես ժամանակը գործ դրի ստուգելով զնդերի ռազմունակությունը: Մեկ-մեկ ստուգել եմ ղինվորներին: Հետո՞՝ գիշերային զորախաղեր անել տվի տաժանելի ձորերում: Ստուգեցի նժուգների սմբակները ու կոճերը: Ոչ մի վիրավորում: Փայլուն արշավներ եղան: Դաշտային գրոհներ կազմեցի. շատ զոհացուցիչ էին: Դե ես իմ ուշադրությունը դարձրի նախ մարտիկների ընտրության: Առանց մարտունակության ինչի՞ է պետք սպառազենքը: Ժամանակը դրա վրա կորավ:

Վարդանը լսում էր ուշադրությամբ: Նրան դուր էին գալիս Համազասպի հեղ ու խելացի բացատրությունները: Բայց դարձյալ գոհանալ բանը նրա բնավորության մեջ չկար:

— Լավ է, բայց սակավ է: Ամեն ինչ միասին, միաժամանակ: Մարդի՛կ դտիր, անե՛լ տուր: Գործը մի՞ վերցնի մենակ քո վրա: Բայց հսկի՛ր, հսկե՛լ տուր, ստուգի՛ր, ստուգե՛լ տուր: Հոգի-նե՛րը հանիր:

— Դե, ճշմարիտ է, ի՞նչ խոսք,—համաձայնեց Համազասպը համեստորեն,—կաշխատեմ ասածիդ պես:

— Այո՛, այո՛, ա՛յ... դեռ կաշխատես, կաշվիցդ էլ դուրս կըգաս՝ կտեսնես, որ սակավ է, սակավ է: Պատերազմը խժոռող գազան է: Աչքդ խփեցիր բացիր՝ արդեն սպառել է ամեն ինչ: Դե, գնա քնիր, որ վաղը հազար գործ ունես:

— Գնամ,— շարժվեց Համազասպը դեպի դուռը. բայց մեջտեղում կանգնեց և ասաց.

— Մոկաց Արտակ իշխանից լուր չկա, Սպարապետ:

— Սուրհանդակ ուղարկե՞լ ես...

— Ուղարկել եմ Ռշտունյաց ամրոցը: Շտապ հանել եմ տվել այնտեղից: Գնացել է իր աշխարհը, բայց այնուհետև լռել է:

— Ճեպով երկրորդ սուրհանդակ ճամփիր, թող իսկույն ևեթ լուր տա գնդի մասին: Քնա՞ծ է, թե՞ նրան էլ պիտի դրդենք:

— Առավոտ կուղարկեմ սուրհանդակ,— ասաց Համազասպը:

— Այս իսկ պահիս ուղարկիր,— կտրեց Վարդանը:— էլի քը-նեցի՞ր...

Համազասպը թախծալի ժպտաց: Նա սաստիկ հոգնած էր: Հանկարծ նա գունատվեց, երեքաց և ընկավ ուշաթափ:

— Վա՛հ, ի՞նչ եղավ,— վրա թռավ Հազարապետը:

— Ոչինչ,— անվրդով ասաց Վարդանը,— հոգնած է:

— Զո՛ւր բեր,— հրամայեց Հազարապետը սենեկապետին, որ թրմփոցի վրա ներս էր վազել: Նա դուրս գնաց:

Վարդանն սկսեց անցուդարձ անել, երբեմն միայն հայացքը սահեցնելով ուշաթափ Համազասպի կողմը:

Սենեկապետը ջուր բերել տվեց, որով ցնցղեցին Համազասպի ճակատն ու դեմքը: Սա ուշքի չէր գալիս: Միջամտեց Հազարապետը, որ մի փոքր էլ վախեցած էր: Տագնապով նայեց Վարդանին: Վարդանը չմոտեցավ ուշաթափվածին և սպասում էր, որ վերջաց-նեն գործողությունները: Վերջապես Համազասպը սթափվեց և նստեց: Նրան ջուր տվին, խմեց, չորս կողմ նայեց, թախծալի ժպտաց, հետո վեր կացավ և սենեկապետի օգնությամբ դուրս գը-նաց:

Վարդանը նրա հետևից ասաց.

— Սուրհանդակն իսկույն ուղարկիր: Առավոտ վաղ եկ մոտս: Համազասպը գնաց:

— Խեղճ իմ Համազասպ: Շատ է հոգնում:

Վարդանը հանգիստ նայեց Հազարապետին և ինչ-որ այլ մտքով տարված՝ ասաց.

— Ուրեմն դեռ չորս գնդերից կա քիչ թե շատ բավարար տեղեկություն: Մնացածներն ապառիկ են... Ո՛չ, տանո՞ւլ կտանք, ամե՞ն ինչ տանուլ կտանք այսպես: Սենեկապե՞տ,— կանչեց դեպի դուռը:

Սենեկապետը ներս վազեց.

— Նժույզը թող դուրս քաշեն:

— Ո՛ւր ես գնում,— անհանգստացավ Հազարապետը:

— Խորխոռունյաց նախարարի մոտ, այն կողմը խուլ է ինչ-
որ...

— Այո, կարծես թե...

— Պատի լուսթյուն է տիրում այդ աշխարհում: Կասկածելի
է...

— Բայց հիմա՞ պիտի գնաս:

— Վաղն ուրիշ գործ ունեմ: Եվ հետո... անձամբ տեսնեմ վի-
ճակը:

— Մի փոքր հանգստացի՛ր:

— Հնար չկա: Դու մեա՞, ես կգամ վաղը կամ մյուս օր,—
հետո դիմեց սենեկապետին:— Կպատվիրես, որ Համադասպ իշ-
խանին թողնեն քնել մինչև լուսարաց. թող հանգստանա: Շատ
հոգնած գործից էլ օգուտ չկա: Հաղարապետ,— դարձավ նա Ամա-
տունուն գործնական շեշտով,— կազմել տուր թղթեր Դիմաքսենից,
Առավելդենից և Ջյունական իշխաններին: Նրանք լավ տեղյակ չեն
գործին, թող գործի անցնեն:

— Բարի, Սպարապետս,— ասաց մտերմական պաշտոնակա-
նությամբ Հաղարապետը և ժպտաց:

Վարդանը հրաժեշտ տվեց և գնաց հագնվելու:

Մի փոքր անց ամբողջի բակում դոփեցին նծույզները, դուրս
եկան դարբասից և հետզհետե հեռանալով գիշերային ճանապարհ-
հի ուղղությամբ՝ լոնցին:

«Անդադար հոգի»,— մտածեց Հաղարապետը և վերցնելով
մատյանը՝ սուղվեց նրա երևակայական աշխարհը:

Շուտով նրա ծեր առյուծի արծաթաբաշ գլուխը խոնարհվեց
մատյանի վրա, և օրերով լի ծերունին նիրհեց հենց այդ դիրքում:

* * *

Ամբողջ գիշերը Վարդանը ձիավարում էր: Բզնունյաց ծովից
փչում էր սառը քամի և խլացնում ճանապարհի շուրջն ամեն մի
ձայն:

Վարդանը մտքերում կորած՝ աչքը գետին էր գցել և միևնույն
կետին նայելով՝ նրան թվում էր, թե գետինը հտ է հոսում գետի
նման: Նա սկսեց նիրհել:

Զգոն էր միայն Արծվին: Երբեմն շրջվում էր և նայում հտ:
Ոչ ոք, ոչ մի շունչ, ոչ գազան, ոչ թռչուն: Երբեմն մարդկային

կերպարանքներ էին ցցվում որևէ բլրի ծայրին, որ սկզբում դուրս էին վազում խավարի միջից, պատրաստվում արձակել իրենց նետը կամ նիզակը, հետո անշարժանում, քարանում և մռայլ հայացքով ճանապարհ դնում նրանց։ Աստղերը հեռուն փողփողացող մանր բոցերի նման դողդողում էին, ծորելով երկրի վրա ցուրտ և օտար, ազոտ լույս։

Նժույգները մերթ ղուգաձայն և մերթ իրար կոտրող դոփշունով միաշափ ու այլաշափ վազում էին, տեղ-տեղ դանդաղելով և քայլք առնելով։

Քամին՝ ականջի մեջ փչելով հեռավոր մարտի կամ ալեկոծության, վայնասունի հնչյուններ՝ տագնապ էր բերում հոգուն։ Քարերի տակ, բլուրների կատարներին, փոսերի մեջ փսփսոցներ էին և շուռնչներ։ Երբեմն՝ թվում էին դավադիր։

Վարդանը նիրհելով, երբ նժույգը թռչում էր որևէ առվի կամ փոսի վրայից, զարթնում էր և շուրջը նայում։ Ուշի՜ն չէր երևում, բացի անվերջ, անսպառ, առատ քարաբեկորներից։ Երբեմն որսում էր աչքով դիմացը կանգնած խաբուսիկ մարդակերպ քարաբեկորները և փորձված աչքով կռահելով նրա ինչ լինելը՝ կրկին գլուխը կախում էր և նիրհում։ Մի տեղ միայն, աջակողմյան հարթության վրա նկատեց մի սևինք, որ երևաց և արագ սուզվեց գիշերային խավարի մեջ։

— Թա՛ք, թա՛ք, թա՛ք, թա՛ք... Թա՛, թե՛, թե՛, թե՛,— թմբկահարում էին նժույգները և քուն բերում։ Մի տեղ Վարդանի նժույգը կանգնեց, ականջները ցցեց և ապա կրկին վաղեց առաջ։ Վարդանը զարթնեց և բնազդաբար նայեց դեպի ձախ։ Մոտակա բլրի լանջով կրկին մի սևինք սողում էր նույն ուղղությամբ, ինչ որ իրենցը։

Ետ նայեց։

— Հա՛, Սպարապետ...— մոտ թռավ Արծվին։

— Մեղ հետապնդում են,— ասաց Վարդանը հասարակ եղանակով։

— Դիտեմ, Սպարապետ,— նույն եղանակով ասաց Արծվին անվրդով՝ բաց, գանգրահեր գլուխը բարձր բռնած և սաղավարտը գոտից կախած, որ լավ որսա գիշերային ձայները։

Վարդանն այլևս դադարեց քնելուց։ Բայց և չէր անհանգստանում։ Երբեմն միայն աչքի տակով նայում էր աջ կամ ձախ և ասպանդակում։

Նրանք երկար ձիավարեցին, և դեռ ոչինչ չպատահեց, Իրո՞ք հետապնդում էին նրանց...

Վարդանը ականջը կախել էր քամու փսփսոցին, որ տիրել էր բոլոր ձայներին: Համատարած «ը՛ս՛ս» ձգվող սոսափյունի մեջ երբեմն ընկնում էր մի ընդհատվող, դիպչող «բը՛թ, բը՛թ» անող ձայն, քարի գլորվելու, սմբակի դոփելու կամ զենքի շը-րըխկոցի բնույթի:

Վարդանը կանգնեցրեց նժույգը, նայեց Արծվին:

— Կարծում ես՝ մի՞ հոգի է...

— Միշտ մի քթքթոց է քամու մեջ:

Վարդանը ասպանդակեց և կրկին գլուխը կախելով նժույգի բաշին՝ սկսեց նիրհել: Լուսաստղը վեր սողաց, Երկինքը մթնեց, բլրաշարքերը սևացան, բայց մի փոքր հետո երկնքի հում լույսը գորշացրեց բոլոր առարկաները: Արևելքը գունատվեց: Աջ կողքից ուղեկցել սկսեց սևաստվեր մի հեղեղատ, որ մերթ հեռանում էր, մերթ մոտենում: Նրանք անցել էին այդ հեղեղատը դեռ շատ առաջ, երբ նա աննշան էր: Հիմա նա քանի գնում խորանում էր: Արծվին շարունակ նայում էր այն կողմը: Հեղեղատը միտում էր պտույտ տալ, անջատվել իրենցից և թեքվել դեպի լիճը՝ հալվելով նրա հարթ եզերքների մեջ:

Վարդանը կանգնեց:

— Զերեա՛ց...

— Անձդ պահիր, Սպարապե՛տ,— անհանգիստ մի տեսակ հրամայեց Արծվին և իր նժույգը մոտեցնելով Վարդանի նժույգին՝ մտավ նրա և հեղեղատի միջև՝ պատվարելով նրան:

— Քշի՛ր,— ծղրտաց Արծվին:

Ինչ-որ քար գլորվեց կարծես ձախակողմը: Կամ գուցե քամին էր խաբս տվեց լսելիքի մեջ: Արծվին, սակայն, տագնապով աջ էր նայում շարունակ:

Հանկարծ Վարդանի գլխին շատ մոտիկ օդը շաչեց:

— Նետ էր...— սրվեց Վարդանը:

Մինչ Արծվին կպատասխաներ կամ Վարդանը շարժում կաներ՝ երկրորդը տխրածայն նվաց կրկին նրա գլխի մոտ: Պարզ էր. նետածիգը հեղեղատի մյուս ափին էր, որ օգտվելով իր և Վարդանի միջև ընկած ձորակից, մտել էր քարի հետևը և այնտեղից նետահարում էր:

Արծվին ցատկեցրեց նժույգը, թռավ դեպի ձախ և դառնալով

դեպի հեղեղատը, տեղ որոնեց անցնելու:

— Ետ կաց, չես կարող,— հրամայեց Վարդանը:

Բայց Արծվին չլսեց. նա կատաղել էր, իսկ այդպիսի բոլորներին նա խելագարվում էր: Նա մի երկու պտույտ գործեց հեղեղատի ափին:

Նետաձիգը իրար հետևից նետահարում էր: Մի նետ մխվեց Վարդանի ձախ ձեռի մեջ, բայց թեթև Վարդանը պոկեց նետը: Արծվին նժույգի գլուխն ուղղեց դեպի հեղեղատը:

— Մի՛, ասում եմ քեզ, ե՛տ արի... Չես կարող,— գոչեց Վարդանը:

Բայց Արծվին իրեն նժույգով մեկ նետեց հեղեղատը: Անշուշտ նա ջարդվեց այնտեղ քարերի մեջ: Վարդանը քշեց այն կողմ, թեև նետաձիգը շարունակում էր իր դարանակալի գործը: Հեղեղատի մեջ, ըստ երևույթին, անցուղի կար: Քարեր գլորվեցին: Արծվին նրա միջով քշելով նժույգը՝ տեղ էր որոնում դուրս գալու: Դտավ: Դուրս ելավ մյուս ափը և սկսեց դիմական թռիչքներով դեսուգեն ընկնել: Մեկը քարերի արանքից դուրս պրծավ և որտեղից որ էր, կարծես դետնի տակից հանեց նժույգը և քշեց դեպի լճափի հարթությունները: Արծվին ընկավ հետևը: Արդեն բավական լույս էր, և երևում էր երկու ճարպիկ հեծյալների օրհասական արշավը: Նրանք մերթ հեռանում էին իրարից, մերթ մոտենում: Փախչողը մերթ ետ էր ծուլում և բաց թողնում նետը: Արծվին այդ ժամանակ մոտենում էր, բայց փախչողը, որի նժույգը վաղկան էր և կատաղի, թռցնում էր նրան քամու պես: Վերջապես Արծվին հասավ նրան: Փախչողը հանեց սուրը և հարձակվեց Արծվիի վրա: Պսպղաց նաև Արծվիի սուրը: Սկսեցին պտույտ տալ, ծառանալ իրար վրա, հարվածներ իջեցնել իրար վրա, որ վահանները կասեցնում էին: Փախչողը զոռեց, տաքացավ և հանկարծ թեքվեց վայր և սուրը վեր բարձրացնելով հարվածեց Արծվիին: Բայց Արծվին սրով կասեցրեց, ետ ցատկեց, մի ահագին պտույտ անելով եկավ, թռավ հակառակորդի կողքով և հանկարծ սրով ձաղկեց հակառակորդին: Սա ընկավ: Նրա նժույգը գլուխը բարձրացրեց ու փախավ: Արծվին իջավ, կռացավ ընկածի վրա: Հակառակորդը թանձր հոնքերով և թավ ընչացքներով ջլուտ, ոչ երիտասարդ մարտիկ էր: Նա ընկած էր և բերանը բաց նայում էր Արծվիին:

— Ո՞վ ես,— հարցրեց Արծվին՝ կռանալով նրա դեմքին:

Մեռնողը շխտեց և շարունակեց նայել Արծվին։ Նրա հայացքը պղտորվում էր։

— Որտեղացի՞ ես, ասա, արևդ թաղեմ,— գոչեց Արծվին՝ ոտը դնելով նրա ծնկան։

Մեռնողը շրթունքները շարժեց, հազաց և բերանից բաց թողեց փրփրած արյան կոհակը։ Նա կոծկաց։

— Ասա՛, ո՞վ է ուղարկել քեզ։

— Նախարարը,— խռպոտ լփուտեց մեռնողը և սեղմած բրուունցքն սպառնալի թափահարեց Վարդանի կողմը։ Բռունցքը, սակայն, թուլացավ և դարկվեց գետնին։

— Սպարապետի՞ն էիր սպանում...

Մեռնողը խռոացնում էր։

— Սպարապետի՞ն... հը՞, շա՛ն որդի... Դե՞ գնա։

Մեռնողը ցնցվեց, փորձ արեց նստելու, կրկին ընկավ մեջքի վրա, հետո կողքի և գլուխը թաղելով թևի տակ, մյուսը անհեթեթ տարածելով հետևը գետնին՝ անշարժացավ։

Արծվին տնտղեց նրան ոտից գլուխ, կուցավ նայեց դեմքին, մոտից, հեռվից խուղարկեց աչքով նրա հագուստը և նստելով նըժույգը, արյունոտ սուրը ձեռից կախ, քշեց դեպի Սպարապետը, որը հանգիստ արշավում էր հեղեղատի մյուս կողմը։ Արծվին նըժույգը վարեց դեպի հեղեղատի վերջավորությունը և պտույտ անելով՝ սլացավ դեպի Վարդանը։

— Հա, ո՞վ էր, ի՞նչ էր,— հարցրեց Վարդանը՝ վիրավոր ձեռը թափ տալով և արյունը թռցնելով։

Արծվին իսկույն ձեռը տարավ նժույգի գավակը, թամբի տակից դուրս քաշեց մի տոպրակ և հանելով վիրակապը՝ վազեց Վարդանի վերքին և ղգույշ մաքրելով կապեց։

— Նժույգը վիրավոր է,— ասաց Վարդանը։

— Վիրավոր...— խոցված ցնցվեց Արծվին և նայեց Վարդանի նայած կողմը, իր նժույգի գավակին։

— Վա՛յ աչքս կուրանար, վա՛յ աչքս կուրանար. ի՞նձ գար վերքը. դետի՞նը մտնեմ ես...

Այս ասելով իջավ նժույգից և, արցունքները կաթեցնելով ու խմելով, սկսեց սրբել նժույգի վերքը և վիրակապին ինչ-որ խմոր դեղ քսելով՝ կպցրեց վերքին։

Հետո հեծկտաց։

— Հա, ի՞նչ է,—կիսաժպիտ և կիսաբարկացած հարցրեց Վարդանը:

— Ասել է, վերքը վրան քշում էի խեղճ անասունիս... Բա խի՞ղճ է...

Ու թևով սրբեց ծոմոված բերանը:

Վարդանը, որ ճանաչում էր Արծվիին և գիտեր նրա կարծր բնավորությունը, գորովանքով դիտեց նրա երեխայական այս թուլությունը և քթի տակ ժպտաց:

— Դե՛, ճանապա՛րհ:

Արծվին հառաչեց և թռավ նժույգի մեջքին:

Գնացին:

Վարդանը հանկարծ մի բան հիշողի պես արագ ետ շրջվեց.

— Հա, չիմացա՞ր ով էր:

— Մեռավ, տեր իմ: Հարցրի՛ ով է ուղարկել, ասաց նախարարը, բայց խոխուաց, բան չհասկացա:

— Նախարար՜րը...—հետաքրքրվեց Վարդանը և շրթունքները սեղմեց,—ո՞ր իշխանը տեսնես:

— Ռշտունցու հագուստ էր, Սպարապետ, բայց... ոտի փաթաթանը այս կողմի մարդու էր:

— Ո՞ր:

— Խորխոռունցու Սուրն էլ այս կողմի էր:

— Ասել է՝ քո նկատումով խորխոռունցի՞ էր:

— Չեմ իշխում ասեմ, Սպարապետ: Երկու տեղի նշանները խառն էին:

— Է՛հ,— հառաչեց Վարդանը և ինքն իրեն շարունակեց տխուր և դառն,—մխիթարական չէ՛ թե խորխոռունցի էր և ոչ ոշտունցի կամ ոշտունցի էր և ոչ խորխոռունցի: Հայ էր և նախարարի ուղարկած դարանակալ: Է՛հ,— գլուխը թափ տվեց դառնությամբ և ասպանդակեց նժույգը:

Այժմ նրանք ընկել էին լճի եզերքը և գնում էին խաղաղ ընթացքով: Վարդանը նայում էր լճին, որի ափերի մարգարտանման փրփուրները երիզում էին ժաննկավոր ժապավեններով: Ալիքները գլորվելով դեպի ափը՝ ոլորվում, կոտրվում և գալիս փշրվում էին արծաթ հուլունքների շեղջերով: Տեղ-տեղ ալիքների վրա կոհակների մեջ սուզվում, դուրս էր լողում ճայի գլուխը: Հյուսիս-արևելքում Սիփանը փռել էր իր սպիտակ վրանը:

Ճանապարհն օրորել սկսեց Վարդանին: Նա աչքերը կիսա-

փակ՝ հայացքով գծելով գետինը, որ ետ էր հոսում ծաղկավառ գորգի պես, սկսեց նղղալ ինչ-որ մեղեդի: Հետո ձայնը բարձրացրեց ավելի.

— «Լժ՚ւյս, լժ՚ւյս, լժ՚ւյս,
Բարի՛ լուսալույս,
Արևագալի՛ լույս»:

Արծվին վերագտավ իր մշտական տրամադրությունը: Կրկին բերանը կիսովին բաց, ցուցադրելով ցուլուն ճերմակ ատամնաշարը, նայեց իր թեթև հեգնական, բայց ուրախ ու անմեղ աչքերով: Նրան դուր էր գալիս իր Սպարապետի հեթանոսական երգը:

Արդեն նժույգները փնջացնում և փրփրակալած ու քրտնամբխած երբեմն քաշ էին տալիս ոտները: Արևի ոսկեգունդը հուրհրաց ծովի վրա: Կրակեցին ալիքները և ծիծաղելով սկսեցին խայտալ: Դիմացը ծովի ափին շառագունել էր իշխանական քաղաքը և պարքսպապատ մամոցը: Ծուխները կապտավուն ու բարակ հոլովվում էին դեպի վեր:

Ճանապարհին մի փոքրիկ գյուղի գետնափոր խրճիթների կլետուրներին նստած էին մի խումբ ծերունիներ և զրույց էին անում: Վարդանը մտավ գյուղ, և երբ անցավ ծերունիների մոտով, նրանք վեր կացան արագ և երեսները խաշակնքեցին: Վարդանն անցավ՝ չնկատելով այդ: Դռնից դուրս նայեց և նախ՝ Վարդանին և ապա՝ Արծվին դիտեց ու մանր ծիծաղեց մի դեռատի ոսկեհեր աղջիկ: Խրճիթներից մեկից հասնում էր նոր ձու ածած հավի կշկոցը: Մի շուն՝ այն է պիտի սկսեր հաչել՝ ետ մտածեց, ծմրաց և կիսահաչ բերանով հորանջեց մնաց:

Դուրս եկան գյուղից, գնացին դեպի քաղաքը:

Երբ մոտեցան քաղաքադռան՝ պահակներն իրար անցան և ընդառաջելով կանգնեցին խռնարհ:

— Տա՛նն է խորխոռունյաց տերը, — հարցրեց Վարդանը:

— Ինչպես հրամայեցիր, Սպարապետ:

Վարդանը նժույգը գռեց քաղաքադռնից ներս: Քաղաքի ժողովուրդը նայեց և ճանաչելով նրան՝ հոսանք տվեց երկու կողքից: Երիտասարդներն իրար անցած, հետաքրքիր, հևալով շրջապատեցին Վարդանին: Նրանցից մեկը անկարող էր զսպել իրեն՝ սրտատրոփ ասաց.

— Սպարապետ...

Վարդանը սուր նայեց նրան և հազիվ ղսպեց ժպիտը:

Մյուսները քաջալերվեցին և ավելի սեղմեցին օղակը:

— Տա՛ր մեզ, Սպարապետ,— ձայն տվեց մի համարձակը:

Մյուսները վրա բերին.

— Տա՛ր, տա՛ր, տա՛ր...

— Մենք էլ ենք ուզում:

Վարդանը անպատշաճ համարեց ուրիշ իշխանի քաղաքում ցույց տալ իրեն տեր ու տնօրեն, ուստի միայն բարյացակամ նայեց երիտասարդներին և ասպանդակեց նժույգը: Շուտով նա կանգ առավ միջնաբերդի դռանը:

Դուրս եկավ Գաղիշոն և պատշաճ արժանապատվությամբ ներս հրավիրեց Վարդանին: Նա ավելի ուշագիտ, ուրախ և ականածու վերաբերվեց Վարդանին, քան Արտաշատում: Դա կասկածելի թվաց Վարդանին: Նա լարվեց և սկսեց աննկատելի հետևել Գաղիշոյի ամեն մի հայացքին ու շարժումներին: Բայց Գաղիշոն համոզվել հանգիստ էր և ուղիղ էր նայում Վարդանի աչքերի մեջ: Ո՞րն էր «նախարարը», որ դուրս էր թռել սպանված դարանակալի խոպոտ կոկորդից... Ի՞նչ Ուտունյաց երկրի հագուստ էր, ի՞նչ կասկածելի խորխոռուցու ոտաշոր: Եվ սահմա՞նը, ուր պատահեց դեպքը: Բայց որտեղի՞ց էր սկսել հետապնդել դարանակալը: Սըրանք դժվար հարցեր էին:

Գաղիշոն Վարդանին առաջնորդեց իր սրահը, որ ծովահայաց գողտրիկ սենյակ էր, արևի լույսով հարբած: Գաղիշոն սրահը զարդարել էր ամենաընտիր մորթիներով, որոնց մեջ աչքի էր ընկնում երիտասարդ վագրի մորթին՝ նրա բարձի հետևի պատին փակորած: Սրան հովանի էր անում իր փռած թևերով ճախրող արծիվը: Անկյուններում դրած էին բազիններ հիշեցնող եռոտանի բրոնզե պատվանդաններ, որոնց բաժակները լիքն էին ծովի ծիծաղկոտ, գույնզգույն խճաքարերով: Դարակներում դրած էին ոսկեկազմ մատյաններ: Իսկ հատակի ծաղկաշար գորգերի նուրբ մանրանկարները խտիտ էին բերում նայողի աչքերին:

Գաղիշոն բարձ հրամցրեց Վարդանին և մի ժպտով, որ անախորժ էր նրա դեմքին, բայց և զուրկ չլինելով խելքից հաճելի էր՝ ողջությունը հարցրեց: Ապա անցան գործին:

— Հաղվագյուտ ես երևում իմ աշխարհում, Սպարապետ,— ասաց Գաղիշոն:

— Ժամանակը գողանում է մարդու կյանքը,—ասաց Վարդանը,— թերանում ես, չես հասնում, ուշանում ամեն տեղ։

— Մտքովս չէր անցնի, որ կհրամայես մեր կողմերը,—ասաց Գաղիշոն։

«Հեռացնում է իրենից»,—անցավ Վարդանի գլխով։

— Այնպես անակնկալ եկար... Մինչ եթե իմանայի, խնդրակներ կուղարկեի նախարարներին, միասին կհանդիպեինք քեզ, կերթայինք որսի։

Վարդանը հառաչեց.

— է՛, որսն էլ անցավ, որսորդն է՛լ... Տաժանելի օրեր եկան, պետք է հաշիվ տանք երկրին։

Գաղիշոն փակ հայացքը պտտեցրեց հատակին և լռեց։

— Զորագունդդ կազմո՞ւմ ես,— հարցրեց Վարդանը։

— Նո՛ր, նո՛ր, Սպարապետ։ Չեմ կարծում, թե այս տարի պատերազմ ունենանք։

— Ունենանք շունենանք՝ զորագունդը վնաս չի տա,—նկատեց Վարդանը լուրջ շեշտելով։

— Կանենք, մի անհանգստանա, Սպարապետ։

Վարդանը չգիտեր ինչից սկսել, որ կարողանար պարզել դարանակալի առեղծվածը։ Խոսակցությունը չէր կաշում։ Երկու կողմն էլ հանգիստ չէին խղճով։ Վարդանը մտածում էր դարանակալի մասին, բայց չէր կարողանում կռահել Գաղիշոյի մտքերը։ «Արդո՞ք սա...»։ Շատ էր Գաղիշոն հանգիստ և շատ էր երկար նայում Վարդանին ալնպիսի ազատ, համառ, մնայուն հայացքով, որ դժվար էր նրա մեջ մի նշույլ որսալ ինչ-որ դարանամուտ մտքի։ Այդ հայացքը խոսում էր, մտածում։ Այդ հայացքը նայում էր բոլորովին անկախ Գաղիշոյի զրույցից և նայում էր ընդմեջ Վարդանի աչքերից, թափանցելով ավելի հեռուն։ Նա խոսում էր մի բան և մտածում այլ բան։ Դա պարզ էր, բայց Գաղիշոն առհասարակ ծածկամիտ, ինքնամփոփ մարդ էր։ Այդ գիտեր Վարդանը։ Նա, իհարկե, ոչ մի ակնարկ չարեց դարանակալի մասին։ Բայց զարմանում էր, թե ինչու Գաղիշոն չի ակնարկում սպանվածի մասին։ Զգիտե՞ դեռ... Զի՞ կամենում... Թերևս դեռ լուրը չի հասել։ Հնարավոր է... Շատ կասկածելի թվաց Վարդանին Գաղիշոյի անուշադրությունը Վարդանի ձեռքի վերքին։ Մանավանդ որ արյունը վերքից դուրս ծծվել՝ թրջում էր նրա վիրակապը։ Եվ

չհասկացվեց՝ աչք ակնհայտ հանգամանքն ստիպեց Գաղիշոյին, թե՞ նոր նկատելով՝ նա հարցրեց.

— Այդ ի՞նչ արյուն է, Սպարապետ, հո վայր չե՞ս ընկել նը-
ժույգից:

— Դրա նման մի բան եղավ:

Եվ նայեց Գաղիշոյին: Սա, որ սկսել էր հետաքրքրվել—այդ-
պես թվաց գոնե Վարդանին— նորից պաղեց: Վարդանն աշխա-
տեց խոսքը շարունակել տեսնելու համար, թե Գաղիշոն որքան
է հետաքրքրվում իր վերքով:

Խոսքը փոխեց.

— Ինչպե՞ս էր մարդպանի տրամադրությունը մեր հեռանալուց
հետո, կարողանո՞ւմ էր պարսիկների հետ գլուխ դնել:

— Պարսիկների հետ դյուրին է,—ասաց Գաղիշոն,—հայերի
հետ ասա:

— Ի՞նչ կար հայերի հետ,—հարցրեց անտարբեր հղանակով
Վարդանը:

— Հայերը քիչ էր մնում դավաճանի տեղ դնեն նրան:

Վարդանը զգաց, որ Գաղիշոն կամենում է իրեն որսալ: Եվ
երբ Գաղիշոն սկսեց մի թեթև դատափետել Վասակին իր նիզա-
կակցությունը ծածկելու համար, Վարդանը պաշտպանվեց նրա-
նով, որ փոխանակ Վասակին պաշտպանելու՝ սկսեց ավելի խիստ
դատափետել նրան: Եվ սրանով հույս ունեւ թմրեցնել Գաղիշոյի
զգոնությունը, բայց խորամանկ Գաղիշոն կռահեց այդ քայլը և
համաձայնեց Վարդանի հետ: Դա արդեն պարզ էր: Պարզ էր, թեև
անկասկած չէր: Բայց և այս խոսակցությունից անկախ՝ Գաղի-
շոն աչքը չէր հեռացնում Վարդանի ձեռքի վերքից: Մի անգամ
հարցրել էր և ստացել էր անորոշ պատասխան. անզգուշ էր կըր-
կին հարցնել:

Վարդանը, սակայն, զգում էր դավադրական մի մթնոլորտ:
Ինչին, ո՞ւմ էր վերաբերում, դժվար էր կռահել: Նա սկսեց ուշի-
ուշով հետապնդել Գաղիշոյի հայացքին, թե որքան և ինչ հե-
տաքրքրությամբ է նա կանգ առնում իր վերքի վրա:

— Ե՞րբ դուրս եկար Ողականից,—հարցրեց Գաղիշոն:

— Գիշերս:

— Ուրեմն ամբողջ գիշեր ձիավարել ես: Հոգնած կլինես: Նա-
խաճաշ հրամայիր և անմիջապես պառկիր:

Գաղիշոն «սկսեց», բայց և լավ «վերջացրեց»:

— Ոչինչ, հանգիստ եմ եկել,—ասաց Վարդանը:

— Հանգիստ կլինեիր,— համաձայնեց Գաղիշոն,— ճանապարհը հարթ է, նժույգները անխափան ընթանում են. թեև մուլն էր գիշերս, և նժույգը կսայթաքեր դյուրին,—«փակեց» հարցը, բայց հարմար «բացեց» Գաղիշոն:

Վարդանը ծածուկ հարված տվեց:

— Ամեն բան կպատահի... Եթե պիտի պատահի...

— Հա...մ,—համաձայնեց Գաղիշոն:

Բայց ժամանակ էր գործի անցնելու: Վարդանը բացատրեց իր գալու նպատակը: Պարզապես ասաց, որ եկել է ղորատես անելու:

Գաղիշոն դժկամ, բայց արտաքին հոժարությամբ սենեկապետին հրամայեց.

— Խորեն իշխանին պատվեր տուր ինձանից, թող ղորագունդը հանի ծովափ:

Սենեկապետը աչքի տակով երկար նայեց Վարդանին, նըշանակալից երկար պահեց հայացքը և ապա տարակուսածի պես դանդաղ հեռացավ:

Երբ դուրս եկան միջնաբերդից, բաղմունքյունը մոմռաց, տարուբերվեց քանդվող պատի պես և հանկարծ պատառվեց դեպի Վարդանը:

Գաղիշոն մռայլ նայեց բաղմունքյան: Բայց սա հափշտակված մղվում էր դեպի Սպարապետը: Դուրս եկան դաշտ: Այրուծին ու հետևակը շարք-շարք կանգնել էին ծովափի դժով: Երբ Վարդանը մոտեցավ, նրա մոտ շտապեց երիտասարդ Խորեն Խորխոռունի իշխանը և խոնարհաբար համբուրեց Վարդանի ձեռը: Վարդանը համբուրեց նրա բաց գլուխը: Վարդանը վաղուց էր ճանաչում նրան:

— Քաջառո՞ղջ են Ատոմ իշխանը, Արտակը,— հարցրեց նա ամոթխած ժպիտով և դորովալի աչքերն ուղղելով Վարդանին:

— Սպասում են գնդերիդ,—ասաց Վարդանը՝ մոռանալով իր մի փոքր առաջվա հետախուզական մտահոգությունները:

Նա չէր կարողանում այլ բաների մասին մտածել, երբ տեսնում էր զորքը: Նա առաջ գնաց դեպի այրուծին: Նժույգները անհանգիստ «այո-այո» էին անում գլուխներով՝ քշելով ճանճերը: Հաղարավոր երիտասարդ խստահայաց դեմքեր դարձել էին Վարդանին: Նրանք կերպավորվում էին իբրև մի տեսակ մարդակերպ

արծիւներ՝ իրենց քթերով ու հպարտ դիմագծերով: Բավական էր մի հրաման, և նրանք կգլխին, կկտրատեին ամեն ինչ:

Վարդանը խաշականքեց նրանց: Մարտիկները կրկնեցին նույնը:

— Քաջառողջ եք, տղայք, — հարցրեց Վարդանը:

— Քաջառողջ, Սպարապետ, — թնդաց գունդը:

Վարդանը գորովալի հայացքով գնաց նրանց առջևով և անցավ հետևակին: Դրանք նիզակներին հենված, քաջոտն ու լայնաթիկունք մարտիկներ էին, վահանների հետև դեմքերը ծածկած, որ երբեմն ցցում էին դուրս և նայում:

Վարդանը հրամայեց խորենին, որ գնդերը շրջապատեն իրեն: Խորենը հրամայեց: Գնդերը օղակեցին Վարդանին: Նա դիմեց նրանց.

— Տղայք, ես գիտեմ, որ ձեր մեջ մի հատ վախկոտ մարդ չկա: Լա՛վ ջանք արեք, նժույզներդ խնամեցե՛ք, վարժա՛նք արեք, դժվարին օրեր են սպասում մեզ: Ձեր իշխանը, տեր Գաղիշոն և ձեր մոտիկ հրամանատարը՝ խորեն իշխանը, երեսները պարզ կընայեն մեր ժողովրդին: Ձեզ ուժ կտա և կպահպանի ձեզ հայրենիքի սերը: Լա՛վ եղեք:

— Պատվերդ կատա՛ր, Սպարապետ, — գոչեց մի մարտիկ կասկարմիր կտրելով:

Գնդերը թնդացին բարեմաղթություններով:

Վարդանը ետ շրջվեց դեպի Գաղիշոն:

— Տեսքը, սպառազինությունը հուսալի է: Ապա՞, — դարձավ խորենին:

Խորենը հրամայեց.

— Զորագնդե՛ր, միաշա՛րք:

Զորագնդերը ետ բացվեցին և կրկին գնացին իրենց տեղերը: Խորենն սկսեց զանազան զորախաղեր:

Մարտիկները վահանները պարզած, նիզակները ցից, թուկոտելով, բայց դանդաղ մղվեցին առաջ, ապա նիզակները հուլվելով հետզհետե արագացրին քայլերն ու հանկարծ խուժեցին դեպի բլուրն ի վեր: Այնտեղ նրանք պատառվեցին մի քանի մասերի և արագ շրջապատեցին բլուրը և ամեն կողմից վեր վազելով իրենց մեջ սեղմեցին թշնամու երևակայական գունդը: Նրանք ցցեցին իրենց նիզակները բլրին՝ հաղթական գոչյուններով:

Սրանց հետևեց այրուձին: Հեծյալների դեմքերը կծկումնե-

րով կապտեցին, ու հանկարծ պոկվեց գունդը դեպի ընդարձակ ծովեզրը: Ավազն ու խիճերը պարեցին նրանց ոտների տակ, նը-
ժուլգները կարկտեցին գետինը, և մի ակնթարթում գունդը սևա-
ցավ հեռվում իբրև ամպի ստվեր, որ սողում էր ծովեզրին: Նույն
կարգով ետ դառավ գունդը, չնայց կիսաճանապարհին մաս-մաս
պատառվեց, առաջ անցան մասերը, կրակված եկան սլացան և
ահագին հեղեղատից թռան, գնացին իրենց տեղը: Ապա սկսվեց
հետևակի և ալրուծի խառնամարտ: Գնդերը իրար մեջ անցան
և սկսեցին հարվածել իրար, պտտվել, գոռալ, մրրկել: Սրերի զը-
րընգոցները վահաններին, ձիերի խրխինջը, նիզակների կոփյուն-
ները, ահռելի ոտնատրոփը, փոշին իրար խառնվեցին:

— Ավա՛րտ,— գոչում էր խորենը, բայց ոչ ոք չէր լսում:

Դրոշակակիրները ճոճեցին դրոշները: Դա ազդեց: Իսկույն
մարտը դադարեց, և գնդերը հազալով ու հեալով գնացին իրենց
տեղերը կանգնեցին:

Խորենը քրտնած, կարմրած՝ նժույզը քշեց դեպի Վարդանը:
Սա ետ դարձավ և ուրախ ժպտով նայեց Գաղիշոյին:

— Քաջամարտիկ գնդեր ունես, իշխան:

— Եվ քաջամարտիկ հրամանատար,— ականարկելով խորե-
նին՝ ասաց Գաղիշոն:

Զորքը, մարտի գեղեցկությունը, խենթ երիտասարդությունը
մի պահ մոռացնել էին տվել խուլ հակառակորդների ներքին թույ-
նը, և նրանք գոհ ու թարմ նայում էին գնդերին և իրար:

— Մահվիռոտին մասնակիցներ կան,— ասաց Գաղիշոն Վար-
դանին:

— Ո՞ր են,— ուրախացավ Վարդանը:

Խորենը ձայնեց.

— Մահվիռոտի մարտիկներն առա՛ջ:

Իսկույն հետևակագնդից և հեծյալ գնդից դուրս եկան բա-
վական մարտիկներ և եկան դեպի Վարդանը:

Նրանք ժպտացին և խոնարհ ողջունեցին Վարդանին:

— Քաջառո՞ղջ եք, տղա՛յք,— հարցրեց նա:

— Աստված կյա՛նք տա, Սպարապետ,— ասաց մեկը նը-
րանցից:

Մյուսները կրկնեցին:

— Դե՛, աստված պահապան ձեզ. լա՛վ եղեք, լա՛վ տեսնեմ
ձեզ առաջիկա պատերազմին:

Մարտիկները աչքներն ու ականջներն սրեցին:

— Շուտով արյաց դեմ ենք գնալու,—ասաց Վարդանը,—հայրենիքի համար:

— Հայրենիքի համար,—կրկնեց մարտիկը,—ամեն բանի համար արլուն ենք թափել, հայրենիքի համար կյանքներս էլ կտանք:

Սուր նայեց նրան Վարդանը.—քեզ տեսե՞լ եմ Մահվիռոտում:

— Մանուկի հետ, Սպարապետ,—ուրախացած վրա բերեց խոսողը,—նա որ թուրն իջեցրեց բուշանի վրա, հենց այն է՝ մեկ ուրիշը նրան նետահարում էր, նրան էլ ես վերջացրի: Դու մտիկ տվիր ինձ...

Վարդանը նոր հիշեց այդ վայրկյանը: Ըշմարիտ էր. բայց նա մոռացել էր այդ:

— Ոչինչ, պարտքս կվճարեմ մի օր,—կատակեց Վարդանը:

— Դու մեզ մի բան ես պարտ, Սպարապետ,—ասաց մարտիկը,—որ կյանքդ լավ պահես, մեր գլխին կանգնած լինես:

— Ամե՛ն, ամե՛ն,—ասաց հորերնը, որ բուռնովին խանդաղատանք էր դառել այս ջերմ զրույցից:

— Դե, ապրե՛ք, որդի՛ք,—ասաց Վարդանը:

— Տեղնե՛րդ,—հրամայեց հորերնը մեղմաձայն:

Մարտիկները գնացին: Նրանց ձկուն պողպատ մեջքերը, մըկանուտ ոտներն ու աշխույժ քայլքը ցույց էին տալիս, թե ինչպիսի մարտիկներ էին:

Վարդանը ուրախ նայեց Գաղիշոյին: Բայց սա ամպել էր արդեն... Նրանք հրաժեշտ տվին զնդերին և հեռացան:

— Գնդերը մարտական վիճակի են,—ասաց Վարդանը,—տա աստված՝ մյուսները ես նմանվեն սրանց:

Գաղիշոն շխոսեց: Նրան մտահոգեց այն ջերմ ընդունելությունը, որ ցույց տվեց իր զորագունդը մի օտար նախարարի: Ի՞նչ անենք, որ նա Սպարապետ է: Սպարապետին ընտրել են. վաղը կարող են հեռացնել: Նա զգաց, որ վասակյանների առաջ լեռնանում են ժողովրդական զանգվածները, որ ամեն տեղ ջերմ դիմավորում են այս մարդուն: Նա մտածում էր՝ իր զնդերը իր ձեռն առնելու մասին: Դուր չեկավ նրան բնավ նաև հորերնի խանդավառությունը Վարդանի հանդեպ: Նա լուրջ արգելք պիտի լիներ հետագայում, երբ տերունական զորքը կազմվեր:

Նրանք խոսելով անցան ծովափը:

— Ինչպե՞ս է ժողովրդի տրամադրութիւնը,—հարցրեց Վարդանը,—դավաճաններ եղա՞ն:

— Ոչ,—պատասխանեց Գաղիշոն խուլ ձայնով:

— Դավաճանները մեծ գլխացավանք են դառնալու մեր գլխին մի օր,—ասաց Վարդանը,—կհաղթենք և տեսնենք դրանց դատաստանը:

— Իսկ եթե պարտվենք, թերևս դավաճանները մեզ փրկեն,—կծեց Գաղիշոն:

— Որ պարտվենք՝ միևնույն է, թե ով է հարվածում մեզ. դավաճա՞նը, թե՞ պարսիկը, երկուսն էլ մեզ թշնամի են:

Բայց Վարդանին զբաղեցնում էր դարանակալը: Նրան չէր ազդել ոչ վտանգը և ոչ վերքը. նա շատ էր եղել թե վտանգներում և թե շատ վիրավորվել: Նրան հետաքրքրում էր, թե ո՞վ է այն «իշխանը», որ ուղարկել էր դարանակալին: Կատակի համար չէր լինի. կնշանակի կար մի լուրջ, հիմնավոր դրդապատճառ՝ կամենալ վերացնել՝ մեջտեղից Սպարապետին՝ հայրենիքին սպառնացող վտանգի պահին:

Եվ հրեի այդ իշխանը մենակ չէր: Եվ այդ դավադրության թելերը գնում են շատ հեռու, թերևս Արտաշատ, Տիզբոն...

Գաղիշոյի ամբողջ ընթացքը, նրա մոռյլ դեմքը, բազմանըշանակ, բարդ հայացքը մի բան ասում էին, որ նա է ուղարկել դարանակալին:

Վարդանը համարյա համոզվեց դրանում:

Սակայն երբ նա ցանկութիւն հայտնեց իսկույն ճանապարհ ընկնել դեպի Արծրունյաց աշխարհը, Գաղիշոն ասաց.

— Գիշերը մի՞ գնա, վտանգավոր է:

— Ի՞նչ կա որ...

— Ավազակներ են հայտնվել վերջերս: Մեկը շարունակ թափառում է իմ ու քո աշխարհների մեջ: Շատ եմ հետապնդում՝ չի աջողւում բռնել:

Սա գծից հանեց Վարդանին:

Ուրեմն դարանակալը ավազա՞կ էր հասարակ ու աննպատակ: Կարող էր և այդ պատահել...

Բայց ավազակին ինչո՞ւ պիտի «նախարարն ուղարկեր»: Կամ ի՞նչ շահ ավազակին՝ այդպես ասել: Ի՞նչը կփրկեր նրան մահից:

Սա էլ հիմա ավելի հաստատեց, որ դարանակալը այստեղից

է ուղարկված: Եվ հետո՝ անցավ կես օր, ոչ մի լուր սպանվածի մասին: Գոնե իրեն ոչ մի բան չեն հայտնում:

Բայց ի՞նչ էր ուշտունցու հագուստը... Արդյոք այնտեղից չի՞ ուղարկված: Բայց ո՞վ պիտի ուղարկեր: Արտակ Ռշտունին իր հետն էր առաջին իսկ գիշերից, երբ ստացվեց հրովարտակը:

Գնացին ամրոց: Արդեն ճաշի ժամ էր: Տրվեց ճոխ ճաշ: Գաղիշոն մի փոքր զվարթ երես ցույց տվեց, շմոռանալով հյուրընկալի պարտականութուններն ու պատշաճավոր ընդունելության կանոնները:

Նրանք խոսում էին արյաց պետութւյան մասին:

— Բայց դժվար գործ ենք հանձն առնում,—ասաց Գաղիշոն, —ամեն բան կարող է պատահել:

— Ամեն բան կարող է պատահել,—կրկնեց Վարդանը՝ ավելի շեշտելով Գաղիշոյի ասածը,—բայց մենք չենք, որ կսկսենք պատերազմը, այլ Հաղկերտը: Ո՞ւմ օձիքը բռնես: Բայց պատերազմը նա կսկսի, մենք կվերջացնենք:

— Տա՛ աստված,—հորանջեց Գաղիշոն:

Ճաշից հետո քնեցին:

Արծվին դուրս չեկավ միջնաբերդից: Նա անբացակա հսկում էր Վարդանին անգամ սրահի դռանը՝ ամեննեին ցույց չտալով, որ նկատում է Գաղիշոյի թիկնապահի խոժոռ հայացքները, որով սա արտահայտում էր իր դժգոհությունը նրա անվստահության:

Իրիկնադեմին, երբ աղջամուղջը մոխրագույն շղարշի նման ծածկեց երկիրը, Վարդանը ցանկություն հայտնեց մեկնելու: Գաղիշոն կրկին զգուշացրեց նրան գիշերային ճանապարհորդությունից:

— Ավազակներին որ նայենք՝ ամրոցից դուրս չպիտի գանք,—ասաց Վարդանը,—լա՛վ զորականներ կդառնանք...

— Հյուրընկալի պարտքն է զգուշացնելը,—ասաց Գաղիշոն,—եթե ոչ՝ մի մարդ նրանք են, մի մարդ՝ մենք:

Ներս մտավ մի անձնյա, հարգեոր՝ պառավ, կլորերես, խոշոր աչքերի խելացի հայացքով, սաստիկ նման Գաղիշոյին: Նա իր գիրուկ, ճերմակ ձեռք մեկնեց Վարդանին և խաչակնքեց նրան: Վարդանը համբուրեց նրա ձեռքը:

— Ապրե՛ս, որդի՛ս,—ասաց պառավը և նստեց բարձին ու բարյացակամ հայացքն ուղղեց Վարդանին:

— Քաջառու՞ղջ ես, իշխանուհի՛ մայրիկ,—հարցրեց Վարդանը

պառաւիհն, որի հետ, ինչպես երևում է, վաղուց էր մոտ ծանոթ, և իրար համակրում էին:

— Փառք ամենակալին, որդի, դու մեր գլխին անպակաս որ* լինես՝ քաջառողջ ենք ու կանք: Ինչպե՞ս է Մեծ Տիկինը:

-- Հիվանդացաւ վերջին ժամանակներս:

— Ինչո՞ւ, կուրանամ ես:

— Հավատի լուրը շփոթեց միտքը, ջերմ եկաւ վրան:

— Ամենքս էլ շփոթւած ենք, Սպարապետ,—ասաց մեծ տիկին իշխանուհին,—ի՞նչ պիտի լինի վերջներս, դատաստանի օրն է հասնում: Երկու զավակս՝ Գաղիշոն և Խորենը կովի մեջ կլինեն:

— Ամենքս կովի մեջ կլինենք, իշխանուհի՛ մայրիկ, դուրսը մարդ չի մնալու: Ազգի կռիւ է: Զոհրակիս բերել եմ տալիս Հունաստանից:

— Ասում են, բայց Գաղիշոս հակառակ է կովին: Խորենիս հետ գիշերները մինչև լույս կռիւ են տալիս: Գաղիշոս խելացի է, բայց Խորենս չի համոզւում: Խորենս ուզում է, որ պատերազմ լինի:

— Պատերազմն ինքն էլ է ուզում լինել,—ծիծաղեց Վարդանը:

— Իսկ ծնողն ի՞նչ է ասում: Նրանք այնտեղ վիճում են, դու հիմա մոր սիրտը հարցրու:

Վարդանը ժպտալով նայեց իշխանուհուն և ասաց.

— Ապա կթողնե՞ս, որ տունդ ատրուշան դնեն, կրակ պաշտես:

— Աստված տնի՜ց-օջախի՜ց հեռու անի,—երկյուղած ասաց մեծ տիկին իշխանուհին:—Դատաստանի օրը տեսնեմ, այդ շտեսնեմ:

Գաղիշոն լսում էր այս խոսակցութիւնը և մռայլւում: Ուրեմն Վարդանը մտաւ նաև իր ընտանիքը... Ամենուրեք նա՛, նա՛ և նա՛... Իսկ որտե՞ղ են իրենք՝ վասակյանք...

Գաղիշոն ցանկութիւն հայտնեց Վարդանին ուղեկցել նրան և այցելել Արծրունյաց իշխանին: Խորենը ևս: Մութն ընկաւ: Վարդանը խնդրեց, որ նժույգները քաշեն: Բիւրին նժույգները, նստեցին, և Վարդանը հրաժեշտ տվեց մեծ տիկին իշխանուհուն: Երբ դուրս եկան միջնաբերդից, քաղաքի փողոցներն ու կտուրները ծեփւած էին բազմությամբ:

— Եկա՛ւ, եկա՛ւ,—ձայնեցին այս ու այն կողմից և խռնվե-

ցին Վարդանի շուրջը: Նա անցնում էր իբրև կախարդական մի անձնավորություն: Լսվում էին հառաշանքներ, բարեմաղթություններ, խաչակնքում էր ամբողջ բաղմունքներ:

Վարդանը իր ուղեկից իշխաններով շրջեց Բղնունյաց ծովի հյուսիսային եզերքը և մտավ Արծրունյաց սահմանը:

Ողական ամրոցի ներքին հարկաբաժիններից մեկում երիտասարդ սեպուհներ էին հավաքվել Մելքոնի գլխին և զրուցում էին: Դրանք գիշերային մարզիկներ էին, նոր էին քնից վեր կացել և սպասում հերթափոխ սեպուհներին, որ իրենք գնան գնդի գիշերային ղորախաղին: Դրանք կռիվներում և ղորական արշավանքներում կռիված ու թրծված մարտիկներ էին, բոլորն էլ արևառ, «ոչ ընտանի» մարդկանց դեմքերով: Նրանք լսում էին Մելքոնի ինչ-որ մի պատմությունը և մերթ-մերթ* քրքիչի պոռթկումով խլացնում էին օթևանը: Ըստ երևույթին, Մելքոնը շատ ծիծաղելի բանի մասին էր խոսել:

— Ինչպե՞ս է եղել, ինչպե՞ս է եղել,—հարց տվին պատմողին մի քանիսը:

— Դե՛սսում է էլի՛, ձիու մեղի մե՞ջ,—ասաց մի կարճահասակ սեպուհ՝ սևուկ աչքերը պսպղացնելով շարաճճի ծիծաղով:

— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛,—կոպիտ հոհացին սեպուհները, և այս ամենի մեջ լսվում էր իր սաստիկ բամբ ձայնով մի գիրուկ սեպուհի ծիծաղը, որ գոգոում էր, ինչպես սայլը քարքարոտ՝ զառվալրից վայր իջնելիս:

— Լսե՛ք, իրեն կանչեցեք, թող պատմի,—ասաց սևուկը:

— Լա՛վ, քնա՛ծ կլինի,—ասաց Մելքոնը:

— Զէ՛, չէ՛, կանչենք:

— Ապա՛ գնացեք բերեք:

Գնացին: Չանցավ մի քանի րոպե՝ ներս բերին Մանուկին, այն մարտիկին, որին վիրավորել էր վարժանքի ժամին սրախաղով հափշտակված ընկերը՝ Վարդանի ամրոց գալու օրը: Մանուկը քնաթաթախ աչքերը տրորելով նայեց սեպուհներին:

Սրանք բարձրագույն քրքջացին:

Մանուկը, որ չէր հասկանում բանի էությունը, հարցական ու մռայլ նայեց նրանց:

— Մանո՛ւկ, ապա պատմիր. ինչպե՞ս եղավ այն ձիու մեղի պատմությունը:

Մանուկը դժգոհ, որ դատարկ բանի համար իրան թարժած են արել քնից, կշտամբեց համեստ ձայնով:

— Ախր, սեպուհնե՛ր, վարժանքից հոգնած եմ, դրա համար քնից կվերկացնե՞ն...

— Լա՛վ, Լա՛վ, էլի կգնաս քնես: Պատմի՛ր,—ստիպեց Մեկբոնը:

— Ո՞վ է այդ բաները խոսել, Աբգա՞րը:

— Աբգա՛րը,—ասաց սևուկ սեպուհնե՛ր՝ կամենալով գրգռել Մանուկին:

Աբգարը նրան վերք տվողն էր:

— Նա ինձ հանգիստ չի թողնի, մինչև շուտի մի օր:

— Կուտեցնես, դա հետո, դու պատմիր, թե ինչպես եղավ: Մեղը խմեցի՞ր,—հարցրեց Մեկբոնը:

Բոլորը մի պոռթկումով քրքջացին:

— Դե, մի՛ ձեռ առնեք, սեպուհներ:

— Ձեռ չենք առնում, պատմի՛ր,—ստիպեց Մեկբոնը:

Մանուկը քթի տակ շարաճճի ժպտաց.

— Ես ընկա մի քանի քուշանի հետևից: Դե մի երկուսին շարեցի իրար հետևից: Մին էլ հետևիցս, ախր դրանք անիծած սովորույթ ունեն, փախչելիս քշում են, անապատի փոսերն ընկնում կորչում. դու մտիկ ես տալիս դեմդ, իսկ նրանք հետևիցդ են քամու պես հասնում ու կալմեջ անում: Հա, թե ոնց եկան հետևիցս, մեջ առան ինձ, չիմացա: Մինը թուրը վրա բերեց: Վահանս դեմ տվի՝ թուրը կոտրվեց: Սուտ վիրավորի խաղ արի, ընկա, գրլորվեցի փոսը: Հիմի սպասում եմ որ ահա՛, ահա՛ թրերը կիջեն են գլխիս: Նժույգովս տարվեցին: Կողքանց մտիկ եմ անում, որ իրար ձեռից ուզում են խլել: Մտիկ տալու ժամանակ տեսնեմ ներանցից մինը աչքի տակով իմ կողմս մտիկ տվեց:

— Դու մե՞ղը ասա, մե՞ղը,—կտրեց Մեկբոնը՝ աչքով անելով սեպուհներին:

— Մեղը, ո՞նց մեղը: Դե գլուխս փոսի մեջ էր, մեղը լիբը բերնեբերան: Զիերի կապած տեղն էր եղել՝ վերջը տեսա: Դուլուխըս ձեռաց կոխեցի մեղի մեջ: Դե կուլ գնաց:

Քրքիջի պայթոցը խլացրեց Մանուկին:

— Հետո՞:

— Հետո էլ ի՞նչ, Երեւի կարծեց անիծածը, թե շունչս տվի: Նժույգովս եղան: Հենց մի ոլորք շանթեցի, ական թոթափել վեր թռա դրանց նժույգներից միին մեջքին ու բռնեցի վրա: Մեկին դարկեցի, մյուսները ցրեցի, փախա բանակ:

— Իսկ Սպարապետի՞ն ինչպես ազատեցիր,— հարցրեց ավելի լուրջ տրամադրված մի սեպուհ:

— Լավ, դա պատմելու բան չէ,— գլուխը ուսերի մեջ կոխեց և դուրս փախավ Մանուկը:

Հետևից քրքջացին:

— Շատ բաներ ունի,— ծիծաղեց Մեկբոնը,— չի ուզում պատմել:

Սեպուհներից լուրջը գլուխը շարժեց:

— Բայց Սպարապետին ազատելը մեծ գործ է:

— Բա՞...— ձգեց Մեկբոնը լուրջ:

— Ձէ, իսկապես, չլինե՞ր Մանուկը՝ Սպարապետը ձեռից գրնացել էր:

— Գնալո՞ւ պես...

— Դա Մահվիռոտի կոխի՞լն էր:

— Մահվիռոտի՝ Ասենը,— կանգ առավ Մեկբոնը և աչքերը կկոցեց,— Մահվիռոտի կռվին ազատվեց ոչ մեկնակ Սպարապետը, այլ պարսից զորքը: Ձէ, դրու՛յտ: Ես տեսա: Ինձ Սպարապետն ուղարկել էր հետախուզության: Ես գիշերն անցա ավազուտները, մտա թամարիսկներն՝ թաքնվեցի: Ավելի առաջ գնալու հնար չկար: Մնացի, որ գիշերն անցնեմ մյուս ավազուտը: Բայց անիծած քուշաններին հետախուզելը անտանելի բան է: Քամու պես, մին էլ տեսար, ավազներից դուրս պրծավ մի հեծյալ խումբ, բռնեց վրա, դարկեց ու կորավ:

— Մեզ պես,— նկատեց մի սեպուհ:

— Ձէ, սպասի՛: Նրանցը ուրիշ է:

— Գալիս է մյուսը, չգիտես հիմի սա առաջվա՞նն էր, թե ուրիշը: Ական թոթափել խմբվում, ձեռաց ցրվում են՝ չես կարողանում թիվը գտնել: Գիտե՞ր, էլի: Պարսից բանակը մտել էր անապատ: Մուշկան Նյուսալավուրտը շատ առաջ բաշեց զորքը, խորացավ անապատի մեջ: Քուշաններին էլ այդ էր պետք: Սկսեցին փոքրաթիվ խմբերով կծուռելը: Զարկեցին փղերին, ու մինչ նլարսից հեծյալը վրա հասավ՝ քուշաններն անհետացան: Դե պարսիկ հեծյալը, գիտե՞ք, դեմառդեմ լավ է կռվում: Քուշանները դար-

կում են ու փախչում, որ հետևիցն ընկնես: Ընկնում ես՝ հետևիցը՝ նա սկսում է փախչելիս նետահարել, արյունաքամ անել:

— Դա գիտենք:

— Հա, իհարկե: Չէ, ասում են, թե ի՞նչ դուրս եկավ: Մուշկանը զորքը կանգնեցրեց մի շարքի և սպասում էր ճակատամարտի: Ծակատամարտ չեղավ: Քուշանները հա՛ կծում էին, հա փախչում, փախչելիս էլ կծում—լկեցին պարսից զորքը: Ահա այդ պահին էր՝ Վարդանը հայոց այրուծին հավաքեց, միացրեց սրան մի գունդ էլ պարսիկ հեծյալ, զարկեց քուշաններին ու հանկարծ էլ շրջվեց ու փախուստի ձե տվեց: Քուշանները ընկան հետևները: Վարդանը փախավ, ճեղքեց պարսից զորքի ճակատը, շարունակեց փախչելը: Քուշանները տարվեցին, խրվեցին պարսից բանակը: Վարդանը Արծվիին թուցրեց Մուշկանի մոտ և պահանջեց շրջապատել քուշաններին: Մուշկանը շրջապատեց: Այն ժամանակ Վարդանը գիրթ շարժումով շրջվեց ու հարվածեց քուշաններին: Բայց քուշաններին կոտորելը հեշտ չէր: Պետք էր արագ ջարդել, թե չէ՝ դուրս կպրծնեին: Այստեղ էր, որ Վարդանը բանեցրեց իր սիրած ուրբը: Հայոց այրուծիով խրվեց քուշանների ամենախիտ շարքերը:

— Հա, նա գիտե արդ բաները:

— Մի պահ է՛լ, և այրուծին կուլ պիտի գնար: Սասանեց այրուծին, ու այն է՝ պիտի ետ կանգներ, Վարդանը ինքն իրեն նետեց առաջ ու շրջապատվեց մի բանի զինվորների հետ՝ Արծվին էր, Մանուկը, Աբգարը և մյուսները: Այստեղ հենց ճակատի վերքից Արծվիի աչքերը արյունով լցված շտեսավ քուշանին, որ թուրը վրա էր բերում Վարդանի հետևից, Մանուկը թռավ ու զլորեց քուշանին: Այրուծին հասավ, զարկեց քուշաններին: Սրանք սասանեցին և մաս-մաս դեսուդեն փախան: Այրուծին պատառ-պատառ նրանց բաժանեց, ու՝ այդ ժամանակ էլ պարսից զորքը վերջացրեց գործը:

— Ապրի Մանուկը,—ասաց մի սեպուհ:

— Դու Սպարապետին ասա,—ասաց Մելքոնը,—թե ինչպես հասկացավ արագ հարվածի տեղը և փրկեց մարտը:

Լրջադեմ սեպուհն առաջ եկավ և ձեռքը ճակատին խփելով ասաց.

— Դրանք դեռ ոչինչ, ինձ համար Սպարապետը մի բանով է թանկ: Այ, մի անգամ ինչ պատահեց: Նյուշապուհ քաղաքումն էր:

Հավարված էին պարսից մեծամեծները: Խոսք եղավ Մահվիռոտի կովի մասին: Գովեցին հայոց այրուծին, Սպարապետին: Մեծամեծներից մեկը, ճանաչում եք, Նուշիրվանը, որ ատում է հայերին, վերցրեց թե. «Մենք Վարդանին սիրում ենք նրա համար, որ Վարդանը հայի նման չէ»: Լենց այս ասելը գիտեք. մի ապտակ շառաչեց նրա այտին, որ կայծեր թռան: «Ապիրա՛տ,—գոռաց Սպարապետը,— հերիք չէ՞՝ հաշես հայի վրա»: Իրար անցան, վիրավորվեցին, մեկը Սպարապետին է զսպում, մյուսը Նուշիրվանին, սա գոռաց. «Հիմա ես լուրը կտանեմ Հաղկերտին»: «Ես էլ հենց դրա համար կերցրի,—ասաց Սպարապետը,—որ լուրը տանես, որ նա է՛լ իմանա: Թող ամենքն իմանան, որ հայը հայի է նման և ոչ պարսիկի»:

— Հոգո՛ւն մեռնեմ Սպարապետի,—գոչեց մի երիտասարդ սեպուհ:—Դա ամենից լավն էր: Եթե ոչ՝ քաջեր ամեն տեղ կան:

Սեպուհները, որ կատակներով էին սկսել, վերջացրին լուրջ խոհերով: Պատմող լուրջ սեպուհը դառնությամբ շարունակեց.

— Ծանաչում եմ մի պաշտոնյայի, հայ էր, պարսկական ծառայության մեջ. հայերեն չէր խոսում մեղ հետ, թեև լավ գիտեր: Մի օր հարցրի՝ ի՞նչ ազգից ես. ասաց՝ «մի ժամանակ հայ էի»: «Իսկ հիմա պնակալեղ շուն ես»,—ասացի նրան:

— Չապտակեցի՞ր:

— Չուղեցա ձեռս կեղտոտել:

Ամրոցի դարբասը ուժգին բախեցին: Լեռոն կրկին: Դարձյալ: Եվ ավելի ուժգին...

— Սա՞ ինչ բան է... Պահակները քնա՞ծ են:

— Քնած են, որ...

— Վե՛ր կացեք, ձա՛յն տվեք:

Սեպուհները իրար անցան և դուրս թափվեցին բալը:

— Ո՞վ է...

— Բացե՛ք, շո՛ւտ...

Պահակները քնաթաթախ վեր թռան:

Մեկընը հարձակվեց նրանց վրա.

— Քնա՞ծ եք, ավանակնե՛ր...

— Ո՞վ է՞ է՞...—ձիգ տվեց աշտարակից պահակապետը:

— Բացե՛ք, սուրհանդա՛կ:

— Ներքե՛ իջեք, տեսե՛ք,—հրամայեց պահակապետը:

Դարբասը երգող ձայնով ձիգ ճռնչաց, զարկվեց պատին: Նը-

ժույգները կոփեցին քարերը: Մտնողներից մեկը բարձրաձայն հը-
րամայեց.

— Զարթեցրե՛ք Սպարապետին: Շո՛ւտ:

Վերև վազեցին սեպուհները:

— Ո՞ւր, ո՞ւր, ո՞ւր,— գոռաց պահակը Վարդանի սրահի մի-
ջանցքում:

— Շատ մի խոսի,— քամահրեց սեպուհներից մեկը և վազեց
դեպի սրահի դուռը:

— Ախր ո՞ւր եք քշում: Սպարապետն այնտեղ չէ,— գոռաց
պահակը:

— Ապա ո՞ւր է:

— Սենեկապետին հարցրեք:

Գլուխը դուրս բերեց Հաղարապետը և խռպոտ, անախորժած
ձայնով հարցրեց.

— Ի՞նչ կա, ինչո՞ւ եք աղմկում:

Դուրս եկավ պատշգամբ:

Իսկույն նրան ընդառաջ վազեց սուրհանդակներից մեկը և
տվեց մի մագաղաթ:

Հաղարապետը քնաթաթախ նայեց մագաղաթին, որ չէր էլ
կարող կիսամթան մեջ կարդալ:

— Ի՞նչ է սա,— հարցրեց բարկացած:

— Մարդպանն ուղարկեց, Հազկերտը կոչի հրաման է տվել.
բոլոր իշխաններին հրամայում է անմիջապես մեկնել Պարսկաս-
տան, արքունի Դուռը ատյանի: Սա հրովարտակի պատճենն է:

— Հա՛... ա՛յ թե ինչ,— մտահոգ խոսեց Հաղարապետը,—
ա՛յ թե ինչ...

Եվ ապա դարձավ սուրհանդակին.

— Բայց Սպարապետը գնացել է ուրիշ տեղ:

— Մարդպանը հրամայեց շտապել, ապա թե ոչ՝ ասաց, պար-
սից զորքը շարժվում է Հայաստան:

— Կաթողիկոսն ո՞ւր էր, երբ հրովարտակն եկավ,— հարցրեց
Հաղարապետը:

— Էջմիածին:

— Գիտե՞՞ հրովարտակի մասին:

— Ոչ:

— Ապա ինչո՞ւ իմաց չեն տվել:

— Մարզպանն ասաց, որ դա կաթողիկոսին չի վերաբերում, սա պարսից տերութեան գործ է: Հրամանն արքայական է:

— Լավ, գնացե՛ք ներքև, — հրամայեց Հազարապետը և դարձավ սեպուհներին, — անմիջապես ճեպով սուրհանդակ ուղարկել Սպարապետի հետևից:

— Այստեղ էր, գնա՞ց... — հարցրին սեպուհները:

— Դա ձեզ չի վերաբերում, — գոչեց Հազարապետը, — շո՛ւա հետևից հասե՛ք: Գնաց խորխոռունիք:

Սեպուհները վաղեցին ներքև:

Հազարապետը հսկեց, որ ճեպընթացը դուրս գա: Երբ սրա նըժույգը ծեծեց սալահատակը, նա գնաց սրահը և մազադաթը մոտեցնելով ճրագին՝ սկսեց կարդալ: Նա հեաց, կիսատ թողեց, կրկին մոտեցրեց աշքերին հրովարտակի պատճենը:

— Այ թե ինչ...

* * *

Հազկերտի կոչի հրամանը մրրիկի պես մտավ Հայաստան: Նա սպառնալից էր, շարագուշակ, մռայլ:

Կոչի հրամանով պարսից Դուռն էին կանչվում մարզպանը, Արծրունյաց, Խորխոռունյաց, Մամիկոնեից, Մոկաց, Ռշտունյաց, Վահևունյաց, Անձևացյաց տերերը և Հազարապետը: Սրանով Հազկերտը գլխատում էր հայ նախարարութունը:

Եվ ի՞նչ էր սպասվում այդ կոչի հրամանից... Կարող էր Հազկերտը բանտարկել իշխաններին, թերևս և ոչնչացնել և ապա զորքերով ողողել Հայաստանը: Հետո՞ ի՞նչ կպատահեր իրենց՝ հայ իշխաններին: Կարո՞ղ էին բռնադատվել հանձնելու երկիրը և իշխանությունը՝ հավատի ուրացության քողի տակ: Կգիմանալի՞ն մեծ նեղությունների, խոշտանգումների...

Տարակուսանքն ու երկյուղը համակեց շատերին: Ամենից շատ իրարանցման մեջ էր կաթողիկոսը՝ նախ համարելով իրեն հավատի գործի անմիջական պատասխանատուն արքայի առաջ և ապա, որ նախարարությունը իբրև դիմադիր ուժ՝ կարող էր փորձության ենթարկվել, տեղի տալ և եկեղեցին թողնել մենակ:

Տեղեկանալով կոչի հրամանի մասին՝ կաթողիկոսը անմիջապես կոչ ուղարկեց մարզպանին և նախարարներին՝ իբրև հայ-

րենյաց ուխտին գրված զինվորներին, գումարվել էջմիածին, վրձ-
ռելու իրենց անելիքը:

Կաթողիկոսը հրաժարվեց գումարվել Արտաշատում, ուր Վա-
սակի և նրա կողմնակիցների ազդեցությունը կասկածելի մըթ-
նոլորտ էր ստեղծել, նա կարծում էր, որ էջմիածինը ավելի ա-
ղատ վայր է խնդիրները վճռելու համար:

Նախարարներից Վարդանի կողմնակիցները նույն նկատա-
ռումներով բարվոք համարեցին էջմիածնում ժողովվել:

Արդեն գիշերվանից մայրաքաղաքի դուռը բացվում էր ստեպ-
ստեպ՝ բաց թողնելով նախարարների շքախմբերը դեպի էջմիա-
ծին: Նրանց հետևից վազեցին վանականները, ազդավների թևերի
պես թռցնելով գիշերային քամու դեմ իրենց զգեստների սև քր-
դանցքները: Նրանց առաջնորդում էր Գրիգորիոս վանահայրը ծե-
րունի վանականի հետ:

Նոր էր նրանց փոշին իջնում պարսպից ելնող ճանապարհի
վրա, որ քաղաքից դուրս եկան ժողովրդական խմբեր, որոնք,
շրջապատելով Հովակիմ դարբինի և Աբրահամ պապիկին, հարցու-
փորձ էին անում պատահածի մասին: Հովակիմ դարբինը խոսելու
հետ վերուվար թափահարելով իր գոգնոցի նմանող մորուքը՝
շատ լրջորեն բացատրում էր եղելությունը: Խմբերը, դուրս գալով
քաղաքի դռնից, իրար մոտեցան պարիսպների տակ, որ արդեն
ժողովատեղի էր դառել այնտեղ խռնված շինականների համար,
որոնք այժմ շրջապատել էին Առաքելին: Սա նստել էր մի կլոր,
մեծ քարի վրա և երկու ափերը դրած իր մեծ սրի դաստակին՝
գլուխը հենել էր ձեռքերի վրա, խորհում էր: Նրա մոտ խոտի վրա
թիկն էին տվել Սահակը, Եզրասը և Զարհհ:

Հովակիմ դարբինը իր բազմությամբ մոտեցավ Առաքելին
և լուռ կանգնեց նրա դիմաց: Առաքելը միայն շտկվեց ու սուր
հայացքը դառնեց նրա աչքերի մեջ: Նրանք լռեցին:

Նրանց շուրջը կազմվեց մի ամրապինդ պարիսպ անհանգիստ
և տարակուսած բազմությունից, որ հարցական հայացքներով
սպասեցին երկուսի խոսելուն: Արդեն Առաքելը, Հովակիմ դար-
բինը, Աբրահամ պապիկը, Եզրասը, Սահակը, ինչպես նաև սը-
րանց շրջապատող Վարաժը, Մարկոսը, Դոռնակ Սիմավոնը՝ ան-
նկատելի կերպով դառնում էին ժողովրդական շարժման ղեկա-
վար կենտրոնը, որը դեպքերի զարգացման, ծավալման հետ զուգ-
ընթաց հետզհետե որոշվում, ձևավորվում էր, իմաստ ստանում:

Սրանց մեջ—այդ ամենքն էին զգում—սկսում էր ղեկավար զգալ իրեն Առաքելը։ Ողբերգական դեպքը, որ նրան դուրս շարտեց իր տնից ու տեղից, փախստական վիճակը և զինվորյալի ուխտը նրան իրոք որ դարձրին ղեկավար։ Նա գիտեր, որ իր համար այլևս խաղաղ և օրինական կյանք չկա մինչև աշխարհի, իրերի փոխվելը, որ նրան սպասում է արյունալի, փոթորկոտ մի կյանք, որ կարող էր վերջանալ իր վերջով թերևս։ Այս հուսահատ և նաև հուսալից վիճակը նրան իրոք որ ներշնչում էր իսկական զինվորյալի ոգի։ Եվ Առաքելին այդպես էլ ընդունելով՝ բաղմունքունը ձգտում էր դեպի նա։

Նախարարների և հոգևորականների ճանապարհովելը էջմիածին՝ առանց ժողովրդին հրավիրելու լայնտեղ, շատ բնական և հասկանալի բան էր։ Բայց այսպիսի մի դաժան արհավիրքի ժամանակ ժողովրդից հեռու հավաքվելը և որոշումներ կայացնելը, երբ խնդիրը վերաբերում էր երկրի գոյության, անհանգստացրեց ժողովրդին։ Ի՞նչ կվճռեին... Ի՞նչ կձեռնարկեին... Կմնայի՞ն հավատարիմ այն ուխտին, որ կնքեցին տաճարում նամակի պատասխանի ժամին... Զէ՞ որ մեջները կային այնպիսի հսկառակորդներ, ինչպես Վահեույայց նախարարը, Գաղիշոն, ուրիշները և վերջապես մարզպանն ինքը։ Ծիշտ է, նախարարները երգվեցին հավատարիմ մնալ հայրենիքին, պաշտպանել այն։ Կկատարեի՞ն իրենց տված խոսքը։

Տարակուսանքներով և անհանդիստ հարցերով շրջապատեցին Առաքելին և մյուս ղեկավարներին։

— Գնացին վճիռը դնելու, Առաքել՝ շինական,—ասաց Հովակիմ դարբինը։

— Գնացի՞ն...—ցածրաձայն ասաց Առաքելը և կրկին ծնոտը գրեց սրի դաստակին դարսած ձեռների վրա։

Հովակիմ դարբինը կարծես լիովին հասկացավ Առաքելին և լուռ մնաց կանգնած։ Նրա փոխարեն բաղմունքունից լսվեցին խառն ձայներ։

— Իշխաններն ու սևավորները գնացին վճիռ դնելու։ Բա մենք չիմանա՞նք, թե ինչ վճիռ կհանեն։

— Երկրի տերերն են, կանեն։ Էստեղ մե՞նք ինչ։

— Ո՞նց թե մենք ինչ։ Մեր երկիրն է ձեռից գնում։

— Տեղդ ծանր կայ, կանեն ինչ որ պետքն է։

— Կանեն, վե՛ր ընկի էստեղ փալատի կտորի պես: Բա մենք էստեղ բան չենք:

— էդ մեղ շեն հարցնի:

— Ո՞նց թե մեզ շեն հարցնի: Բա ո՞վ պիտի կովի:

— Զորքը:

— Զորքը մենակ ո՞նց կարող է: էդ զորքն էլ մենք չենք:

— Իշխանութունն իրենցն է՝ հրամանն իրենցն է:

— Դե ասա գնանք ջուրը լցվենք:

Պինդ սեղմած շարքից մեկը գլուխը դուրս հանեց ու շիկնելով ձայնեց.

— Զուրն ինչո՞ւ ենք լցվում: Մենք էլ մեր գործը կանենք:

— Ի՞նչ, գնանք էջմիածի՞ն:

— էջմիածի՞ն:

— էջմիածի՞ն գնամ, ժամ պատարա՞գ անամ, հավատի կոհ՞վ տամ:

— Հավատի կոհվ ինչի՞ ես տալիս: Դու քո կոհվը կովի, թըշ-նամիներս մեկ է:

— Հա՛, հա՛, մեջտեղը հայրենիքն է, երկիրն է, զինվորյալ ենք:

— Արդար է,—լսվեց ամեն կողմից:

— Արդար է, բայց հիմի ի՞նչ եք անում:

— Ի՞նչ, գնանք հետները, ասենք կովեն: Էն պատասխանը, որ տվին թագավորին, կոհվ չի՞: Կոհվ է ու արյուն է, պիտի կըռ-վենք:

— է, ո՞վ է կովի դեմ...

Առաքելը գլուխը բարձրացրեց սրի դաստակին հենած ձեռնե-րի վրայից ու վճռական նայեց վիճողներին ու բազմության:

— Սպասե՛ք,—բարձրացրեց ձեռը թեթեակի,—նրանք իշխա-նավորներ են, գնացին իրենց գործին: Նրանք մեզ շեն հարցնի: Կարող է վերջը հարցնեն, թե շատ նեղը մնան: էդ էլ կտեսնենք: Հիմի մեր անելիքն ի՞նչն է: Մենք ռամիկ ենք, ուզում ենք դուրս գալ, մեր երկիրը պաշտպանել: Իմացեք, առանց նրանց շենք կա-րող: Մենակ թե նրանց հետ՝ մեր գործը պիտի լավ իմանանք: Վեր կկենան մեզ պես, կկովեն՝ լավ, շե՛ն վեր կենա, շե՛ն կովի—մե՛նք պիտի կովենք: Հիմի գնանք տեսնենք ինչ են անում, մեր անելի-քը վճռենք, անիլ տանք՝ ինչ կարող ենք:

— Արդա՛ր է,—լսվեց այս ու այն կողմից:

— Ճշմարիտ, գնանք:

— Գնա՛նք,—վճռեց բազմությունը:

Էջմիածնի ճանապարհից հապշտապ մարդիկ էին դալիս: Մոտեցան: Դրանք շինականներ էին, որոնց մտահոգ ու շփոթված կերպարանքները մատնում էին, որ ինչ-որ արտակարգ բան է պատահել կամ գնում են մի տեղ, ուր դեպքերը պիտի տեղի ունենան: Նրանք, տեսնելով դեպի էջմիածին գնացող բազմությունը, մի պահ կանգ առան:

— Հա՛, ի՞նչ կա,—հարցրեց Առաքելը:

— Ո՛ւր են արտաշատցի զինվորյալները,—հարցրին նրանք,—իմացած եղեք. նախարարները գնում են թագավորին հրնազանդվելու:

— Ո՛վ ասաց,—հարցրեց Առաքելը:

— Ողջ էջմիածինն է խոսում: Ժողովուրդը հավաքվել է էջմիածին, չի թողնում: Դուք է՛լ հասեք:

— Գնանք տեսնենք ինչ լուր է,—շտապեցրեց Առաքելը:

Բազմությունը թափով գնաց:

Երբ Վասակը լուր ստացավ, որ բոլոր նախարարները և հոգևորականները արդեն հավաքվել են, համարեց, որ ժամ է նաև իրեն շարժվելու: Նա վերցրեց հետը այդ օրերը միշտ իր մոտ հյուրընկալվող Գաղիշոյին, և երկուսով ճանապարհ ընկան դեպի էջմիածին:

Այրարատյան դաշտը լցված էր եկող բերքի բոլոր բույրերով: Թեժ արևը հավել էր խաղողի ալգինների հողեն պարիսպների, փոշոտ ճանապարհների և հեռավոր լեռների լանջերի մոտ: Մասիսի վիհն ու պատառոտուն լանջերը լցված էին կապույտ ստվերներով: Ծանապարհը, որով գնում էին Վասակն ու Գաղիշոն, ուղղվում էր շամբերի արանքով: Օդում և խոտերի միջ մնչում էին թռչունները: Այնպիսի անդորր էր շուրջը՝ կարծես ոչինչ չէր պատահել ու չէր պատահելու:

Մի քարավան էր օրորվում հարավից: Նառը հպարտ նայեց Վասակին և արհամարհանքը մշուշոտ ու խեթ աչքերում ցայեց, անցկացավ: Քարավանապետը և իր օգնական ուղտապանները վայր թռան ուղտերից և բերանքսիվայր ընկան գետնին, երբ հավասարվեցին Վասակի և Գաղիշոյի անցնելուն:

Վասակը կանգնեցրեց նժույգը և նշան արեց քարավանապետին, որ մոտ գա: Քարավանապետը խիստ սևադեմ, պնդակազմ

ալեխառն մի մարդ՝ մոտ վազեց և բարև բռնած կանգնեց ճանապարհի եզրին:

— Որտեղի՞ց ես գալիս,—հարցրեց Վասակը:

— Տիզրոնից, տեր մարդպան,—պատասխանեց քարավանապետը ակնածանքով:

— Զորք տեսա՞ր ճանապարհին:

— Տեսա. Նյուշապուհ էին գնում:

Վասակը նժույգին խթեց ակամա:

— Շա՞տ էին,—հետաքրքրվեց նա:

— Քառասուն, հիսուն հազար: Զայն կար, որ Հազկերտը գրնում է քուշանների դեմ:

Զոր ու անշնորհակալ Վասակը նժույգը քշեց:

Գաղիշոն հետևեց նրան: Արագ անցան:

— «Նյուշապուհ» է գնում, իսկ լրտեսներս զբոսնում են... Թերևս շրջվի այս կողմ...—ասաց Վասակը:

— Հազիվ թե,—հանգիստ ասաց Գաղիշոն:

— Խարդախ է օձը:

— Բայց խելացի էլ է,—բացատրեց Գաղիշոն,—եթե զենքի ուժով կամենար գործը գլուխ բերել, հրովարտակով չէր սկսի: Նա սպասում է պատասխանի: Նախ կամենում է խաղաղ միջոցներով:

Վասակին զարմացնում էին Գաղիշոյի անվրդով ու ինքնուրույն դատողությունները: Նա ազդվեց այդ պնդաճակատ ու ինքնամփոփ մարդուց, որ երբեք չէր կորցնում իրեն:

Կոշահարություն ուժեղ ձայներ էին լսվում: Վասակը կանգնեցրեց նժույգը:

— Էջմիածնից է,—ասաց Գաղիշոն:

— Այնտեղ գնաց նա, չսպասելով մեզ և արդեն սկսե՛լ է*...

— Այո՞...

Վասակը հուսահատ շարունակեց նայեց Գաղիշոյին:

— Ի՞նչ, ուրեմն նա պիտի ամբողջ ազգը ոտքի՞ հանի: Զարեհավանից պարսիկ զո՞րք բերել տամ:

— Այդպես միայն գործի կանցնես,—ասաց Գաղիշոն:

— Գնանք էջմիածին, ես կարգեմ նրան խռովել երկիրը, դուրս կվժնդեմ այն խելագար երեցին: Նա էլ անշուշտ այնտեղ է: Խոսքը Ղևոնդ Երեցի մասին էր: Ու մինչ նրանք մոտենում էին էջմիածնին՝ ճանապարհի աջակողմից նրանց դիմաց դուրս եկավ մի հսկայական երթ ահագին բազմության, որի գլուխ էր

անցել Ղևոնդ Երեցը: Հազարգլուխ վիշապի պես սողում էր նա Վասակի կողմը՝ սև ու թանձր: Այդ բազմահազար ամբոխը հավաքվել էր դաշտավայրի շենքերից և գնում էր դեպի էջմիածին:

Հանկարծ բազմութունը ցնցվեց, և հազարավոր դեմքեր դարձան դեպի դիմացը: Այնտեղից հորձում էր մի ավելի մեծ բազմութուն, որի գլուխ էին անցել Վարդանը և մյուս նախարարները: Նա ժայթքելով գալիս լսփում է ամեն ինչ և աչ ու ձախ բազուկներն արձակում, խուժում փողոցներն ու անցքերը: Բազմութունը ալիք-ալիք եկավ խառնվելու Ղևոնդ Երեցի զանգվածին: Վարդան Մամիկոնյանն ու նախարարները գալիս էին՝ զանգվածի ուժով մղված: Վարդանի ահեղ կերպարանքը եկավ դեպի Վասակը և բազմության հետ նկարվեց նրա դիմաց: Վռամը քաշվեց դեպի Վասակը, Գաղիշոն ձեռքը բարձրացրեց բազմության վրա՝ հանդարտեցնելու շարժումով: Երկու բազմութունները իրար լսփելով միացան երկու հեղեղի պես և կուլ տվին նախարարներին: Վասակը սարսափեց, սարսուռաց:

Իշխանները մտան տաճար: Մույլ կամարները իրենց սառն ու խոնավ շնչառությամբ ճնշեցին եկվորներին, իսկ տաճարի դասը սեպեց իր այնտեղ լցված հոգևորներով: Նրանցից մի մասն էլ հավաքված էր երկրի զանազան գավառներից, ինչպես և կոչի հրամանի մեջ հականե անվանե նշված նախարարներից զատ՝ եկել էին նաև այլ նախարարներ, որոնք անհանգստացել էին կոչի հրամանից:

Կաթողիկոսը դարձավ իշխաններին.

— Հնազա՞նդ եք կոչի հրամանին՝ գնալ Պարսկաստան:

Ճնշող լռութունը կլանեց ամեն մի շնչառություն:

— Տե՛ր մարզպան, դո՛ւ պատասխան տուր. հնազա՞նդ ես կոչի հրամանին:

— Ես մարզպան եմ, հպատակ եմ արքային: Ուրիշ ի՞նչ վրճիռ կարող եմ տալ...

— Եվ դու, տե՛ր Արծրունյաց, ավագդ նախարարաց, նաև դո՛ւ հնազանդ ես կոչին:

— Չկա ուրիշ ելք, տե՛ր հոգևոր, պետք է գնալ՝ թերևս այդ է բարին:

— Բարին այդ չէ,—բարձրացրեց ձայնը կաթողիկոսը զայրույթի շեշտով և հագիվ պահելով իրեն, որ չգոչի,—բարին չէ՞

այդ միայն... Քրիստոսի պսակը նահատակության կարող եք ընդունել նաև այստեղ...

— Քրիստոսի պսակը չըսդունենք այնտեղ, տեր հոգևոր,—ասաց Ներշապուհը,—մի՞թե կա տարակուսանք այս մասին...

Կաթողիկոսը տարակուսանքով նայեց մյուսներին.

— Հարցմունք եմ անում նաև ձեզ, տանուտյա՛րք և իշխա՛նք աշխարհին Հայոց։ Ո՞րն է լավագույնը՝ գնա՞լ թե չգնալ։ Տեր Մամիկոնեից, տո՛ւր պատասխան առաջի աստուծո և ժողովրդյան։

— Հարկ է, որ գնանք, հոգևոր տեր։

Ամենքը դարձան դեպի նա՝ ներշնչված և զարմացած։

— Պետք է գնանք, հոգևոր տե՛ր,—բացատրեց Վարդանը,—թերևս այնտեղ իր բնում խեղդենք արհամիրքը։ Ժամանակ շահենք։

— Իսկ եթե փորձությունը շփոթմունք ծնի ձեր հոգիների մեջ, եթե որևէ մեկը թուլանա ոգո՞ւմ։

— Թուլացյալ ոգիները, նախքան կանցնեն թշնամու կողմը՝ կոշնշանան մեր ձեռքով,—սպառնալի շեշտով ու մռայլ զորականի հանգիստ եղանակով ասաց Վարդանը։

Բոլոր իշխանները ակամա ակնածանքով նայեցին նրան։

Կաթողիկոսը բարձրացրեց ավետարանը, որ բռնել էր մինչ այդ, և ասաց.

— Օ՛հ, ուրեմն, տյա՛րք, երդվեցե՛ք այս ավետարանիս վրա, որ հավատարիմ կմնաք աստուծո և ժողովրդյան։ Տե՛ր մարզպան, տե՛ր Արծրունյաց, տե՛ր Մամիկոնեից...

Վասակը, Ներշապուհը, Վարդանը իրար հետևից մոտեցան ավետարանին և ձեռները վրան դնելով մեկ-մեկ, իրարու հետև հայտնեցին.

— Երդվում եմ։

Երդվեցին մյուսները ևս։

Տիրեց այն հանդիսավոր և ծանր լուսթյունը, որ հետևում է բռնադատված և աղետալի ձեռնարկներից առաջ։ Սակայն վանքի ներսում գտնվածները լսել սկսեցին հետզհետե աճող մի իրարանցման աղմուկ, որ հասավ դրսից։

— Ժողովո՛ւրդ, գնո՛ւմ են,—լսվեց վանքի մուտքի մոտից մի անհանգիստ և զրգռիչ ձայն։

— Գնո՞ւմ են...

Բազմությունն իրար անցավ և ուժեղ մոլտոցով խեղդեց այս

խոսակցութիւնը: Մարդիկ սկսեցին սեղմվել դեպի վանքի մուտքը:
— Լո՛ւռ կացեք այնտեղ,—հրամայական շեշտով գոչեց մի սեպուհ վանքի մուտքի մոտից:

Բազմութիւնը մի պահ սպասեց:

— Տյա՛րք և տանուտյա՛րք,—ասաց կաթողիկոսը,—հատկութիւն է մարդկային բնույթի՝ գայթակղութիւն, փորձութիւն սատանայի, թուլացում ոգու կամա թե ակամա, հայտնի թե ծածուկ... Տեսե՛ք, ձե՛զ դատելու է աշխարհն Հայոց: Հավատարի՛մ մնացեք ձեր հայրենիքին և սուրբ հավատին: Զորավիգ ձեզ ժողովո՛ւրդն հայոց. ձեզ ոգի՛. ոգիները բյուրավոր: Գնացե՛ք, երթա՛յք խաղաղությամբ:

— Մնա՛ք խաղաղությամբ,—ասացին նախարարները և համբուրելով կաթողիկոսի աջը՝ շարժվեցին դեպի տաճարի մուտքը և հենց որ երեացին՝ մի թափով բազմութիւնը վազեց նրանց առաջ: Նախ՝ լսվեց անորոշ աղմուկ, որից ոչինչ չէր հասկացվում: Թիկնապահները փորձեցին ճանապարհ բանալ իշխանների համար, բայց բազմութիւնը փակեց նրանց ճանապարհը: Սա մի նոր հանդգնութիւն էր Արտաշատի տաճարի դեպքերից հետո: Վասակը սեացավ զայրույթից. նայեց Գաղիշոյին, որ նույնպես զայրացավ, բայց ոչինչ չխոսեց: Ու մինչ կվճռեր մի բան ձեռնարկել՝ հանկարծ լսվեց Առաքելի ազդու բարձր գոչը.

— Ժողովո՛ւրդ, դե՛մ կանգնիր, չգնա՛ն...

— Ճանապարհ, ճանապարհ...—սաստում էին թիկնապահները՝ մտրակները շաշեցնելով օդի մեջ և նժուզները քշելով բազմութեան վրա:

Բազմութիւնը, սակայն, տեղի չտվեց, ընդհակառակը, զայրացավ և հարձակվեց թիկնապահների նժուզների վրա, ողողեց նրանց, գնաց շրջապատեց նախարարներին:

Վասակը և նախարարներից ոմանք նշան արին թիկնապահներին, որ հեռացնեն բազմութեան:

— Թո՛ւյլ տվեք,—ձայնեց Վարդանը թիկնապահներին և կանգնեց բազմութեան առաջ:

Բազմութիւնը խռնվեց Վարդանի դեմ:

— Խո՛ն է ձեզ վրդովում, եղբայրնի՛ր,—հարց տվեց Վարդանը՝ հազիվ զսպելով ակամա զայրույթը բազմութեան այս անպատշաճ վարմունքից:

Իսկույն Առաքելը ճեղքեց արտաշատցի և ակոռեցի զինվոր-
յալնների շարքը և գնաց առաջ կանգնեց:

— Ո՞ւր եք գնում...—հարցրեց նա մռայլ կշտամբանքով:

Ամեն ինչ պապանձվեց: Անշուշտ հանդուգն շինականը դա-
ժանորեն պիտի տուժեր: Այլևս սա անց կացավ նախկին դեպքե-
րի հանդգնությունից: Բայց Առաքելը, հավատարիմ զինվորյալի—
իրեն առաջ գցողի—կանոնին, զինվորյալի 'մշուշը աչքերում մըթ-
նած և մահվան հանդեպ անզգա, գնաց ընդհուպ մոտեցավ Վար-
դանին:

— Ո՞ւր եք գնում...—համառ ու շոր ձայնով հանդգնեց նա
և երբ միաժամանակ տեսավ պոռթկալու մոտ Վասակի զայրացած
դեմքն ու թունավոր աչքերը՝ արհամարհական շեշտով նետեց.

— Մենք զլխներիցս անցած մարդիկ ենք, իշխաններ, մեզ
մահով չես վախեցնի,—ու կոպիտ դարձավ կրկին Վարդանին.

— Գնում եք բռնավորի դուռը. ապա ո՞ւմ եք թողնում աշ-
խարհքը:

— Աշխարհը թողնում ենք ուխտյալ զինվորյալ ժողովրդին
հայոց,—մռայլ հանգստություն պատասխանեց Վարդանը:

— Մենք բոլորս զինվորյալ ենք, Սպարապետ,—համառեց
Առաքելը,—բայց ի՞նչ իմանանք, թե մեզ չե՞ն դավաճանի դավա-
ճանները:

— Ո՞վ դավաճանի, աշխարհը հո ինքն իրեն չի դավաճանի,
շինական աստծո,—պատասխանեց Վարդանը:—Ձեր կամքը ձեռ
ձեռին է: Գործեցե՛ք՝ ինչպես կամենաք:

— Մի՛ք գնա,—ասաց Առաքելը,—հանեք աշխարհքը բռնա-
վորի դեմ, կեննեք բոլորս:

— Մի՛ք գնա, մի՛ք գնա,—բազմաձայն արձագանքեցին նը-
րան ամեն կողմից:

Վարդանը ձեռը բարձրացրեց, որ լռին ու լսեն իրեն:

— Վանեցե՛ք ամեն տարակուսանք և կասկած,—ասաց նա
վճռական ձայնով,—մենք երդվել ենք աշխարհի առաջ և կրկին
կերդվենք, որ Հայոց աշխարհը չենք տա բռնավորին:

— Երդվեցե՛ք,—ձայնեցին շորս կողմից:

— Հոգու պարտք աշխարհքի առաջ, իշխաննե՛ր. երդվեցե՛ք,—
ձայն տվեց Աբրահամ պապիկը:

— Երդվում եմ ահա աշխարհի առաջ,—խաշակնքեց Վարդա-
նը երեսը,—և վկայում եմ, որ բոլոր իշխանները երդվել են:

Վասակը արդեն դողում էր զայրույթից: Մեկ փորձեց դայրույթը թափել, հրամայել զորքին, որ ոչնչացնեն հանդուգն շինականներին, բայց նա կրկին զգաց այն հոգեկան արտակարգ կաշկանդումը, որ պատճառում էր նրան ժողովրդի համատարած ցասումը, որով և պապանձվել էին շուրջը մյուս նախարարները: Եվ նա գրսպեց իրեն, լռեց:

— Մնացե՛ք հոգով անդորր,—ասաց Վարդանը՝ մեղմ և տխուր նայելով Առաքելին և ապա բազմության,—աշխարհը թողնում ենք արքունական զորքին և զինվորյալ ժողովրդին,—կրկնեց նա հատուկ շեշտով, հետո նստեց նժույզը և ձեռք տարածեց օդում:

— Վստահեցնում եմ և կրկին երդվում ձեր և աշխարհի առաջ. չենք ուրանա մեր աշխարհը: Եթե ուրանանք, թող աշխարհն էլ մեզ ուրանա:

— Կո՛չ ենք կոչում ձեզ, իշխաններ, դիմադարձեք բռնավորին,—կրկին հանդգնեց Աբրահամ պապիկը:

Զինվորյալները առաջ մղվեցին:

— Սպարապետ,—գոչեց առաջ գալով Առաքելը,—գնացե՛ք ու իմացե՛ք, կմեռնենք՝ աշխարհքը չենք ուրանա...

— Զե՛նք ուրանա, չե՛նք, չե՛նք, չե՛նք...

Սկսվեց ուժեղ կոչնահարություն:

— Տե՛ր, ուղղյա զգնացս նահատակաց,—ձայնեց Ղեոնդ Երեցը և խաչը բարձրացրած միացավ նախարարների երթին:

Բազմության հոսանքի մեջ սաղավարտներ եռացին դեպի Վարդանը: Դա զինվորներ էին, որ այս դեպքի համար դրել էին իրենց սաղավարտները՝ իբրև նշան մարտական պատրաստության:

Երբ նախարարները անցնում էին, մարտիկներն առաջ եկան ու շրջապատեցին նրանց:

Վարդանը կանգ առավ և բարձրաձայն դիմեց նրանց.

— Տղայք, շթողնեք ժողովրդին անպաշտպան. ետ գանք՝ չըգանք, ձեզ ենք թողնում ժողովուրդն հայոց:

— Մենք զինվորյալ ենք, Սպարապետ,—գոչեց մի մուսլ զինվոր,—մեր արյունը ժողովրդին:

— Պի՛նդ կացեք, մենք կանգնած ենք,—գոչեցին զինվորները:

— Դե՛, երկար արե՛ ձեզ: Մնա՛ք բարյավ,—ասաց Վարդանը:

Մարտիկները վրա ընկան և սկսեցին իրար ձեռից խլելով համբուրել նրա աջը, նժույգի աչքերը, սառնձը:

Լսվեց հեծկլտոց: Դա կանայք էին, որ բազմության մեջ հառաչանքով նայում էին Վարդանին:

— Սրտապի՛նդ կացեք, իշխաններ,—գոչեց վերջին անգամ նախարարներին Աբրահամ պապիկը,—մեռեք՝ մենակ դավաճան ետ չգաք:

Վարդանը խոր խոցված հայեց զինվորներին և բազմության:

— Պաշտպանե՛ք հայրենին,—գոչեց բազմությունը:

— Մահ հայրենին ուրացողին,—սպառնալից գոչեց Աբրահամ պապիկը:

Այս և այսպիսի ձայներ ուղեկցում էին իշխաններին Վաղարշապատի փողոցով: Նախարարները դուրս եկան քաղաքի պարրոսպից և ճանապարհ ընկան դեպի Արտաշատ՝ այնտեղից մեկնելու Պարսկաստան: Ժողովուրդը գնաց հետները ճանապարհ դնելու:

Նախարարները՝ Վարդանի և Ժողովրդի աննախընթաց անմիջական վերաբերմունքի մեջ տեսնելով ժողովրդի հանդգնությունը՝ շատ վրդովվեցին, տեսնելով, որ կոխկրուովեց անջրպետը իշխանի և շինականի միջև: Բայց և զգացին, որ այդ բանը քննելու ժամը չէր այլևս, որ հասել են տարածամ, տարադեպ օրեր: Վարդանի կողմնակիցները մինչև անգամ գտնում էին, որ այս պահիս համար դա հարկավոր է:

Ղևոնդ Երեցը նկատեց Վասակի դեմքին չարամիտ կնճիռներ, զգաց, որ նա կամենում է իսպախել երթը: Արծվային մագիլների նման ձեռքի մատներով խլեց նրա նժույգի սառնձը և գոչեց դուրահար.

— Մի՛ կանգնիր հակառակ աշխարհին, այլևս մեզ երկյուղալի չեն ոչ իշխան, ոչ թագավոր: Մեր խիղճն է մեզ դատավոր:

Բազմությունը լսեց այս և ալիք-ալիք սեղմվեց Վասակի և Ղևոնդ Երեցի շուրջը:

Վռամն սկսեց մտրակահարել աջ ու ձախ, սակայն ոչ ոք ծեծվողներից չէր հեռանում: Սկսվեց մի արտասովոր, անհասկանալի մղում: Մարդիկ վազում էին, թեև ընկնում մտրակի հարվածների տակ և չէին ուզում զրկել իրենց այդ տեսարանից: Հետևի շարքերը չհասկանալով կատարվածը, ոգևորված Վասակի ներկայությունից՝ գոչում էին.

— Մարզպանը զինվորյալ է գնում, մարզպանը զինվորյալ է գնում:

Իսկ Ղևոնդ Երեցը ցնցում էր նժույգի սանձը և շնայած Վասակի ճիգերին՝ հեռացնելու նրան, ինչպես նաև նժույգի խրտենելուն, նա ոգորում էր:

— Ե՛կ, զինվորյալ, առաջնորդի՛ր ժողովուրդը հայրենյաց պատերազմին:

— Տե՛ր մարզպան, չենք կարող ընդդեմ գնալ աշխարհին և ճշմարտության, մի՛ կանգնիր հանդիման,—գոչեց Վարդանը:

Բազմությունը կատաղի թափով օրորվեց, քանդվեց ու բեկոր-բեկոր եկավ սեղմվեց Վասակին: Գոռոց էր միայն լսվում, մի անընդհատ ջրվեժի ահեղադողորդ գոռոց, որ սպառնում էր ոչընչացնել, եթե միայն—վա՛յ Վասակին—մի ակնթարթ նա ցույց տար որևէ հակառակություն: Վասակը շարժում արեց, որ նժույգն ազատի Ղևոնդ Երեցի մագիլներից, սակայն իդուր եղան նրա ջանքերը: Նրա նժույգը սեղմվել էր արդեն բազմության զանգվածի մեջ: Նժույգը փնչացնում, ծառս էր ելնում. կոխկրտում էր մարդկանց ոտները: Իսկ չորս կողմից ավելի ու ավելի ճնշում էին մարդկային զանգվածի հեռավոր ալիքները:

Վարդանը գլխով նշան արեց բազմության՝ շարժվել դեպի Մասիսի կողմի փողոցով:

— Առա՛ջ, առա՛ջ,—որոտաց բազմությունը և հոսանք առավ դեպի Վաղարշապատի հարավային դուռը: Հոսանքը տարավ բոլորին, ինչպես նաև Վասակին, որի նժույգի սանձին կպել էին Ղևոնդ Երեցի պողպատե մատները: Վասակը սարսափից համակերպված դնաց առաջ և դադարեց ընդդիմանալուց: Նրա կատաղությունը ճնշվել էր կենդանական սարսափից: Նա նոր հասկացավ, որ իր կյանքը վտանգված է, և սմբեց: Նա նման էր որսորդների խիտ շարքով օղակված գայլի, որ սարսափից անդիմադիր մղվում է առաջ դեպի մահ: Նա ջանում էր շնայել Գաղիշոյին, որից ամաշում էր իր այս անօրինակ նվաստացման համար: Միայն իր հետևից զգում էր Վռամի մռնչոցները: Երբեմն նա հատուկտոր լսում էր Գաղիշոյի ձայնը: Նախարարը խոսում էր Վռամի հետ, ինչպես հավասարի հետ: Այս բանն ավելի ազդեց Վասակին, և երկյուղը ավելի թափանցեց նրա սիրտը: Մարդիկ հավասարվում են և հասարականում մեծ վտանգների պահին:

— Պի՛նդ կպիր թամբին,—գոչեց Վռամը Գաղիշոյին:

— Նժույգը խրտնում է, հեռո՛ւ քաշվեք,— դարձավ Գաղիշոն բազմության, որ սեղմում էր նրա նժույգն ու ոտները՝ հսկայական աքցանի պես:

— Մի՛ խոսիր, տե՛ր,— հանդիմանեց Վռամը:

Գաղիշոն նայեց Վռամի գունատված դեմքին և նոր հասկացավ, որ իր հասկացած վտանգից ավելի մեծ սարսափի մեջ են իրենք:

Երթն իր ուռած վիշապի իրանը սեղմելով քաղաքադռան անցքի մեջ՝ սողում էր դուրս: Երկար տևեց լանցումը: Հազարավոր զբլուխներ իրար էին զարկվում, բռունցքներ բարձրանում, արմունկներ ճնշում իրար: Դռան երկու կողմի կավե պատը փլավ, դուռը ճըռնչաց, դուրս ընկավ: Պահակները հեռու փախան: Մերուկ պահակպետը մղվեց դեպի քարուքանդող բազմությունը բողոքի հայհոյանքով, սակայն նրան խլեցին ու տարան հետները:

Երբ դուրս եկան դաշտ, Վարդանը նշան արեց, որ կանգնեն: Երկար ժամանակ տևեց, մինչև բազմությունը կանգ առավ: Դառնալով Ղևոնդ Երեցին՝ Վարդանը գոչեց.

— Արձակի՛ր տեր մարզպանին:

Ղևոնդ Երեցը շարունակեց բռնել սանձը:

— Արձակի՛ր,— սաստեց Վարդանը:

— Տե՛ր Մամիկոնեից,— աղաղակեց Ղևոնդ Երեցը, — եթե տեր մարզպանը հավատարիմ է ուխտին, ինքը կգա մեզ հետ, ինքը կհեռանա:

— Տեր մարզպանը հավատարիմ է ուխտին,— ասաց Վարդանը, — արձակի՛ր:

— Աստվա՛ծ արձակի նրան,— թափ տալով սանձը՝ բաց թողեց ձեռը Ղևոնդ Երեցը, — ահա՛ արձակեցի ես: Գնա խաղաղությամբ:

— Օ՛ն, ճանապարհ, տե՛ր մարզպան և դո՛ւ, իշխան,— դարձավ նաև Գաղիշոյին Վարդանը:

— Մնա՛ք խաղաղությամբ,— կեղծ հանգստությամբ գոչեց Վասակը և նժույգի գլուխը թեքեց դեպի Արտաշատի կողմը:

Բազմությունը ճեղքվեց և ճանապարհ բացեց նրան: Վասակը ողջ էությամբ նողկանք ու սարսափ զգաց այդ քրտնահոտ, ծանրահեղ, տաքացած զանգվածից և անցավ արագ, դուրս եկավ նրա միջից, ինչպես բանտից:

— Փա՛ռք աստուծո, — մոմռաց Վռամը:

ծրբ մի փոքր անցան, ետ նայեցին:

Բազմութիւնը սեւ ամպի պես լողում էր դեպի Արաքսի կողմը: Նա գնում էր ավելի ուռչելու, ծավալվելու՝ Վասակը լավ զգաց նրա ուժը և մտադրութիւնը:

— Մազապուրծ եղանք,—ասաց Գաղիշոն:

Վասակը դեռ շարունակում էր խուսափել Գաղիշոյի հայացքից, կարծես եթե նայեր նրան՝ կոշնչանար: Ամոթանքը, նվաստացման զայրույթը, անճարութեան դառնութիւնը կաշկանդել էին նրան: Խոսել անգամ չհամարձակվեց: Խոսել կարելի էր այստեղ միայն հզոր բռնակալի արժանապատւութեամբ և իշխանութեամբ, երբ խոսում ես, ու արյունը հոսում է: Այդպիսի խոսք էր պետք ասել այժմ այնպիսի մի նախարարի, որ կուսակից էր դառել նրան և նայում էր նրան իբրեւ առաջնորդի: Առաջնորդը մեռավ ամբոխի աքցանների մեջ, մի խելագար երեցի երկաթե մագիլների սեղմիչներում: Հիմա մի բան միայն արժեք կտար, որ նա խոսեր—անմիջապես բարձրացնել գետին ընկած մարդպանական կոշումը: Դա կարելի չէր այլևս ընկնելով ըմբոստացած ամբոխի մեջ, Վռամի մտրակներով և իր նժույգի սմբակներով, Կարելի չէր նաև այն դանդաղ ու մանվածապատ, խոհեմ ու նրբանկար գործելակերպով: Հիմա հարկավոր էր զորական ուժ, ղեք, կախաղաններ և արյունահոսութիւն: Այդ բոլորոված, խելագար արյունը պետք էր թափել, պետք էր քամել արյունը հազարավոր մարդկանց բոլորոված սրտերից ու երակներից: Արյունն է այժմ աղմկում, ըմբոստանում, անպատվում, դիմադարձ կանգնում:

— Արյունը, միայն արյունը,—շարունակեց բարձրաձայն Վասակը:

— Մի՛ վրդովի սիրտդ,—մխիթարեց Գաղիշոն,—գարնան հեղեղ է. առաջ կխելագարվի, հետո կսմբի հեղեղատի մեջ: Կպատահի՞, իշխանութիւն է:

Գաղիշոյի մեղմ փիլիսոփայութիւնն այս անգամ սաստիկ գրգռեց Վասակին: Նա այժմ արդեն մղվեց նայելու նրան, խոսելու հետը և զայրույթից կատաղած գայլի պես աչքերը գամեց նրա աչքերի մեջ:

— Իշխանութիւն՞ն, ասում ես. ո՛չ, սա իշխանութիւն չէ: Խրլենք իշխանութիւնը և հետո դուրս գանք աշխարհ:

Գաղիշոն մտրակեց իր նժույգը, որ սա կարողանար հասնել արդեն քառատրոփ ընթացող Վասակի նժույգին: Վասակը թոցրեց

իր նժույգը և աչքերը կատաղի սրի պես շողացրեց Գաղիշոյի վրա: Նրա ծոված շրթունքներից գոլումներ էին թռչում: Նա ջանում էր արշավի թափի մեջ ցրել իր մտքերը, որ բարձրաձայն արտահայտվել էին միտում: Այդ մտքերը վտանգավոր էին, նա ճգնում էր բաց շթողնել: Բայց երբ մի անգամ նա պարզ վերապատկերացրեց մի փոքր առաջվա դեպքը, կորցրեց իրեն և գոչեց.

— Ե՛ս եմ, ե՛ս եմ «այն մարդը»...

Նա ակնարկում էր Գաղիշոյի այն խոսքը, որ ասում էր. թե ո՞վ է այն մարդը, որ ձեռք կբերի ուժեղ իշխանություն:

Երբ վազքը դադարեց, Վասակը նշան արեց Վռամին, որ հեռվից հետևի իրեն և Գաղիշոյին:

— Տե՛ր խորխոռունյաց, ահա հարցում քեզ՝ առաջի աստծո և մարդկան, կամենո՞ւմ ես մենք անցնենք իշխանության գլուխ: Ես և դու:

— Կամենում եմ, տեր մարդպան,— պատասխանեց Գաղիշոն ծիսական ձայնով:

— Երգվի՛ր:

— Երգվո՞ւմ եմ առաջի աստուծո և մարդկան:

— Բայց պետք է ուրացնել տանք ողջ երկիրը:

— Հասկացա, տեր մարդպան:

— Միաբա՞ն ես: Վճռական:

— Միաբ՛ան եմ:

— Ուխտի՛ր:

— Ուխտո՞ւմ եմ:

Գաղիշոն աշխուժացավ.

— Տե՛ր մարդպան. ես տեսա բոլորը. տեսա անիշխանությունը: Ես վճռական մարդ եմ: Կամ մենք նախարար ենք, և նա ժողովուրդ է, կամ մենք աղբ ենք, աղբանոց թափելու: Բա՛վ է: Շատ հանդուրժեցինք այդ խելագար Մամիկոնյանին:

— Ա՛յդ, ա՛յդ: Ա՛յդ եմ ասում. խելագա՛ր Մամիկոնյանին: Պետք է ջնջե՛լ նրան երկրի երեսից: Նրա՛ն և իր կուսակիցներին: Ասա վերջին անգամ. ուրանո՞ւմ ես,— հանկարծ հարվածեց Վասակը:

— Ուրանում եմ, քանի որ ոչ մի բանի չեմ հավատում:

— Դե, օ՛ն, ուրեմն: Մենք ստեղծում ենք ուժեղ նահանգ

Պարսկաստանի մեջ: Իսկ հետո... կտեսնենք... Սա երկար կտևի, սիրելի Գաղիշո, սրա ջուրը շատ է... Գուցե մի քանի տարի...

— Դա կտեսնենք:

* * *

Պարսկաստան մեկնելու նախընթաց գիշերը Վարդանը իր մոտ կանչեց ուխտին հավատարիմ նախարարներին գաղտնի խորհրդակցության: Հրավիրված էին ներշնչող Արծրունին, Մոկաց Արտակը, Ատոմ Գնունին, Հազարապետը, Անձևացյաց Շմավոնը, Արշավիր Արշարունին, Հմայակ Մամիկոնյանը՝ Վարդանի եղբայրը: Վարդանը բացատրեց, որ վտանգը շատ լուրջ է՝ խմբովին գրեթե պարսից Դուռը, կանգնել արքայական ատյանի առջև, երկրից հեռու, թշնամի բռնակալի քմայքին հանձնված:

— Վիճակը տագնապալից է հույժ,—ասաց Վարդանը,— մարդսյանի կուսակիցները կարող են թուլանալ, դավաճանել և տապալել դիմադրությունը, մինչդեռ միահամուռ դիմադարձությունը կդժվարացնեք Հազկերտին դիմել խստագույն միջոցների, և դա ելքի դուռ կբանար մեզ համար:

— Տեր Մամիկոնեից, մի՞թե բարվոք չէր, եթե մնայինք այստեղ և մերժեինք արքայի ատյանը,—ասաց Արշավիրը,—միևնույն չէ՞, որ չենք ընդունելու հավատուրացությունը ատյանում:

— Ատյանում պիտի բռնադատենք: Նաև մենք, այո: Թերևս՝ խելքի բերենք խելագարին:

Նախարարները չհամոզվեցին: Այդ զգաց Վարդանը: Նա լռեց մի պահ և խոսեց ավելի պարզ և վճռական:

— Չանսալ կոշի հրամանին, չգնալ ատյան՝ կնշանակի թույլ տալ, որ պարսից զորքը իսկույն շարժվի դեպի մեր աշխարհը: Իսկ սա կնշանակի անկաղմ ժողովուրդը վաղաժամ հանել պարսից կանոնավոր զորքի դեմ և գլխովին ջախջախել տալ խառնիճադանք դիմադրությամբ: Պետք է գնանք ատյան: Թեպետև մեր գրեթե ամբողջ ատյան՝ մենք հրավիրում ենք մահու վտանգը մեզ վրա: Բայց գուցե և միայն բանտարկություն: Թերևս՝ թեև շատ է դժվարին՝ հաշտության եզր: Սակայն մի բան ստույգ է, որ կձգձգենք գործը: Մինչև լրիվ կհավաքենք զորքը և ապստամբելու պատրաստվող ժողովրդական ուժերը: Զգձգել, ժամանակ չահել— ահա՛ մեր ուժը, մեր խելքը, եթե ունենք: Պարսիկների գործը ձրգ-

ձեռքել, մերը՝ արագացնել: Եվ հենց վաղվանից: Եվ այնպես պիտի աշխատենք, իբրև թե մյուս օրն է ճակատամարտը: Ահա, տյարք, իմ միտքը:

Վարդանը խոսում էր, բայց միաժամ զննում էր նախարարների հայացքները: Նրանց լուսթյունը մատնում էր ներքին շատ ավելի խոր տարակուսանքներ: Թեթև չէր նաև Վարդանի հոգին, բայց նա զսպում էր իրեն և ջանում չպղտորել նրանց միտքը արհամիրքի մեծության խորհրդածություններով: Նա նման էր ուժեղ մշուշի միջով խումբն առաջնորդող ուղեցույցի, որ ոգորում է փրկության հնարքները ստեղծելու համար, բայց որը գիտե, թե որքան, համարյա անկարելի է չձգտել փրկության, և որը ոգորում է անպայման հասնել դրան:

Վարդանը փորձիչ աչքերով կրկին զննեց նախարարներին և ապա հարցը սուր դրեց:

— Թերևս կա՞ ձեր մեջ մեկը, որ հակամետ է դիջել Հազկերտին...

— Եվ ո՞չ ոք... Ինչպե՞ս,— խթանված ցնցվեցին Ատումը և Արտակը միաժամանակ:

Խոսեց Ներշապուհը:

— Տե՛ր Մամիկոնեից, մենք ևս հայրենասերներ ենք: Մենք ևս չենք դիջի Հազկերտին: Մեզ մտահոգում է միայն արհամիրքի մեծությունը: Մեր ուժերը շատ են սակավ...

— Այո, շատ են սակավ... Բայց հո՞ ամեն դեպքում կհարկադրվե՞նք ընդունել պատերազմը...

— Կհարկադրվենք,— ասաց Ներշապուհը:

Վարդանը անցավ վերջին խոսքին:

— Նաև կարող են մեզ ոչնչացնել: Պատրաստ եղեք նաև սըրա՛ն: Այնպես, իբրև թե միայն ա՛յս պիտի պատահի: Գնացողներից մնացողներիդ՝ ավանդ: Շուտափույթ կազմել տերունական զորքը նախարարական զորագնդից: Տե՛ր Գնունյաց, քեզ վրա է ընկնում այդ դործի գլխավորումը: Ինչպես և Համազասպ իշխանի վրա՝ հանդերձանքն ու ռազմապաշարը: Արշարունյաց տնորը, ինչպես և մյուսները, կմիավորեն նախարարներին: Ահա բոլորը, տյարք: Ուխտյալնե՞ր ենք:

— Ուխտյալներ ենք:

— Դե՛, ձեզ օգնական աստվա՛ծ: Վաղվանից գործի՛:
Նախարարները հանգստացան, ըստ երևույթին:

— Մի վերջին խոսք ևս,—ասաց Վարդանը,—մի՛ մոռանաք ուսմկին, քաշեցեք ուսմկին գործի մեջ: Բարձր հրահանգ — թույլ չտաք թշնամիներին ժողովրդին վաղաժամ խռովությամբ կռվի հանեն: Թեթևացրեք վիճակը: Իմացեք, ուսմիկը մեր հո՛ւսկ վերջին հույսն է:

— Ինչպես երևում է,—հառաչեց Արշավիրը:

Վասակի ամրոցում կրկնվում էր այն ամենօրյան, որ կրրկընվել էր տարիների ընթացքում: Խաղաղ մի տխրություն միշտ ուղեկցում էր բնակիչների այդ առօրյային: Ոչ մի դեպք, գոնե արտաքուստ, չէր վրդովում ամրոցի մոայլ կյանքը: Բաբիկն ու Ներսիկն էին, որ երբեմն հեռանալով ամրոցից, գնում էին որսի և վերադառնում հոգնած ու պատմում իրենց մորը՝ Փառանձեմ տիկնոջը անտառների ու լեռնաձորերի նորությունները:

Սակայն այդ առերևույթ, մոայլ հանգստության քողի տակ երբեմն ստվերների պես սահում էին մարդիկ, լսվում էին փսփստոցներ, գաղտնի իրար անցնում և կրկին դադարում:

Փառանձեմ տիկինը շարունակում էր ապրել միանձնուհու կյանքով—իր օրիորդական հասակի փայփայած բաղձանքը, որ մնաց անկատար՝ մարզպանի հետ ամուսնանալու պատճառով: Եվ հիմա, երբ Վասակը շատ հազվադեպ էր լինում իր ամրոցում, Փառանձեմը մի այլ ձևով էր վարում միանձնուհու կյանք: Ի բնե խելացի և դարգացած կին՝ իր վիշտը թաղում էր ընթերցանության և գավակների կրթության հոգսերի մեջ:

Առավոտը մառախլապատ էր: Մեզը թավալվելով ձորեծոր, սարեսար՝ բացում-խփում էր սևումուժ անդունդներն՝ ու ծործորները: Ամրոցի թերակղզին՝ մերթ աջակողմը, մերթ ձախակողմը կախվում էր անդնդից այդ բացուխուփի պահին: Ճանապարհի բարակ շիկափայլ թելը ոլորվում, տեղ-տեղ կորչում էր և հետզհետե բարձրանում հասնում ամրոցը: Հրդեհն էր, ասես, ճարակում հինավուրց անտառները, որոնք բարդ-բարդ մշուշներ էին ծխում դեպի երկինք:

Փառանձեմ տիկնոջ օթեանում նեղ պատուհանի գոգին կիսաթեք նստած էր Զվիկը և եռանդուն, սուր աչքերը հառել էր դեպի անդունդը: Նա աչքերը կկոցել էր և ինչ-որ բան էր նշմարում

ճանապարհին, անդնդի հատակում: Ըստ երևույթին որոշեց, թե ինչ էր նշմարածը, ետ նստեց և գլուխը օրորելով նայեց օթևանի հատակին: Ժպտաց յուրովի հեգնական դառնությամբ և կրկին նայեց դեպի դուրս: Հեռուն, հեռուն որդի դանդաղությամբ նռում էին երկու սևինք, որ քանի գնում ավելի որոշ էին ճոճվում:

Ձվիկը շնկատեց,, ինչպես մտավ Փառանձեմը: Նա իր լուրջ ու թախծալի սև աչքերը հառեց պատուհանին նստած Ձվիկին և առանց կանգ առնելու սահեց գորգի վրայով դեպի գլխավոր բարձը, որի առաջ մի գրակալ էր դրած: Նա վերցրեց մատյանը, որ հանգչում էր գրակալին, և բաց արեց նշան դրած էջը, որ կարդա: Մագաղաթի շոր շրշյունից Ձվիկը ետ նայեց և ուղղվեց իր տեղում:

— Ինչի՞ն ես նայում, Ձվի՛կ,—հարցրեց մեղմ, կրծքի ձայնով Փառանձեմը:

Ձվիկը, անհանգիստ և մի տեսակ խնայելով Փառանձեմին, աչքերը վախով նրան՝ ասաց.

— Գալի՛ս է...

Փառանձեմը հանկարծ ձեռները բարձրացրեց և վախեցած նայեց Ձվիկին:

— Սիրտս վաղուց էր վկայել,—ասաց Փառանձեմը,—վաղուց է սիրտս կախ, միտքս մոլոր: Զավակներս Պարսկաստան շտա-նի՞...

Հուզմունքը խեղդեց նրա կոկորդը, և նա լռեց:

— Լավ, քանի՞ տարի պիտի ուսում առնեն այդ քանդավածում, եթե, աստված չանի, տանի Բաբիկին ու Ներսիկին:

— Բանը ուսումը չէ, բանը պարսիկ դարձնելն է: Այնքան սլի-տի պահի, որ պարսիկ դառնան, իրենց մայրենի հողը մոռանան, մորը մոռանան, դառնան իր պես... չգիտեմ ի՞նչ...

Վերջին խոսքերը Փառանձեմն ասաց՝ իրենից էլ պահելով այն միտքը, որ այրում էր նրա ուղեղը: Նրա մեջ ծնվել էր ու սնունդ էր առնում այդ միտքը, որ սկզբում տարտամ ու անախորժ՝ հե-տըզհետե դառել էր որոշ ու անհանգստացնող: Ո՛ւր է նայում, ինչի՞ն է ձգտում Վասակը: Նա չի սիրում հայ նախարարներին, չի ծածկում այդ, ատում է Մամիկոնյաններին, հատկապես Վարդանին: Ինչո՞ւ համար: Նրանց ատելությա՞ն համար պարսից բռ-նակալության: Իսկ եթե ատում է Վարդանին և մյուսներին, որոնք պահպանում և պաշտպանում են հայրենի երկիրը, հողը, ի՞նչ է

ապա ինքը Վասակը, ո՞ւմ է պաշտպանում... Փառանձեմը ճանաչում էր նրան, գիտեր նրա կրքերն ու բնավորությունը: Լավ բան չի խոստանում այդ բնավորությունը: Վասակը մի օր ցույց կտա իր ողջ ներքինը: Եվ երևի արդեն դավում է:

Փառանձեմին վշտացնում և գաղտնի մաշում էին Վասակի այդ արատները, որոնք, ղգում էր նա, աղետ պիտի բերեն մի օր երկրին: Եվ եթե Վասակը բռնակալ, անտանելի մարդ, անհավատարիմ ամուսին էր իր ամրոցում, գոնե ազգի գործերում լինեք հավատարիմ, անձնվեր, օգտակար: Այդ էլ չկար: Իսկ դա մեծ վերք էր հայրենասեր տիկնոջ համար:

Նրան մեծ վիշտ էր պատճառում նաև այն, որ իր զավակներին ևս Վասակը տանում էր դեպի այլասերված կյանք, պոկում հայրենի հողից, ստիպում ծառայել հաջ ժողովրդի թշնամի Հազկերտին:

Կգա՛ շուտով, կկանգնի իր գլխին, կպահանջի իր զավակներին, չի նայի մայրական զգացմունքներին և պոկելով նրանց իր սրտից՝ կտանի հեռավոր, օտար, թշնամի երկիր, կկորցնի նրանց այնտեղ: Այլևս ե՞րբ կգան իր զավակները, նրանք ի՞նչ կերպարանքով կգան, պահպանա՞ծ կլինեն իր ավանդները, հավատարի՞մ կլինեն իրենց հայրենիքին, լեզվին, իրենց հարազատ ժողովրդին:

Ներս վազեցին Բաբիկն ու Ներսիկը: Նրանք հուզված և վախեցած տեսք ունեին:

— Մայրի՛կ, գալի՛ս է...—ասաց Ներսիկը դողալով:

— Թող գա՛, ձագո՛ւկս, ինչո՞ւ ես դողում,—հազիվ ինքն իրեն զսպելով՝ գրկեց Ներսիկին Փառանձեմը,—նրա գալը քեզ համար ի՞նչ:

Փառանձեմը զգում էր, որ անզոր խոսքեր էր ասում:

— Մայրի՛կ, ես քեզ չե՛մ ուզում թողնել, ես կմեռնե՛մ առանց քեզ,—սկսեց հեկեկալ Ներսիկը:

— Չեմ թողնի, որ տանի, մի՛ վախենա. ո՞ւր պիտի տանի քեզ առանց ինձ,—ջանում էր հանգստացնել Փառանձեմը Ներսիկին, որ եղնիկի աչքերը երկյուղով հառել էր մոր աչքերին և ապավեն էր որոնում:

— Փախչե՛նք, Բաբիկ,—վազեց դեպի Բաբիկը և բռնելով նրա թևը՝ ասաց Ներսիկը:

— Զենք գնա, ինչո՞ւ պիտի փախչենք,—ասաց Բաբիկը մը-
ռայլ վճռական ձայնով և շարունակեց նայել պատուհանից դուրս։
Փառանձեմն անհանգստացավ։

— Բաբիկ սիրելի՛, հոգո՛ւդ մատաղ, չկովես, կսպանի ձեզ։

— Սպանի՛ թող... Նա ինձ սպանե՛լ է արդեն,—ասաց դառ-
նությամբ Բաբիկը։

— Զէ՛, մի՛ ասի, կատաղի է նա, գիտես հորդ բնավորու-
թյունը։ Բաբի՛կ, խնդրում եմ, զգո՛ւյշ պահիր քեզ,—աղաչեց Փա-
ռանձեմը։

Սակայն Բաբիկը չէր լսում։ Նա թողեց պատուհանը և ա-
ռաջ եկավ օթևանի մեջտեղ։

— Մեկը նրան հարց տա,—ասաց նա կշտամբանքի եղանա-
կով,—ի՞նչ ես տանում զավակներդ մի երկիր, որի դեմ վեր են
կացել մեր իշխանները, մեր ազգը։

Փառանձեմը խոցվեց մինչև սրտի խորքը։

— Ա՛խ, իմ խեղճ զավակներս...

Ամրոցի բակում իրար անցան։ Ինչպես երևում էր, տեսել էին
Վասակի գալը։ Դարբասը բացվեց, և նժույզները ծեծելով սալա-
քարերը՝ հանկարծ դադարեցին։

Սպասավորներն իրար անցան, վազեց գույնը թռած սենե-
կապետը, Փառնավազը, դուրս գնաց պատշգամբ մինչև իսկ Զվի-
կը։ Բայց Փառանձեմը, Բաբիկը և Ներսիկը մնացին ներսը։

Վասակը վեր նայեց՝ որոնելով իր զավակներին, բայց տես-
նելով, որ նրանք չկան, մի փոքր անհանգստացած հարցրեց։

— Ծրեխաներն ո՞ւր են։

Նա միշտ իր զավակներին երեխա էր ասում, ինչպես և Փա-
ռանձեմը։

— Ներսն են, տե՛ր մարզպան,—պատասխանեց սենեկապե-
տը վախեցած, կարծես իրենից պիտի պահանջվեր բացատրությու-
նը, թե ինչո՞ւ իր զավակներն իրեն չեն դիմավորում։

— Հիվանդ հո չե՞ն։

— Ոչ,—ավելի վախեցած պատասխանեց սենեկապետը։

Վասակը մոռյվեց և ինքն իրեն մոմոաց։ Նա խոցվեց։ Որ-
քան որ դաժան էր նա և անգութ, որքան էլ որ ընդունակ էր ան-
գամ՝ վայրի ծեծի ենթարկելու իր զավակներին, այնուամենայնիվ
նա նրանց սիրում էր և մինչև անգամ բուռն, ջերմագին։ Բայց որ
չէր տեսնում նրանց փոխադարձությունը, տխրում էր։ Իսկ երբ

ներանք հակառակում էին, նա կատաղում էր, այնօրվա ծեծը առաջինը չէր: Կարելի էր ասել, որ նրա սերն անմիջապես փոխվում էր մոլեգին ատելության, և նա պատրաստ էր սպանել իր զավակներին: Նա բռնակալ էր իր սիրո մեջ:

Վասակը բարձրացավ իր օթեանը և մտնելով ներս՝ կանգնեց նայեց շորս կողմը: Ոչինչ բան, ոչ մի առարկա իր սովորական տեղը չէր փոխել: Ոչ մի բան իրեն ոչ մի նոր վերաբերմունք ցույց չէր տալիս: Իսկ այդ «բանը» կարող էր և պետք էր, սպասելի էր, որ ցույց տար նրան այդ վերաբերմունքը:

— Ոչ ոք չի՞ մտել ներս,—հարցրեց Վասակը բարկությամբ սենեկապետին:

— Ոչ ոք, տեր իմ,—պատասխանեց սենեկապետը, չհասկանալով Վասակի հարցմունքի իմաստը:

— Բարեկը, Ներսիկը... մի անգամ է՞լ չեն ուզել մտնել այստեղ,—հարցրեց նա:

— Ոչ:

— Արգելե՞լ ես:

— Ինչպես չթողնեի, որ մտնեին, տեր իմ,—արդարանալու ձայնով ասաց սենեկապետը:

Վասակը լռեց և շար ու ծանր գնաց նստեց իր գահույթին, որ մաքրած էր փոշուց, ինչպես և ողջ օթեանը, քանի որ ստրկահոգի և ջերմեռանդ սենեկապետը՝ ոչ օրինակ այլոց՝ ողջ ամրոցում, միակ մարդն էր, որ հոգատար մաքրել էր տալիս փոշուց մարզպանի օթեանը: Այդպես նստած Վասակը նայեց իր օթեանին, անհյուրընկալ առարկաներին, շողոքորթ սենեկապետին: Կարծես ոչինչ չէր փոխվել այն օրից, երբ նա այստեղ նստած խոսում էր Կողակի հետ, երբ այստեղից հրամաններ էր ուղարկում իր զավակներին, որ պարսկերեն սովորեն, և ծեծում նրանց: Ոչ, չէր փոխվել այստեղ ոչինչ: Նույն բռնակալն էր ինքը, նույն մեծավոր մարդը իր շուրջը լռած և իր հետ հայտնի թե ծածուկ պայքարող հոգիների մեջ:

Նա դառնացավ և ապա զայրացավ: Հետո դարձավ սենեկապետին.

— Իսկ ինչո՞ւ չէին մտնում այստեղ Բարիկն ու Ներսիկը, ապա նրանք մի մատյան, մի բան չե՞ն ուզել վերցնել:

— Զեն ուզել վերցնել, տեր իմ,—ավելի տխրեցրեց և զայրացրեց Վասակին սենեկապետը՝ կրկին շեշտը դնելով իր բարե-

խիղճ ծառայության վրա՝ չհասկանալով, թե որքան խոցվում է Վասակը այն բանից, որ իր զավակները ոչ մի կապ, ոչ մի հիշողության ապացույց չեն ունեցել իր հետ, իր մասին:

Կարծես մեռած է նա, և իր վրա դրած է մի սառը տապանաքար, որի միջով չի անցնում իր սիրելիների կամ խորթ մարդկանց վերաբերմունքը: Այո, կենդանի մեռած:

Չի հայտնվում նաև իր կինը, որին ճիշտ է, նա չի արգելել մտնել իր օթեանը, բայց և նա չի մտել ոչ մի պատահական, անգամ անհրաժեշտ դեպքում:

«Ինչպես որ կենդանի մարդիկ չեն մտնում մեռածի գերեզմանը»,—դառնություն մը խոսեց ինքն իրեն Վասակը:

Նա երկար լռեց և իրեն հաշիվ չտալով, թե ինչ արժեք ուներ այդ, սպասեց, որ մի բան փոխվի այս ծանր, անախորժ վիճակում: Եվ ինչպես միշտ լինում էր նրա հետ նման դեպքերում, որ նա իսկույն կրթի էր ընկնում, վայրենանում, կատաղում, այժմ էլ բարկացած հրամայեց սենեկապետին, որ կանչի իր մոտ Բաբիկին ու Ներսիկին: Սենեկապետը գնաց: Սիրո և զայրույթի, դառնության և կատաղության նուաճ սկզբից դեռ իր զավակները ներս չմտած: Բռնությունը, որ նրա առաջմղիչ ուժն էր և միջոցը՝ պետք է պոռթկար, որ նա կամ գործ տեսներ, կամ հանգստանար: Ու նա անհամբեր սպասում էր Բաբիկի ու Ներսիկի մտնելուն: Նըրանք ուշանում էին: Ի՞նչ, դեռ մտածում են գալ, թե չգա՞լ, դեռ հարց է, թե կամենում են տեսնել իրենց հորը, թե ո՞չ...

Ներս մտան Բաբիկն ու Ներսիկը: Նրանք սառը ողջունեցին և կանգնեցին դռան մեջ: Վասակը դառնացած ու կատաղի նայեց նրանց և հեաց, չկարողանալով խոսք գտնել սկսելու:

— Հետո՞...—վերջապես խոսեց Վասակը:

Բաբիկն ու Ներսիկը լռեցին:

— Ուրիշ ոչի՞նչ չունեք ասելու ինձ... Պիտի կանգնե՞ք դռան մեջ սպասավորի պես...

— Ի՞նչ անենք,—հարցրեց Ներսիկը վախեցած:

— Չգիտե՞ք ինչ անեք,—ավելի դառնացավ Վասակը:

— Վախենում ենք՝ էլի ծեծես,—ասաց Ներսիկը, և աչքերը

թացացան:

— Ծեծե՞մ... Իսկ ինչո՞ւ եմ ծեծում:

— Ի՞նչ իմանամ,—աչքերը միամիտ արտահայտությամբ հոր աչքերին հառած՝ ասաց Ներսիկը:

Սա ղինաթափ արեց Վասակին: Նա գորովանքով նայեց ներսիկին և ասաց.

— Ե՛կ մոտս:

Ներսիկը գնաց և փաթաթվեց Վասակին: Վասակը համբուրեց նրան: Ապա նայեց Բաբիկին:

— Իսկ դու ի՞նչ ես ուռել: Զե՞ս մոռացել...

— Ո՛ւ,—ասաց Բաբիկը չզսպված ատելությամբ և հիշաշարությամբ:

— Ինչո՞ւ չես մոռացել:

— Ես չեմ մոռացել, որ մի ցածհոգի հայուկի առաջ խայտառակ արիւր մորս:

— Ո՞վ է ցածհոգի հայուկը:

— Փառնավազ է, ինչ քարուքացախ է:

Վասակը զսպեց իրեն և մինչև անգամ զարմացավ ինքն իր վրա: Հոգեկան կարկամություն եկավ բռնեց նրա կիրքն ու զայրույթը այն պահին, երբ նա սպասում էր, որ ահա հիմա կոշնչացնի հանդուգն պատանուն:

Նա հանգիստ հանդիմանական եղանակով ասաց.

— Ինչո՞ւ ես միշտ այդպես կռպիտ ու անհաշտ: Ե՞րբ պիտի տաշվես: Իշխան մարզպանի զավակ ես, ոչ թե անբան ռամիկի:

— Ես, իհարկե, ռամիկ չեմ, բայց ես հայ եմ: Իսկ այդ սինլըքորը իմ պատիվս է վիրավորում: Նա ինձ ավելի է ուզում դարձնել, քան թե պարսիկը կաներ: Նա քծնում է, լիզում, ուզում է, որ ես էլ քծնեմ, լիզեմ:

Վասակը խոժոռ ու տխուր լսում էր նրան և չգիտեր ինչ անել: Իր զավակը շատ ավելի էր զարգացել, քան նա սպասում էր: Եվ որտեղի՞ց էր գալիս այդ զարգացումը, եթե ոչ այն էակից, որ այս րոպեիս հպարտ նստել է իր օթեանում և չի երևում:

— Իսկ ինչպե՞ս պիտի ապրես պարսիկների հետ,—հարցրեց Վասակը խոժոռ:

— Տեսնենք խաղաղ ապրելը ավելի շո՞ւտ կգա, թե՞ պատերազմը,—քմիծաղ տվեց Բաբիկը:

Վասակը լարվեց.

— Ի՞նչ պատերազմ...

— Հայրենիքի պատերազմը:

— Քեզ ո՞վ ասաց, թե պատերազմ է լինելու:

— Ողջ Սյունիքն է խոսում այդ մասին: Դու ինքդ ապա ին-

չո՞ւ ես Սպարապետի հետ միասին դիմադարձ կանգնել Հազկերտին:

— Իսկ քո ի՞նչ գործն է, թե ինչ են անում նախարարները:

— Է՛, հայրիկ, Սպարապետը հրաման տա վեր կենալու, ողջ նրկիրը վեր կենա՝ ես կմնա՞մ անգործ: Դու կմնա՞ս:

Վասակին այնպես թվաց, թե ապտակը կայծակեց իր նրեսին:

— Շանսատակ կանեմ քեզ, լակո՛տ: Ո՞վ է հրամայողը, Սպարապե՞տը, թե՞ մարզպանը: Դու մարզպանի առաջ Սպարապետի անո՞ւն ես տալիս: Դո՛ւրս կորի իսկույն և պատրաստվի՛ր, վաղը գնում ենք Պարսկաստան: Դո՛ւ ես,—դարձավ ներսիկին:

Ներսիկը բռնեց հոր թևը.

— Զէ՛, հայրիկ, չէ՛. Հազկերտը կսկսի հայերին նեղել, շարշարել, պատերազմ է լինելու. մեզ տանում ես թշնամու երկի՞րը...

— Գնա, պատրաստվի՛ր,—հրամայեց Վասակը:

Ներսիկն սկսեց լաց լինել:

— Երանի Սպարապետի որդուն, նա պիտի գա կռվելու,—ասաց ներսիկը:

Վասակն այնպես հարվածեց ներսիկին, որ գլուխը դիպավ պատին: Նա ընկավ: Արյունը ցայտեց նրա բերանից թքախառն ու հորդ: Ներսիկն սկսեց խեղդվել: Վասակը վրա ընկավ, բռնեց նրա արյունաթաթախ գլուխը և գրկելով բերեց իր բարձի մոտ: Ասլա նստած տեղը սկսեց համբուրել ներսիկին:

— Լա՛վ, հանգստացի՛ր,—ասաց խլածայն ու խոժոռ:

Բայց ավելի խոժոռ, շար և միաժամ լուռ կշտամբանքով նայում էր Բաբիկը, որի դեմքը մի կծկում անգամ շարեց այն պահին, երբ Վասակը հարվածեց ներսիկին:

«Մոր կտո՛րն է...»,—մտածեց Վասակը դառնությամբ ու զայրալի:

Նա կանչեց սենեկապետին:

— Պատրաստե՛լ տուր նժույգները, ճանապարհի պաշա՛ր և համհա՛րզը. վաղը չէ մյուս օրը ճանապարհվում ենք Պարսկաստան:

Բաբիկը դուրս վազեց: Նա կարծես փախավ:

— Ո՛ւր, ո՛ւր,—հետևից կանչեց Վասակը:

Նա հրամայեց սենեկապետին.

— Ե՛տ բեր լակոտին... Վա՛մ...

Վռամը երևաց դռան մեջ:

— Ե՛տ բեր...

Ներսիկը լաց էր լինում, բայց նկատելով հոր ալալումը՝ սարսափից դադարեց և ընկավ հոր ոտները:

— Հայրի՛կ, մի՛ անիր, հայրի՛կ, խնայի՛ր նրան...

Վռամը ներս բերեց Բաբիկին:

Վասակը մոտ վազեց նրան և սպառնալի հարցրեց.

— Դու չսեցի՞ր, որ գնում ենք Պարսկաստան:

— Լսեցի,— պատասխանեց Բաբիկը խոփոռ և հանգիստ:

— Ապա ո՞ւր ես փախչում:

— Ոչ մի տեղ, Ո՞ւր պիտի փախչեմ մայրիկից:— Եվ Բաբիկը ուղիղ նայեց Վասակի աչքերին:

— Մայրիկի՞ց: Պարսկաստան պիտի գնաս: Էլ ի՞նչ մայրիկ:

— Ապա նրան ինչպե՞ս պիտի թողնեմ մենակ:

— Ինչո՞ւ է մենակ:

— Ախր ես մենակ ինչպե՞ս գնամ Պարսկաստան:

— Ես որ հետդ եմ՝ դու մենա՞կ ես:

Բաբիկը ծանր հեաց և գլուխն օրորեց.

— Զգիտեմ, հայրիկ, ի՞նչ ես ուզում մեզանից:

— Ձեզանից այն եմ ուզում, որ դուք զորական ուսում առնեք և բարձր պաշտոնյաներ դառնաք: Իսկ դուք համառում եք և վայրենանում: Ձե՛մ թույլ տա այդ: Պատրաստվեցե՛ք, որ վաղը առավոտ կանուխ գնում ենք: Հիմա գնացեք ձեր օթևանը:

Բաբիկն ու Ներսիկը դուրս ելան Վասակի մոտից սաստիկ վրդովված: Նրանք անմիջապես գնացին Փառանձեմի մոտ: Երբ հայտնեցին նրան այս լուրը, նա գունատվեց և ձեռքը տարավ դեպի սիրտը: Դա զարհուրելի էր նրա համար: Մինչև այժմ նա խուլ դիմադրովթյամբ պայքարում էր իր երեխաներով. հիմա, երբ արդեն գնում էին այդ հենարանները, և նա մնալու էր մենակ՝ ուժ կունենա՞ր արդյոք պայքարելու բացեիքաց:

Փառանձեմը հուզմունքից չգիտեր ի՞նչ անել: Հարվածն ըսպառնում էր, բայց քանի չէր հասել, դեռ չէր զգացվում այդքան դժան. բայց երբ հասավ, հիմա զգացվեց նրա ուժը: Փառանձեմը մի շարժում արեց, որ վեր կենա և գնա Վասակի մոտ:

— Ի՞նչ անեմ, ինչպե՞ս առաջն առնեմ,— հոգեկան մեծ խռովքի մեջ դարձավ նա Զվիկին:

Ներսիկը փաթաթվեց մորը.

— Գնա խնդրի՛ր, մայրի՛կ, խնդրի՛ր մեզ շտանի, ես չե՛մ կարող գնալ:

— Ա՛խ, ձագուկներս,—հառաչեց Փառանձեմը և կանգ առավ:

— Նրան խնդրել չարժի,—ասաց Բաբիկը մոռյալ,—նա իր խոսքը կանի՝ կտանի, իզուր տեղը մայրիկը իրեն կգցի նրա առաջ:

— Իսկ դու կգնա՞ս,—հարցրեց Ներսիկը վախեցած:

— Չեմ գնա,—ասաց Բաբիկը վճռական:

— Ի՛նչ, պիտի հակառակե՞ս,—վախեցավ Փառանձեմը,—թող, ի սեր աստծո, բան չբանաս գլխիդ:

— Ինչ ուզում է անի՝ չեմ գնա...

Փառանձեմը ծնկները ծեծեց հուսահատ:

Նա չգիտեր ինչ վճիռ ընդունել. համաձայնվե՞լ, որ իր զավակները գնան. դա մահ էր նրա համար: Բայց նա սարսափում էր նաև նրանից, որ Բաբիկը հակառակի հորը, և կատաղի ծնողը մոլուցքի մեջ վնաս տա նրան:

Ամբողջ գիշերը Փառանձեմը անցկացրեց օթևանում շրջելով: Բաբիկն ու Ներսիկը նստած էին անքուն և հետևում էին մոր տրորանքին: Նրանք խոսք չէին գտնում մորը հանգստացնելու, քանի որ իրենք ևս անհանգիստ էին:

Լուսինը դուրս լողաց լեռների խորքից: Նրա թախծալի լույսը կախվեց քարափներից ահագին ձորի մթուժյան վրա: Անդնդում խավարի մեջ մոմուում էր գետը: Տխուր ծկլթում էր գիշերահավը: Փառանձեմի սիրտը փղձկաց: Նա կուզենար լիասիրտ ու բարձրաց լինել: Բայց այդ տխուր սփոփանքից էլ նա զրկվեց: Նրա վշտի ամեն մի նշանը պիտի տանջեր իր ճանապարհորդ զավակներին: Նա չէր կամենում նրանց վիշտ պատճառել: Ուստի և զրսպեց իրեն և գնաց նստեց իր բարձին:

— Եկե՛ք մոտս,—ասաց նա նրանց՝ մոտ քաշելով գրակալը, որի վրա հանգչում էր իր զավակների սիրած մատյանը՝ Մովսես խորենացու պատմությունը:—Եկե՛ք, զավակներս:

Բաբիկն ու Ներսիկը գնացին նստեցին մոր կողքին:

Փառանձեմն սկսեց կարդալ: Թե ինչո՞ւ սկսեց կարդալ և ինչո՞ւ ընթերցման այդ ձևն ընդունեց՝ մի փոքր տարօրինակ թվաց տղաներին: Բայց նրանք ազդվեցին մոր ջերմեռանդ լրջություներից և ենթարկվեցին նրան:

Փառանձեմը կարդաց մեծ շնչով: Հայրենաշունչ պատմահոր

գիրքը կրակի պես այրել սկսեց, երբ խոսում էր այն մասին, որ մեր ազգը թեև փոքր ածու է, բայց նրա մեջ ևս գործվել են մեծ գործեր հիշատակության արժանի⁹։ Նա խոսում էր հայկազյան թագավորների մասին, որոնք չգիտեին, թե ինչ է ստրկությունը, նա պատմում էր Տիգրան Մեծի մասին, որ Հռոմի դեմ հաղթական պատերազմներ վարեց։

— Ասել է՝ մեր նախնիները կռվել են,—մտորմունքով ասաց Բաբիկը։

— Մեր ազգի բախտն այդպես է սկսվել, հենց մեր նախահայրը կռվով է հիմք դրել մեր ազգին,—ասաց Փառանձեմը՝ ուրախ, որ Բաբիկի միտքը գնաց դեպի պատմությունը և մոռանում է իր վիշտը։

— Հենց մի գլուխ բռնակալնե՛ր, բռնակալնե՛ր,—խոսեց դառնությամբ Բաբիկը,—գալիս են մեզ ստրկացնելու, Բայց լավ է, մերոնք էլ կուրծք են դնում և ոչնչացնում են թշնամուն։

— Հազկերտին էլ պիտի ոչնչացնել հենց Հայկ Նահապետի թշնամի Բելի պես,—մեջ մտավ Ներսիկը։

— Նրան էլ կոչնչացնենք,—ասաց Բաբիկը։

Փառանձեմը շարունակեց ոգելի։ Արա Գեղեցիկն ու Շամիրամը գրավեցին տղաների ուշադրությունը։ Փառանձեմը բացատրեց, որ թշնամին երբեմն էլ գեղեցիկ միջոցներով է ուզում ստրկացնել, Պետք է արիություն և առաքինություն ունենալ։

— Ո՛չ մի գեղեցիկ կին հայրենիք չարժի,—ասաց Փառանձեմը,—ո՛չ մի հարստություն, փառահեղ կյանք, ո՛չ մի պատիվ ու փառք։ Հայրենիքը ամեն բանից բարձր է, և նրա գինը չի չափվի ոչ մի աշխարհային գանձով։

Ներսիկը հանկարծ հեկեկաց։

— Ինչո՞ւ ես լալիս, մատա՛ղս,—հազիվ զսպելով իր արցունքները հարցրեց Փառանձեմը,—մի՛ լար, սիրունի՛կս, այս ամենը կարդում եմ, որ միտներդ պահեք, ինձ շմոռանաք, շմոռանաք մեր ազգը, մեր լեզուն։

— Բայց մի՞թե պիտի գնանք, ես չե՛մ ուզում գնալ, չե՛մ ուզում, հասկանո՞ւմ ես, չե՛մ ուզում,—բարձրաձայն լացեց Ներսիկը։

— Մի՛ լաց լինի, մատա՛ղ, կգաս, հո այնտեղ չե՞ս մնա,—ասաց Փառանձեմը և գրկեց Ներսիկին։

— Այնտեղ կմնանք, էլ ետ չե՛նք գա,—մղկտալով ասաց Ներսիկը:

Փառանձեմը թաղեց նրա դեմքը իր կրծքի մեջ և սկսեց օրորել նրան: Ներսիկը հեկեկում էր և ցնցվում: Փառանձեմի սիրտը ճմլվեց. հանկարծ հիշեց, թե ինչպես Ներսիկի երեխա ժամանակ նա այդպես գրկում էր նրան: Այն ժամանակ նա չէր հասկանում, թե ինչու էր լալիս: Բախտավոր լաց էր այն, իսկ հիմա՛...

Փառանձեմը նայեց Բաբիկին: Սա մռայլ, հոնքերը կիտած, նայում էր պատուհանից դուրս:

— Ի՞նչ է գլուխը մտել պարսկերե՛ն հա պարսկերե՛ն, պարսից զորական արվե՛ստ, պարսից պաշտոնյա՛,—վրդովված խոսեց նա:—Զգիտե՞ մեր նախնիների գործերը, անո՞ւն չունենք մենք, ա՞զգ չենք: Ի՞նչ է մտածում...

— Նա ուզում է մեզ հայրենադավ դարձնել,—շարունակեց Բաբիկը,—կայրվե՛մ կրակի վրա՝ չեմ մոռանա հայրենիքս:

— Հա՛, մատա՛ղ, հավատարիմ եղիր հայրենիքիդ,—շեշտով խոսեց Փառանձեմը:

— Սպարապետի՛ն կգնամ ծառայեմ: Նա մեր ազգի պաշտպանն է:

— Սպարապետը մե՛ծ հայրենասեր է, նրա՛ն ապավինեցեք,—ասաց Փառանձեմը,—նա իր որդուն բերել է տալիս պատերազմ:

— Երանի նրա որդուն,—ասաց Ներսիկը,—գնանք Պարսկաստան՝ կմտենեմ նրա զորագունդը:

— Զխոսեք այդ բաները ձեր հոր մոտ, ի սե՛ր աստծո, կրսպանի ձեզ:

— Թո՛ղ սպանի: Թող ինձ Սպարապետը զինվոր ընդունի, նրա որդու հետ լինեմ՝ թող հայրս ինձ սպանի:

— Մայրի՛կ,—հանկարծ վեր կացավ տեղից Բաբիկը,—մայրիկ, ի՞նչ է սրա միտքը, ուրանա՞լ հայրենիքը...

— Ա՛խ, Բաբի՛կ, մատաղ, մի՛ ասի, թող ես առաջ մեռնեմ՝ հետո այդ լինի,—ասաց Փառանձեմը:

— Ապա ինչո՞ւ է կատաղում, երբ Սպարապետի անունն ենք տալիս, ինչո՞ւ է նրան դեմ:

— Մարզպան է, վախենում է իր պաշտոնից,—բացատրեց Փառանձեմը:

— Իսկ Սպարապետի՛ն, Սպարապետի՛ն ինչու է ատում,— բարկացած շեշտեց Բաբիկը,—ի՛նչ է արել նրան Սպարապետը:

— Սպարապետը անձնազոհ մարդ է, նրան ո՞վ կարող է ատել, նա մեր հայրենիքի պաշտպանն է: Ծթե նրան ատում է ձեր հայրը, մեծ մեղք է գործում: Ա՛խ, աստված հասնի ինձ ու ձեզ: Խեղճ զավակներս...

Փառանձեմը տխուր նայեց իր որդիներին և գլուխն օրորեց:

Բայց գիշերն անցնում էր, հետևյալ օրը Բաբիկն ու Ներսիկը ճանապարհ կընկնեին: Հարկավոր էր, որ նրանք քնեն: Հոգատար մայրը դրա մասին էր մտածում:

— Է՛, պառկեցե՛ք, քնեցե՛ք, զավակնե՛րս,—ասաց նա, թեև նա կկամենար, որ վերջին գիշերը երկարեր մինչև հավիտյան, չգար սևումուժ տառավոտը:

— Ո՛չ, ո՛չ, մայրի՛կ, մենք չենք քնի,—մերժեց Ներսիկը և փարվեց մոր կրծքին:

Նա այդ գիշեր բուրբուլիս երեխայացել էր: Իսկ սա ավելի էր խոցում խեղճ մոր սիրտը: Իսկ Բաբիկը իր մտքերի հետ էր: Նա ինչ-որ վճիռներ էր գծում իր հոգու մեջ, պայքարի վճիռներ, որով և հիմիկվանից պատրաստվում էր դիմագրավել հորը:

— Չե՛մ գնա,—հայտնեց նա վճռական շեշտով:

Փառանձեմը վախեցած նայեց համառ տղային և անհանգիստ վեր կացավ տեղից: Ու մինչ Բաբիկը վրդովված ման էր գալիս՝ նա հետևելով նրան հորդորում էր, որ ետ կենա սուր վարմունքներից: Բայց նա գիտեր, որ հենց այդ ետ կենալն էր մեծ աղետը իր համար, որից սարսափում էր նա՝ բաժանվելը իր զավակներից:

Տանջալի գիշերը մոայլ թռչնի պես կախվել էր ամրոցի վրա, այն օթեանի վրա, ուր Փառանձեմը անձկությամբ սպասում էր իր զավակների և հոր ընդհարման:

Տղաները թմրեցին վերջապես և ընկնելով բարձերին հենց տեղնուտեղը քնեցին: Չվիկը ծածկեց նրանց, Փառանձեմի հետ միասին նստեցին նրանց գլխավերևը՝ հսկելու և վերջին անգամ դիտելու նրանց:

Փառանձեմը աչքը չէր հեռացնում զավակներից: Նայում էր նրանց և մեկ-մեկ միտը բերում նրանց երեխայությունը, մանկությունը: Հիշում էր իր երազները, որ նրանք կդառնան ուսյալ, իմաստասեր մարդիկ, կընթերցեն լավագույն մատենագիրներին, կճանապարհորդեն Աղեքսանդրիա, Հռոմ, Բյուզանդիա, կբանան

դպրոցներ, գրել կտան մատենագիրներին հայոց պատմութիւն, իրենք կգրեն, կնվիրվեն որևէ գիտութեան: Ամուսնու կոպտութիւններն ու բացահայտ սառնութիւնը նա տանում էր մինչև հիմա՝ այս երազներով օրորված: Հիմա այդ երազները ցնդում են: Նա պիտի ապրի անլույս, անհույս կյանքով, լքված, մենակ և արհամարհված: Արհամարհված այն ժամանակ, երբ նա ինքը ամենևին էլ չի կամեցել բռնակալի կինը լինել, խուսափել է: Եվ հիմա դուրս է գալիս, որ ինքը բեռ է այս տանը և արհամարհանքի է դատապարտված իր արհամարհանքին արժանացած ամուսնու կողմից:

Փառանձեմը լցվեց և լաց եղավ դառնագին: Զվիկը նոր միայն սիրտ արեց ինքը ևս ձայնակցելու իր տիկնոջը: Նա սկսեց հեկեկալ: Այսպես դեռ երկար նրանք լաց էին լինում ինչպես գերեզմանի վրա, մինչև թմրեց նրանց վիշտը, և սրտները մի փոքր թեթևացան:

Այնժամ Փառանձեմը կրկին բաց արեց խորենացու գիրքը և սկսեց կիսաձայն կարդալ: Նա կարդում էր աղոթքի նման, ինչպես հիվանդների գլխին: Բայց գիրքը իր դյուցազներգական նյութով և բարձր հոգեկան թռիչքով այնքան համակեց նրան, որ նա ըսկըսեց ավելի բարձրաձայն ոգել: Կարծես նա պայքար էր մղում չարի դեմ, որ հարձակվել էր նրա վրա՝ բռնակալ մագիլներով խեղդելու նրա ոգին: Նա կարդալով կռիվ էր մղում նաև իր հոգեկան թուլացման դեմ ու ճիգ էր անում հաղթելու նաև ինքն իրեն: Եվ ահա բարձրաձայն ոգումը նրան քաջալերեց, նոր ուժ տվեց դիմագրավելու մեծ նեղութեանը: Նա զգաց, որ ինքը ևս պարտավոր է մասնակցել այն մեծ պատերազմին, որ ահա մոռնում է հեռու հորիզոններում և շուտով կգա կճայթի իր երկրի վրա: Հետքզնտե նա հասկացավ, որ իր պայքարն ամուսնու հետ միայն ընտանեկան գոտութիւն չէ, այլ դրա վրա բարձրանում է այն համարտութեան ոգին, որ ահա տոգորել է ողջ երկիրը: Փառանձեմը պարզ տեսավ, որ ինքը ևս հայրենիքի պաշտպանութեան ճանապարհն է բռնում, որ իր զավակները ևս նույն տեղն են գրնում: Նա մտածեց, որ ահա Հայաստանից ճանապարհ են ընկնում նաև մյուս պաշտպաններ՝ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորութեամբ: Մտածեց, որ երբ լուրեր էին գալիս, թե ողջ երկիրը վեր է կացել բռնակալութեան դեմ և պատրաստ է արյուն թափել, բայց պաշտպանել հայրենիքը, չկորցնել աղատութիւնը՝ դա վերաբերում է նաև իրեն և իր որդիներին:

Փառանձեմը բարձր կարդաց վերջին խոսքերը պատմության և ապա խաչակնքելով իր քնած զավակներին՝ ասաց.

— Է՛, դուք է՛լ գնացեք ուխտյալ զինվոր. աստված այդպես էր կամեցել:

Չվիկը կրկին հեկեկաց և ընկավ քնած տղաների ոտները:

Բայց այդ պահից հետո Փառանձեմը կերպարանափոխվեց: Նրա դալուկ դեմքը լրջացավ և կրկին լցվեց այն մշտական հպարտությամբ, որով նա համակում էր ամենքին: Լուսացավ: Նրա հոգեկան գիշերը, ինչպես և ամբողջը շրջապատող մութը փարատվեց, և առավոտը նայեց օտար, նորեկի աչքերով: Եվ այն վաղվան օրը, որ Փառանձեմի համար պիտի դար իբրև սևումուժ օր՝ եկավ հանգիստ, համակերպ մի զգացումով: Փառանձեմը նոր կարոտով նայեց անդորր շնչող իր զավակներին: Նրանք այժմ նոր լույսով պսակվեցին սիրասուն մոր աչքերին: Այլևս ոչ միայն իր զավակները, այլ զավակները այն աղգի, որ այս պահիս զինվոր են գրվում: Հիմա այլ սիրով սիրեց նրանց զինվորագրված մայրը և թեթևությամբ զգաց: Եվ երբ նրանք զարթնեցին, Փառանձեմը խոնարհվեց և նրանց համբուրեց իբրև մարտիկների, որ ահա վեր կենան, կգնան մարտ՝ մեռնելու կամ ազատագրելու իրենց ժողովուրդը:

— Լավ՝ հանգստացա՞ք, — հարցրեց Փառանձեմը զսպված հոգատարությամբ:

— Իսկ դու չե՞ս քնել, — հանդիմանեց Բաբիկը:

— Ես հանգստացել եմ, մատաղս, իմ մասին մի՛ հոգա:

— Ինչո՞ւ չպիտի հոգամ, — առարկեց Բաբիկը, — հիմիկվանից դենը մեր հոգսը դո՞ւ ես:

— Է՛, Բաբիկ, — հառաչեց Փառանձեմը, — մեր հոգսը մեծ է և ինձանից մեծ բյուր-հազար անգամ: Ողջ ազգն է հոգսի մեջ:

— Ճշմարիտ է, — ասաց Ներսիկը, որ զարթնել էր, բայց աչքերը խուփ մտածում էր, — մենք հիմա պիտի կռվենք մեր աղգի փրկության համար:

Բաբիկը, սակայն, համառ մտածում էր իր վիճակի մասին: Նա չէր կարողանում վճիռ ընդունել մորից բաժանվելու: Նրա մեջ կռվում էին հակամարտ ուժերը:

Նախաճաշ բերին, սակայն ոչ ոք մոտ չեկավ: Փառանձեմը խնդրեց տղաներին, որ ուտեն. բայց նրանք հազիվ ճաշակեցին: Հուզմունքը խլացրել էր քաղցը:

Բակում աշխույժ էր: Սպասավորները կրում, կապում, մեջ էին բերում խուրջիներ, արկղներ: Ճանապարհի խոհարարը՝ մր-ռայադեմ շոր մի արարած, բարկացած կարգադրում էր: Ճանապարհի խոհանոցը ողջ գիշեր կազմվում էր և դեռ պատրաստ չէր: Հանդերձապետը դասավորում ու կապում էր հագուստները, ուրիշները դնում էին բժշկական դարմանները, ջրի սրվակները, անկողնու մորթիներ, վրաններ: Այդ բոլորը բեռնվում էր ջորիների մեջքին: Շուտով սալահատակած բակում կարկուտեցին նժույգ-ները: Եկավ սենեկապետը և հայտնեց, որ մարզպանը հրամայեց Բաբիկին ու Ներսիկին հագնվել, դուրս գալ բակը: Ներսիկը հե-կեկաց, իսկ Բաբիկը ասաց, որ չի գնալու: Սենեկապետը շոր նա-յեց նրան և ասաց, որ վատ կլինի վերջը, մարզպանը զայրացած է, թող հագնվեն: Նա գնաց և շահայտնեց այս մասին Վասակին: Սակայն երբ տղաները ուշացան, Վասակը եկավ Փառանձեմի օթևանը: Սենեկապետը հետևեց նրան:

— Ի՞նչ է, պահում ես, որ վա՞նք ուղարկես. ինչո՞ւ չեն գա-լիս,— դիմեց նա Փառանձեմին:

— Նրանք կգան,— ասաց Փառանձեմը՝ առանց նայելու Վա-սակին:

— Բայց ինչո՞ւ հագնված չեն,— խոժոռ աչքերով հարցրեց Վասակը և դարձավ սենեկապետին.— զգեստները բե՞ր:

Սենեկապետը գնաց: Տիրեց ծանր լռություն, որ թվում էր արձիճի պես նստեց նրանց կրծքին: Վասակը շատ բան ուներ ասելու, ինչպես և Փառանձեմը, բայց խոսք չէին գտնում ասելու: Սենեկապետն ուշանում էր:

— Ինչո՞ւ են սրանք հակառակում,— հարցրեց Վասակը Փա-ռանձեմին, առանց նայելու նրան:

— Չեն ուզում գնալ Պարսկաստան,— պատասխանեց Փա-ռանձեմը պարզ ու սառն:

— Դե՞հ ես սովորեցրել նրանց, որ դիմադարձ կանգնեն ինձ, — ասաց Վասակը:

— Ես ի՞նչ սովորեցնեմ նրանց: Նրանք հիմա ամեն բան հասկանում են:

— Որ չպիտի գնալ Պարսկաստա՞ն...

— Գնալ՝ չգնալ...

Վասակը հազիվ պահեց իրեն և կրկին հարցրեց.

— Իսկ ինչո՞ւ են նրանք ինձ դեմ...

— Դու ավելի լավ կիմանաս,—ասաց Փառանձեմը և դեմքը բարձրացրեց Վասակի հայացքի հանդիման, նայեց ուղիղ նրա աչքերին:

— Ի՞նչ եմ իմանում ես...—սպառնալի հարցրեց Վասակը:

— Քո զավակներն են, ինչ որ մտցրել ես նրանց հոգու մեջ, այն էլ տեսնում ես նրանց մեջ:

— Ե՞ս եմ մտցրել նրանց հոգու մեջ, որ իմ առաջ նրանք հիշեն այն սրիկայի անունը...

— Ո՞վ է այդ սրիկան,—ծառացավ զայրացած Փառանձեմը, սուր նայելով ամուսնուն:

— Քո այդ Սպարապետ ասած արարածը...

— Սպարապետն ազգի պաշտպան է,—ասաց Փառանձեմը,— ինչպե՞ս է լեզուդ դառնում...

Դեռ չէր վերջացրել Փառանձեմը, որ Վասակի հարվածը վայր գցեց նրան: Պալատական ու իշխանական շրջանների ատյաններում վայելուչ ու կիրթ խոսող, վարվող մարզպանը իր տան անկյուններում ցույց էր տալիս իր լեռնական, բռնակալ, վայրի և անզուսպ կատաղի բնույթը: Փառանձեմն ընկավ դեմքն արյունած: Հպարտ կինը ոչ մի ծպտուն չհանեց: Զարմանալի հանգիստ պահեցին իրենց Բաբիկն ու Ներսիկը: Իսկ Զվիկն ու սենեկապետը, որ վարժ էին նման տեսարանների, առաջինը տխուր նայեց Վասակին, իսկ երկրորդը աչքերը հատակին՝ սպասում էր, որ ավարտվի «խրատումը»:

— Հագցրե՛ք սրանց և դո՛ւրս բերեք բակը,—հրամայեց Վասակը և դուրս գնաց:

Բակում հավաքվել էին ամրոցի բնակիչները օգնելու, ծառայելու և դիտելու: Վասակը մի հայացք նետեց բռնատար ձիերին, ջորիներին ու նժույգներին և դարձավ դեպի Փառանձեմի օթեանը:

— Ո՞ւր են Բաբիկն ու Ներսիկը, թող շտապեն:

Սենեկապետը եկավ և հայտնեց, որ չեն գալիս:

Վասակը աչքով արեց Վռամին, որ աչքը նրան՝ հրամանի էր սպասում:

Վռամը մտրակը խրեց գոտկի մեջ և սլացավ դեպի Փառանձեմի օթեանը:

— Հագե՛ք շորերդ,—հրամայեց նա Բաբիկին ու Ներսիկին:

— Գնա՛, չենք գալիս,—գոչեց Բաբիկը:

—Հագի՛ր, Բաբիկ,—ասաց տխուր ու մեղմ Փառանձեմը,—
Ներսի՛կ, հագի՛ր:

— Մայրիկ, շե՛մ ուզում, շե՛մ ուզում, հասկանո՞ւմ ես, շե՛մ
ուզում,—հեծկլտաց Ներսիկը և վազեց գրկեց մորը:

Փառանձեմը հանգիստ ձայնով համոզեց նրան, որ հագնվի:

— Հագնվի՛ր, հագնվի՛ր, Բաբիկ:

— Մայրի՛կ...—լացակումեց վերջապես կարծր՝ Բաբիկը:

— Գնացե՛ք, զավակներս, դուք այսօրվանից զինվորյալ եք
ազգի,—հորդորեց մայրը հազիվ զսպելով արցունքը և օգնեց սե-
նեկապետի բերած զգեստները հագնել:

Բաբիկը հագավ: Ներսիկը հետևեց նրան: Նրանք նոր հա-
գուստներ հագած՝ կանգնեցին Փառանձեմի առաջ: Թշվառ մայրը
ոտից գլուխ նայեց նրանց, նայեց անհուն կարոտով, մեծ գորո-
վանքով և ափսոսի մի այնպիսի վշտով, որ միայն այն էակը կա-
րող է արտահայտել, որ գիտե, թե վերջին հայացքն է գցում իր
ամենաթանկ հարազատների վրա և շուտով, մի քանի րոպե անց,
նրանք հավիտյան կանհետանան: Նա գրկեց նրանց միասին, սեղ-
մեց կրծքին, խուլ հառաչեց և ջերմ համբուրեց: Բաբիկն ու Ներ-
սիկը փարվեցին մորը և սկսեցին կարոտով համբուրել նրան: Հե-
տո նրանք համբուրվեցին Զվիկի հետ, որ լաց էր լինում: Փառան-
ձեմը ժպտաց նրանց և ձեռքերը բռնած դուրս տարավ: Այստեղ
նա հպարտ ու խիստ նայեց բակում հավաքվածներին, առանց մի
հայացք նետելու իր ամուսնուն: Վռամը ձեռքը գցեց հեռացող
տղաների մեջքներին, որ առաջ մղի նրանց:

— Թո՛ղ, ձե՛ռքդ,—խփեց նրա ձեռքին Բաբիկը:

Նա իջավ, մոտեցավ իր նժույգին: Նայեց նրան, նայեց շուր-
ջը, նայեց մորը և ասաց մռայլ ու տխուր.

— Մնաք բարյավ...

— Գնաս բարով, ճանապարհդ ի բարի՛ն,—ասացին կանգ-
նածները:

Նժույգներն անհանգստացան: Վասակը բարձրացավ պա-
տըշգամբ, մոտեցավ Փառանձեմին և բռնեց նրա ձեռը.

— Հանգի՛ստ եղիր, նրանք կվերադառնա՛ն:

Փառանձեմը չպատասխանեց:

— Դե՛, մնա՛ս բարյավ,—ասաց նա:

— Գնաս բարյա՛վ,—հազիվ լսելի շշնջաց Փառանձեմը:

Վասակը փաթաթվեց, համբուրեց նրան և արագ իջավ պատըշգամբից:

Նժույգները զգալով բաց դարբասի շունչը՝ սրընթաց դուրս թռան:

Քարավանը հեռացավ և շուտով ընկղմեց անդունդը:

Դեպի Պարսկաստան...

* * *

Երկարածիգ քարավանը, որ բաղկացած էր հայ նախարարներից, նրանց թիկնապահներից, սպասավորներից, շարժվում էր Պարսկաստանի տխուր անապատներով դեպի Նյուշապուհ: Քարավանի մեջ էին Վասակ Սյունին, Վարդան Մամիկոնյանը, Ներշապուհ Արծրունին, Վահան Ամատունին, Արտակ Ռշտունին, Գադիշո Խորխոռունին, Մոկաց Արտակը, Ապահունյաց Մանեճը, Անձևացյաց Շմավոնը:

Ճանապարհի ձանձրույթն ու հոգնությունը հոգեկան խռովքի հետ միասին դժվարացնում, դառնացնում էին գնացքը:

Վասակը գնում էր մեկուսի, ջանալով ոչ ստեպ հանդիպել Վարդանին: Նա սիրով մոտ էր թողնում մյուս նախարարներին և սկսում շատ զգույշ գայթակղել նրանց: Նա մտալ էր ներկայացնում Հազկերտի տեսակցությունը և հույս չէր թողնում որևէ մեղմուցման: Նա խտացնում էր առանց այն էլ իրոք սպառնալի վիճակի խստությունը և աննկատելի սարսափ էր գցում նախարարների մեջ:

Վասակը գնում էր քարավանի առջևից: Նա իր խոհանոցային և այլ սպասարկման գրաստները թողել էր հետևում, մյուս նախարարների նույն գրաստների հետ, բայց մի թեթև սպասարկման գրաստ գնում էր նրան մոտիկ տարածությունից՝ անմիջական պետքերի համար: Բարիկը ու Ներսիկը գնում էին նրա հետևից: Նրանք հոգնած տեսք ունեին, այրվել էին արևից և քամուց: Այստեղ, ճանապարհին շատ բաներ գրավում էին նրանց ուշադրությունը, և նրանք հետաքրքիր աչքերով նայում էին, իրար աչքով անում: Բայց ամենից շատ նրանք ետ-ետ էին նայում խիստ ուշադիր: Նրանց գրավում էր Վարդան Մամիկոնյանը, որ առանց դիրքի ու աստիճանի՝ հետևում էր Վասակին՝ խառն մյուս նախարարների հետ: Նա մերթ առաջ էր ընկնում, մերթ հավա-

սարվում նրանց և միշտ իրեն պահում էր պարզ ու հասարակ, հակառակ Վասակի, որ ամենուրեք դիրք էր պահում և հրամայական խոսքերով հասկացնում իր մարդպանական աստիճանը: Բաբիկըն ու Ներսիկը որսում էին Վարդանի ամեն մի շարժումը: Զանում էին լսել նրա ամեն մի խոսքը: Վարդանը դառել էր ներանց պաշտամունքի կուռքը: Նրանք մոռանում էին իրենց վիճակը և կարողացան դիմանալ մորից անջատվելու վշտին՝ շրնորհիվ Վարդանին մերձ լինելուն: Այնքան ամիսների ցնորքը՝ տեսնել հայոց Սպարապետին՝ ահա իրականացել էր: Եվ այդ երջանկությունը տևում էր ամբողջ շաբաթների ծիշտ է, Վասակը խստագույնս հրամայել էր նրանց շմոտենալ նախարարներին, շրխոսել նրանց հետ, ինչպես որ նույն հրամանը տվել էր Վռամին ու այլ թիկնապահների, որ հսկեն Բաբիկին ու Ներսիկին այս բանում: Սակայն սրանք առիթը գտնում էին Վարդանին ավելի մոտ ձիավարելու և լսելու նրա խոսակցությունը: Երբեմն հաջողվում էր որսալ Վարդանի խոսքերը, երբ իրենք մոտ էին լինում նրան, իսկ երբ հեռավորությունը կտրում էր Վարդանի խոսքի թելը, ներանք վշտանում էին: Վասակի հսկողությունը ճնշում, զայրացնում էր պատանիներին: Նրանք իրենց զգում էին կալանավորների պես, մանավանդ որ այնպիսի մի էակ, ինչպես Սպարապետն էր, դառել էր խիստ արգելքի հրապույր: Նրանք անիծում էին իրենց բախտը, որ չէին կարողանում լիովին վայելել մեծ մարդու ներկայությունը, թերևս և ծանոթությունը, որի մասին երազում էին, բայց ահա դա էլ դառել էր անհասանելի մի բան:

Քարավանը գնում էր Նյուշապուհ, և ճանապարհը քանի գրնում անհրապույր էր դառնում: Աջակողմը շարունակ իր գորշ ու լայնշի թաթերն էր մեկնում մեծ իրանյան անապատը: Երբեմն ավազի մրրիկը խորշակի շունչը փչելով սկսում էր իր կոծապարը:

Տխրում էր Վարդանը: Քանի՜-քանի՜ անգամ նա ճանապարհ է ընկել դեպի Ապար աշխարհը, շտապել այնտեղ կովելու քուշանների դեմ՝ Հազկերտի և դեռ նրա նախորդի համար: Գոնե առաջները մի նպատակ կար, գոնե այն ժամանակ տերութուն էր պաշտպանում նա, ծառայում էր պարսիկներին՝ իր այրենիքի որոշ ազատությունը պաշտպանելու «վարձատրությամբ»... Ի՞նչ ստացվեց այդ բարեխիղճ ծառայությունից: Ահա այս երկար, անվերջ, ձանձրալի և անփառունակ երթը դեպի ատյան: Ատյան, դատ...

ինչի՞ համար: Որ նա պաշտպանում է իր հայրենի՞քը, ազատու-
թյունը...

Ահա իր դիմաց, իրենից առաջ ընթանում է «մարզպանը
Հայոց աշխարհի»... ջերմեռանդ պաշտոնյան Հազկերտի... Որ չի
կամենում զոհել մի ոսկի իր զարդերից ի սեր հայրենիքի ազա-
տության: Ի՞նչ է մտածում նա. ի՞նչ պիտի ձեռնարկի նա արքու-
նիքում: Եթե դեպքը բերի, մի՞թե նա չպիտի զոհի իր մարզպա-
նական իշխանությունը հայրենիքի բարօրության համար:

Ո՞վ գիտե...

Գարնան արևը այրում էր, ծարավ էր բերում օրվա տապը
և քոռն: Գաղիշոն առաջ էր ընկել և խոսում էր Վասակի հետ, իսկ
մյուս նախարարները նիրհում էին իրենց նժույգների վրա: Վար-
դանը նայում էր տխրատեսիլ անապատին և մտածում իր անելիք-
ների մասին: Երբեմն նա հայացքը գցում էր Բաբիկի ու Ներսիկի
վրա: Նա չէր հարցրել, բայց գլխի էր ընկնում, որ Վասակը նրանց
տանում է կամ արքունիքի ծառայության, կամ պարսկական կըր-
թության:

— Եթե նրա հետ խոսեիր, ի՞նչ կհարցնեիր,—հարցրեց Ներ-
սիկը Բաբիկին:

— Կհարցնեի նրա դեմքի սպիի մասին: Տեսնես ո՞ր կռվումն
է վիրավորվել:

— Ինչ էլ երկա՞ր է,—ասաց Ներսիկը և ետ նայեց:—Նայի՛ր:
Բաբիկը ետ նայեց, և նրա հայացքը հանդիպեց Վարդանի
հայացքին: Բաբիկը խիստ ու խոր նայեց Վարդանին. այսինքն՝
մի կարծիր թե ես կռվել չեմ իմանում. ես քո հեծյալներից պա-
կաս չեմ լինի, երբ կռվն սկսվի:

Վարդանը նայեց, զգաց այդ հայացքը, բայց Բաբիկի մըտ-
քերն ընդունեց իբրև հակառակ զգացմունքի ցուրբ: Նա տհաճու-
թյամբ աչքերը շրջեց Ներսիկի վրա: Սա կոտրած ժպիտով, ամոթ-
խած նայեց և աչքերը կախեց:

«Փոքրն ավելի հեղահամբույր է, քան մեծը»,—մտածեց Վար-
դանը և սկսեց մտածել իր որդու մասին:

Բայց քանի գնում էին առաջ, քանի այսպիսի հայացքի հան-
դիպումներ էին տեղի ունենում՝ այնքան Վարդանը վարժվում էր
պատանիներին: Նա հիմա ավելի խղճում էր նրանց, քան քամա-
հըրում՝ իբրև պաշտոնի գնացողների:

Վասակը Գաղիշոյի հետ ճանապարհին երկար-բարակ վեր-

դիր անելով իրենց վիճակը, գուշակելով արքունիքում պատահելիքն ու գալիքը՝ հնարներ էին մտածում շոր դուրս գալու այս դեպքից:

— Կարող է արքան բռնի ուրացումը հրամայել,—ասաց մի օր Վասակը:

— Արդեն իսկ պիտի հրամայի,—քմծիծաղով ասաց Գաղիշոն՝ իբրև մի բանի մասին, որ անխախտ անշուշտ պիտի կատարվեր:

Վասակը ետ նայեց. Վարդանը նույնպես խոսում էր նախարարների հետ և կարծես նույնպես զգուշանալով: Երևի նա էլ էր մտահոգվել գալիքով և հնարներ էր որոնում:

— Մեր ուրացումը կլինի,—ասաց Վասակը,—դու ինձ խոսք ես տվել,—նա նայեց փորձիչ աչքերով Գաղիշոյին,—կուրանան Գյուտը և թերևս մի երկու հոգի բանակում: Երկրում կան պատրաստ և ուրիշները: Բայց սրա՞նք, սրա՞նք, այս տարոնացի՞ն, այն մորթը դուրս տված աղվճ՞սը...

Ակնարկը Վահան Ամատունին էր*:

Գաղիշոն ժպտաց.

— Հիմա այլևս արժեք չունի, թե ո՞վ կդիմադրի: Հիմա մենք այլևս նախարարներ չենք, քանի որ ժողովուրդ և երկիր չունենք: Մենք նոր պիտի ստանանք դրանք, եթե ուրանանք:

— Ոչ, մենք արժեք ենք դեռ,—առարկեց Վասակը,—մենք պետք է երկրին տանք օրինակը, և հայերը մե՛ր խոսքով ավելի հեշտ կգիշեն, քան պարսիկների: Մենք արժեք ենք և կարող ենք շատ բարձր արժեք դառնալ, եթե խելացի լինենք: Ժաման է բարի և հաջող...

— Ես սպասում եմ երկպառակության,—ասաց Գաղիշոն:

— Ես ևս, և դա ավելի կբարձրացնի մեր կուսակիցներին,—ասաց Վասակը՝ նենգավոր աչքերը ցոլացնելով ագահ և ուրախ:

Գաղիշոյին մի տեսակ անախորժ եկավ գիշատիչ զազանի այդ սառը ժպիտը Վասակի աչքերում: Այդ աչքերի մեջ նա տեսավ տիրակալի, իշխանության ձգտողի, եսական երջանկության հետեւից վազողի խանդավառությունը, դավաճանության սաղմերը... Դավաճանություն հենց իրեն՝ Գաղիշոյին:

Վասակը շուշացավ Գաղիշոյի մեջ ուժեղացնելու այդ կասկածը: Նա ասաց.

— Մեր կշիռը կբարձրանա Դենշապուհի և մյուս աղբերի կող-

քին, կբարձրանա նաև այս «հերոսների» մոտ։ Հաղկերտը մեզ կտա ավելի բարձր իշխանություն։ Կարծում ես մեզ կանչելով մեր վիճակը վատթարացա՞վ։ Ոչ... Մենք հիմա կարող ենք ամենահանդուգն բաների ձգտել։ Ժաման է պատեհ, Գաղիշո՝ սիրելի։ Դու հավատարիմ ես։

— Հավատարիմ եմ,—պատասխանեց Գաղիշոն՝ հասկանալով, որ նման հանդիսավոր հարցմունքներին միշտ Վասակը որևէ անցք բաց էր անում իր հոգեկան աշխարհից։—Հավատարիմ եմ, ասա՛։

— Եթե հավատարիմ ես՝ դե ուրեմն լսիր. բարձր իշխանությունը, որի մասին խոսեցիք մի օր Այրարատյան դաշտում, այժմ ահա գալիս է իր ոտով ինձ ու քեզ։ Եթե ունենք խելահասություն—չեմ ասում գութ—եթե ունենք տերունական մարդու անվրդով սիրտ, ահա օրն հասնում է։ Օ՛ն, դեպի գործ։

— Ի՞նչ պիտի անենք...

— Ուրացման համաձայնությունը տանք ես ու դու՝ դեռ Հաղկերտը մեզ հրամանը չտված։

— Իսկ նախարարները ի՞նչ կասեն...

— Դա կանենք գաղտնի, Միհրնեբրսեհի մոտ...

Գաղիշոն քմծիծաղ տվեց.

— Դա կունենա՞ արժեք... Չեմ հասկանում...

— Կունենա արժեք,—ասաց Վասակը,—Սպարապետը պետք է դիմադրի Հաղկերտին։ Զուր չտվեց հրահանգը՝ կազմել տերունական զորքը։ Երկրի ապստամբությունը պատրա՞ստ է, իշխա՛ն։ Միհրնեբրսեհը կստանա դրա լուրը։ Բայց նա չի կամենա պատերազմ։ Նրա համար շատ ավելի ձեռնտու է հայերի խաղաղ ուրացումը մեր ձեռքով։ Մենք մեծ արժեք ենք, սրանում ամենևին մի կասկածի...

— Ապրենք՝ տեսնենք...

Բաբիկն աչքով արեց ներսիկին, որ ուշադրությամբ լսի, Սպարապետը խոսում է։

Վարդանը վերջացնում էր, ըստ երևույթին, իր խոսքը։ Պատանիները լսեցին.

— Մենք չենք անի՝ ժողովուրդը կանի։ Սա աշխարհի գործ է, իշխանություն չէ։ Տերունական զորքը և ժողովրդական գնդերը կանեն։

— Բայց ժողովուրդը առանց մեզ գործ չի տեսնի,— առարկեց Վահան Ամատունին։

— Է՛հ, Հազարապետ,— ծիծաղեց Վարդանը,— մահը հանձն առնողը միշտ գործ կտեսնի։ Խանգարողը կյանքի երկյուղն է։ Հուսա՛. Գնունին և մյուսները շնորհունակ զորավարներ են։

— Տա՛ աստված, տա՛ աստված,— բարեմաղթեց ժերունի Հազարապետը գլուխն օրորելով։

Եվ պատահմամբ նայեց Բաբիկին և Ներսիկին։

— Ո՛ւր է տանում սրանց,— հարցրեց Հազարապետը։

Վարդանը կիսաժպիտ նայեց Հազարապետին։

Բաբիկը շատ սպասեց, որ Վարդանը մի խոսք ասի իրենց մասին, բայց սա լռեց։

— Շատ է մտախոհ,— ասաց Հազարապետը ակնարկելով Վասակին,— մտահոգ է իր պաշտոնի համար, եթե ոչ՝ կյանքը մի կերպ կազատի։

— Պաշտո՛նը պիտի գցի դրան,— նկատեց Վարդանը բազմանշանակ և հառաչեց։

— Է՛, սո՛ւտ է...— ասաց Հազարապետը։

Երբ քարավանը մոտեցավ Նյուշապուհ քաղաքին, Վասակը սուրհանդակ ուղարկեց Միհրնեբոսին հաղորդելու, որ ժամանում են մարդպանը և հայ նախարարները։ Նա պատրաստվում էր շքեղ երթով մտնել Նյուշապուհ, Հազկերտի արքունիքը։ Վաղուց օրինականացած սովորույթ էր, որ երբ հայոց այրուծին հայ նախարարների գլխավորությամբ Հայաստանից ժամանում էր պարսից մայրաքաղաքը կամ թագավորանիստ որևէ բնակավայր, թագավորը նրանց ընդառաջ մարդ էր ուղարկում և հարցնում էր Հայոց աշխարհի ողջությունն ու խաղաղությունը։ Գնդի հանդեսը ինքն էր անձամբ դիտում։ Եվ առաջ, քան պատերազմն սկսվելը, հայոց գնդի Պարսկաստան գալու առթիվ մեծ շնորհակալություն էր հայտնում և իր պալատականների ու մեծամեծների մոտ գովաբանում էր նրանց և հիշում էր եկածների նախնիների գործերը և հականե անվանե մարդկանց քաջությունները պատմում էր նրանց⁵⁰։

Վասակը հույս ուներ և ամենևին չէր կասկածում, որ նույն ընդունելությունը կլինի նաև այս անգամ։ Նա համոզված էր, որ

Գյուտն ու Կողակը այնքան շտկած կլինին իր գործը, որ գոնե իրեն Միհրնեբրսհը պատշաճ ընդունելություն ցույց կտա, եթե չի կամենա մյուս նախարարների հանդեպ սիրալիր լինել:

Քաղաքամերձ մի տեղում Վասակը կանգ առավ, սպասեց, որ բոլոր նախարարները հավաքվեն և դիմեց Վարդանին.

— Սպասենք, մինչև սուրհանդակը լուր բերի ընդունելության մասին:

— Մեզ չեն ընդունի հին կարգով,—ասաց Վարդանը,—մենք նրանց համար այլևս նախարարներ չենք, այլ հասարակ մարդիկ:

Վասակը, հազիվ պահելով շարության զգացմունքը, սառը լըռությամբ երեսը դարձրեց մի կողմ: Վարդանը հասկացավ այդ շարությունը և ասաց.

— Ասված է կոչի հրամանի մեջ. «Սյունյաց տոհմից Վասակ անուն, Մամիկոնյան տոհմից Վարդան անուն...», մյուսներն էլ մեզ նման... Մարդը մեզ արդեն զրկել է նախարարությունից և տոհմերս է հիշում...

— Եվ մենք պետք է ո՞րս պահենք դրա համար արքայի դեմ... —հարցրեց թթու արտահայտությամբ Վասակը:

— Տեր մարզպան, թողություն արա ինձ, բայց ես հույս չունեմ, թե մենք այսօր կարող ենք ստիպել արքային մեզ շքեղ ընդունելություն ցույց տալ... ոխ չպահելով:

— Մեր բռնած դիրքը կստիպի Միհրնեբրսհին վճարել մեզ հարկուպատշաճ պատիվը,—համռոտեց Վասակը:

— Երանի հուսացելոց... Այն ժամանակ սպասենք այստեղ մի ամիս...—հեգնեց Վարդանը և իջավ նժույգից:

Նրան հետևեցին մյուս նախարարները: Վարդանը նստեց մի քարի վրա և նժույգի սանձը հանձնեց Արծվիին: Վասակը շէր իջնում: Նա նվաստություն էր համարում դա: Բայց երբ սուրհանդակը ուղացավ, նա հրամայեց սպասավորներին, որ նստելու տեղ հարդարեն իր համար: Սրանք մի շքեղ գորգ փռեցին ճանապարհից դուրս ավազի վրա, բարձր գրին վրան: Վասակն իջավ և զրնաց նստեց գորգին: Նա հրավիրեց բոլոր իշխաններին նստել իր մոտ գորգին: Հազարապետը և Գաղիշոն գնացին, նրանց հետևեցին և մյուս իշխանները, բացի Վարդանից և Արտակից:

— Տե՛ր Մամիկոնեից, տե՛ր Մովսեց, հրամայեցեք,—հրավիրեց Վասակը՝ ցույց տալով իր կողքին բարձր:

— Շնորհապարտ եմ, տեր մարզպան,—հրաժարվեց Վարդանը,—ես այսպես էլ հանգիստ եմ:

Սուրհանդակը չէր երևում: Մինչև Միհրնբերսեհի ապարանքը հազիվ լիներ մի չորս-հինգ փարսախ, և սուրհանդակի նժույզը կարող էր շատ արագ վերադառնալ: Վարդանը համբերությամբ սպասում էր՝ ամենևին հույս չունենալով, թե ընդունելություն է լինելու Անհամբեր և անհանգիստ էր Վասակը, որ պարզ նկատում էր, թե Վարդանը ճիշտ էր գուշակել: Նա տեսնում էր, որ ժամանակն անցավ, և ոչ մի սուրհանդակ չկա:

— Իսկ սուրհանդակն ինչու է ուշանում...

— Հյուրընկալե՞ր են որոնում...—ծիծաղեց Արտակը:

— Իբրե՛ք թե ճշմարիտ չէ...—քմծիծաղ տվեց Վարդանը:

Դիմացը ծխում էր քաղաքը: Երևում էին մարդկային կերպարանքներ, հեծյալներ էին ելումուտ անում քաղաքադռնից, գալիս քարավանի մոտով նայում նրանց, անցնում, բայց ոչ ոք չէր մոտենում:

— Գնա՛նք, տե՛ր մարզպան,—ասաց Հազարապետը հեզնական թույնը ձայնի մեջ,—մեզ ոչ ոք չի դիմավորելու:

— Սպասենք սուրհանդակին...—խուլ ու զայրացած ասաց Վասակը:

Սուրհանդակն եկավ՝ նժույզը փրփրած:

— Ինչո՞ւ ուշացար, ավանակի՛ գլուխ,—հարձակվեց նրա վերա Վասակը:

Սուրհանդակը չշփոթվեց: Նա միայն թեքով սրբեց քրտինքն ու ասաց.

— Միհրնբերսեհի դռանը ինձ ետ տվին, տեր մարզպան...

— Զհայտնեցի՞ր, թե ով է գալիս,—ընդհատեց նրան Վասակը:

— Ցավն այն է, որ հայտնեցի, տեր մարզպան... Բայց չլսեցին... Ասացին՝ գիտենք, թե ով է գալիս, ե՛տ գնա...

— Ինքնագլո՞ւխ ասացին, ովքե՞ր էին այդ ասողները:

— Դռան պահակները... Ես պնդեցի, որ իմաց տան արարողապետին: Արարողապետն եկավ և ասաց՝ Հազարապետը չի հրամայել ընդառաջ գնալ, թող մտնեն քաղաք:

Վարդանը վեր թռավ ու նստեց նժույզը: Նա զայրույթի շեշտով ասաց.

— Վե՛ր կացեք, տյա՛րք... Քանի շուտ ընկնենք պատիվների հետևից, այնքան վատ կանպատվեն միզ...

Նախարարները վեր կացան: Վեր կացավ նաև կոտորված Վասակը:

— Եվ ինչնե՞րի՞ս է պետք պարսիկների պատիվն ու հյուրընկալութունը,— խոսեց Վարդանը դառն զայրույթով,— հարսանի՞ք ենք գալիս, թե՞ խնամախոս: Չէ՞ որ մեզ կանչել են դատի, ոչ թե մեծարանքի:

— Բայց կա պատշաճավորութուն,— առարկեց Վասակը:

— Անասունը չգիտե պատշաճավորութուն... Անասունը մի բան գիտե միայն, որ կերը կոխես երախը...

Վասակին խիստ անդուրեկան էին Վարդանի անարգական խոսքերը իր մեծարանքի առարկա պարսից արքունիքի հասցեին. բայց ժամը տարածամ էր, և նա կուլ տվեց: Եվ նա կրկին դարձավ սուրհանդակին.

— Բայց դու շասացիր, թե ինչո՞ւ ուշացար:

— Տեր մարզպան, ինձ որ մերժեցին Միհրներսեսի ապարանքում, ես զնացի հայոց այրուծին, հայտնեցի ձեր գալուստը, ասաքի գուցե թե մի բան անեն մեր իշխանները:

— Վատ չես մտածել,— ասաց Հազարապետը:

— Ավելորդ բաներ են... Ոչ մի ընդունելություն պետք չէ,— զայրացավ Վարդանը,— մենք գնում ենք կռվելու և ոչ թե համբուրվելու:

Վասակի դեմքի մկանները կծկվեցին: Նա աչքի տակով խեթ նայեց Վարդանին և թուրք կուլ տվեց:

Եվ առաջին անգամ Վասակի կյանքում ծագեց մի ալ:պիսի ստորացնող առեղծված. ո՞ւր իջեանել...

«Այդպե՞ս էին ընդունվել հայ նախարարները պարսից Դռան կողմից...»,— մտածեց նա դառնությամբ:

Վասակի սուրհանդակի խելքը ավելի լավ էր կտրել՝ դիմել հայոց այրուծին: Դրա հետևանքն այն եղավ, որ հայ իշխանները Սրվանձտյա Գարեգին իշխանի գլխավորությամբ, ամբողջ այրուծիով ընդառաջ եկան ժամանող նախարարներին: Դա մի հանդուգն քայլ էր Գարեգինի համար: Նա ենթարկվում էր Մուշկան Նյուսալավուրտ զորավարին: Նա ինքնազուխ հանել էր իր այրուծին և բերել ընդառաջ նախարարներին:

Եվ ահա Նյուշապուհ քաղաքադռնից դուրս հոսելով՝ հայոց այրուծին գալիս էր արագատրոփ ընթացքով՝ ծածանելով հայկական դրոշմ:

Որքան էլ Վարդանը հակառակ էր ընդունելության որևէ ձևի՝ առավել ևս հանդիսավոր, բայց երբ տեսավ իր հարազատ այրուծին, սիրտը ճմլվեց և անկարող զսպել հին հեծյալ զինվորի կիրքը՝ հուզված, ակամա նժույգի սանձը քաշեց։ Նժույգը ծառացավ և տեսնելով իր դեմ եկող նժույգների զանգվածը՝ սկսեց խաղալ ու սանձակոծ վազքի շարժումներ անել։ Վասակը նստեց նժույգը, նրան հետևեցին մյուս նախարարները, և քարավանը շարժվեց դեպի դիմավորող հայոց այրուծին։ Երբ սա մի փոքր մոտեցավ, հազարավոր դեմքեր սկսեցին օրորվել ու խայտալ։ Այս կողմ նայեցին արծվաքիթ, ամրակազմ և սլացիկ զինվորներ, որ միաժամ թախծալի և համառ հայացքներ ունեին և ավելի շարժուն, աշխույժ, քան ճահճային տենդերից դեղնած պարսիկ զինվորները։ Նրանց նժույգներն էլ ջոկվում էին իրենց թեթև, բայց պողպատ կազմվածքով և անհանգիստ, անսանձ եռոցքով։ Մի փոքր տարածություն ևս, և երկուստեք իրար եկող խմբերը կանգ առան իրար դեմ։

— Բարյավ՛ որ գաք,—բացականչեց Սրվանձտյա Գարեգին իշխանը՝ սուրը հանելով պատյանից և բարձրացնելով օդի մեջ։

Երկուստեք սրերը մերկացրին։

— Բարեողջույն,—ասաց Վասակը։

— Ողջո՛ւյն, ողջո՛ւյն,—ասաց Վարդանը։

Մյուսները ևս նույն ողջույնը տվին։ Առաջ եկավ Սրվանձտյա իշխանը, ողջագուրվեց Վասակի հետ և ապա ջերմագին համբուրեց Վարդանի ձեռը, որն իսկույն խլեց նրա գլուխը և զգացված համբուրեց։ Մյուսները ևս երկուստեք ողջագուրվեցին։

Վարդանը նայեց այրուծիին։ Հազարավոր խանդավառ հայկական դեմքեր փայլեցին կարոտագին ժպիտներով։

— Սպարապե՛տ... Սպարապե՛տ...—կարոտակեղ ձայներով հորձանք տվին հեծյալ մարտիկները և տարերայնորեն շրջապատեցին Վարդանին։ Դա դուր չեկավ Վասակին. բայց զգացմունքների հորդումը խորտակեց ամեն կարգապահական կանոն ու հրաման։ Գարեգինը ներողամիտ ժպիտով նայեց մարտիկներին և աչքերը կախեց գորովալի ժպիտով։

— Առո՞ղջ եք, տղայք,—ասաց Վարդանը մարտիկներին։

— Դու առողջ լինես՝ մենք առողջ ենք,—ձայն տվեց մի գեղեցկադեմ բարձրահասակ մարտիկ՝ կարմրելով ամոթխածությունից։

— Ինձ ի՞նչ կա, ես միշտ պիտի առողջ լինեմ,—կատակեց Վարդանը, որ միշտ զորք տեսնելիս մոռանում էր ամեն վիշտ ու հոգս։—Ո՞չ մի կորուստ չկա,—հարցրեց Գարեգինին։

— Ոչ մի, Սպարապետ, առողջ եմ։

— Գլխավորը առողջութիւնն է,—ասաց Վարդանը ժպտալով։ Մի պահ լռեցին։

Բայց մարտիկները չէին կարողանում հանգիստ նայել Վարդանին։ Շատերի կարոտալի աչքերը արցունքոտվել էին.

— Սպարապետ, Սպարապետ սիրելի...

— Զմեռա՞նք, էլի տեսա՞նք...

Վարդանը սթափվեց իրեն պաշարած մտքերից ու զգացմունքից։ Նա դարձավ Գարեգինին.

— Դե՛,

Գարեգինը բարձրաձայն հրամայեց.

— Զորագո՞ւնդ, ի շա՛ր։

Այրուծին շարվեց ճանապարհի մի կողմը։ Վասակն առաջ ընկավ, նրան հետևեցին մյուս նախարարները, ապա այրուծին, վերջը սպասավորական կազմը, և երթը շարժվեց դեպի Նյուշապուհ։ Մտան քաղաքը և այնտեղից գնացին դեպի պարսից բանակի ճամբարը։

Ընդարձակ դաշտի երեսը եղևնու անտառի նման տարածվել էր Հազկերտի բանակի ճամբարը։ Հարյուր հազարանոց զորքը եկել շոքել էր ահագին տարածութեան վրա և եռում էր մարդկային բազմութեան շարժումներից։ Արևի շողերից պսպղում էին զենքերըն ու ասպասարքերը։ Խառնագույն վրանները անդադար բացվում փակվում էին անհանգիստ զինվորների ելումուտից։ Բանակը բաժանված էր մի քանի հատվածների՝ ըստ զենքի։ Մի հատվածում տարածվել էր ծանրազեն, վահանակիր, զրահավոր հետևազորը, որ սևախավար ամպի պես ծածկել էր դաշտի լայնքը՝ լեռների ստորոտից մինչև հարթավայրը։ Հետևազորին հաջորդում էր մյուս հատվածը. դա հեծյալ զնդերն էին, որոնց նծույզների տասնյակ հազարավոր ալեծածան բաշերը զգգգվում էին հովի հարվածներից։ Ապա գալիս էր մյուս հատվածը։ Դա ահեղի փղերի երամակներն էին՝ ոմանք մեջքները մերկ, մյուսները մեջքներին ամրացրած կուռ աշտարակներ՝ այնտեղից թշնամուն նետահարելու հարմարանքներով։ Փղերի մեջն ու շուրջը վխտում էր մատյան գունդը՝ այն տասհազարանոց զորամասը, որ միշտ պահպանում

էր իր տասը հազար թիվը թե՛ խաղաղ և թե՛ պատերազմի ժամանակ՝ կրած կորուստները իսկույն ևեթ անխափան համալրվելով, որի համար և կոչվում էր մատյան գունդ, այսինքն՝ անմահների գունդ։ Ճամբարի արանքներում, հազարավոր կապերտների ծածկերով, խռնված էր բանակային շուկան, ուր հնդիկ, պարսիկ, հույն, հայ, ասորի վաճառականներ ու մատակարարներ ծախում էին զորքին ամեն տեսակ մթերք ու զենքի մասեր։ Այդտեղ կային պայտառներ, կոշկակարներ, համետագործներ, դարբիններ, դերձակներ՝ բոլորը ի սպաս բանակին։

Ճամբարի հեռավոր ծայրին մի վրան էր հաստատված ծառատունկերի խտության մեջ, հսկայական բազմաթև արծվի փովածքով և բրգաձև ու կոնաձև զանազան բաժիններ ի մի հյուսած։ Վրանի այդ մասերը գույնզգույն էին՝ փիրուզ, վարդագույն, կանաչ։ Նրանք մետաքս էին՝ նորաթել բանված, կոկ ու նկարեն։

Դա Հազկերտի բանակային պալատն էր։ Քուշանների դեմ վարած բազմամյա պատերազմը նրան միշտ հանում էր Տիզբոնի խորշակահար հնոցներից և հաճախ բերում Ապար աշխարհ՝ բրնակվելու բանակի հետ։ Տևողական ներկայությունները թելադրել էին նրան հիմնել այս ինքնատիպ վրան-պալատը, որի ձևը, թերևս, քուշաններից էր վերցրել։

Մուշկան Նյուսալավուրտի վրանից մի հեծյալ սլացավ դեպի հայոց այրուծին։ Դա մի հասարակ սիպահ՝ էր։ Նա մոտեցավ Գարեգինին և լսելի ձայնով նրան ասաց.

— Զորավարը հարցնում է, թե ինչո՞ւ առանց հրամանի հանեցիր այրուծին...

Գարեգինը չպատասխանեց։

Վարդանը սառը և հասարակ ձայնով ասաց.

— Զբվի՛ր...

Սիպահը՝ շփոթվեց, ուզեց բան ասել, բայց երբ ուշի-ուշով նայեց Վարդանին, հանկարծ ճանաչեց և գլուխը կախեց։ Եվ ապա առանց հետևելու երթին՝ նա հտ մնաց և դանդաղաքայլ հեռացավ դեպի Նյուսալավուրտի վրանը։

Հայոց այրուծին նախարարների հետևից գնաց իր ճամբարը։ Իջան նժույգներից և գնացին վրանները։ Դրանք կապերտներից սարքած վրաններ էին՝ լեռնային ժողովրդի ոճով նախշած։ Վասակն առանձնացավ մի վրանում և անմիջապես թիկնապահին ու սուրհանդակին ուղարկեց քաղաք՝ որոնելու Գյուտին և Կողակին։

Գաղիշոն կասկած չհարուցելու համար՝ չգնաց նրա մոտ, այլ մընաց Վարդանի հետ։ Վարդանը նստելով իրեն հրամցրած բարձին՝ նայեց իր առջև կանգնած և նստած իշխաններին։ Դրանք վեց հոգի էին։ Նրանց մեջ աչքի էր ընկնում Սրվանձտյա իշխան Գարեգինը իր կտրիճ երիտասարդի թարմ տեսքով, որի սուր հայացքը և սեղմ շրթունքները ազդում էին մարդու։ Նրա կողքինը մի գունատ և տխրադեմ երիտասարդ էր՝ Քաջբերունյաց իշխան Ներսեսը, որ թախծալի նայում էր Վարդանին։ Երրորդը՝ որին նույնպես լավ էր ճանաչում, Ընծայնոց իշխան Արսենն էր՝ մշտածպիտու անհոգ։

— Ինչպե՞ս եք հարմարվել, ինչպե՞ս եք անցկացնում կյանքներդ,—հարցրեց Վարդանը։

— Անց ենք կացնում կյանքներս,—ասաց Անձևացյաց Շմավոն իշխանը հեզնակա՛ն կատակով։

— Հարուստին ենք հարստացնում,—հառաչեց Արսենը՝ իր աշխույժ կապտաշյա դեմքը կծկելով և խոսքը փոխեց։—Հայրենիքում ի՞նչ կա, Սպարապետ, տե՞ղն է հայրենիքը, մի՞տն ենք մենք...

— Հայրենիքում գործերը լավ չեն. գիտեք Հազկերտի հրովարտակը ուրացության և մեր պատասխանը։ Կանչված ենք դատի։

Իշխանները լարվեցին։

— Մենք լսել ենք, բայց մանրամասն չգիտենք։ Ի՞նչ բան է,—հարցրեց Արսենը։

Վարդանը պատմեց։ Իշխանները լսեցին և անհանգստացած իրար նայեցին։

— Տյարք, սա պատերա՛զմ է,—վեր թռավ տեղից և բացականչեց Արսենը։

— Ինչո՞ւ պատերազմ, տեր Ընծայնոց,—չհամաձայնեց Գաղիշոն,—թերևս հաշտության դուռ բացվի։

— Հրովարտակն այնպես է գրած, որ ոչ մի հաշտության եզր չի կարելի գտնել։ Պատերազմի առաջ ենք,—ասաց զարմացած Արսենը,—ի՞նչ կասես, տեր Սրվանձտյա։

Գարեգինը չպատասխանեց, այլ շարունակեց սուր հայացքով զննել Գաղիշոյին։ Նրան Հայաստանից գիտեր, բայց չէր տեսել, և լավ կարծիք չէր հայտնվել նրա մասին։ Ոմանք էլ ասել էին, որ հպարտ է ու ինքնասեր։

Վարդանը սրտնեղութիւն զգաց Գաղիշոյի խաղաղասիրութիւնից և դուրս եկավ վրանի առաջ՝ մի փոքր մենակ մնալու։ Իսկույն նրան շրջապատեցին զինվորները։ Նրանցից շատերը Վարդանի կռիվներում եղել էին, և անձամբ նրանց ճանաչում էր Վարդանը։

— Հա՛, տղերք,—մոտ գնաց Վարդանը,—սրտներդ նեղանում է այստեղ։

— Ապա չի՞ նեղանում, Սպարապետ,—ասաց խելացի դեմքով մի համեստ մարտիկ։—Հայրենիքից հեռու, ընտանիքից հեռու։

— Մառաշտից ինչ էլ օտար,—վրա բերեց մի ուրիշը։

— Շատ են նեղութիւն տալիս, Սպարապետ,—մեջ մտավ մի այլ մարտիկ՝ ճանապարհ բաց անելով և առաջ գալով դեպի Վարդանը,—հուպ տաս՝ հոգիները կտան, բայց էլի ծիծաղում են մեզ վրա, հայհոյանքներ են տալիս, անպատիվ անում։

Վարդանը գլուխը կախ լսում էր իր մարտիկների գանգատները և տխրում։ Քանի՜-քանի՜ այսպիսի մարտիկներ ընկել են Մահվիռոտի անապատում՝ այդ ծաղրող պարսիկներին ազատելով մահից։

— Դիմացեք մինչև վրեժը,—ասաց նա շար ու խուլ ձայնով և ապա դաշույնի հայացքը շրջեց բոլորի հայացքների մեջ,—կգա՞ օրը վրեժի...

Նա առաջ գնաց դեպի բանակը։ Մարտիկները շրջապատած նրան՝ գնացին հետևից։ Վարդանը շատ էր սիրում իր այրուձին, սիրում էր մտնել հեծյալների բազմութեան մեջ, զրուցել հետևները։ Դա նրա հին սովորութիւնն էր։ Իսկ այսօր նա հոգեկան պահանջ ուներ հանգստացնելու իր ներքին ալեկոծութիւնը, մոռանալու դառնութիւնը, որ հարյուրավոր սարեր ու ձորեր կտրել եկել էր դատվելու իր խղճի ազատութեան համար։

Իսկ ներսում, Սրվանձտյա Գարեգին իշխանի վրանում շարունակվում էր զրույցը։

Գաղիշոն պատմում էր Հայաստանի դեպքերի մասին։ Հայոց այրուձիի իշխանները առանձին կասկած չտանելով, միամիտ հարցութեամբ էին անում նրան։ Գաղիշոն պատմեց պատասխան թղթի կազմելը, Այրարատյան դաշտի ժողովրդական ըմբոստութիւնները, նախարարների անարգումը, սկսեց թանձրացնել այդ

շարժումը իբրև անիշխանություն և վտանգավոր, խելագար արարքներ:

Իշխանները լսում էին հետաքրքիր և մի փոքր շփոթված: Միայն նրանցից Սրվանձտյա Գարեգին իշխանը կասկածով և տըհաճությամբ նայում էր Գաղիշոյին: Նա չէր կարողանում հասկանալ, թե ի՞նչ կար ավելի ճշմարիտ, քան արել էին հայ նախարարները և ժողովուրդը: Ուրիշ ի՞նչ պետք էր անել, երբ մի ժողովրդի զրկում են ինքնությունից:

— Ո՛ւր մնաց Սպարապետը,—հարցրեց Ընծայնոց իշխանը՝ նայելով դուրս:

— Է՛, Սպարապետն է, մի անգամ որ տեսավ իր այրուծին՝ կմտնի մեջները և կսկսի զրույցը,—ասաց համեստ ու տխրադեմ Քաջբերունյաց իշխան Ներսեսը:

— Բայց հոգնած կլինի ճանապարհից, կանչենք հանգստյան օթեկան:

— Նա հենց մարտիկների մեջ էլ հանգստանում է,—ծիծաղեց Անձեաջյաց Շմավոն իշխանը:

— Ի՞նչ է մտածում Սպարապետը,—հարցրեց Արսենը հետաքրքիր,—կարո՞ղ ենք պատերազմել:

— Նա բռնել է ապստամբության ուղին՝ առանց զորքի, առանց հարևանների օգնության, մեն-մենակ մի ազգով,—ասաց Գաղիշոն՝ հայացքը հարևանցի ու արագ նետելով դեպի Սրվանձտյա իշխանը, որի լուծությունը և խեթ, օտար հայացքը, թերահավատ արհամարհանքը դուր չեկան Գաղիշոյին: Բայց և զգաց, որ իր դիմացինը հեղինակավոր տեղ է գրավում զորագնդում և իշխանների մեջ: Նրանց մեջ զարթնեց մի խուլ հակառակություն: Ուստի և Գաղիշոն վերապահ և ինքնամփոփ դիրք բռնեց:

— Ապագան չկտրած ձմերուկ է,—ասաց Գաղիշոն կատակի տալով,—տեսնենք ի՞նչ կբերեն դեպքերը. պատերա՞զմ, թե՞ խաղաղություն:

— Պատերազմն էլ մենք ենք բերելու, խաղաղությունն էլ,—խոսեց Գարեգինը հանգիստ եղանակով՝ հազիվ ցույց տալով ներքին հեգնանքը:

Գաղիշոն շրջվեց դեպի նա:

— Ինչպե՞ս կարող ենք մենք բերել: Մենք արյաց ուժը չունենք, մենք չենք տնօրինում մեր բախտը:

— Եթե ուրանանք մեր երկիրը, իշխանությունը՝ կլինի խա-

ղաղություն, շուրանանք՝ պատերազմ, ի՞նչ առանձին խելքի բան է,—արդեն զգալի հեզնանքով ասաց Գարեգինը:

Գաղիշոն հասկացավ, որ գաղտնի նահանջի տեղը չի և պետք է մի լավ հարված տալ, ուստի և ասաց.

— Ուրանալ-շուրանալը պետք է ազգովին լինի. տեսնենք բոլորը կուրանան. բոլորը շեն ուրանա:

— Ճշմարիտ է...

— Հա՛... Բանն էլ ա՛յդ է...

Նրանք իրար նայեցին արդեն նոր ծնված ատելությամբ:

Զար ու մռայլ դիտում էր սրանց և անմասնակից ունկնդրում ներշապուհը, որին արդեն հայտնի էր Գաղիշոյի ներքինը, գոնե այնքան, որ նրան հայտնի չէր, թե Գաղիշոն կգնա՞ ապստամբների հետ:

Վարդանը զրուցելով անցել էր գնդի վրանների խորքերը և մտել մի վրան: Մարտիկները լցվել էին ներս: Իսկ մնացյալ մարտիկները կանգնել էին վրանի շուրջը և մի կերպ լսում վրանի խոսակցությունները:

Վարդանը նստել էր նժույգի թաղիքի և զորականի թիկնոցի վրա և թամբին հենված լսում էր մի հարյուրապետի պատմվածքը վերջերս պատահած մի մարտի մասին, ուր պարսիկների գնդերին խառն կռվել էր նաև հայոց այրուձին: Նա հետաքրքրական մանրամասնություններով նկարագրում էր հայոց այրուձիի մի շատ բարդ և ճարպիկ նահանջի մասին, որի հաջողությունից ոչ ոք պարսիկներից հույս չի ունեցել: Հարյուրապետը բաց-կասկածովն աչքերով մի հիսնամյա տղամարդ էր. իրեն պահում էր ծանր և հարգևոր լրջությամբ և պատմում էր առանց պարծանքի, այլ միայն իբրև կռիվ վարելու հնարքներ: Վարդանը լսում էր նրան: Երևում էր, որ պատմողն ու Վարդանը հին զորականների բարեկամական կապով էին կապված: Վարդանն այնքան էր սիրում իր այրուձին ու նրա մարտիկներին, որ մոռանում էր իր իշխանական դիրքը և դառնում էր հասարակ մարտիկ, երբ խոսում էր մարտիկների հետ:

Հարյուրապետ Արշամը պատմում էր, թե ինչպես Գարեգին իշխանը հայոց այրուձին բաժանել էր շորս մասի և ամեն մասին հրամայել էր իրար օգնելով նահանջել այնպես, որ միշտ մի կամ երկու մաս կանգնում նետահարում են հարձակվող քուշանների հեծելազորը, իսկ մնացյալ մասը կամ մասերը արագ

ետ են քաշվում և կանգնում. իսկ այդ միջոցին կանգնած մասերն են նահանջում. սրանց հետապնդող քուշանական հեծյալները կանգ են առնում դիմադրող մասերի առաջ, և այսպես մինչև հենակետը հասնելը:

— Դա նման է մեր հնարքներին,—ասաց Վարդանը հորանջելով: Նա ժպտաց: Հոգնած էր:

— Սպարապետ,—խոսքը փոխեց Արշամը,—չեմ իշխում հարցնելու. ինչո՞ւ եք եկել, ճշմարիտ է, որ Հազկերտը հրամայել է հավատներս ուրանանք:

— Ճշմարիտ է,—պատասխանեց Վարդանը:

Արշամը կոտրած ժպիտով սպասեց նրան, որ շարունակի և բացատրի, թե հետո՞, ի՞նչ է ասում դրան ի պատասխան: Բայց Վարդանը լռեց և տխուր ու մռայլ գլուխը կախեց:

— Ախր, տեր իմ, ինչպե՞ս կարող ենք հավատներս ուրանալ. դա ասել է՝ պարսիկ դառնանք...

— Այո, պարսիկ դառնանք,—շեշտով կրկնեց Վարդանը:

Մարտիկներն իրար նայեցին. չհասկացան արդյոք Վարդանը համակե՞րպ է դրան, ընդունո՞ւմ է պարսից կրոնը, թե՞ դեմ է: Արշամը աչքերը կախեց գետին:

Տիրեց տխուր լռություն, որի ընթացքում Արշամը դեռ ըստպասում էր, որ Վարդանը մի բան խոսի:

— Զավակեն՛րս,—պարզ հայացքով նայեց Վարդանը զինվորներին,—Հազկերտը հավատը չէ, որ պահանջում է: Նա պահանջում է, որ ուրանանք հայրենիքը, մեր ազատությունը: Հավատքի բան չէ, հայրենիքի բան է:

— է, հայրենիքն ո՞վ կուրանա, Սպարապետ,—վրդովվեց Արշամը:

Մարտիկները հավանության նշաններ արին:

— Ճիշտ է,—հաստատեց Վարդանը,—հայրենիքը ուրացանք՝ ասել է տվինք ամեն բան:

— Հիմի հասկացանք,—պնդեց Արշամը: Բայց Վարդանը հոգնած փակում էր աչքերը:

Վրանի դռնից մարտիկները ներս խցկվեցին՝ ամաններով ջուր բերելով:

— Զի՛ լվացվելու,—հարցրին շնչալով մարտիկները:

Արշամը ձեռով արեց նրանց, որ հեռանան:

Վարդանը քնել էր: Նրան ծածկեցին զորական վերարկուով:

— Դե՛, դո՛ւրս,—հրամայեց Արշամը:

Մարտիկները զգույշ հեռացան: Դուրս եկավ նաև Արշամը: Արծվին, որ նժույգները տեղավորել էր, այժմ եկել էր իր Վարդանին հսկելու: Նա կանգնեց վրանի դռան: Արշամը շատ զգույշ փսփսաց նրա ականջի տակ:

— Ա՛յ թե ինչ մտքի է, հնադանդ չէ Հազկերտին:

— Հնաղա՞նդ... Սպարապետին չե՞ք ճանաչո՞ւմ,—կշտամբեց Արծվին և մի փոքր հեռացավ դռնից:

Մարտիկները կրկին պաշարեցին Արշամին և Արծվին:

— Ի՞նչ պիտի անի Սպարապետը, սեպուհ:

— Կանի՛, կանի՛ Սպարապետը,—ծիծաղեց Արծվին:

— Դե՛մ կանգնի, դիմադրի՛,—բարկացավ մի զինվոր,—տուն, տեղ, հայրենիք թողել եկել ենք այս քանդվածը, արյուն ենք թափում՝ հերիք չի՞, ի՞նչ է ուզում մեր խղճից... գազանը:

— Գազան ասի՛ր պրծա՞ր,—ասաց մի մարտիկ:

— Գազանն ափսոս չի՞,—վրա բերեց մի ուրիշը,—գազանը երախտիք գիտե. առյուծի վերքը մի որսորդ լավացրել է, առյուծը նրան ձեռ չի տվել:

— Կմեռնենք՝ չենք ուրանա հայրենիքը,—ասաց առաջին մարտիկը:

— Ծշմարի՛տ խոսք, հավատ՝ ասել է հայրենի,—խոսեցին խմբով բոլորը:

— Տնա՛շենի մարդիկ,—խոսեց կրկին Արշամը,—շոգին՝ վառվի, ցրտին՝ փետացի, սովին՝՝ միսդ կեր, թե ինչ է ազատ մընաս, երկիր ունենաս, դա է՞լ չթողնեն: Անաղուհա՛ց անօրեն...

— Ժողովուրդը ողջ վեր է կենում,—ասաց Արծվին,—վճիռ է դրած՝ որ երկիրը պիտի պաշտպանվի:

— Պիտի վճի՞ր դնեն, որ հասկանանք,—ասաց Արշամը,—ես իմ ձեռով իմ որդուն կսպանեմ, թե դավաճան դուրս գա...

Հետո նայեց շուրջը և ասաց.

— Դե՛, ցրվե՛ք, ցրվե՛ք, տեսնենք վաղվա օրը ինչ կբերի:

Մարտիկները ցրվեցին:

Իշխանների վրաններից սպասավորներ եկան Վարդանին հրավիրելու օթևան, բայց Արշամը բացատրեց, որ նա քնած է մարտիկների վրանում: Դա նշանակում է, որ չէր կարելի նրան տեղահան անել: Վարդանի այս սովորույթները պիտեին գնդում: Ուստի և հեռացան:

Մուժն ընկավ. ճամբարը լռեց:

Վասակը անքուն սպասում էր իր վրանում Գյուտին և Կողակին: Նրան այրում էր վրանի հողը. նա իրեն չափազանց ստորացած էր տեսնում, որ իրեն չեկան դիմավորելու, որ ինքը նստած է մյուս նախարարներին և իշխաններին հավասար միևնույն օթեվանում, այն էլ վրանում: Նա, որ եղել էր ապարանքներում և պալատներում, որի հետ Միհրներսեսը բազմիցս տեսակցել էր, խորհրդակցել, որ միշտ հյուրընկալվել էր, պատիվների արժանացել՝ այժմ պիտի կրեր այս նվաստացումը: Եվ ո՞ւմ պատճառով: Մի քանի տաքարյուն և անհեռատես մարդկանց, որ կարծում են, թե կարող են դիմագրավել արյաց մեծ տերության: Նա վայրկյան առաջ կամենում էր դուրս գալ այս նախարարների և ղորագնդի միջից, ժամ առաջ կուզենար հայտնի կացուցանել պարսից արքունիքին, որ ինքը հակամետ է ուրացության, որ ինքը նրանց մարդն է: Ներս մտավ Գաղիշուն:

— Չե՞ս քնել, տեր մարզպան,—հարցրեց նա մի փոքր քրմծիծաղով:

— Սպասում եմ մերոնց... Տեսնեմ ինչ են արել: Լավ չէ, որ մենք խառն իջևանեցինք սրանց հետ: Տեսակցություններ կունենանք պարսից մեծամեծների հետ, թերևս Միհրներսեսի հետ: Իսկ դա այստեղ անհնարին է:

— Ուզում ես տեղափոխվե՞լ:

— Անշուշտ, անտարակույս...

Երկար անցուդարձ էր անում Վասակը, մինչև բարկությունը իջավ: Բայց միևնույն է. իր վիճակը մնում էր նույնը, Կողակը միայն կարող էր մի բան փոփոխել, եթե մինչ այդ պարսիկներից կոշի հրաման չգար:

Բայց կարող էր կոշի հրաման գալ՝ ներկայանալ աստյանի, դատի, դատավարության... Պետք էր շտապել խուսափել որևէ պատահարից: Ոչ, մնում էր Կողակը, կրկին Կողակը...

Բայց դեռ ո՞ւր էին իսկական վիրավորանքները: Դեռ ի՞նչ էր սպասում նրան... Վասակը դառնանում էր ավելի ու ավելի: Ի՞նչ անել, ի՞նչ կարելի է անել... Կարծես նոր միայն ղգաց, թե որքան սարսափելի էր եղել իրենց կանչելը Պարսկաստան: Վասակը կշտամբեց իրեն, դատափետեց, որ թույլ էր գտնվել: Չէր եղել ավելի դաժան և վճռական: Նա նոր միայն տեսավ պարզ, որ

իր դեմ են ոչ միայն հայերը, այլև պարսիկները: Նոր էր տեսնում, որ դիմադիր ուժերն աճում են օրերի հետ: Որ պետք է լարել ամենամեծ ուժերը, վերջին ճիգերը գործ դնել: Եվ պետք է գտնել նոր դրուժյուն, նոր նպատակադրում: Դա, իհարկե, այս գիշեր չի լինի. դա պահանջում էր երկար ժամանակ մտածելու, հնարելու, գտնելու...

Հետևյալ առավոտ, երբ ճամբարը դարձնեց, նախարարները հավաքվեցին Դարեգինի վրանում: Նրանք սպասում էին, որ Հադկերտից կամ գոնե Միհրներսեսից սուրհանդակ կգա հրավիրելու տեսակցության կամ հրաման՝ գնալ ատյան դատի: Բայց ոչ այս եղավ և ոչ այն: Պարսից Դուռը սպանիչ լուռություն էր պահպանում: Անկարելի էր կարծել, որ պարսից իշխանությունը չէր տեսել կամ իմացել հայ նախարարների ժամանումը: Ամեն ինչ դիտել, տեսել էին և հետևում էին յուրաքանչյուր շարժման: Բայց դիտմամբ էին պահպանում մեռելային լուռությունը, որ խորը անարգեն, խիստ ազդեն, ստորացնեն հայերին:

— Պարսիկները անարգում են մեզ, բայց մենք չենք անարգվում,—ասաց Վարդանը,—թող լռեն մի քանի տարի: Նստեցնեք այստեղ թեկուզ հավիտյանս հավիտենից:

Նախարարները հավանություն տվին:

— Տեսնենք որի՞ շունչն է երկար,—ավելացրեց Վարդանը:

Հայ նախարարների անտեսումը, կատարյալ արհամարհանքի ցույցը տևեց մի քանի օր: Ոչ մի սուրհանդակ, ոչ մի պաշտոնյա չերևաց: Չարագույժ լուռություն էր տիրում արյաց Դռան, բանակի ճամբարի, Միհրներսեսի ապարանքի կողմը: Հայոց այրուձիի ճամբարում տիրում էր լարված, բայց արժանապատիվ տրամադրություն: Վարդանը զուսպ ու հանգիստ զրուցում էր նախարարների ու իշխանների հետ, ավելի շատ մարտիկների հետ և ցույց չէր տալիս ներքին խռովք: Նա իր անձի համար չէր մտահոգվում: Մտածում էր, որ կարող են երկրի համար անսպասելի աղետներ ծագել: Նշանները լուրջ էին:

Արսենը վերադարձավ ճամբար: Նրան Վախթանգը հայտնել էր, որ տեսնվել է Արամայիդիի հետ, խոսել Միհրներսեսի հետ: Հազարապետը մերժել է տեսնվել հայ նախարարների հետ՝ քանի

դեռ Հազկերտը ինքը չի կանչել նրանց իր մոտ ատյանի։ Բայց Վախթանգը բերել էր մի շատ կարևոր տեղեկություն Միհրնբերսեհի և Դուան մտադրությունների մասին։ Միհրնբերսեհը հայտնել էր, որ Հազկերտը սպառնացել է բոլոր նախարարներին սպանել տալ կամ ուղարկել աքսոր, բայց պետք է Միհրնբերսեհի միջոցով ամեն կերպ խափանել այդ սպառնալիքը և դատի ձև տալ գործին։

Վասակը գնաց—այս առաջին, անդամն էր—Վարդանի վրանը։ Նա զայրացած էր այս վիճակից և չէր կարողանում զսպել իրեն։ Նա այս բոլորի մեջ մեղադրում էր Վարդանին, Ուստի և նրան ասաց.

— Մինչև ե՞րբ պիտի նստենք այստեղ ձիերի մեջ, Սպարապետ։

— Մինչև որ իսկական ձիերը հասկանան, որ մենք ձիերի մեջ նստելու չենք եկել։

— Դուռը չի գա մեզ, մենք պիտի գնանք Դուռը։

— Տեր մարզպան, թողություն արա անպատշաճությանս, ես չեմ գնա Դուռը։

— Դու գրգռում ես պարսիկներին։

— Ոչինչ, նրանք էլ մե՛զ են գրգռում։

— Ապա ինչո՞վ պիտի վերջանա այս անարգանքը։

— Թող հաստագլուխները իրենք հոգան այդ մասին,—և Վարդանը վեր կացավ զայրույթով,—ես չեմ անարգվածը, անարգվել են նրանք։

— Դու մտադիր ես, ուրեմն, ցասման հասցնել գործը,—ձայնը բարձրացրեց Վասակը։

— Ոչ,—ձայնը ցածրացրեց դիտմամբ Վարդանը, Վասակին վիրավորելու համար,—ես ուզում եմ խեղամտության կոչել այս կատաղած ցուլերին։

Վասակը մշմշում էր զայրույթից, բայց նրան զինաթափ էր անում Վարդանի համառ ու վճռական խոսքը։

— Այն ժամանակ,—ասաց Վասակը,—ես կգործեմ ինչպես իմ խիղճը կներշնչի։

— Դու գիտես, տեր մարզպան, ես ոչնչից երկյուղ չունեմ։

— Քո անձի համար կարող ես, բայց երկրի համար...

— Երկրի՞ համար,—գոչեց զայրույթով Վարդանը,—երկրի՞ համար երկյուղ չունեմ։

Նա գունատվեց։

Վարդանի վրանը եկան Աշուշա բղձիւնը և աղվանից իշխան Վահանը՝ իրենց ուղեկցող այլ սեպուհներին հետ: Նրանք ողջագործվեցին օտարութեան մեջ վիճակակիցներին հատուկ ջերմութեամբ: Նրբ նստեցին, Վարդանը ժպտաց բոլորին:

— Մահը մարդով հարսանիք է:

— Զշմարիտ է, Սպարապետ,—ասաց աղվանից իշխան Վահանը:

Վարդանը նրանց հարցումիորձ արեց Վրաստանի, Աղվանքի և Հայաստանի մասին՝ իբրև իրենցից հետո եկողներին: Աշուշան ասաց, որ հանգիստ է ամեն տեղ: Սպասում են:

— Փոթորիկը հետո կլինի,—ասաց աղվանից իշխան Վահանը:

— Կկանխենք փոթորիկը,—ասաց Աշուշան:

— Ուրացութեամբ,—ոչ առանց հեգնանքի հարցրեց Վարդանը:

— Ոչ, հավատի պաշտպանութեամբ,—լուրջ և նույնպես ոչ առանց հեգնանքի ասաց Աշուշան,—աշխարհը անհնարին չէ:

— Տա աստված,—ասաց Վարդանը:

Լռեցին:

— Եթե մարդպանը մեզ օգնի մի փոքր,—ասաց Աշուշան Վարդանին առանձին,—գործը ավելի դյուրին գլուխ կգա:

— Ի՞նչ անի...

— Իսկույն չգիշի:

— Զեմ հասկանում: Իսկույն չգիշի, ուրեմն հետո՞ գիշի,—նեղսրտեց Վարդանը:

— Կասեմ առանձին,—փակեց խոսքը Աշուշան:

Միհրնբերսեհի կարգադրութեամբ վրաց և աղվանից իշխաններին տեղավորեցին հայերից հեռու մի այլ վրանախմբում և հսկում էին, որ նրանք հաղորդակից չլինեն հայերի հետ:

Առավոտ էր: Հայ նախարարները նստած էին Սրվանձտյա իշխանի վրանում և արդեն վարժված իրենց վիճակին՝ խոսում էին,

երբ տեսան, որ մի հեծյալ նժույզը թոցրած գալիս էր դեպի հայոց այրուծին: Նա մինչև վերջը քշեց և նժույզի սմբակները խրելով գետնի մեջ, հանկարծ կանգնեց: Դա պարսիկ սուրհանդակ էր:

— Արքայից արքան հրամայեց ձեռն ներկայանալ իրեն և իսկույն ևեթ:

— Անխախտ, անհապաղ,—ասաց Արսենը նուրբ հեգնանքով և վեր կացավ,—է, գնանք հարսանիք. կամ ջուր պիտի կրենք, կամ փայտ...

— Պատասխան թղթի պատասխանը պիտի տանք,—ասաց ներսեհ իշխանը և դարձավ Սրվանձտյա իշխանին,—կտա՞նք լավ պատասխան, իշխան...

— Կտանք մեր պատվին արժանի պատասխան,—ասաց շարեղանակով Սրվանձտյա իշխանը,—քուշանների կուլում արյուն ենք թափում պարսիկ բռնավորի համար, մի՞թե արյուն չունենք մեր հայրենիքի համար:

— Մեռնե՞մ հայրենիքին,—հառաչեց կարոտով տխրադեմ Քաջբերունյաց իշխան Ներսեհը:—Ինչո՞ւ չունենք:

Իշխանները վեր կացան: Սուրհանդակը, շտապեցնելու համար նախարարներին, խթեց իր նժույզը: Սակայն նախարարները՝ Վարդանի տված նշանի համաձայն՝ նժույզներին տվին արժանավայել դանդաղ ընթացք և քանի մոտենում էին պալատին՝ ավելի դանդաղում էին, տալով իրենց երթին հանդուգն ցույցի հանդիսավոր կերպարանք:

Առջևից գնում էր Վասակը իր շքախմբով:

Պալատի դռներին նրանց հանդիպեցին շատ սառն: Չեղան ողջույնի խոսքեր: Չողջունեցին նաև նախարարները և լուռ, լարված մտան պալատի միջանցքը: Նրանց կանգնեցրին: Նվաստիչն այն էր, որ ներսում լռություն էր: Մինչև անգամ վարագույրի ճեղքից երևում էր ժողովականների ահագին բազմություն, որ անշարժ սպասողական դիրք էր ընդունել: Այնտեղ ոչ մի բան չէր շարժվում:

Վերջապես վարագույրը բացվեց, և արարողապետը իր արհեստի շինծու մկանային կիսաժպտով հայտնվեց և ներս տարավ նախարարներին:

Քար լռությունը դիմավորեց նրանց:

Ժողովականների կիսաբոլոր շրջապատի մեջ, պատշաճ հեռավորության, բարձրադիր հարթակի վրա, բարձրին բազմած

ու հենած հետո էր Հազկերտը: Նա անձնյա, կլորիկ, ոչ շատ բարձրահասակ մարդ էր, խոյաքիթ, համարյա անմորուս: Ամենից անախորժը նրա բոլորակ խոշոր աչքերն էին գունատ, փայլուն, լեզված դեմքին: Նա կանաչ պատմուճան ուներ հագին— «փիրահեն» և ոսկեհուռ սև բեհեղ անդրավարտիք—«վեշի» և գլխին ատամնավոր բուրգի ձևի ոսկեհուռ թագ, որի ճակատին բոլորակ զնդակ կար՝ ի նշան լուսնի և արեգակի:

Հազկերտի մոտ նստած էր միայն Միհրնեքսհը, որ ցից քարաբեկորի նման անշարժացել էր և իր բարձունքից նայում էր անփոփոխ իր ընտրած մի կետին և մոայլվում: Նրա դիմացը մովպետան մովպետն էր նստած, իսկ մյուս պալատականները բավական հեռուն կանգնած էին՝ բոլորը բարև բռնած:

Պալատի սրահը լուսավորված էր բարձրից, և արևի ոսկի ժապավենները կախված, ընկած էին Հազկերտի առջև: Բազմանդկար պատերն ու գորգերի ծաղիկները թունավոր գեղեցկություն էին տալիս անավոր ատյանին և չէին կարողանում մեղմել շարագույժ փոթորկի սպառնալիքը զարնանային ժպտալի դաշտ հիշեցնող սրահում:

Արարողապետը կոպիտ ու անակնկալ կերպով կանգնեցրեց նախարարներին ու իշխաններին ուղիղ դռան շեմքին: Նրանցից աչ ու ձախ կանգնեցրեց նաև վրաց և աղվանից իշխաններին, որոնց առանձին էին բերել և առանձին կանգնեցրել, երկյուղ ազդելու և ապա սիրաշահելով անշատելու հայերից: Հարյուրավոր դաժան հայացքներ հառեցին նրանց: Բայց ամենից ավելի դժնդակը Հազկերտի հայացքն էր, անթիթ, սև, աչքերը շար, որոնցից թույն էր կաթում:

Պատասխան թուղթը կարդացել էին, և մերիկն սկսվում էր: Ու հենց որ հայ նախարարները ներս մտան՝ Հազկերտը ցցեց գլուխը ակնոցավոր օձի շարահայաց լարումով և նայեց նրանց:

Միհրնեքսհը նայեց իրենից մի փոքր հեռու կանգնած ասենապետին: Սա առաջ եկավ:

— Կարգա՞ մեղապարտների անվանացանկը:

Ատենապետը բացեց ոլործուն մագաղաթը:

— Ո՞չ աստիճան իշխանական, ո՞չ պատվանուն, այլ տոհմը և անունը,—բարե խոսքերով արտասանեց Միհրնեքսհը:

Ատենապետը կարդաց:

— Սյունյաց տոհմ՝ Վասակ անուն: Արծրունյաց տոհմ՝ Ներ-

շապուհ անուն, Ռշտունյաց տոհմ՝ Արտակ անուն, Խորխոռունյաց տոհմ՝ Գաղիշո անուն, Մամիկոնյան տոհմ՝ Վարդան անուն, Մուկաց տոհմ՝ Արտակ անուն, Ապահունյաց տոհմ՝ Մանեհ անուն, Ամատունյաց տոհմ՝ Վահան անուն, Անձևացյաց տոհմ՝ Շմավոն անուն⁵¹։

— Ուլքե՞ր են, այստե՞ղ են. առաջ գան,— դաժանորեն հրամայեց Միհրնեբսեհը, որը թեև լավ ճանաչում էր նրանց։

Նախարարներն ու իշխանները առաջ գնացին։

Հազկերտը նայեց Միհրնեբսեհին և աչքերով նշան արեց նրան։ Միհրնեբսեհը ձեռքով մոտ կանչեց Խոսրովին, վերցրեց Հազկերտի առջև գցած մագաղաթե փաթեթը և երկարեց նրան։ Խոսրովը վրա վազեց, խլեց մագաղաթը և կանգնեց սպասեց։

— Կարդա՛, — հրամայեց Միհրնեբսեհը կիսաձայն։

Համաձայն պարսից սովորության՝ գործին տրվում էր դատի կերպարանք՝ վերհանելու համար արդարությունը։

Խոսրովը դառնաձայն և թունոտ շեշտով կարդաց հայոց պատասխան թուղթը։

Թեև ատենավոր պալատականներն ու մեծամեծները մի անգամ լսել էին այդ թղթի ընթերցումը, սակայն երբ այն ընթերցվեց թղթի հեղինակների ներկայությամբ, ազդեցությունը շատ մեծ եղավ։ Բոլորը կատաղած նայում էին նախարարներին և ամենից խիստ Վարդանին, նույնպես Վասակին, որոնց լավ ճանաչում էին։ Մի մկան անգամ շարժվեց Վարդանի դեմքին։ Նա կանգնած էր անշարժ, բարձր բռնած գլխով, աչքերը հատակին՝ հպարտ ու վեհ։ Նա գեղեցիկ էր։ Մահվիռոտի հերոսը արձանացել էր մեջտեղ, և կարծես մի գուսան լուռ պատմում էր, ոգում նրա սխրագործությունների վեպը։

Մովպետան մովպետը, որը մինչ այդ եռում էր կրակին դրած կաթսայի նման, վեր թռավ տեղից և բազկատարած մղվելով դեպի Հազկերտը՝ գոչեց դառնաձայն.

— Դատապարտե՛լ Արմինիան... Հրամա՛ն ինձնից. գնա՛ երկիրն ապստամբ, որ չի ճանաչում ինձ, հաղթիր նրան. — այսպե՛ս է ասում Մազդաոն⁵²...

Մովպետան մովպետը շրջվեց դեպի մոգերը։ Նրանք մոռնալով առաջ մղվեցին և երեսնիվայր ընկնելով՝ գոչեցին.

— Դատապարտե՛լ Արմինիան... Նա՛ է ըմբոստը, նա՛ մոլորեցնողը մյուս ցեղերին։

Պարսիկ պալատական մեծամեծները լռել էին: Նրանք նենգավոր հայացքներով նայում էին իրար և ջանում գուշակել իրար միտք: Տարբեր էի ազդել նրանց պատասխան թուղթը: Մի փոքր առանձին կանգնած մի նրբադեմ իշխան, տարեց և մի փոքր վատառողջ՝ նայեց հարևանցի իր կողքին կանգնած Վախթանգին, որի հեգնական աչքերում մի կայծ էր շողում: Նա որսաց հայացքը և մոտ սահեց նրան:

— Ի՛նչ աներկյուղություն,— շշնջաց նրա ականջին շատ ըզգույշ:

— Աներկյուղություն,— զարմանքի շեշտով հարցրեց Վախթանգը,— ասա խե՛ղբ, ճարտարաբանություն,— ավելացրեց խոհուն աչքերը կկոցելով,— լա՛վ, զգույշ,— զգուշացրեց նա,— ցուլերը չգրգռվեն:

Մյուս իշխանները, սակայն, մոլեգնած տեսք ունեին: Թղթի համարձակ, հանդուգն խոսքը, անվեհեր վճիռները կատաղեցնում էին նրանց:

Խոսրովն ավարտեց ընթերցումը: Տիրեց տաժանելի լռություն: Ամենքը սպասեցին, որ Հազկերտը կխոսի: Եվ սպասվում էր, որ եթե նա խոսի, արյունը կգնա... Բոլորը նայեցին նրան՝ իրենք իսկ սարսափելով: Եվ ահա նա հանկարծ ժայթքեց հնոցի պես:

— Դիմադարձություն, ապստամբություն,— որոտաց դառնաձայն,— դուք հանդգնեք ծաղրական թո՛ւղթ ուղարկել ինձ... Ինձ ուղարկել ծաղրական թո՛ւղթ... Խոսել համարձակվե՞ք, սպառնալիքնե՞ր կարդալ... Ինչի՞ վրա դրիք ձեր հույսը, թե ես այնպես չեմ ջնջի ձեզ, որ ձեր ատելի հոտն անգամ չմնա աշխարհում: Հույների՞, քուշանների՞, ձեր աստծո՞ւ, ձեր քաջությա՞ն վրա հույս դրիք... Խոսեցե՛ք, ինչի՞ վրա...

Հազկերտի խոսքերը բոցի ցուլումներով նետվեցին դեպի պալատականները, և սրահը հրդեհվեց:

Հանկարծ Հազկերտը այլանդակվեց, այլալվեց:

— Չէ, դուք ասացեք, թե ինչպե՞ս հանդգնեցիք... Ինչպե՞ս հանդգնեցիք. խոսեցե՛ք...

Վարդանը ձայն տվեց.

— Ինչպես հրամայեցիր, տեր, մենք կխոսենք...

— Խոսեցե՛ք,— աչքերը արյունով լցված՝ խայթեց նրան Հազկերտը,— թե ինչպես հանդգնեցիք, գրեցիք թուղթը: Խոսեցե՛ք...

— Չենք լռի, մենք կխոսենք...

— Դե խոսեցե՛ք, խոսեցե՛ք: Ինչո՞ւ եք լռում... Դուք ասլըս-տամբնե՛ր եք, հանդուգն դավաճաններ... Դո՛ւք...

Պալատականներն իրար անցան: Հազկերտը այնպես էր ջըղաձգորեն խեղդվում՝ արյունը գլուխը տված, որ երկյուղ կար, թե կկաթվածահարվի: Նա կապտեց, սևացավ: Վեր թռավ տեղից, տատանվեց, նրան բռնեցին: Մթնոլորտը շիկացավ:

Հանկարծ մի պարսիկ իշխան՝ անկարող զսպել իրեն՝ մեջ վազեց և կրքի ու մոլուցքի մեջ գոչեց.

— Փղե՛րը բեր, տե՛ր արքա, ոտնակո՛խ արա սրանց...

— Փղե՛րը, ոտնակո՛խ,—հափշտակվելով իշխանի մոլուցքից՝ որոտաց ատյանը:

— Փղե՛րը,—հրամայեց Հազկերտը՝ մոլուցքի մեջ տարերայնորեն ենթարկվելով բոլորին:—Փղե՛րը...

— Պերո՞ղ իշխան, վտանգավոր է,—լսվեց նրա հետևից մի զգուշացնող ձայն: Սակայն իշխանը դուրս վազեց, ճանապարհին հրելով հայ նախարարներին: Արարողապետը վազեց և ձեռքով բռնեց նախարարներին դուրս: Սակայն նրանք դիմադրեցին և մնացին տեղները: Պերոզ անվանված իշխանը, ըստ երևույթին, շատ ազդեցիկ էր և հեղինակավոր: Նրա ելույթը լարեց ու սրեց բոլորին:

Պալատականներն իրար անցան: Նրանց միջից առաջ եկավ մի զորական, կարճահասակ ու կոճղի նման հաստատուն: Նրա ծաղկատար լիբը այտերը եռացող ջրի պես խլխլացին, վզի երակներն ուռեցին, և նա կաս-կարմիր կտրած՝ ուղեց խոսել: Բայց Հազկերտի դեմքը ծամովում էր, նա կատաղի և խելագար աչքերով սաստեց նրան:

Վրդովված զորականը առաջ անցավ դեպի Հազկերտը: Նրան անհանգստացրեց Հազկերտի հրամանը, որ եղավ Պերոզի դրդմամբ:

— Մուշկան զորավար, զգո՛ւյշ,—լսվեց հետևից մի պալատականի զգուշացնող ձայն:

— Զորավա՛ր, զգո՛ւյշ,—հետևեցին այլ ձայներ:

Մուշկան զորավարը, սակայն, չէր դադարում միջամտելու փորձ անել: Խնյազարությունն ակներև էր: Մի զորական ներս վազեց և Մուշկանի ականջին հայտնեց, որ Հազկերտի հրամանով ճամբարն իրար է անցել, մատյան գունդը փղերով պիտի գա:

Ներս վազեց Պերոզը, որ գտնել էր իր ծառայության աստի-

ճանի բարձրացման միջոցը, քաջալերվեց մովսեստան մովսեսից: Շշուկներ լսվեցին ժողովականների մեջ: Ամենքը գիտեին Հազկերտի խելագարութունները, բայց այսօր շափազանց էր այդ և խայտառակ: Նրանք աչքով էին անում Պերոզին, որ դադարի, բայց սա մոլեգնել էր և կատաղի ցուլի պես աչքերն արյունակալած գոռում էր:

Մուշկանը կատաղի աչքերով մոտեցավ Պերոզին: Նա, իբրև հրամանատար և զորավար, լավ էր հասկանում, թե ինչ է նըշանակում փղերը մեջ բերել և կատաղեցնել նրանց՝ նախարարներին ոտնակոխ անել տալով: Փղերը կարող էին ոտնակոխ անել նաև պալատը: Դա շատ վտանգավոր բան էր, որ կարելի էր թույլ տալ ռազմադաշտում, և այնտեղ էլ փղերը բաց թողնելուց հետո շատ էր դժվար նրանց կրկին հանգստացնելը: Բայց որքան Մուշկանը ճիգ էր թափում խոսք հասկացնել Պերոզին, սա ավելի էր խելագարվում:

Մուշկանն այլալվեց և առաջ վազեց դեպի Հազկերտը: Նա խեղդվում էր զայրույթից:

— Տեր արքա, հրաման տուր վերադարձնեմ փղերը...

Հազկերտը կատաղել էր: Նա փնջացնում էր, ֆշշում: Նա ցից նստեց բարձերի մեջ և շուրջը նայեց թունալից ու չար: Հետո ասաց.

— Գիտուններ եք, իմաստուններ, ատյան եք... Քննեցե՛ք, դատեցե՛ք, վճի՛ռ դրե՛ք:

— Տե՛ր արքա,—ասաց մի պալատական,—սրանք հույներին են ապավինել: Որպեսզի կտրենք սրանց ապավենը, դարձրու սրանց մեր օրենքին, և սրանք կհնազանդվեն մեզ:

Առաջ վազեց կատաղի Պերոզը.

— Բայց ի՞նչ է սա, ինչո՞ւ են սրանք այսպես ապերասան, ինչո՞ւ չեն խոնարհվում, ընկճվում, ինչո՞ւ են խստապարանոց, ինքնիշխան այսբան... Ա՛յս հասկացրե՛ք ինձ, ա՛յս, ա՛յս... Վերելից են նայում մեզ,—մոնչաց բողոքարկու, թունոտ շեշտով Պերոզը,—ստորնագույն են համարում մեզ, գոռոզ ազգ է, գոռոզ ոգի,—և դեմքը ծամածռելով ատելությամբ ծղրտաց,—կոխկըրտե՛ն՝ե՛ն՝ ա՛յդ ոգին, տրորե՛ն՝ե՛ն՝, ջնջե՛ն՝ե՛ն՝, ահա վճիռը: Ազգովին ուրացումն, և անհապաղ, իսկույն: Եթե ոչ՝ ի՞նչ, հայերի կա՛մքը պետք է հարցնենք...

Միհրնբրսեհը խոր զլուխ տվեց Հազկերտին և դիմեց նախարարներին.

— Ինչո՞ւ եք լռում, ինչո՞ւ չի լսվում ոչ մի խոսք աղերսանքի... Մարգարան էիր,—դարձավ Վասակին,—խոսիր, ասա. այսպե՞ս կ'պատասխանեն արքայից արքայի Հազարապետին:

— Իս ունեմ պատասխան,—ասաց Վասակը մոռյլ,—բայց այսօր, այս փղերի թոհուբոհի մեջ անկարող եմ խոսել...

— Կգա տեղը՝ կխոսե՞ս...

— Կխոսեմ այնտեղ...

— Դո՛ւ խոսիր այնժամ,—դարձավ Միհրնբրսեհը Վարդանին,—ասա, պատասխան թուղթը այսպե՞ս կգրեն արքայից արքային...

Վարդանն առաջ եկավ: Նրա սառնասիրտ կերպարանքը, համոզմունքով և եռանդալի հայացքը ակամա գամեց իր վրա ողջ ատյանի ուշադրությունը: Նախարարները լարվեցին: Վասակն անհանգստացավ: Գաղիշոն բազմանշանակ նայեց Վասակին՝ հասկացնելով նրան թույլ չտալ, որ Վարդանը խոսի իրենց փոխարեն: Բայց Վասակը հասկացրեց, որ «թող խոսի»... Վարդանն ասաց.

— Որքան վերջապես տվիք հնար՝ ես կխոսեմ...—և մի պահ արժանապատվությամբ լռեց, հետո խոսեց հանդարտ.—թող հայտնի լինի քեզ, տեր Հազարապետ, որ ես գիտեմ, թե գտնվում եմ արյաց զորությունը ստեղծողի առջև, բայց և գիտեմ, թե ի՞նչ ենք գրել: Թող հայտնի լինի արյաց արքային, որ մենք կկռվենք արյաց տերության արտաքին թշնամիների դեմ, կտանք տերունական հարկը... Բայց այսքա՛նը միայն... Բայց այն, որ ավանդ ենք ստացել մեր նախնիներից—մեր հայրենիքը, մեր ազատությունը, մեր իշխանությունը—դա չենք տա ոչ ոքի: Ահա այդ ենք գրել մենք: Հաճո՞ է՝ թողեք գնանք աղստ ապրենք մեր նախնիների երկրում: Հաճո չէ՞՝ ահա մենք, ահա դուք, արե՞ք, ինչ որ կամենում եք: Թուղթը գրված է: Եվ ինչ որ գրված է՝ չի ջնջվի:

— Դու կսկսե՞ս հանդգնել...—մռնչաց Հազկերտը,—դո՛ւ...

Վարդանը ընդհատեց նրան.

— Մի՛, արքա՛... Առաջ, քան մեր դալն այստեղ, մենք իսկ վճռել ենք մեր մահն ու կյանքը:

Հանկարծ հեռվից լսվեց մի խուլ, սպառնալի դղորդ: Դա գետինն էր, որ տնքալ սկսեց փղերի ահավոր դոփյուններից: Մատյան գունդը գալիս էր: Անգամ ատյանը սարսափահար եղավ և սահ-

մըռկած սպասում էր, թե ինչպես պիտի տեղի ունենա հայ նախարարների ջախջախումը ամենի գաղափարների թաթերի տակ:

Այնպես թվաց, թե ժամանակը կանգնեց: Գերագույն վայրկյանն էր, որ պիտի վճռվեր կյանք կամ մահ: Սասանեցին բոլոր նախարարները: Այժմ, երբ մահը կանգնեց նրանց առջև իր բոլոր իսկությամբ: Վարդանը միայն թվում էր անայլայլ: Բայց և նա լարվեց:

— Տե՛ր արքա, հրամայի՛ր,—ասաց Պերոզը գաղանային կըրքով: Միհրնեբսեհը վեր թռավ և խոնարհված կանգնեց Հազկերտի առաջ:

— Տե՛ր իմ, թո՛ղ այսօր փղերը, դիր սրանց զնդա՛ն, թող երկար զգան սարսափը:

— Արժան է և իրա՛վ,—մոնչաց ողջ ատյանը:

— Զնդա՛ն...—գոչեց դողահար Հազկերտը,—զնդա՛ն դրեք սրանց...

— Արժան է և իրա՛վ,—կրկնեց ողջ ատյանը:

— Փտեցնեմ զնդանում, խոշտանգ-խոշտանգ մաշեմ սրանց, որ իմանան, թե ինչ է արյաց զորությունը,—գոչեց Հազկերտը:

— Արժա՛ն է և իրավ,—երեքնեց ատյանը:

Միհրնեբսեհը նշան տվեց: Ներս վազեց ներքինի դահճապետը սպիտակազգեստ դաժան դահիճների հետ, բերելով գործիքներ ու շղթաներ: Նրանք արագ շղթայեցին նախարարներին: Նախարարները հիշեցին Վարդանի խոսքը երկրից հեռանալու պահին. «Թե-րևս աքսոր, բանտ... ժամանակ շահենք»: Եվ կառչեցին այդ հույսին: Վասակը վայրկենաբար մտածեց՝ վերջին պահին բացահայտվել, փրկել դրությունը:

Միհրնեբսեհը նշան արեց, որ դեռ սպասեն, և նայեց Հազկերտին: Հազկերտը սպասեց մի փոքր և ասաց.

— Իմ հրամանն է, ընդունեցե՛ք զրադաշտը: Ոչինչ բան չի խախտի իմ վճիռը: Դուք հանցանք եք գործել և միայն ձեր պիղծ հավատի ուրացությամբ կարող եք քավել: Ուրացեք, իսկ եթե չեք կատարի հրամանս, բոլորիդ խոշտանգելով մեռցնել կտամ, զորք կուղարկեմ, ավերել կտամ ձեր երկիրը, Սագաստան կուղարկեմ աքսոր ձեր ղավակներին ու կանանց: Տարե՛ք,—հրամայեց դահիճներին:

Դահճապետը նշան տվեց, և դահիճները դուրս տարան կապյալ նախարարներին:

Միհրնեբրսեհը կրկին նշան արեց արարողապետին, սա մոտեցավ նրան, որը ցածրաձայն հրամայեց.

— Աշուշային և Վահանին ետ պահիր՝ ցնոր հրաման:

— Փրկվեցին,— շնչաց Վասակը Գաղիշոյին:

Այս նկատեցին հայ նախարարները:

Արարողապետը հենց դռների մեջ առանձնացրեց Աշուշային և Վահանին:

— Ո՛չ դեռ,— շնչաց Գաղիշոն խորը նայելով փրկվածներին, որոնց տարան այլ ուղղությամբ:

* * *

Հայ նախարարներին դուրս բերին աստյանից շղթայակապ և պահակներով շրջապատ: Պալատի առջևի հրապարակում լայնաշրջան գծով կանգնել խռնվել էր ամբոխը: Մեջտեղ բացած ասպարեզը բռնել էին մատյան գնդի փղերն ու զորքը՝ պատրաստ ի կատար ածել Հազկերտի հրամանը՝ կոխկրտել նախարարներին: Ամբոխը նախաճաշակելով արյունային տեսարանի դաղանական հաճույքը՝ ալեկոծվեց: Սակայն երբ տեսավ, որ նախարարներին անց են կացնում փղերի միջով և մտադիր են տանել ուրիշ վայր, մոնչաց, աղաղակեց.

— Կոխկրտե՛լ, կոխկրտե՛լ...

Փղերը տատանվեցին, կնճիթները ցցեցին վեր, հողը թաթերով փորեցին և սկսեցին հարձակման շարժումներ անել: Այդ տեսնելով, Մուշկան նյուսալավուրտը բռնեցքով սպառնաց ամբոխին և դարձավ մատյան գնդին.

— Դա՛րձ, դեպի ճամբա՛ր:

Մատյան գունդը շարժվեց: Փղերը համրատատան, բլուր-բլուր գնացին:

Հայ նախարարներին տարան խառնիճաղանջ և խուժադուժ ամբոխի միջով ուժեղ պահակների օղակով: Վասակը գունատվեց և մռայլադեմ նայելով ամբոխին՝ սկսեց սուր հայացքով հարվածել նայողներին: Գաղիշոն գլուխը կախել էր, բայց հանգիստ էր: Սրվանձտյա Գարեգինը հրամայական շեշտով սաստում էր ամբոխին, նրա կողքից գնում էր Արտակը և աչքի տակով դիտում Վարդանին, որ ընթանում էր հոյակապ հասակի բնական հպարտությամբ ու վեհությամբ: Մի տեղ, երբ չարախնդաց ամբոխը

բրբջում էր, հանկարծ տեսնելով Վարդանին՝ ակամա լոնց ու աչքերը լայն բացած հետևեց նրա ընթացքին: Հանդարտ, քաջին վայել բարությամբ նայում էր նա ամբոխին և պահում էր իրեն տիրական դիրքի մեջ: Ընդոստ ու գրգռիչ հանդգնությամբ երեսը շրջում էր այս ու այն կողմ ներշապուհ և շրթունքները շարժում:

Ողբերգական էին հայոց այրուծիի մարտիկները: Իրենց վրդաններից զանազան ուղիներով եկել խռնվել էին ամբոխի մեջ և գնում էին կալանավոր նախարարների կողքով դեպի քաղաք և չէին կարողանում զսպել իրենց վիշտն ու ցասումը: Նրանց հետ գնում էր Արշամը՝ հայոց այրուծիի հարյուրապետը, որի հետևից ընթանում էին հայ մարտիկները: Նրանք գնում էին շփվելով պատի պես կանգնած, երբեմն էլ երթին ընկերացող ամբոխին, առանց ուշ դարձնելու թե ո՞ւմ են հրում, ո՞ւմ ոտը կոխում: Նրանք գրգռված էին վերին աստիճան, և շարժումներից երևում էր, որ պատրաստվում են վտանգավոր գործողությունների դիմել: Այդ նկատեց Գարեգինը և աչքով արեց Արշամին, որ կանխի դեպքը: Սա ետ դարձավ և սաստեց մարտիկներին.

— Հանգի՛ստ, բան-ման չանե՛ք...

— Ձեռ չենք տա, սեպուհ, բայց եթե մեկնումեկին դիպան, մինչև վերջին մարդս կփչանանք, կսրբե՛նք ամեն ինչ, վկա աստված կենդանի:

— Հոտնե՛րը կկտրենք,— ավելացրեց ուրիշը:

Հայ մարտիկները արյունակալած աչքերով նայեցին Արշամին և ոչինչ չհասկացան: Եվ ահա մի տեղ, երբ ամբոխից մեկը քար բարձրացրեց և նետեց նախարարների վրա, մարտիկները մի մարդու պես հարձակվեցին նետողի վրա և ոտնատակ տվին: Ամբոխը ոչխարի հոտի պես հորձանք տվեց այս ու այն կողմ: Պահակազորից զատվեց մի խումբ և հարձակվեց մարտիկների վրա: Սկսվեց մի կատաղի ծեծ: Երթը կանգ առավ: Ամբոխը, որ փախել էր, եկավ և օղակեց կռվողներին: Հայ մարտիկները թույլ չտվին հարձակվող պահակներին ձեռներեցությունը պահել. անմիջապես նոր թափով գրոհեցին նրանց վրա և սկսեցին հարվածներով վանել իրենցից: Ամբոխը չհամարձակվեց օգնել պահակներին:

— Սպարապե՛տ, — դիմեց Վարդանին Հապարապետը:

— Թո՞ղ, զինվորյալներին մի՞ արգելե՛ք, — պատասխանեց Վարդանը:

Երկու կողմից վիրավորներ ընկան, բայց տեղի չէր տալիս և ոչ մի կողմը: Գործը կարող էր երկարել և մեծանալ, եթե պահակատը ձայն չտար իր զինվորներին՝ ետ քաշվել: Հայ մարտիկները ետ չմնացին, այլ արյունոտ ու կատաղի օղակեցին նախարարներին և ուղեկցելով նրանց՝ կանգնեցին պաշտպան: Ամբողջ շահարձակվեց այլևս ծաղրի խոսք ասել նրանց կամ վիրավորել գործողությամբ: Պահակատը զգալով, որ իր պարտականությունը լավ չի կատարել և կալանավորներին չի կարողացել անվթար տեղ հասցնել, կուլ տվեց հայ մարտիկների վարմունքը: Նախարարներին անցկացրին Նյուշապուհ քաղաքի փողոցներով և տարան ղնդան: Դա մի մռայլ և կիսադեմնափոր շենք էր, բարձր, անթուրժ հողե աղյուսներից և ցեխից շինած պարիսպներով: Նախարարներին անցկացրին ամուր դարբասով և մտցրին բակը: Դիմացը ավելի փոքր մի դուռ տանում էր դեպի գետնափոր մուֆ բավիղը: Դա էր ղնդանը: Կիսախավարը, որ լուսսից եկողների համար թանձր էր թվում, հետզհետե պարզվեց, և տխուր ու սպառնալի գետնահարկը իր տամուկ ու ծանր օդով պաշարեց նրանց բազմախոռոչ պատերով: Հատակը հող էր և ցեխ, հնար չկար նստելու, ո՛ր մնաց պառկելու:

Նախարարները մի պահ լուռ ու տատամսած նայեցին իրենց շուրջը, ղնեցին պատերն ու խոռոչները և ապա խմբվեցին Վարդանի և Վասակի շուրջը՝ քնազդաբար նրանցից սպասելով այն հարցի՝ պատասխանը, թե ի՞նչ պետք է անել:

— Տե՛ր Մամիկոնեից,—խոսեց զուսպ կշտամբանքով Վասակը,—մինչև այստեղ լռեցինք և հանդուրժեցինք անարգանքն ու պատիժը: Բայց մինչև ե՞րբ...

— Մինչև ե՞րբ...—կրկնեց Վարդանը,—այդ գիտեք ինքներդ...

— Իսկ ի՞նչ է վերջը...

— Վերջը թող ասեն պարսիկները, թերևս մեզանից ոմա՛նք... Բայց գոնե ինձ համար վերջն ասված է:

Վասակը չխոսեց, մյուսները լռեցին: Զղացվում էր, որ երկուսը դեռ բաներ ունեն ասելու, և սպասեցին, որ ասեն:

— Պետք է հաշտության խոսք գտնել արքայի հետ,—ասաց Վասակը:

— Դտի՛ր հաշտության խոսքը,—ասաց Վարդանը անբարյացակամ,—ես ոչ մի խոսք չունեմ այլևս:

Գուցե պայթեր մի թունդ վեճ երկու հակառակորդների մեջ, եթե ներս չգար մի բարձրահասակ, գեր ու դաժան մարդ՝ գավա-

զանը ձեռին: Նրան ուղեկցում էր մի կորամեջք նիհար մարդ, երկար մորուքով: Սա ձեռքին մի ջահ ուներ, որ բարձր բռնած լուսավորում էր զնդանը: Լույսը ավելի մուսլացրեց զնդանի շարագուշակ տեսքը: Բարձրահասակը, որ ըստ երևույթին բանտապետն էր, լուռ ու խոժոռ հայացքը պտտեցրեց բանտարկյալների վրա, մտքում հաշվեց նրանց թիվը, մեկ-մեկ տնտղեց ամեն մեկին և հետ շրջվեց գնաց: Մյուսը, որ ուղեկցում էր և նրա օգնականն էր, հետևեց նրան մինչև դուռը, որ բավական հեռու էր, և մի փոքր անց վերադարձավ, կանգնեց, նայեց չորս կողմ, հատակին ու գրնաց: Իսկույն նրանից հետո ներս մտան չորս հոգի՝ ծառաներ, որ փսիաթներ բերին փռեցին հատակին: Կրկին ներս եկավ բանտապետի օգնականը՝ նայեց փսիաթներին և գոռաց ծառաների վրա.

— Ինչո՞ւ բերիք փսիաթները... Կապերտներ պիտի բերեիք միայն...

— Տանե՞նք փսիաթները,—հարցրեց խորհրդավոր ձայնով ծառաներից մեկը:

— Էլ ի՞նչ տանեք, կապերտները բերեք և բարձեր:

Ու մինչ ծառաները կբերեին նրա պահանջածը՝ նա կանգնեց և սկսեց խորը նայել նախարարներին: Ծառաները բերին կապերտները և փռեցին փսիաթների վրա: Նրանցից մինը բերեց մի մեծ կարաս և դրեց անկյունը: Օգնականը մոտեցավ, հոտ քաշեց կարասից և գոռաց բերողի վրա.

— Սա ջո՞ւր է, թե՞ գինի, անասունի՞ կտոր:

Ծառան սառեց տեղնուտեղը: Օգնականը դիմեց այն խորհրդավոր ձայնով խոսող ծառային.

— Տա՛ր սա, ջո՞ւր բեր:

Ծառան տարավ կարասը և վերադարձավ մի այլ կարասով: Բանտապետի օգնականը հրամայեց հաց ևս բերել և ինքը դուրս գնաց: Ծառաները բերին հացը ևս, այլ ջրամաններ ու պարագաներ և դուրս գնացին:

— Է՛, հյուրասիրվե՛նք,—ասաց Վարդանը մոայլ և նստեց կապերտին:

Արտակը նստեց նրա կողքին: Ներշնչելու համար մոտեցավ նրան: Վասակն առանձնացավ Գաղիշուի և Ռշտունյաց Արտակի հետ: Մնացյալները՝ հոգնած թե մարմնապես և թե հոգեպես՝ ընկան կապերտների վրա: Վասակը մտածում էր, որ հնար գտներ

Կողակին տեսնել կամ կապ հաստատել՝ իմանալու, թե ի՞նչ է արել իր համար և ի՞նչ կարող է անել: Գլուտի հետ ժամանակ չեղավ առանձին տեսնվելու և խոսելու ընդհանուր թոհուրոհի մեջ: Հիմա՝ միայն հնար կար խոսելու նրա հետ, բայց դեռ չէին ընտելացել և տեղավորվել զնդանում: Նա կուզենար խորհրդակցել մյուսների հետ, բայց վերջին օրերս և այդ օրը մանավանդ՝ նախարարները մի տեսակ շփոթ և անտրամադիր հոգեվիճակումն էին: Չէին խոսում, գործունեություն չէին ցույց տալիս:

Վարդանը կամեցավ ջուր խմել: Արտակը վեր թռավ իսկույն և դավը մոտեցնելով կարասին՝ ուղեց ջուր վերցնել: Նա նկատեց, որ գինի է և ոչ ջուր, ինչպես կարդադրել էր բանտապետի օգնականը: Երբ Վարդանը դավը ձեռն առավ՝ ասաց.

— Սա տարօրինակ մարդ է:

— Տարօրինակ է,— ասաց Արտակը:

Մյուսները ևս ուշադրություն դարձրին օգնականի հակասական կարգադրությունների վրա:

Շուտով օրը մթնեց, և զնդանի խաւարը՝ գրկեց բանտարկյալներին: Նրանք լուռ էին, ամեն մեկը իր մտքի հետև: Միայն Հազարապետն էր, որ բարձրաձայն աղոթում էր:

Ներս մտավ բանտապետի օգնականը՝ ջահը ձեռին: Արտակը դիմեց նրան և ջուր պահանջեց: Բանտապետի օգնականը ձայն չհանեց, իսկույն գնաց դուրս և վերադարձավ մի մեծ կուժ ջրով:

Աշուղային և Վահանին տարան պալատական վրանի հետևի մի հարկաբաժին և մեղմորեն հրավիրեցին նստել ու թողին մենակ:

— Է՛, բանտ տարան նրանց, ասել է՝ տանուլ տվին,— ծիծաղեց Աշուղան:

Վահանը զարմացած նրան նայեց:

— Այո, տանուլ տվին,— կրկնեց Աշուղան բոլորովին լուրջ:

— Մեզ բաժանեցին հայերից,— ասաց Վահանը,— ի՞նչ է նպատակը...— և խաժ աչքերի ծանր հայացքը բեռեց Աշուղայի աչքերի մեջ:

— Ինչ որ է՝ մեր հոգու փրկությունը չէ,— մոմուսց Աշուղան մռայլ ու մտահոգ:

— Կարծո՞ւմ ես, որ մեզ չեն ստիպի ուրանալ:

Աշուղան դառն ժպտաց:

— Իսկ դու կարծում ես՝ Միհրնեբրսեհը կհավատա՞ մեր կամ նրանց ուրացության:

— Ապա ինչո՞ւ է ստիպում:

— Միհրնեբրսեհը խաղեր է սարքում. նա գիտե, որ մեր կեղծ ուրացությունը մեր ժողովուրդները իբրև ճշմարիտ կընդունեն:

Ներս նայեց պարսիկ սպասավորը և արագ շարժումով լայն բացեց վրանի ծածկոցը: Ներս եկավ մի ծերունի: Աշուշան ճանաչեց նրան: Դա Միհրնեբրսեհի մտերիմն էր, Վոամ պալատականը: Նա անվրդով էր: Նայեց բարի հեգնոտ հայացքով իշխաններին և ինքը նստելով մի բարձի, հրավիրեց նստել նաև նրանց:

— Անպատշաճ բաներ եղան,—ասաց նա թեթև եղանակով,—բայց հայերն էին մեղավոր: Համոզեցե՛ք նրա՛նց, վերջանա գնա գործը:

— Ինչպե՞ս համոզենք, իշխան, երբ հայերը վճռել են չուրանալ,—ասաց Վահանը:

— Եվ ի՞նչ էլ հարկ կա, որ ուրանան,—մտախոհ քմծիծաղով ասաց Վոամ պալատականը՝ համարյա անկեղծ:

Վահանը զարմացած նայեց Վոամին: Աշուշան գլուխը կախեց:

— Այո՛,—շարունակեց Վոամը,—ուրանալու հարկ չկա: Համոզեցե՛ք հայերին, թող կեղծ ուրացությամբ հնազանդությունացույց տան, դուք էլ նրանց պես, ու վեր կացե՛ք գնացե՛ք ձեր երկիրը: Արքայի հրաման է, չի կարելի գետին գցել, այ սա լավ խորհեցե՛ք:

Եվ երկար արժարժեց այս միտքը Վոամը, որի խոսքը լսելով՝ Աշուշան ոչ մի շարժում չարեց, ոչինչ չխոսեց: Վահանը միայն տարակուսորեն նայում էր մերթ Վոամին, մերթ Աշուշային: Իսկ Վահանի այս տարակուսանքն ու զարմանքը ավելի աճեցին, երբ Վոամը հանգիստ վեր կացավ, որ գնա, իսկ Աշուշան ոչինչ չառարկեց և ոչինչ չխոստացավ:

— Էհ, բարեմաղթում եմ հաջողություն և ուղղություն: Բարյավ մնաք:

— Երթաս բարի, իշխան,—ասաց հաշտ ձայնով Աշուշան:

Երբ Վոամը հեռացավ, Վահանը տարակուսած դարձավ դեպի Աշուշան:

— Ճշմարիտ է խաբում,—ասաց Աշուշան,—հավատը չի ուրացվի, բայց կարող է կեղծվել:

— Եվ ինչ էլ պարզ հասկացրեց այդ,— ծիծաղեց Վահանը,— խորամանկ միջոց ցույց տվեց:

— Ապա ի՞նչ, կարծում ես խելք մենակ մե՞նք ունենք:

Ներս մտան դահիճներ՝ մի ղինվորական հրամանատարի և ղինվորների հետ և շղթաներով ու մուրճերով արագ շղթայեցին Աշուշային և Վահանին:

— Հրամայեցեք բա՛նտ,— ասաց հրամանատարը քարի անտարբերությամբ:

Վրաց և աղվանից իշխանները գնացին վիրավորված ու դառնացած:

Մինչ հայ նախարարները վրաց և աղվանից իշխանների հետ անարգանքի և նեղությունների ենթարկված տառապում էին զընդանում՝ նրանց բարեկամներն ու թշնամիները սկսել էին աշխույժ գործունեություն՝ նրանց աղատելու կամ ոչնչացնելու:

Վարազվաղանը շատ էր պտտում Միհրնեբսեհի ապարանքի մեջն ու շուրջը, տեսակցում նրա և այլ մեծամեծների հետ՝ թարմացնելով իր առաջարկները՝ պարսից արքունիքին ծառայելու: Վասակի բանտարկությունը մյուս նախարարների հետ խոսք ու զրույց էր բացել մեծամեծների շրջանում, որ Հաղկերտը Հայաստանի նոր մարզպան կնշանակի: Սա թե էր տվել Վարազվաղանին: Նա ուղղակի դնում էր իր թեկնածությունը պարսիկ իշխանների առաջ և խնդրում էր այդպես ներշնչել և Միհրնեբսեհին:

Զէր քնում և Կողակը: Նա լարեց իր բոլոր ուժերը, վերակոչեց իր ընդունակությունները: Այժմ կամ երբեք: Նա վճռեց փրկել Վասակին: Վարազվաղանին մոտեմոտ անելը, որ նրա համար անորոշ նպատակներ ուներ, նրան օգտակար եղավ մի բոլորովին պատահական դեպքով: Նա մի օր տեսել էր Վարազդուխտին և իմացել էր, որ նա լինում է Վախթանգ իշխանի մոտ Վարազվաղանի կնոջ և Վախթանգի ղոքանչի կապով: Ուրեմն Վարազդուխտը կարող էր Վախթանգին բաներ խնդրել...

Հայ նախարարների բանտարկության երկրորդ օրը ներս մըտավ բանտապետի օգնականը և կանչեց Հինժայնոց Արսենին: Երբ սա զարմացած վեր կացավ, օգնականն ասաց, որ նրան դուրսը կանչում են: Նախարարները նույնպես զարմացան: Արսենին զա-

տելը մյուսներից լավ նշան չհամարեցին և մինչև իսկ սկսեցին կասկածել Արսենի թուլացման և ինչ-որ գաղտնի կապերի մեջ։ Արսենը դուրս եկավ ղնդանից և դռանը տեսավ Վախթանգին, որ նժույզ էր բերել նրա համար։

— Գնանք տո՞ւն, կասեմ ինչն ու ինչպեսը,—ասաց Վախթանգը և արագ քշեց իր նժույզը։

Արսենը հասավ հետևից։

— Վարազդուխտն էր մոտս,—ասաց Վախթանգը,—նա եկավ աղաչեց, որ քեզ ազատել տամ։ Ա՛յ իսկակա՛ն հայրենակցուհի...

— Չէի սպասի...—ասաց Արսենը։

— Դե բարիքը գալիս է այնտեղից, որտեղից չենք սպասում։

— Ի՞նչ կա դուրսը,—հարցրեց Արսենը։

— Գնանք, պատմեմ։

Ճանապարհին Վախթանգը Արսենին պատմեց այդ օրերի դեպքերն ու նորությունները։

Բայց վարազդուխտի վարմունքը բավական բարդ մի հանգույց էր եղել։ Դա սկսվել էր Կողակից։ Սա կարողացել էր ծածուկ տեսնվել վարազդուխտի հետ և նրան խորհուրդ տալ, որ գնա Վախթանգի մոտ և նրան աղաչի դիմել Միհրնեբսեհին՝ ազատելու Վասակին։ Սա հնարավոր էր, քանի որ խորիշայի մայրն ու Վարազվաղանի կինը քույրեր էին, և վարազդուխտը այս կապով հաճախ էր լինում նրանց տանը։

Վարազդուխտը, սակայն, ավելի խորամանկ և խելացի էր վարվել։ Նա գնացել էր Վախթանգի մոտ և խնդրել, որ նա աղատել տա... Ընծայնոց Արսեն իշխանին։ Դա միջոց էր ծածկելու համար բուն նպատակը՝ Վասակը։ Կողակը չգիտեր, որ Վախթանգի մոտ է լինում Արսենը։ Վախթանգը համաձայնել էր՝ ասելով, որ ինքը թեև չէր մտածել այդ մասին, բայց ղգում է, որ դա իր պարտականությունն է։ Վախթանգը գնացել էր Միհրնեբսեհի քրոջ՝ Արամայիդի մոտ, որ Վախթանգի տիկնոջ հորաքույրն էր, և նրան խնդրել՝ համոզելու Միհրնեբսեհին Արսենին ազատել՝ իբրև «հավատի մեջ թուլացած» մի հայ իշխանի, որին կարելի կլինի գործիք դարձնել մյուսներին ևս թուլացնելու։

Վախթանգը, ինչպես և տիկինը շատ մոտ անձնավորություններ էին Արամայիդիին, որ ազդեցիկ կին էր և Միհրնեբսեհի սիրելին։ Նա շատ տարիներ առաջ կրկին փրկել էր Վարազդուխտի կյանքը Վարազվաղանի հետապնդումից։

Վախթանգն ու Արսենը հասան ապարանք և իջան նժույզնե-
րից:

Դռանը սպասում էր տիկինը: Արսենը մոտեցավ փաթաթվեց
տիկնոջը և համբուրեց նրա ձեռքը: Ներս գնացին:

— Ա՛խ, տանջում են ձեզ,—ասաց տիկինը:

— Տանջում են,—ասաց Արսենը:

— Բերա՛նս շորանա,—ասաց տիկինը,—Արամայիղիի մոտ
էի՝ ասաց, նախարարներին պետք է փղերին կոխկրտել տան եր-
կու օրից հետո...

— Կոխկրտե՛լ,—շնչասպառ հարցրեց Վախթանգը:

— Որովհետև ուշացել են արքայի հրամանը կատարել... Ա՛խ,
ի՛նչ դաժան մարդիկ են...

Արսենը սառեց մնաց: Նրան այրեց ամոթանքը, որ ինքը զըն-
դանից հեռացավ: Հիմա, երբ այս բոլորը լսեց, իսկույն հարեց
նոր մտքի՝ ազատել բանտարկյալներին մահից: Բայց ինչպե՛ս...

Վախթանգը գնաց իր օթևանը: Տիկինը նստեցրեց իր կողքին
Արսենին և սկսեց հարցուփորձ անել նրան: Նա շատ էր կարոտում
Արսենին՝ տոգորելով իր զգացմունքը մայրական սիրո աստիճան:

— Ո՞ւր են խորիշան, Որմիզդուխտը,—հարցրեց Արսենը:

— Իրենց օթևանում,—ժպտաց տիկինը,—մեզ մոտ հյուր է
Վարազդուխտը:

— Ո՞վ է Վարազդուխտը:

— Վարազվաղանի քրոջ աղջիկը: Քեզ էր ուզում տեսնել: Դու
էլ փորձանքն ընկար:

— Ի՞նչ է ուզում:

— Ուզում է, որ իրեն ազատես Վարազվաղանի ճանկերից. չի
թողնում Սյունիք վերադառնալ, վնասել է ուզում խեղճ աղջկան.
կասկածներ ունի, թե աղջիկը դավադրում է: Սպասիր, գնամ նը-
րան բերեմ մոտդ՝ խոսեցրու,—ասաց տիկինը կատակ դավադրա-
կան ժպիտով,—էլ ի՞նչ ենք երկար-բարակ խոսում:

Նա արագ վեր կացավ և գնաց:

Իսկույն ներս սահեց խորիշան և ընկավ Արսենի գիրկը: Նրա
դեմքը կլորացել էր, ավելի գեղեցկացել և աչքերում ավելի իմաստ
կար, քան աղջիկ ժամանակ: Նա հեկեկաց:

— Ինչո՞ւ ես լալիս, խորիշա,—հարցրեց Արսենը տխուր:

— Իմացա՛ր լուրը...

հորիշան պինդ սեղմվեց Արսենի կրծքին և համբուրեց նրան.

— Եթե քեզ էլ դիպչեն, ես հետդ կգամ, կասեմ քրիստոնյա եմ...

Ներս մտան տիկինն ու Վարազդուխտը: Տիկինն աչքով արեց հորիշային, որ հեռանա: Խորիշան մնաց մի փոքր:

— Հայրենակիցներ եք,—ասաց տիկինը,—բան կոմսենաք իրար հետ խոսելու:

Եվ դարձավ Վարազդուխտին:

— Մի քաշվիր, իշխանը մեր տան մարդն է և քեզ կընդունի: Համարձակ խոսիր, նա քո խնդիրքը կկատարի:

Վարազդուխտը գլուխը կախեց և շարժվեց տեղից: Տիկինը դուրս եկավ, նրան հետևեց Խորիշան: Արսենը զննեց Վարազդուխտին ոտից գլուխ և մի անախորժ բան զգաց, թեև նրան շրջացրեց վերջինիս գեղեցկությունը:

— Առաջ եկ, խոսի՛ր,—ասաց Արսենը:

Վարազդուխտը ակամա երկյուղ ու պատկառանք զգաց իշխանի առջև: Միաժամ նա ինչ-որ խղճի խայթ զգաց այն դերի համար, որ ստանձնել էր այդ պահին խաղալու Բայց երբ հիշեց, թե ինչի և ում համար է եկել, սթափվեց: Առաջ գալով մի փոքր՝ նա շոքեց նստեց դորգի վրա և գլուխը կախեց:

— Իշխան, ես մի խնդիրք ունեմ մոտդ,—ասաց նա,—աղաչում եմ, միջնորդիր տիկնոջը ինձ ընդունել տա Արամայիդիի մոտ: Ծշմարիտն ասեմ՝ ուզում եմ Վարազվաղանից զանգատվեմ:

— Ինչո՞ւ, նա քո արյունակիցը չէ՞,—հարցրեց Արսենը զարմացած:

— Նա ինձ ուզում է սպանել. հասկացել է, որ ես օգնում եմ նախարարներին, զնդան լուրեր տալով նրանց բանտապետի օգնականի միջոցով: Երեկ Վարազվաղանը գնաց Միհրնեբրսեհի մոտ և լուր տարավ, որ նախարարները վճռել են նահատակվել և չուրանալ: Միհրնեբրսեհը մտադիր է վաղը փղերի ոտների տակ ոչնչացնել բանտարկյալներին:

— Լավ, շատ էլ Վարազվաղանը կեղծ է ուրացել՝ ի՞նչ շահ Միհրնեբրսեհին հեռացնել Վարազվաղանին:

Վարազդուխտը շփոթվեց: Նա Արսենի խելքի մասին մեծ պատկերացում չունեցավ՝ այդ տեսակցության պահին, բայց նա գիտեր, որ երբեմն հենց այդպիսիներն են պատահմամբ դժվար

թակարդներ գցում մարդու ոտի տակ։ Վարազդուխտը չկորցրեց սառնասրտությունը և պատասխանեց.

— Նա խանդարում է Վասակին, որ նա հայերին դարձնի կրթակապաշտ, որ ինքը բռնի նրա տեղը։ Իսկ ինքը նրա արժեքը չունի, ամենքը Հայաստանում լսում ու սիրում են Վասակին, իսկ նրան անիծում են։

— Իսկ Վասակն իրո՞ք այդպիսի գործերի վրա է,—հարցրեց Արսենը։

— Աստված հեռու տանի. այդպես պիտի ասեմ, որ համոզվի։ Ծա Վարազվաղանին պիտի մատնեմ... Պիտի ասեմ, որ նա արքունի գանձեր է գողացել և լցրել իր տունը, և դա ճշմարիտ է... Կասեմ՝ կեղծ ուրացած է...

Արսենը համարյա համոզվեց։ Նա լուռ դիտում էր Վարազդուխտին, զարմանում էր նրա այդքան աչքաբացության, համարձակության վրա։ Ինչ-որ բան նրան դուր չէր գալիս նրա մեջ. բայց դրան ևս լուրջ նշանակություն չտվեց։

Վախթանգը, չլինելով թեպետ մեծ և ազդեցիկ իշխան, բայց տիկնոջ կապերով մուտք ունենալով Արամայիգիի և Միհրենրսեհի մոտ, կարևոր դիրք էր զբաղեցնում պալատում։ Նրան սիրում էին շատերը, ումանք էլ հարգում նրա տաղերի համար։

Արսենը խնդրեց Վախթանգին և տիկնոջը, որ Վարազդուխտին տանեն Արամայիգիի մոտ և շտապեն, որովհետև դա վերաբերում է նաև հայ նախարարների կյանքին...

Նրանք կատարեցին Արսենի խնդրքը։

Վարազդուխտը շատ խոնարհ և համեստ ձևով Վախթանգի և տիկնոջ օգնությամբ մուտք ունեցավ Արամայիգիի մոտ։ Վերջինս նրանց ընդունեց իր հյուրատանը։ Արամայիգին բարձրասակ, նիհար, հասակավոր կին էր։ Նրա խելացի, սուր աչքերը զննում էին և մտածում։ Նա խորը նայեց Վարազդուխտին, և երբ սա համբուրեց նրա ձեռք՝ նա իր շոր ձեռքով մեղմակի ետ մղեց սրան և ճակատը կնճռելով հարցրեց.

— Սպասիր, դու ինձ մոտ եղե՞լ ես տարիներ առաջ։

— Եղել եմ, տիկին,—ասաց Վարազդուխտը։

— Վարազվաղանը քեզ հետամտում էր, ուզում էր սպանել։

— Հիմա էլ է ուզում սպանել, տիկին,—ասաց Վարազդուխտը։

Տիկինը վեր կացավ և Վարազդուխտին տարավ ուղղակի Մի-

հըրներսեհի մոտ: Հազարապետը նստած էր իր բարձին և օշարակ էր ըմպում՝ կարդալով մի մատյան, որ նրան շատ էր գրավել: Երբ ներս մտան, նա գլուխը բարձրացրեց և ժպտաց, որ նրման էր դաժան ծամածռության:

— Ե՛կ, մոտեցիր,—ասաց նա Վարազդուխտին:

Վարազդուխտը շհամարձակվեց առաջ գնալ: Այն ժամանակ Արամայիդին բռնեց նրա թևը և առաջ տարավ, ինքը նստեց Միհրներսեհի կողքին: Արամայիդին հաղորդեց Միհրներսեհին Վարազդուխտի խնդիրքը:

— Ինչո՞ւ է ուզում սպանել,—հարցրեց Միհրներսեհը:

— Ամեն Սյունիքից եկողի կասկածում է, թե մարզպանի կողմից է եկել իրեն սպանելու: Ես նրա քրոջ աղջիկը, ինչ էլ որ չիսի՝ մի՞թե ձեռս կգնա իմ հարազատին: Շատ էլ Վասակը օգտակար մարդ է արյաց տերության...

— Նստիր մոտս, պատմիր, ի՞նչ էր անում Վասակը Հայաստանում:

— Կրոնափոխության գործն էր հաջողեցնում: Եվ լավ հաջողեցրեց: Մի քանի իշխաններ ծածուկ կրոնափոխ են հիմա: Ինքը վաղուց կրոնափոխ է: Վախենում են Վարդանից՝ չեն հայտնում: Բայց այս բանը իմանալով՝ Վարազվաղանը վախենում է իր դիրքը կորցնել Հազարապետիդ առաջ և ուզում է ոչնչացնել նրան: Դե դա իր գործն է, բայց գոնե ինձանից վա՛ղ գա:

Միհրներսեհը դաժան կերպարանք ընդունեց և լռեց: Վարազդուխտը զգաց, որ Միհրներսեհին զբաղեցրեց Վասակը, բայց Վարազդուխտը իր դիտավորությունները թաքցնելու համար սկսեց Վարազվաղանի մասին խոսել: Պատմեց նրա բռնությունները, անցյալը, գողությունները, շահասիրությունը:

— Լավ, գնա, աղջիկս,—ասաց Միհրներսեհը թեև սառը, բայց կարծես մի բան համոզվածի պես:

«Աղջիկս»—սա մնաց Վարազդուխտի ականջում...

Երբ նա գլուխը խոնարհելով դուրս ելավ, ներս մտավ Վախթանգը:

— Ի՞նչ են անում նախարարները: Երևի ծածուկ լուր կունենաս...—սուր նայեց Վախթանգին Միհրներսեհը:

— Զինվորագրության ճանապարհն են բռնում: Իսկ զինվորագրությունն էլ... գիտես, հայ են. դրանց համար մահ չկա, երբ զինվորյալ են գրվում:

— Վարդան Սպարապետն ի՞նչ է անում:

— Հենց Վարդան Սպարապետը բոլորին գրել կտա զինվոր-
յալ: Իմ միտքն այսքան է բանում, տեր իմ, որ մեղմացնես նրանց
պատիժը:

— Վաղը փղերն արձակում ենք դրանց վրա...—ասաց Մի-
հրենքսեհը մտածկոտ:

— Բայց Վասակը, մյուսները ուրացած են, տե՛ր:

— Երբ այդպիսի հայտնություն գա նրանց կողմից...—Միհրե-
քսեհը շարունակեց խոսքը:

Արամայիդին և Վախթանգը վեր կացան: Զգացին, որ «եղա-
նակը մեղմեց»...

Բանտարկյալների կյանքը զննանում քանի գնաց դառավ ան-
տանկի: Խոնավությունը, միջատները, ծանր օդը և անարդալից
վիճակը, մյուս կողմից էլ՝ հայրենիքին սպառնացող վտանգը՝
մաշում ու տանջում էր նրանց:

Վասակը մի քանի անգամ դիմեց Վարդանին և մյուսներին՝
ելք գտնել աղատվելու: Վարդանն ամեն անգամ փակում էր նրա
բերանը՝ ասելով որ ելք չկա բացի ուրացությունից, իսկ ուրանալ
նա չի կամենում:

Հենց նույն գիշեր, երբ Վարազդուխտը գնացել էր Միհրենք-
սեհի մոտ, զննանում բանտարկյալները անհանգիստ էին: Շատ
էր ներս ու դուրս անում բանտապետը, կարծես ավելի սարսա-
փեցնելու համար կանգնում երկար նայում էր նրանց և հետո ա-
ռանց մի բան ասելու՝ հեռանում: Նույնն անում էր և նրա օգնա-
կանը: Եվ ահա, երբ մի անգամ բանտապետը դուրս գնաց, նրա
օգնականը ոտը կախեց, ետ մնաց և ապա վերադարձավ բան-
տարկյալների մոտ: Նա բան էր ուզում հայտնել, բայց ըստ երե-
վույթի խիստ զգուշանում էր:

— Մո՛տ եկ, բարեկամ,—ասաց նրան Վարդանը:

Օգնականը մոտեցավ:

— Ի՞նչ է պատահել,—հարցրեց Վարդանը,—ի՞նչ եք անդա-
դար ելումուտ անում:

— Ուշինչ, իշխան...—ասաց օգնականը և խոր նայեց Վարդա-
նին:

— Մեղ պիտի սպանեն,—կատակ ու լուրջ հարցրեց Վարդանը:

— Այո, իշխան, վաղը պետք է փղերին կոխկրտել տան... Արքան զայրացել է, որ ուշացրել եք ուրացումը:

— Լա՛վ, գնա՛,—հրամայեց Վարդանը:

Բանտապետի օգնականը հեռացավ:

Վարդանը գլուխը օրորեց.

— Ասել է՝ սպասո՞ւմ են դեռ...

Բանտապետի օգնականը գնաց, բայց և իսկույն ետ դարձավ:

— Ներո՞ղ եղիր, իշխա՛ն,—ասաց նա,—մի խոսք ասեմ ձեզ: Դուք և՛ իշխան եք, և՛ բանտարկյալ: Այսօր կաք, իսկ վաղը ջախջախված կլինեք փղերի ոտների տակ: Ի՞նչ բան է ուրացությունը... Ո՞վ է մտնում ձեր սիրտն՝ իմանալու, թե ճշմարի՞տ եք ուրացել, թե կեղծ: Հայտնեցե՛ք հնազանդություն և գնացեք ձեր երկիրը՝ պաշտեցեք ձեր աստծուն: Ոչ առաջինն եք, ոչ վերջինը:

Վարդանը հրացայտ աչքերով գննեց բանտապետի օգնականին: Սա ետ-ետ գնաց և հեռացավ: Բոլորը լուռ էին: Ըստ երեվույթին, բանտապետի օգնականի պես մտածողներ կային: Վասակը նկատեց այդ բազմանշանակ լուռթյունը և լարվեց: Բեկում նկատեց բոլորի մեջ:

Կես-գիշերից անց էր: Կրկին եկավ բանտապետի օգնականը: Նա զգույշ մոտեցավ Հազարապետին և ասաց, որ եկել է Արսեն իշխանը մի այլ պարսիկ իշխանի հետ և հանձնարարել է իրեն՝ հայտնել նախարարներին, որ մահապատիժը տեղի կունենա վաղը, թող նախարարներն շտապեն՝ ինչ որ անելու են...

Բանտապետի օգնականը մթության մեջ շրթունքները մոտեցրեց Հազարապետի ականջին և շնչաց.

— Ի սեր Քրիստոսի, աղատեցեք ձեր հոգիները...

Հազարապետը հարցրեց.

— Դու ի՞նչ ես, ո՞վ ես...

— Ես քրիստոնյա եմ... Հավատամ և խոստովանիմ...

— Գնա հայտնիր, որ մտածում ենք այդ մասին:

Օգնականը գնաց:

Լույսը բացվում էր... Բացվում էր ահեղ օրը: Պետք էր ըշտապել... Հազարապետը մոտեցավ նախարարներին և շնչալով ասաց.

— Օրհասը հասավ... Վճռենք մեր անելիքը...

Մութի մեջ իրար եկան նաև Վասակն ու իր կուսակիցները։ Իրադարձությունների դաժան ու մերկ հանգամանքները թույլ էին տալիս արդեն մի փոքր բացարձակ գործել։ Գաղիշոն, Գյուտը, Ռշտունին, նաև Մանեճը՝ նրանք ևս խոսեցին իրենց մեջ։

— Գիշերն անցնում է. ի՞նչ ենք վճռելու...

Սրանց մոտեցավ Աշուշան Վահանի հետ։

— Իշխաններ,—ասաց նա վճռական եղանակով,—ժամ է վճիռ կայացնել։

— Ի՞նչ վճիռ կտայիր դու, իշխան,—դարձավ նրան Վասակը։

— Կեղծ ուրացություն։ Միևնույն է՝ վերջը կհանգենք դրան։ Վտանգավոր է պատեհ ժամը բաց թողնելը։

— Հը՛մ... Կհամոզվի՞ նա,—հարցրեց Վասակը։

— Կհամոզվի։ Պետք է համոզվի...

Աշուշան գնաց դեպի Վարդանը։ Նրա հետևից գնացին բոլոր վասակյանք։

Բանտի նեղ լուսանցքով ներս թափանցած լույսը, որ բակում վառվող սրբազան կրակից էր գալիս, ծամաժուռ գծերով լուսավորեց Վարդանի շուրջը հավաքված նախարարներին։ Աշուշան և Վարդանը տխուր ժպտացին իրար։

— Դու եկար ուրացություն և առաջարկելու,—խլածայն հարցրեց Վարդանը։

— Հասկացար միտքս, Սպարապետ,—ասաց Աշուշան,—կեղծ ուրացություն... Առերես...

— Եվ մե՞ծ հույսեր ունես դրանից։

— Մե՛ծ, խոստովանք լինի։

Վարդանը մի փոքր ուշացրեց խոսքը։

— Ուրանալ առերես և անկեղծ ուրացություն ցույց տալ այստեղ՝ կնշանակի երեխաների տեղ դնել պարսիկներին։ Ուրանալ առերես և անկեղծ ուրացություն ցույց տալ մեր ժողովուրդներին՝ կնշանակի, որ մենք իրոք ծախել ենք նրանց։

— Տե՛ր Մամիկոնեից. ահեղ է ժամը. վճիր,—ասաց Վասակը։

— Դու վճռե՞լ ես,—հարցրեց Վարդանը դառն շեշտով։

— Ես սպասում եմ ամենքիդ։

Լռությունը եղավ պատասխանը։ Երկար ժամանակ չէր լրսվում ոչ մի խոսք։ Ոչ ոք չէր շարժվում անգամ։ Եվ իրոք, դրությունը շատ էր լուրջ։ Կատաղի Հազկերտը ի կատար կածեր իր

սպառնալիքը: Պետք էր կամ շտապել մի բան անել, կամ վճռել ընդունել մահը: Իսկ ի՞նչ կլինեիր հայրենիքի վիճակը:

Ներշապուհը նայեց Հազարապետին:

— Ի՞նչ անենք, Հազարապետ: Ես մահից չեմ վախենում, բայց երկիրը...

— Ոչ որ այստեղ մահից չի վախենում,—բարձր պատասխանեց Հազարապետը,—եթե կա մի բան, որից վախենում ենք ամենքս, դա հայրենիքն է...

— Ի՞նչ ես ուզում ասել,—հարցրեց Վարդանը սպառնալի ձայնով:

— Իմ ասելիքը նույնն է, ինչ որ քոնը,—պատասխանեց Հազարապետը:

— Ուրացությունը խղճի գործ չէ, տյարք,—ասաց Վարդանը շար ու խռպոտ ձայնով,—խիղճն ազատ է, նա կհաշտեցնի ինքն իր մեջ իր գործը: Մեր ուրացությունը նշան է տերունական գործի: Առերե՞ս կեղծիք, ասում եք դուք: Ուրեմն կեղծիքը պետք է լինի կեղծիք: Այստեղ կեղծիք և այնտեղ կեղծիք: Ոչ մի կերպ ոչ որ չպետք է իմանա իսկությունը: Անշուշտ այդպես: Ուրիշ հնար չկա:

— Ուրիշ հնար չկա,—ասաց Ներշապուհ Արծրունին:—Մենք գերի ենք: Մեզ չեն պահի բանտում երկար, որ ժամանակ շահենք: Վաղը մեր վախճանն է: Ի՞նչ կլինի վիճակը երկրում:

— Գոնե այնտեղ միաբանություն կա, միաբանություն իրենց և կարծեցյալ երգչախմբիս միջև: Իսկ ուրացությունը կերկապառակի երկիրը, կոշնչանա անմիաբան, խառնիճաղանջ պատերազմի մեջ: Իսկ այս մեր խստորեն գաղտնի կեղծ ուրացությամբ ինչպե՞ս երևանք աշխարհի առաջ, ո՞ւմ ի՞նչ բացատրենք, ո՞ւմ ինչպես վստահեցնենք, որ չենք զիջել հայրենիքը: Ամեն ինչ կխառնաշփոթվի, ամեն ինչ կտանք թշնամուն, մինչ մենք երգվել ենք ժողովրդի առաջ չզիջել ոչինչ...

Առաջ եկավ Աշուշան:

— Ճշմարիտ է, Սպարապետ,—ասաց նա,—ճշմարիտ է: Բայց կենդանի մնալն էլ մի հաղթություն է: Կենդանի մնալ՝ կրնանակի ապագայի տերը լինել:

— Մեզ չե՞ն ոչնչացնի,—բմթիծաղեց Վարդանը:—Ոչնչացնելու որ լինեիր, երեկ կոչնչացնեիր, փախցրեց խելագար ժամը: Հիմա մեր գործը Միհրնեբոսի ձեռին է: Իսկ նրա գլուխը այնպես չէ

խառն, և քուշանները այնպիսի մի գործ չեն ստեղծել նրա համար, որ մեզ ձեռ տա: Մենք այնքան էլ հեշտ կույ՝ գնացող պատառ չենք, այդ գիտե՞... Նա հիմա սուտ հավատով դեպի մեր սուտ ուրացումը՝ ճշմարիտ մոգեր ու զորք կդնի հետներս և կճամփի տուն... Եվ ճգնաժամը տեսեք այնտե՞ղ, երբ մոգերն ու զորքը կըմտնեն ժողովրդի մեջ... Ահա սա է ահավորը...

Վասակը մոտեցավ Վարդանին:

— Տեր Մամիկոնեից, դու ևս հաստատ գիտես, որ երկիրը ոտնատակ կերթա: Ուրիշ հնար չկա: Ընդունենք ուրացությունը... Առերես...

— Այո, այո,—վրա բերին Գաղիշոն, Գյուտը, Արտակ Ռշտունին, Մանեճը:

— Ընդունենք առերես, օգնությամբ աստծո հասնենք երկիր: Ժամանակ կշահենք:

— Իսկ դուք ի՞նչ եք վճռում,—դիմեց Վարդանը յուրայիններին:

Ներշապուհն առաջ եկավ:

— Տեր Մամիկոնեից, մենք վճռում ենք ընդունել կեղծ ուրացումը, իսկ եթե դու կարծում ես՝ թե հայրենիքին և քեզ դավաճանողներ կան, մենք բոլորս կգանք հետդ ջուրն ու կրակը: Վրճուի՛ր:

— Մենք ստիպված ենք ընդունել,—ասաց Հաղարապետը,— երկրի փրկության համար:

— Սպարապետ, անձի համար չեն արվի, բայց հայրենիքի համար կան շատ բաներ, որ կարվեն: Երեք ժողովուրդ մեզ են նայում փրկության: Նրանց փրկության համար ամեն բան կարելի է զոհել: Ապրենք, ապրեցնենք:

Վասակը ձայնը բարձրացրեց.

— Վերջապես ի՞նչ ես անում այդ հայրենիքի փրկության համար:

Վարդանը բռնկվեց.

— Ի՞նչ, կարծում եք ես կա՞նգ կառնեմ որևէ հնարի առաջ հայրենիքի փրկության համար... Շատ ենք եղել փոթորիկներում և շատ ենք ճամփա բացել փրկության: Բարի՛: Համաձայն եմ, և այս մեղքն էլ ո՞չ ձեր, թող ի՛մ վզին ընկնի: Սակայն պայման: Երբ հասնենք հայրենիք, անմիջապես դուք ևս կբացվեք ինձ հետ ժողովրդի առաջ:

— Երգվում ենք,—ասացին իշխանները:

— Այո, երգվում ենք,—ասաց Վասակը,—երբ որ հասնենք հայրենիք, բացելիք այաշտներ մեր աստծուն: Ե՛կ համոզվիր:

— Ահա այդ էր իմ դժվարս, ա՛յդ է, որ կհամոզի ինձ: Այդպես համաձայն եմ:

— Երգվում ենք աստծով և մեր հայրենի սուրբ երկրով,—հանդիսավոր սրբագործեց Հաղարապետը:

— Երգվում ենք,—կրկնեցին բոլոր նախարարները:

Հաղարապետը կանչեց իր մոտ բանտապետի օգնականին և պատվիրեց, որ կանչի բանտապետին: Եկավ բանտապետը և ուրախ նայեց բանտարկյալներին: Հաղարապետը հանձնարարեց բանտապետին, որ հայտնի Միհրներսեհին իրենց վճիռը:

Բանտապետը գնաց:

Ողջ Նյուշապուհ քաղաքը հավաքվել էր ճամբարի մերձ դաշտավայրը՝ դիտելու հայ նախարարների մահապատիժը: Արդեն փղերին պատրաստում էին գրգռիչ նյութերով՝ կնդրուկով և գինով: Նրանք գետինն էին փորփորում և կնճիթները ցցում: Մեծ շըփոթ էր և իրարանցում հայոց այրուծի մեջ: Մարտիկները կատաղած էին: Բաբեկն ու Ներսիկն էին միայն հանգիստ և խանդավառ վիճակի մեջ: Ուրեմն նրանց հայրը զինվորյալների հետ է... Դա բարձրացրեց նրանց ոգին: Հայ մարտիկների հետ նրանք ևս գնացին դաշտը՝ հրաժեշտ տալու իրենց հորը և մյուս նախարարներին: Մանր էր լինելու տեսարանը, բայց նրանք սրտապնդվեցին՝ իբրև զինվորյալի զավակներ:

Ամբոխը որոտաց: Դա նշան էր, որ բերում են իշխաններին: Հայ մարտիկները սեղմվեցին մի կողմ՝ պատրաստ ամեն տեսակ անմտածված քայլերի: Նախարարները երեացին: Բայց փղերը դեռ ճամբարումն էին: Ամբոխի զարմանքը շատ մեծացավ, երբ նախարարներին նժույգներով քաղաքի միջով տարան հայոց այրուծի և մեծ պատիվներով հրավիրեցին իջևանել: Նախարարները լվացված, հագնված չէին, բայց շունիին զնդանից ելած կալանավորների տեսք: Նրանք միայն շղթայագերծ էին: Նրանք տարօրինակ կերպարանք ունեին: Նրանց մեջ Վասակը, Գադիշոն, Ռշտունին, Գյուտը, Մանեհը գնում էին լուրջ ու զուսպ, հագիվ թաք-

ցըրած ուրախությամբ: Բայց կոտորված և տխուր էին Արտակը, Ներշապուհը, Հազարապետը, Շմավոնը: Իսկ Վարդանը երևի երբեք իր կյանքում այդքան այլալիված երևույթ չէր ունեցել: Միշտ սովոր վտանգներին, միշտ գործ ունենալով կյանքի-մահի գործերին, միշտ ինքն իր առաջ հոգով ազատ ու հանգիստ՝ առաջին անգամ կյանքում նա ճնշում էր ինքն իրեն: Առաջին անգամ նա խաբում էր իրեն և ուրիշներին, կեղծում, խարդախում: Նա զգում էր խղճի այնպիսի սուր խայթ, այնքան ամոթանք, որ պատրաստ էր գետինը մտնել և շերտալ ոչ միայն իր մարտիկներին, որ զարմացած և լարված նայում էին իրեն, այլև որևէ արարածի աշխարհիս երեսին:

Ամբոխը նայում էր փղերի կողմը: Կարծում էր, թե փղերը ուշացան: Ձայնեցին այն կողմ, բայց ոչ ոք չէր շարժվում փղերի կողմից: Տեսնելով, որ նախարարներին չեն կոտորում, ամբոխը քարեր վերցրեց ու պատրաստվեց քարկոծի: Հայ մարտիկները վազեցին ճամբար իրենց զենքերին ու նժույգներին: Եվ վերադարձան սսլառնալի շարժումներով: Մթնոլորտը շեկացավ: Մի փոքրիկ նշան, մեկի խոսքը, և ահա կոտորածը կսկսվեր: Դրությունը փրկեց բանտապետը, որ պահակներին հսկում էր: Նա կանգնեցրեց իր նժույգը և գոռաց.

— Պատի՛վ տվեք նախարարներին. նրանք ընդունեցին մազդեզանց կրո՞նը:

— Հո՛-ո՛-ո՛... ընդունեցի՛ն,—մռնաջ ամբոխը:

— Մազդեզանց կրո՞նը,—գոռաց բանտապետը ավելի ուժգին,—պատի՛վ տվեք նրանց:

Ամբոխը քարերը վայր նետեց և խուլ որոտով հարձակվեց նախարարների վրա, սկսեց համբուրել նրանց ձեռները, նժույգների սանձերը, բաշերը: Նախարարները շատ ջանացին ազատվել նրանցից՝ չհաջողվեց: Հայ մարտիկները ցավից ու ամոթանքից կուլ գալով՝ քարացած նայեցին նախարարներին: Մոտ վազեց Արշամը Վարդանին, նայեց նրան զննող աչքերով և նրա աչքերում նկատեց անհուն, անբացատրելի, խոր տխրություն: Վարդանը տեսավ, թե ինչպես մարտիկները իրար սեղմվեցին և հանգիմանական, օտար հայացքներով հետևում էին իրեն:

Բաբիկն ու Ներսիկը իրար ձեռ սեղմելով կանգ առան և հետևեցին Վասակին: Սա հանգիստ գլխով նշան արեց նրանց, որ գնան ճամբար:

Երբ նախարարներն իջան ճամբարում, նրանց շփոթեցան մարտիկները: Միայն իշխանական վրանների սպասավորները նրժույգները քաշեցին և բաց արին վրանների վարագույրները:

Վարդանն շտապեց ներս գնալ վրանը, որ չզգա իր վրա նետ-ված հայացքները, որ այրում էին նրան: Նա չէր կարողանում տանել նաև իր բախտակիցների հայացքները: Արտակը շատ էր զաղտնի և հայտնի նայում նրան, ցույց տալով, որ կամենում է խոսել հետը, բայց Վարդանը նրանից թերևս ավելի էր խուսափում, քան մյուսներից: Ներշապուհը մոմուում էր ինքն իրեն, իսկ Շմալոնը դաժանացել էր: Այդ լուակյաց և ըստ երևույթին անհաղորդակից նախարարը, որ մինչև այժմ համարյա չէր մասնակցում ոչ մի վճռի, սկսեց դժգոհել կեղծ ուրացության քայլից: Նա մտավ Վարդանի վրանը և մուսյլ նստեց նրա մոտ: Շուտով ներս եկան ներշապուհն ու Արտակը Հազարապետի առաջնորդությամբ:

— Զուր ընդունեցինք, պետք է հրաժարվեինք, թող փղերի ոտների տակ կոխկրտել տային... Հիմա մենք ի՞նչ երեսով պիտի դուրս գանք մեր հարազատների ու ժողովրդի առաջ,—ասաց Շրմավոնը:

— Է՛, չպարծենա՛նք,—հռաչեց Վարդանը,—շատ իմաստուն ու քաջ մարդիկ գիտեմ, որ ընկել են թակարդը: Մենք ևս ընկանք: Երևի մի տեղ սխալվել՝ պարծեցել ենք: Դժվար բան է հայրենիքը. ամեն մարդ չի կարող ունենալ:

Վարդանը խոսում էր հոգու այրող դառնությամբ: Նախարարները լսում էին անխոս, քանի որ համաձայն էին և իրենց սրտից էր և հետո՝ կամենում էին միջոց տալ, որ նա թեթևացնի լցված սիրտը:

— Ինչո՞վ պիտի վերջանա այս տաժանքը,—սրտենդեց Վարդանը,—ե՞րբ պիտի գնանք տուն:

— Դու ասա, Սպարապետ, թե ի՞նչ են խորհում Նրամբ...—ասաց Արտակը՝ ակնարկելով վասակյաններին:

— Ես չգիտեմ ինչ են խորհում, բայց պայմանը պայման է, հայրենիք հասնելուն պես պետք է հայտնենք մեր կեղծ ուրացությունը,—ասաց Վարդանը:

Այդ միջոցին սուրհանդակ եկավ և հայտնեց վասակին, որ Միհրնեսսեհը հրավիրում է նրան իր ապարանքը և խնդրում է շնորհ բերել զավակներով: Վասակը ուրախացած այդ հրավերից՝

հրամայեց սուրհանդակին սպասել վրաններում, մինչև ինքը կը-
հագնվի:

— Սա ինչ շրջումն էր բախտի անիվի,—հեգնեց Հաղարա-
պետը:

— Ձուկը գտավ իր ջուրը,—ասաց ներշնչված,—փղերի ոտ-
ներից բարձրացավ մինչև մարդպանական նոր պարզենների ու
խոստումների...

Սուրհանդակի հետ եկել էին մի խումբ Միհրներսեսի ապա-
րանքի բարձր կարգի սպասավորներից և ղորականներից, որ շքեղ
հագնված էին: Նրանք սպասում էին Վասակի վրանի դռան: Վա-
սակը հաղնվում էր: Նա հրամայեց Բաբելին և Ներսիկին, որ հագ-
նելեն նույնպես:

— Իսկ մե՞նք ինչու դանք...—հարցրեց Բաբելը դժկամ:

— Շո՞ւտ, շո՞ւտ, հարցնելու ժամանակ չէ,—շտապեցրեց Վա-
սակը:

— Մենք չենք ուրացել, մեզ ինչպե՞ս կընդունի Միհրներսեսը,
— առարկեց Ներսիկը՝ ահով նայելով հորը:

Վասակը աչքերը ոլորեց Ներսիկի վրա.

— Շո՞ւտ, հագնվեցե՛ք:

Բաբելը մռայլ հնազանդեց, նրան հետևեց Ներսիկը, և երբ
բոլորը պատրաստ էին, Վասակը դուրս եկավ վրանից: Դուրսն
սպասում էին Գաղիշոն, Գյուտը, Ռշտունին և Մանեճը: Արդեն
սրանք չէին ծածկում իրենց մտերմությունը և զատվելը Վարդա-
նի մտերիմներից: Ուրացության հանգամանքը շատ հարմար ե-
ղավ նրանց: Որոշված էր կեղծ ուրացություն: Ուրեմն և նրանք
«կեղծում» էին... Ի՞նչ կար դատապարտելի՝ եթե նրանք «վար-
պետորեն» են կեղծում և այդպես էլ ցույց տալիս: Նրանք ձեռք
բերին այդ իրավունքը: Մանավանդ որ Վարդանը ինքը ևս շատ
լավ պետք է հասկանար և ընդուներ, որ մի թեթև կասկածի տե-
ղիք, և ահա ամբողջ գործը վտանգի մեջ էր: Եվ որ Վարդանն ինքը
պարտավոր էր «վարպետորեն» կեղծել...

Իր վրանի դռնից Վարդանը դիտում էր Վասակի ճանապարհ-
վելը Միհրներսեսի ապարանքը: Սա, իհարկե, վճռական հան-
գամանք չէր: Ուրացած մարդպանը, հասկանալի էր, որ կրկին
պատվի արժանացավ և ավելի մոտ պիտի գտնվեր Միհրներսե-
սին, քան մյուսները: Միհրներսեսը հավատացել էր նախարար-
ների ուրացությանը... Ամեն, ամեն կողմից Վասակի և յուրա-

յինների համար բարենպաստ դառան պայմանները: Վարդանը պետք է լուեր... Մինչև հայրենի՜ք... Դեռ որքան ճանապարհ կար մինչև հայրենիք, և դեռ ինչե՛ր կարող էին անել Վասակի կուսակիցները...

Վասակը ուրախադեմ հրաժեշտ տվեց նախարարներին և նըստեց նժույգ՝ ուղղվելու դեպի Միհրնեսսեհի ապարանքը: Եվ իր ընթացքին շքեղ երթի երևույթ տալու համար նժույգը քշեց շատ դանդաղ: Երբ նա ծածկվեց քաղաքի փողոցներում, Արշամը, որ մի խումբ մարտիկների հետ դիտում էր տեսարանը, ասաց նըրանց.

— Շատ է ուրախացել, գնում է ուրացության վարձն ստանալու:

— Սպարապետը կոտրված է,—նկատեց մի մարտիկ:

— Մահացու մեղք է գործել, իհարկե, կկոտրվի,—ասաց Արշամը և մոմռալով հեռացավ:

Մարտիկները մնացին շվարած:

— Սպարապետն էլ մեզ թողեց...—հառաչեց մի մարտիկ:

Նրանք ճնշված ու տխուր ցրվեցին:

Օրն անցնում էր շատ ճնշված հոգեկան վիճակի մեջ: Վարդանը պառկած էր վրանում և ոչ ոքի հետ այլևս չէր խոսում: Ծառ բերին, բայց նա չկարողացավ ճաշակել: Ամենածանրը Վարդանի համար իր մարտիկների մոտ լուին էր, ծածկելը կեղծիքը: Նա մի օրում նհարեց և դեղնեց իբրև ամիսների հիվանդ: Երբեք նա կյանքում այդքան դառնություն չէր զգացել:

Երեկոյան դեմ մի խումբ մոզեր եկան և ատրուշան դրին հայոց այրուծիի ճամբարի գլխին: Պարսից բանակից զորքը եկավ դիտելու: Նրանք ծիծաղում էին և բարեկամական ցույցեր էին անում հայ մարտիկներին, որոնք սառը հայացքներով նայում էին նրանց և թողնում անպատասխան: Մոզերից մեկը մոտեցավ նախարարական վրաններին և կամենում էր մտնել Վարդանի մոտ, բայց Արտակը ետ մղեց նրան ասելով.

— Մի՛ մտնի նրա մոտ, նա չի ընդունում:

Մոզը ետ դարձավ: Նա այդ բոլորը համարում էր անընտելություն, ուստի և նշանակություն չտվեց:

Շուտով լսվեց մոզերի աղոթքը: Նրանք ընտելացնում էին ճամբարը...

— Սկսեցի՜ն... դասը,—դառնորեն կատակեց Վարդանը, երբ ներս մտավ Արտակը:

Արտակը նայեց Վարդանին, նրա այլայլված ու տանջված դեմքին և կանգնեց նրա գլխավերևը: Նա ևս տանջվել էր և ապրում էր սոսկալի վիրավորանքը, բայց չէր կարծում, թե Վարդանը այդքան կազդվի:

— Սպարապետ,—ասաց նա,—չի՞ նղել, որ ամենամեծ վրտանդի մեջ ընկնես, որից փրկվելու հույս չունենաս: Ի՞նչ ես արել այն պահին:

— Այնտեղ ես իմ տներն էի, մարտնչում էի և դուրս գալիս,—ասաց Վարդանը,—նա կռիվ էր, սա միմոսություն է:

— Կգնանք հայրենիք, կսրբենք այս կեղծիքը...

— Միայն թե դավաճան չհամարվենք, շթուլանա երկիրը,—ասաց Վարդանը,—եթե ոչ՝ հավատքը ուղմական գործերում տեղ չունի:

— Մենք կեղտոտեցինք մեր մարտիկների խիղճը, մեր ժողովրդի հոգին,—դառնությամբ ասաց Վարդանը:—Զսկտք է հոգին սովորեցնել այսպիսի բաների...

— Գնանք հայրենիք և մեր արյամբ ծածկենք մեր մեղքը, թող ուրիշներն արդար խղճով ապրեն:

— Ի՞նչ կասես մարդպանի մասին...—խոսքը փոխեց Արտակը:

— Մարդպանը մոտեմոտ է անում այստեղ: Ես այնտեղ կըփորձեմ նրան, եթե նա ճշմարիտ է ուրացել...

Արդեն գիշերային «մթացյալ» ժամն էր, որ գնում էր դեպի «շաղափոտն»⁵³, որ Վասակից սուրհանդակ եկավ և հայտնեց, որ Հազկերտն ու Միհրնեսրսհը որոշել են նախարարների ուրացման և զրադաշտական կրոն ընդունելը մեծաշուք հանդեսով հավերժացնել: Սահմանված է հետևյալ կարգը. նախարարները, հայոց այրուձին առավոտ վաղ հենց որ կսկսվի «այգն» ժամը՝ կաղմ ու պատրաստ պիտի լինեն, որ ներկայանան մեծ մովպետան մովպետին ճամբարի մեծ դաշտում, ուր կկատարվի նրանց առաջին երկրպագումը արևին ողջ պարսից բանակի, Հազկերտ արքայի,

պարսից մեծամեծների հետ միասին. ապա կլինի մեծ ատյան
Հազկերտի պալատում:

Վարդանին կարծես բութ գործիքով հարվածեցին:

Բայց նա դառնորեն ասաց.

— Է՛, երբ միմոսությունն ընդունեցինք՝ միմոսի խաղերն էլ
պիտի ընդունենք:

Շքեղազգեստ մի այրուծի մոգերի և իշխանների հետ եկավ
հայոց գնդի ճամբարը և հագնված նախարարներին առաջնորդեց
դաշտ, ուր պիտի տեղի ունենար արևապաշտության ծեսը: Լայ-
նարձակ դաշտը ծփում էր ահագին բանակի մարտիկների, նը-
ծույզների, փղերի շարժումներից: Ափից դուրս եկած գետերի պես
հորդում էին զորագնդերը՝ տեղ որոնելով դաշտում: Փոշին բարձ-
րացել էր և ճոճվում էր զորքի գլխավերևը: Ամպերը ծծվում էին
ոսկեհողով: Ժամը մոտեցավ:

Հայ նախարարները, Վարդանը և Վասակը, հայոց այրուծիի
ղլուխ անցած գնացին և տեղ բռնեցին բանակի եղևու թևերի մեջ,
որ գրկեց նրանց ահագին վիշապի ուժգնությամբ:

Հանկարծ հարյուրավոր փողհարներ ու թմբկահարներ գա-
լարափողերը հնչեցնելով և թմբկահարելով եկան Հազկերտի պա-
լատից դեպի հրապարակը: Նրանց հետևեց Հազկերտը մեծ շքա-
խմբով, որի մեջն էին Միհրնեսսեհն ու պալատականները, մով-
պետան մովպետը և զորավար Մուշկան Նյուսալավուրտը: Բանակը
ողջույն աղաղակեց, և դա նման էր փոթորկահար անտառի որո-
տին: Երբ երթը մոտեցավ, ողջ բանակը զենքերը և դրոշակները
խոնարհեցրեց ի պատիվ Հազկերտի: Նա գալիս էր հաղթական,
նժույզի համրաքայլ ընթացքով: Նա զարդարված էր ականակուռ
թագով և ոսկեկար ակնեղեններով հելուզված պատմուճանով: Մի-
հրնեսսեհը ևս զարդարվել էր կարմիր պատմուճանով՝ ոսկեկար
երիզների շքեղ գծերով: Հազկերտի հետևից դնում էին պալատա-
կանները, բոլորը տոնական զգեստներով, սրածայր գլխարկնե-
րով: Հազկերտը եկավ և կանգ առավ հայ նախարարների առջև
հրապարակի վրա: Նրա կողքին կանգնեց Միհրնեսսեհը, մյուս
կողքին մովպետան մովպետը՝ շրջապատված մի քանի ականա-
վոր մոգերով: Հայ նախարարներին, որոնք կանգնած էին պարսից

զորքի շարքի մեջ, առաջարկեցին դուրս գալ և մոտենալ Հազկեր-
տի շքախմբին: Դա պատիվ էր նորադարձներին...

Հազկերտն ու շքախմբը իջան նժույզներից, իսկույն սպա-
սավորները նժույզները ետ պահեցին: Հնչեց մի գալարափող՝
կերկերաձայն, դժոխային ուժով, ժանգոտ ու ատելի... Արևելքը
շառագունել էր, և մերձ էր արևի ծագումը: Լեռան մեջքին պատ-
րույգի պես կայծեց և հանկարծ ժայթքեց ոսկեվառ արևը: Ողջ
բանակը իր Հազկերտով ու հարյուր հազարանոց մարդկանցով
ընկավ բերանքսիվար գետին:

Մովսեստան մովսեսը վազեց առաջ դեպի արևը և բազկա-
տարած գռչեց.

— Ահմի, եադ, ահմի (Մազդաո՞)... Պաշտեմք ղԱհուրամազ-
դա, զարդար Տէրն արդարութեան, պաշտեմք ղԱմշասբանդս՝ ըզ-
պահպանիչս և դտուիչս բարույ... Որ կողմն են ջուրը, ծառը. կեն-
դանարար ոգին բնութեան, որ կողմն է Ահուրամազդա, որ ստեղ-
ծեաց զայդ ոգին, որ կողմն էին Զրադաշտ, Քաւա Վիշդասպա,
Ֆրաշդդրա և Զամասպա և ամենայն նախնի կրակաբուրմք՝...

Ամեն ինչ պապանձվեց, մեռավ: Ամբողջ աղոթքի ժամին շը-
շարժվեց մի ծեղ անգամ: Վարդանը իրեն զգում էր ինչպես մղդ-
ձավանջային մի երազի մեջ: Նա՝ երեսը գետնին՝ դեղնել էր: Ար-
տակն ու Ներշապուհը բռնել էին նրա երկու կողմը, որ հանկարծ
մի բռնկում շունենա:

Մովսեստան մովսեսը ավարտեց աղոթքը, նշան արեց, որ
բոլորը ոտքի ելնեն և սկսեց կոկորդային, կերկերաձայն մի մե-
ղեղի, որին կցեցին իրենց ձայնը հազարավոր մոգեր: Մեղեղին
ծավալվեց գնաց ողջ բանակը, և ահա փոթորկեց, որոտաց հա-
մայն դաշտում արևի մեղեղին: Կարծես երկիրը երգեց: Մեղեղիի
շարժման հետ ողջ բանակը ճոճում էր իր նիզակները, սրերը,
վահաններն ու դրոշները, ցնցում երկնքի դեմ, և այդ ողջը շող-
շողում էր լուսաճաճանչ ծովի պես:

Մեղեղին գնաց, պտտվեց, դարձավ և լռեց: Դաշտը շունչ ա-
ռավ: Հազկերտը սուրը դրեց պատյանը, թեքվեց ետ, նայեց հայ
նախարարներին և այրուծիին, հավանության նշանով գլուխը
շարժեց և նժույգի գլուխը դարձրեց դեպի դաշտը: Պալատական-
ներն անմիջապես կիսաշրջան բոլորվեցին նրա շուրջը: Նա ետ

*) Ես եմ, որ ես եմ Մազդաոն:

նայեց և ինչ-որ ասաց պալատականներից մեկին: Սա թեքվեց դեպի նախարարները և մոտենալով Վասակին՝ խոնարհ գլուխ տրվեց և ասաց.

— Արքայից արքան հրամայեց ձեզ այս երեկո շնորհ բերել պալատը: Իսկ այժմ զորահանդես է ձեր պատվին: Մնացեք:

— Շնորհապարտ ենք, տեր,— ասաց Վասակը՝ փայլելով ուրախությունից:

Պալատականը նժույգը քշեց ետ, դեպի շքախումբը: Վասակը դարձավ նախարարներին.

— Մեծ պատիվ է, տյա՛րք...

Երևում էր, որ նա անկարող եղավ զսպել իր խիստ ուրախությունը: Դա նկատեց Վարդանը և խեթ նայեց նրան: Վասակն ըզզաց իր սայթաքումը, բայց շատ էլ նշանակություն չտվեց դրան: Նա զբաղված էր ավելի մեծ նպատակների հեռանկարներով: Նրան թվում էր, թե հիմք դրվեց իր երազների իրականացման, և այսօր դրա առաջին օրն է:

Նա արքայաբար նայեց նախարարներին և նժույգի գլուխն ուղղեց դեպի Միհրնեսի կողմը: Նրան հետևեց իր շքախումբը:

— Արքայական շուք է ընդունում,— ասաց Հազարապետը:

Գաղիշոն լսեց այդ և պատասխանեց.

— Նա հենց արքայաբար էլ ծնվել է:

— Դու իմ ասածն ես հաստատում, տե՛ր խորխոռունյաց...

Այդ միջոցին Հազկերտի շքախմբի մոտից անջատվեց Մուշկան Նյուսալավուրտը և նժույգը քշելով դեպի ասպարեզը՝ բարձրացրեց մսուտ ձեռք և ուժգին ձայնով գոչեց.

— Հանդեսի երթո՛ւմ, օ՛ն առաջ:

Գալարափողերը կրկին հնչեցին, թմբուկները դոփեցին, և դաշտավայրի հեռու ծայրից բանակի աջ թևը պոկվեց և սկսեց գալ անցնելու Հազկերտի առջևից: Գալիս էր վահանակիր, նիզակավոր, աղեղնաձիգ հետևակը: Նա մոտենում էր համրատատան ճոճումով և դղրդացնելով գետինը: Ծկան անցան մոխրադեմ, դեղին, սև ու թուխ դանազան դեմքերով զորականներ, որոնցից մեծամասը կոփվել էր արյունոտ լուր կռիվներում և կոտորածներում: Նրանց աչքերի հայացքները դաժանացել էին բազմաթիվ քաղաքների կործանումների և անթիվ անմեղ զոհերի ճիչերի մեջ:

Երկար ժամանակ տևեց մինչև անցավ հետևակը, որին հետևեցին հեծյալների գնդերը, որ եկան անցան խառնիճաղանջ հը-

ըոսախմբերի նման: Դրանք կատաղի մարդիկ էին, պատրաստ նժուզների սմբակների տակ ոտնակոխ անելու ամեն արարածի:

Վարդանը նայում էր նրանց և մտքում պատկերացնում էր այն առիթը, որ իր այրուծիի գլուխն անցած՝ պիտի մխրձվեր նրանց շարքերն ու թափեր կարկտահար հասկերի պես:

Վերջապես պետք է անցնեին մատյան գունդն ու փղերը՝ Հաղկերտի գորբի պարծանքը: Մուշկան Նյուսալավուրտը ապահովության համար հեծյալների ամուր շարքերով պարսպեց Հաղկերտի և շքախմբի առջևի գիծը, հետո միայն ձևը բարձրացրեց ի նշան հրամանի, որ փղերը բերեն: Փղապետը ծղրտաց մի հսկայամարմին փղի աշտարակից, հետո ձևոքի սրածայր ձողը պտտեցրեց օդի մեջ. փիղը տատանվեց մի կողմ, շրջվեց ետ, հետույքով առաջ եկավ: Փղապետը ձողով հարվածեց նրա երկու ախանջ: մեջտեղը: Փիղը կատաղեց, կնճիթը բարձրացրեց և շրջվելով ետ՝ վաղեց դղրդացնելով գետինը: Փղապետի օրինակով եկան մյուս փղերը: Նրանք վազում էին, և նրանց մեջքին ճոճվում էին ատամնավոր աշտարակները՝ մարտիկներով լի: Հետո եկան փղերին ուղեկցող հեծյալներ, որոնք նիզակներով զրգռում էին նրանց: Դրությունը վտանգավոր դարձավ: Հաղկերտին մի փոքր ետ խնդրեցին: Փղերը այս ու այն կողմ թեքվելով, երբեմն դեպի հանգիստ տեսները վաղելով առաջ եկան և նիզակավոր հեծյալներից հալածվելով մի կերպ անցան ուղիղ գիծը:

Մուշկան Նյուսալավուրտին կանչեցին Հաղկերտի մոտ: Նա սլացավ եկավ: Հաղկերտն ինչ-որ բան հրամայեց նրան: Մուշկանը նայեց հայոց այրուծիի կողմը: Վասակին մոտեցավ մի պալատական զորական հեծյալ և հայտնեց, որ Հաղկերտը հրամայում է հայոց այրուծին դուրս գա և մի անգամ անցնի իր առջևով:

Վասակն իսկույն գործի անցավ:

— Հատուկ պատիվ է, ղո՛ւտ արեք... Սպարապետ...

Վարդանը շէր կամենում կատարել Հաղկերտի հրամանը: Բայց ժամանակ չկար ո՛չ Վարդանին համոզելու, ո՛չ էլ սպասելու մի ամենափոքր պահ անգամ: Վարդանը հասկացավ, որ տեղը շէր այլևս նախարարներին վտանգելու: Գլխով արեց Սրվանձաշյա Գարեգինին, որ իր օգնականն էր այրուծիի մեջ: Գարեգինը իսկույն դարձավ մռայլ մարտիկներին:

— Իմ հետեի՛ց, օ՛ն ա՛նդր...

Ու թռավ քամու պես դեպի դաշտի ծայրը:

Մարտիկներն ասպանդակեցին նժույզներն ու հասան նրա հետեւից: Գարեգինը հասկացավ Վարդանին, կամ նրան թվաց թե հասկացավ: Երբ հասան դաշտի ծայրը՝ նա նժույզի գլուխը շըրջեց դեպի ասպարեզ և հրամայեց.

— Առավել:

Ու ինքը ցատկեց կանգնեց թամբի վրա, սլացավ դեպի ասպարեզը: Նրա հետեւից մի քանի մարտիկներ ևս կանգնած սրարշավ եկան անցնելու: Հասնելով Հաղկերտին՝ հանեցին սրերը և օդում ճոճելով խառնաձայն, սուր աղաղակներով մրրիկի նման սլացան: Դա տեեց այնքան կարճ, որ հազիվ կարողացան տեսնել: Գարեգինն այդ արեց իբրև ատելության և իրենց գերազանցությունը ցույց տալու նշան:

Վարդանը հասկացավ այդ և թեթևացավ մի փոքր: Բայց նա նկատեց պարսիկ մեծամեծների և մանավանդ Պերոզի ատելությամբ սևացած դեմքերը: Բայց և Վարդանն անշափ գոհ մնաց և անգամ չարախնդաց կերպով նայեց Պերոզին, երբ Գարեգինը այրուծին կրկին ետ բերեց և այդ պահին ասպարեզի միջով անցնող հետևազորի մի ջոկատի վրա քշեց: Զուրկատը կարծելով, թե հայ այրուծին գնաց վերջացրեց երթը, անցնում էր ասպարեզի միջով դեպի ճամբարը: Բոլորը տատամսեցին, քարացան, կարծելով, որ զորամասը կընկնի նժույզների տակ: Բայց այրուծին ճարպկորեն թռավ նրանց բոլորի միջով, շնայած որ նրանք դեսուդեն փախան և անվթար անցան, անհետացան դաշտի մյուս ծայրին: Հետո իսկույն երևացին և հանդարտ քայլով եկան իրենց տեղը:

Հաղկերտը նրանց գոհունակության նշան արեց:

Վասակը զվարթ ընդունեց այդ նշանը, և աչքերը ուրախության փայլով լցվեցին:

Նյուսալավուրտը նշան տվեց երթի ավարտման: Փողերը փրչեցին ավարտ, և զորքը սպասեց Հաղկերտի շարժվելուն: Հաղկերտը ձեռը բարձրացրեց, նայեց զորքին և ապա նշան տվեց ու ինքը շարժվեց դեպի պալատ:

Բազմություններն ազատեցին դաշտավայրի երեսը, որի վրա փոշին դեռ երկար ճոճվում էր մեզի նման:

Վարդանն ու նախարարները վերադարձան ճամբար:

Հազկերտի պալատի հետևակողմում ընդարձակ վրան-դահլիճի մեջ շրջանաձև նստել էին Հազկերտը, պալատականները, արյաց բանակի հրամանատարները, մովսեթյան մովսեթը, մոգերը և հայ նախարարները: Տրվում էր ճոխ ընթրիք՝ ի պատիվ նորագարձ նախարարների: Բոլորը նստած էին ծալապատիկ, մետաքսյա ոսկեկար ներքնակների ու բարձերի վրա, ամեն մեկի առաջ դրած էին խորտիկներով, մրգերով ու ըմպելիքներով զարդարված փոքրիկ խոնջաներ, որոնցից ճաշակում էին հյուրերը: Իսկ մեջտեղը պտտվում էին շքեղազարդ զգեստներով սպասավորներ:

Հազկերտը նստած էր բարձրադիր հարթակի վրա փռած գորգերին ու բարձերին՝ կիսաշրջան բոլորված մեծամեծների մեջ: Ներան մոտ նստել էին Միհրներսեսն ու մովսեթյան մովսեթը: Մի փոքր հեռու տեղավորվել էր Մուշկան Նյուսալավուրտը և այլ զորականներ:

Հայ նախարարները շատ էլ հեռու չէին մեծամեծներից: Նոր էին նստել, որ Միհրներսեսը ցույցի համար մի պալատականի միջոցով իր մոտ հրավիրեց Վասակին: Սա վեր կացավ և շատ կարևոր ու լուրջ դեմքով գնաց նստեց Միհրներսեսի կողքին:

Հազկերտը ձեռք բարձրացրեց: Դահլիճը անմիջապես պապանձվեց: Նա դիմեց հայ նախարարներին.

— Է՛, «բարեկամացանք, հավասարվեցանք»—ասում է առածը,—խոսեց նա,—հիմա դուք պարսիկ եք: Մեր ու ձեր մեջ այլևս խտրի չկա: Այլևս հույները չեն կարող ձեզ դիմել միաբանելու իրենց հետ: Գնացեք և ուժեղացրեք մեր ու ձեր Երանը: Եվ Ահուրամազդան ձեզ օգնական:

— Արդա՛ր է,—ասաց ողջ դահլիճը:

— Տե՛ր մարզպան,—շարունակեց Հազկերտը,—քեզ հմ հանձնում երկրի ղեկը, դու պիտի դարձնես մազդեզանց կրոնին ողջ Արմինիան: Գնա՛ խաղաղությամբ և գործիր աստվածների օգնականությամբ:

— Հնազանդ եմ, տե՛ր արքա,—ասաց Վասակը հոտնկայս և խոնարհվելով երկրպագություն արեց:

— Տե՛ր Սպարապետ,—դիմեց Վարդանին,—իսկ քեզ հանձնում եմ հայերի զորքը. շտապ կկազմես և կբերես բուշանների դեմ: Քաջերի տեղը պալատը չէ, այլ ռազմադաշտը:

Վարդանը սառը գլուխ տվեց և նստեց իսկույն:

Այնուհետև սկսվեցին զվարճախոսություններ ու ընդհանուր զրույց:

— Ուրախացրեք մի փոքր մեզ,—հրամայեց Հազկերտը:

Ներս մտան նվագաժողովները և սկսեցին նվագել ուրախ եղանակներ: Դրանց հետևեցին կիսամերկ կանայք, որոնք մեջ եկան և պարեցին պորտապարեր ու այլ ոչ վայել կաթավումներ: Վարդանը չէր նայում և չէր ուտում: Նա իր մոտ էր նստեցրել Արտակին և Ներշապուհին և խնդրել էր իրեն զբաղեցնել, որ ակամա շուրջը շնայի շատ:

Նա նայեց պալատականների կողմը, և հանկարծ նրա հայացքը հանդիպեց Պերոզի հայացքին: Նրանք խոժոռ ու համառ նայեցին իրար: Վարդանը հիշեց նրա խոսքերը հայերի գոռոզության և նրանց ոգին կոխկրտելու մասին: Երկուսն էլ օձային սառնությամբ ժպտացին իրար և լավ հասկացան իրար...

— Պերոզը քեզ է նայում,—նկատեց Արտակը:

— Այո՞... Այսօր նրա տոնն է...—դառնացավ Վարդանը,—տեսնենք վա՛ղը...

Մինչև կես-գիշեր տևեց խնջույքը, որից հետո Հազկերտը վեր կացավ և գնաց իր հանգստյան օթեանը:

Հյուրերը ևս ցրվեցին:

Միհրներսեսը ծանր ու մեղմ ծափ տվեց: Ներս եկավ սենեկապետը:

— Վրաց բղեշխին,—ասաց քնկոտ ու անշեշտ:

Մինչև Աշուշայի գալը նա աչքերը փակեց և սկսեց շրթունքները լամլամորել, կարծես ատամների տակ մի փոքրիկ պատառ կուլ էր գնացել, և նա ավարտում էր ծամելը:

Դռան հետևը թեթև խլրտոց լսվեց: Սենեկապետը վարագույրը անձայն ճեղքեց և խոնարհվելով ճամփա ցույց տվեց Աշուշային:

Միհրներսեսը աչքերը կկոցեց, սուր նայեց նրան և հետզհետե ժպտաց, որ ավելի դաժանորեն ծամածոց նրա դեմքը: Աշուշան խոնարհություն արեց և կանգնեց դռան մոտ: Միհրներսեսը նիհար ձեռքի թեթև նշանով մոտ հրավիրեց նրան և ցույց տվեց մի բարձ: Աշուշան նստեց: Նա ճանապարհի հագուստով էր և զինված կեռ սրով:

— Քեզ հրավիրեցի՛, իշխան, որ հայտնեմ ուրախությունս մի բանի համար, որ մինչև օրս պահել էի վերջին պահին:

— Հուսամ, թե ուրախությունը վերաբերում է Երանին, տեր հազարապետ,—ասաց Աշուշան զվարթերես:

— Այո, Վրաստանին,—կատակ ձևով ուղղեց Միհրնհրսեհը,— ուրախ եմ հայտնելու քեզ, իշխան, որ արքայից արքան հատկապես նշեց Վրաստանի կատարյալ հավատարմությունը՝ ոչ օրինակ Հայաստանի, որից հույս չունենք ոչ արքայից արքան և ոչ՝ ես: Հավատարիմներով աղքատ դուրս եկանք, իշխա՛ն:—Հազարապետը գլուխը թեթև օրորեց:—Քեզ հրավիրեցի, իշխան, պարզապես հայտնելու, որ շտապես գնալ տուն: Վրաստանը չի ապրտամբի, չի միանա հայերին, և քեզ համար դորժ չկա այնտեղ անելիք: Դու մնա՛ մեզ մոտ:

Աշուշան ցնցվեց:

— Ես մնամ այստե՞ղ...—հազիվ հեռքը զսպելով շնչաց նա:

— Այո, արքան կամենում է երբեմնակի խորհրդակցել քեզ հետ գործերի մասին:

Աշուշան քաջ ծանոթ լինելով Միհրնհրսեհի խարդավանքներին՝ գծվարին ճիգով զսպեց իրեն և լուռ խոնարհություն արեց գլխով:

Միա՛կ խնկացին. գիտեր այդ...

Երկու պետական գործիչները հասկացան իրար: Եվ լռեցին:

Վասակը Բաբիկի և Ներսիկի հետ խոսում էր իր անելիքների մասին: Զարմանալի հաղորդակից էր դառել նա այս վերջին երկու օրը: Նա հայտնեց նրանց անսպասելի մի բան. այն, որ նրանց ետ է տանելու Սյունիք:

— Վա՛յ, հայրի՛կ, ես այնպես կարոտել եմ տա՛նը, մայրիկի՛ն, ամբողի՛ն, երկրի՛ն,—ասաց Ներսիկը և սկսեց վեր-վեր թռչել:

— Դե, պատրաստվեցեք, վաղը մեկնում ենք,—պատվիրեց նա:

— Ապա ինչո՞ւ բերիր,—հարցրեց Բաբիկը:

— Դե, ոչինչ, երկիր, աշխարհ տեսաք:

— Լավ բաներ շտեսանք,—ասաց Բաբիկը,—արևի ու կրակի

սլաշտամունք տեսանք, ծուխ շատ կուլ տվինք ատրուշաններում:
— Լոխ՝ր այդ մասին,—սաստեց Վասակը և խոժոռ նայեց Բաբիկին:

— Ես լռած եմ ու կամ: Կխոսենք տանը:

Այդ միջոցին եկավ Միհրնեբսեհի սենեկապետը և հրավիրեց Վասակին նրա մոտ: Վասակը մեծ հաճությամբ դնաց: Նրան ուրախացնում էր Միհրնեբսեհի մտերմութունը, որ շահել էր վերջին օրերը: Եվ ջանք էր անում ջերմացնել այդ մտերմութունը, հաստատել և օգտվել դրանից:

Երբ մտավ Միհրնեբսեհի մոտ, նրան գտավ ինչ-որ լուրջ մրտախոհ վիճակում: Միհրնեբսեհը ժպտաց դեմքի արհեստական կծկումով և կրկին անցավ լուրջ արտահայտության: Վատ նշան էր...

— Քեզ կանչել էի մի թեթև բան հաղորդելու: Արքան պատանդ է ուզում:

— Պատահե՞ր...—հարցրեց Վասակը՝ դեռ լավ չկարողանալով ընդգրկել Միհրնեբսեհի հայտնածը իր լրջությամբ:

— Պատանդը՝ դե ի՞նչ պատանդ. հասարակ սովորություն: Նա ինձ հարցրեց, թե ում վերցնենք նախարարներից, ես ասացի, որ քանի որ դա լուրջ բան չէ՝ թող մարզպանի որդիները համարվեն պատանդ: Նրանք եկել են զորական ուսման, առանց այն էլ մրնում են, ի՞նչ հարկ կա նախարարներից պահել մեզ մոտ:

Վասակը հեռաց հուզմունքից: Նա հաղիվ կարողացավ պահել արտաքին սառնասրտությունը: Նա հարցրեց.

— Եթե սովորություն էր՝ կարելի էր նախարարներից վերցնել պատանդը...

— Է՛, ի՞նչ հարկ նախարարներին պահել այստեղ, երբ նրանք գործ ունեն Հայաստանում: Հետո՝ Վարդանը կյանքը կտա՝ պատանդ չի տա իրեն թեկուզ մի հարազատի: Եվ այն էլ կա, որ գլխացավանք հարկավոր չէ, պատանդ կվերցնենք բոլորովին հավատարիմ մարդուց, ի՞նչ գործ ունենք կասկածելիներից: Հավատարիմը դու ես, տե՛ր մարզպան... Հետո՝ հարմար էլ է ինձ համար: Ես Բաբիկին ու Ատրնեբսեհին սիրում եմ իմ որդիներին չափ: Կմնան, զորական արվեստ կսովորեն, դու էլ Հայաստանում կնվիրվես մեր գործին: Իրար ճանաչում ենք, վստահ ենք: Դու՝ ուրիշ, նախարարները՝ ուրիշ... Տե՛ս, պատանդ է մնում նաև Աշուշա բղեշխը:

— Աշուշա՞ն...— շնայած իր սեփական հարվածին՝ կայծակ-
նահարի պես եղավ Վասակը:

— Այո, արքայից արքան չգիտեմ ինչու այդպես հրամայեց:
Վասակն զգաց, որ խեղդվում է: Նա ասաց.

— Ես երջանիկ եմ, որ իմ վրա ես այդքան վստահ... Ես Բա-
բելին ու Ատրնեբսեհին բերել էի ոչ միայն զորական կրթության,
այլ որ նվիրելի քեզ, քո ապարանքին մոտ լինելու համար... բայց...

— Նրանք չպարեն իմ ապարանքում... Ես նրանց ոչ մի տեղ
չեմ թողնի, որ գնան նեղութուններ կրեն: Ոչ, նրանք լավ ուսում
կառնեն իմ մոտ: Է՞, շատ ուրախ եմ, որ դու էլ իմ չափ ուրախ ես:
Որոշեցինք՝ վաղը մեկնում եք: Մինչև մեկնելը զավակներդ քո
մոտ են, մեկնելուցդ հետո իմ զավակներն են: Գնա՞, տես, գուրգու-
րի՞ր, կարոտդ ա՞ռ, մատա՞ղ:

Վասակը զվարթերես գլուխ տվեց Միհրնեբսեհին և դուրս զը-
նաց նրա մոտից: Երբ հասավ իր օթևանը, ուր սպասում էին նը-
րան Բաբելն ու Ներսիկը, նա մի անասելի ցավ զգաց կրծքի տակ:
Նա նոր զգաց, որ շատ է սիրում իր զավակներին և շատ է սիրում,
որովհետև կորցնում է նրանց... Կորցնում է, քանի որ դեռ բո-
լորովին հայտնի չէ, թե ինչպես կգնա Հայաստանում ուրացու-
թյան գործը, ի՞նչ կասի հայոց ժողովուրդը, անգամ այս նախա-
րարները: Կարո՞ղ կլինի ինքը համոզել նրանց, որ կեղծ ուրացու-
թյունը երկար պահեն, գաղտնի մնան քրիստոնյա, չխանգարեն
իրեն ուրացության գործը առաջ տանելու...

Մտառանջոթյան, տարակուսանքի, հուզմունքի նյութը
շա՞տ...

— Հայրի՜կ, ի՞նչ ասաց Միհրնեբսեհը,— հարցրեց Ներսիկը:
Վասակը լռեց և միայն խորին կարոտով նայեց իր զավակին:

— Հայրի՜կ, քեզ հետ եմ...

— Զե՞ս տեսնում, վատ բան է ասել աղվեսը,— ասաց Բաբել-
կը:

Վասակը ներս կանչեց սպասավորին և հրամայեց նժույգ
տան:

— Հայրիկ, գնո՞ւմ ենք*,— հարցրեց Ներսիկը:

Վասակը չպատասխանեց:

— Հայրիկ, մենք կպատրաստվենք:

Վասակը կրկին չպատասխանեց և դուրս ելավ:

Նա գնում էր ճամբար, Գաղիշոյի մոտ:

— Զսիրեցի Պարսկաստանը,—ասաց Բաբիկը,—խարդախ մարդիկ են:

— Գնանք մեր երկիրը, մտնենք Սպարապետի զորագունդը,—ասաց Ներսիկը,—նա ուրացած չէ:

— Դու այդպե՞ս նկատեցիր... չէ՞... Ես էլ...

— Իսկ հայրիկը ուրացել է:

— Հայրիկը տանն էլ ուրացած էր,—ասաց Բաբիկը,—ես ոչ քեզ էի ասում, ոչ մայրիկին, որ շտխերք:

— Որ հասնենք Սյունիք՝ փախնենք Տարոն, Սպարապետի մոտ:

— Ինչպե՞ս կփախչես. ետ կբերեն:

— Էլի կփախչեմ... Ես չեմ կարող կրակապաշտ դառնալ, մայրիկը կմեռնի վշտից,—ասաց Ներսիկը և արտասովեց:

Միհրենբրսեհը նյուսալավուրտ զորավարի և մոգպետի հետ կազմում էր Հայաստան ուղարկվող մի ռազմական քարավան: Կազմը՝ նախարարներ էին, մոգեր և պարսիկ զորամաս: Պատրաստութունները տեսնվում էին հայոց այրուծիի ճամբարի մոտերքում:

Նառնաշիրթ էր շորս կողմը: Նախարարները, մոգերը և պարսիկ զինվորները շարունակ իրար էին դիպչում, որ զայրացնելու չափ անախորժ էր նախարարների համար:

Նախարարները հավաքված էին հայոց այրուծիի ճամբարում, Սրվանձտյա Գարեգինի վրանի առջև, ուր նժույգով եկավ Վասակը: Նրան ուղեկցում էր Աղվանքի իշխան Վահանը, որ աչքի տակով ծածուկ նայում էր նրա գունատ, այլալված դեմքին:

— Մարդպանին բան է պատահել,—ասաց Գարեգինը:

— Պատահե՞ղ են վերցրել...—հարեց իսկույն Վարդանը՝ տաղնապալի ձայնով և վեր կացավ տեղից:

Ուղեց շարժվել դեպի Վասակը, բայց կանգ առավ՝ նկատելով նրա մտադրությունը՝ շմոտենալ նախարարներին: Եվ իրոք՝ Վասակը գնաց Գաղիշոյի վրանը: Վահանը մոտեցավ նախարարներին:

— Մարդպանի երկու զավակներին պատահե՞ղ վերցրեց Միհրենբրսեհը,—ասաց նա նժույգից իջնելով:

— Եվ Աշուշայի՞ն...—վրա բերեց Վարդանը խորապես զգաց-ված:

— Այո...

Բոլորը լուռ՝ գլուխները կախեցին: Հարվածը թե Վասակին և թե Աշուշային ուժեղ էր և ումանց համար անսպասելի:

Երկար ժամանակ դառն լռությունը ճնշում էր և թույլ չէր տալիս խոսել: Խղեց լռությունը միայն Վարդանը, որ տարօրինապես պահանջ զգաց խոսելու:

— Ուրախ եմ գոնե, որ ճշմարտաբար ես եմ, որ պարսիկներին ոչնչից ոչինչ չի կարելի զիջել: Որովհետև նրանց չի կարելի խաբել: Որովհետև նրանք ոչ ոքի չեն հավատում: Որովհետև հենց իրենք ամենքին են խաբում: Նրանց հետ կռվելն է միայն կարելի: Որովհետև նրանք միայն կռվում են... Սակայն և բնա՛վ, բնա՛վ ուրախ չեմ, որ երկու պատանիներ պատանդ են մնում մեր հետեից, և մանավանդ Աշուշայի համար ուրախ չեմ, որովհետև նա պարսիկների բարեկամը չէ:

Մի փոքր լռեց և ապա.

— Ափսո՞ս Աշուշային. մենք՝ Վրաստանի հետ՝ կորցրինք նրան... Ափսո՞ս...

Յոթ հարյուր մոգեր, Միհր մոգպետի գլխավորությամբ. մի ընտիր հեծելազունդ՝ հայ նախարարների հետ միասին հրաժեշտ էին տալիս Հազկերտին և Միհրներսեհին պալատի առաջ, որ ճանապարհ ընկնեն Հայաստան: Հայոց այրուձին իր նախկին հրամանատար իշխանների հետ մնում էր պարսից բանակում: Դեռ Հազկերտը հրամայել էր նախարարներին, որ լրացուցիչ գնդեր կազմեն և ուղարկեն բանակ՝ քուշանների պատերազմի համար: Սրվանձտյա Գարեգինը, Արսենը և մյուսները կանգնած էին հրապարակում իրենց նժույզների հետ: Հայոց այրուձին նույնպես կազմ պատրաստ էր: Նրանք կամենում էին մի փոքր տեղ ուղեկցել մեկնողներին:

Մինչ Հազկերտը դուրս կգար պալատից ընդունելու հրաժեշտի ողջույնները՝ հավաքվածները վերջին տեսակցության խոսքերն էին ուղղում իրար: Վարդանը մի կողմ տարավ Գարեգինին և ասաց.

— Հաւատարիմներին հայտնիր կեղծ ուրացությունը, քաջալերի՛ր: Մի ամսից հետո մենք սահմանից դուրս կգանք. այդ օրերը այրուծին փախցրու, ինչպես հնար կլինի:

— Հրամանդ ի կատար,—ասաց Գարեգինը,—ե՞րբ կապըստամբեք...

— Տեսնենք, աստված ինչպես կհաշողի: Ժողովրդից եմ սպասում. նա ինձ պետք է սատար լինի...

— Գիտե՞ս, որ այրուծից քսան մարտիկ և մի քանի քահանաներ փախել են,—ասաց Գարեգինը:

— Ե՞րբ:

— Երբ մենք բանտից դուրս եկանք, և իմացվեց մեր ուրացությունը:

— Նրանք հիմա լուրը տարա՛ն Հայաստան,—ասաց սարսափն աչքերին Վարդանը,—կսկսվի՛ այնտեղ...

— Բոզ սկսվի...

— Բայց ամոթա՛նքը, մեր անարգանքը...

Եվ Վարդանը հուզված հառաչեց:

Փողերը փչեցին: Բոլորը հեծան նժույգները և կազմ պատրաստ շարվեցին: Դուրս եկավ Հազկերտը՝ Միհրենրսեհի և մյուս պալատականների հետ: Բոլորը երկրպագեցին նրան: Հազկերտը ձեռք բարձրացրեց և ասաց նախարարներին.

— Ձեզ եմ հանձնում յոթ հարյուր մոզեր և մի գունդ զորք և հրամայում եմ նրանց օգնությամբ շուտափույթ վերջացնել դարձը մաղդեգանց օրենքի և իսկույն եեթ վերադառնալ զորագնդերով՝ պատերազմ քուշանների դեմ:

— Հրամանդ ի կատար,—ասաց Վասակը բոլորի փոխարեն: Առաջ եկավ մովսեթտան մովսեթը և խոսեց.

— Մինչև նավասարդից նավասարդ պետք է փակված լինեն բոլոր եկեղեցիները, նրանց գույքերը հանձնվեն արքունիքին: Քահանաները չպետք է համարձակվեն իրենց տներում ուսուցանել ժողովրդին: Նախարարների կանայք պետք է մոգական կրթություն ստանան: Կմտցենք բազմակնությունը: Ղջիկները պետք է ապրեն իրենց հայրերի հետ, և քույրերը՝ լքայրների հետ: Այս ամենը մի տարվա զլուխ պետք է կատարված լինեն: Գնացեք խաղաղությամբ⁵⁵:

Նրան փոխարինեց Մուշկան Նյուս յլ սվուրտը, որ ուժեղ ձայնով հրամայեց.

— Արյաց գո՛ւնդ, օ՛ն առա՛ա՛ա՛ջ...

Հեծյալ գունդը շարժվեց իր հրամանատարի հետևից։ Նրան հետևեցին նախարարները, որոնց հետ գնացին՝ իբրև արտակարգ պատիվ՝ Միհրնեբրսեհը և Մուշկան Նյուսալավուրտը։ Երթը անցավ քաղաքի բազմամարդ փողոցներով։ Երբ հասան Միհրնեբրսեհի ապարանքին, երթը կանգ առավ, որ Միհրնեբրսեհը բաժանվի։ Այդ միջոցին ապարանքից դուրս վազեցին Բաբիկն ու Ներսիկը։ Նրանք եկան և պետք է անցնեին նախ Վարդանի մոտից։ Բաբիկը Վարդանին ասաց.

— Մեզ տար քո գունդը, Սպարապետ։

Վարդանը զարմացած նայեց Բաբիկին և լավ չլսեց կամ չըհասկացավ նրան։

Բաբիկն ու Ներսիկը վազեցին Վասակի մոտ և զանգատվեցին, որ ոչ նժույգ են տալիս նրանց և ոչ էլ բաց են թողնում դուրս։ Նա ցույց տվեց երկու ուժեղ զորականների, որ նրանց հետևում էին։

— Դուք պիտի մնաք այստեղ,—ասաց Վասակը։

— Ինչո՞ւ...—զարմացան Բաբիկն ու Ներսիկը։

— Դուք պիտի մնաք ուսում ստանալու...

— Ոչ մի ուսում հարկավոր չէ, մեզ տար,—ասաց Բաբիկը հուզված ու վախեցած։

Միհրնեբրսեհը սպասում էր։ Անհարմար էր կանգնեցնել նրան... Վասակը գողության մեջ բռնվածի պես կարմրեց, զայրացավ և հրամայեց.

— Իսկույն եեթ գնացեք ապարանք Հաղարապետի մոտ։

— Հայրի՛կ, չենք մնա, կգա՛նք,—լացեց Ներսիկը։

— Նա մեզ թողնում է, որ սպանեն մեզ...—ասաց Բաբիկը։

— Դե՛, շո՛ւտ, ե՛տ դառեք,—հրամայեց Վասակը,—ես շուտով կվերադառնամ,—նա իջավ նժույգից, գրկեց համբուրեց նրանց, ապա խոնարհ ողջունեց Միհրնեբրսեհին և Մուշկանին։

— Դե՛,—սաստեց զայրագին նա իր զավակներին,— գնացե՛ք։

Նա հրաժեշտի մի շարժում ևս արեց Միհրնեբրսեհի և Մուշկանի կողմը և ձեռով արեց, որ քարավանը շարժվի։ Բաբիկն ու Ներսիկը բարձրաձայն լաց եղան, զորականները բռնեցին նրանց, որ չշարժվեն, նախարարները հրաժեշտի խոսքեր ասացին Միհր-

ներսեհին ու Մուշկանին, Միհրնեբսեհը դաժան հայացքով շտապեցրեց, որ քարավանը շարժվի...

Վերջապես Բաբելին ու Ներսիկին քաշեցին ապարանք, և վասակը կրկին նշան տվեց, որ շարժվեն։ Ապա նա ողջագուրվեց Սրվանձտյա Գարեգինի, Արսենի և մյուսների հետ։ Ողջագուրվեցին նաև մյուս նախարարները։

— Դե՛, ճանապարհ,— ասաց Վարդանը ծանր զգացմունքով։
Հայրենիքը վառ պատկերացավ նրա հոգում։ Այն հայրենիքը, որ Այրարատյան դաշտավայրում սրբագործեց Արտաշատի վճիռը։

Ինչպե՞ս պիտի հանդիպի իրեն հայոց ժողովուրդը... Արդեն փախած զինվորներն ու քահանաները գույժը տարան, հրդեհեցին երկիրը։ Վարդանին պատկերացավ այդ հրդեհը և ահավոր մայրը, կինը, զավակը, և հազարավոր կրակե մարդիկ դուրս վազեցին նրա երևակայության մեջ։ Նրանք այրող կշտամբանքով նայեցին նրան և ցնցեցին իրենց գլուխները։

— Ա՛յդ է ձեր ուխտը...

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ԳՐԲԻ

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ
ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

•

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դեմիրճյանի գիտական հրատարակության ներկա հատորի ընագրի հիմքը «Վարդանանք» պատմավեպի 1956 թ. հրատարակությունն է:

Ռեագրային տարբերությունները բաժնում ներկայացվում են այն տարբերությունները, որ առկա են վեպի ընագրի և համապատասխանաբար ինքնագրի, Ա, Բ և Գ հրատարակությունների միջև:

Չեն ներկայացվում խմբագրական բնույթի, փոքրածավալ այն տարբերությունները, որոնք հետաքրքրական չեն վեպի ստեղծագործական ընթացքին հետևելու իմաստով և չունեն զաղափարագեղարվեստական արժեք:

Մի քանի խոսք ինքնագրի և ներկա հրատարակության այն տարբերությունների մասին, որ չեն արտացոլվել Ռեագրային տարբերությունները բաժնում:

Ինքնագրում իշխանների անուն-ազգանունները համարյա միշտ տրվում են լրիվ՝ Վարդան Մամիկոնյան, Վասակ Սյունի, Գաղիշո Խորխոռունի, Վարազդապուհ Պալունի և այլն: Նաև այն դեպքում, երբ նույն անունը երկու-երեք տող հաճախականությամբ կրկնվում է, վերամշակման հետևանքով թողնվել է կամ անունը, կամ միայն ազգանունը:

Ինքնագրում Վասակի կրտսեր որդին մե՞րթ կոչվում է Ամիր, մե՞րթ՝ Ներսիկ. գրքում ամենուրեք կոչվում է Ներսիկ: Նույնը կարելի է ասել և Վարազդուխտի մասին, որ ինքնագրում մե՞րթ Վարազվաղանի դուստրն է, մե՞րթ՝ քենին: Հետագայում, վեպի ամրողջ ընթացքում, նա Վարազվաղանի քրոջ աղչիկըն է:

Վեպի ինքնագրում Վարազդապուհ Պալունուն բավական մեծ տեղ է հատկացված: Հեղինակի վերամշակումների շնորհիվ Պալունին ներկայանում է որպես վասակյան խմբի երրորդական դեմքերից մեկը: Բացի այդ, ինքնագրի Վարազդապուհ-Վարազվաղան շփոթությունը ևս վերացվել է:

Իշխանը դարձել է ճախաբառ, ուխտյալները՝ գինվորյալներ և այլն:

Ներկա բաժնում ինքնագրի յուրաքանչյուր հանված հատվածի վերջում, փակագծերի մեջ, տրվում է էջը, որով ընթերցողը կարող է պատկերացում կազմել այն զգալի տեղափոխությունների մասին, որ կատարել է հեղինակը ինքնագրից մինչև Դ հրատարակություն:

Ռեագրի և Ա հրատարակության տարբերությունների հատվածում, կրկնություններից խուսափելու նպատակով, կատարված են անհրաժեշտ հղումներ:

Ռեագրի՝ Բ և Գ հրատարակությունների համեմատությամբ առկա տարբերությունները ներկայացված են լրիվ:

Ինքնագրի և չորս հրատարակությունների համակողմանի համեմատության շնորհիվ կատարվել են ընագրային ճշտումներ, որոնց հիմնավորումը ներկայացված է Ռեագրային քաջատրոյություններ բաժնում:

Հատորում հանդիպող տեղանունների բացատրությունը տե՛ս «Վարդանան-
քի» երկրորդ հատորի վերջում զետեղված «Տեղանունների բառարանում»:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ԴԱԹ Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան

ԴՄՖ Գրողների միության ֆոնդ

ԴՖ Դեմիդյանի ֆոնդ

Հ. հատոր

տ. տող

«ՎԱՐԴԱՆԱՆՔԻ» առանձին հրատարակությունները, որոնք

հիշատակված են հատորում

Ա հրատ «Վարդանանք», Երևան, Հայպետհրատ, 1943, 457 էջ

Բ հրատ «Վարդանանք», Երևան, Հայպետհրատ, 1951, 720 էջ

Գ հրատ «Վարդանանք», Երևան, Հայպետհրատ, 1954, 710 էջ

Դ հրատ «Վարդանանք», Երկերի ժողովածու, Հ. 3, Երևան, Հայպետհրատ, 1956,
486 էջ

<> Սուրանկյուն փակագծերով տրվում են խմբագրական միջամտությունները:

[] Ուղղանկյուն փակագծերի մեջ են առնվել այն բառերն ու մտքերը, որ հե-
ղինակը հանել է բնագրից:

• Բնագրային բացատրության նշանն է:

*) Աստղանիշ փակագծով տողատակ տրված են հեղինակի ծանոթությունները:

~ Նշանը դրված է ծանոթագրվող ընդարձակ հատվածների կրճատվող տողերի
սկզբում:

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Արյունը թանկ և իմաստուն հեղուկ է։ Ուժեղ է, նրա առաջ լուռ է ամեն փաստարկություն։

Արյունը համոզում է միշտ։

Նվ հերոսությունը հարգվում է ու երգվում, որովհետև հերոսության մեջ արյուն կա։

Ամեն մարդ չի հերոսանում։ Երբեմն է մի մարդու պատահում ոտքը ղենի հերոսության ուղու վրա։ Կայծակում է նա—հերոսությունը մի վնճ զաղափարի համար—ազատության։ այդ ամենասուրբ բանի համար աշխատում, կանգնում է մարդը ի մահ կյանքի-մահի սահմանի մեջ և սխրագործում է։ Հրաշագործում։

Այդպես է, երբ հերոսանում է մարդ։ Նվ զեղեցկանում է մարդը, բարոյական զեղեցկություն է դառնում։ Հպարտանում ես նաև դու, կարծես դու էլ ես հերոսանում։ Վարակիչ զեղեցկություն է հերոսությունը։ Ստեղծագործություն է այն։

Սակայն չկա մարդկության կյանքի մեջ ավելի մեծաշուք վնասություն, քան այն, երբ հերոսանում է մի ամբողջ ժողովուրդ, երբ լարում է նա իր գերագույն ուժերը՝ ֆիզիկական և հոգեկան՝ և սխրագործում է զանգվածաբար։

Հրաշքներ է գործում։ Նա կատարում է անսպասելի, անհավատալի, անկատարելի։ Այդ պատմական մոմենտին նա ցույց է տալիս իր հոգու ամբողջ զեղեցկությունը, հարստությունները, տալիս է աշխարհին այն ամեն բարձր, այն ամեն դժվարը, նվ դա մնում է գանձ ու նվեր-ժառանգություն իր սերնդին։

Հազար հինգ հարյուր տարի առաջ Ավարայրի դաշտում հայ ժողովուրդը կատարեց իր ամենամեծ ճիգը, ամենամեծ գործը—փրկեց իր ազատությունը։ Այն օրից ամեն տարի տոնում է նա Վարդանանց՝ իր հերոսական տոնը։ Այն օրից, երբ անց կենալու համար որևէ հայ ոտը ղենում է այդ դաշտի վրա՝ սկսում է երգել Վարդանանց նվիրված հազարհինգհարյուրամյա երգը—սուրբ ավանդ նրա համար։

Այո, ե՛րգ, միայն երգելու են արժանի և ո՛չ ողբի հերոսները։

Ես և՛ս երգեցի—ուժեղ թե թույլ՝ հոգ չէ (не беда!) Վարդանանց ե՛րգը, որը և նվիրաբերում եմ բոլոր ազատագրված, ազատագրվող և ազատագրության դաշտին ոտը ղենելուն սպասող բոլոր ժողովուրդներին։

Նվիրաբերեցի, որովհետև լավ գիտեմ, որ ազատությունը բոլոր ժողովուրդների սեփականությունն է—կրեդոնն է այն։ Որովհետև ամեն ժողովրդի ազատագրությունը տոն է ամեն ժողովրդի համար։ Որովհետև ազատությունը բոլոր ժողովուրդները ճանաչում են իրեն ամենաթանկը։ Որովհետև բոլոր ժողովուրդները վերջիվերջո մեկ են։

Բոլոր ժողովուրդներին, բոլոր ժողովուրդների գործը բոլորին է։

¹ ԳԱԹ, ԴՖ № 456։ «Վարդանանքի» երկրորդ հրատարակությունը (1951 թ.) համընկավ Վարդանանց հերոսամարտի 1500-ամյակին։ Զգտելով նշանավորել այն, Դեմիրճյանը գրում է սույն առաջաբանը, որը մեզ անհայտ պատճառներով մինչև այժմ չի տպագրվել։

ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ № 451 ԻՆՔՆԱԳՐԻՑ

էջ 9, տ. 4—11 ավելացել է:

էջ 10, տ. 5-ից հետո հանվել է՝

[Մի երկու անգամ առաջ նետվեց և հավասարվեց իր մրցակցին, բայց Արծվին երկաթե բազուկներով բաշեց սանձը: Նժույզը ծառացավ, սկսեց պարել տեղում, ապա առաջ նետեց իրան ավելի անդուսպ թափով: Արծվին մտրակեց նրան, որով ավելի տաքացավ նա:]

Լույսը բացվեց: Առջևից գնացող զինվորականը կիսովին հետ նայեց: Արծվին վայրկենաբար առաջ թռցրեց նժույզը և հավասարվեց նրան:

— Որտե՞ղ է մարզպանը, — հարցրեց զորականը գետնին նայելով:

— Սյունիքում:

— Նա տեղյա՞կ է, ինչ էին ասում Արտաշատում:

— Չգիտեմ, տե՛ր իմ:

Ձինվորականը լռեց: Արծվին հետ մնաց՝ հայացքը սակայն ...ականի կողմը՝ նա սպասում էր այլ հարցմունքի, որ իրոք չուշացավ:

— Անգղից եկող ճանապարհորդները պատահեցի՞ր, — հարցրեց զորականը՝ կրկին հայացքը գետնին հառած և կիսովին հետ նայելով:

Արծվին գուշակեց.

[— Տե՛ր իմ, ոչ ոք մարզպանին չի տեսել Հերում կամ Զարեանդում: Վերջը՝ ասենք՝ նա տեղյակ կլինեն...

Ձինվորականը այս անգամ նայեց Արծվիի աչքերի մեջ: Նրա լուրջ հայացքը մեղմացավ կարծես:]

— Զորագնդեր չեն երևացել, դա հաստատ գիտեմ:

— Ինչի՞ց, — կիսովին շրջվեց հետև և նժույզը զսպելով նայեց նրա աչքերին:

— Նամակաբեր սուրհանդակից իմացա:

Զորականը «հա» արեց զլխով: Պատասխանն, ըստ երևույթին, ախորժելի բավարարեց նրան (էջ 5—7)

տ. 18 «առկայծում» բառից հետո հանվել է՝

Ն<ր>ա խորագնեռող աչքերի մեջ միշտ մի անմար թեթև իրոնիկ ժպիտ կար: Անվերջ կոիվներին մասնակցելով նա սովորել ու սիրում էր այդ գործը, և հիմա կոահելով մի նոր մեծ կոիվ՝ նախաճաշակում էր գերագույն ուրախությանը: Նրան միայն մի փոքր զարմացրել էր իր տիրոջ արտակարգ անհանգրստությունը: (էջ 7)

տ. 29-ից հետո հանվել է՝

— Սյունյաց ճանապարհները դեռ շե՛ն բացվել,—հարցրեց ավագ զորականը:

— Ոչ, տեր իմ, դեռ ո՛ւր է մայիսը...—մտերմորեն խոսեց Արծվին:

— Խորխոռունյաց տները ծա՛նք է պատկած:

— Ոչ, տեր իմ, լուրը որ իմացավ՝ մահիճը թողեց: Ուզում է այստեղ գալ:
(էջ 8)

տ. 30-ից մինչև էջ 13, տ. 11 ավելացել է:

էջ 14, տ. 13—29 եղել է՝

Ջորականը ներս մտավ սրահ, Հյուրերը, որոնք էին՝ Վահան Ամատունի ծերունի հազարապետը, Մոկաց նախարարը և Ռշտունյաց նախարարը՝ լուռ նըստած էին բարձերի վրա:

Իսկ անկյունում, երեսը դեպի արևելք դարձած, շոքել էր տաներեցը և բարձրաձայն կարողում էր ավետարանել: Հուղարկավորություն էր հիշեցնում այդ տեսարանը, բայց դրա մեջ զգացվում էր նաև ինչ-որ մի կորույթի կամք, հոգեկան բարձր ներշնչում և պայքարի պատրաստակամություն: (էջ 10—11)

էջ 16, տ. 13-ից մինչև գլխի վերջը՝

— Կլինի թե չի լինի, կարող ենք թե չենք կարող—մի բան պարզ է. պետք է դուրս գանք պատերազմի,—բորբոքվեց տաքարյուն Արծրունյաց նախարարը, և նրա թեթև ծաղկատար կասկարմիր այտերը եռացին եփվող ջրի պես: Ո՞վ կընդունի զրադաշտի կրոնը... Ո՛չ մի իշխան:

— Կընդունե՛ն,—տխուր խոսեց Վարդանը:—Կլինեն ընդունողներ, չավ, տյա՛րք, տեսնում եմ, որ դուք էլ եք իմ կարծիքին: Կլինի՞ ծեծկոտուք և արյունահեղ: Շտապենք:

Իշխանները հարցական նայեցին Վարդանին: Եվ նա, երկարատև ինքնամփոփ ու խուլ վիճակից հանկարծ սթափվեց և կորույթի ձայնով սկսեց բացատրել իր միտքը: Նա խոսում էր հավասար, բայց հաստատ ձայնով: Նրա նիհար, մի փոքր երկարավուն դեմքը, որ մի փոքր մոռյվում էր աչ այտին շեղակի դժված բարակ սպիռվ՝ <Նախադասությունը չի ավարտվում>

Մոկաց իշխանը կարծես ինքնիրան՝ շարունակեց.

— Եվ առանց արյունհեղության՝ տակից դուրս չենք գալ: Արյունը, դե՛, կըտա՛նք, հը՛մ, ե՛րբ չենք տվել: Դա չէ տարակուսելին: Բայց կլինե՞նք միաբան—սա է մտահոգիլը:

— Կլինենք թե չենք լինի, կարող ենք թե չենք կարող՝ կլինի արյունհեղություն: Եվ դուրս կգանք արյունհեղության—ի՛նչ եք պահում խոսքը: Ո՞վ կընդունի զրադաշտի կրոնը:

— Է՛, ոչ ոք, տե՛ր Արծրունյաց,—մի փոքր ձայնը բարձրացրեց Մոկաց իշխանը.—բայց հին վրեժներ կան, հին հատուցումներ... Հետո՞ ի՛նչ վճիռ կընդունի մարդպանը, ահա բուն հարցմունքը:

Վարդան Մամիկոնյանը սթափվեց: Երկարատև ինքնամփոփ ու զուսպ վիճակից հանկարծ դուրս ցայտեց նրա ողջ էությունը՝ վճռական զորականի և սպարապետի կորույթ:

— Ահա՛ բուն հարցմունքը,—եռաց նա,—այստեղ է, տյարք, որ մեր գործը պիտի քայլին դեմ առնի:

Նա խոսեց հաստատ ու պարզ եղանակով: Նրա նիհար, մկանուտ դեմքը, որ մի փոքր մոռլլվում էր աչ ալտին զծված երկարավուն սև սպիռվով—հին վերքից մնացած—իր արևառ, քամահար գուլնով և մաղ-մորուրի մոխրագույնով, արտահայտում էր հին զորականի փորձն ու կամքը: Նա թողնում էր պատե-րազմենրի և աստանդական կյանքով ապրած ոչ ընտանի մարդու տպավորու-թյուն: Ինչ-որ նախնադարյան դուլն կար նրա շրուտ, նիհար արտաքինի և հոգե-կան ուժի մեջ: Միակ մեղմությունը, որ խառնվում էր այս երկաթե մարդու կարծ-րության՝ դա նրա մոխրագույն, մանրագանգուր կարճ մազերն էին, որ թեթև գլխարկի պես ծածկել էին նրա ոչ մեծ գլուխը: Նա միջահասակ էր և չոր:

Ռշտունյաց իշխանը, որ աչքերը սևեռել անխոս ականջ էր դնում՝ կար-ծես դժվարանալով ըմբռնել նորօրինակ իրադարձությունը՝ միայն մի խոսք ա-սաց, այն էլ ինքնիրան.

— Անձերս տուրը տվիր: Գնա՛ց...

Վարդան Մամիկոնյանը նայեց նրան, մի փոքր լուեց և ապա դարձավ իշ-խաններին.

— Տյա՛րք, վաղվանից ճանապարհ ենք ընկնում Արտաշատ՝ խորհուրդ անե-լու Սեպուհներին ևս կտեսնեմ իսկույն—թող կազմեն դեղերը: Ո՞վ գիտե... Իսկ հիմա մենք մի բան միայն իմանանք—արհավիրքը շատ ավելի մեծ է, քան կարծվում է, պատրաստ լինենք դիմագրավելու:

— Զջմարիտ է,—հռոչեց Ամատունին:

— Աստվա՛ծ հասնի մեզ,—ասացին մյուսները:

Վարդանը վեր կացավ: Տաներեցը սկսեց իր աղոթքը: (էջ 15—17)

էջ 18, տ. 19—23 ավելացել է:

տ. 26-ից հետո հանվել է՝

Պառավը խոսում էր Մամիկոնյան տոհմի պատվի, հավատի, քաջության մա-սին և անեծք կարդաց նրանց, ովքեր կղավաճանեն ավանդական սրբություն-ներին:

Վարդանը հեղ շարժումով խոնարհվեց դեպի մայրը և մեղմ ասաց նրան.

— Մայր իմ. գնա՞՛ օթևան և միամի՛տ եղիր, ինչ որ կատարվելու է՝ պիտի կատարվի:

— Հավա՛տդ, լո՞ւյս հավատդ...—խստագին խոսեց պառավը:

— Եթե մենք չպաշտպանենք մեր հավատը, մա՛յր, հավատը կպաշտպանի մեզ...

— Զջմարի՛տ է, ճշմարի՛տ, մա՛յր Մամիկոնեից,—ասաց Ամատունին ըզ-դացված,—չն՛ք ուրանա, միամի՛տ կաց:

Պառավն այս խոսքերից ավելի բորբոքվեց.

— Ուխտ արե՛ք, ողջ ժողովուրդը ժողովեցեք մի ուխտի, դիմագրավ կանգ-նեցեք սատանային:

— Ուխտ կանենք, մա՛յր,—ասացին իշխանները՝ ներշնչվելով կորովի կնոջ մոլեգին խոսքերից:

— Ուխտ կանենք,—լսվեց ներքևի հավաքվածների կողմից: (էջ 19—20)

19, տ. 1—7 ավելացել է:

էջ 22, տ. 21-ի սկիզբը հանվել է՝

— Մի՛ լինիր մեղադիր, տե՛ր Արծրունյաց, եթե քեզ ասեմ, որ այո, ևս կըռ-

վի եմ պատրաստվում: Դե ես միշտ կովի եմ պատրաստվում: Իմ խելքը չի կըտրում այնքան հեռուները գուշակել, թե ինչ է սպասում մեզ: Բայց շա՛տ է պատահել (էջ 27)

էջ 23, տ. 2-ից հետո հաճվել է՝

— Իհարկե, հույս աստված,— ուրախ վրա չերեց Ռշտունյաց իշխանը:— Աստված մեզ այսպիսի լեռներ է տվել, ի՞նչ ունենք հույսներս կտրելու: Մի գայլ է՞լ չկանք, վագր, հովառ, Մի ճանկ է՞լ չունենք, մի ատամ, մի կնճիթ: (էջ 28)

տ. 18-ից հետո ամբողջ գլուխն ավելացել է:

էջ 35, տ. 12—13-ի փոխարեն եղել է՝

— Այդ էի ասում,— վրա բերեց Կողակը հանգիստ ու տիրական եղանակով, — անցա Արտաշատ...

— Արքայի սուրհանդակի հե՛տն էիր:

— Այո: Ես բաժանվեցի նրանից Արտաշատի կամուրջի մոտ... Հանկարծ կասկած չտայի, թե մենք ենք....

— Եվ իրո՞ք մենք չենք...

— Այո, բայց Արտաշատում սկսեցին աղմկել, որ մարզպանն համաձայն է արքայի թղթին:

— Ավանակե՛ր... — մոմոաց մարդպանը, — բուք բորան որ սկսվում է՝ մարզպանի խորհրդով է... ավանակե՛ր... (էջ 32—33)

տ. 37-ից մինչև էջ 36, տ. 1 եղել է՝

հույները պարտված են, վրացիներն ու ավղանները՝ մեզանից թույլ, հոները (էջ 34)

էջ 36, տ. 13—14 եղել է՝

— Այո, ես՝ երկրի մարզպանը, պետք է տարին բոլոր երկրի մայրաքաղաքում լինեմ: Բայց երբ լուրն հասավ ինձ, թե արքան մտադիր է թուղթ ուղարկելու՝ ահա եկա առանձնացա, որ շկարծեն թե ես խառն եմ այդ գործին: (էջ 34—35)

էջ 37, տ. 7-ից մինչև էջ 38, տ. 25 ավելացել է:

էջ 39, տ. 18—20 ավելացել է:

էջ 43, տ. 9—13 եղել է՝

— Մեզ կտտեցին, մեռցրին Դենշապուհի գործակալները, փրկիր մեզ, տեր մարզպան: Տաժանելի հարկեր է դրել վանքի վրա, վանքը որ վառես՝ ծուխ չի դուրս գա: Փրկի՛ր մեզ: (էջ 44)

տ. 16—19

պատահողունն քուրձերը ցույց էին տալիս, որ դրանք չբավոր և դառն կարիքի մեջ ապրող վանականներ էին: Սակայն վասակի մեջ շարժվեց ոչ թե գութը, այլ իրեն համար իսկ այդ մոմենտին անբացատրելի զայրույթ հանդեպ այդ ողորմելի տեսքի և անասնական տաղնապու (էջ 44)

տ. 21-ից հետո հաճվել է՝

Դենշապուհը այն պարսիկ իշխանն էր, որին Հազկերտը ուղարկել էր Հայաստան աշխարհագիր անելու և իրր թե հարկերը թնթեցնելու: Բայց նա հենց հասել էր Հայաստան՝ սկսել էր գաղտնի պատվերի համաձայն քանդել երկրի ներքին կապերը: Հոգևորականներին ցրելու և եկեղեցին թուլացնելու համար ծանրագին հարկեր էր դրել վանքերի ու եկեղեցիների վրա: Որպեսզի մոգություն

կրոնը հարկադրվեն ընդունել՝ նա սկսել էր բռնություններ գործադրել, իսկ բոլոր բողոքները լսելու համար նշանակել էր մի մոզպետ դատավորը (էջ 44—45)

տ. 35-ի շարունակությունը հանվել է՝

դաժանորեն,—բանի մենք այսքան հիմար ենք՝ մեզ կմաշկենն էլ, մեր հոգին էլ կառնեն: Գնացե՛ք: (էջ 46)

էջ 44, տ. 4—6 ավելացել է:

տ. 7—11

Նրա մեջ զարթնեց խղճի խայթը. բայց նա զգում էր, որ բացի այդ խայթը նա ուրիշ ոչինչ չէր անի վանականների համար: Զէր կամենա անել—ահա իսկական զգացումը: Նրա մեջ կոպում էին երկու զրդումներ, երկու կարգի մտքեր: Բայց թե ի՞նչ մտքեր, ի՞նչ զրդումներ էին՝ դեռ նա լավ չէր պատկերացնում իր համար: (էջ 47)

տ. 30-ից մինչև էջ 45, տ. 12 ավելացել է:

էջ 49, տ. 13—22-ի փոխարեն եղել է՝

— Իսկ դու շե՛ս կարող հայերեն խոսել, խոզի գլուխ,—հարձակվեց նրա վրա Բարիկը:

— Միևնույն չի՞, — քմծիծաղ տվեց պարսկերենի դասատուն և արհամարհանքով ավելացրեց, — հիմա հայերենն ինչո՞ւ է պետք:

Բարիկը մի քացի տվեց նրան և գլուխը դիպցրեց պատին:

— Ահա թե ինչո՞ւ է պետք, անասուն:

— Ինչո՞ւ ես խփում,— զայրացավ դասատուն պարսկերեն:

— Դո՞ւ մնացիր հայերենի վրա հաշելու, անասունի աղբ: Դո՞ւրս կորիր, թե չէ՝ պատահանից կշարտեմ ձորը:

Դասատուն խիստ վիրավորված և շարունակության պայթելով դարձավ Փառանձեմին:

— Տիկին, զսպիր սրան, ես մարդպանի պաշտոնյա եմ:

— Դու ինչո՞ւ ես հանդուգն պահում քեզ իմ ներկայության:

— Խ՛նչ եմ անում, տիկին, նա է ինձ ծեծողը:

— Իսկ դու ինչո՞ւ ես վիրավորում նրա զգացմունքները: Քեզ ո՞վ տվեց իրավունք հայոց լեզուն չթացնել և արհամարհել:

— Խ՛նչ ասացի, տիկին:

— Ասում ես, հայերենն ինչո՞ւ է պետք:

— Այո, տիկին, Արաքսը որ անցար՝ էլ ինչի՞ է պետք հայերենը:

— Իսկ քեզ ո՞ր անասունն է հրամայում անպատճառ անցնել Արաքսը:

— Իսկ Հայաստա՞նն ինչնե՞րիս է պետք: Շուտով բոլորը կպարսկանան՝ կըվերջանա գնա: (էջ 57—58)

էջ 50, տ. 2-ից հետո հանվել է՝

— Ապրես, այդ խոսքիդ համար ներում եմ: Դու ի՞սկ որ հայ չես, ճշմարիտ է. դու արժանի չես հայ լինելու: Ի՞նչ... այդ լեզվի համար մեր նախնիքը արյան մեջ լողանան, մե՞զ վստահեն այդ ժառանգությունը, որ քեզ պեսնե՞րը պահպանեն սրբությանը: Ոչ, հայոց լեզուն կարիք չունի քեզ պես ալլասերվածների պաշտպանության:

Դասատուն շարունակում էր նայեց Փառանձեմին:

Փառանձեմը շարունակեց.

— Կան քեզպեսները մեր աշխարհում, որ լիզելով պարսիկների գարշապարը՝ հույս ունեն դիրք ու պատիվ շահել։ Ստրուկները դիրք ու պատիվ չունեն։ Պարսիկները ժողովուրդ են, ազգային ինքնասիրություն ունեն, նրանք ըստ-րուկներին չեն թույլ տա մտնելու իրենց ընտանիքը (էջ 59—60)

տ. 7-ից հետո հանվել է՝

Եվ դիմեց Բարիկին ու Ամիրին։

— Չեք գնալ պարսկերենի դասի։ Դուք դեռ հայերեն չգիտեք։ Եկեք երեկոյան՝ կպատմեմ հորենացու պատմությունը (էջ 60)

էջ 54, տ. 36-ից մինչև էջ 55, տ. 3 ավելացել է։

էջ 56, տ. 12—16 ավելացել է։

էջ 59, տ. 5-ից մինչև էջ 66, տ. 2 ավելացել է։

էջ 66, տ. 26 իմ հայրը [Մայրիկ, ես տասը լեզու եմ ուզում սովորել, ես հունարենի ուսուցիչ ունեմ, ես արդեն հունարեն խոսում եմ. բայց ինձ ասեն, թե հայերենը ինչու է պետք] Ապա (էջ 83)

տ. 30-ի շարունակությունը և հետո հանվել է՝

Դու էլ լավ պաշտպանիր լեզուդ, և թող այդպիսի սողուն հայերի մեջ լավ հայեր էլ չեն։

Բարիկը զլուխը տարավ-բերեց.

— Ախր ո՞վ է պարսկերենի դեմ։ Բայց պարսկերեն սովորեմ, թե ինչ է հայերենը մոռանամ, չխոսեմ հայերեն, թե ինչ է պարսկերենը սովորեմ։ Զխոսեմ հայերեն՝ դե այն է կմոռանամ։ էլ ո՞ր միաց հայ լինելու։

— Չէ՞, ո՞չ մի պարսկերենի համար ես հայերենը չեմ թողնի։ Թող իմ հայրըս ոտների տակ ջարդի զլուխս։ Առաջ հայերեն, հետո հայերեն և վերջը հայերեն։ Պարսկերենը ինքն իրան էլ կգա. չի դա, մի կերպ կսովորեմ։ Եվ կսովորեմ էլ, լավ պատմություններ ունեն, որ ոչ այդ ավանակ ուսուցիչս գիտե, ոչ էլ հայրս—կկարդամ։ Հետաքրքրական է Ջենդ-Ավեստան։ Բայց ինձ զորեն, թե հայերեն չպիտի խոսես, ա՛յդ, ա՛յդ, ա՛յդ ճաքեցնում է ինձ։

Եվ Բարիկը բռնեց զարկեց զխին։

— Տեսնեիր, մայրիկ, ինչպես դեզսեց Բարիկը Փառնա<վա>զին։

— Ես նրան Փառնավազ կչինեմ,—սպառնաց Բարիկը,—թող մեկ էլ հայոց լեզվի դեմ հաշի՛ր։

— Բարիկ, ի՞նչ ես արել,—տխուր հարցրեց Փառնածեմը,—ծեծելով չես մեա հայ։ Տես, հայրդ էլ ծեծեց քեզ՝ դառա՞ր պարսիկ։ Հա՛յ ես ուզում մնալ՝ կարդա հայոց պատմությունը. իմացիր ինչ լավ գործեր է արել հայոց ազգը, ազգի պատիվ ունեցիր (էջ 83—84)

էջ 67, տ. 23-ից հետո հանվել է՝

Ամրոցում կյանքը կարծես թե մտավ իր սովորական հունը։ Դաշտից լըսվում էր սեպուհների և հեծյալ զինվորների կանչերն ու ծիծաղը։ Ամրոցամերձ գոմերից հասնում էր դեռ փակված անասունների բառաչն ու մայրցը։ Իսկ ամրոցի բակում աշխույժ ներսուզուրս էին անում սպասավորներն ու զափախները։

Մոկաց իշխանը գնաց ննջարան և պառկեց։ Ներշնչելով Արծրունին և Վահան Ամատունին մնացին դահլիճում (էջ 86)

էջ 70, տ. 30-ից հետո հանվել է՝

— Ա՛խ, Արտա՛կ սիրելի,—անցավ ավելի մտերմական զրույցի Շուշանիկ տիկինը,—մեզ տանջում են ո՛չ պարսից արքաների հավատորացության հրամանները, այլ ... ուրացողները:

Այս ասաց Շուշանիկ տիկինը առանձին դռն շնչտով և աչքերը զցնց պատահանից դուրս:

— Բայց ի՞նչ գործ ունենք ուրացողների հետ, Շուշանիկ տիկին,—ասաց Արտակը,—մենք շենք ուրանում, մենք կկռվենք, և սա բավական է:

— Այո, դու կկռվես, ես կկռվեմ... Բայց երբ կողքիդ հարազատդ կամ մերձավորդ ուրանում է՝ նրա մեղքն ընկնում է խղճիդ վրա:

— Այդ մերձավորին պետք է ոչնչացնել, Շուշանիկ տիկին:

— Ոչնչացնում ես, բայց հետն էլ դու ես ոչնչանում: Է՛, մի ասիլ, Արտակ սիրելի, դռն է, երբ կաշվիդ վրա ես փորձում:

Տիկինն ինչ-որ անձնական զազանի ցավ ուներ, որ նրան տանջում էր: Արտակը մի փոքր հասկացավ: Մոռ լինելով Մամիկոնյան տոհմի ընտանեկան կյանքին, նա դիտեր, որ Շուշանիկ տիկինը, որին ամուսնացրել էին վրաց Վազգեն իշխանի հետ՝ դժբախտացել էր: Վաղդենը սերտ կապեր ուներ պարսից պալատի հետ և թուլահոգություն էր ցույց տալիս հավատի մեջ: Զգացվում էր, որ նա հետզհետև հակվում է հավատորացության: Բացի այդ՝ նա կապեր ուներ նաև պալատական կանանց հետ:

— Ես հասկանում եմ վիշտդ, Շուշանիկ տիկին,—խոսեց խոհանութայամբ Արտակը, որ առհասարակ նրբամիտ էր և պատշաճասեր,—բայց մխիթարվիր նրանով, որ մյուս հարազատներդ պաշտպան են եղել հավատին: Նրանք կվճարեն քո փոխարեն: (էջ 93—94)

էջ 72, տ. 4-ից հետո հանվել է՝

Արտակը հասկացավ Շուշանիկ տիկնոջ անձնական այդ ցավը ևս: Տիկինը չէր սիրում իր ամուսնուն: Նրան ամուսնացրել էին՝ վարդան Մամիկոնյանին հավատացնելով, որ Վազգեն իշխանը խենթի պես սիրում է նրա դստերը: Վարդան Մամիկոնյանը չէր կամեցել դժբախտացնել եղբայրական ազգի մի իշխանի՝ մերժելով նրան իր դստեր ձեռք: Եվ հետո՝ նա կամենում էր կապեր ամրապնդել զրացի քրիստոնյա ազգի հետ: Վազգենն էլ սկզբում իրեն լավ կողմերից էր ցույց տվել՝ վարդանին ռազմի դաշտերում: Եվ զորական մարդը սխալվել էր...

Շուշանիկ տիկինը հեռվից հեռու հասկացրեց Արտակին իր ընտանեկան դժբախտությունը: Նրանք երկար խոսում էին օտարության և հայրենիքի մասին: (էջ 96—97)

էջ 73, տ. 6-ից հետո հանվել է՝

Ուրախացել էր նաև Շուշանիկ տիկինը՝ չուսննալով անձնական երջանկություն և տեսնելով ուրիշներին իր առջև: (էջ 98)

էջ 75, տ. 30-ից մինչև էջ 76, տ. 3 ավելացել է:

էջ 76, տ. 20-ից հետո հանվել է՝

Ի՛նչ պիտի լինի, որբա՛ն կծավալվի աղետը, ի՛նչ պատասխան կտա հայոց աշխարհը սասանյան հզոր պետության, ի՛նչ վախճան կունենա այս արհավիրքը: Խոհեր, որոնք որքան տանջալի էին, նույնքան և անհայտ... (էջ 92)

էջ 77, տ. 4-ից հետո հանվել է՝

— Դժմաշները շմոռանաք,—հրահանգեց Մամիկոնյան տիկինը:

— Քուշանների ղեմ է ղնում, տիկին,—հարցրեց հասակավոր և հարգելի ղեմերով մի սպասավորուհի:

Մամիկոնյան տիկինը տխուր ժպտաց.

— Ո՛վ գիտե, Յուդարե՛ր, հանկարծ կուղարկեն: Այն անգամը ընդհատվեց...

— Հա՛, անապատները կրնկեն, ջրի պակաս կլինի,—հասկանալով բանը՝ խոսեց ինրե իրան սպասավորուհին և խուրջինը դրեց սպեղանիների և ձեթի սրվակները:

Բակից շտապ անցնում էր Արծվին:

Մամիկոնյան տիկինը նրան ձեռով արավ, որ մոտ գա իրան: Արծվին մոտեցավ տիկնոջը, նրա ջլապինդ իրանն ու թևերը ետում էին շարժման ու գործի անցած մարտիկի ներքին կրակից:

— Այս անգամ լավ կնայես տիրոջդ, Արծվի...—ասաց Մամիկոնյան տիկինը ներքին, հաղիվ զգացվող տազնապուլ:

— Միշտ էլ լավ եմ նայում, տիկին,—չհասկանալով տիկնոջ միտքը՝ դարձադավ Արծվին:

Մամիկոնյան տիկինը խոր նայեց Արծվին և խոսեց հերշնոց ձայնով.

— Այս անգամ ուրիշ է...

Արծվին քննող հայացքով նայեց տիկնոջ աչքերին և զգաստացավ.

— Հասկացա, հրամանդ կատար,—ասաց նա և երկար նայեց տիկնոջը:

— Հենց իսկույն սուրհանդակ ուղարկիր, եթե մի տեղ մեկնեք:

— Հրամանդ կատար, տիկին:

Նրանք լուցին:

Յուդարերը տխուր հառաչեց և երեսը խալակներեց.

— Աչքն ու խաչը նրան պահպան, աչքն ու խաչը:

Արծվին, որ շատ անգամ էր ճանապարհ ընկել իր տիրոջ հետ՝ անորոշ երկուդով պաշարված աչքերը զցեց գետին: Հետո ասաց.

— Տիկին, բանի ևս կենդանի եմ՝ սպարապետի մի մազին դիպչող չի լինի: Մեռած էլ որ ընկնեմ՝ նրան մարդ չի մոտենա:

— Շա՛տ ապրես,—ասաց Յուդարերը,—շատ ապրես:

Մամիկոնյան տիկինը տխուր ու գորովալից նայեց Արծվին: Հետո աշխուժացավ:

— Հաջող որ վերադառնաք՝ աշնանը քո հարսանիքը կանեմ,—ասաց նա:

Արծվին կարմրեց, երեսը թաքցրեց այս ու այն կողմ և հանկարծ հետ շրջվեց ու փախավ դեպի գոմը: (էջ 102—103)

էջ 78, տ. 24—30 ավելացել է:

էջ 83, տ. 15—ից հետո հաճվել է՝

Ռշտունյաց իշխանը հոգեհղիմ ժպտաց և քնկոտ նայեց Վարդանին: Նա կուղեր իսկույն պատկել և հանգստանալ: Մյուսները շառարկեցին: Շուտով նրանց նախաճաշ մատուցին, որից հետո Վարդանը ընդոստ շարժումով վեր կացավ:

— Հոգևոր տերը տաճարումն է սպասում ձեզ,—զեկուցեց բերդապետը իշխանները զնացին դեպի տաճար:

Փողոցները լցված էին բազմությամբ, որ անհանգիստ հետաքրքրությամբ դիտում էր այս տարօրինակ երթը իշխանների: Տաճարը շրջապատված էր ամրոխտով:

Առավել անհանգիստ էին բորոտներն ու հաշմանդամները, որ մղվում էին առաջ, տեղ բռնելու տաճարի դուռն մոտ։ Նրանց ըշում էին ղինվորները։ Նրր իշխանները մոտեցան տաճարի դուռն՝ մուրացկաններն ու հիվանդները հռուռչեցին։ Նրանցից մեկը, որ սեղան էր և այժմորուքով, դուրս պրծավ հանկարծ պահակների շղթայից, և դարձանալի էր, քն ինչպես կարողացավ քայլել իր բոլորովին կունդ երկու ոտքերով, ջղաղալար ձգված դեմքի ահավոր արտահայտությամբ վազեց ընկավ Վարդան Մամիկոնյանի ոտքերը։ Հենց այն է, պետք է համարուրեր նրա կոշիկը՝ Վարդան Մամիկոնյանն արագ հետ քաշեց ոտքը և միայն քստմենքով ասաց իրեն մոտեցած բերդապետին.

— Կարգադրի հաց բաժանեն կարոտյալներին։

Եվ իսկույն մտավ տաճար։

Մյուսները հետևեցին նրան։

Տաճարի խոնավ ու զաղջ օդը ծանրացել էր լցված հոգևորականներով։ Դա եռանդուն կաթողիկոսի ջանքերի հետևանքն էր։ Նա կանչել էր երկրի բոլոր աշքի ընկնող եկեղեցական ուժերին՝ խմբագրելու պարսից արքայի հրովարտակի պատասխանը։ (էջ 115—115ա)

տ. 32-ից հետո հանվել է մի ընդարձակ մաս, որի առանձին հատվածներ օգտագործվել են՝ սույն հատուր, էջ 140, տ. 13-ից մինչև էջ 141, տ. 7, էջ 140, տ. 10—12, էջ 141, տ. 16—19, էջ 142, տ. 1—6, էջ 141, տ. 20—25, էջ 142, տ. 22—29, տ. 30-ից մինչև էջ 143, տ. 4, էջ 143, տ. 11—18, 19—23, 5—10, էջ 84, տ. 19—25, էջ 91, տ. 15—25:

Կաթողիկոսը նստած էր կաղնե քանդակավոր գահի վրա՝ իրեն մի մոայլ արձան։ Դա մի ոչ շատ հասակավոր հաղթանդամ անձն էր սև ու խոշոր աչքերի հուժկու հայացքով։ Այդ հայացքում կար և՛ կենսական փրկիստփայի և փորձված մարդու խելքն ու հանդարտությունը, և՛ մոլեգին պայքարներում կոպողի խոյանք։ Նրբ իշխանները ներս մտան՝ նա գլուխը բարձրացրեց իր ուժեղ ձեռքի մեջ կիսափաթաթ մազաղաթյա քերթից, որ նա կարողում էր մտահոգ, բայց հանգիստ։ Նրա կողքին, փոքր հեռու սալահատակին փռած օթոցի վրա նստած էր մի բավական ծեր հոգևորական, որ կարճահասակ, պնդակազմ էր կոճղի նման։ Նա ծնկներին դրել էր մի կաղնու տախտակ, որի վրա գամել էր մի լայն մազաղաթի քերթ։ Նա եղեգնյա գրիչը ձեռին խորհում էր և երբեմն խորհրդակցելով իր կողքին նստած երկու այլ հոգևորականների հետ և գրում։ Դա Նզնիկ՝ եպիսկոպոսն էր Կողբացի մականունով, որը վարժ էր հունարենի, ասորերենի և պարսկերենի և քաջ գիտեր պարսից զրադաշտական կրոնը, որի դեմ և գրում էր։ Նրան օգնում էին երկու հոգևորականները, որոնցից մեկը Աշտիշատի վանքի այն կրոնավորն էր, որին Վարդան Մամիկոնյանը պատվիրեց անմիջապես մեկնել Արաշատ, մասնակցել Հազկերտին ուղղվելիք պատասխան նամակի խմբագրման։ Նրա անունը Ղեռնդ երեց էր։ Դա մի խառնուրդ էր խելացի, կամային մի հոգևորականի և մոլեռանդ քրիստոնյայի։ Նրանից մի փոքր հեռու նստած՝ նրանց երկուսին էր նայում և լսում Աշտիշատի մյուս հոգևորականը, որ խոսեց Վարդան Մամիկոնյանի հետ նրա հրաժեշտի ժամանակ։ Դա Նղիշ վարդապետն էր՝ երազային աչքերով և խանդավառ դեմքով մի հոգևորական, որ ամբելի դիտում էր, ապրումներով այրվում, քան խոսում։ Նրա հոգում խոր տպավորվել էին վերջին օրերի դեպքերը և նա լարված ու խոռվահատյալ հետևում էր այդ դեպքերի

ընթացքին, Բայց նա ևս՝ իրրև շատ կարդացած և բանաստեղծ հոգևորական՝ հրավիրված էր Նշնիկ Կողրացու և Ղևոնդ երեցի հետ շարադրելու արյաց արքայի հրովարտակի պատասխանը:

Տաճարում ճնշված էր օդը: Կանթեղների աղոտ լույսերը՝ շթափանցելով անկյունների ու խորշերի մոայլը՝ շարագուշակ երանգով ողողում էին վանականների բորբոքված կերպարանքները: Նրանք խմբվել էին կաթողիկոսի և պատասխանը շարադրողների շուրջը, նստած քարե հատակի օթոցներին և տարվել չհրովարտակի պատասխանի նյութի արծարծումով:

Իշխանների մուտքը շարժում առաջ բերեց տաճարում: Բոլորը ոտքի ելան և ողջունեցին իշխաններին: Վահան Ամատունին առաջ ընկավ և Վարդանի հետ մոտեցավ կաթողիկոսին, առավ աջը և լուռ կանգնեց նրանից փոքր հեռու: Կաթողիկոսը կանգնեց, խաչակնքեց նրան և մյուսներին և ապա ներշնչված նայելով Վարդան Մամիկոնյանին՝ ասաց.

— Հասավ փորձությունը նենգավորի, տե՛ր Մամիկոնեից, օրն է ա՛նկը:

— Փորձությունը եկավ փորձելու մեզ, տե՛ր հոգևոր,—պատասխանեց Վարդան Մամիկոնյանը,—եթև թուլահոգի գտնվենք՝ արժանի ենք պատուհասին:

— Տա աստված, արժանի լինենք նահատակի ուսակին,—ասաց կաթողիկոսը: Բոլոր հոգևորականները երեսները խաչակնքեցին:

— Հրավիրենք թող գա մարզպանը. ժողովը բանաք,—ասաց Վարդան Մամիկոնյանը մտահոգ:

— Այո, և ժամ է, ինչո՞ւ չերևաց ինքը,—ասաց Վահան Ամատունին թեթև կշտամբանքի տոնով:

Վարդան Մամիկոնյանը մոտ կանչեց սեպուհներին՝ մեկին և պատվիրեց.

— Գնա հրավիրիր տե՛ր մարզպանին, ասա իշխանների և հոգևոր դասի ժողովը սպասում է իր ժամանման:

Սեպուհը գլուխ տվեց և հեռացավ:

Աթոռիկներ բերին իշխանների համար, և նրանք նստեցին կաթողիկոսի մոտ: Տիրեց այն լուռությունը, երբ մարդիկ ամենից շատ բան ունեն ասելու, բայց չեն խղում լուռությունը, որովհետև զգում են, որ դրան պիտի հետևի բուռն և թերևս շատ անախտ ծախսերի խոսակցության պոռթկումն:

Բայց Վահան Ամատունին, ըստ երևույթին, ամենից անհանգիստն էր: Նրան դուր չէր գալիս այն, որ մարզպանը դեռ չի երևում, մինչ իրենք արդեն մի երկու ժամ է ժամանել են մայրաքաղաք: Նա չէր սիրում մարզպանին, նրա հետ հին հաշիվներ ունեք, բայց սպասում էր, որ այդքանիքին պատահած այս շարագուշակ դեպքը պետք է որ մարզպանին անհանգստացնեք: Ի՞նչ է անում նա հիմա, ինչո՞ւ է եկել և փակվել իր մարզպանական օթևանում, ի՞նչ առանձնացում է այս:

— Ովքե՞ր կան մարզպանի մոտ,—հարցրեց Վահան Ամատունին:

— Հրովարտակ բերող իշխանը և այլ պաշտոնյաներ,—պատասխանեց կաթողիկոսը տխուր ձայնով:

— Հայտնե՞ց որն է բան հրովարտակի մասին:

— Ո՛չ մի բառ: Լոն է քարի պես:

Վարդան Մամիկոնյանը նշանակալից նայեց կաթողիկոսին և ապա Վահան

Ամատունուն, իշխանները, որ խմբվել էին նրանց շուրջը՝ մոայլ նայում էին, Խնշ էին մտածում նրանք բոլորը՝ անկարելի էր գուշակել։

Վահան Ամատունին դարձավ ղեկի իշխանները։

— Բարի, տյա՛րբ, ինչ էլ որ լինի՝ մարդպանը պիտի գլխավորի մեր սլա-տասխան նամակը։ Արքան, նրան է ճանաչում ամենից առաջ, Որքան էլ որ լո՛ր՝ վերջը խոսելն է։

Իշխաններից ոչ ոք չպատասխանեց, նրանցից ոմանք հոնքերի տակով հա-մառ անթափանցությամբ նայեցին տերության նախկին հաղարպետին, որի ներհակություները մարդպանի հետ հայտնի էր նրանց։

— Խոսեցի՞ր հետը տե՛ր հոգևոր,— դիմեց կաթողիկոսին Վահան Ամատու-նին։

— Խոսեցի. ասաց լպասներ պատե՛հ ժամի, Խսկ ո՛րն է պատե՛հ ժամը՝ աստված գիտե։

— Նա մարդպան է, նրա գործն այլ է,— ասաց մոայլ ու կարծես այս խո-սակցություներից անախորժած Վահանյաց Դյուտ իշխանը։

— Խնշ այլ գործ,— սառը տոնով դարձավ նրան Վահան Ամատունին,— գործը պարզ է. այդ կամ ոչ։

— Ինքդ ասացիր, տե՛ր Ամատունյաց, որ արքան նրան է ճանաչում ամենից առաջ, Ասել է՝ նրա գործը դժվար է։

— Նրա գործը մեր գործն է, տեր Վահանյաց,— վիրավորվեց Վահան Ամա-տունին։— Արքան մեր խղճի հետ է խաղեր անում։ Մեր խիղճը պետք է ծա-խենք կամ պահենք։

— Ես ոչինչ չգիտեմ,— անախորժ տոնով փակեց այս տրամախոսությունը Վահանյաց իշխանը և մոայլ նայեց Գաղիշո Խորխոռունյաց իշխանին, որ գո-ղունի նայում էր նրան և կարծես հետը համաձայն էր։

Վարդան Մամիկոնյանը տխուր էր և տրամադիր չէր խոսելու։ Նա աղոտ կերպով զգում էր ինչ-որ անախորժ ընթացք այս բոլորի մեջ։ Տեսնում էր, թե ինչպես ճնշել է իշխաններին արքայի հրովարտակի կտրուկ տոնը, ինչպես դժվարանում են նրանք վճռական խոսք ասել, Եվ իրոք՝ ահա մոտ երկու ժամ անցավ այն վայրկենից, որ ինքը եկավ և հանդիպեց նրանց՝ դեռ ոչ ոք նը-րանցից ինքնարերական ոչինչ չի խոսել հրովարտակի մասին։ Կարծես իրենց չի վերաբերում այդ, այլ ուրիշների, որոնց վճռին էլ սպասում են։

Վարդան Մամիկոնյանի այս տրամադրությունն սկսվեց հենց այն չարա-գուշակ գիշերը, երբ նա զնաց Աշտիշատի վանքը, նրան տիրեց մի տեսակ ծանր կաշկանդում։ Նա իսկույն զգաց, որ սկսվում է մի անօրինակ, աննախընթաց արհավիրք, որի սահմանները նա դժվարանում էր, այլև խուսափում էր չափել։ Այդ նոր գործի մեջ պետք է փորձվեր մի ամբողջ ժողովուրդ իր շինականնե-րով, զգասներով, սնպուհներով, իշխաններով և մարզպանով, ինչպես նաև հո-գևոր դասով։ Խնշ կասեր այս ժողովուրդը, երբ օրհասն եկել կանգնել էր նրա գլխին... Ահա այս էր զրադեցնում Վարդան Մամիկոնյանին։

Եվ նա սպասում էր, կաշկանդված սպասում։ Նա ուզում էր խոսել, գործի անցնել։

Կաթողիկոսն սկսեց զանգատվել Դենշապուհ պարսիկից, որ ծանրագին

տուրքերով խնդրում է վանքերն ու եկեղեցիները, որ ոտնատակ է տալիս եկեղեցին:

Վահան Ամատունին, որին ամենից շատ էր վերաբերում Դենշապուհի բանասարկություններն ու հարվածները՝ միայն լռեց և մտալլ ունկնդիր եղավ կաթողիկոսի գանգատներին:

Վերադարձավ մարզպանի հետևից ուղարկված սեպուհը և հայտնեց, որ մարզպանը չի կարող գալ և խնդրում է խորհրդակցությունը հետաձգել մի քանի օր, և որ ինքը խոսելիք ունի հազարապետի (Վահան Ամատունու) և Սպարապետի հետ:

— Տեր մարզպանի մոտ էր Դենշապուհ պարսիկը և հրովարտակ բերող իշխանը,— ավելացրեց խելամիտ սեպուհը:

— Հասկանալի է,— ասաց Վարդան Մամիկոնյանը,— թերևս չի կամենում հյուրերին գրգռել...

— «Եկեացի» է,— մակարեկեց Վահան Ամատունին:

Իշխանները սկսեցին կշռադատել մարզպանի այդ ընթացքը, և ոմանք զուտան ավելորդ զգուշավորություն, ոմանք էլ համարեցին մեծ տակտ մարզպանի կողմից: Բայց ընդհանրապես մարզպանի հրամարվելը մի տեսակ սառը ջրի պես աղղեց ժողով եկողների վրա: Իշխանները դժգոհ դուրս եկան տաճարից, թողնելով հետևից հոգևորականներին, որ սկսեցին բարձրաձայն աղոթել:

Երեկոյան մարզպանի կողմից սուրհանդակ եկավ ու հրավիրեց իշխաններին իր օթեանը:

Մարզպանական շենքը շքեղորեն զարդարված էր արտաբուստ և ներքուստ: Նախ և առաջ դռների վերև ծածանվում էին պարսկական և հայկական դրոշակներ: Քարե պատշգամի ճաղերին փռած էին գորգեր և սանդուղի վերևի հարթակներում դրած էին բազմաթիվ թաղարներ, որոնք դեռ չէին ծաղկել, բայց գույնզգույն էին:

Իշխանները մտան դահլիճ, որի գույնզգույն պաստառներով ծածկած պատերը թարմություն և աշխույժ էին տալիս նրա մի փոքր մթին տեսքին: Շքեղորեն դարսած էին՝ պատի մի կողմում՝ իշխանական բարձերը:

Մարզպանը դահլիճի ներսի սենյակումն էր: Երբ իշխանները եկան առաջ և կանգնեցին դահլիճի մեջտեղ՝ նա ներս մտավ և ողջունեց նրանց: Իշխանները խոնարհաբար պատասխանեցին մարզպանին, որից հետո նա նստեց իր հատուկ բարձին և հրավիրեց իշխաններին նստել բարձերի վրա:

Մարզպանը իր լրիվ զգեստավորման մեջ էր: Գլխին դրել էր ոսկե խույր, որի տակից փայլում էր սպիտակ մետաքսե պատվավորը: Գլխազարդը լրացնում էին ոսկյա գինդերը ականջներին և ոսկյա գումարտակը վզին: Ականակուռ կամարը, սամուրն թեթև մուշտակը, կարմիր կոշիկները և վարազագիր մատանին մարզպանի մատին՝ նրան տալիս էին արքայական կերպարանք:

Մարզպանը սևամորթ նիհար ձեռք հենեց ոսկյա մականին և խորազնին նայեց իշխաններին:

— Ես անպատշաճ համարեցի արքայի պաշտոնյաներին մենակ թողնել և գալ տաճար,— ասաց մարզպանը հանդարտ ձայնով,— որի համար հատուկ ներողություն եմ խնդրում իշխաններից: Եվ ապա հարկ եմ համարում խնդրել իշ-

խաններին պատրաստվելու, որ մոտակա օրերս գումարվի իշխանական ժողով՝ կազմելու հարկուպատշաճ պատասխանը արքայական հրովարտակին:

Սանր լուծթուն տիրեց, Բոլորն սպասում էին Վարդան Մամիկոնյանին կամ Վահան Ամատունուն, որ նրանք խոսեն:

Սկսեց Վարդան Մամիկոնյանը.

— Ի՞նչ է մտածում տեր մարդպանը,—ասաց նա,—ովքե՞ր պիտի կազմեն պատասխանը արյաց արքայի հրովարտակին:

— Երկրի տերերը, իշխանները,—խլաձայն պատասխանեց Վասակ Սյունին:

Վարդան Մամիկոնյանը հնաց ներքին, բուռն ցասումից, որ կուտակվել էր Աշտիշատի գիշերից մինչև այս ժամը: Նրան մտահոգել էր Վասակ Սյունու բռնելիք դիրքը: Նա կասկածում էր, որ Վասակ Սյունին կարող է իրեն առաջին պատասխանատուն երկրի՝ ավելի զգուշավոր լինել և այդ բնական էր համարում: Բայց մյուս կողմից նա չէր սպասում, որ մարդպանը հենց սկզբից գործը դնեք այսպես որոշ սահմանների մեջ:

— Իսկ ովքե՞ր կարող են և պետք է մասնակցեն,—հարցրեց հանգիստ Վասակ Սյունին՝ հայացքի թափանցիկ շողը շինոացնելով Վարդան Մամիկոնյանի հայացքից:

— Պետք է մասնակցեն բոլոր նրանք. ովքե՞ր պիտի դիմադրեն հանդուգն պահանջին:

Վասակ Սյունին քմծիծաղ տվեց և նայեց հատակին:

Վահան Ամատունին, որ հաղիվ էր զսպում իր առեւելթյունը Վասակ Սյունու հանդեպ՝ թունավոր շեշտով հարցրեց.

— Իսկ ի՞նչ է կարծում ինքը՝ տեր մարդպանը:

Վասակ Սյունին դուսպ ձայնով պատասխանեց.

— Ես կարծում եմ, որ մենք պատասխան ենք տալու արյաց արքային և ոչ թե մի հասարակ սեպուհի:

— Այո, արյաց արքային և ոչ թե մի հասարակ սեպուհի...

Եվ Վահան Ամատունին համառ նայեց մարդպանի աչքերի մեջ:

Վասակ Սյունին շփոթվեց, նա ժպտաց մեղմ և նայելով Վահան Ամատունու աչքերի մեջ՝ ասաց.

— Սպասողը արքան է և ոչ թե մենք, եվ արքան մեզ այդքան էլ չի շտապեցնում: Ժամանակ չահենք, խորհենք:

Եվ խստորեն նայեց Վահան Ամատունուն:

Վարդան Մամիկոնյանը, որ խիստ լաքված նայում և հետևում էր Վասակ Սյունուն՝ քննող հայացքը բեռնելով նրա աչքերի մեջ՝ ասաց.

— Ուրեմն տեր մարդպանը իր մտքում համաձայն է, որ պիտի մերժենք:

— Կխորհենք,—ժպտաց և հետո իսկույն լուրջ ու մտահոգ նայեց Վարդան Մամիկոնյանին:

Վասակ Սյունին ամենից շատ հաշվի էր առնում Վարդան Մամիկոնյանին: Նա պատկառում էր նրա ռազմական տաղանդի և փորձառության վրա և չէր համարում նրան խելացիությունից զուրկ մարդ: Նրան դուր չէր գալիս Վարդան Մամիկոնյանի կտրուկ բնավորությունը, որից նա սարսափում էր: Ուստի և կանխեց.

— Տեր Մամիկոնեից, ես խնդրում եմ շնորհունել ոչ մի վճիռ այսօր: Խընդ-
րում եմ մի երկու օր ժամանակ. թող բոլոր իշխանները ամենքն իրենց մեջ
խորհեն և ապա...

— Տե՛ր մարդպան,—տաքացալ Վարդան Մամիկոնյանը,—մենք քրիստոնյա
ենք և մեր խղճի տերը՝ ո՛չ մեկ-երկու օր միայն խորհելով այդ մասին... Խիղ-
ճը չեն խորհում ու վճռում կրեկ սրտի մեջ...

— Տե՛ր Մամիկոնեից, մեղանից խիղճ չի՞ որ պահանջում են...

— Դու, տեր մարդպան, մի՞ ջանա մեղմել արհավիրքը, որ վերահաս գա-
լիս է...

— Արհավիրքը կմեծանա մեր հանցանքով, տե՛ր Մամիկոնեից, հո՛հեմ լինենք
հենց միայն այն պատճառով, որ արհավիրքը մեծ է...

Իշխանների մեջ անհանգստություն ընկալւո՛ւ

— Տե՛ր Մամիկոնեից,—հանկարծ ընդհատեց մարդպանի և սպարապետի
վեճը Վահանայաց իշխան Գյուտը,—ես այնպես եմ հասկանում, որ տեր մարդ-
պանը միայն մի բան է խնդրում մեզ—մի երկու օրով հետաձգել ժողովը, ու-
րիշ ոչինչ:

— Ժշմարիտ է և իրաւ,—մակարեւեց Ռշտունյաց իշխան Արտակը:

Վարդան Մամիկոնյանը շեշտ նայեց Ռշտունյաց իշխանին: Նրան դարձաց-
րեց վերջինիս այս հանկարծակի շեղումը այն տրամադրությունից, որով նը-
րանք աննապարհ ընկան Տարոնում: Ի՞նչ էր այս. թերե՞ւմ դեպի մարդպանը, թե՞
անհասկացողություն:

— Եվ ի՛նձ լսեցեք,—խոսեց հեռուն նստած մի իշխան, որը ամբողջ ժամա-
նակ լուռ էր եղել մինչև այդ: Դա Խորխոռունյաց իշխան Դադիշոն էր, պըն-
դակալմ, մի փոքր սապատալոր և ինքնամիտի ու անթափանց, թերևս անբա-
րեցակամ հայացքով,—և ի՛նձ լսեցեք,—կրկնեց նա՝ դուխն օրորելով և հատա-
կին նայելով:—Այստեղ մենք այնպես ենք խոսում, կարծես մեր վճիռը նշանա-
կություն ունի արքայի համար: Ընդունենք՝ շնորհունե՛ք. արքան արդեն ընդու-
նել է: Եվ տեր մարդպանը կամենում է մեղմել շարիքը: Ա՛յս միայն կարող ենք:
Ա՛յս աշխատենք: Եթե ոչ մնացածը, թե ինչ ենք մտածում և ինչ խղճի տեր ենք—
դա մեզ չեն հարցնում:

Դադիշո Խորխոռունին, որ համարվում էր ոչ այնքան խելացի, որքան շար
մարդ, այն խոսքերով տպավորություն գործեց, իշխանները լռեցին և նայեցին
Վարդան Մամիկոնյանին:

— Այն ժամանակ նաև ի՛նձ լսեցեք,—մեջ մտալ Արտակ Մոկաց իշխանը,—
մենք կանգնած ենք մեր խիղճը ծախելու կամ սրաշտպանելու առաջ՝ միևնույն
է այսօ՛ր է, թե՞ վաղը: Սպասենք մի երկու օր, տյարք, ես դեմ չեմ:

— Սպասե՛նք, սպասե՛նք,—ծայն տվին իշխանները:

— Ես դեմ չեմ սպասելու,—խոսեց Վարդան Մամիկոնյանը,—ես կսպասեմ:
Միայն ես բարձրաձայն և անկեղծ հայտնում եմ ձեզ. ես չեմ ուրանա հավատս
ոչ այսօր և ոչ վաղը:

— Քեզ ոչ ոք չի բռնա<ղա>տի, տեր Մամիկոնեից,—ժպտաց Վասակ Սյու-
նին,—մենք խորհում ենք պատասխան նամակի պատշաճությունը:

— Բարի՛, Ձեր կամբը,—վեր կացավ տեղից Վարդան Մամիկոնյանը,—բայց պահանջում եմ, որ պատասխան նամակին մասնակցի հոգևոր դասը:

— Ինչո՞ւ...—անհանգստացավ Վասակ Սյունին,—ինչո՞ւ այդպիսի լայն ծավալով,—դա խոռվությունների և աղմուկի տեղիք կտա:

— Համենայն դեպս, հրովարտակն ուղարկված է նաև հոգևոր դասին,—չարությամբ նայեց Վասակ Սյունուն Վարդան Մամիկոնյանը:

— Այո, այո,—ձայն տվին իշխանները,—հոգևոր դասը ևս պետք է մասնակցի:

— Լավ, բարի, կխորհենք այդ մասին,—մեղմացավ Վասակ Սյունին և հոնքերը կիտկոտվեց ժամովիկն իր մտքերի մեջ,—այսօր այսքանով դո՛ւնանք: Նրթա՛յք խաղաղությամբ:

Սա նշանակում էր, որ տեսակցությունը վերջացավ: Վասակ Սյունին իրան պահում էր մեծ արժանապատվությամբ: Այդ գիտնոր Վարդան Մամիկոնյանը և արհամարհում էր: Բայց այսօր դա ներվայնացրեց նրան: Ուստի և ընդոտ շարժումով խոնարհության շարժում արեց և շտապ դուրս եկավ դահլիճից:

Իշխանները հետևեցին նրան:

Վերադառնալով իշխանական օթևան՝ իշխաններն սկսեցին խումբ-խումբ առանձնանալ և փսփսալ իրար մեջ: Երեւում էր, որ Վասակ Սյունու խոսքերն ու վերաբերմունքը որոշ տպավորություն էր գործել բոլորի վրա, և ոմանք հակվում էին գլուշավորության կողմը: Մարդպանի խոսքերն սթափեցրել էր իշխաններին:

Նրանք իջան այգին:

Այստեղ Վահուհյաց իշխանը բռնելով Գաղիշո հորխոռունու թևը՝ մի կողմ բաշեց:

— Ի՞նչ է կարծիքդ,—ասաց նա,—մարդպանը հնար է որոնում հաշտության:

— Երեւում է, որոնում է... Բայց կարող է թև ոչ՝ դժվար է ասել,—խորհելով պատասխանեց Գաղիշո հորխոռունին:

— Ինձ թվաց, որ դժվարանում է:

— Բայց հնարը կա՞,—ասաց խորհրդավոր ձայնով Գաղիշո հորխոռունին:

— Ի՞նչ հնար:

— Ազդել Հաղկերտին, որ Միհրնեսեհին շանսա: Շատ է լսում նրան:

— Մարդպանն հակառակն է անում. Միհրնեսեհին է ազդում:

— Նրե՞ւյթն է այդպես: Նա ատում է այդ ազվեսին և ի դերն է հանում նրա բանասարկություններն ու խորամանկությունները:

Նրանք անցան այգու խորքը:

Վարդան Մամիկոնյանն ու Վահան Ամասունին առանձնացել էին մի այլ ծառուղի:

— Ձեմ կարողանում հասկանալ այդ մարդու միտքը,—ասում էր նա վրդովված ձայնով,—չեմ կարողանում...

— Նա գիվական հոգի է,—բռնկվեց ատելության թուլնով Վահան Ամատունին,—նա փառասեր է և բանասարկու: Նրան պետք է դիմագրավենք ամենից առաջ: Հրաժարի՞մք ի սատանայն...

Սեր հազարապետի շրթունքները դողացին հուզմունքից: Վարդան Մամիկոնյանը շատ լավ գիտեր նրա և Վասակ Սյունու թշնամությունը ղեպի իրար: Նա

ինքը լավ կարծիք չունէր Վասակ Սյունու մասին, բայց զգում էր, որ Վահան Ամատունին գործը կենտրոնացնում է մի անձնական թշնամու մեջ և ուշադրութիւնը հեռացնում աղետի ազգային նշանակութիւնից: Ուստի և ջանում էր շատ շփոթեցնել միջոցառող մարդկանի շուրջը և շատեցնել հակամարտութիւն իշխանների մեջ: Ինչ ինչ պետք էր անել, նա չէր կարողանում ըմբռնել: Աղետը նրան պատկերանում էր մի այնպիսի անավոր մեծութեամբ, որ նա իբրեւ ուղի միակ և բազմազան՝ անհանգստանում էր ամենից շատ:

— Սա չգիտեմ, թե ի՞նչ կանենք մենք: Արհաւիրքը մեծ է:

— Մեծ է արհաւիրքը, այո:

— Կարող ենք թե կհաղթենք, դա հետո կերևա: Բայց միաբանութիւնը հիմա հարկավոր է ամենից առաջ:

— Ի՞նչ խոսք:

Վարդանը գլուխը կախեց և կարծես ինքն իրան խոսեց.

— Տեսնե՛նք, տեսնե՛նք ժողովը:

Այդ ժամանակ ձեռք ձեռքի տված նրանց մոտեցան Արտակն ու Ատոմը Մոկաց և Գնունյաց իշխանները: Նրանց Երիտասարդ կերպարանքները, մարտիկի կեցվածքը, գեղեցիկ հասակներն ու մպիտը ուրախացրեց Վարդան Մամիկոնյանին: Նա գործովից նայեց Երիտասարդ իշխաններին և հարցրեց.

— Ինչ եր մտածում, ի՞նչ վախճան կունենա այս աղետը:

— Պիտի կովենք, տեր Մամիկոնե՛կից,—ասաց մի փոքր ամաչելով Ատոմ Գրնունին,—ո՞վ կուրանա հավատը:

— Կարո՞ղ ենք,—փորձեց Վարդան Մամիկոնյանը:

Ատոմ Գնունին գլուխը կախեց, ժպտաց ու մի պահ մնաց լուռ: Այդ գլուխը բարձրացնելով և ուղիղ նայելով Վարդան Մամիկոնյանին՝ ասաց.

— Տեր Մամիկոնե՛կից, մեր սլարտքը կովէլ է, Երկիր պաշտպանելու Մենք զորքն ենք: Նրա համար ենք, որ մենք կովենք՝ ինչ վախճան էլ ունենա: Մենք կկովենք խզհի մոտք, ինչպէս վայել է զորականին՝ վերջը թե հաղթութիւն կլինի, թե պարտութիւն՝ դա Աստուծո և ժողովրդի գործն է:

Վարդան Մամիկոնյանին դուր եկավ համեստ զորականի այս մտքերը: Նա վերից վար գործովից նայեց գեղեցկատեսիլ Երիտասարդին, որ իշխան լինելուց առաջ մարտիկ էր և սիրում էր իր գործը: Իսկ այս դատողութիւնը, որ գուտ զորականին վայել էր՝ առավել ևս զարգարում էր Երիտասարդի գեղեցկութիւնը:

— Մենք Ատոմի հետ հաշիւում էինք մեր զորագնդերը,—ասաց Մոկաց Արտակը,—և գտանք, որ մի լավ հարկած կարող ենք տալ՝ էթէ հարմար տեղը բերենք:

Վարդան Մամիկոնյանը ծիծաղեց.

— Ուրեմն դուք արդեն պատերազմի՞ եր Ելիում:

— Է՛, դեպի այդտեղ է գնում, տեր Մամիկոնե՛կից,—խոսեց Ատոմ Գնունին խելացի թախծոր աչքերին,—մենք չենք խուսափի պատերազմից: Հո չէ՞նք ուրախա հավատներս:

— Այո, չենք ուրախա,—ասաց Վարդան Մամիկոնյանը լրջախոհ աչքերը հանդարտ հանելով Ատոմ Գնունու աչքերին,—չենք ուրախա, այդ մեկը ճշմարիտ է:

— Գլխավորը՝ թե որտեղից և ե՞րբ կհասցենեք մահացու հարվածը,—ասաց Ատոմ Գնունին,—սա ուղմական խնդիր է:

Գնդեցիկ և դեռ երիտասարդ իշխանի այս պարզորոշ մտքերն ու վճռակա-նությունը, որ մի փոքր անսպասելի էին՝ նայելով նրա մեղմ ու շնորհալի ար-տաքինին՝ ոգևորեցին Վարդան Մամիկոնյանին: Նա ժպտաց Ատոմ Գնունու աշ-քերին և հարցրեց սիրած աշակերտին քննող ուսուցչի պես.

— Ուրիշ էլ ո՞ւմ վրա հույս ունեք, որ պատրաստ լինեն դիմադրության:

— Շատերը: Խորխոռունիք, Կամսարականք, Անձևացիք, Ամատունիք, Պալու-նիք, Սրվանձտյանք և շատ այլ իշխաններ կզան իրենց զորագնդերով:

— Ավելի շատերը կզան,—ասաց Մոկաց Արտակը:

— Կզան, հուսամ, որ կզան,—ասաց մի փոքր հապաղելով Վարդան Մամի-կոնյանը,—բայց ի միտ առեք, սիրելիք, մեր դեմ եկողը արյաց պետությունն է: Հույները պարտվել են, քուշանները զսպված են, մնացել ենք մենք մենակ: Վը-րացիք, աղվանները մեզ են նայում: Դաժան է ժամանակը... Պետք է մեծ միա-րանություն և մեծ նահատակություն:

Երիտասարդ իշխանները գլուխները կախեցին: Խոսում էր պարսիկներին լավ ճանաչող, փորձված և քաջ սպարապետը, և նա մտահոգ էր: Սա ազդեց նրանց:

— Տե՛ր Մամիկոննից,—ասաց Ատոմ Գնունին,—մենք՝ հավատարիմներս, կզանք և եթև հարկ լինի՝ կմեռնենք: Վերցրո՞ւ մեզ արքունի զորքի մեջ: Մենք կրենք մեր զորագնդերը:

Վարդան Մամիկոնյանը խորապես զգացված նայեց Ատոմ Գնունուն: Ազնիվ հայրենասիրությամբ տոգորված այդ վայելչահասակ ուղմիկը րաց էր անում նրա սիրտը դարնան ծաղկի նման: Վարդան Մամիկոնյանը ոչինչ չասաց և նա-յելով մյուս երիտասարդ իշխանին՝ Արտակին, ոտի խելացի, խոհուն աչքերում նույն միտքն էր և անձնազոհ պատրաստակամությունը:

— Սպարապետ,—ասաց Մոկաց Արտակը,—միևնույն չէ՞, թե ինչ կպատահի: Վերջներս երևի պատերազմ է: Ինչո՞ւ, իսկապես, չգումարենք արքունի զորքը:

— Ոչ, սիրելիս,—ասաց Վարդան Մամիկոնյանը մեղմաձայն,—կլինի պատե-րազմ թե չի լինի, կլինի մի բան թե ուրիշ բան՝ համայն ազգը շենք կարող զոհնի: Զոհել կարող ենք միայն ինքներս մեզ:

— Այդ ճշմարիտ է, Սպարապետ,—ասաց Մոկաց Արտակը խորհելով և մի տեսակ դժվարանալով,—ասպ ի՞նչ պետք է լինի սրա վախճանը, մի բան պետք է անենք:

— Կանենք: Բայց ամեն բանից առաջ և հետո ազգը պետք է պահենք բը-նաչնչումից: Ինչպե՞ս կպահենք, ի՞նչը կպահի՝ դա պիտի իմանանք: Բայց որ շենք կարող նրա կյանքի հետ խաղալ—այդ մեկը ճշմարիտ է ամենից առաջ: Ի-րավունք չունենք:

Նրանք լռեցին: Լռեցին երկար՝ ամեն մեկը իր մտքի սլաքը նետելով մո-տալուտ աղետների խորքը՝ ջանալով թափանցել այնտեղ թաքնված գալիքի էու-թյունը: (Էջ 115ա—115բ)

Էջ 85, տ. 31-ից հետո հանվել է՝

Մյուս մեծամեծների թվումն էր բերդում նստող պարսիկ զորամասի հրա-մանատարը, որ մոռալ ու սպառնալի սպասում էր ինչ-որ բանի:

— Տեր մարգպանը տեղյակ կլինի արյաց զինվորի սպանության,—սկսեց Դենշապուհը լուրջ և կարևոր հայացքը պտտեցնելով սենյակի հատակին։

Վասակը ժպտաց.

— Հա՛, լսեցի, Եթե սպանողը իմ թիկնապահը լինե՞ր՝ նրան իր նժույգի պո-
չին կապել կտայի և կհրամայեի քարշ տալ դաշտերում։

Վասակը թեթևակի ծիծաղեց և գլուխն օրորեց։

Դենշապուհը վեր նայեց և սպասեց։ Մյուսները ևս սպասեցին, որ մարգ-
պանը մի վճիռ կտա։ Բայց Վասակը թույլ չտալով որ իրեն հարցնեն, թե ժխտ
որովհետև իր թիկնապահը չէ, ուրե՛մն...», շատ հանգիստ վրա բերեց պատաս-
խանը.

— Բայց Սպարապետը այդպիսի բան չի անի։

Եվ դարձյալ շապասելով արդեն այս մտքի առթիվ իրեն տրվելիք հարցին՝
շարունակեց.

— Իսկ նրա ընտելությունն ու բարբր ինքներդ գիտեք։

— Տե՛ր մարգպան,—կամեցավ սկսել պարսից զորամասի հրամանատարը։

— Հանդարտվի՛ր, քա՛ջդ իմ, ես արդեն պատվիրել եմ. սպանվածի հարա-
զատներին կորովի արնագինը... Նժույգները լողացնելու տեղի իրավունքը ե՛ս եմ
որոշում,—ավելացրեց թանձր ձայնով,—պետք էր զգույշ լինել օտար երկրում...

Հրամանատարը քաջալերված Դենշապուհի և խոսքովի ներկայությունից՝
ուզում էր առարկել և պահանջ ներկայացնել՝ սակայն Վասակը արագաստտ
նայեց նրան և ղեմքի շարժումով լռեցրեց, Ապա ձայնը փոխելով այնպես, որով
հասկացնի, թե խնդիրն սպառվեց՝ նա դարձավ Դենշապուհին. (էջ 157—158)

էջ 88, տ. 11-ից հետո հանվել է՝

Վասակը կամենում էր տեղեկանալ, թե արդյոք Հազկերտը զորք չի՞ հավա-
քում։ Նա դրանով հույս ուներ հասկանալ, թե ինչո՞վ կարող է բարդվել և ծա-
վալվել հրովարտման գործը։ Ուստի և հարցրեց խոսքովին.

— Արդյոք արքայից արքան մտադիր չէ՞ մոտ ժամանակներս արշավել քու-
շանների կամ հոների վրա։

— Ոչ մի նշան չկար իմ այնտեղ եղած ժամանակ,—ասաց խոսքովը՝ հասկա-
նալով Վասակի հարցմունքի նպատակը։

— Շատ եմ ուրախ, որ բարի է ամեն տեղ, հուսամ առանց պատերազմի անց
կացնենք այս տարի,—ասաց Վասակը։

Բայց նա այնուամենայնիվ շատ էր տենչում գուշակել ներկա տարվա ղեպ-
բերը։

Դա կարելի էր իմանալ, եթե պարսիկ հյուրերը միամտորեն բերանից բաց
թողնեին գոնե մի բան, թե արդյոք Հազկերտը որտեղ է անցկացնելու առաջի-
կա ամառը, Տիգրոսի մերձակա լեռնաստաններո՞ւմ, թե՞ Ապար աշխարհում։ Տիգ-
րոնը Տիգրիսի ափին էր և շոգ. արքան այնտեղ չէր մնալ. բայց ամառը Ապար
գետը կնշանակեր գետի քուշանների սահմանը՝ կովելու և ամառն անց կացնե-
լու։ Վասակը մի այլ ենթադրություն ևս ուներ։ Դա պարսից զորքի ամառա-
յին հավաքն էր որևէ մի տեղ Փայտակարանում, որ պիտի նշանակեր, թե պար-
սիկները հարձակվելու են կամ հոների վրա, Ճորա Պահակի ուղղությամբ,
կամ ... Հայաստանի վրա։

— Արքայի հրովարտակի պատասխանը մենք կուղարկենք իշխանական

պատվիրակության հետ,—ասաց Վասակը,—որ կուզեկցի արքայի հրովարտակարերին:

— Դա ձեր գործն է,—ասաց Գենշապուհը դժկամ:

— Եվ որտե՞ղ կարող ենք գտնել արքային այս պահերիս:

— Ո՛չ Տիրդունում,—սալթաբեց հոսորովը,—արդեն շողերն սկսվում են:

— Բայց բն ուր կգնա արքան ամառանոց՝ հայտնի չէ,—փակեց Գենշապուհը՝ խոր նայելով հոսորովին:

Սակայն Վասակը որսաց մի բան, որ Հաղկերտն արշավանք է սկսում: Հաղկերտը միշտ իր ամառանոց դուրս գալիս կապում էր պատերազմների հետ:

Սենեկապետի մատուցած աղանդերը բնտիր գինիների հետ, ամիճի և այլ խորտիկների համդամ զուգակցությամբ հաճո եղան հյուրերի բժքին: Նրանք փափկեցին, և մարմնական թուլությունը բերեց իր հետ նաև ոգեկան թուլություն: Նրանք սկսեցին կատակել, որոնց Վասակը անդրադարձնում էր թեթև, բայց շափավոր: Եվ որքան էլ զգույշ լինեին պարսիկները, նա այնուամենայնիվ կարողացավ նրանցից զողանալ Հաղկերտի ամառային արշավանքի ուղղությունը: Դա ղեպի ճորա Պահակն էր: Իմացավ, որ ղեպի Աղվանը մի զորագունդ պետք է ուղարկվի Սեբուխտ պարսիկ զորավարի գլխավորությամբ:

Ներս մտավ սենեկապետը և իրավունք խնդրեց բնդունելու Կողակին: Վասակը նշան արեց, որ բնդունի: Վարագույրի պատասխանաձայնը ներս լողաց Կողակը և խոնարհություն տվեց նախ Վասակին և ապա պարսիկ մեծամեծներին: Եվ կծկվեց հենց վարագույրի քղանցքների տակ:

— Կարողացա՞ր բան իմանալ,—հարցրեց Վասակը խորհրդավոր եղանակով, —շա՞տ են մոլեղնում:

Կողակը հասցացավ իր ղերը և գլուխը խոնարհելով ասաց.

— Հոգեւորնե՞րը... Մոլեղնում են, տեր իմ, շատ են մոլեղնում. երկյուղ կա, որ նրանք ամենքը կգրվին նահատակ, և մահն անգամ գործ չի տեսնի նրանց հետ:

— Իսկ իշխաններ՞ր, համոզվողներ կա՞ն...—հարցրեց Վասակը ուրախ, որ Կողակը շատ նուրբ տանում է իր ղերը:

— Կան համոզվողներ, տեր իմ,—պատասխանեց Կողակը:—Կան տատանվողներ, որոնց հետ եթե երկար զրույց արվի՝ հետդհետե, մեկ-մեկ կընդունեն զրադաշտը:

— Իրենց հետ տեսնվեցի՞ր, խոսեցի՞ր:

— Ինչպե՞ս չէ, տեր իմ, հենց նոր նրանց մոտ էի:

— Ովքե՞ր են տատանվողները:

— Գաղիշո հորթառուներն, Վահանյան Գյուտը, Ռշտունյաց Արտակ իշխանը և մյուսները:

— Իսկ Մամիկոնեից տե՞րը...

— Նա շփոթության մեջ է, տեր իմ: Նախարարների տատանումը հարվածում է նրան:

Վասակը ուրախ վերցրեց գինու գավաթը և դիմեց հյուրերին.

— Հաջողությունը ժպտում է մեզ... Եվ ամեն գործի վախճան սկսվելու մեջըն է: Համբերություն իշխաններ, և կկատարվի արքայի բաղձանքը (չէ 164—167)

էջ 91, տ. 29-ից հետո հանվել է՝

— Ես չեմ կամենում արյունհեղություն,—ասաց Վարդանը:

Ռուրիկը սպասեցին, որ նա կշարունակի, որովհետև թվաց, որ սա պատասխան չէր:

— Ոչ մի հարկ չկա արյունհեղության, սպարապետ,—խոսեց Վասակը հանդարտ,—այլ միայն հոգանք, որ վաղն ևեթ տանք պատասխանը: Մեծամեծները շտապեցնում են: (էջ 175)

տ. 35-ից հետո հանվել է՝

Մյուս հայ իշխանները պահպանում էին տարօրինակ, շփոթված լուրջություն:

— Բայց ինչո՞ւ ես արյունհեղություն ակնարկում,—հարցրեց Դենշապուհը մոռյլ:

— Որովհետև գիտեմ իմ ազգի բնույթը: Հաշվեցեք սպիներս: Դրանցից մի մասը արքայի համար եմ ստացել: Կամեցել եմ, որ զորանա արքան և պաշտպան լինի իմ խղճին: Եվ այդ պայմանով եմ ես միայն ծառայել արքային: Հիմա ես այլ պայման չունեմ:

Դենշապուհը բանսարկու հարցում արեց.

— Ոչ, դու ասա ի՞նչ արյունհեղություն էր, որի մասին խոսեցիր: Դու հույս ունես հաղթությամբ...

Վարդանը հեզոտ նայեց Դենշապուհին. հետո ասաց.

— Մեղում որ կովում է, դեռ իր խայթն էլ թողնում է մեր մարմնի մեջ՝ հաղթելու համար չի կովում... Ստիպում են՝ կովում է... (էջ 175—176)

էջ 92, տ. 31-ից հետո հանվել է՝

— Ահա թե ում հետ գործ ունենք,—ասաց Վասակը,—խստապարանո՞ց, համա՞ն, ինքնասա՞ծ... Եվ ես պետք է մեկ-մեկ սրանց համոզեմ:

— Դու սրանց չես կարող համոզել,—բարկացած գոչեց Դենշապուհը,—սրանց համոզի արյունհեղությունը... (էջ 177—178)

էջ 95, տ. 3—5 եղել է՝

— Կընդունենք զրադաշտական կրոնը,—ասաց Գաղիշոն:

Այդ մոռյլ, մտածող և ըստ երևույթին ոչ մի բարոյական արգելքի առաջ կանգ չառնող մարդու այսպիսի հաստատու խիզախ մտքերն ազդում էին ունկընդիներին: Գաղիշոն առհասարակ ինքնասած և համարձակ նախարար էր, բնավորության տեր. ուստի և պատկառանք էր ներշնչում:

Վասակը նայեց Գյուտին: Սպասում էր նրա «դատարկվելուն»:

— Ի՞նչ ասեմ,—ասաց Գյուտը,—հավատուրաց լինելը հեշտ բան չէ. հոգիս երկյուղ է կրում. եթե ուրիշ ոք իմ առաջ դնեք այդպիսի պահանջ՝ կմերժեմ, բայց արյաց արքային մերժելը վտանգավոր բան է: Ընդունենք զրադաշտը՝ տեսնենք վերջներս ինչ կլինի:

Արտակ Ռշտունին խոր մտածությունների մեջ էր: Նրա հոգում փոթորկում էր պայքարը երկու զգացմունքների: Նա մի կողմից քաշվում էր Վարդանից և նրա համախոհներից. իսկ մյուս կողմից՝ տարակուսում էր, թե կարելի կլինի ազատվել արյաց արքայի հետապնդություններից:

— Ինչպես երևում է,—ասաց նա,—Հազկերտն այս անգամ վճռել է դանակը ոսկրին հասցնել: Ես քրիստոնյա եմ և կմնամ քրիստոնյա. բայց մենակ իմ տա-

նը, ծածուկ, Իսկ պատասխանի համար ևս համաձայն եմ—առերես ուրանանք և պատերազմի առաջն առնենք:

— Իսկ մյուս նախարարներն ինչ են մտածում,—հարցրեց Վասակը կեղծ հասարակ և կեղծ անտարրեր եղանակով:

— Մյուսներն էլ տատանման մեջ են,—ասաց Գաղիշոն,—բայց մարդ են... Եթե կա թուլություն տեղի տալու մեջ՝ կա և բուլություն համառուելու նրանք կըհետեն Սպարապետին: (էջ 186—187)

տ. 18-ից հետո հանվել է՝

— Ես ձեզ ոչ մի խորհուրդ չեմ տա, չեմ կամենում խղճի պատասխանատվություն վերցնել ձեր առաջ: Դուք որոշեցիք հետ կանգնել ապստամբությունից՝ դուք էլ գործեցեք: Ես մի բան միայն գիտեմ, որ ուրացությունը խղճի գործ է: Ո՛վ կարող է բռնել իմ խիղճը, նա ծածուկ է, անտեսանելի, անիմանալի: Արտաքին խոսքը նշանակություն չունի:

— Բայց վաղը մենք պետք է որոշակի պատասխան տանք,—ասաց Գյուտը:

— Տվեք ձեր խղճի համաձայն պատասխան: Ես՝ իբրև երկրի մարզպան՝ համար կտամ արքայից արքային և կտեղեկացնեմ գործերի իսկական վիճակը:

— Տյարք,—դարձավ Վահանյան Գյուտը մյուս իշխաններին—Եթե վաղը պետք է պատասխանը տանք՝ դե ուրեմն դեռ Կորդոններ մյուս իշխաններին: Դործը լուրջ է, արհավիրքը վերահաս:

— Եվ ժամանակն էլ կարճ է,—հորանչեց Արտակ Ռշտունին:—Ի՞նչ կարող ենք անել, չգիտեմ:

— Ոչինչ,—ասաց Գաղիշոն հորթոտունին,—Մամիկոնյանների կողմ հաստ է և բարձր ամբարիշտ: Խստապարանոց Սպարապետը կտանի երկիրը դեպի կործանում: (էջ 188—189)

էջ 96, տ. 35-ից հետո հանվել է՝

Գաղիշոն կանգնած մնաց, կարծես մտածելով իր ասածի վրա: Մյուսները ևս մտածությունների մեջ ընկան: Հետո հանկարծ նա շարժվեց, խոնարհ հրաժեշտի շղջույն տվեց Վասակին և ուղղվեց դեպի դուռ: Մյուսները հետևեցին նրան:

— Գոնև շուտ վերջանան այս բաները՝ զնայինք տներս,—ասաց Արտակ Ռշտունին ճանապարհին:

— Կվերջանային՝ եթե շուտեցներ գործը Սպարապետը: Նա մեր հաշվին մեծ պատերազմ է վառում,—ասաց Գյուտը,—մինչ կարելի է խափանել վտանգը:

— Առաջին հարվածը դու պիտի ընդունես, տեր Ռշտունյաց,—ասաց Գաղիշոն լուրջ եղանակով:

— Դա՞ է, դա՞ է ինձ պաշարել,—տնահանգիստ ասաց Արտակ Ռշտունին:— Ինչ մեղքս պահեմ՝ Ողական ամրոցում խանդս վառվեց, համաձայնեցի պատերազմին: Բայց ճանապարհին մտածեցի, որ մենք արյաց գործության չենք դիմանա:

— Չենք դիմանա, խոսք չկա,—ասաց Վահանյան Գյուտը:

— Քաշվե՞նք, քաշվե՞նք,—ասաց Արտակ Ռշտունին:

— Եթե Մամիկոնեից տները թույլ տա մեզ քաշվել,—գրգռեց Վահանյան Գյուտը:

— Ի՞նչ, մեր բոլոր իրավունքները Մամիկոնեից տիրոջն են տվել,—վերավորվեց Արտակ Ռշտունին:

— Նա վերցրել է,—ասաց Վահանյան Գյուտը,—և մի օր, Լրի բո և իմ աշխարհները կրակի կմատնվեն՝ Մամիկոնեից տերը կբաշխի Պարխար և ապահով կյանք կվարի այնտեղի իր կալվածներում:

— Դու լուրջ ես խոսում,—վերավորվեց Արտակ Ռշտունին:

— Հաստատ և անխախտ:

— Նա այդպե՞ս կանի:

— Այդպես:

— Այն ժամանակ ես նրա առաջին թշնամին եմ,—բորբոքված ասաց Արտակ Ռշտունին,—իմ բնույթին չեն գալիս այդ խաղերը:

Նրանք հասան արքունական տուն: (Էջ 190—191)

Էջ 97, տ. 3-ից հետո հանվել է՝

— «Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ես հակառակ ինձ... որ ես մարդույան եմ... Բայց մեկը պե՞տք է լիներ մարդպան, և մարդպանն էլ մեկը պիտի լինի միայն»:

Նրան հասկացրել էին պարսկասիրության հանգամանքը: Նա հիշեց այժմ...

— «Պարսկասե՞ր... Բայց ես ո՞ւմ եմ սիրում... Անմի՞տ արարածներ... Գեներալո՞ւն է իմ սիրո առարկան, Վեհմի՞հրը, Որմի՞ղղը, Հաղարապետը Հայաստանի կամ մեծ հաղարապետը Արայց երկրի, Հաղկերտը ի՞նքը... Ո՞ւմ եմ սիրում... Սա ինքս ինձ չեմ սիրում...»:

Նա սկսեց բայել վանդակն ընկած գայլի պես, որ հաղար անգամ ղեմ է առնում միևնույն վանդակի ցանցին, բայց կրկին չի համոզվում, որ Էլք չկա, ձգնում է գտնել Էլքը: «Սիրելու արժանի մարդը նա է, ով գործ է տեսնում: Ահա երբ ես գործ կտեսնեմ՝ կսկսեմ սիրել ինձ»:

Վասակն սկսեց պիեդ մտածել այդ «գործի» մասին: Նա, ճիշտ է, արհամարհում էր ոչ միայն հայ նախարարներին, իբրև գործի անընդունակ մարդկանց, այլև իրան, որ ղեկ չի կարողանում: Բայց հույս ուներ, որ ինքը, միայն ինքը կարող կլինի գլուխ բերել:

«Եթե կա խելքի մի կտոր բոլորիցս մեկի մեջ—է՛կ ընդունենք, որ դա ի՞մ գլխի մեջն է: Ուրեմն և իրավունքն իմն է»:

Վերջին միտքը, որ այս պահիս արդեն որոշակի հնչեց նրա հոգում՝ նրան ոգի ներշնչեց: Նա պարզ տեսավ և զգաց, որ ղեկ ոչինչ բան է խելք ունենալը, այնտեղ է գործի ղեկը այդ խելքի և պայքարել:

Նրա համար արդեն այս պահից նոր և այլ նշանակություն ստացավ իր մարզպանական պաշտոնը, առանց որի նա ոչինչ չէր կարողանա անել:

«Ատամներո՞վ ըռեն և պաշտեն... Սա է փրկությունը»,—վճռեց նա և գնաց նստեց գահաժողովին:

Ներս մտան սպասավորները, հավաքեցին սեղանի մնացորդները և գնացին:

Դարբասը ճոնչաց: Ուրեմն Կողակը վերադառնում էր: Իհարկե նա գնաց ոչ միայն պատիվ ասելու պարսիկ մեծամեծներին, այլև շատ վարպետ ականջը լցնելու՝ Լժև ոչ որոշ արտահայտություններով, որ պարսիկները չէին թույլ տալ իրենց, այլ հասարակ և շատ անորոշ ձայնարկություններով, փնջոցներով և ամենապարզ լուրջամբով: Կողակը որսում էր ամեն բան, ամեն միջոցներով:

Վասակ Սյունին ծալի տվեց և ներս մտնող սենեկապետին հրամայեց.

— Եթե Կողակն է, թող ներս գա:

Կողակը ներս մտավ ինքնամոխի և որոշ մտքերով լի՝ Վասակ Սյունին ընթացալով իսկույն հարցութիւր՝ անելով Միայն ձեռով արեց, որ նստի։

Վասակը լուռ ու երկար նայում էր Կողակին։ Նրան բնութիւն էր, որ իշխանները շփոթ ու ոչ միայն հողեկան վիճակի մեջ են։ Ողջ խոսակցութեան ընթացքում նա նկատում էր, որ նրանցից ոմաներ էլք են որոնում դուրս գալու ծանր դրութեան և շնն գտնում։

Կողակը պատասխանեց նրա այդ խորհրդածութեաններին.

— Նկատեցի՞ր, տեր իմ, իշխանների տարակուսանքը։ Վախեցած են, հի՛, հի՛...

Կողակի մի փոքր անպատշաճ ձեռքով Վասակը ներեց, Աղվեսը ճիշտ էր նկատել մի շատ կարևոր բան։ Վասակը կառնեց այդ մտքին, բայց արտաքուստ ցույց չտվեց։

Կողակը շարունակեց իր մտքի թելը.

— Նրանց մեջն էլ նույն ցեցն է։

— Ո՞ւմ մեջ։

— Պարսից մեծամեծների, Վեհապետի չի վայելում իր հաղարպետի պաշտոնը։ Դենշապուհի շարունակ նրան պահում է իր կրունկի տակ։

— «Կարևոր միտք»,— մտածեց Վասակը։

— Օգնական են փնտրում,— եզրակացրեց Կողակը։

— Ովքե՞ր,— արթնացավ իր մտքերից Վասակ Սյունին։

— Թե մեր իշխանները և թե պարսից մեծամեծները, փնտրում են մեկին, որ, իրենց սատար լինի, շննց որ գտան՝ երկպառակութեանը կրնկնի մեջները։ Վասակը շնոսեց։

Բակում ինչ-որ մի բան շարժվեց. Վասակ Սյունին ականջ դրեց՝ հարցական նայելով Կողակին։ Ներս եկավ սենեկապետը։

— Ի՞նչ կա, ո՞վ եկավ։

— Իշխանները։

— Հրավիրի՞ր ներս։

Կողակը ինքնարավական նայեց Վասակին։

Ներս մտան Գաղիշոն, Դյուտը և Արտակ Ռշտունին։ Վասակը կեղծ դարձանքով և ներքին ուրախութեամբ նայեց նրանց և տեղ հրամցրեց նստելու։ Պատշաճ համարեց չհարցնելու իշխանների վերադարձի պատճառը։ Իշխանները, սակայն, սպասեցին, որ իրենց տրվեր այդ հարցը։ Ստեղծվեց մի դրութեան, որ առաջին իսկ խոսողը դառնալու էր պատասխանատու ձեռներեցը կամ պատճառը ինչ-որ դավադրութեան։ Երկար տեղեց լուռութեան, այնքան երկար, որ արդեն հասկանալի դառավ իշխանների միտքը։ Եվ այդ զգալով էլ Գաղիշոն հորիստունին նայեց Վասակ Սյունուն և հառաչեց.

— Այսպես ահա, տեր մարդպան, վատ տեղ մթնեց մեր գործը։

Վասակը չպատասխանեց՝ սպասելով որ իշխանները մի լավ ռազմարկենք իրենց։

— Կործանման առաջ ենք կանգնած։ Մի հնար պետք է մտածել,— ասաց Վահանյան Դյուտը,— երեխաների խաղ ու կոխիլ չէ, պատերազմ է արյաց պետութեան դեմ։ Ինչպե՞ս կարող ենք։

— Դժվար է,— ասաց Վասակ Սյունին։

Արտակ Ռշտունին, որ Տարոնում, Ողական ամրոցում այնպես պատրաստակամ էր պայքարի ելնելու արյաց տերութեան դեմ՝ այստեղ Արտաշատում հանկարծ տարակուսանքների մեջ ընկավ Գաղիշոյի հետ ունեցած զրոյցներից հետո։ Նրա մեջ խախտվել էր հավատը հաղթութեան։ Նա, ոչ առանց ներքին սպաքարի, որոնում էր միջին դրութիւն, մի ելք, որ պատերազմ չլինի։

— Մի՞թե, — ասաց նա, — չենք կարող մեկ ուրիշ ընթացք բռնել, հաշտութեան ճանապարհ գտնել, «Պատերազմ պատերազմ» որ ասում ենք՝ փորձենք հաշտութիւնը, փորձենք ենք ողորկել, համոզել։ Ես քրիստոնյա եմ և գիտեմ, որ վերջը էլի ինձ թողնելու են քրիստոնյա։ Ո՞վ գիտե, ժամանակ է, գուցե կանցնի, գուցե կփոխվի ամեն բան։

— Ի՞նչ է միտքդ, — հարցրեց Վասակը։

— Հնար գտնենք՝ հաշտութեամբ վերջանա գործը։

— Դուք է՞լ եք այդ կարծիքի, — դիմեց Վասակը մյուս իշխաններին։

Գաղիշոն խելացի հայացքով լուռ նայեց Վասակին և մի փոքր կանգ առնելով խոսեց.

— Դե այդ կարծիքին է նաև ինքը՝ Սպարապետը։ Ո՞վ չի կամենա, որ պատերազմ չլինի։ Դու էլ, մենք էլ, բոլորս հաշտութիւն ենք կամենում։ Բայց դատարկ կամենալուց ի՞նչ օգուտ։ Պետք է մի բան զգենք բերանները։ Արյաց արքան գործ է պահանջում, ոչ խոսք։ — Գաղիշոն մի փոքր լռեց և ապա առանց շտապելու շարունակեց. — պատասխանն ուշացնելուց բան չի դուրս գա։ Պետք է այնպիսի պատասխան տանք, որ արքայի բորբոքված կրակը մի փոքր հանդարտեցնի, որ ժամանակ անցնի։ Ժամանակը որ անցնի, շատ բան կանցնի։

— Զրադաշտն ընդունենք, — սրեց հարցը Վասակը։

— Ընդունենք, — շեշտեց Գաղիշոն, — ընդունենք մի առժամանակ կամ ընդմիշտ։ Ի՞նչ քրիստոնյաներ ենք մենք։

Գաղիշոն զգաց, որ հարվածը խիստ էր Արտակ Ռշտունու համար. ուստի և վրա բերեց.

— Մենք մեր տանը կմնանք՝ ինչ որ ենք։ Ո՞վ է մեր տունը մտնում։ Կամ եթե տունը մտնեն՝ ո՞վ է մեր սիրտը մտնում։ Գլուխներս պահենք — իշխանութիւնը — Ի՜նչ է զխաղորդ։

Վասակ Սյունին հաղիվ էր պահում իր հիացումը Գաղիշոյի խոսքերից։ Բայց նա անթափանց ու անշարժ ունկնդրում էր նրան։ (էջ 180—186)

էջ 100, տ. 29-ից հետո հանվել է՝

Ատոմը հուզմունքից հեռաց և տարակուսած գեղեցիկ աչքերով նայեց Արտակի աչքերին։

Արտակը վեր կացավ.

— Ճշմարիտ է, — ասաց նա։

— Ճշմարիտ ասացիր ու վերջացա՞վ, — հուզված շարունակեց Ատոմը, — ահագին գործ կա անելու, իսկ մենք եկել մարդպանի մտքերն ենք որսում։ Մի սպասաւ դանդաղաշարժն էլ նա չէ՞...

— Եթե ոչ հակառակորդը... — հագիվ լսելի ասաց Արտակը՝ սուր հայացքը բռնելով Ատոմի աչքերի մեջ։

— Այո՞, ի՞նչ ես կարծում, ո՞վ գիտե, մարդպան է, հին մարդ, պաշտոնյա։ (էջ 211—212)

տ. 30-ից մինչև էջ 101, տ. 15 ավելացել է:
էջ 102, տ. 18-ի շարունակությունը և հաջորդող հատվածը հաճվել է՝
ծթե ինձ մնա՝ կգրեմ մերժման պատասխան. ով կուզի՝ թող հետևի ինձ, ով
չէ՝ ինքը գիտե:

Իշխանները կոտորված ժպիտներով իրար նայեցին:

— Վերջն այդ է լինելու: Թող հիմիկվանից յիևի,— շարունակեց ներշապուհ-
հը:

— Կգա՞ն ամենքը,— հարցրեց Արշարունի իշխանը և ժպտաց բաղձանյա-
նակ:

— Թեկուզ մեկը դա. չե՞ս կուլի:

— Կհիվեմ,— հաստատ պատասխանեց Արշարունյաց իշխանը:

— Հա՛, հենց դա էլ կորոշի մեր բախտը: Զենք ուրանա, ճիշտ չե՞մ ասում...

— Զջմարիտ աստված, ճիշտ է:

— Ուրեմն վե՛րջ: Մենք կընդունենք պատերազմը, կմարտնչենք մինչև մահ.
Իսկ թե ո՛վ կհաղթի՝ դա կթողնենք աստծուն: Կա՞ վերևը աստված:

— Կա, ճջմարիտ աստված:

— Հա՛, դե թող նա էլ դատի մեր մահն է՛լ, մեր կյանքն է՛լ:

Իշխանները մտորմունքի մեջ ընկան: Այսպիսի վճիռ մի իշխանի բերանում,
որ շնորհալի գորավար էր և գիտեր թե ինչ բան է պատերազմ՝ նորոթինակ էր
և զարմանալի:

— Բայց մի՞թե ուրիշ ելք չկա, իշխան, անպատճառ պիտի կռվե՞նք,— հարց-
րեց Մաղխազ Վրիվ իշխանը, որին շփոթեցրել էին ներշապուհի վճռական խոս-
քերը:

— Զջմարի՛տ, իշխան, կլինի պատերազմ,— փորձեց փարատել իր տարակու-
սանքները նաև Անձևացյաց իշխանը:

Ներշապուհ Արծրունին ծիծաղեց.

— Գուցե դուք էլ նույն հարցը կտաք, տյարք,— դիմեց նա Վանանդյա Առա-
վան և Վարաղշապուհ Պալունյաց իշխաններին:

Վանանդյա Առավանը, որ միշտ աչքերը շրջում էր խոսողների վրա և լար-
ված հետևում՝ շփոթվեց և նայեց Պալունյաց իշխանին: Սա մոռյլ էր, ինքն-
ամփոփ և իր փոքրիկ դեմքին ծակած մանր աչքերով կզաթիսի պես նայում էր
լարված:

— Կլինի՞ պատերազմ... Ես ձեզ հարցնում եմ՝ կընդդիմանա՞ք Հաղկերտին
(էջ 193—195)

էջ 112, տ. 30-ից հետո հաճվել է՝

— Այսօր մեր ցեղը բարձրացավ, պատվի համար վեր կացավ,— գոչում էր
նա,— Թորոսը, Արամը, Սուրենը, մեկեկները հայի անունը մաքրեցին: Զակատ-
նե՛րն համբուրեմ:

— Ով գիտե որ հնձանում են,— ասաց տղաներից մեկը,— մարդպանը փընտ-
րում է:

— Զի՛ գտնի,— ասաց Վարաժը,— նրանք իմ սրտի մեջն են: Ա՛յ նրանց
հոգուն մեռնեմ, տղան ալդպես կլինի (էջ 322)

էջ 113, տ. 18-ից մինչև էջ 114, տ. 22 ավելացել է:

էջ 114, տ. 34-ից հետո հաճվել է՝

[Արծաթին շէր լսում: միտքն ուրիշ տեղ էր: նրա աչքին սկսեց կրկնվել տղաների ու աղջիկների պարը, և այդ խելահեղ մարկի մեջ նրա աչքի պատկերացման մեջ վերանկարվեց մի օժաղալար գեղեցիկ իրանի վետվետումները: նա զգաց, որ իրեն զրաղեցնողը Դժխոն է, որ հետապնդել սկսեց իրան:] (էջ 326)

էջ 121, տ. 23-ից հանվել է՝

Ասլա՞ թող սիրենք, հարգենք մենք մեզ, ապա՞ թող հայարտ պահենք մեզ, ցույց տանք, որ մենք ևս ազգ ենք: Տես այն ժամանակ ինչպե՞ս կհարգեն, կսիրեն մեզ: Իսկ հիմա ի՞նչ—մեղ չեն սիրում, չեն հարգում, արհամարհում են հայտնի և ավելի շատ ծածուկ: Մածուկ, ռոտվհետև օտարը խնայում է ո՛չ մեզ, այլ իրան. նա զգվում է իր արհամարհանքից, ինչպես որ մեզանից: (էջ 346—347)

էջ 123, տ. 25-ից մինչև էջ 125, տ. 17 ավելացվել է. էջ 124, տ. 23-ից մինչև էջ 125, տ. 3 տեղափոխվել է, իսկ հաջորդող հետևյալ հատվածը հանվել է՝
Ու քայլեց ու վազեց ու գնաց ամենհի լեռը Պոնտական,
Ու տապկեց, ոտի տակ փոեց ամենհի լեռը Պոնտական,
Ու մղեց ու բռնեց տարավ ծիրանի ծովը Պոնտական,
Երկիրն ամեն զարհուրեց փախավ զրոհից Տիգրանա:

Երիտասարդները վառված ու հափշտակված լսում էին վարպետին: Սա մը-դընչում էր, արդեն գոչում, ոտը գետին զարկում, հրավեր կարողում մրցման. կըռ-վի:

«Երբ Տիգրանը գնում էր Հոռոմի վրա՝ աստղերն էլ հետը գնացին, անտառ-ները թողին իրենց լեռները, հետևից խուժով գնացին: Զրերը ճամփա տվին, ձո-րերը հետ-հետ քացվեցին: Գետնի տակով նրա հետ գնացին կրակն հեղեղներ, աշխարհը շարժվեց տեղից գնաց կանգնեց ուրիշ պատվանդանի վրա:

Աշխարհն իր հետ տարավ
Քաջը քաջորդին քաջարանց:

Հետո գուսանը պատմեց Տիգրանի մեծ կտակի մասին:

Ու հաղթեց ու տիրեց աշխարհին

Ու հասավ տուրքը տալ մահին.

Կանչեց՝ թող մոտ գա մահն իրան,

Վախեցավ մոտ չեկավ մահն իրան,

Ե՛կ, արի՛, գոչեց քաջորդին մահին,

Եկավ մահն ու դողաց սաստիկ,

«Պահիկ մի կաց և ապա եկ ինձ տար»:

— Վա՛խ,—միաբերան հառաչեցին երիտասարդները:

Կտակեց քաջը քաջարանց

Քաջորդո՞ցն ասեմ քաջարանց,

Մի՛ տաք իմ կովին դադար,

Մինչև որ կթափվի շղթան

Կրծքիցն աշխարհի:

Ասաց ու մահին ասաց.

«Ահա՛ որ հրաման քեզ, ինձ տար»: (էջ 314—316)

էջ 129, տ. 23-ից հետո հանվել է՝

երբ Վարաժը Մարկոսի հետ հասավ ախոռ՝ երիտասարդներն արդեն ծածկել էին նժույզները լաթերով և հանդարտ ման էին ածում բակում:

— Ա՛յ գառնուկներս, ձեր հոգուն մատաղ, այ նոր հասկացա, որ լավ տղաներ եք,—գովեց Վարաժը երիտասարդներին:

Տիգրանը մոտեցավ Վարաժին և անհանգիստ ասաց նրան.

— Մարդպանը դինվորներ է գցել քաղաքը, փնտրում է Թորոսին և մյուսներին:

— Զի գտնի. դիշերս կուղարկեմ Արազածոտն,—ասաց Վարաժը:

Տիգրանը հեռացավ:

— Գնա հաց բեր մեր տանից, քաղցած կլինեն,—ասաց հետևից Վարաժը:

Նվ մտավ ախոռը: Այնտեղ, ուր վերջանում էր ախոռի պատը՝ մի նեղ անցք էր ծածկված խոտով: Վարաժը հետ արնց խոտը և անցքից մտավ ներս: Մութը թույլ չտվեց, որ բան տեսնի: Բայց երբ մի փոքր աչքերը վարժվեցին՝ տեսավ պատի տակ շարված երիտասարդներին, որոնք նստած տեղերը կամ քնել էին, կամ թմրած անշարժացել էին:

— Վարաժ հայրի՛կ,—լավեց անկյունից մի երիտասարդի ձայն:

— Թորոս, Հա՛, ի՞նչ կա, սիրտդ նեղանա՞ւ է:

— Արշավի՛ք էիք գնացել:

— Հա՛, բախտդ անիծվի, գառնուկս, ի՞նչ անեմ,—մխիթարեց Թորոսին Վարաժը:

Մյուսները զարթնեցին ու մոտեցան Վարաժին:

— Մենք մինչև ե՛րբ պիտի փտենք ախոռում,—հարցրեց երիտասարդներից մեկը:

Վարաժը հառաչեց.

— է՛լ, լավ է, որ իմ բանտն եք ընկել. մարդպանի բանտում կախված պրծած էիք:

— Դժո՛խքը՝ թե կախված կլինեիրք. կյա՛նք է մթան մեջ նստելը:

Վարաժը հորանչեց.

— Իսկ գիտե՞ք, քանի դինվոր եք չարդել:

— Կովի մեջ հաշիվ չկա,—ասաց երիտասարդը և քթի տակ ծիծաղեց:

— Կողակը, Վոամը մեռնում են, դե հաշիվներդ առեք:

Վարաժը նայեց երիտասարդներին և ապա հիշեց, թե ինչու էր եկել:

— Հա՛, ասեմ հաց բերեն, սոված եք:

— Դժխոն բերեց,—ասաց Կորյունը:

— Հա, դե լավ է: Պատրաստվեցեք, որ դիշերս գնաք Արազածոտն: Մարդպանը հոտը կառնի, որ մոտս եք՝ վա՛յ ձեզ:

Վարաժը դուրս գնաց և հետևից խոտով ծածկեց մուտքը:

Ղևոնդ երեցը և Եղիշեն հենց հետևյալ օրը, երբ պարսիկներին հանձնվեց պատասխան թուղթը՝ ճանապարհ ընկան Այրարատյան դաշտավայրի ավաններն ու գյուղերը՝ ժողովրդին հաղորդելու Արտաշատի ժողովի նշանաբանը. «Իսնայի հայրը որդուն, որդին՝ հորը, տեղը՝ ծառային, ծառան՝ տիրոջը»:

Շուտով Այրարատյան դաշտավայրից լուրեր եկան, որ ժողովուրդն իրարանցման մեջ է:

Վարդան Մամիկոնյանը երեկոյան կանչեց իր մոտ իշխաններին և հաղորդեց այդ լուրերը:

— Գնանք ժողովրդի մեջ, տյարք, նա անձկում է: Գնանք խոսք ասենք, թող փարստովի կասկածն ու երկյուղը:

— Գնանք, — համաձայնեցին իշխանները:

— Գնանք վաղը և անցնենք դաշտավայրով, մտենք ավանները, գյուղերը:

— Վաղուց պետք էր, — ասաց ներշնչուհի, որ գործույթ տրամադրութեան մեջ էր վերջին օրերը:

Արտակն ու Ատոմը շատ ուրախացան:

— Գնանք տեսնենք ինչ ուժեր ունենք, — ասաց Արտակը, — եթե պատերազմ է լինելու՝ հիմա պիտի պատրաստվենք և ոչ թե երբ թշնամին կկանգնի դռները:

— Դե՛, պատրաստվեցեք, վաղը ճանապարհ ենք ընկնում, — ասաց Վարդանը:

Հետևյալ օրը առավոտ վաղ արքունական տան առջև տեսարան էր: Դռան առջև գետինն էին դոփում անհամբեր նժույգները, որոնց հաղիվ էին սպասեցնել տալիս իշխանների թիկնապահները:

Ժողովուրդն եկել էր դիտելու տեսարանը: Բաղմութեան մեջ նկատվում էին Զարհ՝ եղբայրի, Արրահամ պապի և Հովակիմ դարբնի մոլեղնած ղեմքերը: Եկել էին և Թորոսն ու Տիգրանը, որ ազա՛ աչքերով նայում էին նժույգներին և թիկնապահներին:

— Պատերազմի նշան է, — ասաց Թորոսը Տիգրանին:

— Մեզ կհավաքեն, — համաձայնեց Տիգրանը, շարաճճի նայեց Թորոսին, — նժույգ են տալու մեզ, կարո՞ղ ես, — ու ծածուկ բղբեց Թորոսի կողքը:

Թորոսը վիրավորվեց.

— Լավ, բո ապուրդ կեփեմ: Սպասիր հեռանա՛ն:

— Դե որ պետք է եփես՝ մի հատ է՛, — ու կրկին բղբեց Թորոսի կողքը:

Մինչ Թորոսը կպատասխաներ Տիգրանին՝ իշխանները դուրս եկան: Դա մի շքեղ երթ էր: Նախ առաջ եկավ ու նստեց Վահան Ամատունին, ապա ներշնչուհի Արծրունին, ապա Վարդան Մամիկոնյանը և հետո մյուսները:

Արտակը նայեց ժողովրդին և նրանց մեջ նկատեց պատահողաժողովուրդի երիտասարդներին և Վախագ:

Երիտասարդները աշխուժացան: Նրանց շատ գրավեց Ատոմ Գնունին՝ իր վայելահասակ արտաքինով և մարտիկի կեցվածքով:

— Ա՛խ, սա լինե՛ր մեր գորագնդի հրամանատարը, — ասաց Տիգրանը՝ առանձին երանութամբ նայելով Ատոմ Գնունուն:

— Սա էլ կլինի. մենք հեծյալներ ենք, — ասաց Թորոսը՝ մոռացած իր վիրավորանքը:

— Սկսենք է՛, սկսեն, — ասաց Տիգրանը, — ուշանում ենք:

Իշխաններն արդեն նստած էին նժույգները: Սկսեցին շարժվել դեպի քաղաքագլուխ: Ժողովուրդն սկսեց մոմուլ և բարեմաղթութիւններ անելով նրանց հետևից հետևեց նրանց:

Վարդանը հետ նայեց և երբ տեսավ հոծ բաղմութիւնը, որ հետևում էր իրենց՝ ասաց ներշնչուհի Արծրունուն.

— Սա կգա պատերազմ:

Վարդան Մամիկոնյանը երեկոյան կանչեց իր մոտ իշխաններին և հաղորդեց այդ լուրերը:

— Գնանք ժողովրդի մեջ, տյարք, նա անձկում է: Գնանք խոսք ասենք, թող փարստովի կասկածն ու երկյուղը:

— Գնանք,—համաձայնեցին իշխանները:

— Գնանք վաղը և անցնենք դաշտավայրով, մտնենք ավանները, գյուղերը:

— Վաղուց պետք էր,—ասաց Ներշապուհը, որ զործույնա տրամադրության մեջ էր վերջին օրերը:

Արտակն ու Ատոմը շատ ուրախացան:

— Գնանք տեսնենք ինչ ուժեր ունենք,—ասաց Արտակը,—եթե պատերազմ է լինելու՝ հիմա պիտի պատրաստվենք և ոչ թե երբ թշնամին կկանգնի դռանը:

— Դե՛, պատրաստվեցեք, վաղը ճանապարհ ենք ընկնում,—ասաց Վարդանը:

Հետևյալ օրը առավոտ վաղ արքունական տան առջև տեսարան էր: Դռան առջև գետինն էին դոփում անհամբեր նժույգները, որոնց հազիվ էին սպասեցնել տալիս իշխանների թիկնապահները:

Ժողովուրդն եկել էր դիտելու տեսարանը: Բաղմության մեջ նկատվում էին Զարհճի նղրայրի, Արրահամ պապի և Հովակիմ դարբնի մոլեզված դմբերը: Եկել էին և Թորոսն ու Տիգրանը, որ ազահ աչքերով նայում էին նժույգներին և թիկնապահներին:

— Պատերազմի նշան է,—ասաց Թորոսը Տիգրանին:

— Մեզ կհավաքեն,—համաձայնեց Տիգրանը, շարահճի նայեց Թորոսին,—նժույգ են տալու մեզ, կարող ես,—ու ծածուկ բղեց Թորոսի կողքը:

Թորոսը վիրավորվեց.

— Լավ, քո ապուրդ կեփեմ: Սպասիր հեռանա՛ն:

— Դե որ պետք է եփես՝ մի հատ է՛լ,—ու կրկին բղեց Թորոսի կողքը:

Մինչ Թորոսը կպատասխաներ Տիգրանին՝ իշխանները դուրս եկան: Դա մի շքեղ երթ էր: Նախ առաջ եկավ ու նստեց Վահան Ամատունին, ապա Ներշապուհ՝ Արծրունին, ապա Վարդան Մամիկոնյանը և հետո մյուսները:

Արտակը նայեց ժողովրդին և նրանց մեջ նկատեց պատառոտած զգեստներով երիտասարդներին և ժպտաց:

Երիտասարդները աշխուժացան: Նրանց շատ գրավեց Ատոմ Գնունին՝ իր վայելչահասակ արտաքինով և մարտիկի կեցվածքով:

— Ա՛խ, սա լինե՛ր մեր զորագնդի հրամանատարը,—ասաց Տիգրանը՝ առանձին երանությամբ նայելով Ատոմ Գնունուն:

— Սա էլ կլինի. մենք հեծյալներ ենք,—ասաց Թորոսը՝ մոռացած իր վիրավորանքը:

— Սկսենք է՛, սկսեն,—ասաց Տիգրանը,—ուշանում ենք:

Իշխաններն արդեն նստած էին նժույգները: Սկսեցին շարժվել դեպի քաղաքադուռ: Ժողովուրդն սկսեց մոմալ և բարեմաղթութուններ անելով նրանց հետևից հետևեց նրանց:

Վարդանը հետ նայեց և երբ տեսավ հոծ բաղմությունը, որ հետևում էր իրենց՝ ասաց Ներշապուհ՝ Արծրունուն.

— Սա կգա պատերազմ:

— Երևում է,—մպտաց ներշապուհ Արծրունին: (էջ 363—369)
էջ 132, տ. 11-ից հետո հանվել է՝

Սիպահը գոռոզ նայեց նրան և շուգեց տեղի տալ: Նա առաջ եկավ դեպի բերդապետը և երկու ձեռքի ամբերով դոտկատեղին կանխած՝ գլուխը մոտեցրեց նրա դեմքին.

— Դու արյաց արքայի՞ն ևս դիմադրում:

Բերդապետը կատաղեց.

— Ի՞նչ... Ինձ վախեցնո՞ւմ ես... Հիմա՞ քեզ կշարտեմ պարսպից:

Ներքևի ռազմությունը շարժայիտ նայում էր վերև: Նախաճաշակելով մի սուր վախճան և ատևությամբ լցված դեպի պարսիկ սիպահը՝ նա լարված սպասում էր այդ հաճույքին: (էջ 140)

տ. 19-ից հետո հանվել է՝

— Ես այստեղից էլ կխոսեմ,—ասաց նա,—դու քո խոսքն ասա:

Հրամանատարը կատաղեց.

— Ես քեզ հրամայում եմ գալ մոտս հաշիվ տալու. ի՞նչ է կատարվել:

— Ես քեզ այստեղից էլ կարող եմ ասել, որ զսպես քո զինվորներին: Ի՞նչ իրավունքով են արգելում սպարապետի նժույգը լողացնել այստեղ: (էջ 141)

էջ 133, տ. 19-ից հետո հանվել է՝

— Բանը սա չի, որ սրանք մեր գետում արգելում են մեզ նժույգ լողացնել: Սրանք ուղում են մեզ հավատից հանել:

— Հավատից ո՞նց կհանեն, Հովակիմ դարբին,—զարմացած հարցրեց մի բարձրահասակ երիտասարդ:

— Ո՞նց կհանեն, կստիպեն, որ հավատող ուրանաս, կրակապաշտ դառնաս:

— Է, չեմ դառնա, ո՞նց դառնալ կտան:

— Հա, դե, բանն էլ նրանումն է, որ ուժով կստիպեն:

Երիտասարդն ավելի վարմացավ.

— Ստիպեն թող, ես որ շղառնամ՝ ի՞նչ դուրս կգա:

Հովակիմ դարբինը վայրացավ.

— Ո՞նց չես դառնա, որ քեզ սպանեն:

— Է, ո՞նց կսպանեն: Առաջ ես կսպանեմ:

Բազմությունը հոհաց.

— Թորոսն է, կանի՞... Վա՛յ Թորոս...—խփեց մեկը նրա մեջքին:

— Է՛, հա՛, կանեմ,—կրկին զարմացավ Թորոսը,—ի՞նչ եք ծիծաղում: Ապա որ ես շուգենամ հավատս թողնել՝ ինձ ո՞վ կարող է ստիպել:

Մի ուրիշ կատակասերը վրա բերեց.

— Թորոս, ապա որ չկարողանա՞ս սպանել:

— Ո՞նց չեմ կարողանա,—կրկին զարմացավ Թորոսը և հանկարծ ուր ուժգին թափ տալով ազատեց կատակասերի ձեռքից, բարկացած շրջվեց դեպի բազմությունը,—դուք ի՞նչ եք ծիծաղում: Մեր թուլությունից չէ՞, որ այս անիծածները եկել թաուն և մեր պարիսպներին:

Հովակիմ դարբինը շարունակեց իր հաղորդումները.

— Արյաց արքան հրաման է տվել մեր մեծամեծներին, որ ամբողջ ազգով ուրանանք Քրիստոսի հավատը և ընդունենք զրադաշտը:

— Դրա համա՞ր են հավաքվել Լսկիսկոպոսներն ու իշխանները:

— Դրա համար:

Բազմութիւնը մոռցւելց, Թորոսը հակառակ ու խեթ նայեց Հովակիմ դարբնին՝ սպասելով թե սա ինչ կարծիքի է: Սակայն Հովակիմ դարբնը հանգիստ շարունակում էր բացատրել այդ օրերի անցուդարձերի իմաստը: Բազմութիւնը լռեց:

Առաջ եկավ բերդապետի հետ խոսող աւետը: Նա ղողղողուն ձայնով բացատրեց. (էջ 142—144)

էջ 134, տ. 9-ից մինչև էջ 137, տ. 7 ավելացել է:

էջ 137, տ. 11-ից հետո հանվել է՝

— Նժույգի՞ն խփեցին:

Արծվին կրկին կատաղեց՝ մտարեւելով իր համար ամենասոսկալի բանը՝ նժույգին քար խփելը:

— Ո՞ւր է, մի ճանկա ընկնեին բաց դաշտում,—ստամենքը կրճտեց նա և գլուխն օրորեց սարսափով,—սպարապետի նժույգին էր՝ քարով զարկեցին:

Կոացավ ու կրկին տնտղեց հարվածի տեղը:

— Ես դրանց հոտը պիտի կտրեմ սլարսպից,—սպառնաց նա մեղմ ձայնով: Բազմութիւնը շրջապատեց Արծվիին: Բայց նժույգները չէին թողնում մոտենալու:

— Հեռո՞ւ կանգնեք,—խեթեց հանկարծ Արծվին,—չե՞ք տեսնում կատաղում են:

Բազմութիւնը հեռու կանգնեց: (էջ 145)

տ. 14-ից մինչև էջ 138, տ. 36-ի փոխառեն Եղել է՝

— Դեգստոց կլինի՞, միամիտ կաց,—ասաց Արծվին՝ աշխույժ օրորվելով պար եկող նժույգի վրա:

— Ե՛րբ, ե՛րբ, Արծվի,—վրա վաղեցին երիտասարդները ուրախացած:

— Զգիտեմ երբ՝ մենակ կլինի,—ասաց Արծվին և սուր ծպտաց երիտասարդներին,—գնացեք նիզակներդ նորոգեցեք:

Ու արագ սլացավ դեպի քաղաքադուռը, մտավ քաղաք:

— Մեր նիզակները նորոգ են,—ձայն տվին նրա հետևից երիտասարդները, —տա աստված մի այդպես բան պատահի:

— Մի՛ ասեք, որդի՛ք, մի ասեք, աստված չանի,—<ասաց> եռանդուն դեմքով աւետը քաղաքացին տխրածայն,—կոխվն ուրախութիւն չի, աղետ է:

— Աղե՛տս գիտեր,—ձայն տվեց մի հանդուգն երիտասարդ,—ինչի՞ ենք աշխարհ եկել, բո՛ւրդ մանելու, թե տղա բերելու:

— Տիգրա՛ն,—սաստեց նրան կողքի կանգնած մի երիտասարդ՝ քաշվելով մեծերից:

Բայց Տիգրանը չսաստվեց:

— Ի՛նչ եմ ասում: Ապա թե որ կովի համար չէ, էլ ինչո՞ւ ենք ողջ օրը դաշտերում ձի խաղացնում, նետ արձակում, նիզակ ճոճում:

— Ծշմարիտ է, ճշմարիտ,—ձայն տվին երիտասարդները:—Թող մի դընգըստոց լինի՝ գործ շինենք:

— Ապա Արծվին ո՞նց աներ,—գռչեց Տիգրանը,—սպարապետի նժույգին քարով խփե՞ն: Ես լինեի՞ նժույգը հենց ուղիղ զօրանոցը կքշեի, դրանց եկած ճամփան կսեւցնեի:

— Լա՛վ, Լա՛վ, մի՛ պարծենա,— ձայն տվեց մի ուրիշ երիտասարդ։

— Աստված է վկա՝ չեմ պարծենում։ Մսերս եմ ուտում՝ բանի մտիկ եմ տալիս այս անիծած պարսիկ դինվորներին մեր մայրաքաղաքում։

— Ես զարմանում եմ, թե ինչո՞ւ սպարապետը մի հրաման չի տալիս մեզ՝ մաքրենք դրանց,— մեջ եկավ Թորոսը։

— Կարծում ես հե՛շտ բան է,— հարցրեց Հովակիմ դարբինը։

— Ինչո՞վ է դժվար,— կրկին շհասկանալով համառուց Թորոսը,— թող հրաման տա՝ այսքանս հերիք ենք։

— Դրուստ ես, սիրեմ քեզ, Թորոս,— մեջքին բռնեցրով զարկեց մի երիտասարդ, որ ուզում էր կատակել նրա հետ։

— Ձեռդ քե՛զ քաշիր, թե չէ...— սպառնաց Թորոսը։

— Ահա կուրծքս, խիիր, թող սիրտդ իջնի,— ասաց կատակասերը։

— Ախր ես բան եմ ասում, դու կատակներ ես անում։

— Լավ, Թորոս սիրելի, Լա՛վ, էլ չեմ անի։ Դու ասա կգա՞ս՝ երբ սպարապետը հրաման արձակի վեր կենալու սրանց դեմ։

— Ոտներն էլ չե՞մ համրուրի, մեռնե՞մ սպարապետին,— ծիծաղեց վերջապես Թորոսը։

Հասակավորները նստեցին շուրջանակի։ Նրանց շորս բոլորը շարվեցին երիտասարդները։ Հովակիմ դարբինը սկսեց պատմել հին կոիվներից։ Նրան ձայնակցում էին ալևորն ու անհանգստացած քաղաքացիներ։ Հովակիմ դարբինը պատմեց Արշակ Բ Թագավորի մասին, որ մեռել էր պարսից զերույթյան մեջ Շապուհի ձեռքով։

— Ախստ, որ մենք չենք եղել այն օրերում,— հուզված խոսեց Տիգրանը։

— Ապա ինչո՞ւ մեզ չեն պատմում այդ բաները,— հարցրեց Թորոսը զայրացած։

— Ի՞նչ անես որ,— հարցրին այս ու այն կողմից։

— Ոնց թե ի՞նչ անեմ։ Ասեն, որ մի բան անենք այս անիծածներին։ Վրեժը հանենք գոնե։

— Է՛է, բանը որ վրեժի հասավ՝ քի՛չ վրեժ կա...— հռոչեց Աբրահամ պապին։

— Պապի, պատմիր, ո՞նց եղավ Ճիճրակեցու կոիվը,— հարցրեց Տիգրանը։

— Հա՛, հա՛, պատմիր, Աբրահամ պապի, պատմիր,— խմբով ձայն տվին երիտասարդները։

Աբրահամ պապին ժպտաց։

— Ո՞նց պետք է լիներ։ Ոնց որ եղավ՝ լավ եղավ։ Ապա կթողնեի՞նք, որ մեր իշխաններին բռնողներն տանեն Պարսկաստան։ Հենց այն է՝ Ճիճրակեցին հրամանը որ տվեց՝ մի մարդու պես վեր կացանք ու ով ինչ ունեւր, վերցրեց հետը, գիշերը ցերեկ անելով, նժույզներս կոտորելով հետևներից վրա հասանք Հերի մոտերքը։ Մեզ որ տեսան պարսիկները՝ հենց այն է երեսները շուռ տը՝ վին, որ վրա գան՝ կարկտի պես վրա տվինք։ Մի չարդ էր, որ սրտներիդ ուզած։ Հոտները կտրեցինք մեր աշխարհից։

— Հը՛, լավ բան էր, ա՛յ իսկական գործ,— ասաց Տիգրանը,— ոչ թե մեզ պես նստեիք ու զրույց անեիք։

— Ապա՛,— աշխուժացավ հին զինվորը,— Հազկերտը չէր ուզում Արշակունի

թագավոր, իր տղային ուղարկեց մեր գլխին թագավոր։ Ո՞վ էր մուսթին նա-
յոդը։

Օրիտասարդները կուշտ քրքջացին։

— Ասա՛, ասա՛, Արրահամ պապի, ասա՛, սրտներս դուրանա,— քաջալերեցին նրանք ձերուկին։

— Բայց դժվար տարիներ էին, ինչ էլ որ լինի,— հառաչեց Արրահամ պա-
պին,— շատ են մեզ տանջել, շատ են մեր թագավորներին փտեցրել Անհուշ
Երեղում։ Ուտները հա՛ դրել են մեր կրծքին ու խեղդում են մեզ, դրանց արմատը
չորանա։

— Ապա ի՞նչ է ասում սպարապետը, ի՞նչ պիտի անենք,— սրտմտած հարց
տվին երիտասարդները։

— Ի՞նչ է ասում... Հնար է մտածում։

— Հնա՛րը որն է,— սրտեղեց Տիգրանը,— հրաման տա, վեր կենանք։

— Ձե՛մ հասկանում...— համաձայնեց նրան Թորոսը։

— Կլինի՞,— հույս տվեց Հովակիմ դարբինը,— էլ դանակը ոսկրին է հա-
սել։

— Աշխարհի վերջն է,— զոչեց ներվային մարդը, որին սաստիկ զրգուկ էր
բուսդատված հավատությունյան լուրը,— Արտավազդը դուրս է գալիս...

— Արտավա՛զդը...— հարցրեց Հովակիմ դարբինը վախեցած։

— Գնա՛նք,— գոչեց ներվայինը հանկարծ գունատված։

— Ո՛ւր, Զարեհ եղբայր,— հարցրին հավաքվածները։

— Գնա՛նք, եկե՛ք, շո՛ւտ...— գոչեց Զարեհ եղբայրը և վեր թռավ։

Նստածները վեր կացան, մյուսները հետևեցին նրանց։ Բուրդին պաշարեց
մի ինչ-որ երկյուղ և անորոշ զգացում շարժման մեջ ընկնելու։ Նրանք հետևե-
ցին Զարեհին և ուղղվեցին դեպի բաղաբ։ Բաղմությունը մտավ բաղաբ, և թեև
մեծ չէր, բայց գրավեց բնակչության ուշադրությունը։ Տներից ու անկյուններից
դուրս վաղեցին քաղաքացիները և սկսեցին հարցնել, թե ի՞նչ է պատահել։ Ոչ
ոք չկարողացավ բացատրել։ Նոր մարդիկ եկան միացան բաղմության։ Ան-
հասկանալի շարժումը բաղմության հավորդեց այն հետաքրքրությունը, որ մագ-
նիսի պես քաշում է դեպի ինքը ամեն բան։ Մոտակա փողոցներից սկսեցին
վազել նորանոր խմբեր։ Բաղմությունն աճեց, սկսեց ուռչել վարարող հեղեղի
արագությամբ և հորձանք տվեց։ Ամբոխված բնակչության այս հեղեղը ազդեց
իր կողմից Զարեհ եղբայրին, չուվակիմ դարբնին և Արրահամ պապիին։ Նրանք
ընկան հոգեկան համալուծության մեջ, այլալվեցին և մոլեռանդության կրակով
խանդավառված՝ ձևերը օդում կարկառած՝ իրենց համար անհասկանալի բզ-
զամուռներից դողահար՝ առաջ էին մղվում և տանում ամբոխը դեպի եկեղեցի։

Բերդապետն անհանգստացավ, զինվորներ ուղարկեց դեպի ամբոխը՝ հրամա-
նելով ցրիվ տալ։ Նա կասկածեց, որ ամբոխն ուզում է հարձակվել պարսից կա-
յազորի վրա։ Զինվորները խմբերով արագ շրջապատեցին ամբոխը, և ստացվեց
հակառակ բան։ Նրանք խառնվեցին ամբոխին և հետաքրքրված ու մղված նրա-
նով շարժվեցին դեպի եկեղեցի։ Ամբոխի մեջ լավեցին խուլ աղոթքի խոսքեր,
հառաչանքներ և մոլեռանդ մոնչյուններ։ Ոչ ոք չէր անդրադառնում, թե ի՞նչ
պատահեց, ինչո՞ւ են իրենք այդպես մղվում, գնում և ի՞նչ են անելու եկեղեցում։
Կարծես բնազդաբար իմանում էին մարդիկ, որ ինչ-որ աղետ, աշխարհավեր փո-

թորիկ է վրա հասնում: Վերջին օրերի այդ իշխանների հավաքը, հոգևորականների ժողովվելը տաճարում, անորոշ, անհասկանալի անցուղարձը կարծես հիմա նոր ազդեց բնակչության, և նա նոր դարթնեց անմասնակցության և անտարբերության թմրիկից: Նա ընկալաբար ղգում էր, որ ինչ էլ պատահի՝ վերջը ինքն է պատասխան տալու ում-որ և ինչ-որ բանի համար: Եվ ահա նա գնում էր հանդիպելու ում-որ և հաշիվ պահանջելու նրանից այդ ինչ-որ բանի համար:

Զարեհ եղբայրն առաջ ընկած, բազկատարած աղոթում էր բարձրաձայն: Նրա ղեմքը փայլում էր՝ հափշտակված ինչ-որ մի բարձր սխրագործության զազափարով: Նրանից մի փոքր հեռու գնում էր Հովակիմ դարբինը՝ Արքահամ պապիի ձեռքը բռնած: Նրանք երեքով մոռացել էին իրենց խաղաղ զբոսայցն ու գիտակից վիճակը: Նրանք ընկել էին մի այնպիսի հոգեկան բռնկման մեջ, որ անգամ չէին հասկանում, թե ինչ պատահեց: Նրանց խանդավառ, մոլեռանդ աչքերի և բուռն շարժումների շորշոփը հաղորդվել էր ամբոխին, որը իր հերթին բռնկվելով՝ ավելի էր սաստկացնում այս հանկարծական ամբոխային փոթորկի ալեկոծությունը:

Ամբոխի մեջ կային ժերեր, կանայք, երիտասարդներ, երեխաներ, որ վախեցած լաց էին լինում՝ բռնած իրենց մայրերի փեշերը: Եկեղեցու բակից ընդառաջ վազեց մուրացիկների և հաշմանդամների խումբը և սկսեց զոզահար շարժումներով ու ղեմքի ծամածուծությամբ ավելի խտացնել ամբոխային երթի ծանր մթնոլորտը:

— Ի՞նչ է եղել, ի՞նչ է եղել...—զայրացած հարցրեց մի սեպուհ և մղվելով ղեպի ղինվորները՝ կամենում էր արվել նրանց երթի ամբոխի հետ: Զինվորները չէին լսում նրան: Այն ժամանակ նա բռնեց ղինվորներից մեկի օձիքից և փափ տվեց:

— Քեզ հետ եմ, ի՞նչ է եղել...

Զինվորը զոզահար կանգնեց ու մոայլ նայեց սեպուհին՝ առանց կարողանալու խոսել:

Այն ժամանակ սեպուհը նետվեց ղեպի ծերերն ու մյուսները, ուղեց կանգնեցնել նրանց, բայց նրանց հետևից շարժվող ամբոխը այնպես հորձանք տվեց նրա վրա, որ ինքը ևս մյուսների հետ մղվեց առաջ: Ամբոխը լցվեց եկեղեցի փոշու և քրտների ամսյր հետը տանելով ներս: Առաջ եկավ ճնշումն ու նեղություն, որին ոչ ոք չնայեց: Երբ եկեղեցին լցվեց մինչև անկարելին՝ ամբոխի իրանն ու պոչը մնաց զավթում և փողոցում: Եկեղեցու խորքից դուրս հոսեց մի խուլ մոնչյուն: Դա մի կատաղի աղոթք էր, բողոք, ցասում, որով ամբոխը հայտնում էր իր անորոշ, բնազդական անդրադարձումը արհալիրքի դեմ:

— Հրաժարի՞մք ի սատանայն,—պոչեց Զարեհ եղբայրը բարձրաձայն:

Ամբոխը կրկնեց նրա կոչը բազմաձայն մոնչյուններով:

— Տեր, ցույց տուր մեզ ճանապարհ՝ մեր մեծ նեղության մեջ,—կրկին գոչեց Զարեհ եղբայրը:

Ամբոխը կրկնեց: Սեպուհը, որ կամենում էր ցրիվ տալ երթը՝ ինքը ևս խաշակնքեց երեսը և շոքեց սեղանի առջև: Ամենքն աղոթում էին, լաց լինում, մոնչում և գոչում:

— Ելե՛ք ընդդեմ սատանայի,—պոչեց Զարեհ եղբայրը կատաղի հափշտակության մեջ:

Ամբոխը մոնչաց և սկսեց ավեր տալ, նա ինչ-որ նոր շարժման պահանջ դրաց:

— Հրաժարիմք ի սատանայն,— գոչում էին ամբոխի միջից կատաղի ձայներ,— ցասո՛ւմ, ցասո՛ւմ...

Ամբոխը դուրս էր միտում եկեղեցուց: Թե ուր էր ուզում հոսել և ինչ էր մտադիր անել՝ ինքն էլ չգիտեր: Նրան պաշարել էր ինչ-որ խորհրդավոր երկյուղ: Նա ուզում էր թույլ առաջ կործանել, խափանել այն շար ողին, որ գալիս էր նրա վրա:

Հանկարծ եկեղեցու դռնից արագ ներս մտավ մի կերպարանք, որ հագիլ էր երևում ամբոխի միջից: Դա Ղևոնդ երեցն էր: Նա բարձրացավ սեղան և այլալված ու հափշտակված դժձր դարձրեց դեպի ամբոխը, որ առաջ մղվեց դեպի նա: Նա բարձրացրեց սևացած ձեռքը և սաստեց աչքերով, որ լռոն: Հանկարծ լուռություն տիրեց: Ամբոխը հնաց և սպասեց: Ղևոնդ երեցը խաչակնքեց ամբոխին և մոեղնոտ ձայնով գոչեց.

— Ժողովուրդ հայոց... Հասավ օրն ահեղ... Գալիս է մաղղեզանց հուրը: Աղոթեցեք, այս խաչիվ չալածեցեք փորձությունն սատանայի:

Ամբոխը խաչակնքեց ու դողահար սպասեց:

— Զարի սուրբ և մեր պարանոցը,— շարունակեց Ղևոնդ երեցն այլալված, — մեր հավատից չի հանի մեզ ո՛չ հուր, ո՛չ սուր:

— Ո՛չ հուր, ո՛չ սուր,— կրկնեց ամբոխը:

Ու թեև ո՛չ ամենքն էին, հասկանում, թե իրոք ինչ վտանգ էր սպառնում իրենց և ինչ էր պատահել՝ բայց բնազդաբար տագնապի մեջ ընկած՝ մղվեցին դեպի մի մուկեղնոտ վճիռ—կովել: Կովել ընդդեմ շարի և սատանայի:

Ղևոնդ երեցը կրկին խաչակնքեց ամբոխին և հետո հանդարտ ասաց.

— Երթա՛յք խաղաղությամբ:

Ամբոխը հանգստացած դուրս ելավ եկեղեցուց և ցրվեց նույն արագությամբ, ինչպես եկել, լցվել էր հեղեղի նման: (էջ 145—154)

էջ 139—165. Կրոնավորությունն հրովաբտակի պատասխանը գրելու գրություն կազմվել է ինքնագրի երկու զրուխներից՝ էջ 115—122 և 213—248, զգալի հավելումներով և ջնջումներով: Առաջին հատվածը տե՛ս սույն բաժնի էջ 450—453 (էջ 84, տ. 32-ի բնագրային տարբերությունը սկզբից մինչև «...մոռյլ ունկնդիր եղավ կաթողիկոսի գանգատներին» բառերով վերջացող պարբերությունը): Ստորև քերում ենք երկուրդ հատվածը.

Բուռն կոչնահարությունը իր շարագուշակ և հանդիսավոր ձայնով իրարանցման մեջ գցեց ոչ միայն նախարարներին և Վասակին, այլև բոլոր մայրաքաղաքի բնակիչներին: Փողոցները լցվեց ժողովրդի խուռն բազմությամբ: Արդեն վերջին օրերի լուրերը, նախարարների և հոգևորականների ժողովվելը, պարսից մեծամեծների հավաքը մայրաքաղաքում, գիշերային խորհրդակցությունները ժողովրդին անհանգստացնում էին: Ժողովուրդը հասկանում էր, որ հավատարացություն գործ կար և ճշուժ էր արվում պարսից արքունիքից: Առանձնապես ժողովրդին լարում էր կաթողիկոսի և բոլոր հոգևորականների անընդմեջ հսկումն ու ընթերցումները տաճարում: Եվ ահա այս կոչնահարումը: Խճ էր նշանակում սա:

— Զանապա՛րհ, ճանապա՛րհ,— գոչեց սուրհանդակը՝ չլուտ ու արագաշարժ

մի երիտասարդ, գավաղանն օդում շարժելով և սրենթաց կտրելով բազմությունը,
— ճանապարհ՝ բաց արեք, նախարարները գալիս են:

Ժողովուրդը ճեղքվեց և անկանոն միաշարք պատերի պես ճռճվելով՝ իր հաղարավոր աչքերը դարձրեց ղեպի արքունական տունը, որտեղից պիտի երև-
վային նախարարները:

— Աստված բարի միտք տա մեր մեծերին՝ շմուրվեն:

— Ասա պինդ մնան, չվախենան:

— Ձե՛ն վախենա:

— Շապուհի օրերն են, անիծվե՛ն...

Այսպիսի խոսքեր էին լսվում երկշարք կանգնած բազմության մեջ, որ իշ-
խաններն երևացին՝ Նրանք գալիս էին հետևակ, առանց թիկնապահների՝ Նրանք
բոլորը հանդիսավոր և մտահոգ արտահայտություն ունեին: Առջևից գնում էին
Ներշապուհ Ար րուսին, Վարդան Մամիկոնյանը, Գաղիշո Խորխոտունին և ապա
մյուս իշխանները: Նրանց հետևից միատեղ գալիս էին թիկնապահները: Ոչ մի
հանդիսավոր տեսք չուներ երթը, այլ բոլորը շտապ բայում էին, որ շուտ հաս-
նեն տաճար, ուր վճովելու էր երկրի ճակատագիրը:

— Նախնայ՝ օրհնելով, — գոչեց բազմության միջից Արրահամը, — երբ նա-
խարարները հավասարվեցին Նրան:

— Հիշեցեք Շապուհի նահատակներին, — ձայն տվեց մեկ ուրիշը:

Բազմությունը մոռաց, օրորվեց և հանկարծ տեղահան եղավ, գնաց նա-
խարարների մոտ: Տաճարի պարիսպների մոտ զորականները փորձ արին հար-
ձակվել ժողովրդի վրա արգելելու՝ սակայն նախարարները ձեռքով նշան արին
չդիպել ժողովրդին, որով և սա մի փոքր հանդարտվեց: Բայց երբ իշխանները
մտան տաճար՝ ժողովուրդը գրոհեց և լցվեց տաճարի մեծ բակը: Իշխանները,
մտնելով տաճար, խտացրին առանց այդ էլ թանձրացած մթնոլորտը:

Տիրեց այն ծանր լուռությունը, որ կարկամեցնում է սիրտը և լեզուն, երբ
խոսքը դառնում է անզոր ասելու այն մեծ տագնապն ու հուզումը, որ տիրում
է մարդկանց մի ճակատագրական գործ սկսելուց առաջ:

— Ո՛ւր է մարդպանը, պե՛տք է որ հրավիրենք Նրան, — հարցրեց Հովսեփ
կաթողիկոսը իշխաններին:

— Մարդպանին ո՛չ է անկ մասնակցել այսպիսի ժողովի, — ասաց Գաղիշո՝
մոռյալ նայելով տաճարի հատակին:

Իշխանները լուռ մտածեցին այս պատասխանի մասին:

— Ինչո՞ւ, — հարցրեց մի փոքր վարմանքով Վահան Ամատունին:

— Մարդպանը երկրի իշխանությունն է:

— Իսկ իշխաննե՞րս ինչ ենք:

— Մենք իշխանություն ենք մեր երկրի առաջ, իսկ մարդպանը՝ արյաց ար-
քայի, — դարձյալ հատակին նայելով, նույն անբարեցակամ, տրամաբանող և
ներհակ եղանակով պատասխանեց Գաղիշոն:

Դարձյալ լռեցին:

— Հրավեր ուղարկենք, թող ինքը հայտնի իր կամքը, — ասաց մեղմաձայն
Վարդան Մամիկոնյանը:

Ուրհանդակ ուղարկեցին մարդպանի հետևից:

Ու մինչ կգար պատասխանը՝ իշխանները նստեցին հատուկ աթոռակների

վրա և շրջապատեցին կաթողիկոսին: Վերջինս մաշվել էր և դեղնել անբուն գիշերների հսկումներից և մտահոգությունից: Պակաս չէին և մյուսները: Միայն Ղևոնդ երեցն էր, որի վերասուլաց և ներշնչված դեմքին խաղում էր անսպառ եռանդն ու կամքի ուժը: Նա չլուտ էր և երկաթի պես ամուր: Կոճղի նման պինդ շոբել էր քարերին ծղնիկ Կողրացին՝ պատրաստ ընդունելու մարտը: Եղիշն վարդապետը ստեղծագործական մտքերի մեջ կորած՝ այրվում էր անհատնում մոմի պես և անհանգիստ նայում իշխաններին, մեկ-մեկ զննելով նրանց, ջանալով գուշակել նրանց մտադրությունները: Անբուն գիշերների հսկումները դրել էին իրենց դրոշմը նաև ժողովին հավաքված եպիսկոպոսների դեմքերին: Նրանք եկել էին Այրարատի, Տուրուբերանի, Վասպուրականի, Մոկաց, Սյունյաց, Տալոց և Բարձր Հայոց գավառներից՝ վճռելու ճակատագրական խնդիրը, որը նրանց քաշել հանել էր կյանքի ծովի խաղաղ ափերից և տանում էր դեպի ալեկոծվող հորձանքներ ու նավարկություն:

Եկավ սուրհանդակը և բերեց Վասակ Սյունու հրաժարականը ժողովին մասնակցելուց:

— Տեր մարզպանը խնդրեց պատասխանը գրելուց հետո իշխանները բերեն իրեն,—ասաց սուրհանդակը:

— Այն ժամանակ մնացինք մենք ու մեր խիղճը,—ասաց Վարդանը սրտմտությամբ,—սկսեցեք, սրբազան հայրեր:

Կաթողիկոսը վեր կացավ և դառնալով ծղնիկ Կողրացուն՝ ասաց հանդիսավոր ձայնով.

— Վերցրո՛ւ արքայի հրովարտակը:

Բոլորը ոտքի ելան:

Եզնիկը վերցրեց ձեռքնեղբ անցած և ավելի ուրիշուն դարձած հրովարտակը և սպասեց կաթողիկոսին:

— Դարձե՛ք արևմուտ,—հրամայեց կաթողիկոսը:

Բոլորը երեսները դարձրին դեպի արևմուտք: Կաթողիկոսը դարձավ ժողովականներին.

— Սրբազա՛ն հայրեր, իշխաննե՛ր հայոց աշխարհի: Վերջին ժամն է խորհելու և պատասխանը գրելու: Մի անգամ ևս կարդանք հրովարտակը: Կարդա՛, սրբազան հայր:

Եզնիկ Կողրացին հնչել ձայնով կարդաց.

«Միհրնբրսեհ վզուրկ») հրամատար Ծրան և Անբուն»), հայոց մեծացողչույն շատս:

«Գիտցեք, ամեն մարդ որ բնակվում է երկնքի տակ և լուսնի օրենքը դենիմազդեզի»»)՝ նա խուլ է և կույր և Հարամանի»») դեբրից խարված»:

Հրովարտակում պատմվում էր այն մասին, թե ինչպես Զրվանը (ժամանակը) ստեղծեց Որմիղդին և Արհմենին:

Քանի դեռ չկային երկինքն ու երկիրը՝ Զրվանը զոհ էր անում հազար տարի և ասում էր. «Թերևս ես մի որդի ունենամ Որմիղդ անունով, որ ստեղծի երկինքն ու երկիրը: Եվ հղացավ երկու զավակ իր որովայնի մեջ. մեկը զոհ անելու, մյուսը կասկած տանելու պատճառով: (Այստեղ Եզնիկը հեզնաբար ժղպ-

*) Մեծ: **) Իրանի և ոչ Իրանի (երկրներ և ժողովուրդներ):

) Զրադաշտական, մազդեզանց կրոնի հավատը: *) Արհմեն, շար ոգի:

տաց)՝ նրոյ իմացավ, որ Երկուսն են որովայնի մէջ՝ ասաց, որը որ վաղ ծնվի՝ նրան կտամ թագավորութիւնը: Եվ նա, որ թերահավատութիւնից էր հղացած՝ պատռեց որովայնը և դուրս եկավ: Ասում է նրան Զրվանը. «Ո՞վ ես դու»: Ասում է. «Քո որդին՝ Որմիզդը»: Զրվանն ասում է նրան. «Իմ որդին լուսավոր է և անուշահոտ, իսկ դու խավարային ես և չարասեր»: Եվ երբ սա խիստ դանապես լացեց՝ սրան տվեց թագավորութիւնը հազար տարի:

Այնուհետև գալիս էր բուն մասը՝ քրիստոնեւթյան ծագումը: Մուրթութիւն էր համարում այն, որ քրիստոնյաները հավատում են, որ աստված է ստեղծել բարին ու չարը, ինչպէս և մահը:

«Եթե Հոռոմոց աշխարհը (Հունաստանը) իր շատ հիմարութեան պատճառով մոլորվել է և զրկվել մեր կատարյալ հավատից՝ անձամբ կղզա իր վնասը՝ ապա դո՞ւք ինչու եք նոսա մուրթութեան հետևից գնում: Ինչ հավատ որ ունի ձեր տերը՝ դուք էլ նույնը ընդունեցեք»:

Եզնիկը հասավ հրովարտակի վերջավորութեան.

«Արդ երկու բան կա ձեր առաջ. կա՛մ բառ առ բառ սլատասխան տվեք նամակիս, կա՛մ եկեք Դուռը և կանգնեցե՛ք մեծ առյուծի առաջ»:

— Դարձե՛ք աղոթարան,—ասաց կաթողիկոսը:

Բոլորը երեսները դարձրին արևելք:

Ոչ ոք չխոսեց:

Այն ժամանակ կաթողիկոսը դարձավ իշխաններին.

— Տյարք, մենք հոգևորներս պատրաստ ենք մահվան: Պատրա՞ստ եք նույնը և դուք:

— Պատրաստ ենք,—ասաց Վարդանը:

Կաթողիկոսը նայեց մյուս իշխաններին.

— Պատրաստ եմք,—լսվեց նաև մյուսների մեծամասնութեան ձայնը:

— Ես մի բան պիտի դիտողութիւն անեմ, տյարք,—ասաց Գաղիշոն՝ իր սովորութեան համաձայն աչքերը գցելով հատակին և մոռլլ դեմքին տալով անթափանց արտահայտութիւն.—նամակն ուղղված է «հայոց մեծաց». ինչպե՞ս է նա ընկել հոգևորների ձեռը և ինչո՞ւ եք հոգևորներդ մասնակցում պատասխանին:

Վրդովմունքի մի ալիք անցավ բոլոր ժողովականների միջով: Հարցը թվաց սրամիտ և ուժեղ:

— Ինչո՞ւ ես այդպէս մտածում, տեր հորխոռունյաց,—հարցրեց Վահան Ամատունին:

— Որովհետև հրովարտակում ասում է. «Մի՛ հավատաք ձեր առաջնորդներին, որովհետև շատ են խարբրա. ինչ որ խոսքով ուսուցանում են՝ գործով չեն կարող հանձն առնել»: Պարզ է, որ դիմումը իշխաններին է արվում, ընդդեմ հոգևորների:

Կաթողիկոսը հանկարծ ցնցվեց և դարձավ Գաղիշոյին.

— Տե՛ր հորխոռունյաց. հայոց մեծերը բոլոր նրանք են, որոնք այսպիսի մեծ աղետների ժամանակ արյուն են թափել հավատի համար և հիմա էլ պիտի թափեն: Մենք պիտի թափենք:

— Թողե՛ք վեճը, տեր հոգևոր և դու, տեր հորխոռունյաց,—ասաց հանդարտ, բայց ներշնչուն շեշտով Վարդան Մամիկոնյանը,—այն ժամանակ, երբ ազգովին

կանգնած ենք կենաց-մահու առաջ՝ այլևս չկա ոչ հայոց մեծ, ոչ հայոց փոքրը: Աղզովին պիտի պատասխանենք:

Գաղիշոն լոնց մի պահ և ասլա խոսեց.

— Ես մնում եմ իմ կարծիքին, տեր Մամիկոնեից, և թող ով կամենում է՝ թող ազգի և հոգևորների կողմից կանգնի արքայի առաջ: Ես կպատասխանեմ իմ կողմից:

— Ըշմարիտ է, ամեն մեկս պատասխան ենք տալիս նաև մեր անձի կողմից:

— Իրավո՞ւնք է խոսելու,— հարցրեց Ղևոնդ երեցը կաթողիկոսին:

— Խոսի՛ր,— ասաց կաթողիկոսը արդեն համբերությունից ելած:

— Մահու սարսուռն է կարկամեցրել ձեզ, տյա՛րր, անզգայության մշուշը պատել ձեր հոգուն: Շրջում եք իրրե լուսնոտներ և շեք տեսնում, խոսում եք և շեք խորհում: Ի՛նչ է պահանջում մեզանից դժոխքի ոգին, շարության վահանը, սատանայի գործիքը...

— Զգույշ, տեր հայր,— ասաց Գաղիշոն:

— Սանդարամե՛տը դժոխոց, մի՞թե և Երկյուղ ունեմ նրանից,— չլսելով նրան՝ բարձրացրեց ձայնը Ղևոնդ երեցը,— նա պահանջում է թողնել մեր նախնայց լույս հավատը և ընդունել մաղղեզանց սուտ և զաղիր կրոնը: Ահա ժողովուրդն հայոց տաճարի շուրջը և ողջ մեր աշխարհում: Ձե՛նք հնազանդի բռնակալին:

Բաղմուսյունը, որ տաճարի բակումն էր և մերձակա փողոցներում, հետևողհետև ճնշելով թիկնապահներին՝ սկսեց մտնել տաճար: Դա անհանգստացրեց Գյուտին: Նա արմունկով շոշափեց Գաղիշոյին: Սա ևս անհանգիստ նայեց բաղմուսյան, որի գլուխը ներս էր սողացել, իսկ իրանը անվերջ, հոծ զանգվածով գնում էր դուրս, քաղաքը: Խուլ մոլտում էր այդ զանգվածը տաճարի շուրջը: Օդի մեջ թանձր մշուշի պես բոնել էր այդ անվերջ, անբառ և հզոր մոլտոցը, որը ճնշում էր, կաթվածում Գաղիշոյի միտքն ու կամքը:

— Պետք է բռնել ամբոխը,— խոսեց Գյուտը Գաղիշոյին:

Սա տարակուսած նայեց դեպի դուռը և անհանգիստ դուխը շարժեց միայն՝ չկարողանալով մի բան վճռել: Նա զգաց, որ բաղմուսյունը ազդում է ժողովականներին և կարող է ճակատագրական դեպքի պատճառ դառնալ: Վտանգը մեծացնում էր մյուս կողմից Ղևոնդ երեցը, որ իր կրակոտ խոսքերով բուրբուռվի տակնուվրա շրջեց ժողովի համեմատարար վիճարանական ընթացքը, որ կարկամեցրել էր ժողովականներին: Ղևոնդ երեցը փոթորկային հողմի առաջին հարվածները տալով՝ հափշտակվեց ինքը և հափշտակել սկսեց ժողովականներին:

Ժողովուրդն սկսեց մոմռալ: Գաղիշոն նշան արեց թիկնապահներին, որ հետացնեն ժողովրդին: Թիկնապահները կրկին փորձ արին հարձակվելու ժողովրդի վրա, բայց ոչինչ չօգնեց:

— Հանգի՛ստ թողե՛ք ժողովրդին,— ձայն տվեց Վարդանը: Եվ խստորեն նայեց Գաղիշոյին:

Թիկնապահները հետ քաշվեցին:

Գաղիշո Խորխոռունին վերավորվեց: Նա շարժում արեց դեպի Վարդանը, որ կշտամբական խոսք ասի նրան կոպիտ վերաբերմունքի համար, բայց այդ միջոցին տաճարի բակում մի մոնյուն լսվեց՝ հոծ, թանձր և սպառնալի: Տաճարի դռան մոտ, դուրսը բաղմուսյունը ալիքներ տվեց, օրորվեց և կծիկ-կծիկ ճանդվելով ճանապարհ լացնեց դեպի տաճարի դուռը ինչ-որ դուրսը հարձակվող

մի այլ բաղմուքայան։ Դա ղինվորների մի հոծ զանգված էր, որ խուժեց ներս՝ առաջացնելով մի այնպիսի նեղվածք, որ շարժվելու հնար չէր թողնում։

Վարդանը հաշտ ու հանգիստ նայեց նրանց և մնաց անշարժ իր կանգնած տեղում, իրրև թև ոչ մի անհարմար և անրևական բան չպատահեց, Հակառակ ազդեցություն գործեց այս խուժումը Գաղիշո հորինողունուն։ Նա զայրացավ Վարդան Մամիկոնյանի վրան և ներքին հաշվով հասկացավ, որ Վարդանն է իր հմայքով շուրջը տարածում այս ըմբոստ ու անկարգ արարքները։

Բայց Գաղիշո հորինողունին այնքան խելացի էր, որ հասկանար և մի այլ անսովոր հանգամանք հայոց աշխարհում։ Դա հայ զորքի դիրքն էր երկրի իշխանության մեջ, որ ավանդաբար շատ էր բարձր։ Որևէ հրովարտակի, հուշագրի, ինչպես և իրականության մեջ առաջ հիշատակվում էր կաթողիկոսը, ապա եպիսկոպոսները, հետո զորքը և միայն վերջը՝ մարզպանը, սպարապետը և այլ մեծամեծ նախարարներ՝ ինչպես Արծրունյացը։

Զորքի միջամտությունը բուրժուական շրջեց ժողովի ընդթրու։ Զորքը վրձնականորեն ենթարկվում էր կաթողիկոսին։ Եվ ահա կրոնական այս փոթորիկ մեջ եկեղեցականները կըմբոստանային և իրենց հետևից կտանեին նաև զորքը։

Գաղիշոն դառնացավ և սրտում ուխտ արեց վրեժ լուծել Վարդանից։ Նա զգաց, որ իր ազդեցությունն ու ուժը խորտակվեց։

Վարդանը մի ընդոստ շարժում արեց և ձեռը բարձրացնելով սպասեց, որ լուծություն տիրի։ Բաղմուքայունը շունչը իրան պահեց։

— Շատ խորհեցի՞նք, տյա՛րք, շատ վիճեցի՞նք։ Զանք արինք գտնել արքայի համար խաղաղության խոսք։ Խաղաղության խոսքը ուրացումն է։ Ո՞վ կուրանա։ Ոչ ոք։ Չենք ուրանա մեր լույս հավատը, չենք հնազանդի բռնավորին։ Հա՛րկ կլինի մեռնել՝ կմեռնենք։ Եվ աստված մեզ օգնական։

— Աստված օգնական,— թնդաց բաղմուքայունը։

Վարդան Մամիկոնյանը հափշտակվեց։

— Մեր նախնիները մեզ կտակեցին հավատ, պատիվ և ազգ։ Արշամը պահպանեցին նրանք մեր ազատությունը, լեզուն և մեզ հրաման թողին անբասիր պահել այդ սրբությունը։ Պաշտպանենք մեզ կտակած գանձերը։ Մեռնենք՝ շտանք թշնամուն ոչինչ։

— Կմեռնենք, չենք տա,— թնդաց բաղմուքայան թանձր, զանգվածային ձայնը։

Քրտնքի հոսք, բաղմուքայան ծանր շնչառությունը, նրա հաղարավոր աչքերի ուժը ճնշում էր ամեն հակառակություն, ամեն ներհակ միտք։ Բաղմուքայունը տանում էր իր հետ, շարժում դեպի սխրագործություն, ապստամբություն։ Ցնդեցին խոսքն ու հակաճառությունը, մեքենայությունն ու բանասարկու ձևերը։ Երկիրը շարժվեց։ Եվ շարժվեց այնպես անդիմադրելի ու անդառնալի, որ զուր էր մըտածելը նրան կանգնեցնելու։

Վարդանը զգաց, որ ժամը հնչեց։ Այլևս հասպաղելը վտանգավոր էր։

— Եղբայրներ,— բարձրացրեց նա ձայնը,— հրովարտակը պատասխան է պահանջում մեզանից. տանք մեզ արժանի պատասխանը։

— Ծշմարի՛տը խոսեցիր... Այլևս բավ է... Տանք պատասխանը... Գրեցեք,— դռնեցին Արտակը, Ատոմը, Արշավիր Արշարունին, Վահան Ամատունին։

Իշխաններից մյուսները ևս հավանության նշաններ տվին։ Միայն Գաղիշոն

բաղմանշանակ նայեց Գյուտին, Արտակ Ռշտունուն։ Այս մնջախաղը նկատեց Վարազշապուհը։ Նա հասկացավ, որ այս երեք իշխանների մեջ մի գաղտնի համաձայնություն կա։ Նա ուրախացավ, բայց չկամեցավ իրեն մատնել, ուստի և զոհունակ և խորամանկ ժպտով պահեց իր մեջ այդ հաճելի գյուտը։ Դա պետք պիտի գար իրեն. բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ իմաստով՝ այդ չէր կարող դեռ որոշել։

— Տեր հոգևոր,— դիմեց Վարդանը կաթողիկոսին,— այլևս ժամ է. գրել տուր պատասխանը։

— Ժամ է ահեղ և օրհասական. թող սրբությունն ու խիղճը իմաստություն տան մեզ,— գոչեց կաթողիկոսը,— գրե՛նք...

Ամբողջ տաճարի բազմությունը՝ հոգևորները, ժողովուրդը և զորքը ալեկոծվեցին՝ ինչպես լցված գետ։ Հազարավոր գլուխներ բարձրացան։

Երբ վերջապես ալեկոծումն ու մոլտոցը դադարեց՝ կաթողիկոսը դարձավ դեպի Եզնիկ կողրացին, Ղևոնդ երեցը և Նիկիեն.

— Հրաման եմ տալիս քեզ, տեր Սյնիկ, և քեզ, տեր Ղևոնդ, նաև քեզ, տեր Նիկիե։ Գրեցեք ներշնչմամբ սուրբ հոգու պատասխանը փորձիչին։ Աստված ու ժողովուրդն հայոց զորավիգ ձեզ։

— Ամե՛ն, ամե՛ն, ամե՛ն,— լավեցին բազմության քաջալերիչ խոսքի զանգվածային ձայնը։

Ապա հանկարծ լուծությունը սրի պես կտրեց մոլտոցն ու շարժումների խուլ հոսանքը։

— Գրեցեք պատասխանը, մերժեցեք մազդեզանց կրոնը։ Գրեցեք, որ ընդունում ենք մահը։

Հետո դարձավ իշխաններին.

— Իրավո՞ւնք եք տալիս, տյա՛րք։

— Իրավունք է,— ասաց Վարդանը և նայեց բոլոր իշխաններին։

Իշխանները շարժեցին գլուխները հավանության նշաններով։

— Դե՛, ի գործ,— հրամայեց կաթողիկոսը։

Տիրեց այն հանդարտությունը, որ հատուկ է մարդկանց, երբ նրանք անցնում են մահվան գիծը՝ հեղեղի կատաղած հորձանքի միջով, զազանի երախի առջևից, թշնամու սրբրի արանքով։ Ամենալարված վայրկյանը, որ միաժամանակ ամենահանգիստն է։ Մի պահ ևս, և արդեն անց ես կացել, այլևս ուշ է վերադարձը, այլևս ժկատարված էս։ Հուլիսի, պայքարի, քաջության մի նոր ալիք եկավ անցավ ժողովականների և ժողովրդի մեջ։ Լավեցին թեթևացող սրտերի հառաչանքները։ Սկսեցին շշնալ, խոսել իրար հետ, ժպտալ... Բոլորն զգացին, որ ուխտի հանդես կատարվեց, և իրենք ուխտեցին, միաբանեցին։ Այս ուխտի և միաբանության զգացումն այնքան ուժեղ տիրեց բոլորին, այնքան վառ շողաց ամենքի հայացքների մեջ, որ ներհակ և դիմադիր խոսքի, արտահայտության ոչ մի հնար չմնաց, Գլուխը կախեց Գաղիշոն, և այս բանն իր հերթին ազդեց նրա արրանյակներին։ Նրանք ևս գլխահակ լուեցին՝ սպասելով թե ինչպես կծավալվի այս աղետը, որի հետևանքները՝ թերևս տարբեր՝ պիտի վերաբերի նաև իրանց։ Ու մինչ այս լարված սպասողության մեջ ամեն մեկն ապրում էր իր ոգևորության կամ թուլահոգության հուզումը՝ երեք գրիչներ, երեք տարբեր մտքի ու խառնվածքի մարդիկ, ծալապատիկ նստած քարե հատակին, սախտակները ծնկ-

ներին, մագաղաթի վրա սևագրում էին պատասխանի բնագիրը, որ հետո կարգալով միացնեն ու խմբագրեն:

Հանկարծ Եղիշեն բարձրացրեց ձեռը, և բոլորը նայեցին նրան: Նա հափըշտակության մեջ էր. աչքերը ցլում էին և նայում տարածության մեջ: Նա ոգեց.

— Եթե անմահ իսկ լինեինք և պետք էր մեղ մենեւ Քրիստոսի սիրուն՝ արժանի էր մենեւելը. քանի որ նա էլ անմահ էր և այնչափ սիրեց մեզ, որ մինչև անգամ մահը հանձն առավ, որպեսզի մենք ևս նրա մահով հավիտենական մահից ազատվենք:

— Եղմարիտ՝ ճշմարիտ,— ձայն տվին ղանաղան կողմերից ժողովականները:

Եղիշեն շարունակեց գրելը:

Եղեիկ Կողբացին հեղեղական ժպիտը դնալով՝ շարահյուսում էր իր եղծը մագղեղանց կրոնի: Նա մեկ-մեկ բացատրում, վեր էր հանում քրիստոնեական կրոնի բարոյական բարձրությունը և վերացականությունը և ծաղրում մագղեղանց կրոնի կոպիտ, պարզունակ էությունը:

Սակայն հնոցի պես վառվում էր Ղևոնդ երեցը: Նրա արևառ, պղնձե դեմքը ցնցվում էր պայթարի բուռն կրթից: Նա ձևակերպում էր իր բորբոքուն խոսքը, որ գրելիս հանկարծ մոռացավ, բարձրացավ տեղից, նայեց շուրս կողմ, կարծես չգիտեր թե որտեղ է: Նա տեսավ, որ իրան են նայում իշխանները, հոգևորները, ժողովուրդը, ինչպես նրազի մեջ:

Հետո կամաց-կամաց կրկին որսաց իր մեջ փոթորկի արագությունը՝ սլացող մտքերի շարանը և նստեց գրելու:

Վերջապես Եղեիկը, որ ամենից սթափն էր և մտքի հոսանքների մեջ իշխում էր իր հուզումներին՝ նշան արեց Ղևոնդ երեցին և Եղիշենին, որ ժամն է միացնելու նյութը և խմբագրելու: Նա առավ նրանցից նրանց շարահյուսությունը, կարդաց և ցուցումներ անելով խմբագրեց, կարդաց նրանց մի անգամ և ապա վեր կացավ և հայտնեց, որ պատասխանը պատրաստ է:

Բոլորը շարժվեցին և ապա լարված սպասեցին:

— Կարդա՛, — հրամայեց կաթողիկոսը Ղևոնդ երեցին:

Ղևոնդ երեցը սթափված էր այլևս: Նրան տիրում էր այժմ գիտակցական մի ոգևորություն: Նա այժմ հասկանալի էր թե ինքն իրեն և թե բազմություն: Վերցնելով պատասխանը՝ նա խրոխտ ձայնով ոգեց.

«Հովսեփ կաթողիկոսը մեծամեծներից մինչև փոքրերը միարանյալներովս հանդերձ, մեծ Հազարապետիդ արյաց և անարյաց՝ Միհրնեսեհիդ, շատ խաղաղասեր մտքով ողջույն է հղում ամենամեծ Սպարապետիդ արյաց»:

Սա պատշաճն էր, որ սեփական արժանապատվության համար իսկ պահպանել էր Եղեիկ Կողբացին:

Ապա պատասխանն արժարժում էր քրիստոնեական կրոնի լուսաբանությունը, որ կատարել էր Եղեիկը ոչ միայն կատարյալ համարձակությամբ, այլև բարձր փիլիսոփայական տրամաբանությամբ: Նա բացատրում էր աշխարհը՝ իբրև նյութերի մի բավիղ, որոնց ղեկավարում է մեկ և ամենազոր մի ուժով:

Ունկնդրելով նրան՝ ժողովականները կարծես առաջին անգամ զգացին բարձր մտքի հմայքը: Այստեղ Եղեիկը վիճում էր Միհրնեսեհի հետ, որին արյաց երկրում կոչում էին Հերպետան Հերպետ, այսինքն օրինադրքերի մեջ հմուտ,

վարպետ։ Դիտմամբ պատասխանի մեջ նզնիկը նրան ասում էր. «Եթե մի փոքր մի կողմ նետեիր քո իշխանության փքել-մեծացնելը և ընկերաբար պայքար մղտնեիր, գիտեմ, որ ուրիշ անգամ ամեն բանով դու շատ իմաստուն ես»։

Մուկաց Արտակը, որ Ատոմ Գնունու հետ կանգնել էր լավական հետո՝ լըսելիքը սրեց և սկսեց մտածել ընթերցվածի մասին։ Ղևոնդ երեցը կարդաց. «Աշխարհս նյութեղեն է, և նյութերը տարբեր-տարբեր և իրարու հետ հակառակ. մեկ է այս հակառակորդների ստեղծողը, որ սրանց իրար է բերում, սիրելության միջոցով հաշտեցնում։ Մեղմացնում է կրակի ջերմությունը օդի հովությանը, օդի դժնդակ խստությունը՝ կրակի արծարծմամբ, նույնպես և մանրամաղ փոշիացած հողը՝ ջրի սալահատակ ամրացած հողի բախումով»։

— «Ահա թե ինչպես պետք է պատերազմես սկսել,—մտածեց Արտակը,—նախ պետք է հաղթահարել արյաց ոգին. կեցցես, հայր նզնիկ, լավ տեղից է բունել»։

«Եթե դու տգիտության մեջ վրիպել ես,—կարդաց Ղևոնդ երեցը,—ես որ հաստատ գիտեմ այդ՝ չեմ կարող քո մոլորության հետեից գալ»։

Ղևոնդ երեցը, սակայն, բոցավառվում էր խարույկի նման. նրա առյուծաղեմ գլուխը թափահարվում էր, նրա ձայնը որոտում էր տաճարի կամարների տակ. նա բորբոքում էր սրտերը։ Դեռ քանի պատասխանը վիճում էր կրոնա-փիլիսոփայական խնդիրներով՝ նա ազդում էր մտքերի վրա. բայց ահա անցավ պայքարի էջերը։ Բազմությունը հորձանք սովեց և խտացավ նրա շուրջը։ Հանկարծ նա ողբեց.

— Այս հավատից չի կարող խախտել մեզ ո՛չ հրեշտակ, ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուր, ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր, ո՛չ ամեն տեսակ դառն հարվածներ։ Մեր բոլոր ինչքն ու ստացվածքը քո՝ ձեռք, և մեր մարմինը քո առջև։ Քո՝ կամքը՝ արա՛ ինչ կամենում ես։ Քեզանից՝ տանչանք, մեզանից՝ հանձնառություն. քո սուրը՝ մեր պարանոցը...

— Հոժա՛ր ենք, հոժա՛ր,—թնդացին ձայներ բազմության խորքից։

«Այլևս դու այս ամեն բանի մասին մեզ մի՛ հարցնիր, որովհետև ո՛չ թե մարդու հետ է մեր հավատի ուխտը, որ խարվենք իրեւ երեխաներ, այլ անխզելի է աստծո հետ, որ չի կարելի քանդել և հետո նետել ո՛չ այժմ և ո՛չ ապա և ո՛չ հավիտյանս և ո՛չ հավիտենից հավիտյանս»։

Ղևոնդ երեցն ավարտեց ընթերցումը, տենդային շարժումներով արագ մոտեցավ կաթողիկոսին և զողողուն ձեռքով նրան մեկնեց մազաղաթը։

Հանկարծ թնդաց հոգեւոր երգը։ Բոլորի աչքերը բոցավառվեցին։ Թեթևացավ թանձրացած մթնոլորտը։ Ինչ որ շէր կարելի ասել մի օր առաջ՝ այսօր ահա ասվեց։ Ուրեմն կարելի՛ էր ասել... Եվ ի՛նչ լավ եղավ, որ ասվեց։

Արտակը հպարտությունից խստահայաց նայեց նզնիկին և նղիշեցին։

«Ի՛նչ իրավունք ունի մի ծեր տգիտ գիտունի համբավ ձեռք բերել այս փիլիսոփաների առաջ։ Սրանք աշխարհն են քննել, խորամուխ եղել նրա զաղտնիքներին։ Սրանք խոհեր ունեն, բարձր միտք, ընտիր ճաշակ և բարեկարգություն։ Սրանք պետք է ձեռքե՛րը մրոտեն կրակի շեղչի մեջ՝ անմար պահելու համար այդ պարզունակ տարերքը, որ ինքն է եկեղեցի ամենաբիրտ հարվածի՝ ջրի, քամու, հողի կողմից»։

Արտակն այս խոհերի մեջ էր, որ հանկարծ Վարդան Մամիկոնյանը, հանեց սուրը և ծայրը դնելով հատակին՝ նայեց մյուս իշխաններին.

— Ուխտե՛նք հավատարիմ մնալ մեր նախնիներին,—գոչեց նա ոգևորված:

Նրա դեմքը, արևառ ու մի փոքր վայրի, որ վերջին օրերը կարծես դիմակ էր հագել, անշարժացել՝ հանկարծ փայլատակեց, ցնցվեց: Կարծես մարտի հրաման տվեց նա, և ահա մի վայրկյան նս, և նա կալանա դեպի թշնամին՝ կայծակելով սուրը, խլելով-տանելով հետևից զորագնդերը:

Վարդանի շարժումը զորական երգման նշան էր: Իշխանները ենթարկվեցին անմիջապես: Ծանր էր Գաղիշո հորիսոռուհու, Վահանյան Գյուտի և մանավանդ Արտակ Ռշտունու վիճակը, որը գաղտնի էր միացել Վասակ Սյունու կուսակիցներին և թերևս դեռ տատանման մեջ էլ էր... Գաղիշոն և Գյուտը շատ կուզեին հեռու մնալ զորական երդումից, սակայն երբ նայեցին իրենց շուրջը և տեսան հափշտակված և սպառնալի դեմքեր, նայեցին ժողովրդին, որ հիմա այլևս լըցվել էր տաճար, հնազանդվեցին և ակամա սրերն հանեցին և ծայրերը դրին հատակին:

Հեղձոր կրգը Բնդաջ ավելի ուժգին, բորբոքվեց, դառավ մուկգին, ռազմական: Եվ այս բորբոքված, հրատապ մթնոլորտում ընդունվեց և սրբագործվեց պատասխան թուղթը:

Արտակն զգաց, որ իրան ինչ-որ հզոր թևեր բարձրացած տարան: Նա իր սուրը միացրեց Ատոմի սրին, նայեց նրա կենտրոնացած գեղեցիկ դեմքին, զգաց նրա հայացքը իր վրա, թեև սա չէր նայում նրա կողմը, և ուժի մի հորձանք եկավ լցվեց նրա ողջ էություն մեջ:

Նա նայում էր Վարդան Մամիկոնյանին, որը կերպարանափոխվել էր: Կարծես կախարդական մի հարվածով երիտասարդացավ նա, ույժ առավ: Աչքերը լցվել էին ուրախ և հաղթական մի լույսով: Արտակը նկատեց, որ հետզհետե բոլորի հայացքը կենտրոնանում է Վարդան Մամիկոնյանի վրա: Եվ զգաց, որ այս տաճարի թանձրացած մթնոլորտում, այս կրոնական վիճարանական խճճանքներում, այս խուռն բազմության թոհուբոհի մեջ ծնվում էր այն մեծ զորավարը, որը պիտի տաներ իր հետևից ամբողջ ժողովուրդը: Ո՛ւր կտաններ, ո՛ւր կհասցնեն նա՝ դա սուղված էր ապագայի թանձր մշուշի հետև, բայց այս պահիս, երբ այսօրան տարակուսանքների ու կասկածների մեջ ամենքին մի առժամ տիրել էր ինչ-որ մի կաշկանդ, քարացում՝ այդ ամենը վերացավ: Վե՛րջ—ստեղծվեց առաջնորդը, զորավարը: Իհարկե նա կար, բայց նա արյաց արթայի գործին էր ծառայում: Հիմա կծառայի իր ազգի գործին:

Երգը լռեց: Տաճարի կամարները դադարեցին հնչյուններ արձագանքելուց և սկսեցին մոմալ ներքևն արևկոծվող բազմութայն մոնչյուններից:

Կաթողիկոսը դարձավ դեպի ժողովականները.

— Հոժա՛ր եք և համաձա՛յն, որ սույն պատասխանն ուղարկվի արյաց Հազարապետին:

— Հոժար ենք,—լսվեց համարյա միահամուռ իշխանների կողմից:

— Եվ դուք, հայրե՛ր եկեղեցվո՛ւ,—դարձավ հոգևոր ժողովի անդամներին կաթողիկոսը:

— Հոժար ենք,—պատասխանեցին երկրի բոլոր կողմերից եկած եպիսկոպոսները:

— Օ՞ն ուրեմն. այս պատասխանը կուղարկվի արյաց Հազարապետին:

Արտակը նայեց բազմության, որ լարված հետևում էր: Նա տեսավ, թե ինչպես մարդիկ վճռական և խիստ կերպարանք առան: Զարմանալի բան էր գիտակցությունը և վճիռը—պարզում էր կյանքը և ուրախացնում: Թո՛ղ որ՝ այս վճիռներին կհետևի արյունհեղություն և արհաժիրք: Բայց պարզ է, թե ինչ պետք է անել: Պետք է դիմադրել: Հիմա կա ժողովուրդ, որ կուզենա կռվել, և կա առաջնորդ, որ կտանի կռիվ: Իսկ կհաղթեն թե կպարտվեն՝ հոգ չէ: Ամեն մարդ հիմա գիտեմ, թե ինչ պետք է անել:

Հանկարծ Արտակի դեմքը մոայլվեց: Նա բազմության մեջ նկատեց Կողակի դեմքը: Մերուկ լրտեսը ծածուկ խցկվել էր մարդկանց թևերի տակ և դիտում էր: Վաղո՞ւց էր նա տաճարում... Հավանորեն՝ Իհարկե նա չէր եկել վճիռ ընդունելու արյաց արքայի դեմ: Նա Վասակ Սյունու աչքն էր և ականջը: Նա իր ծառայությունը մեծագին դարձնելու համար հիմա կզնա և թանձր գույներով ներկած կպատկերացնի մարզպանի առաջ անցուղարձը: Իհարկե Արտակը շատ էլ չէր հոգում այդ մասին: Միևնույն է՝ մարզպանն այսօր կկարդա պատասխանը, որ գլխավորն է: Արտակին մտահոգություն պատճառեց մարզպանի վերապահ և զուսպ դիրքը այս գործում: Դա դուր չէր գալիս Արտակին:

— «Մի բան կծագի սրանից և շատ վատ բան»,—մտածեց նա և մոայլվեց: Բայց ժողովականները զվարթ և աշխույժ զրուցում էին:

— Փառք աստուծո՛ւ, ճանապարհ բացվեց,—ասաց Ներշապուհ Արծրունին,—հիմա գիտենք ուր ենք գնում:

Վարդան Մամիկոնյանը մոտեցավ կաթողիկոսին և սկսեց նրա հետ խորհրդակցել պատասխանի ուղարկման մասին: Ապա դարձավ իշխաններին.

— Տյարք, թուղթը կկարդացվի մարզպանի առաջ և ապա կհանձնվի խոսրով հրովարտակարներին:

— Հոժար ենք,—ասացին իշխանները:

— Դե, տյա՛րք, մեր խիղճն հանգիստ է աստուծո և ժողովրդի առջև: Հանգիստ է և մեր մեջ... Ողջունում եմ ձեր քաջարի վճիռը, որ տվիք: Հիմա գնանք: Մեզ սպասում է գործը... Արձակի մեզ, տեր հոգևոր:

Կաթողիկոսը աղոթք կարդաց և ապա արձակեց ժողովը: Իշխանները ուղղվեցին դեպի տաճարի ելքը, ժողովուրդը սեղմվեց, ճանապարհ տվեց նրանց: Զվարթ դեմքերը, վճռական հայացքները ցույց էին տալիս, որ, իրոք, կատարվել էր հաղթությունը...

Այդ օրն իսկապես հայ ժողովուրդը հաղթեց իր մտավոր մշտչին և տիրեց մի շատ թանկագին գանձի. գիտակցեց ինքն իրան:

Արտակը սեղմեց իր կողքից գնացող Ատոմի ձեռքը, որին ի պատասխան սա ևս նույնը կատարեց:

— Կովո՞ւմ ենք, իշխան,—հարցրեց նա՝ թեքվելով նրա ականջին:

— Կովում կռվելու՞ պես...—կոմիկ ժպտով նայեց նրան և ասաց Ատոմը: Նրանք անցան Արտաշատի ոլորապետույտ փողոցներով դեպի արքունական տունը: Ժողովուրդը գետի պես ողողիլ էր նրանց ամեն կողմից և մոնչելով հոսում էր քաղաքի բոլոր փողոցներով:

էջ 165, տ. 12—ից հետո հանվել է մի գլուխ՝

Կողակը ժողովրդին խառնված դուրս եկավ տաճարից, կանգնեց մի առժամ,

մինչև իշխանները կգնային արքունական տունը, և դիտում էր, թե ինչպես ժողովրդի բազմությունը ուղեկցում էր նրանց ոգևորված։ Նրա ուշադրությունը զբաղեց տաճարի պարսպի մոտ մի տեսարան։ Բավականին մի աղքատիկ տան առջև բազմություն էր հավաքվել։ Տան շեմքին կանգնել էր Թորոսը և իր մարմնով փակել էր դուռը՝ արգելելով ներս մտնել մի ծերունու։ Ծերունին սպառնազին շարժում էր ձեռքերը, անիծում էր պատանուն, փորձ էր անում ներս մտնել, բայց Թորոսը արգելում էր։ Նրա աչքերը խոժոռվել էին, զայրույթից դեմքը այլալվել, և նա հեալով կանգնել՝ չէր ուզում լսել ծերունուն և ոչ էլ ներսից աղաչող մի կնոջ, որ փորձում էր ողորձել նրա սիրտը։

— Ծնողի՛ն, իր արյան ծնողի՛ն,—զողալով մոնչում էր ծերունին։

Կողակը մոտ գնաց և հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ է տղան կատաղել։

Բազմությունից մի մարդ, նայելով Կողակին ոտից դուրս և զլխի ընկնելով, որ իշխանավոր մեկը կարող է լինել հարցատուն՝ մի տեսակ երկյուղով և հարգանքով ասաց.

— Կարծում է. թե հայրը ուրացող է, չի թողնում ներս։

— Իսկ ինչի՞ց գիտե, որ ուրացող է։

— Պարսից զինվորների հետ շատ է մոտ, գնում գալիս է նրանց զորանոցը։

Կողակն առաջ գնաց և մոտեցավ պատանուն.

— Տղա՛, ինչպե՞ս ես համարձակվում դիմադարձ կանգնել հորդ և ներս չըթողնել։

— Նա իմ հայրը չէ, նա ուրացող է։

— Թո՛ղ ներս և ինքդ չըմի՛ր այստեղից,—սաստեց Թորոսին Կողակը։

— Հայրի՛կ, գնա՛՜ բանիդ,—ասաց Թորոսը։

— Անիծվի՛ անպատիվ տղան,—նվազ ծերունին և սկսեց լաց լինել։

— Քեզ հետ չե՞մ,—գռչեց Թորոսի վրա Կողակը և ձեռի գավազանով հարվածեց նրա զլխին։

Թորոսը թողեց դուռը և կատաղի աչքերը զամելով Կողակի վրա՝ շարժվեց դեպի նա։

— Դու է՛լ ես ուրացող, հա՛,—մոմաց աչքերն արնակալած պատանին և պինդ բռնեց նրա օձիքը։

Բազմությունը, որ սկսել էր խտանալ տեսարանի շուրջը՝ խեթ-խեթ նայեց Կողակին, օղակեց նրան և հարցեր տեղացին նրա զլխին.

— Դո՞ւ ինչու ես ուրացողին տեր կանգնում։

— Դու ո՞վ ես։

— Դատավոր, իշխա՛ն ես։

— Իշխա՛ն լինի. չիմացա՞ք ինչ ասին տաճարում։

— Քաշ տվեք դրան։

Կողակը հասկացավ իր սխալը, բայց ուշ էր։ Նա ճիգ արեց օձիքն ազատելու, բայց դա ավելի գրգռեց բազմությանը։

— Սպասեցե՛ք... սպասեցե՛ք...—մրմնջաց սրտատրոփ վախեցած Կողակը։ Բայց Թորոսը երկաթի մատներով ճանկել էր նրա օձիքը, որ ոչ ոք չխլի։

Կողակը մի վերջին փորձ արեց, գլուխն ազատեց մի վայրկյան և բարձր ճչաց.

— Ես մարզպանի լրարներն եմ... Ես պաշտոնյա եմ...

— Դե կե՞ր՝ եթե լրարներ ես ու պաշտոնյա,—ասաց Թորոսը՝ ատամները կըրճըտելով և մի ուժեղ հարված հասցրեց Կողակի կզակին:

Կողակը կախվեց Թորոսի ձեռքից տուրքակի նման: Սա ցած դրեց նրան գետին, մի քացի էլ տվեց և ապա ասաց.

— Դե, հերիք է, սա իր լուսնն առավ:

— Հերիք է,—ասացին մյուսները, մի քանի հարված էլ իրանք տվին և բաց թողին Կողակին:

Կողակն ուշաթափ փուվեց մնաց փողոցում:

— «Մարզպանի մա՛րդն եմ»... Մարզպանի մարդն ես՝ դավաճանին տե՛ր մի կանգնի:

Թորոսը գնաց տուն, և նրա հետ բազմությունը լցվեց բակն ու ներսը:

Մերունին, որ արդեն ներս էր մտել՝ անիժում էր բարձրաձայն.

— Աշխարհի վե՛րջն է, զավակը ծնողի՛ն ուրացավ... Չտեսածեն՛րս տեսանք:

— Էլ չես գնա զորանոց, էլ չես կանգնի կրակի մոտ,—գոռաց Թորոսը:

— Հա՛,—մոմոաց բազմությունը, հասկանալով Թորոսի վրդովմունքն ու հանդգնությունը:

Այդ միջոցին զինվորներ հկան և շտապ շրջապատեցին Կողակին, ինչպես երևում է, իմաց էին տվել Վասակին եղելությունը:

Զինվորներից մեկը մոտեցավ բազմության.

— Ո՛վ է ծեծել սրան:

— Մեծողները, ի՞նչ կա...—առաջ եկավ Թորոսը՝ վազրի աչքերը շոած:

— Թորոս, հե՛տ կաց,—լավեց մի ձայն բազմության միջից:

Թորոսը մի քայլ ևս առաջ գնաց դեպի զինվորը.

— Ի՛նչ, դու է՛լ ես ուզում փովիլ գետնին:

Զինվորը բռնեց նրա օձիքից և թափ տվեց այնպես ուժով, որ պատռեց: Բազմությունը շրջապատեց զինվորին, և տասնյակ պողպատի ձեռներ կաշկանդեցին նրա թևերը:

— Մահ ես փնտրում ու չե՞ս գտնում...—մոնաց Հովակիմ դարբինը, որ աղմուկի վրա եկել հասել էր դեպքի վայրը:

Զինվորը շփոթվեց, նայեց իր ընկերներին, որոնք հասկանալով որ իրենց գործը չէ այսօր բազմության հետ գլուխ դնել՝ մոտեցան Հովակիմ դարբինը: Զինվորների ավագը մեղմ հարցրեց.

— Ի՛նչ էր արել, ինչո՞ւ ծեծեցիք:

— Դավաճանին պաշտպան կանգնեց,—ասաց Թորոսը,—ապա շատկացնե՞ի:

— Բաց թողեք, դրա հետ գործ չունեք. մեծը ես եմ, ինձ հետ խոսեք,—ասաց Հովակիմ դարբինը:

— Դե որ մեծը դու ես՝ դիակը քեզ:

— Դիակը ձե՛զ, Բաց թողեք տղային:

Զինվորին բաց թողին:

— Վերցրեք, վերցրեք դիակը,—ասաց ավագը:

Կողակին, որ դեռ արյունվառ ուշաթափ ընկած էր, վերցրին և տարան:

— Սա ի՛նչ օր է... Մարգարա՛ն կհարցնեն թե՞ թագավոր.— մոայլ նայելով նրանց հետքից՝ ասաց Հովակիմ դարբինը և գնաց դեպի քաղաքի հրապարակը: Բազմութիւնը ցրվեց: (էջ 249—254)

էջ 166, տ. 4-ից հետո հանվել է՝

Կործանվե՛ց, գնաց հայոց աշխարհը...

Վասակ Սյունին սթափվեց, նա հասկացավ, որ ինքը շատ մեղմ է դիմադրել իշխաններին, որ ինքը իդուր մի կողմ քաշվողի դիրք բռնեց: Նա պետք է եռանդագին բողոքեր, դիմադրեր: Նա պետք է գնար տաճար և առաջին խոսքն ինքըն ասեր. «հնազանդել»:

Այսպես ինքն իրան դատափետելով նա կրկին և կրկին դառնացավ, թե ինչո՞ւ չդիմադրեց: Բայց մի փոքր անց, երբ նա սկզբից վերհիշեց բոլոր անցուդարձը՝ մի պատկեր նրա առաջ նկարվեց, որ նրան մտածել տվեց: Դա Վարդան Մամիկոնյանն էր: Վասակ Սյունին նրա մեջ տեսնում էր մի անդիմադրելի խռովարար ոգի և անկոտրելի համառություն: Նա կաներ իր ասածը, իսկ նա. ասում էր, որ չի գիշերու: Իսկ Մամիկոնյանը արդեն ի ծնն ըմբոստ է և հավատի պաշտպան: Վասակ Սյունին ոտը հատակին խփեց. «Մի՛նչ և ե՞րբ պետք է Մամիկոնյանները ազգի թթից բռնած տանեն դեպի արյունհեղություններ: Բավ չէ՞ Շապուհի օրերի հոսած արյունը: Հիմա էլ ողջ երկի՞րը պետք է կործանվի մի նախարարական տոհմի քմահաճությից... Բա՛վ է: Պետք է վերջ տալ հիմարություններին...»:

Ներս մտավ սենեկապետը և ղեկուցեց, որ Կողակին բերին:

— Շա՛տ է վիրավոր:

— Շատ, տեր իմ, երկյուղ կա, թե կմեռնի:

— Կանչի՞ր հարյուրապետ Վոսմին:

— Հրամանդ ի կատա՛ր:

Սենեկապետը դուրս գնաց:

«Տերութեան պաշտոնյային ծեծում են մինչև մա՛հ»,—մտածեց Վասակը դարձացած և զայրալի:—Տես ո՞ր է հասել անիշխանությունը:

Ներս մտավ սենեկապետը և նրա հետ հարյուրապետ Վոսմը՝ ծաղկատար դեմքով մի դաժան զինվոր, որի աչքերից թույն էր կաթում: Նա հազիվ կարողացավ ճկել իր պողպատի վիզը ողջունելու մարդպանին:

— Հիսուն զինվոր կվերցնես և կգնաս կրեքս Կողակի ծնծողներին: Բուրի՛ն:

Հարյուրապետ Վոսմը գլուխ տվեց և հեռացավ:

Սա մի հասարակ, սովորական գործողություն էր Վասակի համար. պատժել խռովարարներին հանդուգն արարքների համար: Բայց սա կարծես լուսավորեց նրա կյանքի շուրջը, և նա տեսավ իր իսկական վիճակը և իրեն շրջապատող կյանքի և մարդկանց հարաբերությունը: (էջ 256—258)

տ. 15-ից հետո հանվել է՝

Փողոցի կողմից խլրտում լսվեց: Հսկում էր բազմաթիվ քայլերի և ամբուխի մոլտոցի ձայն, որ առաջ խուլ էր, բայց քանի գնաց սաստկացավ:

Դուրս եկավ պատշգամբ: Դարբասը բացվեց, և ներս մտավ Վոսմը ձերբակալված երիտասարդների հետ, որոնց բերում էին զինվորները: Հետևից բազմու-

Ժյուն էր գալիս, բայց զինվորները հետ դարձան և մտրակներով քշեցին նրան։
Դարբասը փակվեց, Վասակի առջև կանգնած էին զինվորներով շրջապատված, ձեռքերը հետև կապած և արյունաթաթախ երիտասարդներ, որոնց մեջ էր և Թորոսը։

Վասակը դաժան հայացքով շոշափեց Թորոսին, որին առաջ էին կանգնեցրել և աչքերը արյունը լցվեց։ Վերջին օրերի ժանգն ու մաղձը հավաքվեց նրա մեջ և դուրս էին ուզում ժայթքել։

— Դու ես ծեծել իմ պաշտոնյային։

— Ուրացողին կանգնեց պաշտպան,— ասաց Թորոսը՝ հոնքերի տակից խեթ վեր նայելով Վասակին։

— Ո՞վ է ուրացողը,— շնայած խնդրող զայրույթին՝ հետաքրքրվեց Վասակը։

— Իմ հայրը։

— Ուզեցել է հորն սպանել,— մեջ ընկավ սենեկապետը։

— Սա... Այս լակոտը...

— Հորն սպանելիս է եղել, որ Կոդակը մեջ է ընկել ազատելու...

— Եվ սրանք հանդգնել են ծեծել իմ պաշտոնեիս...— զայրույթից գոչեց Վասակը։

— Հավատի համար եմ արել, տեր մարզպան,— ասաց Թորոսը,— սրանք բոլորը հավատի պաշտպան են։ Հիմա չկա տեր ու ծառա, ծնող ու որդի...

Հարյուրապետ Վոամը բոռնեցքով հարվածեց Թորոսի բերանին՝ առանց ըստպանելու Վասակի հրամանին։ Արյունը հորդեց համարձակ պատանու բերանից։ Մյուս երիտասարդները մոռալ ու սպառնալի նայեցին Վոամին և մոմոացին։ Վասակը նկատեց նրանց կատաղած հայացքները և ինքն ավելի կատաղեց։

— Բուրդին տարեք բանտ և ապա հրապարակում կախաղան հանեցեք,— հրամայեց նա մեղմաձայն՝ կարծես զիջեց և թողություն շնորհեց։

— Մենք քրիստոնյա ենք, տե՛ր մարզպան, հավատի համար ենք արել, խրեյալի՛ր,— ձայնը բարձրացրեց երիտասարդներից մեկը։

Վոամը հարվածեց նրան ևս։ Երիտասարդն ուշաթափվեց։

— Տարե՛ք,— հրամայեց Վասակը և հետ դարձավ դեպի սենյակը։

Վոամը երկաթի բազուկներով մեկ-մեկ շարտեց կալանավածներին դարբասից դուրս։ Դեռ երկար լսվում էր երիտասարդների մոնչոցը։ Ծանապարհին նրանց ծեծում էին։ Բայց ավելի հեղուկ լսվեց ռազմության անորոշ մի մուլտոց։ Ապա մի ձայն որոշակի ճեղքեց օդը։

— Ուրացողներ...

Հանկարծ մի խուլ, բայց նոր աղմուկ բարձրացավ ավելի հեռուն, փողոցներում։ Աղմուկը աճեց, լցվեց և պայթեց մի ահեղ որոտով։ Խուլ էր այդ որոտը, բայց երևում էր, որ ահագին էր։

— Խ՛նչ է, ի՛նչ պատահեց,— դուրս եկավ պատշգամբ Վասակը։

Դարբասը բաց արին։ Մի զինվոր վախից գունաթափ ներս ընկավ։

Սենեկապետն ընդառաջ վազեց նրան։

— Խ՛նչ է, ի՛նչ պատահեց,— կրկնեց Վասակը՝ զինվորին դիմելով։

Սակայն զինվորի լեզուն առնվել էր։ Նա դողում էր և սարսափած նայում Վասակին։

— Խոսի՛ր, վախեցած շուն,— փոչեց Վասակը։

Զինվորը հազիվ լիտեսց մի քանի խոսք, որով հասկացվեց, որ բաւմոթյունը չարդում է զինվորներին:

— Դո՛ւրս բերե՛ք զորարածինը,—հրամայեց Վասակը ինքն իրենից դուրս ելած:

— Ճանապարհը կտրված է, տե՛ր մարդպան,—դռնալով ասաց զինվորը, որ արդեն ուշքի էր եկել:

— Ո՞վ է կտրել:

— Ժողովուրդը:

Զինվորը սարսափած նայեց Վասակին և սառեց: Նա կրկին սարսափեց, երբ փողոցներից լսվեց մի ավելի ահագին որոտ: Պարզ է, բաղաժը վեր էր կացել, և ժողովուրդը մոլեգնել էր:

Վասակը արագ ներս մտավ, նրան հետեց սենեկապետը:

— Տո՛ւր զգեստս,—հրամայեց Վասակը:

— Դե՛ռմ ես, տեր իմ:

— Զգե՛ստս բեր, ա՛ղբ,—գոչեց Վասակը: Սենեկապետը գնաց: Նա հասկացավ. Վասակ Սյունին զորական զգեստն էր պահանջում: Նա կամենում էր գնալ զեպրի վայրը: Դա խնայողություն էր: Այն, ինչ որ սենեկապետը մասամբ տեսել և մասամբ լսել էր ականատեսներից տաճարում և քաղաքում կատարվածների մասին՝ սարսափեցնում էր նրան: Սենեկապետը մտահոգ և շփոթված գնաց հանդերձանոցը՝ կարգադրելու որ զգեստը բերեն: Հանդերձապետը, որ միականի ծերուկ էր, բարձրացել էր կտուրը և իր մի աչքով՝ զարհուրած նայում էր հեռուն: Սենեկապետը երկյուղից և հետաքրքրությունից արագ բարձրացավ կտուրը և նայեց հանդերձապետի նայած կողմը: Փոշի էր կանգնել փողոցների վրա: Տներին կտուրները և պարտեզների ծառերը փակում էին տեսարանը: Բայց խուլ որոտը ցույց էր տալիս, որ այնտեղ կատարվում է մի ահեղ դեպք:

— Զինվո՛ր չի աղատվի,—ասաց հանդերձապետը դողդոջուն շրթունքը կախելով օդում:

— Ի՛նչ է լինում այնտեղ,—հարցրեց սենեկապետը վախեցած:

— Այ, տե՛ս, տե՛ս...

Տների կտուրների մի բացվածքից երևաց խելացնոր ամբոխի՝ քաղաքացիների և ավելի շատ զինվորների զունդուկծիկ հորձանքը, որ ծովի ծավալված ահագին ալիքի նման շարժվեց ու տարավ իր հետ Վասակի զինվորների հատուկ նշան մարմինները: Դեմքերը ալլալված, շարժումները բուռն, պոթվալի, մոլեգնած հոսեց ամբոխը և դնաց ավելի հեռուները:

— Զորական զգե՛ստը բեր,—ասաց սենեկապետը՝ հանկարծ սթափվելով և ուսրսափելով այս ամբոխից ոչ պակաս կատաղած մարդպանի ղայրույթից:

Հանդերձապետն արագ իջավ կտուրից և ասաց.

— Ո՛ւր է գնում... Կպատահոտեն... ինչ չկա զլխներում:

— Բե՛ր, շո՛ւտ արա, բե՛ր,—շտապեցրեց սենեկապետը:

Դարբասը ծեծեցին: Սենեկապետը գնաց այն կողմ: Պահակը ներս նայեց իր պահականոցի պատուհանից:

— Սուրհանդակ:

Դարբասը բաց արին: Ներս մտավ փոշու մեջ կորած սուրհանդակը: Նա

հայտնեց, որ ուղարկված է իշխանական ժողովի կողմից: Սենեկապետը զեկուցեց Վասակին:

— Են՛րս բեր,—խոստոս ձայնով հրամայեց Վասակը:

Սուրհանդակը ներս մտավ և կանգնեց վարագույրին կպած, ձեռքերով բարև բռնած կրծքի վրա՝ Վասակը մոտեցավ ընդհուպ նրա դեմքին, սուր նայեց աչքերի մեջ և հեգնական ժպիտով, շար զգացմունքով հարցրեց.

— Սպարապե՞տն ուղարկեց:

— Ինչպես հրամայեցի՛ր,—պատասխանեց սուրհանդակը՝ անշարժ ու անքթիթ նայելով Վասակին:

— Ի՞նչ կա:

— Ժողով, տեր մարզպան, պատասխանը հանձնելու են Հաղարապետի սուրհանդակին:

— Հրովարտակարերի՛ն... Անասուն...

— Հրովարտակարերին,—երկյուղած կրկնեց սուրհանդակը՝ աչքերը բացուխով անելով արագ:

— Ի՞նչ եղան զինվորները:

— Ո՞ր զինվորները, տեր մարզպան:

— Կոտորեցի՛ն... Մարզպանի զինվորներին կոտորեցի՛ն... Հմրոստացե՛լ են ... Հույսները Սպարապե՛տն է... Ի՞նչ արիր ճանապարհին...

— Ի՞նչ պիտի անելի, տեր մարզպան:

— Զօգնեցի՛ր իհարկե, Սպարապետի սուրհանդակ՝ ես... Ասա, անասուն, որախացա՞ր... Իհարկե... Ժողովի սուրհանդակն է, ինչպե՛ս կարելի է... Բոլորիդ կախաղան պիտի հանեմ... Սպասեցե՛ք...

Հանդերձապետը բերեց զորական զգեստները: Վասակ Սյունին կատաղի նայեց նրան, զգեստներին և ապա ձեռքով արեց, որ հետ տանեն:

— Մարզպանականը բեր:

Հանդերձապետը դարձացած նայեց նրան և դուրս գնաց:

Վասակը դարձավ սուրհանդակին.

— Ի՞նչ ես կանգնել:

— Կհրամայես գնա՞մ, տեր մարզպան,—հարցրեց սուրհանդակը ավելի շրփովելով:

— Ապա ի՞նչ, ուզում ես այս պալատո՞ւմ ապրել: Զբվի՛ր:

Սուրհանդակն արագ հետ-հետ գնաց: Բայց Վասակը հանկարծ ուշարևովեց, նայեց նրան և ձեռքով արեց, որ մնա: Լուսթյուն տիրեց:

— Ինչո՞ւ համար են ուղարկել քեզ:

Սուրհանդակը ուշքի եկավ: (էջ 258—266)

Էջ 167, տ. 2-ից հետո հաճվել է՝

Բե ինչ էր կատարվել մի փոքր առաջ փողոցներում՝ դրա նշանն էր այն ահագին բաց մոխրագույն փողին, որ պատահողոված վարագույրի նման ճոճվում էր օդում: Տեղ-տեղ արշան հետքեր կային պատերին ու դռների առաջ դրած մեծ քարե սանդղերի վրա: Հայտնի չէ, թե ի՞նչ վիճակի մեջ էին Վասակի զինվորները: Բայց հնովից հասնում էր խուլ որոտը: Նրևում էր, որ բաղձոթյունը ղեռ շարունակում էր իր գործը: Վասակը հույս ուներ հանդիպել բաղձոթյան և նրա վրա թափել իր ողջ զայրույթը: Բայց այդ չհաջողվեց: Եվ նա իր արժանա-

սլատվութիւնից վար սեպեց զնալ պտտվել փողոցներում, հանդիպել բազմութեան, Բեն և Կարտեր, որ այդ պահին բազմութիւնը բոլորում է իր զինվորներին, Արշունը զուտը զարկեց, երբ նա տեսավ իր աշտով, որ իշխանները ոչ մի միջոցի չեն դիմել զսպելու սանձակոծ եղած ժողովրդին՝ քաջալերելով նրան իր հանդերձութիւնը, Վասակը թքեց մի կողմ և հայհոյանքի խոսք ասաց իշխանների հասցեին, Մյուս կողմից նա մի սուր հաճույք զգաց՝ մտածելով, որ ժողովում նա իշխանների առաջ կդնի տերունական մեղադրանք, կամբաստանի նրանց ըստականութեան գործում՝ իբրև մեղսակիցների և կհասկացնի այն սպանալիքը, որ արյաց արքան չի ների հայերին այսքան ըմբոստութիւնները, որ տեղի ունեցան վերջին օրերը:

Նա հասել էր քաղաքի հրապարակին, և այն է, մտնում էր հրապարակը, որ նրա դեմ հոսեց սեպեցած ամսի նմանող բազմութեան մի հեղեղ, որի մեջ լցվել էին տերունական զորքի զինվորները: Բոլորի զուխն էր անցել Զարեհ եղբայրը, որի մոլեգնած դեմքը այլայլվել էր: Նա իր հետևից բերում էր Վասակի զինվորներին, որոնք պատահողովել, արշունվա էին եղել, Ումեղ երիտասարդներ Քոռոսի հետ միասին պինդ կպել էին Վոսմի թևերին և առաջ էին մղում նրան: Ներտասարդներին շրջապատել էին ծերեր, կանայք, երեխաներ... Նրանք քարեր ունեին ձեռներին և պատրաստվում էին քարկոծելու Վասակի զինվորներին: Վասակը քարացավ այդ դեռ աննախընթաց, անհասկանալի հանդիպութեան առաջ: Նրկու-երեք օրում աշխարհը փոխվել էր: Հասարակ ուսմիկը համարձակվի մարդկայնի զինվորներին դիպչել, ուր մնաց քարկոծել: Որքան շտապում էր Վասակը սթափվել և կանխել զեպքերը, դարձյալ զեպքերը թողնում էին, իրենց հետևից բերելով նոր, ավելի հանդուգն զեպքեր, և Վասակը դառնում էր ուշացած, հին, անզոր մարդ: Նա չէր կասկածում, որ իր հանդիսավոր մոտերը քաղաքի հրապարակը, իր երեւումը բազմութեան՝ բավ կլինեք շորացնելու տեղնուտեղը, չքացնելու ամենքին ու ամեն բան: Սակայն տեղի ունեցավ անսպասելի մի բան, վիրավորական և նվաստիչ Վասակի համար: Բազմութիւնը լցվեց հրապարակը, շրջապատեց զինվորներին և հետզհետե ծավալվելով եկավ ու կտրեց Վասակի ճանապարհը: Ոչ ոք չէր նայում նրա կողմը: Շքախմբից առաջ գնացին և գողցեցին:

— Ծանապա՛րհ, ճանապա՛րհ, մարդպանն է գալիս:

Ոչ ոք չէր լսում նրանց: Ընդհակառակը՝ մեջքները դեմ տվին նրանց ներժույցներին ու հետզհետե հետ մղեցին նրանց: Աղաղակն ու որոտը, ոտների տրտոփը, հազարավոր կրծքերից պողոթնող մոռնիները չէր թույլ տալիս, որ մարդ կարողանա բան խոսել և լսեցնել տա: Իսկ մարդիկ, աչքները մշուշ, կատաղի փայլատակող հայացքներով մղվում էին զեպի ժողովրդի ցասման առարկաները: Վասակը նկատեց իշխանական թիկնապահներին, որ բերդապահ զորքի զինվորների մեջ մտած, շրջապատելով բազմութեան՝ ճիգ էին անում զսպելու ու խլելու նրա ձեռից զինվորներին, բայց ամեն ինչ զուր էր:

Հանկարծ նա նկատեց բազմութեան մեջ մեկին, որ լողվորի պես ճեղքելով նրա ալիքները՝ մեջ էր մղվում: Նա ծանոթ էր թվում, բայց Վասակը չճանաչեց վերջինից: Դա Արծվին էր: Նա ճիգ էր գործադրում ճեղքել անցնել առաջ: Նրա հետևից գնում էին զինվորները: Արծվին ճարպկորեն մխրճվեց բազմութեան մեջ, առաջ գնաց և վերջապես հասավ Վոսմին, ճապուկ թևերով գրկեց նրան: Բազմութիւնը գոռաց, կատաղեց և նոր հորձանքով ընկավ Արծվի վրա, սկսեց

րունքահարկ նրան: Բայց Արծվին մի թևով պաշտպանելով իր դժբաղ, ժպիտն աչքերին, սկսեց մի կողմ քաշել Վոսմին: Նրա օրինակով օգնության եկած թիկնապահները գրկեցին մյուս զոհերին: Արծվին հարվածողները սկսեցին գոռալ նրա վրա: Նա ինչ-որ ասաց ծիծաղելով: Հարվածները դադարեցին, և հիմա էլ հարվածողները սկսեցին օգնել Արծվին: Գեղեցիկ և ուժեղ երիտասարդի ժպիտը, նրա բացված, օղում ցուցող սիրուն ատամները և անխոռվ, կոմիկ ժպիտը նրան պաշտպանեց: Նա Վոսմին դուրս բերեց հրապարակից: Մյուսներին ևս հաշտեցրեց դուրս բերել, երբ Արծվին ինչ-որ ասաց բազմության, որի վրա ոմանք ծիծաղեցին: Իսկ բազմության այն շերտը, որ մոտ չէր և չէր տեսնում ու լսում Արծվին՝ նոր կատաղության մղվեց դեպի նա՝ խելու զոհերին: Բայց Արծվին արդեն մյուսների հետ շրջապատել էր նրանց: Արծվին շարժվեց, տանելով Վոսմին, մյուսները հետևեցին նրանց, և ստացվեց տարօրինակ մի դրուժյուն: Այն բազմությունը, որ հազար անգամ ուժեղ լինելով մեջ էր առել Վասակի զինվորներին և հիմա էլ կարող էր դրանց խառնել նաև Արծվին ու նրան օգնողներին, չէր համարձակվում Արծվին և մյուսների ձեռքից խլել մարզպանի զինվորներին: Այլ նրանց հետևից վազելով և ամեն կողմից կատաղի բուքի պես գոռալով՝ պահանջում էր.

— Ո՛ւր եք տանում, ձեռներս տվեք դրանց, արևները խաղաղեցնենք:

Ու քարերը բարձրացրած խելահեղ շարժումներով գնում էր Արծվին հետեւից:

Հրապարակը դատարկվեց: Մի ծերունի միայն ահագին քարը ձեռին, դողացնելով իր կզակը՝ կտրեց շթախումբը, եկավ անցավ Վասակ Սյունու մոտով, փոքր մնաց հագուստը պատռեց խուլգի ասպանդակի սուր ծայրին և առանց նկատելու Վասակին, անցավ գոշելով.

— Մե՛կ աստված է մեծ, էլ չկա՛ մեծ...

Ու գնաց դեպի բազմությունը:

Վասակն զգաց, որ ինքը ոչ մի ույժ չունի այս բազմության տարերային, ահուկ ույժի առաջ: Զայրույթն ու վիրավորված ինքնասիրությունը ատելության հորով այրեց նրա սիրտը: Նա խոսք տվեց իրան պատժել այդ բազմության: Բայց նախ պետք էր տեսնել այս բազմության շղթաները զերծող իշխաններին, նրանց աչքը կոխել այս այլանդակությունները:

Նա առաջ գնաց: (էջ 267—273)

տ. 10-ից հետո հանվել է՝

Վասակն զգաց իր սխալը՝ ժողովն իր ապարանքում չհրավիրելով: Նա տեսավ իր նվաստացումը դրա մեջ: Նվաստացել էր նա և անշափ՝ քաղաքի հրապարակում: Ինչպե՞ս թույլ տվեց նա այդ ամենը: Սակայն մի միտք իր հանկարծակի փայլատակումով լուսավորեց նրա հոգին: Հազարապետին ուղղվելիք պատասխանը չի գրվել իր մասնակցությանը. սլառասլուանի ուղարկվելը տեղի պիտի ունենա ոչ իր ապարանքում կայացած ժողովում: Իրան չեն կարող մեղադրել մասնակցության մեջ: Ամեն բան կատարվել է իրենից հեռու: Իսկ նվաստացումը... Վրնաս չունի, դրա փոխարեն նա հնար է ստանում անբասիր երևալու պարսից Դրոան առջև: (էջ 274)

էջ 169, տ. 31-ից մինչև էջ 174, տ. 14 ավելացել է:

էջ 180, տ. 31-ից հետո հանվել է՝

— Ի՞նչ լուր լակոտների մասին: Բռնե՞լ են:

— Ոչ, տեր իմ, փախել են լեռները:

— Լրտեսը գործո՞ւմ է:

— Ամբողջ օրը ժողովրդի մեջ է. շատերին գտել է, որոնք խառն են դին-վորների ձեռին:

— Կրկին զգուշացրու. բոլորին հայտնաբերի և պապանձվի: Գաղտնիքը ոչ ոք չպիտի իմանա:

— Ինչպես հրամայեցիր:

— Դե գնա՝ գործիդ:

Սենեկապետը հեռացավ: (էջ 292—293)

էջ 181, տ. 21—33 եղել է՝

Կգան մեծ օրեր, ինքը կստեղծի այդ մեծ օրերը, և Հայաստանը կրարձարանա, կուժեղանա: Չեն սիրիլ իրան, բայց երկյուղ կկրեն: Իսկ թե ի՞նչ գնով կգան այդ օրերը՝ հոգ չէ: Արյո՞ւն է պետք՝ կթափի այդ արյունը, ուրացությո՞ւն է պետք՝ ուրանալ կտա ողջ երկիրը: Ինչ լեզու կուզի թող հնչի այս դաշտերում, ինչ կեն-ցաղ կտիրապետի՝ թո՞ղ: Միայն ուժեղ երկիր կլինի, զուխը կրարձարացնի և հը-պարտ կնայի հարևան երկրներին: Ոչ սլաքսիկ, ոչ հույն, ոչ հոն, ոչ մի այլ ցեղ այլևս չեն համարձակվի տեր ու տիրականություն անել այս թշվառ երկրում: (էջ 295)

էջ 182, տ. 9—14 ավելացել է:

էջ 183, տ. 22—ից հետո հանվել է՝

Հարազատն հարազատին, տներն ու ծառան իրար լխնայելու նշանաբանը կենդա-նի ուժով յուրացվեց ամենքի կողմից: Կառկածն ու հսկումը վերացրեց առաջվա միամիտ վիճակը: Ամեն մարդ որևէ մեկի մեջ տեսնում էր հավատի դավաճան և տաղնապ էր գցում: Եղան բարկոժի ղեպերը նաև հեռավոր վայրերում, սար-սափր պատեց ամենքին: Եվ ամենասարսափելին այն էր, որ չէր կարելի ոչ ոքի համար միջամտել, ոչ ոքի սլաքտպանել: Հոգեկան հիվանդության նման մոլեգ-նեց հավատի ուրացման կասկածը:

Բայց այս անսովոր սարսափը ունեցավ նաև իր օգտակար կողմը: (էջ 423—424)

էջ 184, տ. 25—ից մինչև էջ 189, տ. 30 ավելացել է:

էջ 189, տ. 35—ից հետո հանվել է՝

Վարազշապուհը, որ անձնական հաշիվներ ուներ Վարդանի հետ, որի պատ-ճառը եղել էր այն, որ Վարդանը նրան հետը չէր վերցրել բուշանների վրա պա-տեհադմ գնալիս, ուր Վարազ<շապուհ> հույս ուներ քաջություն ցույց տալ և Հազկերտից աստիճաններ ընդունել—Վարազ<շապուհ> մենակ, ինքն իր մեջ զիմարդում էր Վարդան Մամիկոնյանին՝ առանց միանալու Վասակին: (էջ 426—427)

էջ 192, տ. 24—ից հետո հանվել է՝

— Տխո՞ւր ես, իշխա՛ն,—մեղմածպիտ ասաց Ատոմը:

— Լցված եմ, սիրելի իշխան,—թախծալի ժպտով խոսեց Արտակը:

— Դու մի ցավ ունե՞ս, իշխան: Վաղուց էի նկատում:

Արտակը ծիծաղեց, ապա աչքերը խոնարհեց հատակին:

— Դու սիրո տե՞ր ես,—զենող հայացքով հարցրեց նա Ատոմին:

— Հարսնախոսելու եմ, կա՞ մեկը,—ասաց Ատոմը՝ մի փոքր դժվարանալով այս նյութի մասին խոսել,—բայց ժամանակ չի եղել հարսանիքն անելու: Զորագունդը կլանում է ինձ ամիսներով:

— Հարսնախոսի՛ր, հարսնախոսի՛ր, կթուշեմ կգամ ուրախությանդ հարսնացյալիս հետ,—ասաց Արտակը աշխույժ:

Ատոմը միծաղեց:

— Ե՛կ, ե՛կ,—ասաց նա դժարթ ձայնով,—ե՛կ քեզ այնպիսի որսերի տանեմ, որ սերն էլ մոտիցդ ընկնի, հարսանիքն էլ:

— Զի ընկնի, իշխան, մեր հարսնացյալներին ես կտանենք հետներս որսի:

— Եթե կարողանան,—գլուխն օրորեց Ատոմը,—իմ որսերին խնեթանում ենք մեր նծույզների հետ, թույլում կածան ու անդունդ: Ինչպես գինովանաս, քեզ կորցնես: Հավ մարտիկներ ունեմ, նծույզի ու արշավի խենթեր: Մենք պատերազմում ենք, ոչ թե որսում: Մի անգամ նծույզս այծյամի հետևից քշեցի: Նախ կածան էր, հետո կածանը կորավ, անդունդը կախվեց մի կողմից: Թույլում եմ, ու ոչ ես եմ դադարում, ոչ նծույզս: Աչքերս շաղվեցին: Մշու՛շ: Անդունդ, այծյամ, ամեն ինչ խառնվեց իրար: Կիրքս վառվեց, մի բան եմ միայն զգում. այծյամը պիտի ըռնեմ կենդանի: Տաքա՛մ ինձ անիծալը: Լեռան ողին չլինի՞, անցավ մտքով: Թվաց թե հիմա, հիմա կճախրեմ անդունդի վրա, և ողիները կտանեն ինձ Արտավազդի աշխարհը: Ժնդրվածքներ թռա, որ արծվի բան էր, ոչ թե նրծույզի: Հիշում եմ, որ մի բան միայն գիտեի, որ հետևում վերադարձ չկա, և եթե կա փրկություն՝ առաջ սլանալն է: Վերջը՝ այծյամի համար էլ ճանապարհը հատենց: Թույլ ժառի արանքը, խրվեց մնաց: Վրա ընկա և ըռեցի: Խենթությունս ցնդեց, խելքս տեղն եկավ, երբ շուրջս նայեցի, նայեցի եկած տեղերս: Զգույշ իջա նծույզից ու մի ձեռքս նրա սանձին, մյուսը այծյամին՝ վերադարձա: Ժամեր անցան, մինչև տեղ հասա: Ի՞նչ մեղքս պահեմ՝ վախը մտավ սիրտս: Կարճ՝ եկա տուն և տեղից մեջ ընկա անկողին: Ամբողջ գիշեր անդունդը պտըտվում էր իմ տակ: (էջ 431—433)

էջ 193, տ. 6-ից ճշտո՞ր հանվել է՝

Հետո արագ շարժումով կանգնեց Արտակի առաջ և ասաց.

— Ես մի ուրբե եմ նյութում գրոհի առաջին թափի համար: Եթե այդ փորձենք զուցե հնար լինի խուսափել մաշումից:

— Ո՞րն է այդ ուրբը:

— Աչ ու ձախ թևերի այրուծին հանկարծ շարժվում են թշնամու թևերով դեպի նրա թիկունքը, կենտրոնը հետ է շարժվում պահ մի, գրկում է թշնամու կենտրոնը և ապա անցնում հարձակման: Միայն պետք է հարվածել անսպասելի թափով, կտրուկ, կայծակնային արագությամբ: Ժակատամարտը կշահենք և հատվածական ջոկատներով մաշելու կարիք չի լինի: Ե՛կ շուտով իմ զորագունդը՝ քեզ ցույց տամ:

— Կփորձեմ ինքս,—ասաց Արտակը,—խելքի մոտ բան է:

Արտակը լուեց: Նա մտածում էր Ատոմի մասին: Հիացած էր նրա կենսունակությամբ, ռազմական որոնումներով: Մի փոքր առաջվա սիրո քաղցր զգացումները տնդի տվին ռազմական սխրագործությունների կրթին: Երկու երիտասարդ իշխանները երազել սկսեցին ռազմական գործի գեղեցկությունը, նրա հիացնները: Մատաղ արյունը եռալ սկսեց նրանց երակներում: Երկար վերդիր էին

անում առաջիկա պատերազմի բոլոր հնարավոր փուլերը, նրա ենթադրական ձևերն ու վախճանը։ Նրանց մեջ բուն ցանկություն զարթնեց պատերազմելու։ Նրանք պատերազմելու համարում էին երիտասարդության առաքինությունը։ (էջ 434—435)

տ. 12—16 ավելացել է։

էջ 198. տ. 3-ի շարունակությունը և հաջորդող հատվածը հանվել են՝

Մնացել էր Վարազշապուհը, որ գրոսնում էր այգում։

Արտակը գնաց դեպի նա։

— Զնանապարհվեցի՞ր, իշխան,—հարցրեց նրան։

— Վատառողջ է անձս,—արդարացա՞վ Վարազշապուհը։

Նա ինքնամփոփ տեսք ուներ, ինչպես և միշտ։ Նրա մանրիկ աչքերը, որ սառն ու անբարեցակամ նայում էին Արուսիկին՝ լի էին ունայն և շար մտքերով։ Արտակն անախորժ զգացումով նայեց նրա վտիտ մարմնին և զղչաց, որ մոտեցավ նրան։ Արտակն ուզում էր պարզել իրան այդ մարդու դիրքը, որ վաղուց կասկած էր զարթեցնում նրա մեջ։ Նա երբեմն անհետանում էր, բայց ընդհանուր թոհուրոհի մեջ չէր նկատվում։ Եվ հիմա, երբ մայրաքաղաքը դատարկվեց, իշխանները գնացին՝ նրա մնալու բարի բանի համար չէր լինի։

— Խնչ կասես, իշխան,—սկսեց հետախուզել Արտակը,—ինչո՞վ կվերջանա այս տակնուվրայությունը։

Վարազշապուհ Պալունին մանրիկ աչքերը սրեց միայն և լռեց։

— Ով գործի գլուխն է՝ նա գիտի,—ասաց մի փոքր հետո Վարազշապուհ Պալունին՝ ակնարկելով Վարդան Մամիկոնյանին։

— Մի՞թե ուղիղ չէր մեր վճիռը։

— Է՞, այս՝ դուք, այս՝ արյաց պետությունը,—պատասխանեց անորոշ և դանակով Վարազշապուհ Պալունին,—վճռեց՞ք, արե՞ք։

— Իսկ դու շն՞ս գալու մեզ հետ։

Վարազշապուհ Պալունին լուռ մնաց։

Արտակն զգաց, որ նա տրամադիր չէ իրան գոհացնելու իր մտադրությունները հայտնելով։ Նա հեռացավ առանց հրաժեշտի ողջուն տալու։ Պարզվեց Արտակի համար նրա հակառակ դիրքը։

«Սա կդավաճանի»,—մտածեց Արտակը։ (էջ 450—451)

տ. 12-ից հետո հանվել է՝

— Խնչ է պատահել, իշխան,—հարցրեց Վասակ Սյունին հանգիստ։

— Սպարապետը իշխաններն առած գնացել է շրջելու դաշտավայրի շենքերում։

— Գնացել է շրջելո՞ւ. ի՞նչ շրջել։

— Իրենցից առաջ գնացել են Ղևոնդ Լրեցն ու Նղիշեն։

Վասակը վեր թռավ։

— Գնացել են ժողովուրդը գրգռելո՞ւ։ Ես թույլ չե՞մ տա այդ։ Զե՞ն համար ձակվի։

Գաղիշո Խորխոռունին սկսեց անքթիթ ու բութ նայել նրա աչքերին։

— Խելագարվե՞ն ես,—զայրալի գոչեց Վասակը,—կատա՞կ է թե խաղալիք արյաց տերությունը։ Հունաստանն ու հոները դողում են արյաց արքայի սրից։ Զարեհավանից պարսիկ զորք բերել կտամ։

— Լավն էլ այդ է,—ասաց Գաղիշոն մոայլ, բայց շեշտված,—վաղուց պետք էր:

— Կխնդղեմ ըմբոստությունը, արմատից կպոկեմ,—շարունակեց Վասակ Սյունին:—Եվ ժամ է:

— Ժամ է,—կրկնեց Գաղիշոն սթափվելով իր մտքերից:

Նրանք բարձրացան մի թուփ, որտեղից երևում էր քաղաքի հրապարակը: Հոծ բաղմունքներ էր հավաքվել այնտեղ: Խուլ աղմուկը մատնում էր բնակչության անհանգստությունը:

— Ապա ապերասան ժողով՞րդը, հանդգնություննե՞րը, զինվորների ձե՞ծը,—դառն ու հեղանքով ասաց Գաղիշոն:

— Զինվորների արյան վրեժը իմ վրեժն է,—ասաց Վասակ Սյունին,—իսկ այդ հանդգնությունները իմ դեմ էր: Զե՛մ ուտեցնի. աղորիքի տակ պիտի ղենեմ աղամ դրանց: Սպասում եմ, որ բուն հանցավորները բռնվեն:

Ու նայեց կատաղի գազանի նման շար ու ղուսպ, օրհասական ցատկումից ու պատահականության առաջ: (էջ 372—375)

էջ 201, տ. 14-ից հետո հանվել է՝

Գյուտը մտածեց Վասակի ասածների վրա և ապա ասաց.

— Տեսնե՞ք, ես պիտի խնդրեմ արքային, որ ինձ պահի Պարսկաստան:

— Ինչո՞ւ,—հետաքրքրվեց Գաղիշոն կոմիկ զարմանքով:

— Ես պիտի հայտնեմ, որ երկյուղ եմ կրում Դենշապուհից և Վեհմիհրից: Նրանց պիտի դուրս բերեմ իբրև ուրացումը խանգարողների: Եվ եթե թույլ կրտաք, տյարք, նույնը կխնդրեմ նաև ձեր կողմից:

— Արա՛, խելացի է,—կենդանացավ Վասակը: Ապա դարձավ Գաղիշուն:— Ի՞նչ կասես, իշխան:

— Ի՞նչ դուրս կգա դրանից,—չհասկացավ Գաղիշոն:

Վասակը ծիծաղեց.

— Արքան չի պահի իշխանին և ոչ էլ մեզ կկանչի: Հավատարմության նշաններ կտեսնի... Աննշան թերևս... Բայց դրանից կարող է սկսվել մի կապ մեր ու արքայի միջև: Հաղարապետը ծախու-ծախող մարդ է: Նրանից հույս չկա:

Գաղիշոն մտածեց և լռեց: (էջ 382—383)

էջ 208, տ. 21—22 և շարունակությունը եղել է՝

Նա զարմանալի համառությամբ լրտեսների միջոցով կամենում էր բռնել երիտասարդներին, որպեսզի կախեր մեծ հրապարակում: Վոսման ամեն օր քաղաքացիներ էր բերում նրա մոտ, որոնց խոշտանգում էր նա, երբեմն՝ սպանում: Զէր համարձակվում ցույց տալ, որ դա հավատը չուրանալու պատճառով է. մեղադրում էր անկարգության և իր զինվորներին ծեծելու համար: Բայց Թորոսն ու նրա ընկերները չէին երևում: Լրտեսները տակնուվրա արին Այրարատյան դաշտը և ոչ մի տեղ երևան չհանեցին: (էջ 464)

էջ 209, տ. 7-ից հետո հանվել է՝

Մի անգամ էլ Դենշապուհը խրախճան կազմեց իր ապարանքում և հրավիրեց Վասակ Սյունուն, Գաղիշոն և որիստոնի Արտակին: Այնտեղ էին բերդում բանակած պարսիկ զորամասի հրամանատարը և նրա հարյուրապետը:

Ընթրիքը ճոխ էր և շուտով շեղվեց:

Առանձին պատվանդանի վրա վառվողն ցուրերով թրթռում էր կրակը՝ նրա լույսը մի տեսակ կրոնական շոշափումն էր սփռում հայ իշխանների վրա։

Վեհաճիհը իրան պահում էր մի փոքր վերապահ՝ նա չէր սիրում Դենշապուհին։ Բայց Որմիզդը, որ նկատում էր հայ իշխանների բարեցակամ և ակնածու հայացքները կրակի հանդեպ՝ մեղմացրել էր իր մազեր և խուսուռու խեղդված ձայնով մանր ծիծաղում նրանց երեսին։

Դենշապուհը Վասակ Սյունուն հրամցրեց նստել ամենապատվոք բարձին՝ նրան թեև կազմեցին Ռշտունյաց իշխանը մի կողմից և Գաղիշո Խորխոսունին՝ մյուս։

Նրբ գինին մի փոքր զվարթացրեց կոշտների մասնակիցներին՝ Վասակ Սյունին զավաթ վերցրեց արքայից արքայի արեւատոթյան։

— Մենք բոլորս ունեն, արքան ամեն ինչ, Մենք ամենքս՝ հեռի մեղանից՝ կարող ենք թշնամանալ, դավել, խնայել իրար, բայց արքայից արքան վեր է մեր ատելությունից, դավերից և հարվածներից։ Իմ ու ձեր արքայի արեւատոթյան, տյարբ։

Բոլորը ոտքի կանգնեցին և ըմպեցին գինին։

— Մենք իրար վիրավորեցինք, տյարբ, բայց անկեղծ բաց արինք մեր սիրտը հանդեպ իրար։ Ներողամիտ լինենք իրար և միարան մեր արքայի առաջ։

— Մենք միարան ենք,—ասաց Դենշապուհը,—ես զրեցի արքային, որ մեղ հետ են մարդպանը և իշխանները հակառակ անվանել Խոսրովին խստագույնս պատվիրեցի, որ բարեխոսի մարդպանի մասին Միհրներսեսի և արքայի առաջ։

— Ինձանից շատ կապրես, տեր իմ,—ասաց Վասակ Սյունին,—միեռույնը ես եմ պատվիրել Վահանյան Դյուտին։ Վիճենք մեր մեջ, հաշտվենք մեր մեջ, բայց թող արքան հաշտ տեսնի մեզ։

Վասակ Սյունին զգում էր, որ այս տրամախոսությունը արհեստական փոխառացություն էր։ Գիտեր, որ Դենշապուհը զավեր է լարել իր ղեմ։ Մտածեց, թե ի՞նչ ավելի համոզիչ ու վստահելի բան ասի, որ շողոքորթության տպավորությունը վերանա։

— Վաղը ես շրջաբերական թուղթ եմ ուղարկելու մեր այն վանքերին, որ թաքցրել են իրենց արդյունքը և քեզ խաբել։ Կուղարկեմ սուրհանդակի հետ պատճենները, որ տաս հարկահաններին։

Սա ցայտուն, շոշափելի բան էր, բան շողոքորթ խոսքի։ Բայց Դենշապուհը հենց դրանից հասկացավ, որ Վասակ Սյունին ջանում է հավաստիացնել իր ցարեկամությունը և անպատճառ զավեր է լարել իր ղեմ։ Նվ որպեսզի չմատնի իր հասկանալը՝ նա ցույց տվեց, որ հավատում է։

— Կգրեմ այդ մասին հաղարապիտին։

Վասակ Սյունին ես ցույց տվեց, թե հավատում է։

— Շատ շնորհապարտ եմ։

Ապա սկսվեց հետախուզումը իրար՝ որքան և ինչ կարելի էր։ Վասակ Սյունին ձգտում էր իմանալ, թե արդյոք Դենշապուհը գանդատվել է Միհրներսեսին Վեհաճիհի հաղարապետից կամ սա նրանից։ Նա հույս ուներ Դենշապուհին տապալել Վեհաճիհի հաղարապետի ձեռքով։

Նա ասաց։

— Սա իմ ղեկուցադրի մեջ մի երջանիկ մտքից թելադրված հատուկ խոսքի

պարսիկ մեծամեծներիդ հաշտ ու մտերիմ վարքի մասին: Ես պարտավոր էի արքային ճշմարտությունն ասել, որ Դենշապուհն իշխանն ամենայն հարգանքով և օծանդակությամբ է նայում Վեհմիհր հազարապետին:

Վեհմիհրը կարմրեց բարկությունից.

— Իրոք Երջանիկ և Ճշմարիտ միտք,—ասաց Վեհմիհրը,—սակայն ես կարծում եմ լավագույնը կլինեն, որ մենք բոլորս միասին մի զեկուցագիր տայինք արքային:

— Ինչո՞ւ,—որսր ըռնվելու մոտի ուրախությամբ հարցրեց Վասակը:

— Հակասական տեղեկություններից խուսափելու համար,—ասաց Վեհմիհրը և զգուշ օձի պես նայեց Դենշապուհին, որը գոհ էր Վասակի խոսքերից:

— Հակասական տեղեկությունները միայն ցավ և զայրույթ կպատճառեն արքային: Ես մի րանով Երջանիկ եմ, որ ոչ մի դանդատ չեմ գրել և ամեն ինչ ներկայացրել վարդագույն և հաջողակ: Թո՞ղ որ մենք այստեղ իրար հետ բարեկամարար վիճել ենք: Օրինակ՝ ես ու Դենշապուհ տները:

Բայց Վեհմիհրը սաստիկ դժգոհ մնաց Վասակ Սյունու այդ երևակայական զեկուցագրից: Նա, որ ըստ երևույթին, գանդատ էր գրել Միհրնեբսեհին Դենշապուհի անարգանքների մասին իր վերաբերյալ՝ հիմա դուրս էր գալիս, որ իներ խարում է Միհրնեբսեհին:

Վասակն զգաց այս և ուրախացավ: Բայց Դենշապուհը չհավատաց: Միայն անախորժ եկավ նրան, որ Վասակ Սյունին նկատել է իր հալածանքը Վեհմիհր հազարապետին: Վասակ Սյունին էլ իր հերթին հասկացավ, որ Դենշապուհը չի հավատում իրան, բայց սկսեց զրգոել Վեհմիհր հազարապետին.

— Ես ձեզանով եմ մարդպան, տյարք,—ասաց նա զինու դավաթը բարձրացնելով.—նվե ինձ հաջողվի հետագայում ես հավատացնել արքային, որ դուք համբաշխ եք իրար հետ՝ զրա պատիվը նաև ինձ է: Հասնում: Կնշանակի՞ իմ մարդպանության օրով և իմ շնորհիվ է ձեր համբերաշխությունը: Ինձանից ձեզ խրատ չի հասնի, բայց ընդունեցեք բարեկամաբար, որ Դենշապուհ տիրոջ այս սրտաշարժ հոգացողությունը Վեհմիհր տիրոջ հանդեպ թող օրինակ լինի մնացած մեծամեծներիդ: Բարեկամությունը գանձ է, որից աղքատ են շատերը: Վեհմիհր հազարապետի առեւտրություն:

Խմեցին, և Վասակ Սյունին մեծագույն հաճույքով նկատեց, որ Վեհմիհր հազարապետը զայրույթից զոգում է: Նրա համար հաստատ եղավ իր ենթադրությունը, որ Վեհմիհրը ատում է Դենշապուհին: Նա անցավ Որմիղդին լարելուն Դենշապուհի դեմ:

— Ծանր և անհաջող եղավ հայր Որմիղդի գործը: Մեծագույն ցավ ինձ համար: Դենշապուհ տները հարկահանությունից կատաղած հայ վանականներին ուղարկում էր հայր Որմիղդին՝ դատելու: Իսկ մեր հոգևորները, որ մինչ այդ հակամետ էին կրոնափոխության՝ ներհակ դառան զրանից հետո: Գարշելինե՞րը... Դենշապուհը այդ ես հասկացավ և անցնելով հակահարձակման՝ ասաց.

— Այո, գարշելիները. նրանք ո՞ւմ չվնասեցին: Նրանք քիչ պեցեցին իրենց շարքը և քո անունը մտցրին պատասխան թղթի մեջ: Լավ է, որ ես խոսքովին պատվիրեցի րացատրել, որ դա քո կողմից զգուշավորություն էր՝ ծածկելու քո ուրացությունը:

Գաղիշո հորխոռունին, որ շատ լավ հասկանում էր այս երկուստեք նետաձողության նպատակը՝ ասաց.

— Իզուր կհոգայինք մենք հաղորդել ճշմարտությունը արքային, ճշմարտությունը ինքն իրան տեղ է հասնում: Եվ բոլորդ, մեծահույս եմ, կվարձատրվեք արքայի բարեհաճ շնորհից:

Սա ճշմարիտ էր արդեն, և սա էր երկու կողմի մտահոգության առարկան: Գաղիշոն այն էր, որ երկու կողմն էլ իրար խանգարում էին: Թափանցող Գաղիշո հորխոռունին խոցելու համար Դենշապուհին՝ ավելացրեց.

— Ամենաներջանիկն այն է, որ երկուստեք բարի ղեկուցումներ եք տվել արքային, և արքան զոհ կլինի, որ այստեղ գործ եք կատարում: Այլապես արքան շատ լավ կիմանար, թե որ կողմին պաշտպանի: Պարզ է՝ ուրացությունը միմիայն հայերի ձեռքով պիտի հաջողվի:

— Պակաս կարևոր չեն պարսիկ իշխանները, — հարեց վերջապես խոսքին մասնակցելով Ռշտունյաց իշխանը:

— Ընդհան առեմ, — ասաց Դենշապուհը, — ես այդ էլ աչքի առաջ ունեի իմ ղեկուցման մեջ: Իհարկե, արքային մեծ ծառայություններ է մատուցում տեր մարզպանը: Սակայն եթե արդարացիորեն նրա անունը պիտի հիշվի ուրացնողների մեջ՝ հայ իշխանները պակաս արժանի չեն ղեկուցագրի մեջ հիշվելու:

Դենշապուհը փորձեց հայ իշխաններին լարել Վասակ Սյունու դեմ: Սակայն այս ևս հասկացան թե՛ Վասակ Սյունին և թե՛ հայ իշխանները:

Ընթրիքը, որ մի թունավոր թշնամության և խարդավանքի առիթ էր՝ երկու կողմի համար շատ բան պարզեց: Որ, անշուշտ, Դենշապուհի դեմ խիստ ղեկուցում է տվել Վենամիհը, որ նրա դեմ խուլ բողոք ունի Որմիզդը, և որ Դենշապուհը շատ վարկարեկիչ ամբաստանություններ է ուղարկել Միհրնեսունին կամ արքային Վասակ Սյունու մասին: Իսկ Դենշապուհը լավ հասկացավ, որ իր տակ փորում է Վասակ Սյունին և շարամիտ ղեկուցում է ուղարկել պարսից Դուռը: Երկուստեք շատ ուրախացան այս հայտնադրածմանը. թշնամիները տեսան իրար, որոշեցին իրար դիրքերը:

Ընթրիքը քանի զնաց ճոխացավ և տաքացավ: Դենշապուհը նվազածունք կանչել տվեց: Լուսարացի աստղը դողդողում էր և ջերմում, երբ եկան նվազածունքը՝ երկար հագուստներով և խառնիճաղանջ սևասաթ մազմորուքներով: Նրանք իրենց խոշոր ու խավար աչքերը դուրս ցայտեցնելով՝ սկսեցին փող դարկել և թմրուկ հարել: Ներս մտան կիսամերկ աղջիկներ և սկսեցին պորտապար և այլ վավաշ պարեր: Հյուրերն ու տանտերը հափշտակվեցին գեղեցիկ աղջիկների վետիվտումներով: Անգամ կզակը դողացնելով և աչքերը մշուշակալած դիտել սկսեց մոզպետ Որմիզդը: Վասակ Սյունին, որ շատ էլ հակամետ չէր հափշտակվելու, մանավանդ Գաղիշո հորխոռունին, որ շտիբեց այս տեսարանը — պահպանեցին պատշաճ ուրախակցություն:

Լուսացավ: Որմիզդը ձեռով արեց, որ դղարեն պարը: Վեր կացավ և մոտենալով պատվանդանի կրակին՝ լոքեց նրա առջև: Նրան հետևեցին պարսիկ մեծամեծները: Վասակ Սյունին կանգնեց և նշան արեց Գաղիշո հորխոռունուն և Ռշտունյաց իշխանին, որ հետևեն իրան: Սրանք ևս կանգնեցին՝ ընդունելով շատ երկյուղած և խոնարհ դիրք:

Որմիզդը բարձրաձայն աղոթքով մեկ դիմում էր կրակին, մերթ շրջվում հետ,

և այդ ժամանակ Վասակ Սյունին և նրան հետևելով հայ իշխանները խոնարհ-վում էին կիսովին, Որմիզդը նկատում էր այդ նա դադարեց, արձակ հայտա-րարեց աղոթողներին և դալով իր տեղը՝ բարեկամարար նայեց Վասակ Սյունուն՝ լցված ուրախությամբ և լարվելով Դենշապուհի դեմ, Վասակ Սյունին որսաց այդ հայացքը և սկսեց որոճալ նոր հարվածներ Դենշապուհի դեմ:

— Հայր Որմիզդ,—ասաց նա,—ես թեզ օգնեմ մի բանում, մեղմ եղիր մեր հոգևորների հետ, և ուրացություն կսկսվի նրանցից: Մեծը, ճնշումները նրանց հակառակ դիրքի մեջ է դնում: Հայերը ներհակ են:

Որմիզդը անկեղծորեն ընդունեց այդ խրատը: Հանկարծ <Վասակը> հար-ձակողական բայլ արեց.

— Ես և իմ իշխանները և այլ իշխաններ, որ այստեղ չեն, կտանք օրինա-կր ուրացություն, Հույս ունեմ, որ արքայից արքան այդ կհամարի ամենա-ստույգ գեկուցում... մեր մասին: Եթե հայերն ընդունեն կրակապաշտությունը, շատ երջանիկ եմ, որ դա կլինի իմ ու իմ իշխանների շանթերով:

Որմիզդն այդ ևս ընդունեց իրեն անկեղծ խոսքը, նա բազմանշանակ նայեց Վեհմիհրին, Վերջինս հասկացավ նրան և ըստ երևույթին նոր և հաջող միտք հղացավ. շարախոսել Դենշապուհի դեմ, որ խանգարում է մարդկանին զլուխ բերել ուրացության գործը: Վասակ Սյունին երկար էր բարեկամական հայացք գցում Որմիզդի և Վեհմիհրի աչքերի մեջ՝ ճիգ անելով ի մի բերել երեք հա-յացք. իրենք, Վեհմիհրին և Որմիզդին... Դա նրան հաջողվեց, նա զգաց իր հաղթանակը...

Ուշ առավոտյան Դենշապուհի հյուրերը հրաժեշտ տվին նրան և գնացին իրենց օթևանները:

Բավական զինով Ռշտունյաց իշխանը Գաղիշո եռփոստոնու հետ բարձրա-նալով արքունական տան սանդուղի աստիճաններով՝ զգուշացավ դարձնել Ար-տակին, Մտենլով իր օթևանը՝ նա նստեց անկողնու վրա և սկսեց մտածել: Նրան խոռվում էր մի հանգամանք, որ Տարոնում նա Վաբդան Մամիկոնյանի և մյուսների մոտ իրեն շատ մարտնչող ցույց տվեց, որ այժմ նրանք միամիտ և վստահ իր հանդեպ՝ կարող են շատ զաղտնիքներ հայտնել իրան: Իսկ եթե ի-մանան նրա դավաճանությունը՝ ամենից խիստ վրեժխնդրությունն իր հանդեպ ցույց կտան: Վճռեց շատ զգուշորեն ծալովել, երկերեսանությամբ զլուխ պահել՝ մինչև Վասակ Սյունին կհաղթի, եվ նա իրեն սպառնացող վտանգի պատճառով ատելություն զգաց հանդեպ Վաբդան Մամիկոնյանի և նրա կուսակիցների, շանդրադառնալով, որ նրանց վրեժխնդիր լինելու մեջ ինքն է մեղավոր: Եվ ինչ-պես միշտ պատահում է այսպիսի դեպքերում՝ նա սկսեց մեղադրել Վաբդան Մամիկոնյանին, թե ինչու համար նա վրեժխնդիր պիտի լինի իրենից:

Ժամ էր քնելու սակայն, հոգնած էր: Պառկեց, և իսկույն նրա խռմփոցը տարածվեց ողջ տան մեջ:

Արտակը, որ ըստ իր սովորության, վաղ էր վեր կացել և գնացել այգի՝ լերադառնալով տուն՝ լսեց այդ խռմփոցը, անախորժեց և որոշեց համբերու-թյամբ սպասել Ռշտունյաց իշխանի դարձնելուն, որ խոսի ճանապարհ ընկնե-լու մասին (էջ 465—474)

էջ 210, տ. 28-ից հետո հանվել է՝

— Օ՛խ, ի՛նչ լավ է, ի՛նչ անուշ է, լա՛ց, լա՛ց,—ասաց հիվանդապահը և

ղնալով իստելով Անահիտի անկողինն՝ սկսեց մեղմ շոյել նրա ձախտն ու մաղերը, որ գալարվում էին նրա հպարտ զեմքի և կարապի վզի շուրջը:

— Ես է՛լ եմ հիվանդ, քեզանից հիվանդություն առա, ես է՛լ եմ գինով քո հիվանդությամբ,—ասում էր ու շոյում հիվանդապահը,—օ՛խ, ի՛նչ անուշ է, ի՛նչ անուշ է... Ա՛խ, ո՛ր մնաց, ինչո՞ւ ուշացավ:

— Նա չի՞ գա, նա զնաց տո՞ւն,—ասաց Անահիտը սրտախոր ձայնով:

— Գուցե զնաց պատերազմ,—աուարկեց հիվանդապահը:

— Ա՛խ, Աստղի՛կ, երանի՞ քեզ, որ հիվանդ չես:

— Ո՞վ գիտնու (էջ 477—478)

էջ 214, տ. 21-ից հետո հանվել է՝

Ճաշի մոտ վերջապես զարթնեց Ռշտունյաց իշխանը և նախաճաշից հետո դուրս եկավ այգի: Արտակը նրան էր սպասում: Ինքը ևս դուրս եկավ և զնաց նրա հետևից: Ռշտունյաց իշխանը զգաց իր հետև քայլերի ձայն, հետ նայեց և տեսնելով Արտակին՝ չկանգնեց, այլ շարունակեց զնալը: Արտակը չնկատեց այս կոպտությունը և առհասարակ զեպի Ռշտունյաց իշխանը մի տեսակ համակրանք տածելով և իրրև հարազատ բնդունելով՝ ուշ չդարձրեց մի այսպիսի մանրուքի: Արագացնելով քայլերն հասավ իշխանին և ողջունեց: Իշխանը կանգ չառավ և կրկին շարունակեց ճանապարհը:

— Իշխան, ե՛րբ կճանապարհվենք,—հարցրեց Արտակը:

— Երեք օրից հետո,—պատասխանեց Ռշտունյաց իշխանը:

Արտակն զգաց, որ սիրտը փվվեց: Այնտեղ այնպես մի բան ճմլեց, որ շունչը կտրվեց:

— Ժամանակ է, վաղուց ժամանակ է,—հուռչելով երազեց նա:

— Ինչո՞վ է ժամանակ,—հարցրեց Արտակին ծուռ նայելով, մի տեսակ հեզական լուրջությամբ Ռշտունյաց իշխանը:

— Գնանք զորաջնդերս կազմենք:

— Հա՛,—արեց Ռշտունյաց իշխանը անտարբեր ձայնով և լռեց:

Արտակն սկսեց խոսել զորագնդերի, պատերազմի և իր ծրագրերի մասին: Դա զրդուում էր Ռշտունյաց իշխանին: Բայց նա ցույց չէր տալիս այդ: Արտակը խոսեց նաև Վասակ Սյունու մասին: Նրան անվանեց պարսից պաշտոնյա, ոչ հաստատակամ քրիստոնյա: Ռշտունյաց իշխանը մեծ անախորժությամբ լսում էր այս բոլորը և լռում: Արտակն ասաց, որ եթե մարդպանը դավաճանի՝ ինքը կոչնչացնի նրան: Ռշտունյաց Արտակը դայրացավ այս արտահայտությունից և փոքր էր մնում պոռթկար, բայց զսպեց իրան մի կերպ: Նա մի կերպ պահեց խոսակցությունը, որից հետո Արտակը հեռացավ: «Երեկ հիվանդ է»,—մտածեց նա և չնկատեց շատ բան:

Վասակ Սյունին կանչեց իր մոտ Վեհմիհրին և շարախոսելով Գենչապուհի մասին՝ իր կողմը գրավեց նրան: Նույնն արեց և Որմիդդի հետ: Այսպիսով նա ամրացրեց իր դիրքերը:

Հետո նա ձեռնարկեց մի արշավ Այրարատյան դաշտավայրում, ծեծեց շատ շինականների, սպառնաց անկարգություն անողներին, այնպես որ՝ Վարդան Մամիկոնյանի հեռանալն իսկույն նկատվեց:

Ցրվել էին նաև հոգևորները. կաթողիկոսը զնացել էր էջմիածին, եպիսկո-

պոսները՝ իրենց գավառները, իսկ Եղիշեն և Ղևոնդ երեցը՝ գնացին շրջելու Հայոց աշխարհը՝ ըմբոստութեան և ընդդիմութեան քարոզով:

Գաղիշո հորխոռունին զննեց մի փոքր Վարազշապուհ Պալունուն, որովհետև սրա ինքնամիտի և ծածկամիտ երևույթը նա կասկածելի էր համարում: Խոսեց Վասակ Սյունու և Վարդան Մամիկոնյանի մասին:

— Զե՞ս կարծում, իշխան, որ դրանք հակառակորդներ են,—հարցրեց մի օր Գաղիշո հորխոռունին:

— Հակառակորդներ, չեմ նկատել:

— Աշկարա երևում է. ինչպե՞ս չես նկատել:

Վարազշապուհը իր կզաքիսի աչքերով նայեց ու չպատասխանեց Գաղիշո հորխոռունուն: Իսկ երբ սա հարցրեց, թե ինչ դուրս կգա այս պատմությունից՝ Վարազշապուհը կանկաժամիտ հայացքով պատասխանեց.

— Ես ոչինչ չգիտեմ:

Գաղիշո հորխոռունին այնուամենայնիվ զգաց, որ Վարազշապուհ Պալունին ինչ-որ ներքին հակառակություն ունի Վարդան Մամիկոնյանի դեմ և ծածկում է: Ուստի և լիստենցենելու համար շարունակեց հարցնալործել: Միայն այսքանն առաց, որ երանի թե Վարդան Մամիկոնյանը հաջողի, բայց ինքը հույս չունի:

Վարազշապուհ Պալունին կրկին կասկածոտ նայեց նրան և լռեց:

— Ե՛րբ ես մեկնում, իշխան,—հարցրեց Գաղիշո հորխոռունին:

— Վաղը,—ասաց Վարազշապուհ Պալունին:

— Մարդպանին շե՞ս տեսնի մի անգամ:

— Կտեսնեմ:

— Այսօր զնանք միասին:

— Գնանք:

Երեկոյան զնացին: Վասակ Սյունին խոսեց Վարդան Մամիկոնյանի մասին, գովեց նրա ջանքերը և ափսոսաց, որ դա զժրախտություն պիտի բերի երկրին և կոչ արեց մտածել այս մասին:

— Նախարարությունները կվերացվեն, սա ամենաճիշտն է, որ այժմվանից կարելի է ասել:

Վարազշապուհ Պալունին չպատասխանեց, բայց նրա ծածկամիտ հայացքը մատնում էր նրա զոհունակությունը:

Դա խելույն նկատվեց: Գաղիշո հորխոռունին ասաց.

— Զգուշություն ու ծածկամտությունը ամենալավ բաներն են: Կարելի է մենք սխալվում ենք, կարծելով որ Վարդան Մամիկոնյանը մեզ կտանի փորձանքը:

— Իհարկե, իհարկե,—հարեց Վասակ Սյունին,—նա քաջ զորավար է: Միայն մի կործանարար բան ունի. չի բաշխերում ուրիշներին, ստվերի մեջ է պահում:

Վարազշապուհ Պալունին վերջապես խոսեց.

— Սա այդ նկատելի եմ...

— Տեսնո՞ւմ ես,—ուրախացավ Վասակ Սյունին,—նա ստվերի մեջ է պահում մարդկանց: Իսկ այժմ, երբ մենք պետք ունենք անվիճելի և ճարտար զորավարներին՝ մարդ չունենք, բացի իրենից:

— Բայց մի հարց տամ,—ասաց Վարազշապուհ Պալունին, և ժպիտի պես

մի բան խաղաց նրա դիմակն դեմքին.—մի՞թե անհրաժեշտ է պատերազմը ար-
յաց ահալոր զորութեան դեմ:

Վասակ Սյունին հազիվ դսպեց իր հիացմունքը: Նա հետախույզի հանգստու-
թյամբ հարց տվեց.

— Լավ չէ՞ր լինի խուսափելնք պատերազմից:

— Շատ լավ կլինի:

— Մենք էլ ենք կարծում:

Վասակ Սյունին նշանակալից նայեց Գաղիշո հորխոռունուն: Սա դիմեց
Վարազշապուհ Պալունուն.

— Արդյոք, տեր իմ, չէի՞ր փորձիլ համոզել Վարդան Մամիկոնյանին, որ
հետ կենա պատերազմից:

— Նա ինձ չի լսի:

— Քեզ կլսի, Դու ճարտար ես, խելացի և անուն ունես իշխանների մեջ:
Վարազշապուհ Պալունին շոյվեց և լուց:

— Մեզ պետք են ճարտար և խելացի մարդիկ, որ մեկ առաջնորդեն: Թող
երեսիդ ասած լինեմ. մենք հույսներս դրել ենք քո վրա...

— Ի՞մ...—կասկածամիտ հայացքով հարցրեց Վարազշապուհ Պալունին:

— Հատկապես քո,—ասաց Գաղիշո հորխոռունին համառ եղանակով,—
մենք մարդը ճանաչում ենք:

— Եվ վաղուց մենք ընտրել ենք քեզ, իշխան,—ասաց Վասակ Սյունին,—
դու կարող ես երկիրը փրկել արհաւիրքից: Ծն եկ, օգնիր մեզ:

Վարազշապուհը անվստահ հարցրեց.

— Ես ի՞նչ կարող եմ և ի՞նչ անեմ:

— Զորքը հանձնենք քեզ:

— Ե՞ս պատերազմեմ...

— Ոչ, ինչո՞ւ պատերազմես: Զպատերազմե՛ս: Եվ երկիրը կփրկվի, և արքան
գոհ կմնա:

Վարազշապուհ Պալունին լուց: Նա չէր կարողանում հասկանալ դավը: Բայց
զգում էր այդ Ուստի և ձևացրեց, թե հակամետ է առաջարկին, որպեսզի ժա-
մանակ շահի և հայտնաբերի դավը:

Զգալով նրա թերահավատությունը և կոահելը իրենց դավի՝ Գաղիշո հոր-
խոռունին նահանջեց.

— Մենք մարդ ենք փնտրում և թերևս սխալվում ենք մեր ընտրության մեջ:
Սա դժվարին գործ է, պետք է լավ մտածել: Քո ղեկավարությունը և կասկած-
ները տեղին են:

— Ժշմարիտ է,—հարեց Վասակ Սյունին,—թերևս սա քեզ համար անհա-
վատալի գործ է: Թերևս դու ճշմարիտ ես, որ չես կարող: Այն ժամանակ եկ
օգնիր մեզ գտնել մեր որոնած մարդը:

— Ինչպե՞ս է Ատոմ Գնունին,—հարցրեց Գաղիշոն:

Վարազշապուհը որսաց նահանջի ուղին: Նա պատասխանեց.

— Շատ հարմար է:

Սա խառնեց ամեն բան: Վերամանկություն էր, թե իրոք հետ քաշվեց այդ
կղաթխը,—մտածեց Վասակ Սյունին: Ուստի և ինքն էլ նահանջեց.

— Ես հույս ունեմ նաև Ատոմ Գնունու վրա:

— Ես ևս,— օգինց Գաղիշո հորխոռունին,

Վարազապուհը տեղին համարեց լիովին փախելը:

— Դիմեցեք նրա՛ն,— ասաց նա՝ իրեն զատելով նրանցից:

Կզաքիսը ավելի խորամանկ գտնվեց, քան նրա դիմացիները: Ստացվեց վտանգավոր դրություն: Նրանք հույս ունեին հիմարացնել նրան, բայց բանից չուրս եկավ, որ սա իրենց հիմարացրեց: Ուստի և բոլորովին նահանջեցին: Գաղիշո, հորխոռունին ասաց.

— Մնում է մեզ՝ եթե Ատոմ Գնունին չհամաձայնի՝ զնալ Վարդան Մամիկոնյանի հետեից:

— Ատոմ Գնունին էլ չի համաձայնի,— ասաց Վասակ Սյունին,— մնում է Վարդան Մամիկոնյանը: Թերևս նա փրկի էլ մեզ, ո՞վ դիտե:

Վարազապուհ Պալունին ավելի ամրացնելու համար իր դիրքը՝ լոնց:

Շատ անխառը տրամադրությամբ ուշ գիշերին բաժանվեցին իրարից:

— Միայն թե շրախոսի ամեն տեղ այս մասին,— ասաց Վասակ Սյունին մտահոգ:

— Ձի զրախոսի,— ասաց Գաղիշո հորխոռունին,— կմտածի, և փառասիրու-
թյունը կխոսի մեջը: Բող լուի այժմ:

Երբ Վարազապուհ Պալունին զնաց՝ Վասակ Սյունին ձեռքը զարկեց իր զահույթի թևին:

— Մարդի՛կ եմ պետք մեզ, մարդի՛կ, ոչ թե այսպիսի խրովիլակներ: Մարդիկ բերենք, եթե ոչ գործը կտապալվի:

— Պետք է բոլոր խավերում որոնել մեր մարդկանց,— ասաց Գաղիշո հորխոռունին,— ինչո՞ւ անպատճառ իշխաններ պետք է լինեն մեր կուսակիցները: Քահանաներ, հարկահաններ, տգետ շինականներ— ահա սրանք զանգված դառնալով՝ իշխանին կքաշեն իրենց հետեից:

Վասակ Սյունին կրկին նախանձեց Գաղիշո հորխոռունու հնարամտության, բայց և ուրախացավ:

— Ընձարիտ է: Խոնարհ խավերից:

— Այո՞, դրա՞մ, խոստո՞ւմ, երկյո՞ւղ, խարդավա՞նք— ահա միջոցները. հաղթությունը բավականին կեղտոտ գործ է: Ընկել ենք, պիտի լողանք մեջը: Կաշա՞ր, լանսարկությո՞ւն, սպանությո՞ւն— սրանցից շենք խուսափի:

— Չենք խուսափի,— կրկնեց Վասակ Սյունին,— ե՛կ սկսենք լայն գործ դա-
նազան խավերի մեջ:

— Սկսենք: Մի կողմից ճնշումն ու սարսափը, մյուս կողմից շողոմ լե-
զուն ու մոլորեցումը մեր գործին սատար կլինեն: Մեծ գործը՝ մեծ միջոցներ է պահանջում: Ամենամոտ մարդու զուգը կարելի է և պետք է կտրել՝ եթե դա գործիդ գալիս է:

«Եվ առաջին հերթին քո զուգը՝ եթե ձգտես իմ տեղը բռնել»,— մտածեց Վասակ Սյունին:

Նա զգում էր, որ Գաղիշո հորխոռունին՝ եթե ոչ նպատակադրած, գոնե անգիտակցորեն ձգտում է բարձրանալ ու ղեկավարել: Ուրեմն պետք էր զգուշորեն հետևել նրան, օգտագործել և տեղին ղարկել գլխին: Այս եղանակին սկսեց ձեռնամուխ լինել:

Մի քանի օրից հետո Վարազապուհը տեսնվեց Դենշապուհի հետ: Կզաքիսը

հույս չունենր Վասակ Սյունուց և ոչ էլ Գաղիշո հորխոռունուց: Անշուշտ նրանք խարդավում են. թե ինչո՞ւ, դա չէ գլխավորը. բայց որ խարդավում են՝ դա պարզ է, և ուզում են իրեն հիմարացնել: Որոշեց նրանց տակը փորել՝ համենայն դեպս:

Դենշապուհը շատ էլ բարեցակամ շրջողներից Վարազշապուհ Պալունին, չհասկանալով թե ինչ օգուտ կարող էր քաղել նրանից: Բայց երբ կղաքիսը սկսեց գանգատվել Վասակ Սյունուց և Վարդան Մամիկոնյանից՝ Դենշապուհը կենդանացավ, և աչքերը փայլեցին:

— Վարդան Մամիկոնյանը ապստամբ է,—ասաց Վարազշապուհ Պալունին,— իսկ Վասակ Սյունին խարդախում է արքային:

— Արդո՞ք ճշմարիտ է,—միամիտ ձև տվեց իր հարցմունքին Դենշապուհը:

— Ես այդպես եմ տեսնում, թերևս սխալվում եմ,—նահանջեց Վարազշապուհ Պալունին և բաց թողեց ուրիշ միտք:

— Թերևս և չես սխալվում,—զգալով իր սխալը՝ կրկին առաջ քաշեց Դենշապուհը:

Սակայն կղաքիսը մտել էր արդեն իր բունը:

— Իհարկե ես չգիտեմ, թե ինչ պետք է անել, եթե ես չեմ սխալվում,—ասաց նա,—ես ձեռնադրում եմ ամեն բանում:

Դենշապուհը փորձեց կտրել նրա նահանջի ճանապարհը: —

— Դու զոչո՞յք ես,—ասաց նա,—և իրավունք ունես: Լավ չէ սխալվել և բնկնել փորձանքը: Դու ասում ես. «Թերևս սխալվում եմ»: Իսկ ես կասեմ՝ ես չեմ սխալվում: Մարդպանը խարդավում է արքային, իսկ Վարդանը, դե, սարդ է ամենքի և քեզ համար ես—ապստամբ է:

Կղաքիսը տարակուսած նայեց Դենշապուհին: Այդ լավ էր սակայն. ինքը ծածկվեց, և Դենշապուհը դուրս ելավ լինից: Իրան պետք էր, որ Դենշապուհը ընդունի այս միտքը, որ Վասակ Սյունին խարդավում է, իսկ Վարդան Մամիկոնյանը՝ ապստամբում: Դուրս եկավ, որ ինքը շատաց, այլ՝ Դենշապուհը: Նա լավ էր այլ կողմից. որ ինքը կարող էր հարել Դենշապուհին՝ եթե վստահեր և առիթն էլ ստեղծվեր:

— Տեսնենք ի՞նչ դուրս կգա,—ասաց նա վերջապես անկեղծ,—միասին լինենք, պաշտպանենք արքային:

Դենշապուհը այս անկեղծության դիմաց վճարեց:

— Ես պարսի՞կ եմ,—ասաց նա խիստ շնչառով,—ինձ մի հավատա՛՛ հիմ եսնեմ, որ քեզ չեմ դավի, որ մարդպանին չեմ դավի: Բայց հո կհավատա՞ս, եթե եսնեմ, որ իմ արքային չեմ դավի:

— Կհավատամ:

— Դե հավատա, որ եթե դավեմ մարդպանին՝ դա իմ արքայի համար կլինի:

— Եթե ես էլ որե՞ն օգուտ տամ արքային՝ դա էլ իմ ազգի համար կլինի,—կենդանացավ Վարազշապուհ Պալունին:—Դու էլ ինձ հավատա:

— Այն ժամանակ ե՛կ բացեիրաց ասենք, որ մարդպանը խարդավում է,—բունեց Վարազշապուհ Պալունին Դենշապուհը:

— Դու գիտես,—ասաց Վարազշապուհ Պալունին,—եթե ես արքային պետք գամ՝ կանչիր ինձ:

Հետո կանգ առնելով մի պահ՝ ավելացրեց.

— Քեզ կդաժնամ, բայց արքային չեմ դաժի: Սա լավ գիտեցիր:

— Ի միտ եմ առնում այդ,—ասաց Դենշապուհը գոհացած և ուրախ:—է՛, բարեկամացանք:

— Արքան բարեկամացրեց,—ասաց Վարազշապուհ Պալուսին ծիծաղելով:

Աղանդեր և գինի բերին, և ուրախ տրամադրությամբ հաջորդեց այս խար-դավանքին: Դենշապուհը հասկացավ, որ Վարազշապուհ Պալուսին զոգո՞հ է Վա-սակ Սյունուց և Վարդան Մամիկոնյանից: Դա արծնբավոր փաստ էր նրա համար: Իսկ Վարազշապուհ Պալուսին վերջապես գտավ ճանապարհ անկախ գործելու և հասնելու իր հին նպատակներին:

— Սա շատ վաղուց ձգտել եմ,—ասաց նա,—ծառայել արքային: Քուշանների պատերազմ էի կամենում գնալ, արյուն թափել արքայի համար, Վարդան Մա-միկոնյանը շտարավ ինձ, վախեցավ, թե անուն հանեմ արքայի առաջ: Սիլ տե-րունական գործը զոհեց իր անձնական փառասիրության: Ահա թե ինչու եմ ա-սում, որ հավատաս իմ անկեղծության:

Դենշապուհը վստահացրեց.

— Ահա՛վատությունը ամենամեծ բարեկամն է մարդուս. բայց դա շափ ունի: Երբեմն չարաչար տուժում է մարդ՝ չհավատալով մարդկանց:

Ընթրիքը վերջացավ չեմ հավաստիացումներով, փոխադարձ շոյանքներով և գործնական մեծով, որ Վարազշապուհ Պալուսին կգործակցի Դենշապուհին:

— Վասակ Սյունին վատ զեկուցագիր է ուղարկել իմ մասին Միհրենրսեհին: Օգնիր ինձ՝ հակառակը ցույց տալու Միհրենրսեհին, ի՞նչ ես մնամ պաշտոնիս մեջ՝ դու կհասնես ըո ըլուր նպատակներին:

Վարազշապուհ Պալուսին նոր զգաց, որ ինքը ընկել է ուռկանը. բայց ար-դեն ուշ էր, պետք էր ձկնորսին օժանդակել և իր մորթին ազատել:

«Թերես և բարձրանալ,—մտածեց Վարազշապուհ Պալուսին,—և բարձրա-նալ սրա դիակի վրայով»:

Դրա նման մի միտք էլ անցավ Դենշապուհի գլխով: Իրար նայեցին. հաս-կացան, բայց համակերպեցին, ինչպես ևրկու զազան, որ չեն հոշոտում իրար՝ բնդհանուր մի վտանգի ժամին:

Վարազշապուհ Պալուսին վերադարձավ արքունական տուն տարակուսանք-ներով լի: Չպետք էր րացվել մինչև անկեղծություն. կարող էր դրանից շատ անակնկալ ու անախորժ հետևանքներ ծագել: Բայց մյուս կողմից պետք էր գործել. իսկ գործել կարելի է մարդկանց միջոցով: Վերջը արդեն երբ զգաց, որ ինքն ընկած է հոսանքի մեջ՝ թույլ տվեց, որ նա տանի իրան: Միայն ջանք պետք է անել, որ չխեղդվի (էջ 485—498)

էջ 217, տ. 24—ից ունիտ հաճվել է՝

— Դրանով պիտի զրադվեն արքունիքում: Ժամանակ ունեն այնտեղ մանր բաների նայելու:

— Եթե շտապեցնենին՝ կրոնափոխները կշատանային իշխանների մեջ, և մենք կխեղդենք իր բնում հոգևորների կատաղությունը:

Շատ կողակր նոր հարձակում կատարեց.

— Ախ, տե՛ր իմ, կրոնափոխության գործը միայն հայերիս ձեռքով պիտի կատարվի: Բայց արի տես, որ Դենշապուհը, Վեհմիհրը և Որմիզդը խանդարում են: (էջ 504—505)

էջ 218, տ. 2—4 եղել է՝

Դուք ի՞նչ ազգ եք... Դուք ազր եք, անասունի ազր... Եվ որտեղի՞ց եկաք. այս աշխարհի՞ց, թե՞ ուրիշ միջատների աշխարհից, Հունաստանն է դողում (էջ 505—506)

տ. 8—10 եղել է՝

Հետո դուք ի՞նչ ազգ եք կարծում ձեզ, Դուք մա՞րդ եք կարծում, Դուք ձի-ճուռներ եք, որոնց ոտնատակ տալն իսկ կեղտոտություն է մարդու համար, (էջ 506)

էջ 229, տ. 27—ից հետո հանվել է՝

Արտակի շտապեցնելուն Ռշտունյաց իշխանը պատրվակ բերելով հիվանդության և հոգնածության՝ ձգձգում էր, Մինչ նա զիշեր ցերեկ մարդպանի մոտ էր լինում, Չտանելով ոչ մի կասկած՝ Արտակը մեծ նշանակություն չէր տալիս՝ համարելով այդ դատարկ պատշաճավորություն Ռշտունյաց իշխանի կողմից, (էջ 533)

տ. 32—ից հետո հանվել է՝

Միայն մի օր խոսք բացվեց ապստամբության մասին. խոսքը բացողը Արտակն էր:

— Եթե մինչև աշուն քաշ տանք՝ այս ձմեռ պատերազմ չենք ունենա,—ասաց նա:

— Պատերազմ երբեք էլ չենք ունենա,—ասաց Ռշտունյաց իշխանը,—պատերազմ պետք չէ:

— Պետք է, իհարկե, բայց կփաթաթեն վզներին,—առարկեց Արտակը: Ռշտունյաց իշխանը չպատասխանեց:

— Ինչո՞ւ ես կարծում, թե պատերազմ չի լինի,—հարցրեց Արտակը հետաքրքրի:

— Կատենեք հաշտության լեզու և չենք պատերազմի,—բացատրեց Ռշտունյաց իշխանը,—կարծում ես պարսիկները հենց պատերազմ են սիրում, նրանց համար էլ դժվար է:

— Ծիշտ է, դժվար է, բայց կգան պատերազմ:

— Չեն գա:

— Ինչո՞ւ:

— Եթե ուզենանք՝ չեն գա:

Արտակն ավելի հետաքրքրվեց.

— Այդ ինչպե՞ս պիտի լինի:

Ռշտունյաց իշխանն անմիջապես չպատասխանեց, Արտակն սպասում էր. իր Ռշտունյաց իշխանը տրամադրություն ցույց չտվեց շարունակելու իր միտքը:

— Չեմ հասկանում,—ասաց Արտակը,—չեմ կարող հասկանալ, թե այդ ինչպես պիտի լինի:

Ռշտունյաց իշխանը բուն շարժում արավ դեպի Արտակը և ասաց.

— Ի՞նչ կա չհասկանալու. Մենք ուղարկեցինք զրգոյի թուղթ, Հաղկերտը մեղ չի ների այդ թուղթը, իհարկե կգա պատերազմ: Բայց եթե մի անգամ մի ժողով արինք և այդպես վճռեցինք՝ ինչո՞ւ չենք կարող ուրիշ ժողով անել և ուրիշ բան վճռել:

— Ի՞նչ...

— Զգիտե՛մ ինչ... ուրիշ միջոցներ:

— Զկա ե ո՞չ մի ուրիշ միջոց. մենք չենք ընդունի զրադաշտական կրոնը և վե՛րջ,—զայրալի սասաց Արտակը:

Ռշտունյաց իշխանը շխտեց այլևս: Նա հորանչեց՝ բստ իր մշտական սովորության և միայն վերջը մոմոաց.

— Զգիտե՛մ...

Արտակը վերջացած համարեց խոսակցությունը՝ մանավանդ որ գիտեր Ռշտունյաց իշխանի հակառակ քնավորությունը և քնկոտ մարմինը:

Բայց մի փոքր անց Ռշտունյաց իշխանը մոմոաց ինքն իրան, ինչ-որ անհասկանալի բառերով Արտակը կարծեց, թե նա վերջացրել է խոսակցությունը և ինքն իրան եզրափակումներ է անում:

— Իշխա՛ն,—ղարձավ Արտակին Ռշտունյաց իշխանը,—դու ինձ անկեղծն ասա, ի՞նչ դուրս եկավ մեր Արտաշատ գնալուց:

— Մեր Արտաշատ գնալը շատ անհրաժեշտ էր. իսկ թե ինչ դուրս եկավ՝ դու ինձանից լավ տեսար և իմացար: Ի՞նչ. սխալմո՞ւնք, բա՛ն կատարվեց:

Ռշտունյաց իշխանը քմծիծաղ տվեց.

— Սխալմո՞ւնք... իհարկե կատարվեց: Ապա կարծում ես ամեն բան լավ, իրա տեղը դրինք ու հանգիստ, ապահով տե՛ն՞քս ենք գնում:

— Ո՞վ է հանգիստ, ապահով,—մի փոքր տաքացավ Արտակը,—գնում ենք զորագնդերս կազմելու: Պատերազմ է վրա հասնում:

— Նվ հույս ունիս, որ կարո՞ղ կլինենք պատերազմ տալ...—արհամարհանքով բերանը ծոցեց Ռշտունյաց իշխանը և լայն շրթունքները փռած՝ նայեց Արտակին: Նրա հայացքի մեջ մոայլվում էր մի խուլ հակառակության ատելություն թե ղեպի Արտակը և թե ղեպի գործը:

— Իսկ եթե չենք կարող պատերազմ տալ՝ պիտի դիչե՛նք, ուրանա՛նք մեր սուրը հավատը:

— Ես չգիտեմ...

— Զգիտե՛ս... Ինչպե՞ս չգիտես: Զգիտես, որ մեր առջև դրած է երկու ընտրու՞նք՝ կամ հաղթություն, կամ մահ:

— Այդ ասելը հեշտ է, իշխա՛նս, անելը դժվար: Արյունը թանկ բան է:

— Հենց այդ թանկ բանը կթափենք ավելի թանկ քանի համար—աղատության:

— Զգիտե՛մ, չգիտե՛մ, թափեցե՛ք...—ծմլեց խոսքը Ռշտունյաց իշխանը:

— Զէ, պիտի գիտենաս: Հավասար մեզ հետ նստել վճիռ ես տվել մահու կոկի մղել հավատի համար, ըմբոստ պատասխան ես տվել Հազկերտին. պիտի գիտենաս:

— Զգիտե՛մ, չգիտե՛մ...—ղարձյալ թաղել ուղեց վե՛ճը Ռշտունյաց իշխանը:

— Իսկ ժողովուրդը գիտե՞ս,—ծալնր ըրարացրեց Արտակը,—դրա համար էլ վեր է կենում ահա. հարադատը հարադատին, տներն ու ծառան իրար՝ մեր հավատի կովի այս նշանաբանը սուրը է մեզ համար:

— Հետո՞, ժողովուրդն ասաց ու արե՞ց... Երբ պարսից բանակի փոշու ծայրը կբարձրանա սահմանի վրա՝ բոլորը ծակուծուկ կմտնեն և մեզ կթողեն եկող բանակի երախի առաջ... Ժողովուրդը՝ գիտե՛մ ինչ անասուն է ժողովուրդը...

— Լճերը դաժանորեն կխեղդենք դավաճանությունը իր ընում՝ լինի ուսմիկ, լինի իշխան և հետո կտեսնենք, թե կարո՞ղ ենք պատերազմ տալ թե ոչ,—բարկացած գոչեց Արտակը։

Ռշտունյաց իշխանը շղատասխանեց, այլ մի անգամ օտարոտի և սառնացեց մի ակնթարթ Արտակի ատելության կրակով ցոլացող աչքերին և բռնեց իր նժույզը առաջ։

Արտակը կրկին Ռշտունյաց իշխանի ներհակ, երբեմն թշնամական խառնըվածքին վերագրելով այս ամենը՝ լուցւոյ նա նրան համարում էր իրենց ուխտի մեջ։ Ոչ մի կասկած չդարձնեց նրա մեջ... (էջ 534—545)

էջ 232, տ. 37-ից հետո հանվել է՝

Գեղեցիկ էր ներքերի վիհի, շքեղ էր վերերի երկրի կապույտ անդունդը, որ ներքերի վիհի վրա իրրև մի անհուն խուփ ծածկում էր նրան (էջ 559)

էջ 233, տ. 37-ից հետո հանվել է՝

Գիշերն այնպես ընդհուպ գրկել էր նրան, որ նա տրվել էր նրա գրկախառնության, գերվել նրա խավար համբույրին... (էջ 564)

էջ 237, տ. 2-ից հետո հանվել է՝

Բայց մի կարճ հարցուփորձ արեց համենայն դեպս սենեկապետին։

— Ոչ ո՞ք չի հիվանդացել։

— Ոչ ոք... տեր իմ...—տատամսեց սենեկապետը։

— Մի՞ ծածկի...

— ...Ինչպե՞ս կհամարձակվեմ, տեր իմ...

— Հա՛, հրամայել եմ...—և աչքերը խոժոռեց սենեկապետի վրա.—իմացա՞ր...

— Հրամանք ես։

Սենեկապետը վախեցած կերպարանքով կանգնած մնաց՝ նոր սպառնալիքներ սպասելով։ (էջ 578—579)

տ. 6-ի շարունակությունը հանվել է՝

Անթափանց էր նա և ինչի՞ն, ո՞ւմ էր վերարերում՝ անհայտ էր սա՛ ինչպես բերմական մոռյլ առեղծված։

Այդ գաղտնիքը չէր խոռվիլ նրա հոգու անդորրը՝ եթե չսահմանագծվեր ինչ-որ որոշ ուղղության վրա իրենից ծածուկ, բայց իրեն վերարեր առարկայի հետ։ (էջ 580—581)

էջ 248, տ. 1-ից մինչև էջ 257, տ. 3 ավելացել է։

էջ 264, տ. 15. «Հայոց պատասխանը մեր հրովարտակին» նախադասությունից հետո հանվել է հետևյալ հատվածը, որ փաղվածաբար օգտագործվել է՝ սույն հատոր, էջ 393, տ. 1—16, էջ 395, տ. 30—36, էջ 264, տ. 17—25, էջ 396—397 (առանձին տողեր), էջ 380, տ. 2—36, էջ 382, տ. 16—25, էջ 390, տ. 1-ից մինչև էջ 391, տ. 29, էջ 393, տ. 21-ից մինչև էջ 394, տ. 6, էջ 394, տ. 21—35, էջ 394, տ. 36-ից մինչև էջ 395, տ. 6, էջ 391, տ. 34-ից մինչև էջ 392, տ. 5։

— Հայոց պատասխանը մեր հրովարտակին։ Կարդա, — դիմեց հոսսրովին։

հոսսրովը կրկին կարդաց ատյանի առաջ։

Երբ ավարտեց՝ տիրեց ծանր լուռություն։ Մովպետը, որ սկսել էր եռալ ընթերցման պահին՝ նստած տեղը տրորվեց, փնչացրեց և ասպ ժայթքեց։

— Խոնարհ չի՛, հանդուգն պատասխան է սա, ասերասան, անարգական, հայհոյանք է սա արքայից արքային: Մի՞թիւ մենք պիտի հանդուրժենք. մի՞թե պիտի այլևս հայերի կամքն հարցնենք: Զորք կազմել տանք արքային, մոգերի ղորագունդ, թող զնան բռնադատ կերպով կրոնափոխ անեն ըմբոստներին:

Նրա խոսքը բորբոքեց մոգերին և պարսիկ մեծամեծներին: Բոլորը մըռմըռացին և մոնչեցին: Մթնոլորտը շիկացավ, թանձրացավ:

Սակայն եռացող կաթսայի ալս խլիտցի մեջ անհույզ սուր քարի պես ցըցվել էր բարձրի վրա Միհրներսեսը և իր բարձրից նայում էր անփոփոխ իր ընտրած կնտին և լուում էր: Մովսէստան մովսէսը շրջվեց և կատաղի աչքերը հառեց մոգերին: Սրանք մոնչալով մի փոքր առաջացան և ընկան երեսներովայր՝ գոչելով:

— Իստի՛, դատի՛ Արմինիային...

Իսկ պարսիկ պալատական մեծամեծները լուել էին՝ նրանք նենգալոր հայացքներով նայում էին իրար և շանում գուշակել իրար միտք: Տաքեր էր ազդել նրանց պատասխան թուղթը: Մի փոքր առանձին կանգնած մի նրրաղեմ իշխան, տարեց և մի փոքր վատառողջ՝ նայեց հարևանցի իր կողքի մի այլ իշխանի, որի հեղեղական աչքերում մի կայծ էր շողում: Նա որսաց հայացքը և մոտեցավ առաջինին:

— Ի՛նչ աներկյուղութուն,— շշնջաց նրա ականջին:

— Աներկյուղութիւ՛ն,— զարմանքի շեշտով հարեց մյուսը,— ասա խն՛ը, ճարտարարանութիւ՛ն,— ավելացրեց խոհուն աչքերը կկոցելով:

— Հա՛վ, զգո՛ւյշ,— զգուշացրեց երկրորդը,— հնդուհավերը չգրգովեն:

Մյուս իշխանները վրդովված տեսք ունեին: Թղթի համարձակ, հանդուգն խոսքը, անվեհեր վճիռները նրանց էլ զայրույթը շարժեց:

— Կոռոզ ազգ է,— գուցե հանկարծ ժողովական մի իշխան, որի շար դեմքը և գոռոզությամբ ողողված շուրթերն ու աչքերը շարժվեցին բողբոջարկու դառն և թունալի.— գոռո՞ղ ազգ է, վերեկից է նայում մեղ, ստորնագույն է համարում մեզ, քան ինքը. չի խոնարհվում ոչ մի ուժի առաջ և խստապարանոց է, հպատակության մեջ ինքնիշխան է իր հոգու մեջ, Իսկ դու, տե՛ր հաղարապետ, համբերատար հրովարտակ ես գրում, այդ ոգին հրապարակ հանեցիր. պետք էր ընկճել, ոտնատակ տալ... Ծունկի՛ բեր, տրորի՛ր, թող դատարկ զրույցները նրանց չեստ: Ազգովին ուրացումն և անհապա՛ղ, իսկո՞ւյն— ահա վճիռը:

Իշխանը, որ խոսում էր, ըստ երևույթին, աղդիկ էր և հեղինակավոր: Նրա խոսքը լարեց ու սրեց բոլորին:

Միհրներսեսը կլանեց վերավորանքը, շարտահայտեց ոչինչ և ձեռք բարձրացնելով ասաց զուսպ ձայնով.

— Լսենք արքայի հրամանը: Բայց ձեզ այսքանը միայն ասել համարում եմ անհրաժեշտ: Պատասխանը գրած է ճարտար լեզվով և մարտնչող ոճով: Զեմ կարող չնկատել, որ ոմանք ձեզանից թերևս և հիացան դրանով: Քաջ է իմաստասիրած... Բայց բանի զորութունը ճարտարարանութունը չէ և ոչ էլ անիմա հանդգնութունը: Մենք տերութունը ենք ընդարձակում, այս իսկ պահիս և առաջիկայում մեծ պատերազմներ ունենե՛ք՝ մեզ պետք է թիվ: Սրա մասին հոգածու խորհեցե՛ք: Լսենք արքայի հրամանը.— ավարտեց և հանդարտ ձևով արեց.

— Ատյանը ավարտվեց:

— Մնաս ողջութեամբ,—ասացին ժողովականները և անձայն ու զգույշ հեռացան սրահից:

— Կանչել տուր հայերի՞ն,—հրամայեց Միհրնեսին սենեկապետին:

— Որպես հրամայեցիր,—ասաց սենեկապետը թեյի և կիսածայն և ստվերի պես դուրս լողաց վարագույրի ճեղքից:

Միհրնեսին վերցրեց պատասխան թուղթը և կրկին կարդաց: Ոչ մի մկան չշարժվեց կրկին նրա քարակերտ դեմքին: Հետո աչքերը կկոցեց և այդպես մընաց երկար: Վար դրեց թուղթը ծնկան, հագաց ու հանկարծ մի բան հիշեց, աչքերը շեղակի խորոքեց, կրկին վերցրեց թուղթը, որոնեց ինչ-որ մի տեղը, կարդաց: Անեկատելի դողաց կզակը, փնչաց մեղմակի: Այդ պահին միայն ցոլաց նրա աչքերի շարաթույն ցասումը, և օձի պես զուլճը բարձրացրեց քինախնդրության մոլուցքը:

— Հայե՛րը,—գոչեց նա դեպի վարագույրը:

Ներս տողաց սենեկապետը:

— Հաղարապե՞տ...

— Հայե՛րը...

— Այս իսկ պահիս, տեր հաղարապետ,—մրմնջաց խիստ հոգածու շտապի մեջ սենեկապետը և անհետացավ:

Չանցավ երկար ժամանակ՝ վարագույրը ճեղքվեց, և սենեկապետի ալաչ-նորդութեամբ ներս մտան Դյուտը և Կողակը: Դյուտը թեքը խոնարհ խաչեց կրծքին և մնաց տեղում, իսկ Կողակը գետնատարած ընկավ վար:

Միհրնեսին նայեց երկար, կարծես մտածում էր, թե ի՞նչ պատիժ տաւ Հետո սթափվեց և շրթունքի հեգնական կծկումով նշան արեց նրանց, որ մոտենան: Դյուտն առաջ եկավ մշակված քաղաքավարութեամբ, բայց փոքր-ինչ հանդուգն, իսկ Կողակը քաշ տվեց իր ընթացքը՝ երկյուղ կրելով անցնել իր և Միհրնեսին միջի տարածության վրա աներևույթ սահմանագիծը: Եվ երբ այդ գիծը մոտենալով նա կանգ առավ, իսկ Դյուտն առաջ գնաց ավելի և դադարեց:

Միհրնեսին սուր նայեց Դյուտին.

— Սա ի՞նչ թուղթ է,—հարցրեց մեղմ, կարծես բարեցակամ:

— Պատասխան թուղթը քո հրովարտակի, տե՛ր հաղարապետ:

Միհրնեսին միջոց տվեց, սպասեց կարծես և ապա չլսելով ոչինչ ավելի՛ ֆշաց:

— Արքայից արքայի հաղարապետի հրովարտակին այսպե՞ս կպատասխանեն, քանի՞ գլուխ ունեք, ո՞վ եք դուք:

Դյուտը լռեց ո՛չ թե շփոթված, ո՛չ թե զայրացած:

— Ասա, արքայից արքայի հաղարապետի հրովարտակին այսպե՞ս կպատասխանեն: Կզրեն պատասխանը և այսբան հանդգնութեամբ կուղարկեն և վերջըն էլ այսպես անսպառնաճ կզան ներկայանալո՞ւ. ի՞նձ, արքայի՞ն, արյաց դուրսե՞լ...

Խոսի՛ր:

— Որքան իրավունք տվիր և հնար՝ կխոսեմ,—պատասխանեց Դյուտը արժանապատվութեամբ,—ես գտնվում եմ արյաց դուրսության ստեղծողի առաջ և գիտեմ ինչո՞ւ եմ եկել:

— Դու շարունակում ես հայկական կոպտութի՞ւնը,—ձայնը բարձրացրեց Միհրնեսին, օձի թունավոր հայացքը բեռած Դյուտի աչքերի խորքը:

— Ես չեմ կամենում կոպտություն անել և վիրավորել հայ իշխանական ինքնասիրությունս,—ասաց Գյուտը հպարտությամբ,—Ես միայն կրկնում եմ՝ եկել եմ ուղեկից և ընկերացած լինելու մի հյուրի, որ զուրս է եկել մեր երկրից։

— Դուք երկիր չունե՞ք,—զոգացնելով կզակը՝ ֆշշաց Միհրենքսն՝,—այն երկիրը, որի մասին խոսեցիր՝ արայաց արքայի երկրամասն է։ Ոչ, դու ինձ պատասխան տուր, այսպե՞ս են գրում պատասխան թուղթը։

— Թուղթը գրված է, և ինչ գրված է, չի փոփոխվում,—խոցեց Գյուտու։

— Տե՛ր հաղարապետ, ինձ իրավունք,—մրմնջաց Կողակը, զգալով ճակատագրական պոռթկումի շնչարգելությունը Միհրենքսնի կրծքում։

Հաղարապետը շնայեց էլ նրա կողմը։

— Տե՛ր հաղարապետ...—կրկնեց Կողակը։

Գյուտն անհանգստացավ։ Նա զգացել էր իր սխալմունքը։

— Խոսի՛ր,—ասաց Միհրենքսն։

— Պատասխանը ուրացողների ուխտը չի գրել, այլ ապստամբները։

Հաղարապետը մինչև անգամ շիտկվեց տեղում և հաղաց։ Նրան խիստ հետաքրքրեց այդ։

— Ուրացողների ուխտ... Ուրացողների ուխտ կա Հայաստանում,—հարցրեց նա եղանակը փոխելով։

— Հրամանք ես,—պատասխանեց Կողակը,—մարդպանն իր իշխաններով ուրացողների ուխտ կաղմեց ապստամբների դեմ։ Սրանց պարագլուխը Վարդան սպարապետն է։ Մենք՝ ես և իշխանը ուրացողների մեջ ենք։

Միհրենքսն հափվել նշմարելի հետաքրքրությամբ աչքերը սրեց և ինքնամփոփ շարժումով հետ շրջվեց բարձրի վրա։ Սկսեց մտածել։ Կողակը զգաց, որ չլրիպեց և ցույց չտալով ոչ մի քաջալերություն՝ շնկատելու տվեց Միհրենքսնի հանգստացումը։ Նվ միամիտ եղանակով շարունակեց։

— Մենք չէինք հանդգնիլ երևալ աչքիդ՝ եթե մտադիր չլինեիր խնդրել օգնություն։

— Ի՞նչ օգնություն։

— Դենշապուհին, Վեհմիհրին և Որմիզդին հաշտեցնելու իրար հետ։

— Դա՞ ինչու համար էր... Անհա՞շտ են նրանք։

— Անհաշտ են։ Վեհմիհրին խանդարում է Դենշապուհն, Դենշապուհին՝ Որմիզդին։

— Իսկ մարդպանն ի՞նչ է անում։

— Մարդպանը ջանում է Դենշապուհին հաշտեցնել նրանց հետ։ Բայց Դենշապուհն չի լսում։

— Ինչո՞ւ է ուղում հաշտեցնել։

— Տե՛ր հաղարապետ, խանգարում են մարդպանին իրենց գծառությամբ, շեն օժանդակում ուրացության դորժում։ Դենշապուհն այնքան շտապեցրեց մարդպանին պատասխան թուղթը գրել տալ, որ իշխաններն ու հոգևորները զրգովեցին։

— Ինչո՞ւ շտապեցրեց,—հետապնդեց Միհրենքսն,—ի՞նչ միտք ունի շտապեցնելը։

— Գործը ձախողեցնել և մարդպանին վարկաբեկել արքայի առաջ։ Ների՛ր

ինձ, թեր հաղարապետ, չեմ կարող երկար մնալ այստեղ. ծնծված եմ հանապարհին, և անձս վերբերով ծածկված:

— Ո՞վ է ձեռնը:

— Խոսքովը: Կարծում էր, թե ես գալիս եմ շարախոսելու իր մասին. իսկ ես՝ ընդհակառակը՝ ծածկել եմ նրա հանցանքները: Բարի եմ, տե՛ր իմ: Թող հանցանք գործի, վերջը կզգա, մարդ է:

— Ի՞նչ հանցանք է գործել Խոսքովը:

— Նա պատճառ դառավ պատասխան թողի զանազան իմաստասիրական ձև տալուն: Մարդպանը հասկացրեց, որ տեր հաղարապետը համբերատարությամբ վիճում է, բայց դուր հասկացեր, որ նրան հաճելի է,՝ եթե սկսենք ուրաջումը:

Միհրներսեսը զգում էր, որ Կողակր խորամանկորեն է շարժվում, բայց ցույց տվեց, թե հավատում է: Իսկ Կողակր հասկանալով այդ՝ ցույց չտվեց, թե նկատում է: Նա մեծ հույս չուներ, թե բան դուրս գա իր խաղաղանքներից, բայց մի բանով օգտվում էր. ժամանակ էր շահում կարողանալու թակարդից աննկատելի դուրս սողալ: Գլխուն հասկացավ և հպարտ լռովյուն պահեց, խորհելով փրկվելու հնարի մասին: Նա ես մեծ հույսեր չէր տածում Կողակր ճիզերին:

Սակայն աչսպես թե աչնպես Միհրներսեսի՝ աչքան զբաղվելը նշան էր գործի որևէ ալլ բնթացրի, բան սկսվեց: Միհրներսեսն, անշուշտ, մի բան մտածեց: Դա, որբան և ջանաց շարտահայտել զեմքի ոչ մի կծկումով և աշրերի հայացքով՝ բայց և աչնպես, որբան որ դա մարդկային է—Կողակն զգաց: Նա հանգստացավ և սկսեց վստահ նայել Միհրներսեսին:

Միհրներսեսը բար զեմքը բարձրացրեց և շրթունքներով նշան արեց, որ Գլխուր և Կողակր հեռանան:

Գլխուր շարժում արեց, բայց հանկարծ հետ շրջվեց և հարցրեց.

— Ի՞նչ վճիռ է սպասում մեզ, տեր հաղարապետ:

Միհրներսեսը նայեց դիվական դաժանությունով և ձեռքով արեց, որ հեռանան:

Գլխուն ու Կողակր հրաժեշտ տվին Միհրներսեսին և դուրս ելան՝ ավելի դաժան հալածված՝ քան որսի կենդանիները:

— Կանչիր Պերող իշխանին,—հրամայեց Միհրներսեսը սենեկապետին:

Նկավ այն դաժան իշխանը, որ ջնջել էր պահանջում հայ ժողովուրդը:

Միհրներսեսը հրավիրեց նրան նստել իր դիմաց: Սենեկապետը բարձ հրամցրեց նրան: Պերող իշխանը նստեց: Նրա գայրույթը ղեռ չէր իջել: Նա սկսեց կրկին նույն սաստկությունով որոտալ, պահանջելով իսկույն սկսել հայերի ջրնջումը: Միհրներսեսը համբեր ու բարեցակամ լսում էր նրան:

— Միանգամայն ճշմարիտ խոսեցիր, իշխան,—ասաց Միհրներսեսը հանդարտ.— ես ես մտածում եմ, որ ժամ է ջնջելու հայոց ազգը: Հիմա դանր պատասխան թողնի: Սա պետք է ներկայացնել արքային և անհապաղ:

— Ուրեմն ներկայացնենք, այլևս ինչի՞ ենք սպասելու:

— Պետք է ներկայացնենք: Հիմա ես պետք է խորհուրդ տամ քեզ, որ հենց արքան կպոթիկա՝ դու հայերի ջնջման պահանջը դիր ամենայն ուժով:

— Իսկ դու չե՞ս դնելու,—չհասկացավ Պերողը:

Միհրներսեսը ներողամտաբար ժպտաց.

— Ես կղենմ ու կղենմ, բայց ես հաղարապետ եմ և մի հոգիի Իսկ զուր, իշխաններդ, մի փոքր կողմնակի եք: Նա լավ կրորորովի՝ եթե միահամուռ գըրգըռեք նրան:

— Հիմա հասկացա,—ասաց Պերողը:

— Կսկսես դու:

— Կսկսեմ: Այդ ասկերասան ազգը, որ հնուց դիմադարձ է կանգնում արյաց տերության՝ թող անհետանա երկրի երեսից:

— Լավ խոսեցիր, իշխան. ափսոս որ արքան չլսեց: Կոտորածի հրամանը կտար: Ազգեց. ինձ ես: Իրո՞ք, իրո՞ք ժամանակ է հայերի ոչնչացման: Ի՞նչ խեղադարձություն...

— Խեղադարձություն... Ոչ, գիտակցած սրիկայություն, անարգանք արքային և արյաց տերության: Կարգադրի՞ր շտապություն առջան բացվի արքայի առաջ: Շտապիր:

— Ես շտապում եմ, սիրելի իշխան: Շա՛տ եմ շտապում: Ծա՛նք է տերության դործը: Դողում եմ արքայի առողջության վրա: Բայց ի՞նչ անեմ, ե՛ս պետք է առաջին գույժը տամ: Վաղը կկարգադրեմ, որ արքայի առջան հավաքովի՝ եթե արքան կհրամայի:

— Կարգադրի՞ր, տեր հաղարապետ: Համոզենք արքային:

— Այո՞, այո՞...—ձգեց Միհրներսեսը,—սարի պես զեմ առավ այս գործը: Է՛հ...

— Արձակի՛ր ինձ, տեր հաղարապետ,—ասաց Պերող իշխանը:

— Գնա՛, —գլխով արեց և թեթև արտասանեց Միհրներսեսը:

Պերողը մեկնեց:

Միհրներսեսը, որ բոլորովին հակամետ չէր շատախոսել, որի խոսվածքը միավանկ էր՝ Պերողի հեռանալուն պես կրկին խոժոռեց իր անշարժ զեմը և լարվեց ներքին, իրեն միայն հայտնի խարդավանքներով:

Ծափ տվեց. մտավ սենեկապետը:

— Խնդրակ կուղարկես արքային հայտնելու, որ պատասխան թուղթն եկել է Հայաստանից: Միամտամ արարողապետին կնախագոյազանես՝ ատյանը արքայի պալատում:

— Պատվերդ ի կատար,—մեղմակի շշուկով գլուխ տվեց սենեկապետը և դանդաղ հետ սահեց:

Միհրներսեսը վեր կացավ:

• • •

Գյուտ իշխանը Կողակի և իր թիկնապահների հետ պարսիկ հեծյալի առաջնորդությամբ մոտեցավ հայկական այրուձիին: Հայ զինվորներն իրար անցան՝ երբ տեսան նրանց: Նրանք զուրս վազեցին վրաններից և եկան արագ շրջապատեցին եկվորներին: Նրանց կարտաակեզ աչքերն արցունքոտվեցին: Այլևս առանց հետեւելու պատշաճավորության՝ ձայն տվին.

— Բարո՛վ, բարո՛վ...

— Իշխա՛ն, սիրելի՛ իշխան...

Շրեղ մի վրանի մուտքը բացվեց, և այնտեղից զուրս նայեցին այլ զեմ-

քեր: Նրանք նկատելով եկվորներին՝ հանդիստ, բայց հետաքրքիր դուրս եկան: Գյուտը մոտեցավ վրաններին և ողջունեց.

— Բարեողջույն, տյարբ:

— Բարի եկար, իշխան, հրամայիր,—ասացին իշխանները:

Գյուտն իջավ, Կոդակը հետևեց նրան, և ժուլգները հանձնեցին թիկնապահներին և առաջացան ղեպի վրանները:

Զինվորները շրջապատեցին վրանները և խանդաղատանով ու կարոտով սկսեցին հետևել եկվորներին:

Մտան վրան: Նստեցին բոլորվեցին բարձրի վրա: Գյուտը նայեց իշխաններին: Դրանք վեց հոգի էին, որոնցից մի քանիսին Գյուտը ճանաչում էր անձամբ: Նրանց մեջ աչրի էր րնկնում մեկը՝ Սրվանձտյա իշխան Գարեգինը՝ խրոխտ ու կտրիճ տեսքով մի երիտասարդ, որի սուր հայացքը և սեղմ շրթունքները ազդում էին մարդու: Նրա կողքին մի դուռնատ և տխրադամ երիտասարդ էր՝ Քաչրերունյաց իշխան Ներսեսը, որ թախծալի նայում էր Գյուտին: Երրորդը, որին նույնպես լավ էր ճանաչում—Ընծայնոց իշխան Արսենն էր:

— Ինչպե՞ս եք հարմարվել, ինչպե՞ս եք անցկացնում կյանքներդ,—հարցրեց Գյուտը:

— Անց ենք կացնում կյանքներս,—ասաց իշխաններից մեկը հեղեղան կատակով:

— Հարուստին ենք հարստացնում,—հառաչեց Արսենը՝ Ընծայնոց իշխանը և իր աշխույժ կապտաշյա ղեմքը կծկելով՝ խոսքը փոխեց.—է՛հ, հայրենիքում ինչ կա, տե՞ղն է հայրենիքը, մի՞տն ենք մենք...

— Հայրենիքում գործերը լավ չեն. գիտեք Հաղկերտի հրովարտակը ուրացության:

Իշխանները լարվեցին:

— Մենք լսել ենք, բայց մանրամասն չգիտենք: Ի՞նչ բան է,—հարցրեց Արսենը:

Գյուտը պատմեց: Իշխանները լսեցին և անհանգստացած իրար նայեցին:

— Տյարբ, դա պատերա՞ղմ է,—վեր թռավ տեղից և բացականչեց կապտաշյան:

— Ինչո՞ւ պատերազմ, տե՛ր Ընծայնոց.—չհամաձայնեց Գյուտը,—թերևս հաշտության դուռ բացվի:

— Հրովարտակն այնպես է զրած, որ ոչ մի հաշտության ելք չի կարելի գտնել: Պատերազմի առաջ ենք,—ասաց զարմացած Արսենը,—ի՞նչ կասես, տե՛ր Սրվանձտյա:

Սրվանձտյա իշխան Գարեգինը, այն խրոխտ ու կտրիճ տեսքով երիտասարդը, չպատասխանեց, այլ շարունակեց սուր հայացքը հառել Գյուտի վրա: Նրան Հայաստանից ճանաչում էր, բայց լսովի, չէր տեսել և լավ կարծիք չէր հայտնրվել նրա մասին: Ոմանք էլ առել էին, որ հանդուգն է և ինքնասեր:

— Ի՞նչ է մտածում սպարապետը,—հարցրեց Արսենը հետաքրքիր,—կարո՞ղ ենք պատերազմել:

— Նա բռնել է ապստամբության ուղին՝ առանց զորքի, առանց հարևանների օգնության, մեն-մենակ մի աղվով,—ասաց Գյուտը՝ հայացքն հարևանի ու արագ-արագ նետելով ղեպի Սրվանձտյա իշխանը, որի լուծվունքը և խիթ, օտար

հայացրր, թերահավատ արհամարհանքի դուր չեկան Գլուտին: Բայց Գլուտը զգաց, որ իր դիմացինը հեղինակավոր տեղ է զբաղում զորագնդում և իշխանների մէջ: Նրանց մէջ զարթնեց մի խուլ հակառակութիւն: Ուստի և Գլուտը վերապահ և ինքնամիտի դիրք բռնեց:

Այդ միջոցին մի հեծյալ նժուլը թոցրած զալիս էր դեպի հայոց աշրոձին: Նա միեւն վերջը բռնեց և նժուլի սմբակները խրելով գետնի մէջ՝ հանկարծ կանգնեց: Դա պարսիկ սուրհակակ էր:

— Արբայից արբան հրամայեց ձեզ ներկայանալ իրան և իսկույն եւթ:

— Անխախտ, անհապաղ,—ասաց Արսենը նուրբ հեղանակով և վեր կացավ,—է, գեանք հարսանիք. կամ ջուր պիտի կրենք, կամ փայտ...

— Պատասխան թղթի պատասխանը պիտի տանք,—ասաց Ներսէս իշխանը և դարձավ Սրվանձտյա իշխանին,—կտա՞նք լավ պատասխան, իշխան...

— Կտանք մեր պատվին արժանի պատասխան,—ասաց չոր եղանակով Սրվանձտյա իշխանը,—բուշանների կովում արշուն ենք թափում պարսիկ բռնավորի համար, արշուն չունենք մեր հայրենիքի՞ համար:

— Մատաղ հայրենիքի՞ն,—հուռչեց կարոտով տխրողն իշխանը, որ րսկրորից լուռ հետևում էր խոսակցութեան: Դա Քաջերուստյաց իշխան Ներսէսն էր:

Իշխանները վեր կացան: Սուրհակակը շտապեցնելու համար իշխաններին՝ բռնեց իր նժուլը: Սակայն իշխանները նժուլդներին տվին արժանաւայել գանդալ րնթացք և քանի մոտենում էին պալատին՝ ավելի դանդաղում էին, տալով իրենց երթին հանդուգն ցույցի հանդիսավոր կերպարանք:

Պալատի դռներին նրանց հանդիպեցին շատ սառն: Չնայած ողջունի խոսքեր: Չողջունեցին նաև իշխանները և լուռ, լարված մտան պալատի միջանցքը: Նրանց կանգնեցրին: Թե ի՞նչ նպատակ ունեն այդ ուշացումը՝ բայց նա երկար տեղեց: Նվաստացուցիչն այն էր, որ ներսում լուսնիւն էր: Մինչև անգամ վարագույրի ճեղքից երևում էր ահագին ժողովականների բազմութիւն: Որ անշարժ, սպասողակների դիրք էր ընդունել: Այնտեղ ոչ մի բան չէր շարժվում:

Վերջապես վարագույրը լացվեց, և արարողայեւոր իր արհեստի շինծու, մկանային կիսամուտով հայտնվեց և ներս տարավ իշխաններին:

Թանձր լուսնիւնը դիմավորեց նրանց:

Ժողովականների կիսաբոլոր շրջապատի մէջ, պատշաճ հեռավորութեան, բարձրադիր հարթակի վրա, բարձրին բազմած ու հենած՝ հեռում էր Հազկերտը: Նա անձնյա, կլորիկ, ոչ շատ բարձրահասակ մարդ էր. խոյաբիթ և համարյա անմորուս: Ամենից անխորժը նրա բոլորակ խոշոր աչքերն էին մորթի գունատ, փայլուն, լեզված դեմքին: Նա կանաչ պատմուճան ունեն հագին—«փիրահն», և ոսկեհոտ սև բեհեղ անդրաւարտիք—«վելի» և վիսիկ ատամնավոր բուրգի ձևի ոսկեհոտ թագ, որի ճակատին բոլորակ զնդակ կար՝ ի նշան լուսնի և արեգակի:

Հազկերտին մոտ կանգնած էր միայն Միհրնէրսէսը, նրա դիմաց՝ մովպետան մովպետը, իսկ մյուս պալատականները բալական հեռու կանգնած էին՝ բոլորը բարև բռնած:

Պալատի սրահը լուսավորված էր բարձրից, և արևի ոսկի ծաղկանները կախված, բնկած էին Հազկերտի առջև: Բազմանկար պատերն ու գորգերի ծաղիկները թունավոր գեղեցկութիւն էին տալիս ահաւոր ատյանին և չէին կա-

րողանում մեղմել շարագույժ փոթորկի սպառնալիքը զարնանային ժպտալի զաշտ հիշեցնող սրահում:

Արարողայետը կոպիտ ու անակնկալ ձևերով կանգնեցրեց իշխաններին ուղիղ դռան շմբին: Հարյուրավոր դաժան հայացքներ հռոնցին նրանց: Բայց ամենից ավելի դժնդակը Հաղկերտի հայացքն էր, անբխի՞թ, սև, շար աչքերը, որոնցից թույն էր կաթում:

Պատասխան թուղթը կարդացել էին, և մրրիկը սկսվում էր: Ու հենց որ հայ իշխանները ներս մտան՝ Հաղկերտը ցուաց բռնկված հնոցի պես: Ցցեց զլուխը ակնոցավոր օձի շարահայաց լարումով և հայեց նրանց:

— Դիմադարձություն, ասպտամբություն,—որոտաց Հաղկերտը դառնաձայն,— դուք հանդգնեք ծաղրական թո՛ղթ ուղարկել ինձ... Ինձ ուղարկել ծաղրական թո՛ղթ... Խոսել համարձակվեք, սպառնալիքներ կարդալ... Ինչի՞ վրա դիրք ձեր հույսը, թե ես այնպես չեմ ջնջի ձեզ, որ ձեր զարշնխի հոտն անգամ չմնա աշխարհում: Հույների՞, բուշանների՞, ձեր աստծո՞ւ, ձեր քաջության... Խոսեցեք, ինչի՞ վրա:

Հաղկերտի խոսքերը բոցի ցալթուններով նետվեցին պալատականներին, և սրահը հրդեհվեց:

Հանկարծ Հաղկերտը ալլալվեց, ալլանդակվեց.

— Զէ՛, դուք ասացեք, թե ինչպե՞ս են հանդգնել... Ինչպե՞ս են հանդգնել.— նա շնչատել սկսեց:

Պալատականներն իրար անցան: Հաղկերտը այնպես էր չղձգորեն խնդրվում՝ արյունը զլուխը տված, որ երկյուղ կար, թե կկաթվածահարվի: Նա կապտեց, սևացավ: Վեր թռավ տեղից և տատանվեց. նրան բռնեցին:

Այդ պահին Պերոզ իշխանը մեջ վազեց և գոչեց.

— Զո՛րբը հանիր, արքա իմ, դորբը, իսկույն, Հայաստան:

— Զո՛րբը,—հրամայեց Հաղկերտը՝ կրքի մեջ ենթարկվելով Պերոզին:— Զորբը հանեցեք, այրուձի՛ն.

Պերոզը դուրս վազեց, ճանապարհին հրելով հայ իշխաններին: Արարողայետը վազեց և ձեռով բռնեց իշխաններին դուրս:

Պալատականներն իրար անցան: Նրանց միջից առաջ եկավ մի զորական, կարճահասակ ու կոճղի նման հաստատուն: Նրա ծաղկատար լիբր այտերը եռացող ջրի պես խլխլացին, վզի երակներն ուռեցին և կաս-կարմիր կտրած՝ ուղեց խոսել: Բայց Հաղկերտի դեմքը ծոմովում էր, նա կատաղի և խելագար աչքերով սաստեց նրան:

Վրդովված զորականը առաջացավ դեպի Հաղկերտը: Նրան սաստիկ անհանգստացրեց՝ Հաղկերտի քայլը, որ եղավ Պերոզի զրգամբ:

— Տեր Մուշկան, ղզո՛ւյշ,—լսվեց հետևից մի պալատականի զգուշացնող ձայնը:

— Զորավա՛ր, ղզույշ,—հետևեցին ալլ ձայներ:

Մուշկան զորավարը, սակայն, չէր դադարում միջամտելու փորձ անել: Խնդագարությունն ակնհեր էր: Մի զորական ներս վազեց և Մուշկանի ականջին հայտնեց, որ Հաղկերտի հրամանի համաձայն ճամբարում իրարանցում ընկավ, հեծյալ զորագնդերն սկսեցին վրանները քանդել և մաս-մաս կուտակվել պալատի առաջ:

Տեղից բարձրացավ մովսեսյան մովսեսը՝ մոլեռանդ ու կատաղի առաջ մղվեց և բազկատարած աղոթեց.

— Ահմի՛ յազ ահմի՛ Մազդաո— ես եմ որ եմ Մազդաոն. հրամա՛ն ինձանից. դեա՛ երկրին աստամբ, որ չի ճանաչում ինձ, հաղթի՛ր նրան:

Ներս վազեց Պերողը, որ գտնվ էր իր ծառայության աստիճանի բարձրացման միջոցը, քաջալերված՝ մովսեսյան մովսեսից: Շշուկներ լսվեցին ժողովականների մեջ: Ամենքը գիտեին Հազկերտի խելագարությունները, բայց այսօր շափազանց էր այդ և խայտառակ: Նրանք աչքով էին անում Պերողին, որ դադարի, բայց սա մովսեսն էր և կատաղի ցուլի պես աչքերն արյունակալած գոչում էր վայրապար:

Այս իրարանցման մեջ անլրդով ու ղուսպ կանգնած էր Միհրենբեհհը և գոհունակ հայացքը ներս էր գցում՝ շմատնելու համար իր գաղտնի միտումները: Նրան օրհնեց և մի այլ հանդամանք. Մուշկանը, որ Պերողի հակառակորդն էր՝ կատաղի աչքերով ուտում էր նրան: Սա ավելի էր խելագարվում և նրա ձեռքից Հազկերտի սիրաշահության առաջնությունը խլելու մղումով ճիգ էր փափում առիթը շփախցնել:

Դաշտում լսվեց հեծյալ զորագնդերի տրոփը: Մուշկանն այլալվեց և առաջ գնաց զեպի Հազկերտը:

— Տե՛ր արքա, հրաման տուր զորագնդերս դարձնեմ ճամբար...

Հազկերտը դադարել էր և մտալլ հեռում էր: Նրա ցատումն իջավ: Նա սթափվեց, նայեց Մուշկանին և սկսեց փնջացնել և ֆշշալ:

— Զորքերն եկա՛ն,—հարցրեց նա խուպտու:

— Եկա՛ն հրամանիդ:

— Կիրքս մովսեսեց—հետ ուղարկեցեք:

Մուշկանը դուրս շտապեց: Լսվեց նրա ահեղագոչ հրամանը զորքին.

— Դա՛րձ, զեպի ճամբար:

Երբ ներս մտավ՝ Հազկերտը հարցրեց.

— Ո՞վ էր կանչեց զորքը...

Մուշկանը երեսը դարձրեց Պերողի կողմը դայրացած:

Հազկերտը սպառնալի նայեց Պերողին և հրամայեց.

— Դո՛ւրս...

Պերողը շանթահար նայեց Հազկերտին, շփոթվեց ու մնաց անշարժ:

Այն ժամանակ Հազկերտը նշան արեց զորականներին, որոնք արագ թափվեցին Պերողի վրա և քաշ տվին նրան դուրս:

— Տե՛ղն է,—շնչեց պալատականներից մեկը նրա հետևից,—էլ չես մեջ բնկնի կոկոզավիդ:

Միհրենբեհհը, որ համբերատար, ինքնամփոփ սպասում էր տեսարանի ավարտման, զոհ մնաց, որ Պերողի անկումը կատարվեց, ըստ երևույթին, Մուշկանի ձեռքով: Իր խարդավանքի ծայրերը կորան: Նա նպատակին հասավ. Պերողը շատ էր ձգտում դառնալ արքայի խորհրդականը ու թեև Միհրենբեհհը միահենձան իշխում էր իշխանության և անառիկ էր, բայց նրան անախորժ էին Պերողի ուտընձգությունները:

Նա դարձավ Հազկերտին.

— Ինչո՞ւ ես կրեերդ բորբոքում. եթե կայսրը չի դուրս գալիս քո հրամանից,

և հոններն են բո ծառայութեան մեջ, ի՞նչ մարդ կա աշխարհիս երեսին, որ բո հրամանին դիմադարձիւ Տիրաբար հրաման տուր, և կամբդ կկատարվի:

Հազկերտն անշարժացաւ բարե բեկորի պէս, լսեց Միհրներսէհին և շխոսեց: Սրահում ծանրացաւ լուսնունք:

Հազկերտը ցից նստեց բարձին և շուրջը նայելով ասաց.

— Գիտուններ եր և իմաստուններ, դատեցե՛ք, քննեցե՛ք, խոսեցե՛ք խելացին. սա ի՞նչ է, ինչո՞ւ է այդ ազգը ապերասան այսքան:

Առաջ եկաւ մի պալատական և ձեռները կրծքին խաշած ասաց.

— Տէ՛ր արբա, հույսները բրիստոնչա աղգներն են և ամենից առաջ հույսները: Պետք է կամ ոչնչացնել այդ ազգը, կամ բոնի կրօնափոխ անել:

Մի ուրիշը ձայնեց.

— Առաջ հայ իշխաններին պետք է դարձնել մեր կրօնին և ապա ժողովուրդը:

Հազկերտը շխոսեց երկար: Նա մտածում էր: Բոլորն սպասում էին, որ ասի վերջին խոսքը:

— Մենք տերութուն ենք բնդարձակում, մեզ ստրուկ ժողովուրդ է պետք: Կոտորածը խելացի չէ: Բայց բանի որ հայ իշխանները դիմադարձ կանգնեցին՝ կոչ կտանք նրանց դալ Դուռը կանգնել արքայական ատյանի առաջ:

— Իմաստուն է, տեր... Քաջ հրամայեցիր.—լավեց ամեն կողմից:

Հազկերտը ձեռք բարձրացրեց:

— Դպրապօ՛տը,—հասկացաւ Միհրներսէհը:

— Հրամայում ենք գրել հրովարտակ հայ իշխաններին, անհապաղ, անխոս դալ Դուռը ատյան կանգնելու:

— Հրամա՛նդ,—ասաց Միհրներսէհը:

Նա նայեց անկյունում կանգնած զպրապետին, որ գրելու պարագաներով պատրաստ սպասում էր հրամանին: Նա առաջ եկաւ և նստեց Հազկերտի և Միհրներսէհի դիմաց:

— Դրիք հրովարտակ,—հրամայեց Հազկերտը,—հայ մեծամեծներին: Հակա-նե անվանե ճանաչում եմ մի քանիսին: Դրի՛ր: Եվ մի հիշիր ոչ աստիճան իշխանական, ոչ պատվանուն, այլ իրրե ատելիների և անպիտանների՝ տուր կոշի հրաման՝ տոհմը և անունը միայն: Դրիր: Սշունչաց տոհմից Վասակ անուն, Արծրունչաց տոհմից Ներշապուհ՝ անուն, Խորխոռունչաց տոհմից Գաղիշո անուն, Մամիկոնյան տոհմից Վարդան անուն...

— Անձեացաց տոհմից Շմալոն անուն.—օգնեց մի պալատական:

Մշուսները ես օգնեցին և լրացրին մի բավական խօսք իշխանական տոհմեր:

Դպրապետը գրեց բոլորը անարգան ոճով:

— Մնացածները բանակում են, Հոնաց պահակում և Հայոց աշխարհում, թող մնան և պահեն երկիրը լեռնականներից,—ասաց Հազկերտը:

Դպրապետը հայտնեց, որ հրովարտակը պատրաստ է: Հազկերտը հրամայեց, որ կարգաւ Դպրապետը շօրհեց և բարձրաձայն կարգաց կոշի հրամանը:

— Գիտուններ, իմաստուններ, ասացեք, քննեցեք կոշի հրովարտակը,—դիմեց պալատականներին Հազկերտը:

— Արժան է և իրավ,—ձայնեցին նրանք միահամուռ:

Հաղկերտը հետ նստեց և ձեռներն օդում թափահարելով ասաց.

— Գիտե՞մ, արհամարհում են նրանք մեր օրենքները: Բայց՝ ես նրանց այնպես պիտի հարվածեմ, որ հավիտյան ուշքի չեն գալու: Ստրուկների րահտ պիտի դարձնեմ նրանց աշխարհը հավիտյանս հավիտենից:

— Արժան է և իրավ,— ասացին պալատականները:

Կանչվեց իրեն հրովարտակատար խոսրովը, որին և հանձնվեց անհասպաղ հետ դառնալ Հայաստան և զալ իշխանների հետ Դուռը:

Որբան և հոգեած էր խոսրովը ճանապարհից, բայց ատելության և բիծախնդրության թույնը նրան աշխուժացրեց:

Պաշտոնյա ուղարկվեց Գյուտին և Կողակին՝ հրամայելով մնալ Դուսնը մինչև իշխանների գալը:

Միհրնկեսնհր անցավ բուն դործնական խորհրդակցության: Խոսեց շատ հոգսերի մասին:

— Քուշանները կուտակվում են խորասանի կողմում, հռեկը բախում են ծորա պահակը, պարսից բանակը հոգնում է քուշանների և հռեկի պատերազմներում: Պետք են վճուական միջոցներ, բայց պետք են նաև խաղաղ միջոցներ. ոսկի, իշխանություն, փառք, շոյանք...

Հաղկերտը մտալ Հանգստությունը լսում էր խորագետ հալաբապետի խորհուրդները: Հասկանում էր դրանց անհրաժեշտությունը, բայց հիշելով հայերի պատասխան թուղթը՝ բորբոքվում էր և մտադրվում, որ երբ հայ իշխանները գան, բռնադատելով կրոնափոխ անի, սիրտը հանգստացնի:

— Փտեցինե՞մ գեղանկերում, խոշտանգ-խոշտա՜նդ անեմ, որ տեսնեն, թե ո՞վ է արյաց արբան... Ի՞նչ, անպատվե՞ն ինձ...— ֆշշաց նա և կրկին ալլալվեց, սկսեց հեալ:

— Հանգստացի՛ր, մատաղ հանգստացի՛ր,— գորգուրեց Միհրնկեսնհր՝ նրկատելով, որ Հաղկերտը կրկին բնկնում է մոլուցքի մեջ: (էջ 646—686)

ա. 28—30-ի փոխառեն Լեյլի Լ՝

Գյուտը և Կողակը վռնդվելով պալատից՝ դուրս եկան և նստելով նմուզները՝ զնացին հյուրատուն: Ստորացումը, հալածանքը, գործի ձախող բնթացը խիստ վրդովեց Գյուտին: Նա չկամեցավ զենալ բանակ, ուր նրան պիտի հանդիպեր Սրվանձտալ իշխանի բնեղ սուր հայացքը: Վերջապես նա եկել էր Վասակի գաղտնի հրահանգներով և ուրացության կողմնակից էր՝ նրանց հակառակ: Նա նոր սկսեց մտածել այն մասին, թե ինչո՞ւ էր ինքը բռնել Վասակի կողմը: Հայաստանում նա հույս ուներ աշգլխտով մերձեկալ արյաց իշխանության, դիրք ձեռք բերել, ապրել փառքով ու հանգիստ: Բայց ի՞նչ դուրս եկավ այստեղ... Ահա նրա ուրացության հատուցումը: Շների պես վռնդվել պալատից, անդամ չարժանանալ որ հետք խոսեն, լսեն, թե ինչ նպատակով է եկել Պարսկաստան: Վերափոխանք խորն էր և ուսանելի: (էջ 685)

էջ 267, ա. 32-ից մինչև էջ 268, ա. 8-ի փոխառեն Լեյլի Լ՝

Հյուրատան բակում երևաց Բնձայնոց իշխանը: Նա Գյուտի օթեանն էր հարցնում: Հյուրատան տերը, որ իմացել էր Գյուտի վռնդվելը՝ շատ էլ բազաբավարի չդռնվեց իշխանի առաջ. զլիտով ցույց տվեց օթեանը և հեռացավ:

Բնձայնոց իշխանը նայեց նրա հետևից և հետ կանչեց նրան:

Հյուրատան տերը մոտեցավ: Բնձայնոց տերը ամենահասարակ շեշտով մի

քացի տվեց նրա ծնկներին: Հյուրատան տներն ընկալւոյն օթեաններէց զորս թափվեցին հյուրերը և զարմանով նայեցին Ընծայնոց իշխանին:

— Խոզի՛ աղը,— քշշաց Ընծայնոց իշխանը:

Եվ բարձրացալ աղուսն աստիճաններով զնայի Գյուտի օթեանը:

— Հայեր են,— փսփսացին հյուրատան բնակիչները և կամաց-կամաց քշվեցին ներս: (էջ 688—689)

էջ 268, տ. 14—15-ի փոխարեն եղև է՝

խոսեց Արսենը,— երբ զնացինք բանակ՝ թիչ էր մնում՝ այրուծին պիտի հանեինք և քշեինք Հայաստան՝ թեկուզ կոտորեն մինչև վերջին մարդը:

— Կալ եք արել, որ շեր շարժվել,— ասաց Գյուտը,— օգուտ չունել:

— Օգուտ ունեք,— հակաճառեց Արսենը,— օգուտ ունեք. վրեժնեքս կհանեինք այսքան ապերախտութեան համար: Մարվիռոտ գետի (էջ 689—690)

էջ 269, տ. 33-ի շարունակութիւնը և հաջորդող հատվածը հանվել են՝

Բա՛լ է, դավաճանի ծամանակ չէ, սա սուրբ պատերազմ է:

Արսենը երևակայական դավաճաններին խորանելով՝ չէր զգում, որ նա խոսում է նրանց հետ:

— Պատերազմ դեռ չկա, իշխան, ինչո՞ւ էս շտապում,— անախտով եղանակով ասաց Գյուտը:

— Պատերազմը կլինի՛, պատերազմը մե՛նք կտանք, տա՛նք պատերազմ կըտանք: Ատամներով կկռվենք: Ազատութեան գործ է: Վա՛յ դավաճանին... (էջ 693)

էջ 274, տ. 29-ից հետո հանվել է՝

— Սերն ի՞նչ ազգից է,— հարցրեց Արսենը՝ հավասարվելով Վաթիանգի բանաստեղծական տրամադրութեան:

«Սերը երբ աշխարհ եկավ,

Ազգեր շտեմալ,

Երբ կերթա՛ն աշխարհում ազգ

Չի տեսնի բնավ» (էջ 709)

էջ 275, տ. 2-ի շարունակութիւնը հանվել է՝

Իսկ որքա՛ն հարազատ է նայում հողը, որքա՛ն հայերին է զոչոչում այս դարնան գետակը լեռան սրտից բխած, որքա՛ն հայերեն է սերը այն էակի, որն այնքա՛ն է հարազատ, որ կմոռնի՝ եթե մեռնես, որի համար կմոռնես, եթե մեռնի: (էջ 710)

տ. 27-ի շարունակութիւնը հանվել է՝

Հողը սիրում է հողին, զրկախառն է նա, հյութ է տալիս մի բուռը մյուս բուռն, իսկ նրա երեսին մարդիկ թափում են իրար արյուն: (էջ 712)

էջ 277, տ. 29-ից հետո հանվել է՝

Երազող Վաթիանգը, որ զլուխը կախ խորհում էր՝ ողեց ըստ պատշաճի.

«Օտար էիր՝ հարազատացար,

Մեկ մայրդ կար՝ երկուսն ունեցար,

Կերթաս հողը՝ կ'ընի նա երեք,

Մի՛ տխրիր էլ, մայր է ամենուրեք» (էջ 716)

էջ 282, տ. 11-ից հետո հանվել է՝

— Ճշմարիտ է,— ասացին իշխանները:

— Հսկողութիւնն նշանակենք, և հենց որ նշաններն երեացին՝ կանխենք
հարվածը: Մահ՝ չէ՞ վերջը—պատվով կմեռնենք:

— Ճշմարիտ է,—կրկնեցին իշխանները:

— Եվ շնորհ էլ մեռնի: Գիշերն հանկարծ կհարվածենք, և մինչ ուշքի կգան՝
կանցնենք ճակատու: (էջ 728)

տ. 16-ից մինչև էջ 293, տ. 13. Ինքնագրի համապատասխան էջերը

պակասում են (728 և 729 էջերի միջև):

էջ 298, տ. 7

վրա՝ Վրացիք ու ավղանները իրենք նայում են հայերին: Զկա Ասորիքը (էջ
741—742)

էջ 303, տ. 19-ից մինչև էջ 305, տ. 10 ավելացել է:

էջ 305, տ. 28-ից հետո հանվել է՝

— Եկ նստիր, իշխանս, և ինձ մի լավ հաշիվ տուր,—բարկացավ Վարդանը,
—ասում ես թերի է և հանգիստ նստել ես: Հսո՞ւմ ես...

Եվ դաշույնի սառն ու սպառնալի շողի պես խաղացին Վարդանի աչքերի՝
սպիտակուցները:

— Իսկ եթե վաղը դուրս գալու լինենք... Իսկ եթե հնար չլինի լրացնել...
Դու այս ի՞նչ բանի ես: Քեզ կարգել եմ գնդերի հսկո՞ւմ, թե՞ նախրապանու-
թյուն: Հա՞, ասա՛, ինչո՞ւ մինչև հիմա չի լրացվել ի՞նչ, քեզ ե՞ս պիտի կա-
խել տամ: (էջ 755)

էջ 325, տ. 21-ի շարունակությունը և հաջորդող տողերը հանվել են՝

Երկուսն էլ դավակ են, երկու կտոր սիրտ, օ՜Ֆ... Ասա, ի՞նչ պիտի լինի,
Սպարապետ:

— Զավակը ծնողին, եղբայրը քրոջը, տեղը ծառային, ռամիկը իշխանին չպի-
տի խնայեն, ովքեր դեմ գնան հոգու պատերազմին,—ասաց Վարդանը:

— Վա՛յ մայրերին,—հառաչեց մեծ տիկին իշխանուհին:

— Է՛հ, Քրիստոսի մայրը քեզ կլինի զորավիգ, իշխանուհի մայրիկ,—ասաց
Վարդանը:

— Մեռնե՛մ աստվածածնին,—հառաչեց կրկին պառավը: (էջ 800)

էջ 326, տ. 5-ից հետո հանվել է՝

Ճանապարհին Արծվին հարցրեց Գաղիշոյի թիկնապահին, թե այդ ի՞նչ ավա-
ղակ է երևացել ճանապարհին:

Թիկնապահը ծածկեց.

— Ավաղակ չէ:

— Ճանաչո՞ւմ ես:

— Ճանաչում եմ: Ռշտունյաց երկրից է:

Գաղիշոն ցնցվեց և հետ նայեց խոժոռ: Բայց թիկնապահը շտեմավ:

Վարդանը, որ լսում էր այս խոսքերը՝ սրեց ուշադրությունը:—Եվ ինչի՞ց
գիտի, թե Ռշտունյաց երկրից է, եթե չի ուղում հետքերը հեռացնել հորխոռուն-
յուց երկրից,—մտածեց նա:

Երբ մոտենում էին Վան քաղաքին՝ ճանապարհին հեծյալներ պատահեցին,
որ տեսնելով Վարդանին՝ իսկույն նժույզների զլուխները հետ դարձրին և ար-
շավեցին քաղաք: Շատ շանցավ, և ահա քաղաքից հեծյալների զլուխ անցած դեմ
արշավեց ներշապուհը: Նա մոտեցավ, ողջագուրվեց Վարդանի և մյուսների հետ,

և միասին շքեղ երթով մտան քաղաք։ Հասան ամրոցը ժողովրդի ցնծագին աղա-
ղակների միջով։ Մտան սրահը։

— Ինչպե՞ս են գործերը,—հարցրեց ներշապուհը վարդանին։

— Գործում ենք, տեսնենք...—կախ գցեց խոսքը վարդանը։

— Իմը ոչինչ, միայն հարևանս է լուի՝ Ռշտունյաց իշխանը։ Սուրհանդակ
ուղարկեցի, որ տեղեկություն հայտնի, տեղեկություն չէր տվել։

Վարդանը շանում էր հայացքը հանդիպեցնել ներշապուհի հայացքի հետ և
զգուշացնել։ Բայց ներշապուհը կանգնել պատուհանի մոտ դուրս էր նայում և
խոսում։

— Կտա տեղեկություն,—ասաց վարդանը,—երևի տեսնես ինչ է եղել։

— Ոչ, պոչը ծոկ է,—ասաց ներշապուհը,—վախենամ մարդպանը ականջը
լցրել է։

— Մարդպանը... Հազիվ թե,—կոծկելու փորձ արեց վարդանը,—հիմա ա-
մենքը զգույշ են վարվում, տեր Արծրունյաց, ինչպես մարդպանը։ Եվ զգույշ էլ
պետք է լինել։

— Նա զգույշ չէ, այլ դավաճան,—հակաճանեց ներշապուհը։

— Ոչ, նա դավաճան չէ,—կրկին համառեց վարդանը։

Ներշապուհը հանկարծ հետ շրջվեց և դարձացած գոչեց.

— Ի՞նչ, դեռ մինչև հիմա պարզ չի՞, թե ո՞վ է մարդպանը...

— Ոչ, պարզ չէ,—խոսեց վարդանը զգուշանալով բազմանշանակ հայացք
նետել ներշապուհի աչքերի մեջ և դրանով մատնել իր խթսակցության այդ ձևի
նպատակը.— ուշ, պարզ չէ։ Գործը անհնարին դժվար գործ է։ Թերևս մենք սխալ
ենք, և նա է ուղիղ։ Թերևս լավ է, որ մենք այս դուռն ենք փակում, նա ուրիշ
դուռ է պահում։ Գուրու գալու։ Ոչ, սիրելի իշխան, դուրսին է մարդուն մեղադրելը,
դժվար՝ արդարացնելը։

Ներշապուհը դեռ դարձացած նայում էր և լսելով վարդանին շփոթվել էր։

— Ես ևս շատ անգամ եմ իմ մտքում մեղադրել մարդպանին. բայց ուրիշ
բան է մեղադրելը, ուրիշ՝ գործելը։ Մենք միասին պիտի լինենք։

Ներշապուհը հանկարծ գլխի բնկավ։

— Տա աստված, թերևս դու ևս ճշմարիտը,—ասաց նա։

— Այո՛, այո՛,—թեթևացավ վերջապես վարդանը,—իմ ասածն է ճշմարիտը։
Ես մարդպանին ճանաչում եմ։

Գաղիշոն ինքնամոփոխ լուռն էր։

— Մարդպանի պաշտոնը միշտ այդպես է,—շարունակեց վարդանը,—եթե
ես էլ լինեի՞ նույն կերպ կվարվեի։ Մենք որ շնեք կրում առաջին պատասխա-
նատվությունը՝ մենք մի փոքր տարարյուն ենք։

Եվ ծիծաղեց։

Գաղիշոն տարակուսեց։ Նա չէր կամենում հավատալ վարդանին. բայց նը-
րան խիստ արդարացի թվաց Վասակի արդարացումը։ Ինքը ևս այդպես էր մը-
տածում նրա մասին։

Գիշերն ընթրիքից հետո, երբ զնացին քնելու՝ վարդանի մոտ եկավ ներ-
շապուհը։

— Ի՞նչ զրույց էր մարդպանի մասին...—ասաց ներշապուհը։

— Անզգույշ էիր,—նկատողություն արեց վարդանը։

— Ինչո՞ւ...

— Նստիր, իշխան,—հանգիստ ասաց Վարդանը. ասում ես Ռշտունյաց իշխանը տեղյակ չպահե՞ց բեզ իր զնդների զործերին... Հը՞... Հաստակող է:

Վարդանը ծիծաղեց: Բայց Ներշապուհը ուսերը թոթվեց և տարակուսած հատակին նայեց:

— Հաստակողություն ունի, բայց... Ահա բեզ մի հանելուկ. ավաղակներ է պահում կամ ավաղակ չէ—ուղղակի դարանակալներ, որ մարդիկ են սպանում: Վարդանը խոժոռեց դեմքը.

— Դարանակալներ... Մարդիկ են սպանո՞ւմ... Ո՞ւմ է սպանել տվել...

— Իմ սեպուհին, որ զնացել էր նժույգներ գնելու նրա լեռներում:

— Գուցե նժույգների համար է. նա մի փոքր ընչաքաղց մարդ է:

— Հը՞մ, բանն էլ այն է, որ նժույգի համար չէ: Սեպուհն խոսեց է Հաղկերտի դեմ, հավատին ի պաշտպանություն:

— Լավ, ինքը Հաղկերտի զինակի՞ցն է,—վրդովվեց Վարդանը:

— Արի ու հասկացիր:

— Հետո՞...

— Բացատրություն պահանջեցի սպանության. ոչ մի բացատրություն չուղարկեց: Անձամբ ինքս պիտի գնամ, տեսնեմ բանն ի՞նչ է:

Վարդանը մտահոգության մեջ բնկավ: Լավ նշան չէր այդ ամենը: Իսկ ինչ վերաբերում է ավաղակներին՝ դրանք դավադիր դարանակալներ են որ վերացնում են իշխանների հակառակորդներին:

— Լավ բաներ չես պատմում, իշխան,—ասաց Վարդանը:

— Ինձ էլ այնպես է գալիս, որ այստեղ մի գաղտնիք կա:

Վարդանը ցույց տվեց իր ձեռի վերքը.

— Ահա գաղտնիքը:

— Դա՞ ինչ բան է, կտրե՞լ ես,—հարցրեց Ներշապուհը չհասկանալով:

— Դարանից նետով խոցեցին:

— Ե՛րբ:

— Երեկ գիշեր, խորխոռունյաց սահմաններում:

— Հետո՞, բռնեցի՞ք նետահարողին:

— Վերջացրինք. բայց նա մեռնելիս ասել է, որ իշխանն է ուղարկել իրան:

— Հենց իմ ասածն է. դա Ռշտունյաց իշխանի ուղարկածն է:

— Եվ ո՞չ խորխոռունյաց...—հարցրեց Վարդանը և բազմանշանակ նայեց Ներշապուհին:

— Խորխոռունյա՞ց...

Իրար նայեցին երկար: Ներշապուհը զլուխը տարավ-րերեց:

— Ուրեմն, ասա մենք նստած ենք դավաճանների կողքին...

— Չեմ հասկանում. տեսներ, հետախուզներ: Եվ սա պետք է շա՛տ ղգույշ և հիմնովին պարզենք: Սխալ կասկածներով մենք կփչացնենք զործը:

— Ի՞նչ ես անելու,—հարցրեց Ներշապուհը՝ մի փոքր չհասկանալով Վարդանին:

— Դե այս է՝ գնում եմ Ռշտունյաց և Մոկաց աշխարհները, տեսներ ի՞նչ կա: Անձամբ անձին իմանանք: Չէ՞...

— Թե՞ղ... Գլուխդ էլ դնես վտանդի մեջ ու... Հարկավոր չէ:

— Վտանգից որ վախենալինք՝ աշխարհ է՛լ շարժի գայինք,—ծիծաղեց Վարդանը:

— Ոչ, մի՛ ասիր, դու բոնը չես ալիս... Հաշի՛վ կա...

— Լավ,—խոսքը փոխեց Վարդանը,—գորագնդե՞րդ ինչ գրության մեջ են, եկել եմ քեզ ևս ստուգելու:

Եվ Վարդանը ծիծաղեց:

— Եվ ի՞նչ, կարծում ես պետք չէ՞ Բայց քեզ բա՛ն ասեմ... Ահագի՛ն ժողովուրդ հավաքվեց կամավոր:

— Կամավո՞ր...—Եվ Վարդանը լարվեց, վեր նստեց,—կամավո՞ր, դա նոր նշան է, աստվածային տուրք: Սա այդ ամեն տեղ տեսնում եմ: Տեսնում եմ՝ աշխարհն ինքը վեր է կենում: Եվ ասում եմ՝ փառք ամենակալին, քեզ մեզ է աստված:

Եվ Վարդանը խաշակեց երեսը:

— Ահագի՛ն ժողովուրդ,—կրկնեց Ներշապուհը մտախոհ,—ահագի՛ն ժողովուրդ գալիս է նահատակ:

— Դրանով ենք հենց իշխաններս արդար, իսկ դավաճանները՝ մեղապարտ, որ աստված ժողովրդի մեջ է: Այս գործի մեջ սխալմունք չկա: Մեր զործն արդար է:

Մի փոքր հանգիստ առնելով՝ Վարդանը Ներշապուհին հետ գնաց զինանոցը և քննեց սպառազենքը: Անցավ ախոռները, նայեց նմույզները: Այդ օրն անց կացավ զնդերի նյութական մասի ստուգման վրա: Երկար-բարակ քննեցին պարսից հարձակման հնարավորությունները Արծրունյաց երկրի սահմաններից: Դրեզների զորատեսը հետաձգվեց վաղվան, մեկնումի ժամին:

Առավոտյան վաղորդյան ժամին, երկնակապույտ եղանակին Բյուռնյաց ծովի ափին Վարդանը զորատես արեց: Այստեղ արդեն միայն զուտ զորական զնդեր չէին հետաքրքրականը: Նրանց հետ մրցման էին մտնում կամավորական զրեզներ իրենց խալաթաճով հագուստներով: Զենքի խալաթաճովները շատ էր թուլացնում նրանց տեսքի տպավորությունը: Մարտական արշավներն անցան սպասածից վեր: Անկարգ, բայց բուռն ուժով զնացին եկան կամավորները: Վարդանը քաջալերեց նրանց:

Իշխանները՝ Գաղիշոն, Խորենը և Ներշապուհը ցանկություն հայտնեցին րեկերակցել Վարդանին Ռշտունյաց իշխանին այցելելու:

Վարդանը հրաժեշտի ճառ ասաց զնդերին, որոնք բարեմաղթություններով թնդացրին օդը, և Վարդանը մյուս իշխանների հետ ճանապարհ ընկավ:

Ներշապուհը ձուրը կարկանդակ օդում և թափ տվեց շարժման նշան տեսնելով: Ամբողջ զնդերը, կամավորական մասերի հետ, շարժվեցին Վարդանի հետ զեպի Ռշտունյաց աշխարհը:

Սկսվեց խառնագող, ցնծագին աղաղակների, երգերի ու ձիարշավների մի տեսարան: Փռչին բարձրացավ, օրորվեց շարքերի վրա: Դա մի տեսակ ռազմական երթ էր: Այստեղ ահա երևան եկավ ժողովրդական կամավոր զնդի աշխույժը: Անկանոն զինված ամեն հասակի մարդիկ՝ անճոռնի, բայց եռանդուն շարժումներով, չհարցնելով քար ու փոս՝ հափշտակված զնում էին Վարդանի կողքով: Հետո շրջապատեցին նրան ու սկսեցին ձայնել:

— Հաղկերտի արևը սլիտի սևացնենք:

- Քա՛ջ կաց, Սպարապետ:
- Մե՛նք մեռնենք, դու ապրի՛ր...
- Մե՛ր վրա դիր հույսդ...

Վարդանը խնդրեց ներշնչուհիին հետ դարձնել զնդերը: Ներշնչուհին նշան տվեց: Փողերն հնչեցին: Գնդերը կանգնեցին: Վարդանը հանեց սաղավարտը և երեսը խաշակերելով ասաց զնդերին և ժողովրդական ղորամասին.

— Գնացե՛ր տո՛ւն, եղբայրնե՛ր և պատրա՛ստ կացե՛ք: Զեր հավատը կապրեց-
նի՛՛ ձեզ:

— Աստվա՛ծ կենդանի,— թնդաց ղորքը:

Վարդանը զնաց: Հազարավոր մարտիկներ երեսները խաշակեցելով մրմնջում էին նրա հետևից.

— Արե՛ղ երկար, հո՛ւյս մեր ապավենն...

— Աստվա՛ծ քեզ մե՛զ նվիրի...

— Անփորձա՛նք, անվտա՛նգ հաղթես...

* * *

Ռշտունյաց իշխանի ամբողջում մեծ աշխույժ էր: Վարդանի և մյուս իշխանների ժամանումը հուզել էր ամբողջի բնակիչներին: Զորատես չեղավ, որովհետև Ռշտունյաց իշխանը զեռ պատրաստ չէր. պարզապես ծուլացել էր: Վարդանը գիտենալով այդ բանը՝ չպնդեց: Նրան զրադեցնում էր առեղծվածը: Եվ քանի որ խմբվել էին հորխոռունյաց, Արծրունյաց և Ռշտունյաց իշխանները՝ նա հույս ուներ խաշաձև հարցուփորձով մի բան կռահել:

Ընթրիքի ժամանակ Ռշտունյաց իշխանը հայտնեց այդ օրվա նորությունը.

— հորխոռունիքի հողում գտել են մի ծպտված սեպուհի դիակ: Երեկ բե-
րին:

— Ինչի՞ց է իմացվել, որ ծպտված սեպուհ է,— անմիջապես հարեց Վարդանը՝ թույլ չտալով Գաղիշոյին կանխել իրան:

— Ես ճանաչում եմ նրան,— ասաց Ռշտունյաց իշխանը:— Մոռոնները գնացել են և բերել:

— Իսկ ծնողներին ո՞վ է իմաց տվել:

— Ճանապարհորդները, որ ճանաչել են սպանվածին:

— Դա հաստա՞տ է:

— Հաստա՞տ հաստատ: Մոռոնները բերին թաղեցին:

Վարդանը հուզվեց և զարմացավ ավելի, քան Գաղիշոյ:

Ռշտունյաց իշխանը միաժամորեն հետքերը բերեց իր մոտ: Տարակուսելի բան: Եթե նա էր ուղարկել Վարդանին սպանելու՝ ի՞նչ միտք կար այդ անզգույշ բային անել:

— Բայց ինչո՞ւ է ծպտվել սեպուհը,— հարցրեց ներշնչուհին:

— Նրեի մեկին սպանելու և հետքերը թաքցնելու գիտումով,— ասաց Ռշտունյաց Արտակը:

Վարդանը աչքի տակով զննում էր Գաղիշոյին: Բայց սա նրա աչքում անհավատալի հանգիստ էր: Անզամ թվաց, որ Ռշտունյաց իշխանի վերջին խոսքերը ավելի հանգստացրին նրան:

Այն ժամանակ Վարդանի մեջ ծագեց կասկածը. չի՞նի՞ ինքն էր սխալվում,

և այս մարդիկ միանգամայն անմեղ էին դարանակալի դործում։ Եվ սա դարանակալ զավադի՞ր էր, թե իրոր ավաղակ, ինչպես արտահայտվեց Գաղիշոն իր ամբողջում։

Բայց մյուս կողմից էլ դա ի՞նչ ժողովուրդն էր՝ ոչտունցու հագուստ, թեև ասնշնորհքս կերպով հագած։

Գաղիշոյին, ըստ երևույթին, մի բան անհանգստացնում էր. Վարդանի հարցուփորձը սպանվածի մասին։ Դա մասամբ հասկանալի է. սպանությունը կատարվել էր նրա հողում։ Վարդանը այդ անհանգստությունը բնական համարեց։

Սակայն երբ Գաղիշոն Վարդանի ձեռքին նայեց մի անգամ՝ հանկարծ ցրեցվեց։ Վերքը շատ էր թարմ և անշուշտ... Հանապարհի ստացած։ Իսկ ինչո՞ւ Վարդանը չէր խոսում այդ մասին... Նա ինքը ևս լարվեց և վրա նստելով՝ ըսկրսեց ավելի ուշադիր հետևել զրույցին։

— Մոռնե՛րից իմացա, որ իրենց զավակը բեն է եղել պահելիս ինչ-որ մեկի հետ, գնացել վրիժառության, և կովի մեջ ինքն է սպանվել։

Գաղիշոն հանդիստ շունչ բաշեց։ Սա նկատեց Վարդանը։

Սենեկապետը ղեկուցեց, որ ժամանել է Արտակ իշխանը։ Ռշտունյաց իշխանի հրավերի վրա ներս մտավ նա և ողջադուրվեց բոլոր իշխանների հետ։ Նա ժպտում էր, ըստ երևույթին, ուրախ էր, բայց մի գաղտնի թախիժ կար նրա ժպտի մեջ։ Նրան մի կողմ բաշեց խորեն և սկսեց հարցուփորձ անել նրա զորագնդերի մասին։ Արտակն ասաց, որ ինքը պատրաստ է, նա ևս հարցուփորձ արեց խորենի մասին։ Սա պատմեց Վարդանի զորատեսը խորխորունիքում։ Արտակն ուրախացավ։ Բայց նա նիհարել էր և հողի դույն ստացել։ Եվ ավելի սավալախոս էր դառել։

— Է՛, իշխանի՛կս,— դարձավ նրան Վարդանը,— զորագնդերդ ի՞նչ զրույցան են։

— Կազմ ու պատրաստ, Սպարապետ,— պատասխանեց Արտակը հասարակ ու գործնական։

— Բայց նիհարել ես. հիվա՞նդ ես։

— Ոչ, Սպարապետ,— պատասխանեց Արտակը մեղմամպիտ։

Ռշտունյաց իշխանը տակից գաղտնի նայեց նրան և ինքնագոհ կերպով ձրզվեց բարձին։

Վարդանը, սակայն, զմգո՞ւ էր։ Նրան չհաջողվեց բան որսալ. բնդհակառակը՝ հետքը իորցրեց։ Մտածեց ոխակ անել և հայտնել, որ դարանակալին հանդիպողը ինքն էր։ Բայց դա կփակեր բոլոր հետախուզման դռները։ Շարունակել հարցուփորձը՝ կնշանակեր մատնել իր հետախուզական ջանքերը։

Որոշեց լռել և սպասել մի երջանիկ պատահական հայտնություն։

Բերին դինի և աշանդեր, իշխանները սկսեցին ղվաճանալ, կատակել։

— Ձլինիք պատերազմը, տեր Ռշտունյաց, հարսանիքներ անե՛րիք։

— Էլի կանենք,— ասաց Ռշտունյաց իշխանը։

Արտակն ու խորենը քաշված մնացին իրենց մասնավոր խոսակցությունը շարունակելու համար։ Խորենը շատ հարցնում էր Ատոմի մասին։

— Շատ եմ ուզում տեսնել նրան,— ասաց նա,— կարոտել եմ։

— Այ, պատերազմը կսկսվի՞ կտեսնես։ Դե քիչ մնաց,— ասաց Արտակը։

Խորենը հառաչեց և երազկոտ նայեց պատահանից դուրս։

— Մարդու սրտի բաղձանքները մնում են անկատար: Ծիշտ է՝ սիրում եմ պատերազմը, բայց երբևէն էլ սիրտդ զնու՜մ է ուրիշ տեղեր...

— Է, սրտին որ նայես՝ նա միշտ ուրիշ տեղեր է գնում,—ասաց Արտակը՝ կռահելով հորենի մտքերը:

— Դու հաճախ ես լինում այստեղ,—հարցրեց Արտակը հորենին:

— Հաճախ լինում էի ձմեռս, իսկ գարնան չեմ եղել:

— Հա՞վ ես ծանոթ իշխանի աղզուտակին:

— Հա՛վ:

— Ծանաչո՞ւմ ես իշխանի աներոջը:

— Գեղեճո՜հն, շատ լավ:

— Որտե՞ղ է նա:

— Նա, գիտե՞ս, ձմեռվա սպարակն է գնացել: Նրա աղջիկներին մեկը հիվանդ է:

— Հիվա՛նդ է,—կեղծ անտարբեր եղանակով ասաց Արտակը,—իսկ որտե՞ղ է այդ ազարակը:

— Մասիս գյուղում: Թաքցրել են, որ շար աչքի շնանդիպի: Փակել են իշխանի հրամանով:

Արտակը հազիվ գտկեց հեռքը՝ սրտի տրոփից խեղդվել սկսելով:

— Հա՛, ես էլ ասում եմ, ինչո՞ւ ոչ մի լուր չկա օրիորդից:

— Իսկ նրան հանաչո՞ւմ ես,—միամիտ ու մտերմական ջերմությամբ հարցրեց հորենը:

— Ժանաչում եմ,—ասաց Արտակը,—Ողական ամբողջումն էր, Շուշանիկ տիկնոջ մոտ:

Հորենը բռնեց Արտակի ձեռքը և պարզաժպիտ նայելով նրան՝ շշնջաց.

— Ահա նրան եմ րնտրել... Խնչ կասես...

Արտակը հազիվ գտկեց իր ցնցումը: Նա բռնադուրս մղուցրեց և ձեռք հետ բաշեց: Հորենը, սակայն, տարված իր երազով՝ չնկատեց Արտակի խռովքը:

— Ես վաղուց չեմ տեսել նրան,—ասաց նա,—և երկու քույրն էլ մի անգամից են տարվել Մասիս գյուղը:

Արտակն անհանգստացավ մի փոքր, որ հորենը մրցման մեջ է իր հետ բայց և ուրախացավ: Բուռն այն է, որ նա այն շարաբաստիկ գիշերը լուսացնելուց հետո շատ սպասեց, որ հրավեր կամ լուր ստանա Անահիտից, բայց ամեն ինչ լուց իր շուրջը, և նա չկարողացավ ոչինչ իմանալ, թե ի՞նչ կատարվեց նրա հետ: Փորձեց իմանալ իշխանից՝ սա ոչինչ որոշ չասաց: Սենեկապետը ևս լուցուց: Հետևյալ գիշեր դեռաց դեպի Անահիտի օթեանը. դուռը փակ էր, և օթեանը՝ լուռ: Վերջը միայն անորոշ կերպով իմացավ, որ Անահիտին տարել են Սյունիք: Նա մարդ էր ուղարկել իմանալու այդ: Եվ նա սպասում էր իր մարդուն, որ ահա հորենը հայտնեց նրան Անահիտի տեղը: Նա դարձացավ, թե ինչո՞ւ է իշխանը այդպես վարվել, միաժամ և կասկած մտավ սիրտը, որ իր դեմ ինչ-որ դավ կա... Թե՞ այդպես է թվում իրան: Ռշտունյաց իշխանը իր հետ վատ չէ կարծես:

Եվ վճռեց մյուս օրն եկի սլանալ Մասիս գյուղը:

Ու անհամբեր սպասում էր Վարդանի մեկնումին:

Գիտին իր դերը կատարեց: Ռշտունյաց իշխանի համոզող, որ կորչում էր նրա սլավո ժամանակները, հիմա հրապարակ եկավ: Նա սկսեց սրախոսել: Գաղիշոն

ևս տրամադրություն ցույց տվեց խմելու: Վարդանը խմում էր և պինդ մասածուժ առեղծվածի մասին:

Կես գիշերից անց էր, որ նվազածուններն եկան: (էջ 302—320)

տ. 19-ից հետո հանվել է՝

— Լավ, չէ՞ր կարող չխմել:

— Ուրիշ տեսակ է եղել,—ասաց Մելրոնը անմազ կզակը կոճիկորեն ցցելով և ձայնին տալով դավադրական երանգ,—ուղեցել է գլուխը հանել փոսից՝ բուշանք վրա է հասել: Գլուխը պահել է ձիու մեղով լիբր փոսը և խմել մինչև տակր: (էջ 321—322)

էջ 327, տ. 15-ից հետո հանվել է՝

— Խմեցի... Ասենք ո՞նց խմեցի: Չխմեցի,—սկեսեց ծամծմել Մանուկը:

— Լավ, խմել ես:

— Գե, խմել եմ, դրուստ է,—ասաց Մանուկը,—մենակ...

Կանգ առավ: (էջ 323)

էջ 330, տ. 21-ից հետո հանվել է՝

— Է՛լ, է՛... Ո՛ւր այդ շահյու, ո՛ւր Սպարապետը,—հառաչեց Մելրոնը—Ի՛սկ որ մի կողմից էլ ճիշտ էր ասել նուշիրովանը Սպարապետին թե՛ հայի նման շես: Ընդամենը՝ պիտի ասեր՝ այլասերված հայի նման շես:

— Սպարապետը մեծ սրտի տեր է: Մի՛ կարծեր, թե նեղ ազգամու է,—ասաց ապտակի մասին պատմողը: Հենց այդ նուշիրովանը երբ նույն մեծամեծների ժողովում մյուս օրը հոխորտաց պարսիկ ազգի անունով՝ Վարդանն առաջ. «Շատ մի՛ խոսի պարսից ազգի անունից: Դու գիտե՞ս պարսից հերոսներին, գիտե՞ս նրա բարեկարգությունը, ճանաչո՞ւմ ես նրա երգիչներին ու պատմիչներին: Ու չինչ չգիտես: Իսկ ես գիտեմ և սիրել եմ դրանց: Պարսիկը ես եմ, ոչ թե դու:» (էջ 331—332)

էջ 332, տ. 14-ից հետո հանվել է՝

Նոր էր լուսաստղը ծագելից: Ռշտունյաց իշխանի ամբոցի վրա, որ իշխանները խրախճանի ջերմի մեջ լսեցին դամփոսների հաշոց ամբոցի մեջ:

— Հա՛, ի՛նչ բան է, տեսնես,—հարցրեց Գաղիշոն:

— Գործի՛դ նայիր, իշխա՛ն,—ասաց ու լցրեց նրա գավաթը Ռշտունյաց իշխանը, որ գինովցել էր արզեն:

Բայց դուրս ազմուկը մեծացավ: Դարբասի ճոխը հետևեց շների հաշոցին, և բակում լավեց նմուզների բնորոշ դոփշունը: Ներս վաղեց սենեկապետը:

— Ընկա՞վ սուրհանգակ Ողականից:

— Սուրհանգա՞կ... Նե՛րս բեր,—հարթած ձայնով հրամայեց Ռշտունյաց իշխանը:

Վարդանը լարվեց, Արտակը գնաց գետի դռան վարագույրը և դուրս ելավ: Ներս մտավ իսկույն, հետևից սուրհանգակը:

— Հրամա՞ն է,—հարցրեց նա:

— Հրաման է, հրաման,—ասաց Ռշտունյաց տերը,—խոսի՛ր:

— Տե՛ր Մամիկոնեից, քեղ ենք հետապնդում ամբողջ ժամանակ: Հաղկիր տից կոչի հրաման է եկել իշխաններին՝ անմիջապես գնալ Դուռը:

— Կոչի հրամա՞ն...—հարցրեց Գաղիշոն:

— Կոչի հրամա՞ն...—կրկնեց հարցը Արտակը:

— Լավ, բան չեղավ,—ասաց Ռշտունյաց իշխանը:

Գաղիշոն հաղիվ թաքցրած հեզնանքով աչքերը խոնարհեցրեց հատակին, սպասելով թե ինչ կանի Վարդանը: Նա ուրախացավ, հորենն ու Արտակը սաստիկ հուզված նայեցին Վարդանին: Լուրը շանթեց նրանց կայծակի նման: Վարդանը հանգիստ նայեց սուրհանդակին և հորանջելով հարցրեց.

— Ո՞վ է ուղարկել լուրը Ողական:

— Մարզպանը, Սպարապետ:

— Ուրե՞ր են կանչված:

— Մարզպանը, դու, հորիսոռունյաց, Ռշտունյաց, Արծրունյաց, Մոկաց, Վահուկունյաց, Ապահունյաց, Անձևացյաց տերերը և Հալարապետը:

— Ինձ շա՞տ ևս որոնել,—ժպտաց Վարդանը ուրախ:

— Երկու նժույգ եմ փշացրել: Գնացի հորիսոռունիք, Արծրունիք և այստեղ եկա:

— Լա՛վ, զնա սպասիր բակում: Կարող ես քնել: Կզնանք առավոտ ուշ:

Սուրհանդակը գնաց:

Ներկաներին տարօրինակ եկավ Վարդանի այս հանգիստ տրամադրությունը, որով ընդունեց արտակարգ կարևորության լուրը: Գաղիշոն հիասթափվեց և մըտորում դաշրացավ: Խոժոռ նայեց Վարդանին Ռշտունյաց իշխանը: Իսկ հորենն ու Արտակը զարմացան:

Վարդանը շտվեց Գաղիշոյին և Ռշտունյաց իշխանին հաճույքը նախանշակել ինչ-որ հաջողություններ մարզպանի համար:

Տիրեց անսովոր, անսպասելի լուռություն:

— Է՛,—ասաց Վարդանը գինու զավաթը վերցնելով,—եկա՞ն էլի թամբերի վրա հետույք մտնելու օրերը: Գնա՛ որ հասնես:

Ու իսկույն խմելով դիմեց Ռշտունյաց իշխանին.

— Ասում ես, իշխան, Արծրունիքի՞ց ես բերել տալիս գինին...

• • •

Արտակն ընկերացավ Վարդանին՝ ուղեկցելու նրան մի որոշ տեղ:

— Ահնդ բան եղավ,—ասաց Արտակը, երբ նրանք հեռացել էին ամրոցից:

— Շա՛տ,—ասաց Վարդանը,—շատ մեծ աղետ...

Զիավարեց, մոռալվեց և հորանջեց.

— Բայց լինելու էր. սպասում էի:

— Պիտի գնա՞նք:

— Ապա ի՞նչ, Ժամանակ ենք շահում: Մենք բոլորովին պատրաստ չենք:

Արտակը նայեց Վարդանի ձեռքին:

— Այդ որուն՞դ ես վերափորել, Սպարապետ,—հարցրեց նա:

— Ճանապարհին: Երբ մտել էինք հորիսոռունիք:

— Վայր հո չընկա՞ր նժույգից:

— Ոչ, նետը վայր ընկավ ձեռիս...—կատակեց Վարդանը:

— Ինչպե՞ս վայր ընկավ, Սպարապետ:

— Քարի տակից դուրս պրծավ, թռավ ու ընկավ ձեռիս:

Արտակն հանկարծ զլուխը բռնեց և նժույգը կանգնեցրեց:

— Այն սեպուհն է նետահարել...

— Խնչ սեպուհ:

— Որին սպանել են: Երեկ թաղեցին:

— Ո՞վ էր:

— ...Տե՛ր աստված, տե՛ր աստված:

Ու աչքերը լայն բացած, դարձացած նայեց Վարդանին:

— Ախր դա Ռշտունյաց իշխանի աներոջ որդին էր...

— ...Խնչ...—խոժոռեց զեմքը Վարդանը:—Դու հաստա՞տ գիտես, որ սեպուհը նրա աներոջ որդին էր:

— Անտարակույս հաստատ:

Վարդանը հասկացավ: Ռշտունյաց իշխանը խորամանկորեն պատմել էր եղելությունը, «մատնել» փաստը, բայց չբխել չէր ասել. որովհետև միայն լրիվը բաց կաներ զազանիքը: Իսկ այնքանը պատմեց, որ եթե Վարդանին որևէ որ բան հաղորդե՛ր՝ սա ավելին շահտարբերվե՛ր՝ միաժամ հասկանալով, որ չէր կարող լինել, որ իշխանն իրան հաղորդեր մի բան, որ կասկածելի է:

Ուրեմն ի՞նչ. նա ուզարկել է սպանիչին իրեն ոչնչացնելու՞: Անտարակույս: Ուրեմն նա դավաճա՞ն է... նա, որ ո՛չ շատ վաղուց իր հետ նստած Ողակահում Հազկերտի զեմ էր լարվում: Ոչ, յայտնի մի թյուրիմացություն կա:

— Խնչ կասես, իշխանիկս,—ստաց Վարդանը,—այդ սեպուհը հատուկ ի՞նձ համար է եղել ուղարկված:

— Այդպես է երևում:

— Գաղիշոն ևս գիտե այդ,—հաստատեց Վարդանը,—անտարակույս...

Երկար մտածում էր: Ձեր կարողանում համոզվել այդ եղրակացության մեջ:

— Մյուս կողմից էլ այն կա, իշխանիկս, որ Ռշտունյաց իշխանը կարիք չունի ինձ պատմելու այդ զեպրը: Ես նրան չէի հարցնի: Նա փտա՛հ կլինի զըրանում:

— Հանելուկային է:

— Հանելուկային: Է՛հ, աստված իրենց հետ,—թափ տվեց ձեռը Վարդանը: Հետո կանգնեցրեց նժույգը.

— Դե, բա՛վ է, հե՛տ դառիր:

— Ե՞րբ կճանապարհվիս Արտաշատ:

— Վաղը: Պետք է շտապել: Շտապիր նաև դու:

— Պատվերդ ի կատար:

— Դե, բարի ճանապարհ: Բեզ:

— Քեզ ևս, Սյարապետ,— և Արտաշատ վրա ընկավ համբուրեց Վարդանի աչքը: Իսկ սա փաթաթվեց Արտաշատի և զորգուրելով համբուրեց նրա ճակատը: Բաժանվեցին: (Էջ 836—842)

Էջ 332—348 Հազկերտի կոչի հրամանը Հայաստան հասնելը, ճախարհաների էջմիածնում հավաքվելը, ժողովրդի բռնում մասնակցությունը տաճարի դեպքերին նկարագրող գլուխը կազմվել է իմենագրի երկու գլուխներից (էջ 383—422 և էջ 843—849)՝ զգալի կրճատումներով, հավելումներով ու տեղափոխումներով: Ստորև բերում ենք այդ գլուխները՝

Այրարատյան դաշտը շնչում էր զարնանային թեթևության: Ջերմ ու հաճելի արևը կապույտ ստվերներ էր փռել Մասիսների լանջերին ու վիհներում, ժրպտալով լեռների ու դաշտավայրի վրա: Ճանապարհը մաքուր ու ավազոտ հան-

գիստ գիգգագում էր շամբերի արանքով, մինչ օդում և բարակ սևզի վրա մնչում էին թռչունները: Այնպիսի անդորր էր շուրջը՝ կարծես ոչինչ չի պատահել և չի պատահելու:

Մի կարավան էր օրորվում զեպի Արտաշատու՝ Նա գալիս էր դեմից: Նա ուր հոգարտ նայեց Վասակ Սյունուն և մշուշոտ ու խեթ աչքերում արհամարհանք՝ ցայեց անցկացալով՝ Կարավանապետը և մյուս ուղտապաններն իջան ուղտերից և բերանբխվալը ընկան զետեին՝ երբ հավասարվեցին Վասակ Սյունու և Գաղիշո հորիսուունու անցնելուն:

Վասակ Սյունին կանգնեցրեց նժույզը և նշան արեց կարավանապետին, որ մոտ պա:

Կարավանապետը խիստ սեղեմ, պնդակազմ աղխաուն մի մարդ՝ մոտ վազեց և բարե բունած կանգնեց ճանապարհի եզրին:

— Որտեղի՞ց ես գալիս,—հարցրեց Վասակ Սյունին:

— Տիգրոնից, տեր մարդպան,—պատասխանեց կարավանապետը ակնածանքով:

— Զորք տեսա՞ր ճանապարհին:

— Տեսա, տեր մարդպան:

— Ո՞ր էին գնում:

— Նյուշապուհ:

Վասակը նժույզն առաջ քրեց հետաքրքրված:

— Շա՞տ էին:

— Քառասուն, հիսուն հազար: Զայն կար, որ Հազկերտը գնում է քուշաններին դեմ:

— Ինքը որտե՞ղ է:

— Դեռ Տիգրոն է:

— Ինչի՞ց. գիտես, որ դեռ Տիգրոն է:

— Հիվանդ էր, տեր մարդպան: Ասում էին, մինչև մի ամիս մահճին պիտի ծառայի:

— Գնա՛, —հրամայեց շոր ու աներախտագետ եղանակով Վասակը և նժույզը քրեց: Գաղիշոն հետևեց նրան:

Առաջ անցան:

— Նյուշապուհ է գնում... Հանկարծ չըջի՞ր՝ այս կողմ,—ասաց Վասակը:

— Հազիվ թե,—ասաց Գաղիշոն:

— Խարդախ է օծր:

— Բայց խելացի էլ է,—բացատրեց Գաղիշո հորիսուունին,—եթե զենքի ու ծով կամենար դործը գլուխ բերել՝ հրովարտակով չէր սկսի: Նա սպասում է պատասխանին: Նախ կամենում է խաղաղ միջոցներով:

Վասակ Սյունուն դարմացնում էր Գաղիշո հորիսուունու անվրդով ու ինքնուրույն դատողությունները: Նա նախանձով լցվեց զեպի այդ պնդաճակատ ու ինքնամիտի մարդը, որ երբեք չէր կորցնում իրան:

Շուտով նրանց ուշադրությունը գրավեց մի գյուղի ծայրամասում ինչ-որ բաղամթյուն, որ սեղեցել, եռում էր: Այնտեղ ինչ-որ բան էր կառարվում: Երբ մոտեցան, տեսան մի խումբ մոլեգնած գյուղացիների, որ շրջապատել էին եր-

կու այլ գյուղացիների և կամենում էին բարկոծել նրանց, նրանց կատաղի և այլալլված դեմքերը լավ բան չէին գուշակում:

Նրբ մոտեցան՝ Վասակ Սյունին հետ նայեց Վոսմին: Սա նժույգը բշեց և արագ մոտեցավ:

— Քշի՛ր զրանց ինձ մոտ,—հրամայեց Վասակը: Վոսմը նժույգով մխրճվեց բաղձնաթան մեջ: Սա ճեղքվեց երկու մասի: Բայց Վոսմը մտրակի հարվածներ իջեցրեց ուշացողների դեմքին, գլխին:

— Դե՛սը, դե՛սը,—հրամայեց նա,—մարդպանի մոտ:

Քարկոծելու պատրաստ բաղձնաթանը երկու գյուղացիներին շրջապատած հոսեց դեպի մարդպանը: Նրանցից մեկը, մազոտ կուրծքը ցցած, ահագին բարձր սև ու կոշտ ձեռքում սեղմած, աչքերն արնակալած՝ առաջ եկավ ու գոչեց մոլեգնելով.

— Հրաման տվիր՝ հրամանդ կատա՛ր, մա՛հ հրամայեցիր՝ մա՛հ ենք տալիս ուրացողներին:

— Մա՛հ, մա՛հ,—մոնչաց բաղձնաթանը:

— Հրաման տուր, տե՛ր քրիստոնյա,—գոչեց մոլեգնածը և քարը բարձրացրեց, որ վարկի ուրացողներին:

Վասակը սեղացավ դայրուլից և շկարողանալով դսպել նժույգն՝ առաջ բշեց ու մտրակով շահաշուն հարված հասցրեց մոլեգնածի երեսին:

— Մեկ է՛լ վարկ, տե՛ր մարդպան,—գոչեց մոլեգնածը՝ երեսը դեմ անելով,—մեկ է՛լ...

Վասակ Սյունին կրկնեց հարվածը: Դարձյալ զարկեց: Մոլեգնածը ավելի բորբոքվեց վիրավորանքի՞ց, թե՛ կատաղությանից: Նա չէր սպասում այդպիսի վերաբերմունք մարդպանի կողմից, որը՝ ինչպես լուրերն էին՝ ասել՝ մյուս իշխանների հետ միասին նշանարան է տվել սպանել հարազատին, եթե նա ուրացող է: Բացվեց մի քստմնելի տեսարան: Մոլեգնածը կրոնական հափշտակության և նահատակի կրթոտվածության մեջ կատաղի դեմ էր անում իր երեսը Վասակ Սյունու հարվածներին: Վերջինս նույնպես կատաղեց և սկսեց տեղալ հարվածները: Ստացվեց մի ոգորումն, կոխվ, որով մեկը հարվածում էր, որ ընկճի մոլեգնածին, իսկ սա ավելի էր մղվում դեպի հարվածները: Այլևս հաղթել սրան անկարելի էր: Վասակ Սյունին զգաց այդ և իրան շկոտրելու համար ավելի սաստկացրեց հարվածները:

Այդ հասկացավ Վոսմը: Նա իր նժույգը բշեց մոլեգնածի վրա և նրան զրեցեց սմբակների տակ: Նա մղվեց դեպի սմբակները և արյունաթաթախ դեմքը շարունակ պարզելով դեպի Վասակ Սյունին՝ մոնչում էր:

— Հրամանդ կատա՛ր... Հրամանդ կատա՛ր:

Գաղիշոն, որ սկզբում անտարբեր դիտում էր տեսարանը՝ սկսեց անհանգրստանալ: Այսպես հոր հասկացավ այդ անսովորելի ձևի պայթյալի իմաստը՝ նրժույգն առաջ բշեց դեպի Վոսմը և մտրակով նշան արեց նրան հեռանալու: Վոսմը չսեց: Նա նույնպես կատաղել էր: Նահատակը, որ թվում էր, թե պիտի ընկճվեր, ընկներ՝ ավելի ուժ առավ և ձայնն ավելի սաստկացրեց, սկսեց գոռալ:

— Հրամանդ կատա՛ր:

— Հրամանդ կատա՛ր,—կրկնեց բաղձնաթանը՝ բնազդորեն խլելով այս խոս-

ընրի իմաստը և մղվելով մի խուլ պայքարի մարզպանի դեմ, որի արարքը զարմացրեց նրան:

Մարզպանը, հայ բրիտոնյա իշխանը, որը տաճարում նահատակության կոչ է արել, որը ինքն է պահանջել քարկոծել ուրացողներին՝ հանկարծ այսպես ծեծում է նահատակին...

Շփոթված ուրացողները հետզհետե ուշքի եկան ու սկսեցին բռնաբանել իրենց շրջապատողներին:

— Տվե՛ր դրանց,—մոնչաց Վոամը, որը կատաղությանից մոռացել էր պատշաճն ու իրավունքը:

— Քշի՛ր գեպի գյուղ,—հրամայեց Վասսիլը Վոամին:

Վոամը նմույր մխրճելով բազմության խորքը՝ սկսեց մտրակի հարվածներով և նմույրի սմբակներով բռնել և երկաթի ձեռքը գցելով մոլեգնածի ուսին՝ առաջ մղեց նրան:

Բազմության հետ մտան գյուղ, կանգնեցին հրապարակում: Մոլեգնածը հեղում էր, մոնչում «հրամանդ կատա՛ր», որով և ավելի էր գրգռում բազմության, իրան և մանավանդ Վասսակին ու Վոամին:

Երբ մի փոքր հանդարտվեց՝ Վասսակը մտրակը բարձրացրեց բազմության վրա.

— Ձեզ ո՞վ տվեց հրաման քարկոծի:

• Մի ծերունի առաջ եկավ և դողդոջուն կզակը հաղիվ զսպելով ասաց.

— Հավա՛տր, տեր մարզպան, հավա՛տր...

— Ա՛ռ բեզ հավատը,—հարվածեց նրան մտրակով Վասսակը:

Մերունին բեկավ: Բազմությունը մոմաց, մոնչաց և շար աչքերով նայեց Վասսակին: Սա ընդունեց այդ հայացքը և զայրացած դռնեց.

— Իշխանեն՛ր եք դուք, դատավորեն՛ր... Դուք գլո՞ւխ եք բարձրացնում: Ձեր բոլորի գլուխները կտրել կտամ:

Հետո դարձավ ուրացողներին.

— Ուրացե՛լ եք:

— Ուրացել ենք,—ասաց նրանցից մեկը և չիլ աչքերով խնթեց բազմության: Մյուսը քաջալերվելով բուռնքը ցնցեց օդի մեջ.

— Բոլորի՛դ պետք է ուրացնենք, բոլորի՛դ...

Վասսակ Սյունին մտրակի հարվածով փակեց նրա բերանը: Այս վարմունքը զարմացրեց բազմության: Նա շհասկացավ իմաստը:

— Տե՛ր մարզպան,—շարժվեց գեպի Վասսակը ուրացողը,—բեզ ենք կամա-կատար, սրտով ենք ուրացել:

Վասսակը մի հարված ևս հասցրեց սրան: Վարկաբեկիչ խոսքը, որ կարող էր շատ վտանգավոր լինել նրա համար, ավելի գրգռեց նրան, քան քարկոծողները: Նա հանկարծ զգաց իր խիստ անհարմար վիճակը: Շփոթված բազմությունը նրան էր նայում տարակուսած: Այդ ժամանակ մոլեգնածը հետևել և փրփրած արյունը շրթունքներին փնչացնելով դարձավ Վասսակին.

— Ո՞ւմ պաշտենք—աստծո՞ւն, թե՞ սատանային, ցույց տուր ձամփան:

Վոամը թռավ նրա վրա և սկսեց կրկին մտրակել: Բազմությունը սկսեց հոսալ ու պտտվել նրանց շուրջը:

Այդ միջոցին գլուխի հակառակ ծայրից հեծյալներ երևացին: Հազիվ էին նրանք դուրս սաշնել մոտակա խրճիթի անկյունից՝ հրապարակ մտավ Վարդանը մյուս իշխանների հետ: Նա նկատելով ծեծը՝ մոռլլվեց և հմուտյն արագացրեց: Վասակ Սյունին, որ զրազված էր ծեծով՝ շնկատեց նրան: Միայն Գաղիշոն անհանգիստ նայեց Վարդանին, նշան արեց Վուսմին, որ զազարի Սա ախնրան էր կատաղել, որ շնկատեց և շարունակեց մոլեղնածին ծեծել:

— Գաղա՛ր տուր,— իրամայեց Գաղիշոն:

Սրա ձայնից վասակը նայեց Գաղիշոն հորիսոռոնուն և ապա զեմբը շրջեց գլուխ Վարդան Մամիկոնյանի: Նրանց հայացքները՝ բազմանշանակ և թափանց գամվեցին իրար մեջ: Բազմությունը լարվեց և շունչը պահեց: Միայն ծեծվածներն էին հետմ և փնչացնում:

— Նկե՛լ էք զրոտանքի՛ր,—ասաց շատ հասարակ ձայնով Վարդանը՝ հազիվ պահելով ներքին ցասումը:

— Ի կարգ հրավիրելու,—պատասխանեց վասակը,—բարկոծ պիտի պատահեր:

Վարդանը զննեց բազմությանը, որ լարված սպասում էր:

Մոլեղնածն առաջ եկավ և արյունը կուլ տալով գիմեց Վարդանին:

— Հավատի՛ն ենք պաշտպան, տե՛ր Մամիկոնեից:

— Նվ բարի է,—ասաց Վարդանը:

Մեծվածը լալահառաչ և զայրալի գոչեց ավելի բարձր:

— Հավատի՛ն ենք պաշտպան, տե՛ր Մամիկոնեից:

Ասաց ու խիստ նայեց վասակ Սյունուն: Սա զայրացավ:

— Ի կա՛րգ, անիծյալներ, ի կա՛րգ:

Բայց ծեծվողը համառեց և նրան խոցելու համար կրկնեց այն խոսքը, որ ամենից խիստն էր վասակի համար:

— Հրամա՛նդ կատար, տեր մարդպան:

— Դո՛ւ հրամայեցիր բարկոծ,—մոնչաց ձերունին լալահառաչ և զարձավ Վարդանին.—տե՛ր Մամիկոնեից, ուսուցի՛ր մեզ, ո՞րն է հշմարիտը...

<Պակասում է ինքնագրի 2 էջ՝ 396—397>

... լինի նա թագավոր թե կայսր՝ զգզդիր նրան և շներին տուր: Հասկացա՛ր: Մոլեղնածը սթափվեց:

— Հրամանդ կատա՛ր, իշխան,—ասաց նա աչքերը լայն բացած,—մենակ այսօր թող, ուրիշ օր կընկեն՛ն ճանկս, վա՛յ նրանց...

Նվ կատաղի նայեց վասակին և Վուսմին:

— Դե հիմա հրամա՛ն առեք հեռանալու:

— Գնացե՛ք,—ասաց վասակը, զգալով որ իր իշխանությունը փալատի պես րնկավ բազմության առաջ:

Նրր բազմությունը հեռացավ՝ վասակը զարձավ Արտակին:

— Պատիվդ մեկ անգամ պահեցի, և դա վերջինն է, երիտասարդ իշխան:

— Ներողամի՛տ եղիր, տեր մարդպան,—պատշաճավոր եզանակով պատասխանեց Արտակը,—խոնա՛րհ եմ մարդպանական աստիճանիդ առաջ: Սա պերագույն ներշնչամար խոսեցի:

— Նրանք ապստամբ էին, ինքնազատ և ապերասան: Ո՞ր իրավունքով նրանք կհանգզեն քարկոծ անե՛լ... Դատավորը նրա՛նք են, թե՛ ևս:

— Դո՛ւ ես, տեր մարդւոյան,— զուտ ու արժանապատիւ եղանակով պատասխանեց Արտակը,— բայց շինականը հավատի պաշտպան է կանգնում: Զէ որ մենք տվինք վնիւր՝ մա՛հ ուրացողին: Շինականը մեր հրամանն էր կատարում:

Վասակ Սյունին նայում էր Արտակին, բայց զգում էր իր վրա Վարդանի փորձիչ հայացքը: Նա հետաձգեց իր վրեժը և իսկույն փոխեց խոսքը.

— Հավատից առաջ օրենք պիտի և պատիժ: Ես թույլ չեմ տա անիշխան արարել:

— Ոչ որ մեզանից թույլ չի տա շինականին անիշխան արարել,— խոսեց Վարդան Մամիկոնյանը,— բայց հավատի օրենքը խոտորեն մի՛ է— մա՛հ ուրացողին:

Հետո պահ մի մտածեց և խոնարհվեց.

— Թողություն արա և արձակիր մեզ:

— Երթաք խաղաղությամբ,— ասաց Վասակը մոռացի:

— Մնացողաց խաղաղություն,— ասաց Վարդանը և ողջունելով Վասակին, նաև Գաղիշոյին՝ ասպանդակեց նժուլցին:

Վարդանը ու իշխանները արագ ձիավարեցին դեպի հետևյալ գյուղը:

Մնալով մենակ՝ Վասակը պահ մի շարամիտ նայեց նրանց հետևից և ապա քշեց նժուլցի գյուղի միջով դեպի դուրս գյուղից: Բազմությունը, որ դեռ լցված էր փողոցում, լուռ ու անբարեցակամ աչքերով հետևեց նրան:

Գեւ երկար ժամանակ այդ աչքերը այրում էին Վասակի մեջքը: Երբ բավական հեռացան՝ նա դարձավ Գաղիշո խորխոռունուն.

— «Ակոսի խոտորը մեծ եղեից էս»:

Գաղիշոն չպատասխանեց: Նրան խիստ ազդել էր մոլեգնածի ծառացումն ու հանդգնությունը: Ահա՛ թե ուր է հասնում հավատը: Հավատի համար շինականը դիմադարձ է կանգնում իշխանին: Նա պատրաստ է մեռնելու: Իսկ երբ մի մարդ երկյուղ չունի մահից՝ նա ինքը երկյուղալի է:

— Մեծ գործեր կունենանք այս շինականների հետ,— ասաց Գաղիշոն,— սրանք արդեն կորցնում են բանականությունը:

Վասակը խորասուզվել էր իր անհանգիստ մտքերի մեջ: Նա միայն ուշ ասաց.

— Ամեն ինչ կոշնջացնեմ. ե՛րբ այդ հավատը, ե՛րբ այդ հավատացողներին նախ՝ իշխանություն և ապա ամեն բան:

— Բայց իշխանությունը ձեռից գնում է, տեր մարդւոյան,— խոսեց դառնությամբ Գաղիշոն.— Քաղաքում ծեծեցին զինվորներիդ, անձնական պաշտոնյայիդ, իշխանությունից դուրս եկան, գնում են Սպարապետի և խելագար հոգևորների հետևից: Ի՞նչ իշխանություն, տեր մարդւոյան:

— Կուգե՛ս պարզն ու վերջնականը,— դարձավ նրան Վասակը վճռական:

— Հսում եմ:

— Ես կտապալեմ այդ Տարոնցուն, և ամեն կարգ կհաստատվի մեր աշխարհում: Սպասի՛ր, կգա պարսիկը. նա դեռ արտոտրում է... Կատա՛կ ես կարծում ահավոր արյաց տերությունը:

— Եթե նա զսօզնության:

— Կրերե՛մ: Աստված ճշմարիտ: Կրերե՛մ,— զոգալով կրթից ու զայրույթից՝ շեշտեց Վասակը և ասպանդակեց նժուլցի:

Նժուլցիները թռան:

Բալական արշավիկ էին, որ Վասակը խոսեց.

— Ուրեմն նա բնիկ է շենները և խառնակում է, ցանում է շար որոմը...

— Նա իր ձեռքն է առել արդեն իշխանությունը,— շինայելով՝ Վասակին՝ ասաց Գաղիշոն անտարբեր և զանալով:

Վասակը խեթ հայեց նրան: Բայց նա գետնին էր հայում անշարժ նայաց-
քով, և եթև շիններ նժույգի վետևետումը՝ պիտի թվար քարն արձան:

Սակայն այդ միայն երևութական էր: Գաղիշոն շատ լավ էր բմբռնում իրա-
դարձությունների խմաստը և խորհում էր նրանց հավանական վախճանի մասին:

Նրանք մտան մի այլ շեն: Գատարկ էր թվում փողոցներում ու տներում:
Մի աղաղիկ դամիոն դուխր բարձրացնելով հայեց եկողներին և կարծես կան-
չեցին իրան. իսկույն արագ իջավ կտրից և հարձակվեց եկվորների վրա:

Շան հաղցի վրա խրճիթից դուրս եկավ մի կին, որ աչքի տակում ու ան-
բարեցակամ հայեց եկվորներին: Նրան հետևեց մի ծերուկ, որ կարճատև աչքերն
ուղղեց եկվորների կողմը:

Նա հարցրեց գեղջկուհուն եկվորների մասին: Գեղջկուհին ինչ-որ ասաց:
Սերուկը հետ դարձավ, մտավ խրճիթը: Գեղջկուհին դեռ համառ նայում էր:

— Մոտ արի,— հրամայեց նրան Վասակը՝ կանգնեցնելով նժույգը:

Գեղջկուհին շփոթացած, բե՛ռ չկամեցավ մոտ գալ՝ ամաչելով:

Վումը նժույգը քշեց նրա վրա.

— Քեզ հետ չե՛ն, բա՛ժ,— աստեց նա գեղջկուհուն:

Գեղջկուհին շորս կողմ հայեց գետնին և ապա դարձավ Վումին ցածրա-
ձայն.

— Քածր կնի՛կդ է, անամթթ. հիմի՛ դուխդ կշարդեմ...

Վասակը, որ շեր լսում այս տրամախոսությունը՝ անհամբեր ու շար գո-
չեց.

— Քա՛շ տուր դրան:

Վումը նժույգը քշեց գեպի կինը և մաղբը խելով ձիգ տվեց ու քաշեց
գեպի Վասակը: Գեղջկուհին հայեց Վասակին, հասկացավ, որ իշխաններ էին
եկվորները՝ վախով կանգնեց:

— Ինչո՛ւ չես գալիս՝ երբ կանչում են,— խիստ ձայնով հարցրեց Վասակը:
Գեղջկուհին չպատասխանեց՝ շարունակելով անթարթ հայել Վասակին:

— Կանչի՛ր շինականներին,— հրամայեց Վասակը:

Գեղջկուհին հայեց երկար ու ապա հետ դարձավ, գլուխը կախեց ու գնաց
մտավ խրճիթը: Նա այլևս չերեաց: Վումը գնաց խրճիթը և մտալով ծնծեց
դուրս: Դուրս եկավ մի երիտասարդ, սևամամին, անգամ ցնցոտիների միջից
ամօթանքը ցույց տալու շափ մերկ: Նա մոտ վաղեց և համարձակ հարդրեց.

— Խ՛նչ կհրամայես, իշխան:

— Հավաքի՛ր շենը, շո՛ւտ:

— Հրամա՛նդ,— ասաց երիտասարդը և վաղեց մոտակա խրճիթները, արագ
հավաքեց շինականներին:

Շինականներն եկան ու հետաքրքիր շրջադասեցին Վասակին: Նրանք մեծ
մասամբ ճկունամամին, արագահայաց մարդիկ էին, որ խորամանկ և ուշիմ աչ-
քերով զննել սկսեցին իշխաններին, ավելի շատ՝ նրանց նժույգներին: Մեկը նը-

րանցից խորամանկ ժպտաց և ինչ-որ ասաց իր կողքին կանգնած մերկանդամ երիտասարդին: Սա նայեց Վոամի նմուշգին, և աչքերը վառվեցին:

— Ձեզ մոտ եկե՞լ են իշխանները,—հարցրեց Վասակը շինականներին:

Առաջ եկավ մի երիտասարդ և համարձակ նայելով Վասակին՝ կանգնեց դո-րականի կնցվածքով և պատասխանեց բարձրաձայն.

— Ոչ, տեր մարդպան:

— Իսկ հոգևորեն՞ր:

— Ոչ, տեր մարդպան,—պատասխանեց երիտասարդը ավելի ճարտար և հնչելով:

Վասակը լռեց և մտածեց:

— Բայց լուր չունե՞ք, գաղտ՞ն են ձեզ մոտ,—հարցրեց նա՝ շնչոտ նայելով բոլորին և ապա երիտասարդին:

— Իշխաններ՞ր:

— Իշխաններ՞ր, հոգևորեն՞ր:

Երիտասարդը մտածեց.

— Ինչո՞ւ գան, տեր մարդպան:

— Հարցի՛ս տուր պատասխան, անմասուն,—գոչեց Վասակը:

— Ձեներ իմացել,—պատասխանեց երիտասարդը, հոնքերի տակից վեր նայեց Վասակին և ապա զլուխը բարձրացրեց հպարտ ու վիրավորված:

Վասակին դուր չեկավ ոչ երիտասարդի անբռնաբերու պատասխանները և ոչ էլ շինականների համառ ու աղատ հայացքները, որ հառել էին իր աչքերին: Դը-րանք բոլորը շինականների տալովորոթյուն չէին գործում, այլ ինչ-որ ուրիշ պրազմունքի տեր մարդկանց: Բայց նրան զարմացրեց այդպես մի շինականի հակիրճ ու ազատ խոսելը:

Նա գրգռվեց և հարց տվեց կրկին.

— Իսկ ըմբոստություն, օրինազանցություն մոտի՞կ եք, կանե՞ք, չե՞...

— Ինչո՞ւ անենք, տեր մարդպան,—առաջ հկավ ու հետաքրքիր կերպով ճա-կատը կնճոռոտեց մի հասակավոր պնդակալմ շինական:

— Հարցի՛ս տուր պատասխանը,—խտապրեց ձայնը Վասակը,—պատրա՞ստ եք խուսվել բարձրացնել՝ հենց որ մեկը շնակոչ անի ձեզ:

Շինականները չհասկացան, լռեցին և արժանապատիվ հանգստությամբ սպա-սեցին, որ Վասակը պարզի վերջապես, թե ի՛նչ է կամենում:

Շինականներից կոմիկադմե մի երիտասարդ դրդեց իր կողքին կանգնած մի հասակավոր մարդու և շնչաց.

— Դիտով է:

— Դիտով չէ, փորը ճիճու է ընկել,—մոմուց հասակավորը խեթ նայելով Վասակին:

Վասակը զարձավ բոլորին և մտրակը բարձրացրած դեպի երկինք՝ ասաց.

— Եթե իմանամ, որ ըմբոստություն եք արել՝ շներ մոխիր կդարձնեմ: Ով էինի՞ հոգևոր, թե աշխարհի մարդ՝ եթե կոչ կանի ըմբոստության՝ չիմանամ չլսեմ թե հնազանդել եք: Ես եմ ձեր իշխանն ու երկրի մարդպանը: Արյաց արբան ավերակ կդարձնի ողջ երկիրը՝ եթե ըմբոստանաք: Դե, հիմա գնացեք տներդ և հնազանդ ապրեցեք: Մնաք խաղաղությամբ:

— Գնաս խաղաղությամբ, տեր մարդպան,—ասացին շինականները բազմա-
ձայն:

Վասակը նմույզի գլուխը շրջեց գեպի դիմացի կողմը և նոսրացավ Գաղիշո-
յի նկատ:

Շինականներն իրար նայեցին և դարձացած ծիծաղեցին: Մերկանդամ շինա-
կանը փոթկաց.

— Երա՞յ էր տեսել, թե՞ սատանան մտել էր գլուխը:

— Գնա՛նք, գնա՛նք,—ասացին մյուսները և արագ ցրվեցին ծիծաղելով:

Գաղիշոն կանգնեցրեց նմույզը և դարձավ Վասակին.

— Սա ի՞նչ շեն էր:

— Սա գնդի ձմեռանոցն է:

— Զո՞րք է սա,—հարցրեց Վասակը բարկացած ու դարձացած:

— Այո, տեր իմ, Սպարապետի հեծելազունը:

— Ես կռահեցի,—ասաց Գաղիշոն և նմույզը բռնեց:

— Անիծյա՛լ սերունդ,—մոմաց Վասակը:

— Զուր էր սպանալիքը,—բծծիծաղ տվեց Գաղիշոն,—նրանք գիտեն իրենց
բանը:

Կոշիահարություն ուժեղ ձայներ էին լսվում: Վասակը կանգնեցրեց նմույզը.

— Սա էջմիածնից չէ՞:

— Էջմիածնից է,—ասաց Գաղիշոն:

— Այնտեղ գնաց նա: Անշո՞ւշտ:

— Այո, նա այնտեղ գնաց:

Վասակը հուսահատ շարություն նայեց Գաղիշոյին:

— Ի՞նչ ուրեմն, նա պիտի ամբողջ ազգը ոտքի՞ հանի: Ես Զարեհավանից
պարսիկ դորք բերել կտամ:

— Հիմա որ դործի անցար,—ասաց Գաղիշոն:

— Գնանք էջմիածին, ես կարգելեմ նրան խոռովել երկիրը, դուրս կվանդեմ
այն խելագար երեցին: Նա էլ անշուշտ այնտեղ է:

Ու մինչ նրանք կմտնեին էջմիածին՝ նրանց դիմաց դուրս եկավ մի հսկա-
յական երթ ահագին բազմության, որի գլուխ էր անցել Վեոդ երեցը: Հազար-
գլուխ վիշապի պես սողում էր նա Վասակի դեմ սև ու թանձր: Այդ բազմահազար
ամբոխը հավաքվել էր դաշտավայրի շեներից, և ինչպես երևում էր, գնում էր իր
մեջև առնելու նորանոր շեներ: Գա աչլես հեղեղ էր, որի առաջն առնել չէր կա-
րելի ոչ դեմից բռնելով նրան, ոչ կողքից բաշխելով: Նա ծփում էր, հորձում,
մոմոում և առաջ մակերևիացում՝ սպառնալով կործանել, տապալել ճանապարհին
պատահած ամեն բան:

— Ո՞ւր ենք գնում, տեր մարդպան,—կանգնեցրեց իր նմույզը Գաղիշոն:

— Գնա՛նք,—ասաց Վասակը տարօրինակ անվահերությունով:

— Ամբոխը խելագարված է,—ասաց Գաղիշոն,—հեռ գառնանք, օգուտ չու-
նի:

— Գնանք,—պնդեց Վասակը գրգռված ու համառ ձայնով:

Նրանք առաջ գնացին: Վանքից այս կողմ, այգիների միջև փոշոտ փողոցից
դուրս խուժեց թնջկված ու մոլեգնած բազմությունը: Նրա առջևից զալիս էր

Ղևոնդ Երեցը՝ խաշը բարձր բռնած, դեմքը հափշտակված ու կորովի շննց որ նա տեսավ մոտեցող Վասակ Սյունուն՝ մարդարեսական շնչտով ձգեց.

— Տեր Սյունյաց, տեր մարդսկան հայոց աշխարհի, հանդես է նահատակների, հաղթանակ ոգու:

Երեցը մոլեգնեց, բոցավառվեց, մոտեցավ Վասակին, բարձրացրեց ձեռքի խաշը և խափահարելով օդում նրա դեմ՝ գոչեց.

— Այս հավատից մեկ շնն կարող խախտել ո՛չ հրեշտակներ, ո՛չ մարդիկ, ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր և ո՛չ սուր...

— Աստված է մեզ դորսովիդ,—մոռեց բազմովյունը և առաջանալով եկավ դեմ առավ Վասակին:

Հաղարավոր դեմքեր այլալված ու մոլեգնած սեևոուն աչքեր դարձան դեպի նա, և մի խառնաձայն որոտ պոռթկաց: Բազմովյունը, որ խանդավառվել էր բմբուստության կոչով և տեղեկություն չունեի Վասակի հակառակության՝ քաջալերվեց ավելի և ցույց արեց իր ընդդիմության կամքը: Նա քաջալերվեց, բորբոքվեց ավելի, և ահա ձայներ բարձրացան այս ու այն կողմից:

— Տա՛ր մեզ, տեր մարդսկան, նահատակության:

— Տա՛ր, տա՛ր, տա՛ր...

Վասակ Սյունին սևացավ. աչտի մկանները ցնցվեցին: Այն է՝ պետք է պոռթկար՝ որ Գաղիշոն արագ մոտեցավ նրան և ակաճեցին մի կերպ լսեցնել տալով գոչեց.

— Խո՛նմ եղի՛ր, տեր մարդսկան, տարածամ է...

— Ոչ, պիտի կալանեմ այդ խելագարին...—մոմոաց Վասակ Սյունին կատաղած:

— Հն՛տ կաց, տե՛ր իմ,—ընդդիմացավ Գաղիշոն:

Վասակը նմույզը բռնեց Ղևոնդ Երեցի դեմ և կանգնեց ընդհուպ նրա առաջ:

— Ո՛ւր ես տանում ժողովուրդը,—հարցրեց նա:

Բայց նրա ձայնը խլացավ բազմության որոտի մեջ:

— Քեզ հն՛տ եմ, ո՛ւր ես տանում ժողովուրդը,—կրկնեց Վասակը:

— Նահատակության, տեր մարդսկան, ժողովում եմ նահատակության: Երա՛նի՛ է՝ եթե կզատ մասն առնես հանդերձալի:

Ղևոնդ Երեցը նկատեց Վասակի դեմքին շարամիտ կնճիռներ, ղզաց, որ նա կամենում է խափանել երթը: Արծվային մաղիլների նման ձեռքի մատներով խըլեց նրա նմույզի սանձը և գոչեց դողահար.

— Մի՛ կանգնիր հակառակ, այլևս մեզ երկյուղալի շնն ո՛չ իշխան, ո՛չ թագավոր: Մեր խիղճն է մեզ դատավոր:

Բազմովյունը, սակայն, չլսեց այս տրամախոսությունը և ալիք-ալիք շրջապատեց իշխաններին: Վրամն սկսեց մտրակահարել աչ ու ձախ, սակայն ոչ որ ծնծվողներին չէր ղզում ոչ այդ ծնծի իմաստը, ոչ ցավը: Սկսվեց մի արտասովոր, անհասկանալի մոլուցք: Մարդիկ վազում էին, որ ընկնեն մտրակի հարվածների տակ և չէին տեսնում հակառակությունը ոչ Վասակի, ոչ Վրամի կողմից: Հետևի շարքերը ողևորված Վասակի ներկայությունից՝ գոչում էին.

— Օրհնյալ լինես, նահատակ:

Իսկ Ղևոնդ Երեցը ցնցում էր նմույզի սանձը և չնայած Վասակի ճիգերին հեռացնելու նրան, ինչպես նաև նմույզի խրտնիլուն՝ ողորում էր.

— Ե՛կ նահատակ, առաջնորդի՛ր ժողովուրդը հավատի պատերազմին:

Հանկարծ բաղժութիւնը ցնցվեց, և հագարավոր ղեմերը դարձան ղեկի ղիմացը: Այնտեղից հորձում էր մի ավելի մեծ բաղժութիւն, որի զուխ էին անցել Վարդանը և մյուս իշխանները: Ափից դուրս ելած լաշնածափալ զետի պես, որ վրա հոսելով լափում է ամեն ինչ և աչ ու ձախ բաղժիկներ արծակում ու խոժում փոսերն ու անցքերը՝ բաղժութիւնը ալիք-ալիք եկավ խառնվելու Ղեռնգ Լեռնի զանգվածին: Վարդան Մամիկոնյանն ու իշխանները գալիս էին զանգվածի ուժով մղված: Վարդանը ահեղ կերպարանքով նայեց Վասակին և բաղժութիւն հետ հոսեց ղեկի նաւ: Վոամը բաշվեց ղեկի Վասակը, Գաղիշոն ձեռք բարձրացրեց բաղժութիւն վրա՝ հանգարտեցնելու շարժումով: Բաղժութիւններն իրար լափելով միացան երկու ծովի պես և կուլ տվին իշխաններին: Վասակը սարսափեց ու սարսռաց:

— Տե՛ր մարգարան, ոչ ենք կարող բնորոշ գնալ աստծուն և աշխարհին. մի կանգնիր հանդիման,— գոչեց Վարդանը: Բաղժութիւնը կատաղի թափով օրորվեց. քանդվեց ու բեկոր-բեկոր եկավ սեղմեց Վասակին: Գոռոց էր միայն լրսվում, մի անրնդհատ, ջրվեժի ահեղագործը գոռոց, որ յապահում էր ոչնչացնել՝ Լթն միայն—վա՛յ Վասակին—մի ակնթարթ կասկածեր նրա հակառակութիւն: Վասակը շարժում արեց, որ նժույզի աղատի Ղեռնգ Լեռնի մաղիւններից, սակայն իդուր Լեռն նրա ջանքերը: Նրա նժույզը սեղմվել էր արդեն բաղժութիւն զանգվածի մեջ՝ ինչպես խրված լինելու նա ուժով կուլ տվող մորուտի մեջ: Նժույզը փնչացնում, ծառս էր ելնում, կոխկրտում էր մարդկանց ոտները: Մարդիկ մոլեգնած ոչինչ չէին զգում, իսկ չորս կողմից ավելի ու ավելի ճնշում էին հեռավոր ալիքները:

Վարդանը գլխով նշան արեց բաղժութիւն՝ շարժվելու ղեկի Մասիսի կողմի փողոցով:

— Առա՛ջ, առա՛ջ,— որոտաց բաղժութիւնը և հոսանք առավ ղեկի հարավային դուր Վաղարշապատի պարսպներին: Հոսանքը տարավ բոլորին, ինչպես նաև Վասակ Սյունուն, որի նժույզի սանձին կպել էին սողապատ մատները Ղեռնգ Լեռնի: Վասակը սարսափից համակերպված զնաց առաջ և զազարեց բնորոշանալուց: Նրա կատաղութիւնը ճնշվել էր կենդանական սարսափից: Նա նոր հասկացավ, որ իր կյանքը վտանգված է, և սմբեց: Նա նման էր որսորդներից ուժեղ օգակված կատաղի գայլի, որ սարսափից անդիմադիր մղվում է առաջ ղեկի մահ: Նա ջանում էր չնայել Գաղիշոյին, որից ամաշում էր իր այս անօրինակ նվաստացման համար: Միայն իր հետեւից զգում էր Վոամի մոնչոցները: Երբեմն նա հատուկտոր լսում էր Գաղիշոյի ձայնը: Իշխանը խոսում էր Վոամի հետ՝ ինչպես հավասարի հետ: Այս բանն ավելի ազդեց նրան, և Երկուզը թափանցեց նրա սիրտը: Մարդիկ հավասարվում են և հասարականում մեծ վտանգների պահին:

— Պի՛նդ կպեք թամբին,— գոչեց Վոամը Գաղիշոյին:

— Նժույզը խրտնում է, հեռո՛ւ բաշվեցեք,— դարձավ Գաղիշոն բաղժութիւն, որ սեղմում էր նրա նժույզն ու ոտները՝ հսկայական աքցանի պես:

— Մի՛ խոսիր, տե՛ր,— հանդիմանեց Վոամը:

Գաղիշոն նայեց Վոամի ղունատված ղեմքին և նոր հասկացավ, որ իր հոսկացած վտանգից ավելի մեծ սարսափի մեջ են իրանք:

երբն իր ուռած վիշապի իրանը սեղմելով քաղաքադուռն անցրի մեջ սո-
ղում էր դուրս։ Երկար տեևց անցումը։ Հաղարավոր դուխներ իրար էին զարկ-
վում։ Բոունցներ բարձրանում, արմունկներ ճնշում իրար։ Դուռն երկու կողմի
կավե պատը փլավ, դուռը ճոնշաց, դուրս բնկավ։ Պահակները հնուու փախան։
Սերուկ պահակապետը մղվեց զեպի քարուքանդող քաղմությունը բողբոթի հայհո-
յանբով, սակայն նրան խլեցին ու տարան հետները։

Երբ դուրս եկան զայտ՝ Վարդան Մամիկոնյանը նշան արեց, որ կանգնեն։
Երկար մամտակ տեևց, մինչև բաղմությունը կանգ առավ։ Դառնալով Ղևոնդ
Երեցին՝ Վարդանը զոչեց.

— Արձակի՛ր տեր մարգպանին։

Ղևոնդ երեցը շարունակեց բոնել սանձը։

— Արձակի՛ր,—սաստեց Վարդան Մամիկոնյանը։

— Տե՛ր Մամիկոնեից,—աղաղակեց Ղևոնդ Երեցը,—Լի՛ն տեր մարգպանը
հավատարիմ է ուխտին՝ ինքը կդա մեզ հետ, ինքը կհեռանա։

— Տեր մարգպանը հավատարիմ է ուխտին,—սասաց Վարդանը,—արձակի՛ր։

— Աստով՝ արձակի նրան,—թափ տալով սանձը՝ բաց թողեց ձեուր Ղևոնդ
Երեցը,—ահ որ արձակեցի ես։ Դեռ խաղաղությամբ։

— Օ՛հ, ճանապարհ, տեր մարգպան և դո՛ւ, իշխան,—ղարձավ նաև Գաղիշո-
յին Վարդանը։

— Միար խաղաղությամբ,—կեղծ հանգստությամբ զոչեց Վասակը և նժույ-
զի զլուխը թլեց զեպի Արսաշատի կողմը։

Բաղմությունը ճեղքվեց և ճանապարհ բացեց նրան։ Վասակը ողջ էությամբ
նողկանք ու սարսափ զգաց այդ քրտնահոտ, ծանրահե ու տաքացած զանգվա-
ծից և անցավ արագ, դուրս եկավ նրա միջից, ինչպես բանտից։

— Փառք աստուծո՛ւ,—մոռաց Վոսմը։

Երբ մի փոքր անցան, հետ նայեցին։

Բաղմությունը սև գիշերի պես հոսել սկսեց զեպի Արարսի կողմը։ Նա
գնում էր ափելի ուռչելու, ծավալվելու։ Վասակը լավ զգաց նրա ուժը և մտա-
դրությունը։

— Մաղապուրծ Եղանը,—սասաց Գաղիշոյ։

Վասակը զեռ շարունակում էր խուսափել Գաղիշոյի հայացրից, կարծես Լի՛ն
նայեր նրան՝ կոչնչանար։ Ամոթանքը, նվաստացման զայրույթը, անճարության
զառնությունը կաշկանդել էին նրան։ Խոսել անգամ չհամարձակվեց։ Խոսքը
բամու նման կդիպչեր նրան և կթափեր նրա սաղարթը։ Խոսել կարելի էր միայն
հոր բոնակալի արժանապատվությամբ և իշխանությամբ, երբ խոսում ես, և
արյունն է հոսում։ Այգպիսի խոսք էր պետք ասել այժմ այնպիսի մի իշխանի, որ
կուսակից էր զառել նրան և նայում էր նրան՝ իբրև առաջնորդի։ Առաջնորդը մե-
ռավ ամբոխի արցանների մեջ, մի խուլզար երեցի քրտնած մաղիլների տակ,
Հիմա մի բան միայն արժեք կտար, որ նա խոսեր—անմիջապես բարձրացնել
զեռին բնկած մարգպանական կոչումը։ Դա կարելի չէր այլևս բնկնելով ըմբու-
տացած կատաղի ամբոխների մեջ, Վոսմի մտրակներով և իր նժույզի սմբակ-
ներով։ Կարելի չէր նաև այն զանդաղ ու մանվածապատ, խոհեմ ու նրբանկատ
գործելակերպով։ Հիմա հարկավոր էր զորական ուժ, զենք, կախաղաններ և
արյունահոսություն։ Այդ բորբոքված, խելաղար արյունը պետք էր թափել զեռին,

պետք էր բաժնի արյունը հազարավոր մարդկանց բորբոքված սրտերից ու երակներից: Արյունն է այժմ աղմկում, ըմբոստանում, անպատվում, դիմադարձ կանգնում:

— Արյունը, միայն արյունը,—շարունակեց բարձրաձայն Վասակը:

— Մի՛ վրդովի սիրտդ,—մխիթարեց Գաղիշոն,—գարնան հեղեղ է. առաջ կխնկազարվի, հետո կսմբի հեղեղատի մեջ: Կպատահե՞, իշխանություն է:

Գաղիշոյի մեղմ փխխտությանը այս անգամ սաստիկ զրգոնց Վասակին: Նա այժմ արդեն մղվեց նայելու նրան և զայրույթից կատաղած դայի պես աշքերը դամեց նրա աչքերի մեջ:

— Իշխանություն, ասում ես. ո՞չ, սա իշխանություն չէ: Խլինք իշխանությունը և հետո դուրս գանք աշխարհ:

Գաղիշոն մտրակեց իր նժույգին, որ սա կարողանար հասնել արդեն քառատրոփ ընթացող Վասակ Սյունու նժույգին: Վասակ Սյունին թոցոնց իր նըժույգը և աչքերը կատաղի սրի պես շողացրեց Գաղիշոյի վրա: Նրա ծոված շըրթունքներից գոլումներ էին թուլում: Նա ջանում էր արշավի թափի մեջ ցրվել իր մտքերը, որ բարձրաձայն արտահայտվել էին միտում: Այդ մտքերը վտանգավոր էին, նա հզոնում էր բաց շթոզներ: Բայց երբ մի անգամ նա պարզ վերապատկերացրեց մի փոքր առաջվա դեպքը՝ կորցրեց իրան և գոչեց:

— Ն՛ս եմ, ե՛ս եմ ժայն մարդը...:

Նա ակնարկում էր Գաղիշոյի այն խոսքը, որ ասում էր, թե ո՞վ է այն մարդը, որ կվերականգնի հայոց թագավորությունը:

Երբ վազքը դադարեց՝ Վասակը նշան արեց վռամին, որ հեռվից հետևի իրան և դարձավ Գաղիշոյին:

— Տե՛ր Խորխոռունյաց, ահա հարցում քեզ առաջի աստծո և մարդկան, կամենե՞մ ես հզոր իշխանություն և հզոր երկիր:

— Կամենում եմ, տե՛ր մարդպան,—պատասխանեց Գաղիշոն ծիսական ձայնով:

— Երգվի՛ր:

— Երգվում եմ առաջի աստծոն և մարդկան:

— Բայց քրիստոնյա՞ ես:

— Քրիստոնյա եմ:

— Նս ես: Բայց պետք է ուրացնել տանք ողջ երկիրը: Հասկացա՞ր:

— Հասկացա:

— Կրկի՛ն: Վճռակա՛ն:

— Հասկացա, տե՛ր մարդպան:

— Միարա՞ն ես:

— Միաբա՛ն:

— Դե այն ժամանակ ե՛կ ինձ հետ կրակն ու ջուրը, ես կհանեմ երկիրը անկյալ վիճակից: Կստեղծեմ ուժեղ տերություն: Քո և մյուս հավատարիմների օգնականությունը:

— Ուխտո՞ւմ ես:

— Ուխտում եմ:

Գաղիշոն աշխուժացավ:

— Տե՛ր մարդպան. ես տեսա բոլորը. տեսա անիշխանությունը ես վճռա-

կան մարդ էմ, կամ մենք իշխաններ ենք, և նա ժողովուրդ է, կամ մենք աղբ ենք աղբահոց թափելու Բա՛վ է: Շատ հանդուրժեցինք այդ խելագար Մամիկոնյանին:

— Ա՛յդ, ա՛յդ, ա՛յդ: Այդ եմ ասում. խելագար Մամիկոնյանին, Պետք է շնչել նրան Լրկրի երեսից: Նրան և իր կուսակիցներին: Ասա, ուրանո՞ւմ ես,— հանկարծ հարվածեց Վասակը:

— Ուրանո՞ւմ...

— Առերե՛ս,— արագ սթափվեց Վասակը:

— Ուրանում եմ:

— Դե օն ուրեմն: Ես այսօր իսկ սուրհանդակ կուղարկեմ Զարեհավան՝ տարսիկ գորամաս հասցնելու:

— Եվ այլ աւժեր:

— Դա կտեսնենք:

Ճանապարհին նրանց զեմից վազում էին երկու շինականներ, որ հեռում էին և շտապում:

— Ո՞ւր, ո՞ւր եք շտապում,— գոչեց նրանց Վասակը,— կանգնեցեք:

— Գնում ենք նահատակ,— հեալով պատասխանեց նրանցից մինը և՛ ուրախացած և՛ տարակուսած Վասակի խստահայաց, բայց երկդիմի կերպարանքից:

— Վերջացրո՞ւ,— դարձավ Վոսմիկ Վասակը:

Վոսմիկ սուրբ հանեց և հարձակվելով շինականների վրա՝ ուժգին վրա բերեց մեկ ու ապա երկրորդ հարվածով ամեն մեկին: Խեղճ զոհերը ծղրտացին ու ընկան իրար վրա կտրտած վզներով:

Վասակն առաջ արշավեց:

Այլևս մինչև Արտաշատ չէր խոսում նա: Գաղիշոն ևս հոգնած էր, ոչինչ չաւաց:

Լուսերեսը կանգնած էր դռան մոտ: Բարև բռնած մի կողմ քաշվեց նա և երբ գլուխ խոնարհեց Վասակին՝ արա անցնելու պահին՝ Վոսմիկ մտրակը շաուալեց նրա ծոծրակին:

— Քաշվիր դե՛նր, խո՛ղ,— նետեց իր հետևից Վոսմիկ:

Նրանք մտաի քաղաք՝ փոշուոված և հոգնած:

Հազկերտի կոչի հրամանը մրրկի տես մտավ Հայաստան: Նա սպառնալից էր, շարագուշակ, մուսյլ, Հրամայելով գնալ պարսից արքունիք հալ նախարարներից այնպիսի ակահավորներին, ինչպես Վարդանն է, Ներշապուհը, Վահան Ամասուհին, Թեկուզ Վահակ Սյունին՝ Հազկերտը գլխատում էր հայ նախարարությունը: Եվ ի՞նչ էր սպասվում այդ կոչի հրամանից... Կարող էր Հազկերտը բանտարկել իշխաններին, Թեքես և ոչնչացնել և ապա զորքերով ողողել Հայաստանը: Հետո՞ ի՞նչ կպատահեր իրենց՝ հայ իշխաններին: Կարող էին բռնադատվել հավատի ուրացություն: Կոխմանայի՞ն մեծ նեղությունների, խռտափչումների...

Տարակուսանքն ու երկյուղը մեծ էին: Ամենից շատ իրարանցման մեջ էր կաթողիկոսը՝ համարելով իրան հավատի գործի անմիջական պատասխանատուն աստծո և ժողովրդի առաջ:

Կես գիշերից անց էր, որ էջմիածնի տաճարից կոչահարությունը տարածվեց Վաղարշապատի շրջակայքը: Կաթողիկոսը հոգևոր դասի հետ գնացել էր տաճար: Այդ իսկ ժամին հայ իշխանները Վասակի և Վարդանի գլխավորությամբ մտնում

էին վաղարշապատ: Փողոցներում՝ իրեն խաւար խաւարի մէջ՝ սեւացել էր ժողովրդի բազմութիւնը: Նա լուռ էր և ձնշված: Զարագույժ կոշնահարութիւնն էր միայն ծանարացնում այդ թանձր մթնոլորտը և լցնում ժանդոտ մտքերով:

Իշխանները մտան տաճար: Մոայլ կամարները իրենց սառն ու խոնավ շնչառութեամբ ձնեցիին եկվորներին: Իսկ տաճարի դասը սեւացել էր այնտեղ լցված հողերներով: Նրանցից մի մասն էլ հավարված էր երկրի դանազան զավառներից, ինչպես կոչի հրամանի մէջ հակառակ անվանն նշված իշխաններից գատ՝ եկել էին նաև այլ իշխաններ, որոնք անհանգստացել էին կոչի հրամանից:

Կաթողիկոսը դարձավ իշխաններին.

— Հնազանդ եր կոչի հրամանին, գնալո՞ւ եր Պարսկաստան:

Ընդող լուռութիւնը կլանեց ամեն մի շնչառութիւն:

— Տեր մարգպան, դուք պատասխան տվեք. հնազանդ ես կոչի հրամանին:

— Հնազանդ եմ, հողեր տեր: Սա մարգպան եմ և հպատակ իմ արքային: Ուրիշ ի՞նչ վճիռ կարող եմ տալ...

— Եվ դու, տեր Արծրունյաց, ավագն նախարարաց, նաև դո՞ւ հնազանդ ես կոչին:

— Զկա ուրիշ ելք, տեր հողեր, պետք է դնալ՝ թերևս բարին այդ է:

— Բարին այդ չէ,—բարձրացրեց ձայնը կաթողիկոսը զայրույթի շնչով և հազիվ պահելով իրան, որ չզոչի,—բարին չէ՞ այդ միայն... Քրիստոսի պատկը նահատակութեան կարող եք ընդունել նաև այստե՞ղ...

— Քրիստոսի պատկը կրնդունենք այնտեղ, տեր հողեր,—ասաց Ներշապուհը,—մի՞թե կա տարակուսանք այս մասին...

Կաթողիկոսը տարակուսանքով նայեց մյուսներին:

— Հարցմունք եմ անում նաև ձեզ, տանուտարբ և իշխանք աշխարհին հայոց: Ո՞րն է լավագույնը՝ գնալ թե չգնալ: Գնալո՞ւ եք: Տե՛ր Մամիկոնից, տուր պատասխան առաջի աստուծո՞ւ և ժողովրդայն:

— Հարկ է որ դնանք, տեր հողեր:

Տիրեց վրդովված լուռութիւն:

— Պետք է դնանք, տեր հողեր,—բացատրեց Վարդանը,—թերևս այնտեղ իր բնում խեղդենք արհամիրբը: Ժամանակ չահենք:

— Իսկ եթե փորձութիւնը շփոթմունք ծնի ձեր հեղինակի մէջ: Եթե որեւէ մեկը թուլանա ոգով:

— Թուլացալ ոգիները նախքան կանցնեն թշնամու դասը՝ կոշնչանան մեր ձեռքով,—սպառնալի շնչով ու մոայլ զորականի հանդիստ եղանակով ասաց Վարդանը:

Բոլոր իշխանները ակամա երկուցով նայեցին նրան:

Կաթողիկոսը բարձրացրեց ավետարանը, որ բռնել էր մինչ այդ և ասաց.

— Օ՛ն ուրեմն, տյարբ, երդվեցեք այս ավետարանիս վրա, որ հավատարիմ կմնաք աստուծո՞ւ և ժողովրդայն: Տե՛ր մարգպան, տե՛ր Արծրունյաց, տե՛ր Մամիկոնից...

Վասակը, Ներշապուհը, Վարդանը իրար հետեից մոտեցան ավետարանին և մեկ-մեկ իրարու հետև հայտնեցին.

— Երդվում եմ:

Երդվեցին մյուսները ևս:

— Տյարք և տանուտյարք,—ասաց կաթողիկոսը,—հատկութիւնն է մարդկային ընդմիջին՝ գայթակղութիւնն, փորձութիւնն սատանայի, թուլացում ոգու կամաթե ակամա, հայտնի թե ծածուկ... Տեսե՛ք, ձեզ է նայում աշխարհն հայոց, Հաւատարիմ մնացեք ձեր հայրենիքին և սուրբ հովանին, Զորավիգ ձեզ ժողովուրդն հայոց. ձեզ ոգի ոգիները բյուրավոր: Գնացեք, երթայք խաղաղությամբ:

— Մնաք խաղաղությամբ,—ասացին իշխանները և համբուրելով կաթողիկոսի աջը՝ շարժվեցին դեպի տաճարի դուռը: Տաճարի բակը լեցուն էր ժողովրդի բազմությամբ, որի մեջ երևում էին շատ սաղավարտներ: Դա մարտիկներ էին, որ այս գիշերի առիթով դրել էին իրենց սաղավարտները:

Երբ իշխաններն անցնում էին՝ մարտիկներն առաջ եկան և շրջապատեցին նրանց:

— Իշխաններ, չծախեք մեր հողները,—գոչեց համարյա հրամայական ձայնով մի մոայլ զորական:

— Զանե՛ք մեզ անպատիվ,—հարեց մյուսը:

— Պի՛նդ կացեք, մենք կանգնած ենք:

Վարդանը կանդ առավ և րարծրաձայն դիմեց նրանց.

— Տղայք, շրթոնք ժողովրդին անպաշտպան. կաբող է լինել որ հետ չըղանք. ձեզ ենք թողնում ժողովուրդն հայոց:

— Գնա միամիտ, սիրելի Սպարապետ,—գոչեց մոայլ մարտիկը,—մեր արյունը կխառնենք ձեր արյան, չենք տա ժողովուրդը:

— Դե, երկար արե ձեզ: Մնա՛ք բարյավ,—ասաց Վարդանը:

Մարտիկները վրա ընկան և սկսեցին իրար ձեռից խլելով համբուրել նրա աջը, նմույզի աչքերը, սանձը:

Լսվեց հեծկոտց, Դա կանայք էին, որ բազմության մեջ հառաչանքով նայում էին Վարդանին:

— Ախ, աստված, խնայի մեզ սրա կյանքը,—լսվեց մի սրտայի կանացի ձայն բազմության միջից:

— Զուրանա՛ք:

— Մա՛հ ուրացողին:

Այս և մյուսիս ձայներ ուղեկցում էին իշխաններին Վարդաշապատի փողոցով: Իշխանները դուրս եկան քաղաքի սլարսպից և ճանապարհ ընկան դեպի Արտաշատ՝ այնտեղից մեկնելու Պարսկաստան:

էջ 348, տ. 4-ից մինչև էջ 350, տ. 6 ավելացել է:

էջ 351, տ. 18-ից հետո հանվել է՝

— Զլինե՛ր՝ գալիս է երեսաներիս տանելու...

— Տանելո՞ւ...

— Ապա ի՞նչ... Ասո՞ւմ էր, պատրաստվո՞ւմ էր... Արտաշատ նախարարները դիմադարձ են կանգնել Հաղկերտին: Ի՞նչ է արել նա, ի՞նչ չի՞ արել: Բայց նրան հանգիստ չեն թողնի: Պարսկաստան պիտի գնա երեւի...

Զվիկը հառաչեց.

— Ախր խեղճ ձագուկներս որ կոխվ էին տալիս ու ծեծ ուտում՝ դրա համար էր է՛,—և տխուր նայեց Փառանձեմին:—Ողջ օրը կոխվ է Փառնավազի հետ: Սըրտները վկայո՞ւմ է (էջ 854)

էջ 352, տ. 28-ից հետո հանվել է՝

— Ինչպե՞ս ինչ, մայրիկ, մեզ պիտի տանի Պարսկաստա՞ն,—լացակումեց Ներսիկը:

— Չի տանի, մատա՞ղ, չի՞ տանի...

— Դեռ չտարած մի սիրտդ շուռ բերի, ներսի՛կ սիրելի,—մոտեցավ և ինքն էլ իր կողմից գորգորեց Ներսիկին Ձվիկը:

Բարիկը մոայլ մոտեցավ պատուհանին և սկսեց լուռ նայել ներքև:

Ներսիկին հանգստացնել չկարողացան սակայն: Նա մի շարագուշակ դալիբի երկյուղով բռնված դողում էր և սեղմվում Փառանձևի կրծքին: (էջ 857)

էջ 377, տ. 6—12 ավելացել է:

էջ 379, տ. 20—ից հետո հանվել է՝

Ճամբարի մեջ առանձին տեղ էր դրավել մի այրուձի դորագունդ, որի վրա-
րանները տարբեր էին եղածներից: Դրանք կապերտներից սարքած ծածկեր էին,
լնոնային ժողովրդի ոճով նախշած: Աչքի էին ընկնում արծվաքիթ, ամրակազմ և
սլացիկ զինվորներ, որ միաժամ թախծալի և համառ հայացքներ ունեին և ավե-
լի շարժուն, աշխույժ, քան ճահճային տենդերից ղեղնած պարսիկ զինվորները:
Նրանց նժույգներն էլ ջոկվում էին իրենց թևթև, րայց պողպատ կազմվածքով
և անհանգիստ, անսանձ եռոցքով: Դա հայկական այրուձին էր, Վարդանի զո-
րագունդը, որը նրա րացակալության վարում էին հայ իշխան դորավարները: (էջ
907—908)

էջ 381, տ. 20—22 ավելացել է:

էջ 384, տ. 20—30 ավելացել է:

էջ 386, տ. 21—ից հետո հանվել է՝

— Նրանք որտեղ որ են՝ հիմա կերևան,—հանդիստ ասաց Գաղիշուն:

— Անհամբեր սպասում եմ,—ասաց Վասակը և վեր կացավ, դնաց վրանի
դուռը կանգնեց:

— Ահա և նրանք,—ասաց Գաղիշուն՝ նայելով դուրս:

— Այո:

Գյուտն ու Կողակը եկան սուրհանդակի հետ:

Ողջագուրվելուց հետո Գյուտը մտավ վրանը: Կողակը համեստությամբ արեց,
ներս շմտավ: Դա արվեց համեստության համար, րայց դա հարմար էր Կողա-
կին և Վասակին՝ առանձին տնտակցելու:

Գյուտը ողջունեց Վասակին րավական սառն ու ճնշված: Նա ոչինչ չունեց
ուրախացնելու Վասակին, բանի որ ոչինչ չէր կարողացել անել գործի համար: Նա
միայն մեծ ավելադրումներով ներկայացրեց Միհրնեբսեհի անհյուրընկալ դիրքը,
պարսիկ մեծամեծների պոռոգությունն ու անհաշտ վերաբերմունքը ղեպի հայերը
և Հազկերտի զայրույթն ու կատաղությունը:

Վասակն անձամբ վայելելով այդպիսի մի ընդունելություն պարսիկներին
կողմից՝ դուրսից ընդունեց և մասամբ հավատաց Գյուտի խոսքերին: Բայց նա
զոհ չմնաց: Այնուամենայնիվ այսքան ժամանակը րավ էր մի որևէ անցք գրո-
տելու և ներս թափանցելու պատշաճ:

— Հայերի արժեքը շատ ընկավ,—ասաց Գյուտը,—շատ վնասեց մեր գործին
այդ պատասխան թողթը:

— Հենց այդ պատասխան թղթի մեջ պետք է գտնեիր ուղին առաջ խցկվելու,

— ծակեց դառն շեշտով Վասակը, — պատասխան թողթը պետք է համարենք քո փրկությունը:

— Ո՛չ մի հնար չովեց իրեն տեսնելու պարսիկը, — արդարացա՞վ Գյուտը:

— Հնարը նա չէր տա, դո՞ւ պետք է գտնեիր:

Գյուտն առանց այդ էլ հնշված էր և վիրավորված: Հիմա լսելով Վասակի կշտամբանքները՝ ավելի վիրավորվեց:

— Դե հիմա երբ դու կգտնես Միհրենրսեհին տեսնելու հնարը՝ ինձ կախել տուր:

Վասակը լռեց:

— Սա մի հասարակ նախարար էի, — շարունակեց Գյուտը, — ևս մեկ հոգի էի. ինձ կարելի էր նվաստացնել: Ապա ինչպե՞ս եղավ, որ ողջ հայոց նախարարության գլուխը չկարողացավ ազդել այս խողերին:

Վասակն զգում էր, որ Գյուտը կամենում էր ծակել իրան: Ժամանակը չէր վրեժ հանելու և հնազանդությունից մի կուսակցի, Գյուտը եթե անպետք եղավ մի գործում, պետքական կլիներ մի այլ գործում: Ուստի և Վասակը խորհեց նրան մի կերպ հանդուստացնել, և որ զխավորե՞ն է՝ այս պահիս նրան հնազանդել, որ հնար լիներ Կողակի հետ տեսնվելու: Նա հույս ուներ խորամանկ աղվեսի վրա: Նա դիմեց անկեղծի խորամանկության.

— Հավ, իշխան, դեռ հանգստացիր, թող ներս գա աղվեսը, տեսնենք ինչ ստեր պիտի փչի: Նրեի կամաչի բեղանից և տուրակը կփակի:

Վասակը ծիծաղեց:

Գյուտը միամիտ ընդունեց այդ գլխից հնազանդությունը և հեռացավ:

— Ձե՛ն քանի որ ինքն էլ ընդունում է, որ պիտի փչի՝ Կողակը վարպետ է դրանում. թող նա փչի, իսկ սա զվարճանա՞ս, — մտածեց Գյուտը:

Դռներին մոտ կծկվել էր Կողակը և խեղճ կերպարանք առնել: Հենց որ Գյուտը հեռացավ, նա լարվեց և սպասեց կոչի:

Կոչը շուշացավ: Թիկնապահը ներս կանչեց նրան Վասակի մոտ: Կողակը մտավ վրանը և շոքեց նրա դռան:

— Առա՛ջ եկ, — ասաց Վասակը, — մոտ եկ և նստիր:

Կողակը հասկացավ, որ Վասակը կամենում էր ցած խոսել: Վրանները ապահով չէին ծածուկ խոսակցությունների:

— Միբոս մղկտաց, տեր իմ, երիկամս դառնացավ, երբ տեսա ընդունելությունը, — սկսեց Կողակը:

— Ողբը թող, — ընդհատեց նրան Վասակը, — չո՛ւտ պատմիր...

— Կպատմե՞մ, կպատմե՞մ, տեր իմ, բայց պիտի իմանաս, թե ի՞նչ տաժանելի օրեր ենք քաշել, ի՞նչ դժվար բաների հանդիպեցինք:

Կողակը պատմեց իրենց զխիսն եկածները, սկզբից մինչև Միհրենրսեհի մերժումը ընդունելու իրենց:

— Ո՞չ մի անգամ չկանչեց, — հարցրեց նա:

— Ոչ մի անգամ:

— Իսկ ինչո՞ւ դուք չկրկնեցիք ձեր խնդիրքը, որ ձեզ ընդունեն: Չէր ընդունի մեկ, երկու, երեք, վերջը կրնդունեն:

— Տեր իմ, ես շուգեցի շարացնել նրան։ Ի՞նչ հարկավորս էր, որ նա մեկ շարահար ու էլ չընդուներ։ Ես նրան տեսա պարսիկ մեծամեծների միջոցով։

— Տեսա՞ր...— ուրախացավ Վասակը։

— Այո, տեր իմ, ապա նրան շտեսած՝ ես քո մոտը կգայի՞ հիմա։ Լավ է՝ չուրը կրնկենի...

— Ի՞նչ ասաց,— հարցրեց Վասակը անհամբեր։

— Խոսեցի քո մասին, հասկացրի, որ դու մեջը չես, որ դու չոկ ուխտ ես կազմել Սպարապետի դեմ։

— Հավատա՞ց...

— Տեր իմ, եթե ասեմ հավատաց՝ մի՞թե կհավատաս... Զհավատաց, բայց մտածեց։

— Ի՞նչ մտածեց...

— Մտածեց, որ քո վրա հույսը դնի, ոչ թե մյուսների։

— Հը՞մ...— արեց Վասակը։

Կողակը կենդանացավ։

— Տեր իմ, ինձ արձակիր՝ գնամ քեզ հրավիրել տամ Միհրներսեհի ապարանքը, այստեղ պատշաճ չէ քեզ համար։

Վասակն զգաց, որ Կողակը ինչ-որ իշխանական ձևեր է բանեցնում։ Դա դուր չեկավ նրան։ Ուտների ղեռուներ այսօր օթևան է հարմարեցնում նրան... Սակայն այս ճամբարում չմնալու միտքը այնքան էր նրան տանջում, որ նա կուլ տվեց այդ նվաստացումը։

— Մեծ եթե պարսիկները մի երկրի մարզպանի շեն ընդունում, Կողակը կլինի նրա հովանավորը,— մտածեց նա դառնությամբ։

— Ի՞նչ կանես հիմա,— հարցրեց Վասակը Կողակին։

— Իսկույն եեթ կգնամ Միհրներսեհի մոտ,— պարծենկոտ ձևով ասաց Կողակը։

— Միհրներսեհի մո՞տ... Զի՞նձի՞ մեկը... Դու մուտք ունենաս Միհրներսեհի մոտ, իսկ ես՝ մարզպանս նստեմ այս մարդածիների մե՞ջ...

Վասակը կատաղեց, դողաց և սկսեց շրթունքները կծոտելով անձուդարձ անել նեղ վրանում։ Նա սիրով դուրս կաներ Կողակին և մի շարժում արեց, կամ ինքը կզնար դուրս՝ մենակ մնալու և միայնություն մեջ կուլ տալու այս անարգանքները։ Նա շարունակեց չգիտեր ինչ անել։

— Ինչո՞ւ չկարողացար իմ ընդունելությունը հարմարել,— գիմեց նա Կողակին՝ ավելի իր զայրույթը նրա վրա թափելու նպատակով, քան զգում էր դրա արդարացիությունը։

— Տե՞ր իմ, երբ կհանդիպես նրանց՝ կտեսնես թե ինչպես են կատաղած,— արդարացավ Կողակը,— լավ է, որ ես կարող կլինեմ քեզ այստեղից դուրս բերել։

Վասակը քաջիով այնպես հարվածեց Կողակին, որ նա ընկավ վրանի դռներից դուրս։

— Նե՞րս...— հրամայեց Վասակը նրան,— իսկույն նե՞րս...

Կողակը ներս սողաց։

— Տե՞ր իմ...

— Լո՞իր, շու՞ն... Դու համարձակվես մարզպանի հետ այդ լեզվո՞վ խոսել...

— Մեղավոր եմ, ներքի ինձ, տեր իմ, չափը չիմացա:

Երկար անցուղաքձ էր անում Վասակը, մինչև բարկությունն իչալ՝ Բայց մինևույն է. իր վիճակը մնում էր նույնը, Կողակը միայն կարող էր մի բան փոփոխել՝ եթե մինչ այդ սյարսիկներին չհավեր չգար: (էջ 934—941)

էջ 387, տ. 6-ից ճետո ճանվել է՝

— Հայերը եկել են,—ասաց հետևյալ առավոտ Վախթանգը իր զոքանչին՝ մտնելով ներս նրա օթևանը:

— Վա՛յ նրանց օրին,—ասաց տիկինը:

— Արսենը չի՞ երևացել:

— Ոչ:

— Դար՝ իմանայինք ի՞նչ է լինում, ի՞նչ են անելու:

— Վարդգդուխտն է եկել,—ասաց տիկինը ժպտալով:

— Վարդգդուխտը. նա նուշապո՞հ է,—զարմացավ Վախթանգը:

— Մի երկու անգամ եկել է:

— Ի՞նչ է ասում:

— Հորին է գանգատվում:

— Մեռնի՞ հայրը: Ուրի՞շ ինչ է ասում:

— Ամեն բան պիտի իմանա՞ս:

— Իսկ ի՞նչ կլինի որ իմանամ, կամ եթե իմանամ, իմ գինու կարասի՞ն ինչ,—ծիծաղեց Վախթանգը:

— Օձիրս է կալել՝ թե տար ինձ Միհրնեբսեհի եղբոր կնոջ մոտ:

— Դու էլ տար:

— Ին պիտի տանեմ:

— Միհրդուխտն ինչու չի եկել հետը:

— Գար սկսեր գանգատվել իր մարդո՞ւց:

— Նա է՛լ է գանգատվում մարդուց:

— Վարդգվաղանը մա՞րդ կթողնի անգանգատ,—գլուխն օրորեց տիկինը:— Խեղճ քույրս ինչե՛ր է քաշում դրա ձեռին:

— Բայց որ խոսում ես մարդու դեմ՝ աչք ու երես է վեր բերում,—ծիծաղեց Վախթանգը:

— Դե, սիրում է...

Ապարանքի դարբասում խլրտոց բարձրացավ:

— Մարդ եկավ,—ասաց տիկինը:

— Արսենը կլինի, ճամբարում գործերը վատ են: Հայերին կսեղմեն երկու օրս:

— Կսեղմեն... Մերոնք էլ դաժան են, հա՞,—ասաց տիկինը գլուխը թափ տալով:

Ներս եկավ Արսենը: Նա մոտեցավ փաթաթվեց տիկնոջը, համբուրեց նրա ձեռքը և ապա ողջագուրվեց Վախթանգի հետ:

— Հա՞, սեղմո՞ւմ են ձեզ,—հարցրեց Վախթանգը:

— Սեղմում են, ձեթներս հանում են,—ասաց Արսենը,—ես եկել եմ գործով: Մեր նախարարներն եկան երեկ: Զոհմավորեցին: Վեր էկան մեր ճամբարում: Ոչ մի մարդ չեն ուղարկում մոտները: Այս առավոտ սպասում էինք, որ հրավիրեն: Ոչ մի հրավեր չեղավ: Դա մեծ անպատվություն է, և վտանգներ ևս կան:

Նկա, որ խնդրեմ քեզ գնաս Միհրնեբսեհի մոտ և հասկացնես, որ անհանդուրժելի է այսպիսի սառ վերաբերմունքը:

— Ա՛յդ է միայն խնդիրքդ,—սուր նայելով Արսենին՝ հարցրեց Վախթանգը:

— Այո, ի՛նչ կա:

— Դու գիտի ասա, տաղ ասա, վարդ ասա, կույս ասա,—ծիծաղեց Վախթանգը:

— Է՛, ես բո զլուխը շունեմ, իշխան, շուտ արա: Ամեն մի ժամը տանջանք է այնտեղ ճամբարում:

— Հալվ, դեռ մի գնանք նստենք տաղավարում:

Տաղավարում նստել՝ նշանակում էր գինին մեջ ընկել: Իսկ դա երկար կթաշեր, Բայց Արսենը լավ ճանաչելով Վախթանգին՝ գիտեր, որ առանց այդ գինու՝ անհնարին էր Վախթանգին որևէ գործի մղել: Նա համաձայնեց, Վախթանգը գրեց իր օթեանը: Տիկինը նստեցրեց իր կողքին Արսենին և սկսեց զրույց անել նրա հետ: Նա շատ էր կարոտում Արսենին՝ տողորելով իր պագածունքը մալրական սիրո աստիճան:

— Ո՛ւր են հորիշան, Որմիզդուխտը,—հարցրեց Արսենը:

— Իրենց օթեանում,—ժպտաց տիկինը,—մեզ մոտ չյուր է Վարազդուխտը:

— Ո՞վ է Վարազդուխտը:

— Վարազդուխտի աղջիկը:

Արսենը հոնքերը ժողովեց:

— Նկել է Սյունիքից հորը տեսության: Բայց շատ է զանգատվում նրանից:

— Ինչո՞ւ:

— Զգիտեմ: Սեռումով լինելը այն օրը, քույրս չգնար նրան մարդու:

— Քանի՞ անգամ եմ քեզ ասել այդ,—ասաց Վախթանգը:

— Հարազատ աղջիկը օժիթ է թափ տալիս նրանից,—ասաց տիկինը հառաչելով:—Քեզ էր ուզում տեսնել: Քանի օր է սպասում է:

— Ի՛նձ...—դարմացավ Արսենը,—ինչո՞ւ է ինձ սպասում:

— Հարցրի. ասում է՝ աղգի բան է:

Արսենը մտածեց, բայց չկարողացավ զլուխ հանել: Բայց կուսեց, որ մի բան կլինի Վարազդուխտի դավաճանական գործերի մասին: Արսենը գիտեր, որ Վարազդուխտը ցանցեր է գցում բոլոր հայ իշխանների ոտի տակ՝ ջանալով բարձրանալ պարսից Դուան աչքում:

— Սպասիր՝ նրան գնամ ընկեմ մոտդ, խոսեցրու,—ասաց տիկինը կատակ դավադրական ժպիտով,—էլ ի՛նչ ենք երկար-լարակ խոսում:

Նա արագ վեր կացավ և գնաց:

Իսկույն ներս սահեց հորիշան և ընկավ Արսենի գիրկը: Նրա դեմքը կլորացել էր, ավելի գեղեցկացել, և աչքերում ավելի իմաստ կար, քան աղջիկ ժամանակ: Նա հեկեկաց:

— Ինչո՞ւ ես լալիս, հորիշա,—հարցրեց Արսենը դարմացած:

— Ասում են՝ պիտի գնաք Հայաստան:

— Ինչո՞ւ չեմ ասում հուժաստան... Թե չէ Հայաստան որ գնանք՝ դու կը-գաս հետս:

— Իսկ ինչո՞ւ պիտի գնաք հուժաստան,—հարցրեց հորիշան վախեցած:

— Աքսոր, բանտ, ո՞վ գիտե...

խորիշան պինդ սեղմեց Արսենին իր կրծքին և համբուրեց նրան:

— Ուր էլ գնաս՝ քեզ հետ եմ:

Արսենը, սակայն, շտապում էր:

— Վարազվադանի աղջիկն ինչո՞ւ է եկել,— հարցրեց նա մեղմ ու անփութ
ևով:

— Ասում է՝ հայրը կասկածում է իր վրա՝ բաց չի թողնում, որ Այունիք
վերադառնա:

— Ի՞նչ է կասկածում Վարազվադանը, շասա՞ց:

— Կասկածում է, որ Վարազդուխտն ուզում է սպանել տալ հորը:

— Իսկ նա ուզո՞ւմ է սպանել տալ:

— Ուզում է...

— Ի՞նչ գիտես:

— Նա ինձ ասաց և շատ աղաչեց, որ մարդու շասեմ:

— Իսկ ինչո՞ւ է ուզում սպանել տալ:

— Զի ասում:

Արսենը զարմացավ, բայց հետաքրքրվեց, նա մտածմունքի միջ ընկավ,
կամենալով զուխ հանել այս խճճանքից:

— Թող այդ բաները, սիրի՛ր ինձ,— ասաց խորիշան՝ փաղաքշելով Արսենի
գլուխը:

— Սպասի՛ր, սպասի՛ր, խորիշա,— բռնեց նրա ձեռք և սեղմեց Արսենը,—
հիշտ է, որ նա ասաց քեզ, որ մարդու շասես:

— Շատ աղաչեց. սա քեզ եմ ասում. դու ոչ ոքի, Վախթանգին էլ շասես,—
խնդրեց խորիշան:

— Լավ, ինչո՞ւ քեզ ասաց իր գաղտնիքը:

— Ասում է՝ կարող է իմ հայրս ինձ սպանի. Դու այս իմացիր և եթե հա-
յերի պատահես՝ հայտնիր, թող հիշատակս մնա:

— Լավ, Ի՞նչ է միտքը, Ի՞նչ է անում, որ հիշատակը մնա:

— Չասաց:

Խորիշան կրկին գրկեց Արսենին և աղաչեց.

— Շատ եմ խնդրում, ոչ ոքի յասես: Նա ինձ ասաց՝ եթե դուրսը խոսեն
այս մասին՝ իմացիր, որ դու ես ասել: Էլ ինձ կենդանի չես տեսնի: Վարազվա-
դանը հենց դրա համար կսպանի ինձ: Զե՛ս ասի ոչ ոքի:

— Զեմ ասի,— հանգստացրեց Արսենը, բայց ինքը հետաքրքրվեց, թե դա
ի՞նչ պատմություն է:

Ներս մտան տիկինն ու Վարազդուխտը: Տիկինն աչքով արեց խորիշային,
որ հեռանա: Խորիշան մնաց մի փոքր:

— Հայրենակիցներ եք,— ասաց տիկինը,— բան կունենաք իրար հետ խոսե-
լու:

Եվ դարձավ Վարազդուխտին.

— Մի՞ քաշվիր, իշխանը մեր տան մարդն է և քեզ կրնդունի: Համարձակ
խոսիր, նա քո խնդիրքը կկատարի:

— Առաջ ե՛կ, տեսնենք ի՞նչ ունես ասելու,— գիմեց նրան Արսենը:

Վարազդուխտը զուխը կախեց և շարժվեց տեղից: Տիկինը դուրս եկավ,
նրան հետևեց խորիշան: Արսենը զննեց Վարազդուխտին ոտից գլուխ և մի անա-

խորժ րան զգաց, թեև նրան շլացրեց Վերջինիս գեղեցկությունը։— «Տես, գալիս-
ճաններն ի՞նչ ծնունդներ են ունենում»,— մտածեց նա։

— Առաջ ե՞կ, խոսիր,— կրկնեց Արսենը։

Վարազդուխտը ակամա երկյուղ ու պատկառանք զգաց իշխանի առջև։ Միա-
ժամ նա ինչ-որ խղճի խայթ զգաց այն դերի համար, որ ստանձնել էր այդ պա-
հին խաղալու։ Բայց երբ հիշեց, թե ինչի և ում համար է եկել՝ սթափվեց։ Ա-
ռաջ գալով մի փոքր՝ նա շոքեց նստեց զորգի վրա և զուխը կախեց։

— Իշխան, ես մի խնդիր ունեմ մոտդ,— ասաց նա՝ մատով զծելով իր հա-
ղուստը և զուխը շրարձարձած,— խնդիրքս այն է, որ օգնես ինձ՝ մի րան ա-
նենք Վարազվաղանին շրնդունեն Միհրներսեհի մոտ։

— Ինչո՞ւ։

— Որ նա չկարողանա հայ նախարարներին վատարանել Միհրներսեհի առաջ։

— Բայց նա քո հայրը չէ՞...— զարմացավ Արսենը,— թե՞ խորթ հայր է։

— Ոչ, նա հարազատ հայրս է,— ասաց Վարազդուխտը՝ զուխը կրկին շր-
րարձարձակելով։

— Իսկ նա ի՞նչ է անում Միհրներսեհի ապարանքում։

— Նա մեր սուրբ հավատի դեմ է դնում։ Ասված է՝ հարազատը հարազատին
ես էլ հարազատիս դեմ եմ գնում։

Արսենը հասկացավ այնպես, որ Վարազդուխտը հավատի պատերազմի մեջ
է ուղում մտնել և օգնել ուխտյալներին։

Վարազդուխտը հասկացավ այդ և իսկույն խոսքը կայցրեց.

— Հավատի պատերազմ է, ես իմ հավատին եմ պաշտպան։ Հիմա չկա ոչ
հայր, ոչ եղբայր, ոչ հարազատ։

Արսենը արդեն լիովին հավատաց Վարազդուխտին։

Բայց նա մի հարցմունք ևս արեց.

— Իսկ եթե հայրդ ուրանա՝ ի՞նչ կանես։

— Նա ուրացած է, իշխան։

— Բայց եթե ճշմարիտ ուրանա։

— Նա ճշմարիտ է ուրացած, իշխան, թողություն արա... Ես նրան կսպա-
նեմ...

— Ծշմարիտ կսպանես։

— Ծշմարիտ,— ասաց Վարազդուխտը և ուղիղ նայեց Արսենի աչքերի մեջ։

— Լավ,— ասաց Արսենը,— ես քեզ կօգնեմ։ Բայց ի՞նչ կարող եմ անել։ Մենք՝
իշխաններս էլ այս պահին անկման մեջ ենք։

— Դու հորդորիր Վախթանգ իշխանին կամ տիկնոջը, որ ինձ տանեն րե-
ղունել տան Միհրներսեհի քոռջը։

— Իսկ ի՞նչ կանես՝ եթե ընդունվես։

— Վարազվաղանին հանել կտամ իր պաշտոնից։ Կասեմ՝ ես նրա աղջիկն
եմ և գիտեմ, որ նա ծածուկ քրիստոնյա է։ Ես գիտեմ, նա կհարցնի, թե ինչու
ես հորդ մատնում, կասեմ, որ հայրս սպանել է իմ մորս։

— Ծշմարիտ սպանել է։

— Ա՛խ, իշխան, ապա ի՞նչ է արել,— ասաց տխուր Վարազդուխտը։

Արսենը մտածեց, որ Վարազդուխտը կարող էր իր հորն առնել. բայց վրս-
տահ չէր, թե այդ ատելությունը զորդեր նրան հորն սպանել տալ։ Սակայն ես-

թարկվեց մարդկային հոգու այն թուլության, որ հետևանք է որոնման մեջ ծուլ գտնվելու, մինչև վերջը շահտապնեցելու:

Նա միայն մի հարցմունք արեց, որ իսկապես ամենագլխավորն էր, և որը նա մոռացել էր.

— Լավ, շատ էլ Վարազվաղանը կեղծ է ուրացել՝ ի՞նչ շահ Միհրնեբրսեհին հեռացնել Վարազվաղանին:

Վարազդուխտը չիոթվեց: Նա Արսենի խելքի մասին մեծ պատկերացում չուներ ավ այս տեսակցության պահին, բայց նա գիտեր, որ երբեմն հենց այդպիսիներն են պատահմամբ դժվար թակարդներ գցում մարդու ոտի տակ: Վարազդուխտը չկորցրեց սահնասրտությունը և պատասխանեց.

— Կասեմ՝ նա խանգարում է Վասակին, որ նա հայերին դարձնի կրակա-
պաշտ. կասեմ, թե նախանձում է նրան, ինքն է ուզում բռնել նրա տեղը: Իսկ ինքը նրա արժեքը չունի, ամենքը Հայաստանում լսում ու սիրում են Վասակին, իսկ նրան անիծում են:

— Իսկ Վասակն իրո՞ք այդպիսի գործերի վրա է,— հարցրեց Արսենը:

[— Աստված հեռու տանի: Ես կասեմ այդպես, Եվ Միհրնեբրսեհը կհավատա, բանի որ բոլոր ասածս խելքի մոտ բաներ են. Վասակի արժեքն ավելի մեծ է Վասակին լսում են, սիրում են, իսկ Վարազվաղանին՝ անիծում: Սա նրա արժեքը չունի:]

Արսենը գինաթափ եղավ: Վերջին խոսքերը համոզիչ թվացին նրան: Վարազդուխտը մի անգամ էլ հավատի խոսքն արեց, ցույց տվեց իրան խաչի նահատակ: Բայց մի հարց էլ տվեց Արսենը.]

— Աստված հեռու տանի. այդպես պիտի ասեմ, որ համոզվի: Ես ուզում եմ հորս հեռացնել տալ:

Արսենը համարյա համոզվեց: Նա լուռ դիտում էր Վարազդուխտին, դարձանում էր նրա այդքան աչքաբացության, համարձակության վրա: Ինչ-որ բան նրան դուր չէր գալիս նրա մեջ. բայց դրան լուրջ նշանակություն չտվեց:

Վարազդուխտն զգում էր Արսենի խուլ տարակուսանքները: Ուստի և դիմեց նրա զգացմունքներին ազդելու միջոցին.

— Աղաչում եմ, իշխան, օգնի՛ր ինձ: Ախր հայրս ինձ բաց չի թողնում, որ հեռանամ Նյուշապուհից. կասկածում է վրաս: Նա շատ վատ մարդ է, նա աչքիցս ընկած է. նա իմ մոր սպանողն է: Ազգի դավաճան է: Դու գիտես, թե մեր նախարարներին Դուռը կանչել տալուն՝ նա չի՞ օգնել:

— Լավ,—ասաց Արսենը,—կգա Վախթանգ իշխանը, կխոսենք: Մնա՛ այս տանը:

— Ես վախենում եմ նրա կոշից. եթե գա ինձ այստեղ տեսնի... Նա տանը չէր, ծածուկ եմ եկել:

— Ոչինչ, թաքնվիր:

Ներս մտավ տիկինը Վախթանգի հետ:

— Տիկին, սա ուզում է, որ իրան տանես հորաքրոջ մոտ,—ասաց Արսենը:

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ գործ ունի,—հարցրեց տիկինը փորձող աչքերով:

— Հորից գանգատներ. չի թողնում գնա Հայաստան: Ուզում է, որ հորաքրոջը խրատի նրան:

— է՞, սո՞ւտ է,—ասաց տիկինը,—լավ էլ կլինի Կտանեմ. նա մարդ չի, գաղան է Թող քույրս դրան կանչի, մի լավ սաստի Ես կտանեմ:

Վախժանգը ծիծաղեց.

— «Յուո փայտին չի դրստի ունդան»:

— Բայց հո կստիպի, որ բաց թողնի խեղճ աղջկան,—ասաց տիկինը:

Արսենը մի տեսակ ուրախացավ, որ տիկինը այսպես հնչտալեց գործը: Նա գիտեր, որ հավատի մասին չէր կարելի խոսել այստեղ:

— «Թող զնա պաշտպանի հավատի գործը»,—մտածեց նա:

Բայց Վարագդուխտի մեջ մի բան մնաց անդուր նրա համար: Այդ էլ ծուլացավ սարդել:

Տիկինը Վարագդուխտին տարավ իր օթեանը:

— Նրա գործը շինվեց,—ասաց Արսենը,—մնաց մեք գործը: Պետք է զնաս Միհրենբեհի մոտ և համոզես, որ հայ նախարարների հանդեպ այս անարպական վերաբերմունքին վերջ տա: Բանն այն է, որ...

— Բանն այն է, որ կանե՞մ, կանե՞մ, Կվերցնեմ տիկնոջը, Վարագդուխտին՝ կզնամ Արամայիգիի մոտ: Գնանք տաղավար:

Արսենը հանգստացավ:

Վախժանգը, ինչպես և տիկինը, շատ մոտ անձնավորություններ էին Միհրենբեհի քրոջ՝ Արամայիգիին: Իսկ Արամայիգին աղվեցիկ կին էր և Միհրենբեհի սիրելին: Նա էր, որ շատ տարիներ առաջ փրկել էր Վարագդուխտի կյանքը: Վարագդուխտի հետապնդումից:

Արսենն ամենին սիրտ չուներ սեղան նստելու այսպիսի օրերին, բայց ըստիպված էր չնեղացնել բարեսիրտ Վախժանգին: Մանավա՛նդ որ Վախժանգը չլինելով թեպետ մեծ և աղվեցիկ իշխան, բայց տիկնոջ կապերով մուտք ունենալով Արամայիգիի և Միհրենբեհի մոտ՝ շատ աղվեցիկ էր նրա մոտ: Նրան սիրում էին շատերը, ոմանք էլ հարգում նրա տաղերի համար: (Էջ 943—958)

Էջ 388. տ. 6—ի շարունակությունը հանվել է՝

դատի ձև տալ գործին և համոզել կրոնափոխությունը: Իսկ եթե նախարարները հրաժարվեն՝ ժամանակ տալ, սպասել, ձգձգել: Արսենը գտնում էր, որ ձգձգումը լավագույն ելքն է նեղ դրությունից դուրս գալու՝ հնարներ որոնելով: Թերևս կարելի կլիներ այստեղից երկիրը սպառնասել գիմադրության, ինքնապաշտպանության: «Ո՞վ գիտե, ժամանակը ամեն բանի հույս է»,—մտածեց Արսենը: Նա այս բաներն հաղորդեց Հաղարապետին՝ Վահան Ամատունուն՝ երկյուղ կրելով Վարդանին հայտնելուց՝ իմանալով նրա բնավորությունը: Հաղարապետը ասաց, որ ժամանակ շահելը հենց Մուարապետի մտադրությունն է, բայց քանի որ այս պահին նա շատ է վերավորված պարսիկներից՝ լավագույն է նրան զեռ չհաղորդել այդ նորությունը: (Էջ 967)

տ. 37—ից հետո հանվել է՝

Այդ միջոցին ներս մտավ թիկնապահը և ներս բերեց Միհրենբեհի սուրհանդակին:

— Ի՞նչ կա,—հարցրեց Վասակը մուսլը:

— Տեր մարդպան, տեր Հաղարապետը հրամայեց ինձ գալ այստեղ և թեկ հրավիրել մարդպանական օթեան իր ապարանքում:

— Գնա սպասիր դուրս,—ասաց Վասակը:

Սուրճանդակը դուրս գնաց վրանից:

— Սկսվում է րարեկամական ընթացքը, մեղմացիր և ղիչիր,—ասաց Վասակը վարդանին:

Վարդանը շխոսեց:

— Դու շն՞ս կամենում օգտվել առիթից և հաշտության եղբ ստեղծել մեր և Միհրենրսեհի մեջ:

— Գնա՛, տե՛ր մարդպան, քեզ հրավիրում են մարդպանական օթեան,—ասաց Վարդանը հեղեղանքով:

— Եվ կգնա՞մ,—դալրացավ Վասակը:

Նա սպասեց Վարդանի պատասխանին, բայց սա լռեց: Վասակը հեռացավ:

Մի փոքր անց՝ թիկնապահներով ու շքախմբով Վասակը մեկնեց Միհրենրսեհի ապարանքը: Նա ջանում էր մեծ շուք տալ իր երթին: Նրա հետ գնացին Բարիկն ու Ներսիկը:

Իշխանները հավաքվեցին Վարդանի վրանը:

— Սա՛ ինչ շրջումն էր րախտի անիվի,—հեղեղեց Վահան Ամասունին:

— Պաշտոնապաշտները միշտ էլ բախտավոր են,—ասաց Վարդանը: (էջ 969—971)

էջ 389, տ. 1—29 ավելացել է:

տ. 31-ի շարունակությունը և հաջորդող հատվածը հանվել են՝

խոսում էին, անգամ կատակում: Վասակի հեռանալը կամ նրան հատուկ օթեան հատկացնելը ոմանք համարում էին Վասակի անձնական հատկությունների գրեհահատանը կողմից, մյուսները՝ պաշտոնի:

— Իսկ Սպարապետը ի՞նչ պակաս անվանի մարդ էր արյաց Դուանը,—տա-
րացավ Գարեգինը,—բայց եկ տես, որ Սպարապետը չի շողոքորթում...

Գաղիշոն լսում էր և լուում: Նա ուրախացել էր Վասակին առանձնապես հրավիրելու համար: Միայն վեճի վերջում նա հանգիստ խոսեց:

— Տյա՛րք, ինչ էլ որ լինի՝ մեղմություն է, հաշտության նշան է:

— Ի՞նչ հաշտություն,—խեթեց Գարեգինը,—ուրացության հաշտությունը: Եր-
բե՛ք: Ավելի լավ է կոիվը: Ուրացություն չկա՛...

Եկավ Վարդանը: Նախարարներից և իշխաններից երիտասարդները վեր կա-
ցան և տեղ հրամցրին: Նա, շնտեց և կանգնած մնաց վրանի դուռն:

— Տյա՛րք,—ասաց նա հանգիստ լրջությամբ,—Միհրենրսեհը մարդպանին օթեան հրավիրեց. ուրիշ խոսքով՝ կանչեց իր մոտ: Կարող է և մյուսներիդ կամ ոմանց ևս հրավիրել: Դա նշան է մեղմ միջոցներով հնազանդեցնելու: Ես ահա հայտնում եմ ձեզ. ես չեմ հնազանդի. մնացածը ձեր խղճի գործն է:

— Ո՛չ որ էլ չի հնազանդի, Սպարապե՛տ,—ասաց Գարեգինը տաքացած ձայ-
նով:

Մյուսները լռեցին: Ներշապուհը, Հաղարապետը, Արտակը ուղղակի անօգուտ և ավելորդ էին համարում Գաղիշոյի ներկայության խոսել այդ մասին: Վար-
դանը այդ զգաց:

Այդ միջոցին մի հեծյալ նժույզը թոցրած (էջ 971—972)

էջ 390, տ. 24-ի փոխարեն եղել է՝

Հեռվից նկատելի էր Վասակի շքախումբը, որի առջևից արյաց Դուռն էր
գնում Վասակը: Նա իջավ նժույզից և ներս գնաց: Ինչպես ընդունվեց ներսը՝

հայտնի չէր: Սակայն դոների մոտ առանձին ընդունելութիւն չեղաւ: Նախարարները մոտեցան: (էջ 973)

էջ 391, տ. 20—23 ավելացել է:

տ. 32-ից մինչև էջ 392, տ. 12 ավելացել է:

էջ 392, տ. 28—37 ավելացել է:

էջ 393, տ. 33-ից մինչև էջ 394, տ. 2 ավելացել է:

Բնագրի էջ 435-ին համապատասխանող 977 էջից ինքնագիրը ընդհատվում է:

էջ 408, տ. 34-ից մինչև էջ 410, տ. 11 եղել է՝

— Այո, տիկին, ճշմարիտ է:

— Նստիր մոտս, պատմիր, մատաղ, հիմա ինչպե՞ս է հետդ:

— Էլի հետևս է ընկել...

— Ինչո՞ւ:

— Միշտ կասկածում է, որ ես նրան դավում եմ:

— Վատ մարդը հայր է՞լ վստ է, եղբայր է՞լ:

[Վարազդուխտը պատմեց Վարազվազանի թշնամանքի մասին զեպի Վասակը և այդ թշնամանքի պատճառները մեկ-մեկ առաջ բերեց:

— Ես, տիկին, չեմ համարձակվել նրա զործերին խառնվել, ես կին՝ ի՞նչ իմ քանն է ախր տղամարդու զործերին խառնվել]

— Ի՞նչ է կասկածում:

— Տիկին, ամեն Սյունիքից եկողի կասկածում է, թե մարդպանի կողմից է եկել իրան սպանելու: Ես՝ նրա աղջիկը, ինչ էլ որ լինի, մի՞թե ձեռս կգնա զեպի իմ հարազատ հորը: Իմ մեջ էլ թշնամի է տեսնում:

— Ի՞նչ էր անում Վասակը Հայաստանում:

— Աշխատում էր կրոնափոխութիւնը հաջողեցնել, նվ հաջողեցրեց. մի քանի իշխաններ ծածուկ կրոնափոխ եւ: Ինքը վաղուց կրոնափոխ է: Այ այս րանը իմանալով Վարազվազանը վախենում է իր դիրքը կորցնել Հաղարապետի առաջ և ուզում է ոչնչացնել նրան: Դա իր գործն է, բայց ինձանից գոնե վաղ դա:

Արամայիդին, սակայն, խորհում էր Վասակի մասին:

— Գիտե՞ս ինչ կա, աղջիկս. դու ինձ մոտ մնա այս գիշեր. ես քեզ կտանեմ Հաղարապետի մոտ:

— Վա՛յ, տիկին, ես ինչպե՞ս դուրս գամ նրա առաջ, քաշվում եմ, վախենում եմ:

— Վնաս չունի, ես քեզ հետ կլինեմ:

Վախթանգն ու տիկինը ներկա էին այս խոսակցութեան: Նրանց շատ տարօրինակ թվացին Վարազդուխտի այս հայտնութիւնները: Գործից ուրիշ հոտ էր գալիս: Բայց նրանք միաժամ և տեսան, որ Վասակի խոսքը բաց անողը Արամայիդին էր. ուստի և շուտով տեղի տվին: Վախթանգը գնաց Միհրենբոսեհի մոտ, իսկ տիկինը Վարազդուխտի հետ մնաց Արամայիդինի մոտ:

Գիշերը բավական ուշ Արամայիդին Վարազդուխտին տարաւ Միհրենբոսեհի մոտ: Հաղարապետը նստած էր իր բարձին և օշարակ էր ըմպում՝ կարդալով մի մատնան, որ նրան շատ էր գրավել: Երբ ներս մտան, նա գլուխը բարձրացրեց և ժպտաց, որ նման էր դաժան ծամածռութեան:

— Ե՛կ, մոտեցիր,—ասաց նա Վարազդուխտին:

Վարազդուխտը շփամարձակվեց առաջ գնալ, Այն ժամանակ Արամայիդին րոնեց նրա թևը և առաջ տարավ, ինքը նստեց Միհրներսեսի կողքին, իսկ Վարազդուխտը շոքեց գորգին:

Միհրներսեսը, ըստ երևույթին, լսել էր Վախթանգին՝ Վարազդադանի և Վասակի մասին: Նա սկսեց ուղղակի Վասակից, որ ամենից շատ շահագրգռում էր նրան:

— Շա՛տ իշխաններ են կրոնափոխ,—հարցրեց նա՝ սրելով հայացքը:

— Շատ չեն, տեր հաղարապետ,—սպասախանեց Վարազդուխտը,—բայց տատանվողները շատ են:

— Հա՛յ, ի՞նչն էր արգելքը, որ շատերը կրոնափոխ լինեն:

— Դենշապուհը, Շատ է նեղում վանականներին և խանգարում է մարդկանին, նախանձից: Հենց նախանձից չէ՞, որ հայրս զավեր է նյութում մարդկանի ղեմ:

Միհրներսեսը մտածել սկսեց:

— Բայց, տեր հաղարապետ, ինձ ազատիր հորս ձեռից, Ես չեմ խառնվում այդ գործերին: Ես վախենում եմ, որ նա ինձ սպանի:

Հաղարապետը շխոսեց:

— Ես, իհարկե, չեմ ուզում, որ հորս մի վնաս հասնի, միայն պիտի ասեմ, որ ախր շատ է թշնամի մարդկանի հետ: Դրա պատճառով սպանեց մորս, նախկին կնոջը, տանջեց, թողեց երկրորդ կնոջը, ու հիմա ով մեր տանից գալիս է մտոր՝ մեղ էլ խառնում է իր գործին:

Վարազդուխտն զգում էր, որ Միհրներսեսին զրադեցնում էր միայն Վասակը, ուստի և այս կարգի խոսվածքներով ջանում էր թունավորել նրա միտքը և մղել նրա կամքը Վարազդադանին հետ բաշխելու:

Միհրներսեսը արդեն բավական լսել էր Վասակի մասին: Կողակը, Վախթանգը և հիմա էլ ահա այս աղջիկը:

— Ապա դու հորդ չե՞ս սիրում,—հանկարծ մոլտաց Միհրներսեսը:

— Սիրում եմ, տեր հաղարապետ, բայց նա ինձ ուզում է ոչնչացնել, Լիկ ճիշտն ես ուզում որ ասեմ...

— Ինչո՞ւ...

— Մի անգամ սխալվեցի՝ ճշմարիտն ասացի մարդկանի մասին, որ նա հաջող կրոնափոխ է անում իշխաններին: Դա կատաղեցրեց նրան և արգելեց խոսել այդ մասին: Սխալվեցի, իհարկե:

— Հա՛յ,—ասաց Միհրներսեսը,—նա բեղ ոչ կսպանի, ոչ էլ կարգելի, որ տուն վերադառնաս: Գնա վստահ տուն:

Վարազդուխտը վեր կացավ և խոնարհ կանգնեց՝ սպասելով Արամայիդին: Սա առաց.

— Գնա՞, աղջիկս, գնա սպասիր դուրսը:

Վարազդուխտը դուրս գնաց:

Միհրներսեսը դարձավ Արամայիդին:

— Մի բանի մարդուց եմ լսել մարդկանի մասին, որ սրտանց ուրացել է և ուրացույթյան գործին ծառայում է անկեղծ: Այս աղջիկը ստույգն է խոսում. Վարազդադանը իր գործն է ուզում շիտկել ինձ մոտ: Սրան կզսպեմ մի առժամ և Վասակին կբաջալերեմ:

— Երկա՛ր պիտի տեսի այս անընդունելութիւնս,—հարցրեց Վախճանդը։
 — Երկար, թող մի փոքր խորհնեմ, խնդրի զան, և,—ժպտաց.—մէկ փոթորիկն էլ իշնի...
 — Բայց հայոց այրուծիում զրգովում են, և կարող է հակառակ ընթացք ստանալ գործը, տեր իմ։
 — Դու այդպե՛ս ես մտածում...
 — Գիտեմ, ինձ մոտ հայ իշխան է զալիս գնում։
 — Ասում ես՝ զրգովո՛ւմ են։
 — Այո, նահատակութեան ճանապարհն են բռնում։ Իսկ նահատակութիւնն էլ... Գիտես՞ հայ են. դրանց համար մահ չկա՛, երբ նահատակ են զրո՛ւմ։
 — Վարդան Սպարապետն ի՞նչ է անում։
 — Հենց Վարդան Սպարապետը բոլորին զրել կտա նահատակ, իմ միտքն այսքան է բանում, տեր իմ։ Սկսեցեք գործը և մեղմացրեք վերաբերմունքը։
 — Դու ճշմարիտ ես խոսում,—ծիծաղեց Միհրնեսին, —շտապենք, բա՛վ է։
 (էջ 959—965)

ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ Ա ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՅՑ

էջ 9, տ. 4—11 ավելացել է։

էջ 10, տ. 5-ից հետո հանվել է՝

Լույսը բացվեց, Առջևից գնացող զորականը կիսովին հետ նայեց, Արծվին վայրկենաբար առաջ թոցրեց նժույզը և հավասարվեց նրան։

— Որտե՛ղ է մարդպանը,—հարցրեց զորականը գետնին նայելով։

— Սլունիքում։

— Նա տեղյա՞կ է, ինչ էին ասում Արտաշատում։

— Զգիտեմ, տեր իմ։

Զորականը լռեց, Արծվին հետ մնաց՝ հայացքը սակայն զորականի կողմը՝ նա սպասում էր այլ հարցմունքի, որ իրոք չուշացավ։

— «Անզղից եկող ճանապարհորդների պատահեցի՞ր»,—հարցրեց զորականը՝ կրկին հայացքը գետնին հառած և կիսովին հետ նայելով։

Արծվին գուշակեց.

— Զորագնդեր չեն երևացել, դա հաստատ գիտեմ։

— Ինչի՞ց,—կիսովին շրջվեց հետև և նժույզը զսովելով մեղմ նայեց նրա աչքերին։

— Հրովարտարեր սուրհանդակից իմացա։

Զորականը «այո» արեց զխոսվ։ Պատասխանն, ըստ երևույթին, ախորժելի բավարարեց նրան։

էջ 10, տ. 18 «առկայծում» բառից հետո հանվել է՝

Նրա խորադնեղ աչքերի մեջ միշտ մի անմար բարի հեզնական ժպիտ կար։ Անվերջ կռիվներին մասնակցելով՝ նա սովորել ու սիրում էր այդ գործը և հիմա կռահելով մի նոր մեծ կռիվ՝ նախաճաշակում էր գերազույն ուրախություն։ Ներքան միայն մի փոքր զարմացրել էր իր տիրոջ արտակարգ անհանգստությունը։
 տ. 29-ից հետո հանվել է՝

— Սյունյաց ճանապարհները դեռ չե՞ն բացվել,—հարցրեց ավագ զորականը:

— Ոչ, տեր իմ, դեռ ո՞ր է մայիսը...—մտերմորեն ժպտաց Արծվին:

տ. 30-ից մինչև էջ 13, տ. 11 ավելացել է:

էջ 14, տ. 14—29 եղել է՝

Հյուրերը, որոնք էին՝ Վահան Ամատունի ծերունի Հազարապետը, Մոկաց, Արծրունյաց և Ռշտունյաց նախարարները՝ լուռ նստած էին բարձրի վրա: Իսկ անկյունում, երեսը դեպի արևելք դարձած՝ շոբել էր տաներեցը և բարձրաձայն կարդում էր ավետարանը: Հուդարկավորություն էր հիշեցնում այդ տեսարանը, բայց դրա մեջ զգացվում էր նաև ինչ-որ մի կորուվի կամք, հոգեկան բարձր ներշնչում և պայքարի պատրաստակամություն:

տ. 35-ից հետո հանվել է՝

Տաներեցը մի պահ ընդհատեց իր ընթերցումը:

էջ 15, տ. 11-ից մինչև էջ 17 (գլխի ավարտը) եղել է՝

Իշխաններն եկել էին զորահանդեսին:

Տիրեց լուռություն: Բոլորն իրար էին նայում, և ամեն մեկն իր մեջ խոսելով դեռ չէր կարողանում որոշել թե ինչից սկսել և ով խոսի:

—Արհավիրք է,—մոմոաց Վահան Ամատունին հառաչանքի ձայնով, և այդ ամփոփումը նրան կարծես թեթևացրեց, նա նայեց գորականի աչքերի մեջ և գլուխը թափ տվեց:

— Մե՛ծ արհավիրք,—հաստատեց զորականը:—Ի՞նչ պիտի լինի մեր պատասխանը, ի՞նչ՝ մեր Տիրոն գնալը...

Ներշնչելով Արծրունին, որի ոչ հոգեկան կաղմը և ոչ մարմնականը հարմարվում էր այս ճնշված ու զուսպ դիպլոմին՝ կաթվածահար ժպտով նայեց եկվորին ու հարցրեց.

— Տեր Մամիկոնեից, մի՞թե մենք հենց լուրջ վեր կկենանք, կգնանք առոտս արյաց արթային հանձնվելու... Չէ՞ որ...

Բայց նա ավելի սուր և վճռական բան պիտի ասեր. նրա դեղնակարմիր մազամորուքի մեջ կորած ծաղկատար այտերը եփվող ջրի պես եռացին: Նա հևաց ու խոսքն րնդհատեց՝ չկարողանալով շարունակել: Նա ինչ-որ բան շարունակեց մոմուլ և դայրացած նայեց նախարարներին՝ սպասելով որ իրան պատասխանեն այս ականներ իրավացի հարցմունքին:

— Է՞, ի՞նչ կասեք, տյարք,—կիսաժպիտ դարձավ Մամիկոնյանը իշխաններին:

Առանց նրան նայելու խոսեց Մոկաց նախարարը, որ մի խոհուն, թախծոտ աչքերով երիտասարդ էր: Նա խոսեց հանդարտ և մի փոքր կանացի, մեղմ ձայնով.

— Ես, տյարք, մտահոգ եմ և տարակուսի մեջ: Իրոք՝ ի՞նչ պիտի լինի մեր պատասխանը և որպիսի՞ պատասխանի համաձայն կլինի մարդպանը: Մենք՝ մենք, բայց նա մեր երկրի անմիջական պատասխանատուն է արյաց արթայի առաջ: Երկպառակություն կընկնի մեջներս: Սա է դժվարինը:

Մամիկոնյան նախարարը արագ ու կողքանց ղենեց խոսողի աչքերը:

Նորից լռեցին:

Վահան Ամատունին շուրջն էր նայում. մերթ կրականոցին, որի մեջ հանգչում էին խանձողները, մերթ գաղաններին ու այլ որսի մորթիներով դարդարված

պատերին, որտեղից հայացքը դարձնում էր պատի մեջ խորը դրած դրաղարանին, ուր մազաղաթն ձեռագրերի մեջ մեկը փայլում էր իր ոսկեակնեղեն կազմով, և պահանջ ուղիղ դարձավ Մամիկոնյան նախարարին և ասաց.

— Ի՞նչ ես մտածանքում, Վարդան, լինելիքդ պիտի լինի, պիտի կատարվի Փախչել շենք կարող, ճիշտ չէ՞, ուրեմն հիմիկվանից մտածենք մեր անելիքը: Պատասխանում ենք նամակին, գեո՞ւմ ենք Տիգրան:

Ամատունին՝ շնայած իր պատկառելի ծեր հասակին՝ դեռ պահել էր աշխույժ միտք ու եռանդ: Նա այս ասաց կարծես կշտամբանքի կարգով:

Վարդանը սակայն չվրդովվեց և մնաց նույն հավասար, խուլ արտահայտության մեջ: Նա մտածում էր դեռ:

— Կլինի թե չի լինի, կարող ենք թե չենք կարող—մի բան պարզ է. պետք է դուրս գանք պատերազմի,—որորեքվեց տաքարյուն Արծրունյաց նախարարը:— Ո՞վ կընդունի զրադաշտի կրոնը...

— Է՛, ոչ ո՞ք, տե՛ր Արծրունյաց,—մի փոքր ձայնը բարձրացրեց Մոկաց նախարարը:— Բայց դու ինձ ասա, ի՞նչ վճիռ կընդունի մարդկանք. ահա բուն հարցմունքը:

Վարդանը սթափվեց, երկարատե ինքնամիտի ու դուստլ վիճակից հանկարծ դուրս ցայտեց նրա ողջ էությունը՝ վճռական զորականի և սպարապետի կորովով:

— Ահա՛ բուն հարցմունքը,—եռաց նա,—այստեղ է, տյարք, որ մեր զորքը պիտի քարին դեմ առնի:

— Հազկերտը գտա՞վ պատե՛հ ժամը... Մարզը հաղթել է հույներին, հաղթել է հոներին: Դիմացը չկա ուժեղ տերություն: Դիմացը մենք ենք, Կեն հիմա կշռե՞ր՝ մեր կրծքին: Լավ ասաց Մոկաց տերը—ի՞նչ դիրք կրոնի մարդկանք... Ահա բուն հարցմունքը... Հազկերտի նամակին պատասխան կտանք. ունենք պարսից քնշը եղծող հոգեւորներ, Բայց բանը պատասխանը չէ... Նա մեզ կրնադատի ընդունել զրադաշտը, ի՞նչ պիտի անենք... Նա մեզ կհրամայի գնալ արքունիք անձամբ տալ պատասխան՝ ընդունե՞ւմ ենք թե ոչ: Ի՞նչ պիտի անենք: Զորքեր կրենք ընդունել տալու Պե՛տք է ընդունենք: Ոչ, Բայց ի՞նչ պիտի անենք: Այս խորհնցեք, տյա՛րք: Այստեղ միաբանություն է պետք: Ժողովուրդը կգա մեր հետևից, Բայց մե՛նք, մենք միաբա՛ն կլինենք: Ահա այս է հարցմունքը...

Վարդանը խոսեց հաստատ ու պարզ եղանակով: Նրա կարծր, մկանուտ դեմքը, որ մի փոքր մոռյալում էր աջ այտին զծված երկարավուն սև սպիտակ, արևադարձային, քամահար գույնով և մազմորուքի մոխրագույնով արտահայտում էր հին զորականի կյանքն ու փորձը: Նա թողնում էր պատերազմների և աստանդական կյանքով ապրած ոչ-ընտանի մարդու տպավորություն: Ինչ-որ նախնադարյան կնիք կար նրա ջլուտ արտաքինի և հոգեկան ուժի մեջ: Միակ մեղմությունը, որ խառնվում էր այս երկաթե մարդու կարծրության՝ դա նրա մոխրագույն, մինչև վիզը երկար մազերն էին, որ զլխարկի պես ծածկել էին նրա ոչ մեծ գլուխը: Նա խստահայաց էր, և թափանցող աչքերը մնում էին նրան նայողի հայացքի մեջ:

Ռշտունյաց տերը, որ աչքերը սևեռել, անխոս ակահեղ էր դնում՝ կարծես գծվարանալով ըմբռնել նորօրինակ իրադարձությունը՝ միայն մի խոսք ասաց, այն էլ ինքն իրան.

— Անձներս տո՛ւրը տվինք: Գնա՛ց...

Նախարարները սուր հայացքներով նայեցին նրան: Նրա խոսքի, իրասուծի

մարդու տոնը լավ չէր հասկացվում, թե արդյոք այդ ասում էր կշտամբելով արյաց արթայի՞ն, թե՞ իր խոսակիցներին, նա տեսնելով, որ իր խոսքը տարակուսանք առաջ բերեց՝ զայրագին ձայնով գոչեց.

— Ի՛նչ եք ընկնում սար ու ձոր: Պատերազմ է: Թղթի պատասխա՞նս որն է, Տիգրոն գնա՞լի որ: Թողնե՛ր այդ բաները, աղետքի առաջն առե՛ք:

Նախարարները աննկատելի ժպտով դարձան նրան: Ժպտաց նաև Վարդանը: Բայց լոնցին՝ իմանալով Ռշտունյաց նախարարի բռնկվող ընավորութունը:

Վարդանն սպասեց մի փոքր և ապա դարձավ նախարարներին.

— Տյարք, վաղվանից ճանապարհ եմք ընկնում Արտաշատ՝ խորհուրդ անելու: Սեպուհներին ես կտեսնեմ իսկույն—թող կազմեն զնդերը: Ո՞վ գիտե... Իսկ հիմա մենք մի բան միայն իմանանք—արհավիրքը շատ ավելի մեծ է, քան կարծվում է. պատրաստ լինե՛ք դիմագրավելու:

— Զջմարի՛տ է,—հառաչեց Մոկաց իշխանը և զլուխը թափահարեց,— Շապուհի օրերն եկան:

— Աստված հասնի մեզ,—ասաց Վահան Ամատունին:

Վարդանը վեր կացավ: Մյուսները հետևեցին նրան:

Տաներեցը բարձրացրեց իր աղոթքի ձայնը: Նա ամբողջ ընթացքում աղոթում էր և կարդում ավետարանը:

Նա մնաց չոթած դիրքում:

էջ 18, տ. 1—26 եղել է՝

— Նի՛ր ընդդեմ շարին, մահտարածամը հասավ երկրին Հայոց: Ճակատիդ ա՛յս էր գրված, զավա՛կս...

Վարդանը հանգիստ բռնեց նրա ձեռը և շերմորեն համբուրեց:

— Հանգի՛ստ, մա՛յր իմ, հանգի՛ստ,—մոմաց նա գորովագին ու տխուր ժպտով:

Պառավն առաջ ընկավ և Վարդանի ու նախարարների հետ դուրս եկավ քաղաքից: Բակում հավաքված էին ամրոցի բնակիչները, սեպուհներից ոմանք, որ գործ չունեին դաշտի մարզանքներում և այլ զինվորներ:

Պառավը երեսը խաչակնքեց և ձեռները տարածելով դեպի հավաքվածները՝ նրանց ևս խաչակնքեց և գոչեց.

— Տերն ի՛նքն օգնական ձեզ ու ձեր որդոց: Զորացե՛ք, զորացե՛ք, հասա՛վ օրը դատաստանի...

Պառավը այլալվել, խստացել էր ինչպես մի օրհասական ուրվական. նրա աչքերը նայում էին կարծես ոչ մարդկանց, այլ նրանց միջով ինչ-որ մի հեռու—միտոիքական աշխարհ, ուր այդ պահին կատարվում էին ամենաքստմենելի և ղեռնագործութուններ: Նա սարսափելի էր և անքնական երկյուղ էր ներշնչում հավաքվածներին:

Ամբողջ բակը լոնց: Թվում էր, թե գերեզմանից վեր է կացել Մամիկոնեից մի որևէ նախնին և եկել է երդում ընդունելու, որ ոչ ոք չի դավաճանի Մամիկոնեից ավանդութուններին:

— Կանչի՛ր Հունաստանից զավակիդ, Զոհրակիս, հերի՛ք է ուսումը, թող գա գրվի նահատա՛կ...

Վարդանը հեզ շարժումով խոնարհվեց դեպի մայրը և մեղմ ասաց նրան.

— Զոհրակը ի՞նքը կզա, չի մնա... Մա՛յր իմ, գնա օթեան և միամիտ եղիր, ինչ որ կատարվելու է՝ պիտի կատարվի:

— Հավա՛տդ, լո՛ւյս հավատդ...—խոստադին խոսեց պառավը:

— Եթե մենք չպաշտպանենք մեր հավատը, մա՛յր, հավատը կպաշտպանի մեզ...

— Եղմարի՛տ է, ճշմարի՛տ, մա՛յր Մամիկոնեից,—ասաց Ամատունին ըզգացված,—չենք ուրանա. միամի՛տ կաց:

Պառավն այս խոսքերից ավելի բորբոքվեց:

— Ուխտեցե՛ք ողջ ժողովրդով մեկ, ուխտեցեք, դիմապրա՛վ կանգնեցեք սատանային:

— Ուխտում ենք, մայր,—ասացին իշխանները ներշնչվելով կորովի կնոջ մոլեռանդ խոսքերից:

— Ուխտում ենք,—լսվեց ներքևի հավաքվածների կողմից:

էջ 22, տ. 19 — Տեր Մամիկոնեից, դու կովի՞ ևս պատրաստվում...

տ. 21-ի սկիզբը հանգել է՝

[— Մի՛ լինիր մեղադիր, տեր Արծրունյաց, եթե քեզ ասեմ, որ այո, կովի եմ պատրաստվում: Ես միշտ կովի եմ պատրաստվում: Իմ խելքը չի կտրում այնքան հեռուները դուշակել, թե ինչ է սպասում մեզ: Բայց] շա՛տ է պատահել

տ. 27 [— Դու էլ ի՛նձ մի մեղադիր, տեր Մամիկոնեից,] ևս էլ առաջին հարվածը պիտի ուտեմ:

էջ 23, տ. 19-ից մինչև էջ 33 գլուխն ավելացել է:

էջ 35, տ. 12—13-ի փոխարեն եղել է՝

— Արտաշատ զնացի՞ր,—ընդհատեց շտապելով մարդսանը:

— Այդ էի ասում,—վրա բերեց Կողակը հանգիստ ու տիրական եղանակով, —անցա Արտաշատ...

— Արքայի սուրհանդակի հե՛տն էիր:

— Այո, ես բաժանվեցի նրանից Արտաշատի կամուրջի մոտ... Հանկարծ կասկած չտայի, թե մենք ենք...

— Եվ իրոք՝ մե՛նք չենք...

— Այո, բայց Արտաշատում սկսեցին աղմկել, որ մարդսանն համաձայն է արքայի թղթին:

— Ապիրատնե՛ր...—մոմոաց մարդսանը,—բուք բորան որ սկսվում է՝ մարդսանի խորհրդով է... Ապիրատներ...

տ. 37-ից մինչև էջ 36, տ. 1 եղել է՝ հույները պարտված, վրացիներն ու աղվանները մեզանից բույլ, հոնները

էջ 36, տ. 15-ի սկիզբը եղել է՝

— [Այո, ես, երկրի մարդսանը, պետք է տարին բոլո՞ր երկրի մայրաքաղաքում լինեմ: Բայց երբ լուրն հասավ ինձ, թե արքան մտադիր է թուղթ ուղարկելու՝ ահա եկա առանձնացա, որ չկարծեն, թե ես խառն եմ այդ գործին:] Ե՛րբ պիտի սովորեն

էջ 37, տ. 7-ից մինչև էջ 38, տ. 25 ավելացել է:

էջ 43, տ. 5—6 եղել է՝

մաղոտ կուրծքը, գլխի վրայի գանգուրները, հագին մազն պարեգոտը ցույց էին տալիս

տ. 9—13 Լեղել է, ինչպես ցույց է տրված էջ 445-ում (α—Մեղ կտտեցի՜ն...):

տ. 16—19 Լեղել է՝
պատահուտուն քորձերը ցույց էին տալիս, դրանք չբավոր և դառն կարիքի մեջ ապրող վանականներ էին Սակայն Վասակի մեջ շարժվեց ոչ թե գոթը, այլ իրեն համար իսկ այդ վայրկյանին անբացատրելի զայրույթ հանդեպ այդ ողորմելի տեսքի և անասնական տագնապի:

տ. 25—26 Լեղել է՝ հեղեղ, որ ձեռներով չի կարելի փակել ամբարտակի ճեղքերը:

տ. 35-ի շարունակությունը հանվել է՝ դաժանորեն [—բանի մենք այսքան հիմար ենք՝ մեզ կմաշեն էլ, մեր հոգին էլ կառնեն Գնացե՛ք]:

էջ 44, տ. 4—6 ավելացել է:

տ. 7—11 Լեղել է, ինչպես ցույց է տրված էջ 446-ում (α նրա մեջ զարթնեց...):

տ. 30-ից մինչև էջ 45, տ. 12 ավելացել է:

էջ 51, տ. 21-ից հետո հանվել է՝

— Ինչո՞ւ տեր չես կանգնում լակոսիդ:

— Նահատակներին տեր չեն կանգնում,—հաղիվ զսպելով արցունքը՝ ասաց Փառանձեմը:

Վասակը խոժոռեց աչքերը Փառանձեմի վրա.

էջ 53, տ. 29 հաջողիցի մարդպանութունդ

էջ 54, տ. 36-ից մինչև էջ 55, տ. 8 ավելացել է:

էջ 56, տ. 12—16 ավելացել է:

էջ 59, տ. 5-ից մինչև էջ 66, տ. 2 ավելացել է:

էջ 67, տ. 4 երբ ազգի ինճասիրությունդ կմեղսես

տ. 23-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 447 (αԱմբողում կյանք...):

էջ 70, տ. 16-ից հետո հանվել է հետևյալ հատվածը, առանձին մասեր օգտագործվել են՝ ս. հ., էջ 75, տ. 23—29, էջ 76, տ. 4—6, 15—20:

Թողեց դիրքը և զնաց դահլիճ, ուր թողել էր նախարարներին: Այնտեղ էր Վարդանը մյուսների հետ: Երևում է, որ նրանք շատ մտերմական բաներ էին խոսել և խորացել մտքերի մեջ: Երբ մտավ ներս, նրանք մի պահ լռեցին, բայց Վարդան Մամիկոնյանը կրկին շարունակեց՝ վստահ ու մտերիմ հայացքը գցելով Արտակի վրա.

— Պատասխան տալու ենք համայն աշխարհով: Իրրև մեկ մարդ: Պատասխանը վերջնական պիտի լինի, հատուցումը՝ նույնպես: Ո՞վ է մեզ հետ... Եվ ինչե՞ր պիտի լինեն... Ահա՛ դաժան միտքը:

Վահան Ամատունին և Ներշապուհը մտածում էին:

— Սա Շապուհի օրերը չեն. սա օրհաս է: Եվ այստեղ միաբան, միասիրտ ազդ է պետք: Օրհասականի առաջ ենք...

Այս մտքերով ու հարցմունքներով Վարդանը ոչ այնքան իր խոսակիցներին էր պատասխան պահանջում, որքան ինքն իրենից:

— Ի՞նչ ես խորհում, տեր Մամիկոնե՛ր, —հանկարծ կարծես զարթնելով երկար մտքերից՝ խոսեց Ներշապուհը Վարդանին, —պատերա՞զմ...

— Պատրաստ չենք, —Վարդանի փոխարեն պատասխանեց Վահան Ամատունին:

Վարդանը քմծիծաղ տվեց.

— Համայն աղգի վրա արհավիրք է գալիս. այստեղ ի՞նչ պատրաստ-ան-պատրաստ: Բայց սա պատերազմ չի լինելու, այլ աշխարհավեր փոթորիկ: Ո՛չ, տյա՛րք, շտապենք Արտաշատ, տեսնենք ինչ ենք անելու:

Նախարարները լռեցին:

— Այո, շտապենք,—կարծես ինքն իրեն խորհելով կրկնեց Վարդանը,—սա պատերազմ չի լինի, այլ աշխարհավեր փոթորիկ:

Իրկնակաղնմին լույսը ներկել էր նրա խոհուն դիմագծերը: Նրա ցուլուն թափանցիկ հայացքը սուղվել էր պատուհանի շրջանակում ժպտացող երկնակապուտի թավիշ խորության մեջ: Կարծես նա ջանում էր կարգալ այդ անդնդում ապագայի գիրը և տեսնել գալիքը:

Ի՞նչ պիտի լինի, որքա՛ն կծավալվի աղետը, ի՞նչ պատասխան կտա Հա-լոց աշխարհը Սասանյան հզոր պետության, ի՞նչ վախճան կունենա այս արհավիրքը: Խոհեր, որոնք որքան տանջալի էին, նույնքան և անհայտ...

տ. 30-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 448 («—Ա՛խ, Արտա՛կ սի-րելի...»):

էջ 72, տ. 4-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 448 («Արտակը հասկա-ցավ...»):

էջ 73, տ. 6-ի հանված շարունակությունը տե՛ս էջ 448 («Ուրախացել էր...»):
էջ 75, տ. 22-ից հետո հանվել է հետևյալ հատվածը. որի փոխարեն ավելա-ցել է՝ էջ 75, տ. 23—31:

Վարդան Մամիկոնյանը հրամայեց, որ նժույգները և ճանապարհի պարա-գաները պատրաստեն: Բակում սկսվեց իրարանցումը: Վարդան Մամիկոնյանը գնաց մոր օթևանը: Պառավը կիսաթոն փխճակի մեջ էր և թվում էր, թե ապա-քինվում է: Բայց բավական էր, որ նա ղդաց իր դավալի ներկայությունը՝ նո-պան կրկին սկսվեց: Այդ միջոցին ամրոցի դռներին աղմուկ սկսվեց: Պահակ-ների կոչերին դրսից պատասխանեցին: Հետո լսվեց դռան բացվելու ձայնը և նժույգների տրոփուներ քարերին:

Վարդան Մամիկոնյանը դուրս եկավ պատշգամ և հարցրեց.

— Ո՞վ է, ի՞նչ է պատահել:

— Սուրհանդակներ են, տե՛ր:

— Ապա առա՞ջ թող գան:

Նրկու սուրհանդակներ մոտեցան պատշգամին: Մարխի լույսով նրանց լու-սավորեցին: Դրանք առույգ, երկաթյա մարդիկ էին՝ կարծր դեմքերով ու մար-տիկի ուղիղ կեցվածքով:

— Ի՞նչ է պատահել, որտեղի՞ց եք:

— Արտաշատից, տե՛ր. նամակ ենք բերել սաստիկ հրամանով շտապ հասց-նելու քեզ:

Սուրհանդակներից մեկը ծոցից հանեց մի մագաղաթի փաթեթ և բարձրա-նալով սանդուղը՝ մատուցեց Վարդան Մամիկոնյանին: Քրտնքի մեջ մագաղաթը թրչվել էր և գրությունը ցրել: Բայց Վարդան Մամիկոնյանը ուշ չդարձրեց դը-րան և ղգույշ բանալով փաթեթը կարդաց.

էջ 76, տ. 3-ից հետո հանվել է՝

— Վաղո՞ւց է՝ ճանապարհ եք բնկել,—հարցրեց Վարդան Մամիկոնյանը սուր-հանդակներին:

— Մի քանի նժույզ ընկան ճանապարհին, տե՛ր, Չորս օր է,—ասաց սուրհանդակը քրտինքը սրբելով։

— Լավ, գնացե՛ք նժույզներդ փոխեցեք,—Ապա դարձավ դեպի մթնոթյունը, ուր հավաքվել էին զինվորներն ու սպասավորները.—նժույզները թամբեցե՛ք, բարձե՛ք պաշարը։

Դուրս եկան նախարարները։

— Այս ի՞նչ է,—հարցրեց Արտակը։

— Մեկուսւմ ենք, սուրհանդակներ եկան, շտապեցնում են,—ասաց Վարդան Մամիկոնյանը և գնաց մոր օթեանը։ Նախարարներն անմիջապես հագնվեցին։ Միայն Մշտունյաց Արտակ նախարարը հարցրեց.

— Պարսից զո՞րք է երեւցել։

— Ոչ, Արտաշատից նախարարները շտապեցնում են,—բացատրեց Արտակ Մուկացին։

Մշտունյաց նախարարը ծույլ-ծույլ նայեց սուրհանդակներին և գնաց ներս՝ փնթփնթալով իր մեջ։

տ. 31-ից հետո հանվել է՝

— Վերականգնե՛ր զրի՞ր, մա՛յր,—ներսից արագ պատշգամ գալով և ձեռին ջրի սրվակը բռնած հարցրեց Շուշանիկ տիկինը։

— Դրել եմ,—հաղիվ լսելի պատասխանեց Մամիկոնյան տիկինը և սկսեց իրերը կապկապել։

Լք 77. տ. 4-ից հետո հանվել է՝

— Դժբախտները չմոռանար,—հրահանգեց Մամիկոնյան տիկինը։

— Քուշանների զե՞մ է գնում, տիկի՛ն,—հարցրեց հասակավոր և հարգելի զեմբով մի սպասուհի։

Մամիկոնյան տիկինը տխուր ժպտաց.

— Ո՞վ գիտե, Յուդարե՛ր, հանկարծ կուղարկեն։ Այն անգամը չեղա՞վ...

— Հա, կրնկենե անապատները, ջրի պակաս կլինի,—հասկանալով բանը՝ խոսեց ինքն իրեն սպասուհին և սպեղանիների և ձեթի սրվակները ավելի լավ տեղավորեց խուրջինում։

Բակից շտապ անցնում էր Արծվին։

Մամիկոնյան տիկինը նրան ձեռով արավ, որ մոտ գա իրեն։ Արծվին մոտեցավ տիկնոջը։ Նրա ջլապինգ իրանն ու թևերը ետում էին շարժման ու գործի անցած մարտիկի ներքին կրակից։

— Այս անգամ լավ կնայես տիրոջդ, Արծվի՛...—ասաց Մամիկոնյան տիկինը ներքին, հագիվ զգացվող տաղնապուծ։

— Միշտ էլ լավ եմ նայում, տիկի՛ն,—չհասկանալով տիկնոջ միտքը՝ դարձաջվ Արծվին։

Մամիկոնյան տիկինը խոր նայեց Արծվին և խոսեց ներշնչող ձայնով.

— Այս անգամ ուրիշ է...

Արծվին զգաստացավ։

— Հասկացա, հրամանդ կատա՛ր,—ասաց նա հուժկու ձայնով։

— Հենց իսկույն սուրհանդակ ուղարկիր, եթե Արտաշատից մի տեղ մեկնեք։

— Հրամանդ կատար, տիկի՛ն։

Նրանք լուցին։

Յուդարները տխուր հռոպեց և երեսը խաշակեց.

— Ահն ու խաշը նրան պահպան, ահն ու խաշը:

Արծվին, որ շատ անգամ էր ճանապարհ ընկել տիրոջ հետ՝ անորոշ երկյուզով պաշարված աչքերը գցեց գետին: Հետո ասաց.

— Տիկի՛ն, քանի ես կենդանի եմ՝ Սպարապետի մի մաղին դիպչող չի լինի: Մեռած էլ որ ընկնեմ՝ նրան մարդ չի մոտենա:

— Շատ ապրես,— ասաց Յուդարերը,— շատ ապրես:

Մամիկոնյան տիկինը տխուր ու գորովալից նայեց Արծվիին: Հետո աշխուժացավ:

— Հաջող որ վերադառնար՝ աշնանը քո հարսանիքը կանեմ,— ասաց նա:

Արծվին կարմրեց, երեսը թաքցրեց այս ու այն փողմ և հանկարծ հետ շրջվեց ու փախավ դեպի գոմը:

Էջ 78, տ. 24—30 ավելացել է:

Էջ 81, տ. 29—37 ավելացել է:

Էջ 85, տ. 31-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 458 (սխալ մեծամեծների թվումն էր...):

Էջ 87, տ. 11—12 ավելացել է:

Էջ 88, տ. 11-ից հետո հանվել է՝

Վասակը կամենում էր տեղեկանալ, թե արդյոք Հազկերտը դորք չի՞ հավաքում: Նա զրանով հույս ուներ հասկանալ, թե ինչով կարող է բարդվել և ծավալվել հրովարտակի գործը: Ուստի և հարցրեց խոսքովին.

— Արդյոք արքայից արքան մտադիր չէ՞ մոտ ժամանակներս արշավել քուշանների կամ հոնների վրա:

— Ոչ մի նշան չկար իմ այնտեղ եղած ժամանակ,— ասաց խոսքովը՝ հասկանալով Վասակի հարցմունքի նպատակը:

— Շատ եմ ուրախ, որ րարի է ամեն տեղ. հուսամ առանց պատերազմի տեց կացնենք այս տարի,— ասաց Վասակը:

Բայց նա, այնուամենայնիվ, շատ էր տենչում գուշակել ներկա տարվա դեպքերը: Դա կարելի էր իմանալ, եթե պարսիկ հյուրերը միամտորեն բերանից բաց թողնեին գոնե մի բան, թե արդյոք Հազկերտը որտե՛ղ է անցկացնելու առաջիկա ամառը՝ Տիգրոնի մերձակա լեռնաստաններում թե Ապար աշխարհում: Տիգրոնը Տիգրիսի ափին էր և շոգ. արքան այնտեղ չէր մնալ, բայց ամառը Ապար գետը կնշանակեր գնալ քուշանների սահմանը՝ կովելու և ամառն անց կացնելու: Վասակը մի այլ ենթադրություն էս ուներ: Դա պարսից գործի ամառային հավաքն էր որնէ՛ մի տեղ Փայտակարանում, որ պիտի նշանակեր, թե պարսիկները հարձակվելու են կամ հոնների վրա ճորա Պահակի ուղղությամբ, կամ ... Հայաստանի վրա...

— Արքային հրովարտակի պատասխանը մենք կուղարկենք իշխանական պատվիրակության հետ,— ասաց Վասակը,— որ կուղեկցի արքայի հրովարտարերին:

— Դա ձեր գործն է,— ասաց Դենշապուհը դժկամ:

— Եվ որտե՞ղ կարող ենք գտնել արքային այս պահերիս:

— Ոչ Տիգրոնում,— սայթաքեց խոսքովը,— արդեն շոգերն սկսվում են:

— Բայց թե ուր կգնա արքան ամառանոց՝ հայտնի չէ,— փակեց Դենշապուհը՝ խորը նայելով խոսքովին:

Սակայն Վասակը որսաց մի բան, որ Հազկերտն արշավանք է սկսում: Հաղ-

կերտը միշտ իր ամառանոց դուրս գալը կապում էր պատերազմների հետ:

Սենեկապետի մատուցած աղանդերը ընտիր գինիների հետ ամիճի և այլ խորտիկների համդամ զուգակցությամբ հաճո եղան հյուրերի քիմքին: Նրանք փափկեցին, և մարմնական թուլությունը բերեց իր հետ նաև ոգեկան թուլություն: Նրանք սկսեցին կատակել, որոնց Վասակը անդրադարձնում էր թեթև, բայց չափավոր, նվ որքան էլ զգույշ լինեին պարսիկները, նա այնուամենայնիվ կարողացավ նրանցից գողանալ Հաղկերտի ամառային մի արշավանք ղեպի Ճորա Պահակը: Իմացավ, որ ղեպի Աղվանը մի զորագունդ պետք է ուղարկվի Սեբուխս պարսիկ զորավարի զխափորությամբ:

Ներս մտավ սենեկապետը և իրավունք խնդրեց ընդունելու Կողակին: Վասակը նշան արեց, որ ընդունի: Վարագույրի պատուվածքից ներս լողաց Կողակը և խոնարհություն տվեց նախ Վասակին և ապա պարսիկ մեծամեծներին: Նվ կծկվեց հենց վարագույրի քղանցքների տակ:

— Կարողացա՞ր բան իմանալ,— հարցրեց Վասակը խորհրդավոր եղանակով,— շա՞տ են մոլեգնում:

Կողակը հասկացավ իր դերը և զլուխը խոնարհելով ասաց.

— Հոգեկորականներ... Մոլեգնում են, տեր իմ, շա՞տ են մոլեգնում... Երկյուղ կա, որ նրանք ամենքը կգրվեն նախատակ, և մահն անդամ գործ չի տեսնի նրանց հետ:

— Իսկ նախարարներ՞ը, համոզվողներ կա՞ն...— հարցրեց Վասակը ուրախ՝ որ Կողակը շատ նուրբ տանում է իր զերը:

— Կան համոզվողներ, տեր իմ,— պատասխանեց Կողակը,— կան տատանվողներ, որոնց հետ եթե երկար զրույց արվի՝ հետզհետե, մեկ-մեկ կընդունեն կրակապաշտությունը:

— Իրենց հետ տեսնվեցի՞ր, խոսեցի՞ր:

— Ինչպե՞ս չէ, տեր իմ, հենց նոր նրանց մոտ էի:

— Ու՛րբե՞ր են տատանվողները:

— Գաղիշո Խորխոռունին, Վահանյաց Գյուտը, Ռշտունյաց Արտակ նախադարը և մյուսները:

— Իսկ Մամիկոնեից տե՞րը...

— Նա շիոթություն մեջ է, տեր իմ: Նախարարների տատանումը հարվածում է նրան:

Վասակը ուրախ վերցրեց գինու գավաթը և դիմեց հյուրերին.

— Հաջողությունը յուրա՞նց է մեզ... Նվ ամեն գործի վախճան սկսվելու մեջն է: Համբերությո՞ւն, իշխաններ, և կկատարվի արքայի բաղձանքը:

Լջ 91, տ. 15—25 էջեր է՝

Մարգարանը սևամորթ նիհար ձևով հենեց ոսկյա մականին և խորադնին նայեց նախարարներին:

— Իս անպատշաճ համարեցի արքայի պաշտոնյաներին մենակ թողնել և գալ տաճար,— ասաց մարգարանը հանդարտ ձայնով,— որի համար հատուկ ներողություն եմ խնդրում նախարարներից: Նվ ապա հարկ եմ համարում խնդրել նախարարներին պատրաստվելու, որ մոտակա օրերս գումարովի նախարարական ժողով՝ կազմելու հարկույապաշտած պատասխանը արքայական հրովարտակին:

Ծանր լուծություն տիրեց: Բոլորը սպասում էին Վարդանին կամ Վահան Ամատունուն, որ նրանք խոսեն:

տ. 35-ից հետո հանված հատվածը, աննշան տաբուրյուցներով, տե՛ս էջ 461 («Մյուս հայ իշխանները...»)։
էջ 93, տ. 12-ից մինչև էջ 97, տ. 3 եղել է՝

Վասակը վեր կացաւ զահուլքից, թափ տվեց իրան և սկսեց անցուղարձ անել։ Հետո գնաց կանգ առաւ նեղ պատուհանի առաջ ու սկսեց դիտել պարտեզն ու երկիրքը։ Բնությունն անկարեկից ու օտար՝ իր գործի հետ էր։ Ոչ բյուրաբյուր աստղերի կկոցումների մեջ, ոչ զարթոնքի ցողով կենդանացած նորարողորոշ ծառերի ոստերում, ոչ մոսյլ, բայց հուսալից զարնանային հողի բուրմունքներում նա չէր գտնում մի խորհրդատու միտք, մի օղակաւ խոսք թն ի՛նչ անի և ինչպե՛ս առնի առաջը իր կարծիքով «մեծ աղետի», որին նա ուրիշ կողմից էր նայելով տեսնում և ուրիշ միջոցներով էր կամենում դիմադրաւել։ Նա մի բան սկսում էր արդեն պարզ նկատել, որ իր մարդպանական պաշտոնը այլևս «ձրի» և «խաղաղ» վարել չի կարող։ Նա ղգաց, որ նրա մասին բամբասում և շարախոսում են Դենշապուհը, Խոսրովը, Որմիղզն ու Վեհմիհրը։ Նրանք մեկին տասն ավելացնելով այնքան կրանսարկեն Հաղկերտի մոտ իրեն, որ կտապալեն։ Հայ նախարարները թերևս ավելի թշնամանան, երբ տեսնեն, որ նա դեմ է անհնազանդութեան։ Նա առաջուց էլ զգում էր, որ նախարարների մեծամասնությունը ներհակ է իրան։ Ոմանք նախանձից նրա բարձր պաշտոնի համար, ոմանք մեծ պարսկասիրութիւն տեսնելով նրա մեջ, ոմանք էլ՝ անորոշ, անձնական զգացումների թելադրութեամբ։

— Բենշու՛, ինշու՛ ես հակառակ ինձ... Որ ես մարդպա՛ն եմ... Բայց մեկը պետք է լիներ մարդպան, և մարդպանն էլ մեկը պիտի լինի միայն։

Նրան հասկացրել էին պարսկասիրութեան հանգամանքը։ Նա հիշեց այժմ...

— Պարսկասե՛ր... Բայց ես ո՛ւմ եմ սիրում... Անմիտ արարածներ... Դենշապուհն է իմ սիրած սուրական, Վեհմիհրը, Որմիղզը, Հաղարապետը Հայաստանը կամ մեծ Հաղարապետը արյաց երկրի, Հաղկերտը ի՛նքը... Ո՛ւմ եմ սիրում... Սա ինքս ինձ չեմ սիրում...

Նա սկսեց քայլել վանդակն ընկած գայլի պես, որ հազար անգամ դեմ է առնում միևնույն վանդակի ցանցին, բայց կրկին չի համոզվում, որ ելք չըկա, ճգնում է գտնել ելքը։

— Սիրիլու արժանի մարդըր նա է, ով գործ է տեսնում։ Ահա երբ ես գործ կտեսնեմ՝ կսկսեն սիրել ինձ։

Վասակն սկսեց պինդ մտածել այդ «գործի» մասին։ Նա, ճիշտ է, արհամարհում էր ոչ միայն հայ նախարարներին, իրրև «գործի անընդունակ» մարդկանց, այլև իրան, որ դեռ չի կարողանում։ Բայց հույս ուներ, որ ինքը, միայն ինքը կարող կլինի գլուխ բերել։

— Եթե՛ կա խելքի մի կտոր բոլորիցս մեկի մեջ—եկ ընդունենք, որ դա իմ գլխի մեջ է։ Ուրեմն և իրավունքն իմն է»,—մտածեց նա։

Վերջին միտքը, որ այս պահիս արդեն որոշակի հնչեց նրա հոգում՝ նրան ոգի ներշնչեց։ Նա պարզ տեսավ և ղգաց, որ դեռ ոչինչ բան է խելք ունենալը, պետք է գործի մեջ դնել այդ խելքը, ապա կամքը և պայքարել։

Նրա համար արդեն այս պահից նոր և այլ նշանակություն ստացավ իր մարդպանական պաշտոնը, առանց որի նա ոչինչ չէր կարողանա անել։

— Ատամներո՛վ բռնել պաշտոնը... Սա՛ է փրկութիւնը»,—վճռեց նա և զընաց նստեց զահուլքին։

Ներս մտան սալասավորները, հավաքեցին սեղանի մնացորդները և գնացին։ Դարբասը ճոնչացւոյ Ուրեմն Կողակը վերադառնում էր։ Իհարկե նա գնաց ոչ միայն պատիվ անելու պարսիկ մեծամեծներին, այլև շատ վարպետորեն իր ականջը լցնելու՝ եթե ոչ որոշ արտահայտութիւններով, որ պարսիկները չէին թույլ տալ իրենց, այլ հասարակ և շատ անորոշ ձայնարկութիւններով, փնջոցներով և ամենապարզ լուսթամբ։ Կողակը որսում էր ամեն բան, ամեն միջոցներով։

Վասակ Սյունին ծափ տվեց և ներս մտնող սենեկապետին հրամայեց.

— Եթե Կողակն է, թող ներս գա։

Կողակը ներս մտավ ինքնամփոփ և որոշ մտքերով լի։ Վասակը շփեթեց ալ իսկույն հարցուփորձ անելով։ Միայն ձեռով արեց, որ նստի։

Վասակը լուռ ու երկար նայում էր Կողակին։ Նրան թվում էր, որ նախարարները շփոթ ու ոչ միաբան հոգեկան վիճակի մեջ են։ Ողջ խոսակցութեան ընթացքում նա նկատում էր, որ նրանցից ոմանք ելք են որոնում դուրս գալու ծանր դրութիւնից և շեն գտնում։

Կողակը պատասխանեց նրա այդ խորհրդածութիւններին.

— Նկատեցի՞ր, տեր իմ, նախարարների տարակուսանքը։ Վախեցած են, հի, հի...

Կողակի մի փոքր անպառտշաճ ծիծաղը Վասակը ներեց։ Աղվեսը ճիշտ էր նկատել շատ կարևոր մի բան։ Վասակը կառնեց այդ մտքին, բայց արտաքուստ՝ ցուլց չտվեց։

Կողակը շարունակեց իր մտքի թելը.

— Նրանց մեջն էլ նույն ցեցն է։

— Ո՞ւմ մեջ։

— Պարսից մեծամեծներին, Վեհապետին չի վայելում իր հազարապետի պաշտոնը։ Դենշապուհը շարունակ նրան պահում է իր կրօնիկի սակ։

— Օգարևոր միտք»,—մտածեց Վասակը։

— Մզնական են փնտրում,—եզրակացրեց Կողակը։

— Ովքե՞ր,—արթնացավ իր մտքերից Վասակը։

— Թե՛ մեր նախարարները և թե՛ պարսից մեծամեծները։ Փնտրում են մեկին, որ իրենց սատար լինի։ Հենց որ գտան՝ երկպառակութիւնը կընկնի մեջները։

Վասակը այդ ևս ընդունեց ի գիտութիւն և շնոսեց։

Բալում ինչ-որ մի բան շարժվեց. Վասակ Սյունին ականջ դրեց՝ հարցական նայելով Կողակին։ Ներս եկավ սենեկապետը։

— Ի՞նչ կա, ո՞վ եկավ։

— Նախարարները... հե՛տ եկան...

— Հրավիրիր նե՛րս։

Կողակը ինքնաբաւական նայեց Վասակին։

Ներս մտան Գաղիշոն, Գյուտը և Արտակ Ռշտունին։ Վասակը կեղծ զարմանքով և ներքին ուրախութեամբ նայեց նրանց և տեղ հրամցրեց նստելու։ Պատշաճ համարեց չհարցնելու նախարարների վերադարձի պատճառը։ Նախարարները, սակայն, սպասեցին, որ իրենց տրվեի այդ հարցը։ Ստեղծվեց մի դրութիւն, որ առաջին իսկ խռոզը դառնալու էր պատասխանատու ձեռներեցւոյ կամ պատճառը ինչ-որ զավաղութեան։ Երկար տևեց լուսթիւնը, այնքան եր-

կար, որ արդեն հասկանալի դառավ նախարարների միտքը, և՛ այդ պատճառով էլ Գաղիշոն նայեց Վասակին և հառաչեց.

— Այսպես ահա, տեր մարդւոյան, վատ տեղ միջեց մեր գործը:

Վասակը շարտասխանեց՝ սպասելով, որ նախարարները մի լավ «դատարկեն» իրենց:

— Կործանման առաջ ենք կանգնած. մի հնար պետք է մտածել,—ասաց Գյուտը,—երևխանների խաղ ու կոխիվ չէ, պատերազմ է արյաց պետության դեմ: Ինչպե՞ս կարող ենք:

— Դժվար է,—ասաց Վասակը:

Արտակ Ռշտունին, որ Տարոնում, Ողական ամրոցումն էլ պատրաստակամ չէր պայքարի էլենլու արյաց տերության դեմ՝ այստեղ Արտաշատում արդեն տարակուսանքների մեջ էր բնկել Գաղիշոյի հետ առնեցած դրույցներից հետո: Նրա մեջ խախտվել էր առանց այն էլ թույլ հավատը հաղթության: Նա, ոչ առանց ներքին պայքարի, որոնում էր միջին դրույթուն, մի էլք, որ պատերազմ չլինի:

— Մի՞թե,—ասաց նա,—չենք կարող մեկ ուրիշ ընթացք բռնել, հաշտության հանապարհ դտնել, «Պատերազմ, պատերազմ» որ ասում ենք՝ փորձենք ենք հաշտությունը, փորձենք ենք ողորելը, համոզելը: Ո՞վ գիտն, ժամանակ է, գուցե կանցնի, գուցե կփոխվի ամեն բան:

— Ի՞նչ է միտքդ,—հարցրեց Վասակը:

— Հնար գտնենք՝ հաշտությամբ վերջանալ գործը:

— Դուք է՞լ եք այդ կարծիքի,—դիմեց Վասակը մյուս նախարարներին:

Գաղիշոն խելացի հայացքով լուռ նայեց Վասակին և մի փոքր կանգ առնելով խոսեց.

— Դե այդ կարծիքին է նաև ինքը՝ Սպարապետը: Ո՞վ չի կամենա, որ պատերազմ չլինի: Դու էլ, մենք էլ՝ բոլորս հաշտություն ենք կամենում: Բայց դատարկ կամենալուց ի՞նչ օգուտ: Պետք է մի բան գտնենք բերանները: Արյաց արքան հորձ է պահանջում, ոչ խոսք:—Գաղիշոն մի փոքր լոռեց և ապա առանց շտապելու շարունակեց.—պատասխանն ուղացնելուց բան չի դուրս գա: Պետք է այնպիսի պատասխան տանք, որ արքայի բորբոքված կրակը մի փոքր հանդարտեցնի, որ ժամանակ անցնի: Ժամանակը որ անցնի, շատ բան կանցնի:

— Ընդունենք դրադաշտը,—սրեց հարցը Վասակը:

— Ընդունենք,—չնշտեց Գաղիշոն,—ընդունենք մի առժամանակ. առերես...

Գաղիշոն կասկածեց, որ հարվածը խիստ էր մյուսների համար, ուստի և վրա բերեց.

— Մենք մեր տանը կմնանք՝ ինչ որ ենք: Ո՞վ է մեր տունը մտնում: Կամ էթն տունը մտնեն՝ ո՞վ է մեր սիրտը մտնում: Գլուխներս պահենք—իշխանությունը—սա՛ է գլխավորը:

Վասակը հաղիվ էր պահում իր հիացումը Գաղիշոյի խոսքերից: Բայց նա անթափանց ու անշարժ ունկնդրում էր նրան:

— Վաղը մեզանից որոշ պատասխան են պահանջելու,—ասաց Վասակը,—դրույթունը տազնապալի է: Վե՛ճ ու խռովքն այստեղ մեր մեջ գլուխին բան է: Կզժտվենք՝ կհաշտվենք: Բայց արյաց արքայի հետ վեճի բռնվելը տաժանք է և մահու վտանգ: Արքան երկդիմի պատասխանը մեզ չի ների: Պետք է որոշ ու վերջնական պատասխան:

— Կտանք որոշ ու վերջնական պատասխան,—ասաց Գաղիշոն:

— Ի՞նչ պատասխան...—հետաքրքրվեց Վասակը:

Մյուսները ևս լարվեցին:

— Ճնշողում ենք զրադաշտական կրոնը,—ասաց Գաղիշոն:

Այդ մտայլ, մտածող և ըստ երևույթին ոչ մի բարոյական արգելքի առաջ կանգ չառնող մարդու այսպիսի հաստատ ու խիզախ մտքերն աղղում էին ունկընդիրներին: Գաղիշոն առհասարակ ինքնասած և համարձակ նախարար էր, բընավորության տեր, ուստի և պատկառանք էր ներշնչում:

Վասակը նայեց Գյուտին: Սպասում էր նրա զգատարկվելուն:

— Ի՞նչ ասեմ,—ասաց Գյուտը,—հավատուրաց լինելը հեշտ բան չէ. հոգիս երկյուղ է կրում. եթե ուրիշ ոք իմ առաջ դնեք այդպիսի պահանջ, կմերժեի. բայց արյաց արքային մերժելը վտանգավոր բան է: Ընդունենք զրադաշտը առնրես՝ տեսնենք վերջներս ինչ կլինի:

Արտակ Ռշտունին խոր մտածությունների մեջ էր: Նրա հոգում փոթորկում էր պայքարը երկու զգացմունքների: Նա մի կողմից մի փոքր քաշվում էր Վարդանից և նրա համախոհներից. իսկ մյուս կողմից՝ տարակուսում էր, թե կարելի կլինի ազատվել արյաց արքայի հետապնդություններից:

— Ինչպես երևում է,—ասաց նա,—Հաղկերտն այս անգամ վճռել է դանակը ոսկրին հասցնելու Առերես թե ճշմարիտ՝ ուրանանք և պատերազմի առաջն առնենք:

— Իսկ մյուս նախարարներն ինչ են մտածում,—հարցրեց Վասակը կեղծհասարակ և կեղծ-անտարբեր եղանակով:

— Մյուսներն էլ տատանման մեջ են,—ասաց Գաղիշոն,—բայց մարդ են... Եթե կա թուլություն տեղի տալու մեջ՝ կա և թուլություն համառուլու: Նրանք կհետեն Սպարապետին:

— Համոզված ես,—հուզված հարցրեց Վասակը:

— Դե ապրե՛լ ենք. տեսել ենք:

Վասակը սկսեց մտածել, թե ինչպես հիմքը դնի երկպառակության և ինքը մեջտեղը չերևա: Սկսվում է մի շատ կարևոր գործ: Համախոհների դաս: Նրեք նախարարներ, փաստորեն, անցյան Վասակի կողմը: Պետք է ամրապնդել: Ուստի և Վասակը սկսեց խոսել այն բոլոր դաժան հետեանքների մասին, որոնց կհասնի Հայաստանը՝ եթե դիմադարձ կանգնի արյաց արքային:

— Հեռի ինձանից, տա՛րք, որ ես ձեռս դնեմ ձեր խղճի վրա... Բերանս չորանա, որ բռնադատեմ ձեզ ուրացություն: Բայց իմացեք, կանգնած ենք կործանման առաջ: Քար քարի վրա չպիտի մնա երկրում: Պիտի ավերվեն քաղաքներն ու ավանները, ոչնչանան մեր երկրի իշխանությունները: Բե ուր կլինենք մենք՝ չգիտեմ, կենդանի կմանք՝ հայտնի չէ, բայց կգա այնպիսի արհաւիրք, որ վերջին դատաստանի օրը կտեսնենք: Լա՛վ կշռեցեք, խելացի՛ վարվեցեք:

— Ի՞նչ է քո խորհուրդը,—հարցրեց Գյուտը:

— Ես ձեզ ոչ մի խորհուրդ չեմ տա. չեմ կամենում խղճի պատասխանատվություն վերցնել ձեր առաջ: Դո՛ւք որոշեցիք հետ կանգնել ապստամբությունից՝ դուք էլ գործեցեք: Ես մի բան միայն գիտեմ, որ ուրացությունը խղճի գործ է: Կարող եմ ուրանալ իսկուպես կամ կեղծ: Ո՞վ կարող է քննել իմ խիղճը: Խիղճը ծածուկ է, անխնայալիս հոսքը նշանակություն չունի:

— Բայց վաղը մենք պետք է որոշակի պատասխան տանք...—ասաց Գյու-
ալը:

— Տվե՛ք ձեր խղճի համաձայն պատասխան, ես՝ իրրև երկրի մարդպան՝
համար կտամ արքայից արքային և կտեղեկացնեմ գործերի իսկական վիճակը:

— Տյա՛րբ,—դարձավ Գյուտը մյուս նախարարներին.—եթև վաղը պետք է
պատասխանը տանք՝ դե ուրեմն զնանք հորդորենք մյուս նախարարներին: Գոր-
ծը լուրջ է, արհամիրբը՝ վերահաս:

— Եվ ժամանակն էլ կարճ է,—հորանջեց Ռշտունյաց նախարարը.—Խ՛նչ
կարող ենք անել, չգիտեմ:

— Ոչինչ,—ասաց Գաղիշոն,—Մամիկոնյանների կողը հաստ է, և բարբն՝
ամբարիշտ: Խստապարանոց Սպարապետը կտանի երկիրը գեպի կործանում:

— Համոզեցեք նրան,—ասաց Վասակը,—դիմեցեք նախարարներին, թող
համոզեն նրան: Եթե նա տեսնի, որ ամենեղ խաղաղության եր կողմնակից՝ ըս-
տիպված կհամոզվի:

— Կա՛վ միտք տվիր,—ասաց Գյուտը:

— Դուք այդտեղից էլ սկսեցեք: Դիմեցեք նախարարներին, թող միանան
ձեզ հետ և խնդրեն Սպարապետին զիջելու: Եվ շուտ, քանի չի լուսացել:

— Այն ժամանակ մենք զնանք,—ասաց Գյուտը:

Գաղիշոն աննկատելի քմծիծաղով վեր կացավ: Վեր կացան և մյուսները:

— Խնդրելով, հորդորելով, համոզելով,—ասաց Վասակը.—Գաղտնիք չէ,
որ բոլորս էլ քրիստոնյա ենք և կմանք քրիստոնյա: Այստեղ արքայից արքային
մի բանով հաճոյակատար ցույց տալն է: Հետո ժամանակ կանցնի, ամեն բան
կրկին իր տեղը կառնի: Հարկավոր չէ գրգռմունքներ առաջ բերել: Տեր խորհու-
րունյա՞ց:

— Հրամայիր, տեր մարդպան:

— Այսպես լավ չէ՞:

— Կավ է, տեր մարդպան, բայց վախենում եմ, որ մոլեղենն և վիժեցնեն
ամեն բան:

— Ո՛չ, ո՛չ, տեր խորխորունյաց, մի՛ հուսահատվիր, զնա չա՛նք գիր: Դու
խելացի մարդ ես, դու կարող ես: Իմացած եղիր, մեծ վտանգի առաջ ենք:

— Կանեմ ինչ կարող եմ, տեր մարդպան: Բայց հիմարություններ կան, որ
պիտի կատարվեն, որ վերջանան: Խելքը շատ անգամ հիմարությունից հետո է:

Գաղիշոն կանգնած մնաց, կարծես մտածելով իր ասածի վրա: Մյուսները ես
մտածմունքի մեջ ընկան: Հետո հանկարծ նա շարժվեց, խոնարհ հրաժեշտի ող-
ջույն տվեց Վասակին և ուղղվեց գեպի դուրս: Մյուսները հետեմեցին նրան:

— Գոնե շո՛ւտ վերջանան այս բաները՝ զնայինք տներս,—ասաց Արտակ
Ռշտունին ճանապարհին:

— Կվերջանային՝ եթե չուղենք դործը Սպարապետը: Նա մեր հաշվին մեծ
պատերազմ է վարում,—ասաց Գյուտը,—մինչ կարելի է խափանել վտանգը:

— Առաջին հարվածը դու պիտի ընդունես, տե՛ր Ռշտունյաց,—ասաց Գաղիշոն
ժպտալով:

— Դա՛ է, դա՛ է ինձ պաշարել,—անհանգիստ ասաց Ռշտունյաց նախա-
րարը.—Խ՛նչ մեղքս պահեմ՝ Ողական ամրոցում խանդս վառվեց, համաձայնեցի
պատերազմին: Բայց ճանապարհին մտածեցի, որ մենք արյաց դորություն չենք
գիմանա:

— Չենք դիմանա, խոսք չկա,—ասաց Գյուտը:
— Քաշվենք, քաշվենք,—ասաց Ռշտունյաց նախարարը:
— Եթե Մամիկոնեից տերը թույլ տա մեզ քաշվել,—գրգռեց Գյուտը:
— Ի՞նչ, մեր բոլոր իրավունքները Մամիկոնեից տիրոջն ենք տվել,—վերա-
վորվեց Ռշտունյաց իշխանը:

— Նա վերցրել է,—ասաց Գյուտը,—և մի օր, երբ քո և իմ աշխարհները
կրակի կմատնվեն՝ Մամիկոնեից տերը կքաշվի Պարխար և ապահով կյանք կը-
վարի ալետեղի իր կալվածներում:

— Դու լո՞ւրջ ես խոսում,—վերավորվեց Ռշտունյաց նախարարը:

— Հաստատ և անխախտ:

— Նա այդպե՞ս կանի:

— Այդպիսի:

— Այն ժամանակ ես նրա առաջին թշնամին եմ,—բորբորված ասաց Ռշ-
տունյաց նախարարը,—իմ բնօրինակն չեն դալիս այդ խաղերը:

Նրանք հասան արքունական տուն:

Էջ 100, տ. 29-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 465 («Ատոմը հուզմունքից
հեաց»): Հանված հատվածի փոխարեն ավելացել է՝ տ. 30-ից մինչև էջ 101, տ.
15:

Էջ 102, տ. 18-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 466 («Եթե ինձ մնա...»):

Էջ 108, տ. 29-ից մինչև էջ 109, տ. 4 ավելացել է:

Էջ 110, տ. 7—12 ավելացել է:

Էջ 112, տ. 30-ից հետո հանվել է՝

— Այսօր մեր ազգը բարձրացավ, պատվի համար վեր կացավ,—գոչում էր
նա,—Կորյունը, Տիգրանը, Արամը, Սուրենը, մեկելները հայի անունը մաքրեցին:
Ճակատներն համբուրեմ: Կորյունի, Հայկի, Վաղգենի...

— Ո՞վ գիտե ո՞ր հնձանումն են,—ասաց տղաներից մեկը,—մարդպանը
փնտրում է:

— Չի՞ դտնի,—ասաց Վարաժը,—նրանք իմ սրտի մեջն են: Ա՛յ նրանց հո-
գուն մեռնեմ, տղան այդպես կլինի:

Էջ 113, տ. 18-ից մինչև էջ 114, տ. 22 ավելացել է:

Էջ 115, տ. 31—34 ավելացել է:

Էջ 121, տ. 23-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 467 («Ապա՞ թող...»):

Էջ 123, տ. 25-ից մինչև էջ 125, տ. 17 ավելացել է:

Էջ 125, տ. 29—33 ավելացել է:

Էջ 126, տ. 7—11 ավելացել է:

Էջ 128, տ. 31—34 ավելացել է:

Էջ 129, տ. 23-ից հետո հանվել է հետևյալ հատվածը, որի վերջին 17 տողը
տե՛ս ս. հ., էջ 194, տ. 22-ից մինչև էջ 195, տ. 2:

Նրր Վարաժը Մարկոսի հետ հասավ ախոո՝ երիտասարդներն արդեն ծած-
կել էին նժույգները լաթերով և հանդարտ ման էին ածում բակում:

— Ա՛յ գառնուկներս, ձեր հոգո՞ւն մատաղ, ա՛յ նոր հասկացա, որ լավ տը-
ղաներ եք,—գովեց Վարաժը երիտասարդներին:

Տիգրանը մոտեցավ Վարաժին և անհանգիստ ասաց նրան.

— Մարդսանը զինվորներն է գցել քաղաքը, փնտրում է Կորյունին և մյուսներին:

— Չի՞ գտնի. գիշերս կուղարկեմ Արագածոտն,—ասաց Վարաժը:
Տիգրանը հեռացավ:

— Գնա հա՞ց բեր մեր տանից, քաղցած կլինեն,—ասաց հետևից Վարաժը:
Նվ մտավ ախոռը. Այնտեղ, ուր վերջանում էր ախոռի պատը, մի նեղ անցք էր ծածկված խոտով. Վարաժը հետ արեց խոտը և անցքից մտավ ներս: Մուկը թույլ չտվեց, որ բան տեսնի. բայց երբ մի փոքր աչքերը վարժվեցին՝ տեսավ պատի տակ շարված երիտասարդների, որոնք նստած տեղները քնել էին կամ թմրած անշարժացել էին:

— Վարաժ հայրի՞կ,—լսվեց անկյունից մի երիտասարդի ձայն:

— Կորյուն: Հա՛, ի՞նչ կա, սիրտդ նեղանո՞ւմ է:

— Արշավի՞ք էիք գնացել:

— Հա՛, բա՛խտդ անիծվի, գառնո՞ւկս, ի՞նչ՞ անեմ,—մխիթարեց Կորյունին Վարաժը:

Մյուսները դարձնեցին ու մոտեցան Վարաժին:

— Մենք մինչև ե՞րբ պիտի փտենք ախոռում,—հարցրեց երիտասարդներից մեկը:

Վարաժը հառաչեց.

— է, Վաղգեն, լավ է՝ որ իմ բանտն եք ընկել. մարդսանի բանտում կախված պրծած էիք:

— Դժո՞խքը՝ թե կախված կլինեիր. կյա՞նք է միան մեջ նստելը:

Վարաժը հորանջեց.

— Իսկ գիտե՞ք քանի զինվոր եք ջարդել:

— Կովի մեջ հաշիվ չկա,—ասաց Վաղգենը և քթի տակ ծիծաղեց:

— Կողակը, Վոսա՞ր մեռնում են, դե հաշիվներդ առնո՛ւ:

Վարաժը նայեց երիտասարդներին և ապա հիշեց թե ինչու էր եկել:

— Հա՛, ասեմ հաց բիրեն, սոված եք:

— Դժխոն բերեց,—ասաց Կորյունը:

— Հա, դե լավ է, պատրաստվեցեք, որ գիշերս զնաք Արագածոտն: Մարդսանը հոտը կառնի որ մոտս եք՝ վա՛յ ձեզ:

Վարաժը գնաց դուրս և հետևից խոտով ծածկեց մուտքը:

Ղևոնդ երեցը և Սղիշեն հենց հետևյալ օրը, երբ ելարսիկներին հանձնվեց պատասխան թուղթը՝ ճանապարհ ընկան Այրարատյան դաշտավայրի ավանները և գյուղերը՝ ժողովրդին հաղորդելու Արտաշատի ժողովի նշանաբանը. «ընթանայի հայրը որդուն, որդին հորը, տերը ծառային, ծառան տիրոջը»:

Շուտով Այրարատյան դաշտավայրից լուրեր եկան, որ ժողովուրդն իրարանցման մեջ է:

Վարդան Մամիկոնյանը երեկոյան կանչեց իր մոտ նախարարներին և հաղորդեց այդ լուրերը:

— Գնանք ժողովրդի մեջ, տյարք, նա անձկում է: Գնանք խոսք ասենք, թող փարատվի կասկածն ու երկյուղը:

— Գնանք,—համաձայնեցին նախարարները:

— Գնանք վաղը և անցնենք դաշտավայրով, մտենք ավանները, գյուղերը:

— Վաղուց պետք էր,—ասաց Ներշապուհը, որ զործունյա տրամադրության մեջ էր վերջին օրերը:

Արտակն ու Ատոմը շատ ուրախացան:

— Դեանք տեսնենք ինչ ուժեր ունենք,—ասաց Արտակը,—եթե պատերազմ է լինելու՝ հիմա պիտի պատրաստվենք և ոչ թե երբ թշնամին կկանգնի դռներ:

— Դե պատրաստվեցեք, վաղը ճանապարհ ենք ընկնում,—ասաց Վարդանը:

Հետևյալ օրը առավոտ վաղ արքունական տան առջև տեսարան էր: Դռան առջև գետինն էին զոփում անհամբեր նժույզները, որոնց հաղիվ էին սպասեցնել տալիս նախարարների թիկնապահները: Նախարարներից չկային Գաղիշոն, Ռոշտունյաց Արտակը, Գյուտը և Վարադշապուհը: Սրանք մի-մի պատրվակով մնացին քաղաքում:

Ժողովուրդն եկել էր դիտելու տեսարանը: Բաղմության մեջ նկատվում էին Զարեհ եղբայրի, Արրահամ պապի և Հովակիմ դարբնի մոլեգնած դեմքերը: Եկել էին և Վահագնն ու Տիգրանը, որ ազա՛ աշքերով նայում էին նժույզներին և թիկնապահներին:

— Պատերազմի նշան է,—ասաց Վահագնը Տիգրանին:

— Մեզ կհավաքեն,—համաձայնեց Տիգրանը, շարաճճի նայեց Վահագնին,—նժույզ են տալու մեզ, կարո՞ղ ես,—ու ծածուկ բղցց Վահագնի կողքը:

Վահագնը վիրավորվեց.

— Հա՛վ, բո ապուրը կեփե՛մ: Սպասի՛ր հեռանա՛ն:

— Դե որ պետք է եփես՝ մի հատ էլ,—ու կրկին բղցց Վահագնի կողքը:

Մինչ Վահագնը կպատասխաներ Տիգրանին՝ իշխանները դուրս եկան: Դա մի շքեղ երթ էր: Նախ առաջ եկավ և նստեց Վահան Ամատունին, ապա Ներշապուհ Արծրունին, ապա Վարդան Մամիկոնյանը և հետո մյուսները:

Արտակը նայեց ժողովուրդին և նրանց մեջ նկատեց պատաստուված զգեստներով երիտասարդներին և ժպտաց.

Երիտասարդները աշխուժացան: Նրանց շատ գրավեց Ատոմ Գնունին իր վալեյլահասակ արտաքինով և մարտիկի կեցվածքով:

— Ախ, սա լինելու մեր զորագնդի հրամանատարը,—ասաց Տիգրանը՝ առանձին երանությամբ նայելով Ատոմ Գնունուն:

— Սա էլ կլինի. մենք հեծյալներ ենք,—ասաց Վահագնը՝ մոռացած իր վիրավորանքը:

— Սկսենք է՛, սկսե՛նք,—ասաց Տիգրանը,—ուշանում ենք:

Նախարարներն արդեն նստած էին նժույզները: Սկսեցին շարժվել դեպի քաղաքագլուխ: Ժողովուրդն սկսեց մոմռալ և բարեմաղթություններ անելով հստակեց նրանց:

Վարդանը հետ նայեց և երբ տեսավ հոծ բաղմությունը, որ հետևում էր իրենց՝ ասաց Ներշապուհ Արծրունուն.

— Սա կգա պատերազմ:

— Երևում է,—ժպտաց Ներշապուհ Արծրունին:

Երբ նախարարներն անցնում էին Վասակի այգու մոտից՝ նկատեցին Վասակին այգու բլրին: Սա գլուխը կախել էր գետինն և ինչ-որ գծեր էր քաշում հողի վրա:

Նախարարներն արագ ձիավարեցին քաղաքադռնից դուրս:

Վարդանը նժույզը մոտեցրեց ներշնչուհի նժույզին և մի փոքր թեթևելով նրա ականջի կողմը՝ շնչացւոյն.

— Չսիրեցի այդ մարդու պաշտոնապաշտ զոռաշարժութիւնները:

— Հանկարծ չծովի՞...

— Չեմ հաւատում... Տեսներ...

Վարդանի արեւու դեմքին թախիժ անցաւ, նա հայացքը դարձրեց դեպի Մասիսը և սկսեց լուռ վետիւտալ անհանգիստ նժույզի վրա:

Հետո կրկին հաւասարակշիւ ներշնչուհին՝ նա հառաչեց.

— Տեսներ աշխարհին՝ ինչ ցույց կտա մեզ. դուցե թե նա կգտնի ճանապարհը: Աշխարհն իմաստուն է:

Հնովից կապույտ ծովերի սյունները խաղաղ միտում էին երկինք: «Աշխարհն» այնտեղ էր, նա անդորր էր ինչպես դաշտը, ինչպես հողը:

Վարդանը գնում էր իմաստութիւն և ճանապարհ՝ որոնելու այդ աշխարհում: Էջ 130, տ. 24-ից հետո հանգիւնէ՝

Արծփի վրա, [Արծփին ազատ ձեռքով բռնեց բարը և շարտեց դինավորի զլխին: Սա վերավորէց, և արյունը ժայթքեց նրա դեմքին, նա դուռացւոյ ջանքի վրա պարսպի զլխից նայեցին պարսիկ դինավորներ: Դրանք կայանի դինավորներն էին, որ տեղավորւած էին պարսպի այդ կողմը: Ըստ երևույթին, այդտեղ էր նրանց գորանոցը:

Նրանք ցատկեցին պարսպից. ումանք էլ բաղաբաղոնից դուրս վազեցին, և բոլորն ուղղվեցին Արծփի կողմը:

— Քարջարդ արեւը դրան,—գոռաց դինավորներից մեկը և բարը վերցնելով նետեց Արծփի վրա:]

Էջ 131, տ. 12-ից հետո հանգիւնէ՝

— Ինչպիսի՞նք, նա սպանի դինավորներին. նետահա՛ւր, շո՛ւտ:

— Դադա՛ր,—գոռաց ավելի ուժեղ բերդապետը,—եթե ոչ՝ դորբը կրերեմ:

— Դունեցե՛ք այդ կատաղածին,—գոռաց սիպահը,—բերե՛ք հ'ս սպանեմ...

— Քաշվի՛ր, հիմա՛ր դքեզ, ձա՛յնդ,—սաստեց կրկին բերդապետը:

տ. 15-ից հետո հանգիւնէ՝

Բայց Արծփին չէր դադարում: Ներքեից նրան շրջապատեցին բաղաբաղոնները, որ ջանալով նրան բռնել՝ ազալում էին դադարեցնել կոխվր: Բայց Արծփին չէր լսում: Նա այնքան կոխեց, մինչև որ դինավորների վոնդեց ասպարեղից: Ապա նժույզները բշխով դեպի սիպահը՝ ծառացնում էր նրանց դեպի սա և ներքեից բոռնեցքով սպառնում:

— Ներքե՛ արի, մի արե՛դ խավարեցնեմ,—մոնչաց նա:

Էջ 132, տ. 11-ից հետո հանգիւնէ հատվածը տե՛ս էջ 470 («Սիպահը գոռոզ նայեց...»)

տ. 19-ից հետո հանգիւնէ հատվածը տե՛ս էջ 470 («Սա այստեղից էլ...»): Էջ 133, տ. 20-ից մինչև էջ 138, տ. 36 ճեւղոյն: Բայց հատվածի վերամշակումն է՝

— Բանը սա չի, որ սրանք մեր գետում արգելում են մեզ նժույզ լողացնել: Սրանք մեզ հավատից էլ կհանեն:

— Հավատից ո՞նց կհանեն, Հովակիմ դարբին,—զարմացած հարցրեց մի բարձրահասակ երիտասարդ:

— Ո՞նց կ'անեն, կստիպեն, որ հավատդ ուրանաս, կրակապաշտ դառնաս:

— Ես չեմ դառնա, ո՞նց դառնալ կտան:

— Հա դե, բանն էլ այն է, որ ուժով կստիպեն:

Երիտասարդն ավելի դարձացավ.

— Ստիպեն թող, ես որ չդառնամ՝ ի՞նչ դուրս կգա:

Հովակիմ դարբինը դայրացավ.

— Ո՞նց չես դառնա, բեղ կսպանեն:

— Է՞, ո՞նց կսպանեն: Առաջ ես կսպանեմ:

Բազմությունը հռհռաց.

— Կորյունն է, կանի՞... Վա՛յ Կորյուն...—խփեց մեկը նրա մեջքին:

— Է՞, հա՛, կանե՞մ,—կրկին դարձացավ Կորյունը,—ի՞նչ եր ծիծաղում: Ասկա որ ես չուզեմս հավատս թողնել՝ ինձ ո՞վ կարող է ստիպել:

Մի ուրիշ կատակասերը վրա բերեց.

— Կորյուն, ապա որ շկարողա՞նք սպանել:

— Ո՞նց չեմ կարողանա,—կրկին դարձացավ Կորյունը, հանկարծ ուսն ուժ-
գին թափ տալով ազատվեց կատակասերի ձեռքից և բարկացած շրջվեց դեպի
բազմությունը.—դուք ի՞նչ եր ծիծաղում: Անիծածները եկել թառել են մեր պա-
րիսպներին:

Հովակիմ դարբինը շարունակեց իր հաղորդումները.

— Արյաց արքայից հրաման է եկել...

— Դրա համա՞ր են հավաքվել եպիսկոպոսներն ու նախարարները:

— Դրա համար:

Բազմությունը մոայլվեց: Կորյունը հակառակ ու խեթ՝ նայեց Հովակիմ դարբ-
նին՝ սպասելով թե սա ինչ կարծիքի է: Սակայն Հովակիմ դարբինը հանգիստ
շարունակում էր բացատրել այդ օրերի անցողորձերի իմաստը: Բազմությունը
լռեց:

Առաջ եկավ բերդապետի հետ խոսող այևորը: Նա զոդոջուն ձայնով բա-
ցատրեց:

— Հին բան է: Մյուս Հազկերտի օրով էլ կոխվ էր:

— Տեսե՞լ ես, Արրահա՞մ պապիկ,—չբջապատեցին նրան պատանիները:

— Ո՞նց չեմ տեսել, հին գինի՞նք եմ: Երբեք չէ՞ր, Հազկերտի որդին, եկավ
չորս տարի թագավոր նստեց մեր գլխին: Հոր հիվանդությունն իմացավ, գնում
էր Պարսկաստան, գնալիս հրաման թողեց տեղապահին, որ մեր նախարարնե-
րին բռնոտի, Պարսկաստան տանի: Ներսես Ճիճրակեցու գործն էի ես, բնական
հետևներից ու զորս պատվիրեցեր՝ մի լա՞վ շարզեցինք:

Բայց այս բոլոր դրույցները անհանգիստ արին ավելի հասակավորներին, որ
խմբվեցին մի տեղ:

— Հաստա՞տ լան եր ասում, որ հրաման է եկել Հազկերտ թագավորից,—
հարցրեց մի ներվային և անհանգստացած մարդ:

— Քեզ բան եմ ասում,—ասաց Հովակիմ դարբինը:

Քաղաքացիները մոայլվեցին: Անհանգստացած քաղաքացու դեմքին սկսեցին
խաղալ ինչ-որ ցնցումներ: Նրա հայացքը սրվեց, աչքերը սկսեցին պղտորվել
մի առանձին մոլեռանդության մշուշով:

— Է՞հ, որդի՛ք սիրելիք,—հառաչեց Արրահամ պապիկը,—ինչ մեծացել եմ—

ապրել, կյանքս կոխկնճի մեջ եմ մաշել, Պարսից աղդից հանդիստ չեմ տեսել, Տասը տարի չկա արձակել եմ, եկել եմ այգի դեմ ուր ապրեմ՝ էլի՞ այդ հավատի խոսքն է, այդ ուրացության խոսքը:

Ներվլային մարդը, որ հայացքը բևեռած դեպի Մասիսը՝ այնպես էր նայում այն կողմը՝ կարծես մի բան էր կատարվում այնտեղ, որից սարսափում էր՝ սկսեց մոմռալ, նրա շրթունքները դողացին:

Արծվին վերջացրել էր նժույզների լվացումը, հեծել էր և դուրս էր գալիս գետից:

— Արծվի՛, այդ ի՞նչ էր պատահել, — հարցրեց Արրահամ պապին:

Արծվին ամաչկոտ ծայտաց և կանգ առավ:

— Նժույզին խփեցին:

Արծվին կրկին կատաղեց՝ մտաբերելով իր համար ամենասոսկալի բանը՝ նժույզին բար խփելը:

— Ուր է մի բանիսն ընկնելիս ճանկս բաց դաշտում, — աստմենքը կրճտեց նա և գլուխն օրորեց սարսափով, — Սպարապետի նժույզին էր քարով զարկեցին: Կուցա՛վ ու կրկին տնտղեց հարվածի տեղը:

— Ես դրանց հոտը պիտի կտրեմ պարսպից, — սպասնաց նա մեղմ ձայնով: Բաղմությունը շրջապատեց Արծվին, Բայց նժույզները չէին թողնում մոտենալու:

— Հեռու կանգնեք, — խեղճեց հանկարծ Արծվին, — չե՞ք տեսնում կատաղում եմ:

Բաղմությունը հեռու կանգնեց:

— Արծվի, ճի՛շտ է լուրը, արքան վատ հրաման է ուղարկել, — հարցրեց Հովակիմ դարբինը:

— Հրաման ուղարկել է, ճի՛շտ է, — պար գալով նժույզի հետ պատասխանեց Արծվին:

— Հետո՞, ի՞նչ է ասում Սպարապետը:

— Սպարապետն արքայի ասուրն է եփում, — ծայտաց Արծվին:

— Հաստա՞տ, — հետաքրքրվեց հին գինվորը:

— Դնգստոց կլինի, միամի՛տ կաց, — ասաց Արծվին աշխույժ օրորվելով պար եկող նժույզի վրա:

— Ե՛րբ, Ե՛րբ, Արծվի՛, — վրա վազեցին երիտասարդները ուրախացած:

— Զգիտե՛մ երբ՝ մենակ կլինի, — ասաց Արծվին ու սուր ծայտաց երիտասարդներին, — գնացե՛ք նիզակներդ նորոգեցե՛ք:

Ու արագ սլացավ դեպի քաղաքադուռը, մտավ քաղաքը:

— Մեր նիզակները նորոգ են, — ձայն տվին նրա հետևից երիտասարդները, — տա աստված, մի այդպես բան պատահի:

— Մի՛ ասեք, որդի՛ք, մի՛ ասեք, աստվա՛ծ չանի, — ասաց Արրահամ պապիկը տխրաձայն, — կոխկն ուրախություն չի, աղետ է:

— Աղե՛տս գիտե՛ր, — ձայն տվեց Կորյունը, — ինչի՞ ենք աշխարհ եկել, բո՛ւրդ մանելու, թե՞ տղա բերելու:

— Կորյու՛ն, — սաստեց նրան կողքին կանգնած մի երիտասարդ՝ քաշվելով մեծերից:

Բայց Կորյունը չսաստվեց:

— Ի՞նչ եմ ասում: Ապա թե որ կովի համար չէ, էլ ինչո՞ւ ենք ողջ օրը դաշտերում ձի խաղացնում, նետ արձակում, նիզակ ճոճում:

— Ճշմարիտ է, ճշմարիտ,— ձայն տվին երիտասարդները:— Թո՛ղ մի դնգստոց լինի՝ գործ շինենք:

— Ապա Արծվին ո՞նց աներ,— գոչեց Կորյունը:— Սպարապետի նժույգին բարով խիե՞ն: Ես լինեի՝ նժույգները հենց ուղիղ զորանոցը կբռնի, դրանց եկած ճամփան կանացնեի:

— Լա՞վ, լա՞վ, մի պարծենա,— ձայն տվեց մի ուրիշ երիտասարդ:

— Աստված է վկա՝ չեմ պարծենում: Մսերս եմ ուտում՝ քանի մտիկ եմ տալիս այս անիծած պարսիկ դիվերներին մեր մայրաքաղաքում: Ես դարձանում եմ, թե ինչո՞ւ Սպարապետը մի հրաման չի ստալիս մեզ՝ մարքենք դրանց,— մեջ եկավ Կորյունը:

— Կարծում եմ հե՛շտ րան է,— հարցրեց Հովակիմ դարբինը:

— Ինչո՞վ է դժվար,— կրկին շահակնալով համռոց Կորյունը,— թող հրաման տա՝ այսքանս հերիք ենք:

— Դրուստ է, սիրեմ քեզ, Կորյո՞ւն,— մեջքին բռնեցեղով զարկեց մի երիտասարդ, որ ուզում էր կատակել նրա հետ:

— Ձեռդ քե՞զ քաշիր, Տիգրան ես ինչ ես, թե չէ...— սպառնաց Կորյունը:

— Ահա քեզ կուրծքս, խփիր, թող սիրտդ իջնի,— ասաց կատակասեր Տիգրանը:

— Ախր ես քան եմ ասում, դու կատակներ ես անում:

— Լավ, Կորյո՞ւն սիրելի, լավ, էլ չեմ անի: Դու ասա՝ կգա՞ս, երբ Սպարապետը հրաման արձակի վեր կենալու սրանց դեմ:

— Ոտներն էլ չե՛մ համրուրի, մեռնե՛մ Սպարապետին,— ծիծաղեց վերջապես Կորյունը:

Հասակավորները հատեցին շուրջանակի: Նրանց շուրս բոլորը շարվեցին երիտասարդները: Հովակիմ դարբինն սկսեց պատմել հին կոիվներից: Նրան ձայնակցում էին ալետրն ու անհանգստացած քաղաքացիներ: Հովակիմ դարբինը պատմեց Արշակ Բ թագավորի մասին, որ մեռել էր պարսից զեբուլթյան մեջ՝ Շապուհի ձեռքով:

— Ափսո՞ս որ մենք չենք եղել այն օրերում,— հուշված խոսեց Տիգրանը:

— Ապա ինչո՞ւ մեզ չեն պատմում այդ րաները,— հարցրեց Կորյունը դայրացած:

— Ի՞նչ անես որ,— հարցրին այս ու այն կողմից:

— Ո՞նց թե ինչ անեմ: Ասեն, որ մի րան անենք այս անիծածներին: Վրեժը հանենք գոնե:

— Է՛, րանը որ վրեժի հասավ՝ քի՛չ վրեժ կա...— հառաչեց Արրահամ պապիկը:

— Պապի՛, պատմի՛ր, ո՞նց եղավ ճիճրակեցու կոիվը,— հարցրեց Տիգրանը:

— Հա, հա, պատմի՛ր, Արրահա՛մ պապիկ, պատմի՛ր,— խմրով ձայն տրվին երիտասարդները:

Արրահամ պապիկը ժպտաց.

— Ո՞նց պետք է լիներ: Ոնց որ եղավ՝ լավ եղավ: Ապա կթողնե՞նք, որ մեր նախարարներին բռնոտեն տանեն Պարսկաստան: Հենց այն է՝ ճիճրակեցին հը-

րաման որ տվեց՝ մի մարդու պես վեր կացանք ու ուլ ինչ ունեւր վերցրեց ՚նտր, զիշերը ցերեկ անկողւ, նծույզներս կոտորելով ՚նտեններից վրա հասանք Հերի մոտերը: Մեզ որ տեսան պարսիկները՝ ՚հենց այն է երեսները շուտ տվին, որ վրա դան՝ կարկտի պես վրա տվին: Մի չարդ էր, որ սրտներիդ ուզած, Հոտները կտրեցինք մեր աշխարհից:

— Հը, լավ բան էր, ա՞յ իսկական գործ.—ասաց Տիգրանը,—ոչ թե մեզ պես նստիք ու զրույց անիք:

— Ապա՞,—աշխուժացավ ՚ին զինվորը,—Հազկերտը չէր ուզում Արշակունի թագավոր, իր տղային ուղարկեց մեր գլխին թագավոր: Է՞, ուղարկեց, ո՞վ էր մոռթին նալոդը:

Երիտասարդները կուշտ բրբջացին:

— Ասա, ասա՞, Արբա՛հա՞մ պապիկ, ասա՞, սրտներս դուրանա,—բաջալերեցին նրանք ծերուկին:

— Բայց զովար տարիներ էին, ինչ էլ որ լինի.—հառաչեց Արբա՛հա՞մ պապիկը.—շատ են մեզ տանջել, շատ են մեր թագավորներին փտեցրել Անհուշ բերդում: Ոտները հա դրել են մեր կրծքին ու խեղդում են մեզ, դրանց արմատը չորանա:

— Ապա ի՞նչ է ասում Սպարապետը, ի՞նչ պիտի անենք,—սրտմտած հարց տվին երիտասարդները:

— Ի՞նչ է ասում... Հնար է մտածում:

— Հնա՞րը որն է,—սրտենդեց Տիգրանը,—հրաման տա, վեր կենանք:

— Չե՞մ հասկանում...—համաձայնեց նրան Կորյունը:

— Կլինի,—հույս տվեց Հովակիմ դարբինը.—էլ դանակը ոսկրին է հասել:

— Աշխարհի վերջն է,—գոչեց ներվային մարդը, որին սաստիկ դրդուկ էր այս գրույցը.—Արտավազը դուրս է գալիս Մասիսից...

— Արտավա՞զը...—հարցրեց Հովակիմ դարբինը վախեցած:

— Գնանք,—գոչեց ներվայինը հանկարծ դունատված:

— Ո՞ւր, Զարեհ՝ եղբայր,—հարցրին հավաքվածները:

— Գնանք, եկե՛ք շուտ...—գոչեց Զարեհ՝ եղբայրը և վեր թռավ:

Նստածները վեր կացան, մյուսները ՚նտենցին նրանց: Բոլորին պաշարեց ինչ-որ երկյուղ և շարժման մեջ ընկնելու անորոշ պացցում: Նրանք ՚նտենցին Զարեհին և ուղղվեցին դեպի բաղար: Բաղմությունը մտավ բաղար, և թեև մեծ չէր, բայց պրավեց բնակչության ուշադրությունը: Տներին ու անկյուններից դուրս վազեցին քաղաքացիները և սկսեցին հարցնել, թե ի՞նչ է պատահել: Ոչ ոք չկարողացավ բացատրել, նոր մարդիկ եկան միացան բաղմության: Անհասկանալի շարժումը բաղմության հագորդեց այն ՚նտարբերությունը, որ մադնիսի պես ամեն բան քաշում է դեպի ինքը: Մոտակա փողոցներից սկսեցին վազել նորանոր խմբեր: Բաղմությունն աճեց, սկսեց ուռչել վարարող հեղեղի արագութեամբ և հորձանք տվեց: Ամբոխված բնակչության այս հեղեղը ազդեց իր կողմից Զարեհ՝ եղբայրին, Հովակիմ դարբինին և Արբա՛հա՞մ պապիկին: Նրանք բնական հոգեկան հափշտակության մեջ, ալյալվեցին և մոլեռանդության կրակով խանդավառված՝ ձեռքերը օդում կարկուտած՝ իրենց համար անհասկանալի զգացմունքից դողահար առաջ մղեցին և տարան ամբոխը դեպի տաճար:

Բերդապետն անհանգստացավ, զինվոր ուղարկեց դեպի ամբոխը՝ հրամա-

յնով ցրիվ գալ: Նա կասկածեց, որ ամբողջ ուղում է հարձակվել պարսիկ կայսրի վրա: Զինվորները խմբերով արագ շրջապատեցին ամբողջը, և ստացվեց հակառակ բան: Նրանք խառնվեցին ամբողջին և հետադարձված ու մղված նրանով շարժվեցին: Ամբողջի մեջ լավեցին խուլ աղոթքի խոսքեր, հառաչանքներ և մոլեռանդ մոնչյուններ: Ոչ ոք չէր անդրադառնում, թե ի՞նչ պատահեց: Ինչո՞ւ են իրենք այդպես մղվում, դնում և ի՞նչ են անելու եկեղեցում: Կարծես բնազդաբար իմանում էին մարդիկ, որ ինչ-որ ազնու, աշխարհավեր փոթորիկ է վրա հասնում: Վերջին օրերի այդ նախարարների հավաքը, հոգևորականների ժողովվելը տաճարում, անորոշ, անհասկանալի անցողարժք կարծես հիմա նոր ազդեց բնակչության, և նա նոր դարձրեց անմասնակցության և անտարբերության թմբիրից: Նա բնազդաբար զգում էր, որ ինչ էլ պատահի՝ վերջը ինքն է պատասխան տալու ուժ-որ և ինչ-որ բանի համար: Եվ ահա նա դնում էր հանդիպելու ուժ-որ և հաշիվ պահանջելու էրանից այդ ինչ-որ բանի համար:

Զարեհ եղբայրն առաջ ընկած, բազկատարած աղոթում էր բարձրաձայն: Նրա դեմքը փայլում էր՝ հափշտակված ինչ-որ մի բարձր սխրադործության գաղափարով: Նրանից մի փոքր հեռու գնում էր Հովակիմ դարբինը՝ Արբաշում պապիկի ձևոքը բռնած: Նրանք երեքով մոռացել էին իրենց խաղաղ դրույցն ու դիտակից վիճակը, ընկել էին մի այնպիսի հոգեկան լուսնաման մեջ, որ անգամ չէին հասկանում, թե ինչ պատահեց: Նրանց խանդավառ, մոլեռանդ աչքերի և բուռն շարժումների շորշոփը հաղորդվել էր ամբողջին, որը իր հերթին բռնկվելով՝ ավելի էր սաստկացնում այս հանկարծական ամբողջային փոթորիկի ալեկոծությունը:

Ամբողջի մեջ կային ծերեր, կանայք, երիտասարդներ, երեխաներ, որ վստեցած լաց էին լինում՝ բռնած իրենց մայրերի փեշերը: Եկեղեցու բակից ընդառաջ վազեց մուրացիկների և հաշմանդամների խումբը և սկսեց զոդահար շարժումներով ու դեմքի ծամածուլությամբ ավելի խտացնել ամբողջային երթի ծանր միջուկը:

— Ի՞նչ է եղել, ի՞նչ է եղել...— զայրացած հարցրեց մի սեպուհ և մղվելով դեպի զինվորները՝ կամենում էր արգելել նրանց երթը ամբողջի հետ: Զինվորները չէին լսում նրան: Այն ժամանակ նա լուսեց գլխովորներից մեկի օձիքից և թափ տվեց:

— Քեզ հետ եմ, ի՞նչ է եղել...

Զինվորը զոդահար կանգնեց ու մտալ նայեց սեպուհին՝ առանց կարողանալու խոսել:

Այն ժամանակ սեպուհը նետվեց դեպի ծերերն ու մյուսները, ուղեց կանգնեցնել նրանց, բայց նրանց հետևից շարժվող ամբողջը այնպես հորձանք տվեց նրա վրա, որ ինքը ևս մյուսների հետ մղվեց առաջ: Ամբողջը լցվեց տաճար՝ փողոց և բրտնքի ամպը հետը տանելով ներս: Առաջ եկավ ձեռնում ու նեղություն, որին ոչ ոք չհայեց: Երբ տաճարը լցվեց մինչև անկարելին՝ ամբողջի իրանն ու պոչը մնաց դավթում և փողոցում: Տաճարի խորքից դուրս հոսեց մի խուլ մոնչյուն: Դա մի կատաղի աղոթք էր, բողբոջ, ցատու, որով ամբողջը հայտնում էր իր անորոշ, բնազդական անդրադարձումը արհամարքի դեմ:

— Հրամարիմը ի սատանայն,— զոչեց Զարեհ եղբայրը բարձրաձայն:

Ամբողջը կրկնեց նրա կոչը բազմաձայն մոնչյուններով:

— Տեր, ցույց տուր ճանապարհ՝ մեծ նեղության մեջ,—կրկին գոչեց Զարեհը Եղբայրը՝

Ամբոխը կրկնեց, Սեպուհը, որ կամենում էր ցրել տալ Երթը՝ ինքը ևս խաչակիւրքեց Երեսը և շոքեց սեղանի առջև։ Ամենքն ազոթում էին, լաց լինում, մոնչում և գոչում։

— Ելէ՛ք, բնդդեմ սատանայի,—գոչեց Զարեհ՝ Եղբայրը կատաղի հափշտակության մեջ։

Ամբոխը մոնչաց և սկսեց ափի տալ։ Նա մի նոր շարժման սլահանջ դրաց։

— Ելէ՛ք, Ելէ՛ք,—գոչում էին ամբոխի միջից կատաղի ձայներ,—ցասո՞ւմ, ցասո՞ւմ...

Ամբոխը դուրս էր միտում Եկեղեցուց. թե ուր էր ուզում հոսել և ինչ էր մըտադիր անել՝ ինքն էլ չգիտեր։ Նրան պաշարել էր ինչ-որ խորհրդավոր Երկյուղ։ Նա ուզում էր բոպկ առաջ կործանել, խափանել այն շար ոգին, որ գալիս էր նրա վրա։

Հանկարծ Եկեղեցու գոնից արագ ներս մտավ մի կերպարանք, որ հաղիվ էր երևում ամբոխի միջից։ Դա Ղևոնդ Երեցն էր։ Նա բարձրացավ սեղան և այլալված ու հափշտակված դեմքը դարձրեց դեպի ամբոխը, որ առաջ մղվեց դեպի նա։ Նա բարձրացրեց սևացած ձևերը և սաստեց աչքերով, որ լռեն։ Հանկարծ լուրջուն տիրեց։ Ամբոխը հեռաց ու սպասեց, Ղևոնդ Երեցը խաչակիւրքեց ամբոխին և մոլեղնոտ ձայնով գոչեց.

— Ժողովո՞ւրդ հայոց... Հասավ օրն ասեղ... Գալիս է մաղղեղանց հուրը։ Աղոթեցեք, այս խաչիվ հալածեցեք փորձությունն սատանայի։

Ամբոխը խաչակիւրքեց և դողահար սպասեց։

— Զարի սուրը և մեր պարանոցը,—շարունակեց Ղևոնդ Երեցն այլալված.— մեր հավատից չի հանի մեղ ո՞չ հուր, ո՞չ սուր։

— Ո՛չ հուր, ո՞չ սուր,—կրկնեց ամբոխը։

Ու թեև ոչ ամենքն էին հասկանում, թե իրոք ինչ վտանգ էր սպառնում իրենց, և ինչ էր պատահել, բայց բնազդաբար տաքանալի մեջ բնկած մղվեցին դեպի մի մոլեղնոտ վճիռ—կովիլ, կովիլ բնդդեմ շարի և սատանայի։

Ղևոնդ Երեցը կրկին խաչակիւրքեց ամբոխին և հետո հանդարտ ասաց.

— Երթա՛յք խաղաղությամբ։

Ամբոխը հանգստացած դուրս եկավ Եկեղեցուց և ցրվեց նույն արագությամբ, ինչպես եկել, լցվել էր հեղեղի նման։

Էջ 139, տ. 1-ից մինչև էջ 165, տ. 12 զլխի համար հիմք են ծառայել Ա հրատ 68—80 և 123—138 էջերն ընդգրկող Երկու գլուխները։ Ավելացել են նետևյալ հատվածները՝

էջ 139, տ. 10—19,

էջ 144, տ. 29-ից մինչև էջ 145, տ. 13,

էջ 146, տ. 1—24,

տ. 30-ից մինչև էջ 148, տ. 24,

էջ 148, տ. 35-ից մինչև էջ 156, տ. 22,

էջ 159, տ. 34-ից մինչև էջ 160, տ. 6,

էջ 160, տ. 33-ից մինչև էջ 161, տ. 20,

էջ 162, տ. 18—24,

էջ 163, տ. 27-ից մինչև էջ 165, տ. 12:

Ա հրատ. 68—80 էջերն ընդգրկող գլուխը, չնչին տարբերություններով, համընկնում է ինֆնագրի համապատասխան գլխին. տե՛ս էջ 450 (*«Կաթողիկոսը նստած էր...»*), իսկ երկրորդ գլուխը, նույնպես չնչին տարբերություններով, տե՛ս էջ 475 (*«Բուռն կոչնահարությունը...»*):

էջ 165, տ. 12-ից հետո հանված գլուխը տե՛ս էջ 485 (*«Կողակը ժողովրդին խառնելով...»*), Ինֆնագրի Թորոսի փոխարեն Ա հրատ Կորյուն է:

էջ 166, տ. 4-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 488 (սկսած *«Ներս մտավ սևեկասպետը»* նախադասությունից մինչև հատվածի վերջը):

տ. 15-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 488 (*«Փողոցի կողմից...»*):

էջ 167, տ. 2-ից հետո հանված հատվածը, չնչին տարբերություններով, տե՛ս էջ 491 (*«Թե ինչ էր կատարվել...»*):

տ. 10-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 493 (*«Վաստակն զգաց...»*):

էջ 169, տ. 9—16 ավելացել է:

տ. 31-ից մինչև էջ 174, տ. 14 ավելացել է:

էջ 180, տ. 31-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 494 (*«—Ի՞նչ լուր...»*):

էջ 182, տ. 9—14 ավելացել է:

էջ 183, տ. 22-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 494 (*«Հարազատը հարազատին...»*):

էջ 184, տ. 28-ից մինչև էջ 189, տ. 30 ավելացել է:

էջ 192, տ. 24-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 494 (*«—Տխու՞ր ես, իշխան...»*):

էջ 193, տ. 6-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 495 (*«Հետո արագ շարժումով...»*):

տ. 12—16 ավելացել է:

էջ 198, տ. 3-ի հանված շարունակությունը և հաջորդող հատվածը տե՛ս էջ 496 (*«Միացել էր Վարդգեսյուն...»*):

տ. 12-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 496 (*«— Ի՞նչ է պատահել, իշխան...»*):

էջ 208, տ. 21—22 և շարունակությունը տե՛ս էջ 497 (*«Նա դարձանալի համառությամբ...»*), Ինֆնագրի Թորոսի փոխարեն Ա հրատ Կորյուն է:

էջ 210, տ. 28-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 501 (*«—Օ՛խ, ի՞նչ լավ է...»*):

էջ 229, տ. 27-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 508 (*«Արտակի շտապեցնելուն...»*):

տ. 32-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 508 (*«Միայն մի շր խոսք բացվեց...»*):

էջ 232, տ. 37-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 510 (*«Գեղեցիկ էր...»*):

էջ 233, տ. 37-ի հանված շարունակությունը տե՛ս էջ 510 (*«Գիշերն այնպես...»*):

էջ 237, տ. 2-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 510 (*«Բայց մի կարճ...»*):

տ. 6-ի հանված շարունակությունը տե՛ս էջ 510 (*«Անթափանց էր...»*):

էջ 248, տ. 1-ից մինչև էջ 257, տ. 3 ավելացել է:

էջ 264, տ. 30-ից հետո հանվել է՝

Վերջապես նա եկել էր Վասակի պառնի հրահանգներով և ուրացություն

կողմնակից էր՝ նրանց հակառակ նա նոր սկսեց մտածել այն մասին, թե ինչո՞ւ էր ինքը բռնել Վասակի կողմը: Հայաստանում նա հույս ուներ այդպիսով մերձենալ արյաց իշխանության, դիրք ձեռք բերել, ապրել փառքով ու հանգիստ: Բայց ի՞նչ դուրս եկավ այստեղ... Ահա նրա ուրացության հատուցումը: Անզամ չարժանասալ, որ հետք խոսեն, լսեն թե ինչ նպատակով է եկել Պարսկաստան: Վիրավորանքը խորն էր և ուսանելի:

էջ 268, տ. 2-ից հետո հանվել է՝

— Այստեղ պետք է լինի իջևանած Գյուտ նախարարը,—ասաց առաջինը:

— Հենց այստեղ էլ ցույց տվին, իշխան,—պատասխանեց թիկնապահը:

— Իջևանք,—ասաց առաջինը և իջնելով՝ նժույգի սանձը տվեց թիկնապահին:

Հյուրատան դռն երևաց հյուրատանտերը: Նորեկը օթևանը հարցրեց: Հյուրատանտերը, որ իմացել էր Գյուտի շրնդունվելը Միհրենքսին՝ կողմից՝ շատ էլ քաղաքավարի շղտնվեց իշխանի առաջ, գլխով ցույց տվեց օթևանը և հեռացավ:

Հյուրը նայեց նրա հետևից և հետ կանչեց նրան:

Հյուրատանտերը մոտեցավ: Նորեկը ամենահասարակ շեշտով մի քացի տվեց նրա ծնկներին: Հյուրատանտերն ընկավ: Իսկույն օթևաններից դուրս թափվեցին հյուրերը և զարմանքով նայեցին Արսենին:

— Ավանակի՛ մեկը,—ֆշշաց նորեկը:

— Հայեր են,—փսփսացին հյուրատան ընակիչները և կամաց-կամաց քաշվեցին ներս:

էջ 274, տ. 29-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 522 («—Սերն ի՞նչ ազդից է...»):

էջ 275, տ. 2-ի շարունակությունը հանվել է՝

Իսկ որբա՛ն հարազատ է նայում հողը, որբա՛ն հայերեն է զոչոչում այս զորնան գետակը լեռան սրտից բխած, որբա՛ն հայերեն է սիրտը այն էակի, որն այերան է հարազատ, որ կմնոնի՝ եթե մեռնես, որի համար կմնոնես, եթե մեռնի:

էջ 277, տ. 29-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 522 («Նորազոդ Վախթանգը...»):

էջ 281, տ. 34-ի փոխառեն եղել է՝

— Կտրել անցնել հակառու, միանալ քուշաններին՝ սրանց դեմ:

էջ 282, տ. 11-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 522 («—Ճշմարիտ է...»):

էջ 284, տ. 6-ի շարունակությունը հանվել է՝

ործքը բռնել զուխը, խորել նախ իրեն, որ ուրիշներն էլ հարգեն:

— «Այո՛, այո՛, նախ պետք է ընդ սիրես, որ ուրիշներն էլ հարգեն. կոխվ է ինքնասիրության և անարգանքի մեջ: Չեն խնայիլ ինքնասիրությունը, եթե չպայքարես նրա համար»]:

էջ 296, տ. 5-ից հետո հանվել է՝

— Այս շն՝ ուղում սպասել նախարարների գալուն:

— Ի՞նչ գործ ունեմ նախարարների հետ: Դեռ կպան, ու կսկսվեն հալածանքները: Դրությունը կվատանա: Քանի խաղաղ է՝ գնամ:

էջ 297, տ. 1—2 եղել է՝

արձափրրոր [նա պիտի դար, պիտի կատարվեր Արդարացի՞ էր, սխալմո՞ւնք էր, պահանջելի՞ էր, ատելի՞— ոչ ոքի չէր հարցնում նա իր վերահաս ընթացքի մեջ] նրա շարժիչ ուժերը

էջ 301, տ. 9—12 ավելացել է:

էջ 303, տ. 19-ից մինչև էջ 305, տ. 10 ավելացել է:

էջ 305, տ. 28-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 523 («— Եկ նստիր, իշխանս...»):

էջ 325, տ. 21-ի հանված շարունակությունն ու հաջորդող հատվածը տե՛ս էջ 523 («երկուսն էլ գավակ են...»):

էջ 326, տ. 5-ից հետո հանված հատվածը, անհշան խմբագրական ուղղումներով, տե՛ս էջ 523 («Ճանապարհին Արծվին հարցրեց...»):

տ. 19-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 530 («— Լավ, չէ՞ր կարող չիմել...»):

էջ 327, տ. 15-ից հետո հանված հատվածը տե՛ս էջ 530 («— Խմեցի...»):

էջ 332, տ. 14-ից հետո հանվել է երկու գլուխ, անհշան խմբագրական տարբերություններով տե՛ս էջ 530 («նոր էր լուսաստղը...»):

տ. 15-ից մինչև էջ 348, տ. 3 Հագվերտի կոչի հրամանի Հայաստան հասնելը, հախարհների էքսիանցում հավաքվելը, ժողովրդի տանհարի դեպքերին բուռն մասնակցությունը նկարագրող գլուխը կազմվել է Ա հրատ երկու գլուխներից (էջ 195—211 և 369—372)՝ զգալի կրճատումներով, հավելումներով և տեղափոխումներով: Ավելացել են հետևյալ հատվածները՝

էջ 332, տ. 32-ից մինչև էջ 336, տ. 17,

էջ 339, տ. 30-ից մինչև էջ 340, տ. 4,

էջ 340, տ. 14-ից («և հենց որ երևացին...») մինչև էջ 342, տ. 22,

էջ 343, տ. 5—9:

Երկրորդ հատվածը, անհշան տարբերություններով, տե՛ս էջ 545 («Հագվերտի կոչի հրամանը...»): Ստորև բերում ենք առաջին հատվածը՝

Այրարատյան դաշտը շնչում էր զարնանային թևթևոթյամբ, Զերմ ու համնի արևը կապույտ ստվերներ էր փռել Մասիսների լանջերին ու վիհերում, ժողտալով լեռների ու դաշտավայրի վրա՝ Ճանապարհը մարտը ու ավազոտ հանդիստ զիզգալում էր շամբերի արանքով, մինչ օդում ու բարակ սեզի վրա մընչում էին թռչունները: Այնպիսի անդորր էր շուրջը՝ կարծես ոչինչ չի պատահել և չի պատահելու:

Մի կարավան էր օրորվում դեպի Այրարատ՝ նա գալիս էր դեմից, նաոր հայարտ նայեց Վասակին և մշուշոտ ու խեթ աչքերում արհամարհանք՝ ցայեց անցկացալով: Կարավանապետը և մյուս ուղտապաններն իջան ուղտերից և բերանբափայր բնկան դետին՝ երր հավասարվեցին Վասակի և Գաղիշոյի անցնելուն:

Վասակը կանգնեցրեց նժույգը և նշան արեց կարավանապետին, որ մոտ գա: Կարավանապետը խիստ սեռաղմ, պնդակազմ ալեխառն մի մարդ՝ մոտ վաղեց և բարե բռնած կանգնեց ճանապարհի եզրին:

— Որտեղի՞ց ես գալիս,— հարցրեց Վասակը:

— Տիգրոնից, տեղ մարդպան,— պատասխանեց կարավանապետը ակնածանքով:

— Զորք տեսա՞ր ճանապարհին:

— Տեսա, տեր մարդւոյան:

— Ո՞ւր էին զնում:

— Նյուշապուհ:

Վասակը նժույզն առաջ քշեց հետաքրքրված:

— Շա՞տ էին:

— Քառասուն, հիսուն հազար: Զայն կար, որ Հագկերտը զնում է բուշան-
ներին զնում:

— Ինքը որտե՞ղ է:

— Դեռ Տիգրոն է:

— Ինչի՞ց գիտես, որ դեռ Տիգրոն է:

— Հիվանդ էր, տեր մարդւոյան: Ասում էին, մինչև մի ամիս մահճին պիտի

ծառայի:

— Գնա՛, — հրամայեց շոր ու աներախտագետ եղանակով Վասակը և նժույզը
քշեց: Գաղիշոն հետևեց նրան:

Առաջ անցան:

— Նյուշապուհ: է զնում... Հանկարծ չըջի՞ այս կողմ, — ասաց Վասակը:

— Հագիվ թե, — ասաց Գաղիշոն:

— Նարդախ է օծը:

— Բայց ինչացի էլ է, — բացատրեց Գաղիշոն, — եթե զների ուժով կամենար
գործը պլուխ բերել՝ հրովարտակով չէր սխալ: Նա սպասում է պատասխանին:
Նախ կամենում է խաղաղ միջոցներով:

Վասակին զրամացնում էր Գաղիշոյի անվրդով ու ինքնուրույն դատողու-
թյունները: Նա նախանձով լցվեց զեպի այդ պնդանկատ ու ինքնամփոփ մար-
դը, որ երբեք չէր կորցնում իրան:

Շուտով նրանց ուշադրությունը գրավեց մի գյուղի ծայրամասում մի բազ-
մոթյուն, որ սեռացել, եռում էր: Այնտեղ ինչ-որ բան էր կատարվում: Նրբ
մոտեցան, տեսան մի խումբ մոլեգնած գյուղացիներ, որ շրջապատել էին եր-
կու այլ գյուղացիների և կամենում էին բարկոծել նրանց: Նրանց կատաղի և
այլալված դեմքերը լավ բան չէին դուշակում:

Նրբ մոտեցան՝ Վասակը հետ նայեց Վոամին: Ուս նժույզը քշեց և արագ
մոտեցավ:

— Քչի՛ր դրանց ինձ մոտ, — հրամայեց Վասակը:

Վոամը նժույզով մխրճվեց բազմոթյան մեջ: Սա հեղքվեց երկու մասի:
Բայց Վոամը մտրակի հարվածներ իջեցրեց ուշացողների դեմքին, զլխին:

— Դե՛սը, զե՛սը, — հրամայեց նա, — մարդպանի մո՛տ:

Քարկոծելու պատրաստ բազմոթյունը երկու գյուղացիներին շրջապատած
հոսեց զեպի մարդպանը: Նրանցից մեկը, մազոտ կուրծքը ցցած, ահագին բարբ
սե ու կոշտ ձեռքում սեղմած, աչքերն արնակալած՝ առաջ եկավ ու զոչեց մո-
լեգնելով:

— Հրաման տվիր՝ հրամանդ կատա՛ր, մահ՛ հրամայեցիր՝ մահ՛ ենք տա-
լիս ուրացողներին:

— Մահ՛, մահ՛, — մոնչաց բազմոթյունը:

— Հրամա՛ն տուր, տե՛ր քրիստոնյա, — գոչեց առաջինը մոլեգնած և բարբ
բարձրացրեց, որ զարկի ուրացողներին:

վասակը սևացավ դայրույթից և շկարողացավ զսպել, նժույզն առաջ բռնց ու մտրակով շառաշուն հարված հասցրեց մոլեղնածի երեսին:

— Մեկ է՞լ զարկ, աւ՛ր մարդպան,— գռչեց մոլեղնածը երեսը դեմ անկելով,— մեկ է՛յ...

Վասակը կրկնեց հարվածը:

Մոլեղնածը ավելի բորբոքվեց վիրավորանքի՞ց. թե՛ կատաղությունից: Նա չէր սպասում այդպիսի վերաբերմունք մարդպանի կողմից. որը՝ ինչպես լուրերն էին ասել՝ մյուս նախարարների հետ միասին նշանաբան է տվել սպանել հա-րազատին՝ եթե նա ուրացող է: Բացվեց մի բստմնելի տեսարան: Մոլեղնածը կրոնական հափշտակության և նահատակի կրքոտվածության մեջ կատաղի դեմ էր անում իր երեսը Վասակի հարվածներին: Վերջինս նույնպես կատաղեց և ըս-կրեսց տեղալ հարվածները: Ստացվեց մի ողորումն, կոխվ, որով մեկը հարվա-ծում էր, որ բնկճի մոլեղնածին, իսկ սա ավելի էր մղվում դեպի հարվածները: Այլևս հաղթել սրան անկարելի էր: Վասակն զգաց այդ և իրան չկոտրելու համար ավելի սաստկացրեց հարվածները:

Այդ հասկացավ Վոամբը, նա իր նժույզը բռնեց մոլեղնածի վրա և նրան զը-ցեց սմբակների տակ: Նա սմբակների արանքից արշուճաթաթախ դեմքը շարու-նակ պարզելով դեպի Վասակը՝ մոնչում էր.

— Հրամանդ կատա՛ր... Հրամանդ կատա՛ր...

Գաղիշոն, որ սկզբում անտարբեր դիտում էր տեսարանը՝ սկսեց անհան-դրատանալ: Այսպես էրը հասկացավ այդ անսպասելի ձևի պայքարի իմաստը՝ նը-ժույզն առաջ բռնեց դեպի Վոամբ և մտրակով նշան արեց նրան հեռանալու: Վը-ռամբ շտեց: Նա նույնպես կատաղել էր, նահատակը, որ թշուժ է թե պիտի բնկճ-վեր, բնկներ՝ ավելի ուժ առավ և ձայնն ավելի սաստկացրեց, սկսեց գոռալ.

— Հրամանդ կատա՛ր:

— Հրամանդ կատա՛ր.— կրկնեց բաղժությունը՝ քնադողորեն խլելով այս խոս-քերի իմաստը և մղվելով մի խուլ պայքարի մարդպանի դեմ, որի արարքը զար-մացրեց նրան:

Մարդպանը, հայ բրիստոնյա նախարարը, որը տաճարում նահատակության կոչ է արել, որը ինքն է պահանջել բարկոծել ուրացողներին՝ հանկարծ նահա-տակին ծեծում է...

Շփոթված ուրացողները հետզհետե ուշքի հկան ու սկսեցին բռնցքահարել իրենց շրջապատողներին:

— Տվե՛ք դրանց,— մոնչաց Վոամբը, որը կատաղությունից մոռացել էր պատ-շաճն ու իրավունքը:

— Բշիք դեպի գյո՛ղ.— հրամայեց Վասակը Վոամբին:

Վոամբ նժույզը մխրճելով բաղժության խորքը՝ սկսեց մտրակի հարվա-ծներով, նժույզի սմբակներով նրան բռնել և երկաթի ձևուրը ղցելով մոլեղնածի ուսին՝ առաջ մղեց նրան:

Բաղժության հետ մտան գյուղ, կանգնեցին հրապարակում: Մոլեղնածը հե-վում էր, մոնչում «հրամանդ կատա՛ր», որով և ավելի էր զրգոտ բաղժու-թյան, ինքնիրան և մանավանդ Վասակին ու Վոամբին:

Երբ մի փոքր հանդարտվեց՝ Վասակը մտրակը բարձրացրեց բաղժության վրա.

— Ձեզ ո՞վ տվեց նրաման բարկոծի:

Մի ծերունի առաջ եկավ և հագիվ դսպելով կզակի զոզոգոմբ՝ ասաց.

— Հավատր, տե՛ր մարդպան, հավատր...

— Ա՛ն բեզ հավատր, — հարվածեց նրան մտրակով Վասակը:

Սերունին քնկավ: Բազմությունը մոռաց, մոռաց և շար աչքերով նայեց Վասակին: Նա քնդունեց այդ հայացքը և դայրացած դռնեց.

— Իշխանե՞ր եր դուր, դատավորնե՞ր... Դուք գլո՞ւխ եք բարձրացնում: Ձեր բոլորի գլուխները կտրել կտամ:

Հետո դարձավ ուրացողներին.

— Ուրացե՞լ եք:

— Ուրացել ենք, — ասաց նրանցից մեկը և շի աչքերով խեղեց բազմության:

Մյուսը բաջաբերվելով բուռնցրը ցնցեց օդի մեջ.

— Բոլորի՞դ պետք է ուրացնենք, բոլորի՞դ...

Վասակը մտրակի հարվածով փակեց նրա բերանը: Այս վարմունքը վարձացրեց բազմության: Նա չհասկացավ իմաստը:

— Տե՛ր մարդպան, — շարժվեց զեպի Վասակը ուրացողը, — բե՛զ ենք կամակատար, սրտո՞վ ենք ուրացել:

Վասակը մի հարված ևս հասցրեց սրան: Վարկաբեկիչ խոսքը, որ կարող էր շատ վտանգավոր լինել նրա համար, ավելի զրգոնեց նրան, քան բարկոծողները: Նա հանկարծ զգաց իր խիստ անհարմար վիճակը: Շփոթված բազմությունը նրան էր նայում տարակուսած: Այդ ժամանակ մոլեղնածը հեռով և փրփրած արշույնը շրթունքներին փնջացնելով դարձավ Վասակին.

— Ո՞ւմ պաշտենք — աստծո՞ւն, թե՞ սատանային, ցո՛ւյց տուր ձամբան:

Վոսմը թռավ նրա վրա և սկսեց կրկին մտրակել: Բազմությունը ցրվեց: Վասակը գնաց:

Դեռ երկար ժամանակ բազմության աչքերը այրում էին Վասակի մեջքը: Երբ բավական հեռացան՝ նա դարձավ Գաղիշոյին.

— «Ակոսի խոտորը մեծ եղնից է»:

Գաղիշոն չպատասխանեց: Նրան խիստ ազդել էր մոլեղնածի ծառացումն ու հանդգնությունը: Ահա թե ո՞ր է հառցնում հավատը: Հավատի համար շինականը դիմադարձ է կանգնում անգամ իշխանին: Նա պատրաստ է մեռնելու: Իսկ երբ մի մարդ երկյուղ չունի մահից՝ նա ինքը երկյուղալի է:

— Ի՞նչ գործեր կունենանք այս շինականների հետ — ասաց Գաղիշոն, — սրբանք արդեն կորցնում են բանականությունը:

Վասակը խորատուզվել էր իր անհանգիստ մտքերի մեջ: Նա միայն ուշ ասաց.

— Ամեն ինչ կոշնացնեմ. ե՛ս այդ հավատը, ե՛ս այդ հավատացողներին: Նախ իշխանություն և ապա ամեն բան:

— Բայց իշխանությունը ձեռից գնո՞ւմ է, տեր մարդպան, — խոսեց դառնությամբ Գաղիշոն: — Քաղաքում ծեծեցին զինվորներին, անձնական պաշտոնյայից, իշխանությունից դուրս եկան, գնում են Սպարապետի և խելագար հոգևորների հետևից: Ի՞նչ իշխանություն, տեր մարդպան:

— Կուզե՞ս պարզն ու վերջնականը, — դարձավ նրան Վասակը վճռական:

— Լսում եմ:

— Ես կտապալեմ այդ Տարոնացուն, և ամեն կարգ կհաստատվի մեր աշխարհում: Սպասի՞ր. կգա պարսիկը. նա ղեռ արտոդրում է... Կատա՞կ ես կարծում ասավոր արյաց տերությունը:

— Նա կխրատի՞ Տարոնացուն:

— Չարաչա՞ր... Աստված ճշմարիտ,—դողալով կրթից ու զայրույթից՝ շեշտեց Վասակը և ասպանդակեց նժույգը:

Նժույգները թռան:

Բավական արշավել էին, որ Վասակը խոսեց.

— Ուրեմն ես ընկել է շենե՞րը և խառնակո՞ւմ է, ցանո՞ւմ է շար որոմը...

— Ես ի՞ր ձեռքն է առել արդեն իշխանությունը,—չխնայելով Վասակին՝ ասաց Գաղիշոն անտարբեր եղանակով:

Վասակը խելի նայեց նրան: Բայց սա գետնին էր նայում անշարժ հայացքով, և եթե շիկներ նժույգի վնասվածումը՝ պիտի թվար քարե արձան:

Սակայն այդ միայն երևութական էր: Գաղիշոն շատ լավ էր ըմբռնում իր պարզությունների իմաստը և խորհում էր նրանց հավանական վախճանի մասին: Նրանք մտան մի այլ շեն: Դատարկ էր թվում փողոցներում ու տներում:

Մի ազգակից դամբարան գլուխը բարձրացնելով նայեց եկվորներին և կարծես կանչեցին իրան, իսկույն արագ իջավ կտրից և հարձակվեց եկվորների վրա:

Շան հաշտից վրա խրճիթից դուրս եկավ մի կին, որ աչքի տակով ու անբարեցակամ նայեց եկվորներին: Նրան հետեց մի ծերուկ, որ նույնպես կարճատես աչքերն ուղղեց եկվորների կողմը:

Նա հարցրեց գեղջկուհուն եկվորների մասին: Գեղջկուհին ինչ-որ ասաց: Ճերուկը հետ դարձավ, մտավ խրճիթը: Գեղջկուհին ղեռ համառ նայում էր:

— Մո՞տ արի,—հրամայեց նրան Վասակը՝ կանգնեցնելով նժույգը:

Գեղջկուհին շահակացա՞վ թե չկամեցավ մոտ գալ՝ ամաչելով:

Վոամը նժույգը քշեց նրա վրա.

— Քեզ հետ չե՞ն, քա՞ծ,—սաստեց նա գեղջկուհուն:

Գեղջկուհին վիրավորված նայեց Վոամին և ասաց.

— Քածը կնի՞կդ է, անամո՞թ. հի՞մի գլուխդ կջարդեն...

Վասակը, որ չէր լսում այս տրամախոսությունը՝ անհամբեր ու շար գոչեց.

— Քա՛շ տուր դրան:

Վոամը նժույգը քշեց դեպի կինը և մազերը խլելով ձիդ տվեց ու քաշեց դեպի Վասակը: Գեղջկուհին նայեց Վասակին, հասկացավ, որ նախարարներ էին եկվորները՝ վախով կանգնեց:

— Ինչո՞ւ չես գալիս՝ երբ կանչում են,—խիստ ձայնով հարցրեց Վասակը: Գեղջկուհին չպատասխանեց՝ շարունակելով անթարթ նայել Վասակին:

— Կանչի՞ր շինականներին,—հրամայեց Վասակը:

Գեղջկուհին նայեց երկար ու ապա հետ դարձավ, գլուխը կախեց ու գնաց մտավ խրճիթը: Նա այլևս չերևաց: Վոամը գնաց խրճիթը և մտրակով ծնծեց դուռը: Դուռն եկավ մի երիտասարդ, սեամամբին, անգամ ցնցոտիների միջից ամոթանքը ցույց տալու չափ մերկ: Նա մոտ վաղեց և համարձակ հարցրեց.

— Ի՞նչ կհրամայես, իշխան:

— Հավարի՞ր շենը, շո՞ւտ:

— Հրամա՛նդ,—ասաց երիտասարդը և վազեց մոտակա խրճիթները, արագ հավարեց շինականներին:

Շինականները եկան ու հետաքրքիր շրջապատեցին վասակին: Նրանք մեծ մասամբ ճկունմարմին, արագ՝աչաց մարդիկ էին, որ խորամանկ և ուշիմ աշ-րերով զննել սկսեցին եկողներին, ավելի շատ նրանց նժույզներին: Մեկը նրանե-ցից խորամանկ յայտաց և ինչ-որ ասաց իր կողքին կանգնած մերկանդամ երի-տասարդին: Սա նայեց վստամի նժույզին, և աչքերը վառվեցին:

— Ձեզ մոտ եկե՞լ են նախարարները,—հարցրեց վասակը շինականներին:

Առաջ եկավ մի երիտասարդ և համարձակ նայելով վասակին՝ կանգնեց զո-րականի կեցվածքով և պատասխանեց բարձրաձայն.

— Ոչ, տեր մարդպան:

— Իսկ հոգեւորներ:

— Ոչ, տեր մարդպան,—պատասխանեց երիտասարդը ավելի ճարտար և հնչեղ: Վասակը լուեց և մտածեց.

— Բայց լուր չունե՞ք, դարձե՞ն ևս ձեզ մոտ,—հարցրեց նա շեշտ նայելով բոլորին և ապա երիտասարդին:

— Նախարարներ:

— Նախարարները, հոգեւորականները:

Երիտասարդը մտածեց.

— Ինչո՞ւ դան, տեր մարդպան:

— Հարցի՛ս տուր պատասխան, անասո՛ւն,—գոչեց վասակը:

— Ձեներ իմացել,—պատասխանեց երիտասարդը, հոնրերի տակից վեր նայեց վասակին և ապա գլուխը բարձրացրեց հպարտ ու վիրավորված:

Վասակին դուր չեկավ ոչ երիտասարդի անբռնադրոտ պատասխանները և ոչ էլ շինականների համառ ու ազատ հայացքները, որ հասել էին իր աչքերին: Դը-րանք բոլորը շինականների տպավորություն չէին գործում, այլ ինչ-որ ուրիշ զրադմունքի տեր մարդկանց: Բայց նրան զարմացրեց այդպես մի շինականի հակիրճ ու ազատ խոսելը:

Նա զրդովեց և հարց տվեց կրկին.

— Իսկ ըմբոստություն, օրինազանցություն մտա՞իկ եք, կանե՞ք, չե՞...

— Ինչո՞ւ անենք, տեր մարդպան,—առաջ եկավ և հետաքրքիր կերպով ճա-կատր կնճռոտեց մի հասակավոր պնդակազմ շինական:

— Հարցի՛ս տուր պատասխանը,—խտացրեց ձայնը վասակը,—պատրա՞ստ եք խոռվը բարձրացնել՝ հենց որ մեկը շնուկոչ անի ձեզ:

Շինականները շահակացան, լռեցին և արժանապատիվ հանգստությամբ բա-պասեցին, որ վասակը պարզի վերջապես, թե ի՛նչ է կամենում:

Շինականներից կոմիկազեմ մի երիտասարդ զրգեց իր կողքին կանգնած մի հասակավոր մարդու և շնչաց.

— Գինով է:

— Գինով չէ, փորը ճիճու է ընկել,—մոմոաց հասակավորը, խեթ նայելով վասակին:

Վասակը զարձավ բոլորին և մտրակը բարձրացրած դեպի երկինք՝ ասաց.

— Եթե իմանամ, որ ըմբոստություն եք արել, շենք մոխիր կդարձնեմ: Ով լինի՝ հոգևոր թե աշխարհական, եթե կոչ կանի ըմբոստության՝ չիմանա՛մ չը-

լսեմ, թե հնադանդվել էր: Ես էմ ձեր նախարարն ու երկրի մարդպանը: Ար-
յաց արքան ավերակ կղարձնի ողջ երկիրը՝ Էջն ըմբոստանաւ: Դե հիմա գնացե՛ք
տներդ և հնադանդ աղբերէր: Մնաք խաղաղությամբ:

— Գնաս խաղաղությամբ, տեր մարդպան,—ասացին շինականները բազ-
մաձայն:

Վասակը նժույգի դուխը շրջեց դեպի դիմացի կողմը և հեռացաւ Գաղիչոյի
հետ:

Շինականները իրար նայեցին և դարմացած ծիծաղեցին: Մերկանդամ շինա-
կանը փոփկաց:

— Երա՞դ էր տեսել, թե՞ սատանան մտել էր փորը:

— Գնանք, գնանք,—ասացին մյուսները և արագ ցրվեցին ծիծաղելով:

Գաղիչոն կանգնեցրեց նժույգը և դարձաւ Վուսթին:

— Սա ի՞նչ շէն էր:

— Սա գեղի ձմեռանոցն է:

— Զո՞րք է սա,—հարցրեց Վասակը բարկացած ու դարմացած:

— Այո, տեր իմ, Սպարապետի հեծելազուգը:

— Ես կռահեցի,—ասաց Գաղիչոն և նժույգը բռնց:

— Անիծյա՞լ սերունդ,—մոմոաց Վասակը:

— Զուր էր սպառնալիքը,—բծծիծաղ տվեց Գաղիչոն,—նրանք դիտեն իրենց
բանը:

Կոչնահարության ուժեղ ձայներ էին լսվում: Վասակը կանգնեցրեց նժույ-
գը:

— Սա էջմիածնից չէ՞:

— Էջմիածնից է,—ասաց Գաղիչոն:

— Այնտեղ գնաց նա: Անշո՞ւշտ...

— Այո, նա այնտեղ գնաց:

Վասակը հուսահատ շարությամբ նայեց Գաղիչոյին:

— Ի՞նչ ուրեմն, նա պիտի ամբողջ աղբը ոտքի՞ հանի: Ես Զարեհավանից
պարսիկ գորք բերել կտամ:

— Հիմա՞ որ գործի անցար,—ասաց Գաղիչոն:

— Գնանք էջմիածին, ես կարգեմ նրան խոտիկ երկիրը, դուրս կվոնդեմ
աչի խելագար երեցին: Նա էլ անշուշտ այնտեղ է:

Ու մինչ նրանք կմտնէին էջմիածին՝ նրանց դիմաց դուրս եկաւ մի հսկա-
յական երթ աշաղկի բազմության, որի գլուխ էր անցել Չեռնոյ երեցը: Հազար-
գլուխ վիշապի պէս սողում էր նա Վասակի դիմ սև ու թանձր: Այդ բազմաշա-
ղար ամբոխը հավաքվել էր դաշտավայրի շենքերից և, ինչպէս երևում էր, գր-
նում էր իր մէջն աննկուս նորաձիւր շէնքեր: Դա այլևս հեղեղ էր, որի առաջն
առնել չէր կարելի ոչ դեմից բռնելով նրան, ոչ կողքից բաշխելով: Նա ծփում էր,
հորձում, մոմոում և առայ մակրնիմացում՝ սպառնալով կործանել, տապալել ճա-
նապարհին պատահած ամեն բան:

— Ո՞ր էնք գնում, տեր մարդպան,—կանգնեցրեց իր նժույգը Գաղիչոն:

— Գնանք,—ասաց Վասակը տարօրինակ անվահերությամբ:

— Ամբոխը խելագարված է,—ասաց Գաղիչոն,—հետ դառնանք, օգուտ չունի:

— Գնա՛նք,—պնդեց Վասակը գրգռված ու համառ ձայնով:

Նրանք առաջ ղեռնադրեցին Վանքից այս կողմ, այդինների միջև փոշոտ փողոցից զուրա խումկեց թնշկված ու մոլեղեցած բաղձությունը: Նրա առջևից գալիս էր Ղևոնդ Երեցը՝ խալը բարձր բռնած, ղեմքը հափշտակված ու կործովի ձևնց որ նա տեսավ մոտեցող Վասակին՝ մարդարևական շեշտով ձգեց.

— Տե՛ր Սյունյաց, տե՛ր մարդպան հայոց աշխարհի, հանդե՛ս է նահատակների, հաղթանակ եղու:

Երեցը մոլեղեց, բոցավառվեց, մոտեցավ Վասակին, բարձրացրեց ձևերի խալը և թափահարելով օդում նրա ղեմ՝ ղոչեց.

— Այս հավատից մեզ չեն կարող խախտել ոչ հրեշտակներ, ոչ մարդիկ, ոչ հուր, ոչ ջուր և ոչ սուր...

— Աստված է մեզ դուրավիդ,—մոնչաց բաղձությունը և առաջանալով Եկավ ղեմ առավ Վասակին:

Հաղարավոր ղեմքեր ալլալված ու մոլեղեցած սեևոուն աչքեր դարձան ղեպի նա, և մի խառնաձայն որոտ պոռթկաց: Բաղձությունը, որ խանդավառվել էր քմրոստության կոշով և տեղեկություն չունենր Վասակի հակառակության՝ րաջալերվեց, բորբորվեց, ցույց արեց իր քնդդիմության կամքը, և ահա ձայներ բարձրացան այս ու այն կողմից.

— Տա՛ր մեզ նահատակության, տե՛ր մարդպան:

— Տա՛ր, տա՛ր, տա՛ր...

Վասակը սեռացավ, այտի մկանները ցնցվեցին: Այն է՝ պետք է պոռթկար՝ որ, Գաղիշոն արագ մոտեցավ նրան և ականջին մի կերպ լսեցնել տալով ղոչեց.

— Խոհե՛մ եղիք, տեր մարդպան, տարածամ է...

— Ո՛չ, պիտի կալանեմ այդ խելագարին...—մոմուաց Վասակը կատաղած:

— Հե՛տ կաց, տեր իմ,—քնդդիմացավ Գաղիշոն:

Վասակը նժույգը քշեց Ղևոնդ Երեցի ղեմ և կանգնեց քնդհույ նրա առաջ:

— Ո՛ւր ես տանում ժողովուրդը,—հարցրեց նա:

Բայց նրա ձայնը խլացավ բաղձության որոտի մեջ:

— Քեզ հետ եմ, ո՛ւր ես տանում ժողովուրդը,—կրկնեց Վասակը:

— Նահատակության, տեր մարդպան: Երանի է՝ եթե կգաս մասն առնես հանդերձյալի:

Ղևոնդ Երեցը նկատեց Վասակի ղեմքին շարամիտ կնճիտներ, զգաց, որ նա կամենում է խափանել երթը: Արժվային մագիլների նման ձևերի մատներով խրվեց նրա նժույգի սանձը և ղոչեց ղողահար.

— Մի՛ կանգնիր հակառակ, այլևս մեզ երկուդալի չեն ո՛չ իշխան, ո՛չ թագավոր: Մեր խի՞ղճն է մեզ դատավոր:

Բաղձությունը, սակայն, չլսեց այս սրամախոսությունը և ալիք-ալիք շրջապատեց նախարարներին: Վուսմն սկսեց մտրակահարել աչ ու ձախ, սակայն ոչ որ ձեռնադրեց չէր ղգում ոչ այդ ձեռն իմաստը, ոչ ցավը: Սկսվեց մի արտասովոր, անհասկանալի մոլուցք: Մարդիկ վազում էին, որ քնկնեն մտրակի հարվածների տակ և չէին տեսնում հակառակությունը ոչ Վասակի, ոչ Վուսմնի կողմից: Հետին շարքերը ողևորված Վասակի ներկայությունից ղոչում էին.

— Օրհնալ՝ լինես, նահատակ:

Իսկ Ղևոնդ Երեցը ցնցում էր նժույգի սանձը և շնայած Վասակի ձեղերին հեռացնելու նրան, ինչպես նաև նժույգի խրտենելուն՝ ողորում էր.

— Ե՛կ նահատակ, առաջնորդի՞ր ժողովուրդը հավատի պատերազմին:

Հանկարծ բազմությունը ցնցվեց, և հազարավոր զենքեր դարձան զեպի դիմացու: Այնտեղից, հորձուս էր մի ավելի մեծ բազմություն, որի գլուխ էին անցել Վարդանը և մյուս նախարարները: Ափից դուրս ելած լայնածավալ լավացի պես, որ վրա հոսելով լափում էր ամեն ինչ և աջ ու ձախ բազուկներ արձակում ու խուժում փոսերն ու անցքերը՝ բազմությունը ալիք-ալիք եկավ խառնելու Ղևոնդ երեցի զանգվածին: Վարդան Մամիկոնյանն ու նախարարները զալիս էին զանգվածի ուժով մղված: Վարդանը ա՛նդ կերպարանքով նայեց Վասակին և բազմության հետ հոսեց զեպի նա: Վոամը րաշվեց զեպի Վասակը, Գաղիշոն ձևոր րարձրացրեց բազմության վրա՝ հանդարտեցնելու շարժումով: Բազմությունն իրար լափելով միացան երկու ծովի պես և կուլ տվին նախարարներին: Վասակը սարսափեց և սարսռաց:

— Տե՛ր մարդպան, ո՞չ ենք կա՞րող ընդդեմ գնալ աստծուն և աշխարհին. մի՛ կանգնիր հանդիման,— գռչեց Վարդանը:

Բազմությունը կատաղի թափով օրորվեց, քանդվեց ու բեկոր-բեկոր եկավ սեղմեց Վասակին: Գոռոց էր միայն լսվում, մի անընդհատ, ջրվեժի ա՛հազ-զզորդ գոռոց. որ սպառնում էր ոշնացնել՝ եթե միայն—վա՛յ Վասակին—մի ակնթարթ կասկածեր նրա հակառակության: Վասակը շարժում արեց, որ նըժուլցն ազատի Ղևոնդ երեցի մագիկներից, սակայն իդուր եղան նրա ջանքերը: Նրա նժուլը սեղմվել էր արդեն բազմության զանգվածի մեջ, ինչպես խրված լինելու նա ուժով կուլ տվող մորուտի մեջ: Նժուլը փնջացնում, ծառս էր ելնում, կոխկրտում էր մարդկանց ոտները: Մարդիկ մղեցնած ոչինչ չէին զգում, իսկ շորս կողմից ափելի ու ափելի ճնշում էին հեռավոր ալիքները:

Վարդանը գլխով նշան արեց բազմության շարժվելու զեպի Մասիսի կողմի փողոցով:

— Առա՛ջ, առա՛ջ,—որոտաց բազմությունը և հոսանք առավ զեպի հարավային դուրս: Վաղարշապատի պարսպալերի: Հոսանքը տարավ բոլորին, ինչպես նաև Վասակին, որի նժուլից սանձին կպել էին պողպատի մատները Ղևոնդ երեցի: Վասակը սարսափից համակերպված գնաց առաջ և դադարեց ընդդիմանալուց: Նրա կատաղությունը ճնշվել էր կենդանական սարսափից: Նա նոր հասկացավ, որ իր կյանքը վտանգված է և սմբեց: Նա նման էր որսորդներից խիտ շարքով օղակված կատաղի գալլի, որ սարսափից անդիմապիր մղվում էր առաջ զեպի մահ: Նա ջանում էր շնայել Գաղիշոյին, որից ամաչում էր իր այս անօրինակ նվաստացման համար: Միայն իր հետևից զգում էր Վոամի մոնչոցները: Երբեմն նա հատուկտոր լսում էր Գաղիշոյի ձայնը: Նախարարը խոսում էր Վրոամի հետ ինչպես հավասարի հետ: Այս բանն ափելի ազդեց Վասակին, և երկյուղը ափելի թափանցեց նրա սիրտը: Մարդիկ հավասարվում են և հասարականում մեծ վտանգների պահին:

— Պի՛նդ կպիր թամբին,—գռչեց Վոամը Գաղիշոյին:

— Նժուլը խրտնում է, հեռու քաշվեցեք,—դարձավ Գաղիշոն բազմության, որ սեղմում էր նրա նժուլն ու ոտները հսկայական արցանի պես:

— Մի՛ խոսիր, տեր,—հանդիմանեց Վոամը:

Գաղիշոն նայեց Վոամի գունատված զեմքին և նոր հասկացավ, որ իր հասկացած վտանգից ափելի մեծ սարսափի մեջ են իրանք:

Երբն իր ուռած վիշապի իրանը սևզմելով բազաբադուան անցքի մեջ՝ սո-
ղում էր զուրաւ Երկար տեւց անցումը: Հազարավոր զուխներ իրար էին զարկ-
վում, Դոունցրներ բարձրանում, արմուկներ ճնշում իրար: Դուան երկու կողմի
կավի պատր փլավ, դուոր ճոնչաց, զուրս րնկավ: Պահակները Նուու փախան:
Սերուկ պահակապետը մզվեց ղեպի բարութանդող բաղմությունը բողբոջի հայտ-
յանքով, սակայն նրան խլեցին ու տարան Նետները:

Երբ զուրս եկան զաշտ՝ Վարդանը նշան արեց, որ կանգնեն Երկար ժամա-
նակ տեւց, մինչև բաղմությունը կանգ առավ: Դառնալով Ղեռնգ երեցին՝ Վար-
դանը ղոչեց.

— Արձակի՞ր տեր մարդպանին:

Ղեռնգ երեցը շարունակեց բռնել սանձը:

— Արձակի՞ր,—սաստեւց Վարդանը:

— Տե՛ր Մամիկոնէից,—պաղպակեց Ղեռնգ երեցը,—Եթե տեր մարդպանը
հալատարիմ է ուխտին՝ ի՛նքը կգա մեզ հետ, ի՛նքը կՆեռանա:

— Տեր մարդպանը հալատարիմ է ուխտին,—ասաց Վարդանը,—արձակի՛ր:

— Աստվա՛ծ արձակի նրան,—թափ տալով սանձը՝ բաց թողեց ձեռը Ղեռնգ
երեցը,—ահա՛ որ արձակեցի ես: Դեռա՛ խաղաղությամբ:

— Օ՛հ, ճանապարհ, տեր մարդպան և դու իշխան,—ղարձալ նաե Դադիշոյին
Վարդանը:

— Մնաք խաղաղությամբ,—կեղծ հանդստությամբ ղոչեց Վասակը և նժույզի
զուխը թերեց ղեպի Արտաշատի կողմը:

Բաղմությունը ճեղքիեց և ճանապարհ: Բացեց նրան Վասակը ողջ էությամբ
նողկանը ու սարսափ զգաց այդ րրանահոտ, ծանրահն տարացած զանգվածից և
անցավ արագ, զուրս եկավ նրա միջից. ինչպես րանտից:

— Փա՛ռք աստուծո, —մոմուաց Վոսմբ:

Երբ մի փոքր անցան, հետ նայեցին:

Բաղմությունը սև զիշերի պես հոսում էր ղեպի Արաքսի կողմը: Նա գնում
էր ավելի ուռելու, ծալալվելու: Վասակը լալ զգաց նրա ուժը և մտադրությու-
նը:

— Մաղապուրծ եղանք,—ասաց Դադիշոն:

Վասակը ղեռ շարունակում էր խուսափել Դադիշոյի հայացքից, կարծես եթե
նայեր նրան՝ կոշնշանար: Ամոթանքը, նիստադման զայրույթը, անճարության
դառնությունը կաշկանդել էին նրան: Խոսել անգամ չհամարձակվեց, Խոսքը քա-
մու նման կկիպչեր նրան և կթափեր նրա սաղարթը: Խոսել կարելի էր այս-
տեղ միայն հզոր բռնակալի արժանապատուությամբ և իշխանությամբ, երբ խո-
սում ես, ու արյունն հոսում է: Այլպիսի Խոսք էր պետք ասել այժմ այնպիսի
մի նախարարի, որ կուսակից էր ղառել նրան և նայում էր նրան՝ իրրե առաջ-
նորդի: Առաջնորդը մեռավ ամբոխի արցանների մեջ, մի խելագար երեցի քրտ-
նած մադիչների սեղմիչներում: Հիմա մի բան միայն արժեք կտար, որ նա խո-
սեր. անմիջապես բարձրացնել ղետին րնկած մարդպանական կոշումը: Դեռ կա-
րելի չէր այլևս ընկնելով րմբոստացած կատաղի ամբոխների մեջ, Վոսմի՛ մրտ-
րակներով և իր նժույզի սմբակներով: Կարելի չէր նաե այն դանդաղ ու ման-
վածապատ, խոհեմ ու նրբանկատ ղործեկակերպով: Հիմա հարկավոր էր ղորական
ուժ, ղենք, կախաղաններ և արյունհոսություն: Այդ բորբոքված, խելագար ար-

յուրնր պետք էր թափել զետին, պետք էր քամիլ արշուներ հաղարավոր մարդկանց բորբոքված սրտերից ու երակներից: Արշունն է այժմ աղմկում, ըմբոստանում անպատվում, դիմադարձ կանգնում:

— Արշունը, միա՞ն յարշուներ, — շարունակեց բարձրաձայն Վասակը:

— Մի վրդովի սիրտոյ, — մխիթարեց Գաղիշոն, — զարնան հեղեղ է առաջ կը խնկադարձի, հետո կսմբի հեղեղատի մեջ: Կպատահի՞, իշխանութիւն է:

Գաղիշոյի մեղմ փխիստփայտութիւնն այս անգամ սաստիկ զրգունց Վասակին: Նա այժմ արդեն մղվեց նայելու նրան, խոսելու հետը և զայրույթից կատաղած գալլի պես աշերբը գամեց նրա աշերբի մեջ.

— Իշխանութիւն՞ն ասում ես. ո՞չ, սա իշխանութիւնն չէ: Խլենք իշխանութիւնը և հետո դուրս գանք աշխարհ:

Գաղիշոն մտրակեց իր նժույգը, որ սա կարողանար հասնել արդեն բառատուրտի բնթացող Վասակի նժույգին: Վասակը թացրեց իր նժույգը և աշերբը կատաղի սրի պէս շողացրեց Գաղիշոյի վրա: Նրա ձուլած շրթուներէից զոշումներ էին թուում: Նա ջանում էր արշավի թափի մեջ ցրվել իր մտքերը, որ բարձրաձայն արտահայտվել էին միտում: Այդ մտքերը վտանգավոր էին, նա ձգնում էր բաց շփողելու Բայց երբ մի անգամ նա պարզ վերապատկերացրեց մի փոքր առաջվա զեպր՝ կորցրեց իրան և զոշեց.

— Ե՛ս եմ, ե՛ս եմ «այն մարդը»...

Նա ակնարկում էր Գաղիշոյի այն խոսքը, որ ասում էր. թե ո՞վ է այն մարդը, որ ձեռք կրերի ուժեղ իշխանութիւնն:

Երբ վազըրը դադարեց՝ Վասակը նշան արեց Վոամին, որ հեռովից հետևի իրան և դարձավ Գաղիշոյին:

— Տե՛ր հորիսոռնեյաց, ա՛հա հարցում քեզ առաջի աստծո և մարդկան, կամենո՞ւմ ես մենք անդհներ իշխանութեան զուլիս: Ես և դու:

— Կամենում եմ, տեր մարդպան, — պատասխանեց Գաղիշոն ձիսական ձայնով:

— Երդվիր:

— Երդվում եմ առաջի աստուծո և մարդկան:

— Բայց պետք է ուրացնել տանը ողջ երկիրը: Հասկացա՞ր:

— Հասկացա:

— Կրկի՞ն, Վճռակա՛ն:

— Հասկացա՞, տեր մարդպան:

— Միաբա՞ն ես:

— Միաբա՛ն:

— Ուխտի՛ր:

— Ուխտում եմ:

Գաղիշոն աշխուժացավ.

— Տեր մարդպան, ես տեսա բոլորը, տեսա անիշխանութիւնը: Ես վճռական մարդ եմ: Կամ մենք նախարարներ ենք, և նա ժողովուրդ է, կամ մենք աղբ ենք աղբանոց թափելու: Բավ է: Շատ հանդուրժեցի՞նք այդ խնկադար Մամիկոնեյանին:

— Ա՛յդ, ա՛յդ, ա՛յդ, Ա՛յդ եմ ասում. խնկազար Մամիկոնեյանին: Պետք է

ջնջել նրան երկրի երեսից, նրան և իր կուսակիցներին: Ասա վերջին անգամ.
ուրանում ես,—հանկարծ հարվածեց Վասակը:

— Ուրանում...

— Առերես,—արագ սթափվեց Վասակը:

— Ուրանում եմ:

— Դե օ՛ն ուրեմն: Մենք ստեղծում ենք ուժեղ նահանգ Պարսկաստանի մեջ:
Իսկ հետո... կտեսնենք... Սա երկա՞ր կտևի, սիրելի Գաղիշո, սրա ջուրը շատ
է... Գուցե մի քանի տարի...

— Դա կտեսնենք:

Ճանապարհին նրանց զեմից վազում էին երկու շինականներ, որ հնում
էին և շտապում:

— Ո՛ւր, ո՛ւր եր շտապում,—գոչեց նրանց Վասակը,—կանգնեցեր:

Շինականները կանգնեցին:

— Ո՛ւր եր վազում,—հարցրեց Վասակը կատաղելով:

— Գնում ենք նահատակ,—հեալով պատասխանեց նրանցից մեկը՝ ուրախա-
ցած թև տարակուսած Վասակի խոժոռ, բայց երկդիմի կերպարանից:

— Վերադարձո՛ւ,—զարձալ վռաժին Վասակը:

Վուամը սուրն հանեց և հարձակվելով շինականների վրա՝ ուժգին վրա բե-
րեց մեկ ու ապա երկրորդ հարվածով ամեն մեկին: Խեղճ գոհերը ձգտացին
ու բնկան իրար վրա, կտրտած վզներով:

Վասակն արշավեց առաջ:

Այլևս մինչև Արաաշատ չէր խոսում նա: Գաղիշոն ևս հոգնած էր, ոչինչ չա-
սաց:

Լուսերեսը կանգնած էր դռան մոտ: Բարե լուծած մի կողմ քաշվեց նա և
երբ զլուխ խոհարհեց Վասակին սրա անցնելու պահին՝ Վոամի մտրակը շառա-
չեց նրա ծոծրակին:

— Քաշվիր զե՛նք, խո՞ղ,—նետեց իր հետևից Վոամը:

Նրանք մտան քաղաք՝ փոշոտված և հոգնած:

ԼՂ 348. տ. 4-ից մինչև ԼՂ 350. տ. 6 ավելացել է:

ԼՂ 351. տ. 18-ից հետո հաճված հատվածը տե՛ս ԼՂ 547 («— Զինի՞ր դալիս է
երկխոսներին տանելու...»):

ԼՂ 352. տ. 27-ից հետո հաճված հատվածը տե՛ս ԼՂ 548 («— Ինչպե՞ս ինչ, մայ-
րիկ...»):

ԼՂ 381. տ. 20—22 ավելացել է:

ԼՂ 383. տ. 32-ից հետո հաճվել է՝

— Դու հասկանո՞ւմ ես, Արշամ,—ասաց Վարդանը,—որ քուշանները մեր
հնարքն են բանեցնում:

— Որտե՞ղ, Սպարապետ,—հարցրեց Արշամը՝ հարյուրապետը՝ ինքն էլ մը-
տածելով այդ հնարքի մասին:

ԼՂ 384. տ. 20—30 ավելացել է:

ԼՂ 388. տ. 6-ի հաճված շարունակությունը տե՛ս ԼՂ 556 («...դատի ձև տալ...»):

ԼՂ 389. տ. 1—29 ավելացել է:

ԼՂ 391. տ. 20—23 ավելացել է:

ԼՂ 396. տ. 26—28 մեր նախնիներից—մեր խիղեր, մեր հավառը, մեր ազատ

ողիւն—դա շներ տա [մենք] ոչ որիւ Ահա այդ նք գրել մենք, Հաճո՞ւ է՝ թողեր զնանք ազատ պաշտենք մեր ճախնիների հաւատը:

Էջ 397, տ. 3—7 ավելացել է:

տ. 22 («Նախարարները հիշեցին...»)—26 ավելացել է:

Էջ 398, տ. 1—9 ավելացել է:

Էջ 399, տ. 19—22 ավելացել է:

Էջ 402, տ. 23—ից մինչև էջ 404, տ. 10 ավելացել է:

Էջ 411, տ. 21—ից մինչև էջ 415, տ. 13 Հազկերտի զնդանում գտնվող հայ հախա-
բաւներէի կեղծ ուրացութիւն ընդունելը նկարագրող հատվածը Ա հրատու եղև է՝
եւ իհա, որ մինչև հիմա լուծ էր և գործունէութիւն չէր ցույց տալիս՝ որոշեց
աշխատանաւ, Անկիրթ բանտապետի օգնականի մի խոսքը նրա գործը հեշտաց-
րեց, Նա ասաց այն, ինչ որ ինքը՝ Վասակն էլ պետք է ասեր բանտարկյալներին:
Կեղծ թէ անկեղծ՝ պետք էր կատարել Հազկերտի հրամանը և դուրս գալ զրե-
ղանից, Իսկ դուրսը արդէն կերևար, թէ ինչ կարելի է անել, Նա դիմեց Վար-
դանին.

— Տեր Մամիկոնեից, ժամն է անկղ. վճար. ի՞նչ անենք:

— Դու վճռե՞լ ես,—հարցրեց Վարդանը դառն շնչոտով:

— Ես սպասում եմ ամենքիդ:

— Ես չեմ ուրանում, ո՞չ կեղծ, ո՞չ էլ անկեղծ,—ասաց Վարդանը:

— Իսկ մշտնե՞րդ,—հարցրեց Վասակը:

Հուսիսներ եղավ պատասխանը, Երկար ժամանակ չէր լսվում ոչ մի խոսք:
Ոչ որ չէր շարժվում անգամ: Ումանք պտուկեցին, քնած ձևացան՝ շմտնելու
իրենց ներքին խռովքը: Եւ իրոք՝ դուստրը շատ էր լուրջ: Կատաղի Հազկերտը
ի կատար կածեր իր սպանալիքը: Պետք էր կամ շտապել մի բան անել, կամ
վճռել ընդունել մարտիրոսական պսակը... Իսկ ի՞նչ կլինէր հայրենիքի վիճակը:
Ներշնչելու համար շտապեցավ Հազարապետին և ասաց.

— Ի՞նչ անենք, Հազարապետ: Ես մահից չեմ վախենում, բայց երկիրը...

— Ոչ ոք այստեղ մահից չի վախենում,—բարձր պատասխանեց Հազարա-
պետը,—եթիւ կա մի բան, որից վախենում ենք ամենքս՝ դա հայրենիքն է...

— Ի՞նչ ես ուզում ասել,—հարցրեց Վարդանը սպանալի ձայնով:

— Իմ ասելիքը նույնն է, ինչ որ քոնը,—պատասխանեց Հազարապետը:

Մոթի մեջ իրար եկան Վասակն ու իր կուսակիցները: Իրադարձութեան այս
դժան ու մերկ հանգամանքը թույլ էր տալիս արդեն մի փոքր բացարձակ դոր-
ծել, Գաղիշոն, Գլուտը, Ռշտունին, Նաև Մանեհը խոսեցին ուրացութեան մասին՝
իրրկ եւր ծանր փորձութիւնից:

— Մենք կեղծ ուրացութիւն կառաջարկենք. թող ընդունեն զոնք այդ:

Վասակը կրկին մտտեցավ Վարդանին.

— Տեր Մամիկոնեից, դու ես հաստատ գիտես, որ երկիրը ոտնատակ կեր-
թաւ: Ուրիշ հնար չկա: Ընդունենք ուրացութիւնը... Անենք՝ս...

— Այո՞, այո՞,—վրա բերին Գաղիշոն, Գլուտը, Ռշտունին, Մանեհը:

— Ընդունենք առերես և երբ աստուծո օգնականութեամբ կհասնենք երկիր՝
թաւ կտանք կեղծիքը: Ժամանակ կա՞հենք:

— Գնացեք, արե՛ք ինչ կամենում եք, իսկ ինձ թողեք հանգիստ ընդունել
մահը,—ասաց Վարդանը տխուր և պլուր կախեց.—մի բան սխալվեցի, սխալ-

վեցի շարաշար, եկաւ Բայց ձեզ համար եկաւ և ժամանակ շահելու եկաւ ժամանակը շահեցի. հիմա մեր հավատարիմները Երեկ կաղմեցին բանակը, Բայց ձեզ չշահեցի...

Ներշնչուհի առաջ եկաւ.

— Տէր Մամիկոնեից. եթէ դու կարծում ես՝ թէ թեզ դավաճանողներ կան, ահա մենք բոլորս կզանք նահատակովյան:

— Մենք ստիպված ենք այսպես խոսում,— ասաց Հաղարապետը,— Երկրի փրկութեան համար. եթէ ոչ՝ միջին մենք աղնալուծութիւն և խիզ՛ չունենք:

Երկար ժամանակ Վարդանը այլևս չէր խոսում: Նրան շատ խոցեց նախաբարենքի թուլացումը: Նա հասկանում էր նաև իհարկէ նրանց պատճառներները, հայրենիքի փրկութեանը, որ փոքր բան չէր:

Վերջապէս նա խոսեց.

— Տյա՛րբ, դուք ինձ ծանր բաներ եք ասում. հայրենիք... Բայց հայրենիքը հենց միայն նրանքով է թանկ, որ իր հոգին չի արատաւորում՝ հետո մարդգործիլու խոստումով: Մարդն էլ այդպէս է թանկ: Հիմա դուք եկել՝ ինձ, առաջարկում եք կեղտոտվել, որ հետո մարդվեմ: Այսբան տարի հայրենիքի պատիվ եմ պաշտպանել՝ հիմա դուք առաջարկում եք զետի՛ն դարկեմ այդ պատիվը:

Վասակը ձայնը բարձրացրեց.

— Վերջապէս ի՛նչ ես անում այդ հայրենիքի փրկութեան համար:

— Ի՛նչ... Նոր մենք բոլորս նահատակվենք՝ հայրենիքը մեր անունով իրան կփրկի: Իմացա՛ք... Բայց աչստեղ լուծում են իմ ընկերները... Ուրեմն այդ չի լինի:

Ոչ որ շիտուցի: Դա շատ ծանր թվաց Վարդանին: Նա վերաւորովեց, դառնացաւ և պտտեց:

Կես գիշերից անց կրկին եկաւ բանտապետի օգնականը: Նա զգուշ մոտեցաւ Հաղարապետին և ասաց, որ եկել է Արսէն իշխանը մի այլ պարսիկ իշխանի հետ և հանձնարարել է իրան հաշտելու նախարարներին, որ մահապատիժ տեղի կունենա վաղը, թող նախարարները շտապեն՝ ինչ որ անելու են...

Բանտապետի օգնականը միան և՛ չըթուները մոտեցրեց Հաղարապետի ախանջին և շնչաց.

— Ի սե՛ր Քրիստոսի, ազատեցեք ձեր հոգիները...

Հաղարապետը հարցրեց.

— Դու ի՛նչ ես, ո՞վ ես...

— Ես քրիստոնէյա եմ... Հաւատում ե խոստովանիմ...

— Գնա հաշտի՛ր, որ մտածում ենք այդ մասին:

Օգնականը գնաց:

Լուսը բացվում էր... Բացվում էր ահեղ օրը: Պետք էր շտապել... Հաղարապետը մոտեցաւ նախարարներին և շնչալուծ ասաց.

— Համոզելիք, տյա՛րբ, օրհասը հառաւ... Մենք կկորչենք, դա հոգ չէ, բայց երկիրը կշնչանա: Մոռո՛ գնացեք, համոզե՛նք:

Բոլորը մոտեցան Վարդանին: Շատ ծանր էր վարկայանը: Նրանք գիտէին, որ Վարդանը կմերժի, բայց բանի որ իրանը վճռած էին համարում ուրացութեանը, ուստի և կամենում էին վերջին ճիշդ եւ թափել:

— Ի՞նչ էր կամենում.—խույտ ու շար հարցրեց Վարդանը:
Վասակն սկսեց համոզել նրան:

— Հեռացե՛ք ինձանից, դուք արժանի չեք, որ ես ձեզ հետ խոսեմ:

— Երդում կանենք,—ասաց Վասակը,—որ երբ հասնենք երկիր՝ բացեիրաց
պաշտենք մեր աստծուն: Եկ համոզվի՛ր:

— Համոզվիր, Սպարապետ,—ասաց Ներշապուհը,—մենք կերզվենք հավա-
տարիմ մնալ մեր հավատին:

Բանտապետի օգնականը կրկին ներս եկավ և հայտնեց, որ Հազկերտը հը-
րամայել է հրապարակ հարդարել և կանչել ողջ քաղաքը կոտորածին:

Արդեն լուսացել էր: Նախարարները կրկին շրջապատեցին Վարդանին: Նա
ընդոստ վեր կացավ և զայրույթով գոչեց.

— Ահա այսպե՛ս, այսպե՛ս կխեղճեն մարդու, կկոխվեն մարդու հոգուց:
Դուք ձեր մորթիներդ եք փրկում, ոչ թե հայրենիքը...

Ծանր էր կշտամբանքը, բայց նախարարներն հասկանում էին Վարդանի
հոգեկան վիճակը. ուստի և Հազարապետը խոսեց այսպես.

— Սիրելի՛ս, Վարդա՛ն, ծա՛նր է մեզ ինչ որ առաջարկում ենք քեզ: Հայ-
րենիքի սերն է մեզ ստիպում: Ների՛ք մեզ և համաձայնի՛ր:

Վարդանը լռեց: Բոլորն սպասում էին: Երկար լռությունը ճմլում էր նրանց
սիրտը, իսկ Վասակը և զայրանում էր, և ուրախանում: Առյուծը վանդակն էր
ընկել և մոնչում էր...

— Կա՛վ, մեղքը ո՛չ ձեր վզին, այլ ի՛մ—համաձայն եմ:

Բոլորը շունչ քաշեցին: Վարդանը դաժանորեն սպառնաց.

— Բայց երզվեցեք, որ երբ հասնենք հայրենիք՝ բացեիրաց հայտնենք ժո-
ղովրդին, որ կրկին բրիտանյա են:

— Երզվում ենք աստծով և մեր հայրենի սուրբ Երկրով,—ասաց Հազարա-
պետը:

— Երզվում ենք,—կրկնեցին մյուս նախարարները:

Հազարապետը կանչեց իր մոտ բանտապետի օգնականին և պատվիրեց, որ
ձանչի բանտապետին: Սա գնաց: Եկավ բանտապետը և ուրախ նայեց բանտար-
կյալներին: Հազարապետը հանձնարարեց բանտապետին, որ հայտնի Միհրնե-
րսին իրենց վճիռը:

Բանտապետը գնաց:

Ավելացել էն ֆետևալ հատվածները՝

էջ 412, տ. 6—30,

էջ 413, տ. 13—ից մինչև էջ 414, տ. 6,

էջ 414, տ. 24—27,

տ. 32—ից մինչև էջ 415, տ. 5:

էջ 417, տ. 19—ի սկիզբը հաճվել է՝

— [Մենք չունենք այլևս ո՛չ հարազատ և ո՛չ էլ ժողովուրդ,—ասաց Վար-
դանը,—մեր հարազատներն ու ժողովուրդը չունեն մեզ... Մենք մեռանք և իբրև
կենդանի գիականը պիտի շրջենք երկրիս երեսին:] է՛, չլարժենա՞նք

էջ 420, տ. 12—ից ֆետևալ հաճվել է՝

— Հոգին չի կարելի կեղտոտել սրբելու հույսով: Հոգին չի սրբվի...

— Հոգին մեղք չի վերցնում,—ասաց համոզիչ և խոհուն շեշտով Արտակը:

Վարդանը վեր նայեց երիտասարդ փիլիսոփային և խոր թափանցեց նրա ասածի իմաստի մեջ։ Նա զգաց ինչ-որ մի ճշմարտություն դրա մեջ։

— Այո,— շարունակեց Արտակը,— ահա տե՛ս, տրտնջո՞ւմ ես, բողբո՞ւմ, տանջվո՞ւմ, դիմադրո՞ւմ։ Ո՞վ է դա, դա հոգին է։ Նա չի կեղտոտվել... Հանդի՞ստ եղիր, Սպարապետ։ Մեր հավատը մեզ կապրեցնի։

տ. 13—15 ավելացել է։

տ. 18-ից հետո հաճվել է՝

Ջուր էր Արտակը ջանում հանգստացնել Վարդանին։ Ըշմարիտ է, նա որոնում էր շատ խելացի մտքեր, որ կարողանա համոզել Վարդանին, բայց Վարդանը չէր փոխում իր զգացմունքը, որ ստորություն է արել։ Նա զգում էր, որ մարդկային խոսքերը չեն կարող այնքան ույժ ունենալ, որ սրբեն զործը, վարմունքը։ Այդ, ասենք, զգում էր նաև ազնիվ Արտակը։

էջ 421. տ. 3-ի շարունակությունը և հաջորդող հատվածը հաճվել են՝ նա զգաց, որ աչքերը մթնում են և կորցնում է իրան։ Եվ իրոր, նա բնկավ ուշաթափ։ Իսկույն վրանի վարազույրը փակեցին, և ներշնչուհին ու Արտակը ջուր սրսկեցին նրա զուրկատ դեմքին։ Նա երկար մնաց ուշաթափ վիճակում։

— Սա կմեռնի, մինչև հասնենք տուն,— մղկտաց Հաղարապետը, և արցունքները ցայտեցին նրա աչքերից,— այսպիսի այրմա՞րդը չդիմանա հարվածի...

— Տե՛ր Հիսուս Քրիստոս,— հռուսչեց ներշնչուհին,— ասել է կովից էլ ուժեղ վտանգներ կան, որոնց ամեն մարդ չի դիմանա։

Վարդանը ուշքի եկավ և նվազած նայեց իր շուրջը։ Ոչ ոք չխոսեց, իբրև թե ոչինչ չի պատահել։

— Մի փոքր դուրս գնանք,— ասաց Հաղարապետը,— սիրտդ կրացվի։ Վարդանը մերժեց։

— Ի՞նչ հավատարիմ պիտակից եր՝ սուրբ մխեցեր կուրծքս,— ասաց նա,— երեի իմ օրն էլ այսպես պիտի մթնեն, երեի ամենաբաշտ մարդն էլ իր խնդհանալու տեղն ունի։

Եվ վեր թռավ դաժան, սարսափելի հայացքով։

— Իսկ ի՞նչ ասեմ իմ մորը... տիկնո՞ջս, գավակի՞ս... Ժողովրդի՞ն։

Ոչ ոք չխոսեց։ Բոլորը ցնցվեցին։

— Ասեմ առերև՞ս ուրացա... Իսկ եթե մայրս երեսիս նետի նախատիներ, թե մարդիկ տեսա՞ն, հավատացի՞ն, որ ուրացե՞լ ես ... Ոչ, վաղը իմ դիակը կգնա արեապաշտության։ Մամիկոնեից դարձր, հայոց Սպարապետը դերասան, մի՞մո՞ս... Ես թշնամու դեմ թշնամի եմ եղել և ոչ թե ազվես...

Սկսվեց մի ահեղ ճգնաժամ։ Վարդանը իր դիմադրությամբ կարող էր մեծամեծ վտանգի ենթարկել ոչ միայն իրենց՝ նախարարների կյանքը, այլև երկիրը։ Հարկ եղավ դիմել խիստ ներշնչման միջոցների։ Հաղարապետը եկավ կրկին Վարդանի վրանը. սկսեց համոզել նրան։

— Հայրենիքի՞ համար, Սպարապետ, հայրենիքի՞ համար հանդուրժիր...

— Հայրենիք անգամ չարժի ունենալ՝ եթե նա կեղտոտվում է,— ասաց Վարդանը։

Հաղարապետն ստիպված եղավ դիմել Գաղիշոյին, որին չէր համակրում, բայց որևէ համարում ուներ նրա խելքի մասին։ Գաղիշոն ևս եկավ խոսեց Վարդանի հետ։ Բայց անհնարին եղավ համոզել նրան, որ զնա պաշտամունքի ծեսին։

— Դո՛ւր գնացեր,—ասաց Վարդանը:

— Սպարապետ, մենք գնացած՝ ասել է՝ դո՛ւ գնացած... Թույլ չե՞ս տալիս բեզ, մեզ է՛լ թույլ մի տա,—ասաց Գաղիշոն:—Մի՞թե մեր կեղտոտվելը անբասիր կապի՞ բեզ...

Մանրակշիռ խոսքեր էին Վարդանի համար այս փխիստփայտությունը, սակայն Վարդանն այնպես էր ազդված վազվա օրվա սարսափից, որ շանտաց նաև Գաղիշոյին: Հազարապետն ստիպված եղավ առաջարկել Գաղիշոյին դիմել Վասակին, որ զա համոզի Արդեն ուշ գիշեր էր, և անհնար էր Վասակին դիմելը: Սպասեցին առավոտյան: Բայց դա էլ ուներ իր սոսկալի անհամարությունը. «այգն» սկսված-չսկսված, զոնև «լուսափայլի» ժամին հարկ էր շտապ կարգով դիմել Վասակին, որ զա համոզի Վարդանին, որովհետև այգից անմիջապես հեռոտ կսկսվեր արևի պաշտամունքը:

Գիշերն անցավ սոսկալի տաղնապով: Արդեն «լուսահանմի» ժամն էր, առավոտն սկսվում էր: Հազարապետը կրկին դիմեց Գաղիշոյին, որը հանձն առավ անձամբ գնալ Վասակի մոտ և բերել նրան ճամբար: Մինչ նա կղնար կվերադառնար՝ բոլոր նախարարները հավաքվեցին Վարդանի մոտ և սկսեցին աղաչել նրան, որ համոզվի: Բայց Վարդանն մի տեսակ հոգեկան հիվանդություն էր ըստացել. նա չէր կարողանում խորհել, հասկանալ վիճակի սարսափը: Եկավ Վասակը և վճռական քայլերով մտավ ներս: Նա անհանգիստ էր և շփոթված: Սկսեց համոզել:

— Ինձ մի՞ համոզիր, դու համոզիր՝ ինքդ քե՞զ—կարո՞ղ ես դուրս գալ պաշտաման:

— Ո՛չ,—ասաց Վասակը,—բայց հայրենիքի համար կանեմ:

— Աղաչում եմ, տխար,—դիմեց հուզված Վարդանը,—թույլ տվեր ինձ ընդունել մարտիրոսական պսակը, իսկ ես թույլ եմ տալիս ձեզ գնալու ինչ ուղիով կամենում եք:

— Մի՞թե հայրենիքիդ չես կարող դռնել այս բանը,—հարցրեց Վասակը:

— Կյանքս, արյունս կարող եմ, բայց հոգիս՝ ոչ:

— Զոհիր հոգիդ ես:

— Այդ տեսակ հայրենիքը շարժե ունենալ, որը զոհում է իր զավակի հոգին և զոհում է իր հոգին:

— Սպարապետ,—ձայնը բարձրացրեց Վասակը,—ուշի՞ք եկ, դու հիվանդագին վիճակի մեջ ես. եթե շղատ մեզ հետ՝ մեր և հայրենիքի արյունը թո խղճի վրա կծանրանա:

Վարդանը սթափվեց: Իրոր սարսափելի վիճակ էր սպասվում: Նա վեր կացավ և գնաց մի քայլ դեպի Վասակը:

— Բարի՛, կղամ. բայց եթե հայրենիքի սահմանի վրա վայր չես նետի, ինչպես և սրանք, այս կեղծիքը՝ պարտական կմնաս իմ առաջ քո արյունը...

— Համաձայն եմ,—ասաց Վասակը:

— Եվ դո՛ւր,—ասաց Վարդանը:

— Եվ մե՛ներ,—ասացին նախարարները:

Կարծես ահագին ժայռ փլվեց ընկավ բուրբ հոգույ, Բուրբը միարան լրսելի կերպով շունչ քաշեցին:

— Դէ, այրմարդու պէս դիմացիր մինչև վերջ,— ասաց Հագարապետը վարդանին:

— Ես այրմարդ եմ...— մոմոաց Վարդանը:

Վասակը շտապով դնաց ապարանք:

Պատրաստվեցին պաշտամունքին:

տ. 4—6 ավելացել է:

էջ 426, տ. 36-ից նետո հանգել է՝

— Հիվանդ է, տեր արքա,— շտապեց բացատրել Վարդանի զմեռած երեսույթը Վասակը:

— Երևում է,— ասաց Միհրնէրսէնը:

էջ 427, տ. 21-ից մինչև էջ 428, տ. 22 ավելացել է:

էջ 429, տ. 36-ից մինչև էջ 430, տ. 3 ավելացել է:

էջ 431, տ. 14-ից մինչև էջ 432, տ. 19 ավելացել է:

էջ 435, տ. 16-ից նետո հանգել է՝

— Ձեռք, աշխատե՛ք,— մոմոաց Վարդանը յորովի:

Իսկ թե ի՞նչ է— սպասեցե՛ք, կտեսնեք...

ՏԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ Բ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

էջ 7, տ. 1 Գիշերը լուրջ ու խոժոռ բազմել էր Տարոնի դաշտավայրի վրա:

տ. 2—3 ընկզմել էր խավարի [ծովի] մէջ: Միայն հեռավոր լեռների ալիքներից դեպի վերև

տ. 6 Ինչպէս խոնուն ուրվական

տ. 18—20 մտահոգ հայացքի [ուղղեց] իրեն հետեոյ մի խումբ վանականներին և անխոս կանգնեց

տ. 22 Իրա ջուտ մկանուտ, [մի փոքր կտր] դիմքը

տ. 25 Այդ դիմքը՝ արեախանձ, բամահար, մոխրադույն [թեթի մազմորութիւն] խոսում էր

էջ 8, տ. 3 գիտե համասել մինչև կովելը:

տ. 5 դրսերում էին արտակարգ լուսնի եռանդ:

տ. 12 — Դեռ չէ վաղորդացն ժամ, տեր իմ

տ. 19 Ըստ երեսոյթին [այդ] Արծովին էր

տ. 21 ընկրկեցին ցատկում տվող հմուտներին:

էջ 9, տ. 6 — Հուսով եմ, լավ ի միտ առաջ՝ ինչ որ վստեցինք:

տ. 16 Իրանցից մէկը՝ մի կորաբամակ պղնձադեմ ճերմակ

էջ 10, տ. 31—32 Իրանք [հիմա] կարճ ուղիով բարձրանալով բլուրը, գալիս էին հավասարվելու գորակաւին:

էջ 11, տ. 2-ից նետո հանգել է՝

Երևում էր, որ աղջկից կողմերից հինգ-վեց հոգին ազնվական դասից էին, իսկ մնացածները՝ աղքատներ: Երբեք և սպասուկներ:

տ. 3—4 Իրանք նկատելով գորակաւին՝ սկսեցին վարդել [դեպի նա]: Ահագին խումբ էր դա, մեծ մասը կանայք ու աղջիկներ, խառն պատանիներով, բոլորը՝ զինված հիզարկներով:

- տ. 10 Մոտեցող մարդիկ ցեխալարալով էին, փոշու մեջ կորած և թեև
- տ. 30 Նա [կամենում էր հարցնել՝ թե ուրեմն ինչո՞ւ են շուտ վերադարձել, բայց մի պահ՝ մոռացավ այդ, երբ] հիանալով նայեց աղջկան:
- տ. 35 — Վարադներին ո՞վ է խոցել,— հարցրեց զորականը [— դու հոշկո՞ւ]:
- էջ 12. տ. 12—13 կրում էին այլ նիզակներ և կրկնակի սրեր:
- տ. 18 նրանից ծածկել անկարելի էր [միանգամայն]:
- տ. 24 ցույց տվեց երիտասարդ աղջկան
- էջ 13. տ. 13 Փրփրակալած նժույզներն [այստեղ արդեն ոչ բոլորովին հանգրստացած] սկսեցին
- տ. 15 [Ավագ] զորականը կիսաձայն ինչ-որ բան շշնջաց
- տ. 25 Թափով հասավ և [գիրթի կտրելով հողը նժույզի ամբակներով՝] կանգնեց զորականի առջև:
- տ. 33—34 Թողին [երեսնիվայր]:
- էջ 15. տ. 7 ինքնազուսույ տոնով
- էջ 16. տ. 1 մերթ պատերի [զազանների] մորթիները
- տ. 2—3 սեպեց էր գլխեվա յուզի մեջ Թաթալոված
- տ. 4 նայում փղոսկրյակազմ, ոսկեհուռ
- էջ 17. տ. 8 ոչ է ժամ վեճի
- տ. 12 [Պետր է] միացնենք հոգևորականությունն ու
- տ. 23 — [Տյարթ], հարկ է շտապ հանապարհվել
- էջ 18. տ. 1 — Մահու վտանգն է Հայրենին...
- տ. 21 պաշտպանեցե՞ք Հայրենին [Տիրազու՛խ Էղեբ], Ույտեցնե՛ք:
- էջ 19. տ. 3—4 կանչի՞ր Թող դա գրվի դիմադրյալ, հերթ է ուսումը:
- էջ 20. տ. 1 Ամեն ինչ անօգուտ էր [նրանցից մեկին բնկավ նժույզից] Վադեցին դեպի նա:
- տ. 8—9 նրա ալյանդակված դեմքին աչքերը պսպղալիս դանակի բերանի նման:
- տ. 15—16 Վարդանն ու նախարարները մոտեցան մի վիրավորի, որին հագիվ էին պահում հինգ դիմադրողներ:
- տ. 24—25 Զինվորները շրջապատելով կովոդներին, մոտեցան վարդանին:
- էջ 21. տ. 2 նայեց նրանց և [հանաչելով նրանց՝] խոսեց մեղմ տոնով.
- տ. 5—6 Մարտիկները գլխակոր նեղացան: Վարդանը զադտուկ ժպտով [նայեց նրանց հետեից և] դարձավ վիրավորին.
- տ. 21—22 — Վե՛ր կաց, Երե կառող ես՝ և զնա թեղ կապել տուր:
- Մանուկը [ցուցարար կերպով արագ վեր թռավ և] հագիվ լսելի ասաց.
- էջ 22. տ. 9 Եվ վաղվանի՛ց [Ժամանակ չկա]
- տ. 27 — Ես էլ առաջի՛ն հարվածը պիտի կրեմ:
- էջ 26. տ. 26 Շինականները ներս մտան գավիթը [և սկսեցին դիտել]:
- էջ 27. տ. 16 ասաց [սնդակազմ կոպտերես] մի շինական
- տ. 27 — Ի՛նչ ես ուզում[, արյուն Թափեմ քեզ համար: Բա ես իմի համար ինչ Թափեմ:] Հրեա կզան բլիս կշոքեն
- էջ 28. տ. 11 Վաճականները ծեր ու երիտասարդ մեջ մտան[, և սկսվեց մի քստմենի բաշխուկ]:

էջ 29, տ. 18 Հարկահանը տակից վեր նայեց [միայն] և շարտասխանեց:

տ. 33 եւ մի փոքր անց սկսվեց ճաշկերութիւնը:

էջ 31, տ. 14 — Քանի՞ հարկ պիտի տանք վաճառքին՝ մեք, մարդկանքին՝ մեք, արհայինք՝ մեք:

տ. 17 — [Վանքը տարավ,] մարդկանք տանում է, դու տանում ես, ինչ պիտի լինի [սրա վերջը]:

տ. 18—19 — Շինականը մոկ է. ինչքան կուզես՝ հանի՝ [նա կհավաքի,] հա կհավաքի:

տ. 26 սկսեց [հայերեն] անիծել:

էջ 32, տ. 15 դրեց տոպրակը և քրտնամխած կանգ առավ

տ. 25—26 Գուրս եկավ Առաքելը դատարկ տոպրակը ձեռին: Նա կանգնեց դռանը, տոպրակը դարկեց գետնին:

էջ 33, տ. 1—2 ավելացել է:

տ. 9—13-ի փոխարեն եղել է՝

Հայ շէմ հայել, այ հիմի կհայեմ,—ու դարձավ շինականներին.— շա՞տ պիտի հողիներս զաղեն սրանք. վե՞ր կացեք գնանք, վեր կացնենք աշխարհը: Գնա՞նք. հիմարտութիւն չկա՞, ջնջենք ամեն բան: Հերի՛ր եղավ...

Այս ասելով վրա վաղեց հարկահանին և անպես բացով հարվածեց նրա կրծքին, որ նա անմիջապէս

տ. 20 — Առաքել, փախի՛ր, Առաքել, փախի՛ր.— ձայն տվին

տ. 26 բայց մի խմբի հաջողից փախչել [Առաքելի ուղղութեամբ,] զեպի լեռները:

տ. 28—29 Նրանց ստիպեցին [մեջքներով] միեւրբ կրել վանքի գովի-թը, որ այնտեղից պետք է նրանք իրենց գրաստներով

տ. 34-ից մինչև էջ 34, տ. 1 Սև գահավանդի վրա դռուց նստել էր արծ-վարե ամբողջ, առողունի էր

էջ 34, տ. 14 հոնքերը և առաջ բեկած համառ հակառու:

տ. 34—36-ի փոխարեն եղել է՝

սև վարդադրը և մագաղարը ձեռքն սկսեց և սպասել, և խորք մտածել: եւ երբ ներս մտավ

էջ 35, տ. 3 — Հա, դո՞ւ ես,—ասաց սրափվող ձայնով:

տ. 37 վրացիներն ու աղվանները մեղանից քոյլ.

էջ 37, տ. 6 երբ լսեց Կողակի այդ [սուր,] թափանցիկ դիտողութունը

տ. 25 հարցրեց Վասակը [բնական]:

տ. 28—29 Գլուղապետը սաստիկ մոռաց, Վասակի՛ կայացքը շարագույն էր: Զարմացավ, շփոթվեց:

էջ 40, տ. 1 — Այո, շէնք գնում,—կատակեց Վասակը:

տ. 15 Վասակը լոնց և [ժպտալի] հայացքով սկսեց շոյել

տ. 22 — Իսկ գնալ չի՞՞ր ուզիլ,—հարցրեց նա

տ. 34 Վասակը [ուրիշ և] ներքին անհանգստութեամբ

էջ 41, տ. 20 — Տեսա՞ր,—կատակեց Վասակը:

էջ 42, տ. 22—23 անցողորձ անել տափարակ ժայռի վրա, մոտենալով անդնդի եզրին:

էջ 43, տ. 9 — Կողոպտեցի՛ր ի՞նչ, մեղքի՛ն մեզ Գեղապետի հարկահանները

տ. 25—26 Վիթխարի հեղեղ, որ ձեռնենով չի կարելի փակել ամբարտակի
ճեղքերը:

տ. 30 Վասակը արգահատանով հայեց

էջ 45, տ. 32 մի նորամարմին, սլավ ու զոդտրիկ

էջ 46, տ. 6--7 Վարազդուխտը [խկույն] մոտեցավ և զրկեց տիկնոջը:

էջ 49, տ. 17 Բարիկը մի բացի տվեց նրան [և զուխը դիպցրեց պատին]:

էջ 50, տ. 4 Բացի ստոր սողունը: Դե գնա...

տ. 17 Անսպասելի ներս մտավ. ավելի շուտ վազեց Վասակը:

էջ 52, տ. 1 Բարիկի սենյակից դուրս լավեց:

տ. 23 Դասատուն բրվմեջաց, սրովն ու նստեց:

էջ 54, տ. 35 իր դեմ էր լարել բրոջ աղջկան[և, որ այնուհետև սկսել էր եռանդով
պայքարել նրա դեմ հօգուտ Վասակի]:

տ. 36-ից մինչև էջ 55, տ. 8 ավելացել է:

էջ 55, տ. 9 Այլ կերպ էլավ, որ Վասակը կապվեց Վարազդուխտի հետ

տ. 14 Զգիխիզ գեղեցկությունը

տ. 29 ու հանդուգն ծրագրերի հակումը:

տ. 30—33 Նա գնացել էր Պարսկաստան, ապրել նրա մոտ և նրա պարսիկ
կնոջ միջոցով մտել արքունական կանանց շրջանը և նրանց ամուսինների ձեռ-
քով հարթել ճանապարհը Վասակի մարդպանության:

էջ 56, տ. 1—2 ինչպես Այուսիքն է, նախապատիվ է. քան

տ. 6—7 նվ Երբ սա այդ գործով գնացել էր արքունի Դուռը՝ հաջողա-
ցում էր Վասակին տալու և Վարազդուխտին մարդպան նշանակելը:

տ. 12—16 ավելացել է:

էջ 57, տ. 11—12 Վասակի սանձարձակ վարքագիծը հին էր [սակայն՝ հինգ-վեց
տարի] և

տ. 22 մյուս կեսը ինքնիշխան է զորավում:

տ. 34 որ ևս աշխատած լինեմ քեզ

էջ 58, տ. 7 — է՛հ... դժվար է սրանից հետո

էջ 59, տ. 5-ից մինչև էջ 66, տ. 2 ավելացել է:

էջ 74, տ. 28 կաթիլներ զորվեցին նրա [արծվենի] աչքերից

էջ 75, տ. 27—28 Ո՞վ է մեզ հետ... նվ ինչե՞ր պիտի լինեն... Ահա դաժան միտ-
քը:

տ. 29 Վահան Ամատունին և Ներշապուհը մտածում էին:

էջ 76, տ. 4 — Հա՛հ... Սա Շապուհի օրերը չեն:

տ. 7 — Ի՞նչ ևս կարծում, պատերազմ

էջ 77, տ. 33 Պառավը բացեց [բոցավառ] աչքերը

էջ 79, տ. 23 [Մի բոպե] ամբողջ լուեց:

էջ 80, տ. 3 Արաքսի և Մեծամոր գետի մեջ,

տ. 20 Լուսերեսի [առասպելական] հեռատեսություն

տ. 28—29 Եկան մոտեցան [բաղաբի դուռն] հանգիստ

էջ 82, տ. 14 Արտակը՝ Մոկաց նախարարը[և, որ, ինչպես երևում էր, սերտ կապեր
ունենր Ատոմի հետ,] բռնեց

տ. 18-ից հետո հանվել է՝

հռնավություն էր բուրում ընդարձակ դահլիճը, որ խնամքով ու շքեղ դար-

դարձված էր պատտաններով ու զորքերով. պատերի տակի նստաբարձերով, ինչպես դարաններում դասավորված մազադաթի ականակուռ կազմերով: Անկյուններում դրած էին աշտանակներ՝ խնկամաններով: Վաղ զարնանային հողի և ծաղկած ծառերի բուրմունքը մեղմում էր դահլիճի խոնավությունը, ներս բուրելով անփակ պատուհաններից տունը շրջապատող այգուց:

էջ 83. տ. 8 մուշլ արտահայտությամբ,

էջ 84. տ. 3—4

Մարդպանական պալատը շրեղորեն զարդարված էր արտաբուստ և ներբուստ նախ և առաջ զոների վերև ծածանվում էին պտսկակառ և հայկական դրոշակներ: Քարի պատշգամի ճաղերին փռած էին զորքեր և սանդուղի վերևի հարթակներում դրված էին բազմաթիվ թաղարներ, որոնք զեռ չէին ծաղկել, բայց ծլել էին:

տ. 5—20

Ազոտ լուսավորված էր դահլիճը, որի գույնզգույն պատտաններով ծածկված պատերը թարմություն և աշխույժ էին տալիս նրա մի փոքր միջին տեսքին: Շրեղորեն զարդարված էին պատի մի կողմում դրված նախարարական բարձեր:

Մարդպանը լրիվ զգեստավորված էր:

տ. 22 ոսկյա զնդերք ականջներին

տ. 24 մատանին [մատին]՝ նրան տալիս էին

էջ 90. տ. 18 Արդեն [նա] բարի բան չէր սպասում

տ. 22 Լուսություն երկար տևեց, որովհետև ներկա[յող]ներից ամեն

էջ 93. տ. 34 ասաց Վարդանը [նա սկսում էր լարվել]

էջ 96. տ. 34 նրանք [մեկին] տասն ավելացնելով

էջ 98. տ. 1 Արտակն անհանգիստ մտքերից հանկարծ [վեր] նստեց

տ. 17 — Ողջույն արեիր, Եկղ բարի:

էջ 99. տ. 15 շարժման մեջ զններ նիմիկվանից:

էջ 100. տ. 22-ից հետո հանվել է՝

— Տեսնես ինչ մտահոգություններ ունի Քնոուն դանդաղ մի կարծիք:

տ. 30-ից մինչև էջ 101. տ. 15-ի փոխարեն եղել է՝

Ատոմը հուզմունքից հեաց և տարակուսած գեղեցիկ աչքերով նայեց Արտակին աչքերին:

Արտակը վեր կացավ:

— Զջմարիտ է,—ասաց նա:

— Զջմարիտ ասացիր ու վերջացավ,—հուզված շարունակեց Ատոմը,—ահագին գործ կա անելու, իսկ մենք եկել մարդպանի մտքերն ենք որսում: Մի պակաս դանդաղաշարժն էլ նա չէ...

— Եթե ոչ հակառակորդը,—հաղիվ լսելի ասաց Արտակը՝ սուր հայացքը բևեռելով Ատոմի աչքերի մեջ:

— Այո՞, ի՞նչ էս կարծում, ո՞վ դիտե, մարդպան է, հին մարդ, պաշտոնյա:

էջ 101. տ. 16—17 Մառուղիով [շտապ] զնայի նախարարներն էր զալիս արքունական տան առաջ տնտեսը:

տ. 19 — Մամիկոնեից տերը խնդրեց շնորհ բերել արքունական տուն:

տ. 22—23 — Ինչպես հրամայեցիր,—պատասխանեց տնտեսը:

տ. 23-ից հետո հանվել է՝

նախարարները բայերն ուղղեցին զեպի արքունական տուն:

էջ 102, տ. 27 նա մաւրախ է և գիտակ մարդ:

էջ 103, տ. 19 Ընտրեցեր զո՞ւր ում և կամեմա՞մ:

էջ 104, տ. 1 Եկեալի՜ ի՛մա՞յ սկսեց վստահ նայել

տ. 13 Քեզի՞ք թաղարի պարսպի տակ[ը] ներսի կողմից

էջ 105, տ. 8 Ձե՞ռք մեռել ժողովուրդը...

էջ 111, տ. 37 իրար ետ տալու և խօսելի աշխուժացնելու

էջ 114, տ. 7 — Ախր ասո՞ւմ ես խորովածի՞ աչգի պիտի գաս

տ. 11 դավաթը մոտեցրեց խնկարագրած շքութիւններին

էջ 118, տ. 26 Տղաները խօսեցին նմուշների վրա, որ ազատութեան հոտն առած՝ կորսատում էին իրանցի: Գնացին եկզիկ

էջ 123, տ. 9 աղատվելով հաճիճեանքի սոսկալի վարեցից:

էջ 129, տ. 21 — Գե՛շ, համբերի՛ր, ի՛մի կտանեմ բժշկի՛ն:

տ. 23 Գործովանում րոնեց Մարկոսի մեջքը բնորոշ ու զգուշ:

տ. 34—35 թող գնա հանգստանա խորովին սովոր էր անծամը նայելու և խնամելու նմուշները: Ուտի և դուրս էր բաշկը երկու նմուշները և տանում էր զեպի Արարի ափը ջրելու՝ նա բշտեց ոտներն

էջ 130, տ. 1 Նրանց ուղարկութեան գրաւեց Արմօն իր երկու նմուշով:

էջ 133, տ. 26—27 Մենք խաղաղութիւն ենք Լեւոնում, պարսիկը՝ կոխի:

էջ 134, տ. 28 (սկսած «այ նրանք էլ» բառերից) — 30 ավելացել է:

էջ 135, տ. 4 իշխանը՝ հարկ, լիանականը՝ հարկ) ողջը շինականից են

տ. 13—14 հանգիստ նստած լմեկին, որ Առաքելն էր, պարսիկ հարկահանին սպանողի:

տ. 25 Իրանը՝ շրեղ հագուստներից մինչև զգզգվածները

տ. 32 (սկսած «ներս կողքից» բառերից) — 34 ավելացել է:

էջ 136, տ. 1—2 արքիւզի գեմերին մի բոլոր շփոթութեան էր նկատվում:

տ. 10—11 «նրանց մեջ էին...» բառերով սկսվող նախադասության վերադարձն էլ է՝

Նրանք ընկերացել էին վանքի տնտեսը և մի քանի երիտասարդ վանականներ:

տ. 12 մի ձեռք վանական

տ. 13 օձապալար խնայ մաղերը

տ. 19—20

Անշամիկ Սյունյաց տնտեսարանից է Գրիգորիոս վանականը, — ցույց տվեց առաջնորդող վանահորը, — առաջնորդում է մեզ:

տ. 33—34

— Քաշում են՝ բաշկն շաղկերտը նախարարից է բաշում, երեւոյ շինականից: Ձերք չնոտ է, ձերք ի՞նչ — աղոթքն է ու շինականի՝ հացը, խոտը՝ կողք ման գաթ, — հեղձակաւ եղանակով նայեց Առաքելը:

տ. 36 համարիս է ի՛նչպիսի, մենք ձերն ենք բաշում, ձերք աղոթում:

տ. 36-ից եւսաւ հաւելել է՝

— Քաշեր, բաշեր, թող կտրվի գնա՞, — շարունակեց չեղնել Առաքելը, — ո՞վ չի բաշել շինականից, իշխանի, հարկահանի, մո՞ւլի, աղոթվո՞ւք: Քաշեր, դուր ումի՞ց էր պահաւ:

էջ 137, տ. 14—15 պատասխանեց Արծվին,—զնայլեմ նիզակներդ սրեմ:

տ. 18-ից հետո հանգիւ է՝

— Մի՞ ասեք, որդիք, մի՞ ասեք, աստված չանի,—ասաց Արրահամ պապիկը տխրածայն,—կոխիմ ուրախութիւն չի, ազետ է:

— Ժիշտ է, Արրահամ պապիկ, բայց երբ հարձակուիմ են մեզ վրա, պետք է պաշտպանվենք,—ասաց Կորյունը:

Երեկոն խամբել էր, ստվերները ձեռները կարկառում էին զաշտավայրի վրա: Արեր մայր էր մտնում, խավարը յցվում էր Մասիսի ամենի վիշր և խրստացնում լեռան սաստող հայացքը:

— Ասենք՝ ուղենք շուղենք եկածը պատերազմ է,—ասաց Արրահամ պապիկը զառնորեն:

տ. 21 — է՛հ, տեսչեն,—նայեց շինականին [ստից գլուխ] Արրահամ պապիկը

տ. 24-ից հետո հանգիւ է՝

— Իշխաններ են, ա՛յ սիրելի, հենց պիտի կովեն իրենց կոխվը,—խոսեց մի շինական, որ հեռու էր նստած,—հը՞, ճշմարիտ չէ՞, օտարական:

— Կովեն՝ չկովեն, վնաս-օգուտն իրենցն է,—չոր ու արհամարհական մըրթմըրթաց Առաքելը, որին պիմել էր խոսակիցը:

— Ո՞նց իրենցն է,—հարեց Արրահամ պապիկը,—պարսիկ է պախս:

— Դա թող, մին չի՞ մե՞րը, թե՞ պարսիկը:

տ. 25—33

— Մի՛ խոսի ալդպես, օտարական, պարսիկը լուծ է, հարկ է, ստրկութիւնն է, կոտորած:

— Է, մերն ի՞նչ է, մեր իշխանը:

— Մերը տանու կրակ է, բայց էլի աշխարհի պաշտպան է:

— Ապա՞, կտա՞ս կոխիմ,—փորձող հայացքով դարձաւ Առաքելին Հովակիմ դարբինը:

— Ես ինչո՞ւ տամ,—կոպտեց Առաքելը հեղեղոտ,—աշխարհքը ումը որ է՞ թող նա էլ տա: Աշխարհք իշխանական է:

էջ 138, տ. 3—5-ի փոխառեմ եղել է՝

— Նրա ինչի՞ն է իմ աշխարհքը. իմ ինչի՞ն է նրանը,—հեղեղոտ ասաց Առաքելը և արհամարհանքով ավելացրեց,—իմ աշխարհքին որ հասնի՞ ես էլ կտամ իմ պատասխանը:

— Կհասնի՞, միամիտ կաց...

— Կհասնի՞, ճշմարիտ է ասում Արրահամը, Առաքել, հասել է, է՛...—տնրաց Հովակիմ դարբինը:

— Նեղում է անօրենք, նեղն ենք, ճշմարիտ է, Առաքել,—նվազ եզրասք,—խիստ է դրել հավատի պահանջը պարսիկը:

— Աղբեր է խառնում, «հավատը»,—շտկվեց նստած տեղում Առաքելը,—մի հավատի չի՞նք, որ էլի երկրի պահանջն էր: Դե որ այդ է՞ հավատը չէ՞ ասա իմ հող աշխարհքն է ուղում պոկի, գլխիս նստի, ցերի ստրուկ շինի, ռնց որ մեր իշխանն ու վանականը:

— Դե ես էլ որ հավատ եմ ասում, ի՞նչ հավատ—հայրենի երկիր, հող աշխարհքը է, հող աշխարհք կուրացվի՞ մենք ախր հող աշխարհքն ենք...

— Հենց ի՞նչ,— լսելու առավ հանկարծ մինչև այդ անխոս նստած մի մը-տաղբաղ, ներշնչված զեմքով շինական:

Եվ շարունակեցին:

— Մի ծեղ էլ չենք տա:

— Հենց ի՞նչ,— կրկնեց մտաղբաղ շինականը կենդանացած:

— Ի՞նչ «խակը», դո՞ւ ինչ ես ուզում:

— Սրա վե՛րջը, վե՛րջը:

— «Վերջը» կգա՞, հոգյա՞կ Սահակ, նստի՞ տեղդ: Աշխարհը են տալիս հրեա:

— Ինչի՞, ինչի՞,— լսվեց Արրահամ պապիկի զայրացած ձայնը,— էլի՞ ծեղ ծախեն, էլի՞ Մերութան, Վահան դավաճան:

— Ի՞նչ դավաճան, Սպարապետը եկել է,— նկատեց մի հին զինվոր:

— Ո՞ւր է Սպարապետը, ձայն չկա իսկի...:

— Սպարապետը աշխարհը չի՞ ծախի,— պնդեց զինվորը:

— Ձի ծախի,— խառնաձայն հաստատեցին շորս կողմից,— ծախի՞ մարդ-պանը կծախի Սպարապետը, չի ծախի:

տ. 12 անկեղծ զարմանքով վեր նստեց տեղից Առաքելը:

տ. 14 — [Ո՞նց կտան,] ա՛յ կգա կանոնի՞ կտեսնես

տ. 17 — Նախարարը, [հոգեւորը,] ո՞վ:

տ. 18—20

— Կարենն է՞նքան Է՛լ, Եղեղոսն է՛լ,— շտկվեց նստած տեղում Առաքելը այնպիսի քնիզատ շարժումով, որ սաստեց բոլորին:— [Բանը շահանի՞ դըրան:] Հարկի տակ ճկունցիներ:

տ. 23—36 ավելացել է, որի փոխարեն եղել է՝

Առաքելը վեր կացավ:

Բոլորը հետաքրքրված դարձան զեպի Առաքելը Մեկը հարցրեց.

— Կի՞ր, օտարական, մի ասա ո՞վ ես դու:

— Ով որ եմ, Թուխս չեմ նստել հսկերիս վրա, ոչ էլ հետույքս տիտիկ է արել բարձին,— կարծր պատասխանեց Առաքելը:

— Ձի, մի ասա, տունդ-բունդ որտե՞ղ է:

— Ձեմ իմանում— աշխարհքը: Ես էլ ոչ տուն ունեմ, ոչ բուն: Էս է՞ թոած գնում ենք տունս էլ, ես էլ: Գնում եմ զուլիս դրած էս աշխարհքի համար: Որտեղ արդարություն գտնեմ՝ էնտեղ իմ տունն է: Կիշացնեմ, կիշանամ՝ մենակ թող աշխարհքի բոլոր թեթեւա: Հերի՞ք եղավ:

— Առաքե՛լ, սպասի տեսնենք,— զգույշ ու ցած ասաց նրան իր համագյուղացի մի փախստական:

— Ինչի՞ն սպասենք, ա՛յ քեզ մատաղ, տնով տեղով բնավիր, սարևար, էլ ի՞նչ սպասենք: Բարձր ասաց Առաքելը,— էս էն սպասելու տեղը չի, էստեղ օրենք չի սպասելու: Վե՛ր կացեք, զնանք տեսնենք ո՞նց են երկիր տալիս:

— Ի՞նչ, գնում ես կանգնես դեմ իշխանին, հոգեւորի՞ն,— ձայնեց մեկը սարսափած,— Հեռո՞ւ կաց, մեղք ես:

— Հեղդեմ մեծաց՝ քեզգեմ աստծու,— ձայնակցեց նրան Գրիգորիոս վահա-հայրը:

Առարկելը արհամարական, խեղճ յայացրը սահեցնելով վերջիններս . վրա՝ չանդարտ պատասխանեց:

— Մինչև իշխան ու աստված մի՛ գնա, հա՛յր սուրբ: Երկիրը տալու բան չի, որ տանը: Էդ կտեսնե՞նք...

Այդ պահին բաղարի կողմից հանկարծ օդը հեղբեց տաճարի կոշնահարույթ լիւծներ:

Չարագուշակ էր դա, մոռալ, ժանգոտ: Ինչպես մահվան կոշ:

Բոլոր նստածները վեր թռան անհանգիստ:

— Ի՞նչ է, ի՞նչ է,— ձայնեցին իրար:

— Դատաստանի կոշն է,— ասաց Ջարեհը խոռոված և երկյուղած:

— Եկե՛ք,— ձայնեց Առարկելը և առաջ ընկավ:

— Օն, գնանք հովատին պաշտպան,— ասաց Գրիգորիոս վանահայրը և իջ-
րավիրեց Մասյաց-Ռոմից եկած վանականներին և արտաշատցիներին:

Բոլորը շտապեցին բաղար:

Էջ 140. տ. 1 — Հիշեցեք Նապոմի օրերը,— ձայն տվեց մեկ ուրիշը:

Էջ 141. տ. 15-ի շարունակությունը հանգիլ է՝

Կաթողիկոսը կանչել էր երկրի բոլոր աշրի ընկնող եկեղեցական ուժերին՝
խմբադրելու պարսից արքայի շրջաբաժնի պատասխանը:

Էջ 143. տ. 2 Գլուխը և մոռալ սպասեց

տ. 10 միայն լուեց ու [մոռալ] ունկնդրեց

Էջ 144. տ. 12—13-ի վտխաբեմ եղել է՝

Չրոգարտակում [պատմվում էր այն մասին, թե ինչպես Ջովանը (ժամա-
նակը) ստեղծեց Որմիզդին և Արմինին:

Քանի գեռ չկային երկիրը ու երկիրը՝ Ջովանը դո՛ւ էր անում հաղար տա-
րի և ասում էր. «Ի՛նչու էս մի որդի ունենամ Որմիզդ անունով, որ ստեղծի եր-
կիրն ու երկիրը: Եվ չգացավ երկու զավակ իր որդեգրի մեջ. մեկը դո՛ւ ա-
նելու, մյուսը կասկած աննելու պատճառով (աշտեղ եղնիկը չեղնարար ժողո-
տաց): Երբ իմացավ, որ երկուսն էլ որդեգրի մեջ են՝ ասաց որը վաղ ծնվի
նրան կտամ թագավորությունը: Եվ նա, որ թերահավատությունից էր հեղացած՝
պատուեց որդեգրի և դուրս եկավ: Ասում է նրան Ջովանը. «Ո՞վ էս դու: Ա-
սում է. «Քո որդին՝ Որմիզդը» Ջովանն ասում է նրան. «Ի՛մ որդին լուսավոր է
և անուշահոտ, իսկ դու խավարային էս և շարասեր: Եվ երբ սա խիստ զանա-
պես լացեց՝ սրան տվեց թագավորությունը հաղար տարի:

Այնուհետև] գալիս էր բուն մասը.

Էջ 145. տ. 36 հիմա էլ պիտի թափեն [Մենք պիտի թափենք]:

Էջ 146. տ. 23-ից հետո հանգիլ է՝

— Ասել է՝ մեջները դավանան կա:

Էջ 147. տ. 3-ի սկիզբը հանգիլ է՝

— [Ե՛ս դոնե չեմ տա: Մեզ պես կանեն նաև վրացիները և աղվանները:
Սակայն այս պահին նախ և առաջ ամենամեծ հույսը մենք ենք, մեր ժողո-
վորդը:] Ի միտ առեք

Էջ 149. տ. 26—27 տաճարի դռներ, [ուր կատարվում էր մի անսպասելի տեսա-
բան:] Տաճարի դռնից դուրս լուղաց

տ. 29-ից հետո հանգիլ է՝

— Տես *ո՞նց է իրեն կտրատում*։ Տես *ո՞նց է իր իշխանությունը պահում*։

տ. 30 — *Հրավեր կարդա զինվորյալ մանկանց*։—*լսվեց*

տ. 32 — *է՛, է՛, է՛... Ժողովուրդ, զինվորյալ մանկունք էն կանչում*։

էջ 150, տ. 10—11 «*Զինվորյալ մանկունքը զորքն էր, որ նվիրապետության աստիճանական կարգում բարձր էր հիշվում նախարարներին*

տ. 15—17 — *Ժողովուրդ հայոց, զինվորյալ մանկունք*։ Բռնավորք ձեռ է կաշկատում հողիներին ազատության։ Կանգնեցե՛ք զորավա՛ր բնորո՛ւմ սատու՛նալին։

տ. 28 — *Գործեցեր զինվորյալ մանկաց ՚Նտ*

տ. 33—35

Բայց Գյուտը իր համախոհներով ուղղվեց դեպի տաճարի ելքը

էջ 151, տ. 1—2 *ավելացել է*։

տ. 4 *կոնչաց Զաւենը ժանգոտ ու շարագույն*։

տ. 24 — *Գնանք տեսներ *ո՞վ [է տալիս] ո՞ւմ աշխարհին էն ասնում*։ Ժախում [Տեսներ *ովրէ՛ր էն դավաճանները, եկե՛ր*]*

տ. 27—28 — *[Ինչի՞՞ սրի, [ինչի՞՞ սրի,— զայրացա՛լ Առաքելը,— որ մեր աշխարհին էնք աշտոյանի՞՞ զրա՞ համար*։ Բե՛ն էս սեւավորները պիտի պաշտպանեն]։

— *[Գէ] որ աշխարհիւ տվին՝ էլ արշո՞ւնք ինչ, մա՞հն ինչ*։

տ. 33—36 — *[Ապա թէ] որ հող հայրենի եր՝ սա հող հայրենիի կոխն է, Գէ, Ե՛ս եմ՝ զինվորյալ, անձս դրի [մեր] գործին, էլ ուրիշ ո՞վ է, ելե՛ր*։— *Գոչեց ու արագ զնաց դեպի տաճարը*։

էջ 152, տ. 1—2

Սովոր ձայներ առձաղանքեցին։

— *Գալի՛ս եմ... Ես է՛լ... Ես է՛լ...*

տ. 15—ից հետո հանվել է՝

— *Ո՛ւր, ո՞ւր,— զայրալի գոռաց մի սեպու՛հ և մեջ բնկա՛լ խանդարելու պինվորներին և հարձակվելով զինվորների վրա՝ ճիգ գործեց փակել նրանց ճառագարնը*։ Զինվորները շփոթանդկեցին։ Այն ժամանակ նա բռնեց զինվորներից մեկի օձիքը և թափ տվեց։

— *Քեզ հետ եմ... ո՞ւր...*

Զինվորը դողահար նայեց սեպուհին և շարունակեց գնալ՝ անկարող բան ասելու։

Այն ժամանակ սեպուհը նետվեց դեպի Առաքելը։

տ. 21 *մի ազետալի դանդաժ*։

տ. 24 *Գաղիշոն [մույլ] խոթեց իրեն մույլ նայող*

տ. 30 *Հանապարհ կտրելով իր հետևից մղվողների համար*

տ. 33 *Եվ այս խուժողների առաջինները [որ և հետևից էին ձնշվում և քի իրենք էին ձնշում առաջ՝ հետզհետե մոտեցան*

էջ 153, տ. 18—26 Բ հրատ Լգել է տ. 37—ից հետո։

էջ 154, տ. 3 *Վարդանը, որ առանց անհանգստության*

տ. 13 — *Ինչո՞ւ եր խոռվվել, [տարակուսանքների մեջ բնկել] եզրայր-*

ներ։

տ. 14 *Առաքելն առաջ եկավ և մույլ աչքերը գետնին՝ ասաց*։

տ. 27—29-ի վոխաբեմն եղել է՝

— Ողջ ժողովրդով գրվում ենք զինվորայն ու երկիրը շենք տալիս ու էս-
պես էլ կոպտասխաններ արքային,—հատու զենքի պես կտրեց Առաքելը:

— Չե՛նք հնազանդ, չե՛նք հպատակ...

— Արյո՞ւն կթափենք, չե՛նք տա հայրենին...

— Չե՛նք, չե՛նք, չե՛նք...

Խառնածան աղաղակեց հափշտակված բազմությունը:

Էջ 153—155 կատարվել են տեղափոխումներ:

Էջ 154, տ. 30-ից մինչև էջ 155, տ. 8 ավելացել է:

Էջ 155, տ. 8-ից հետո հանվել է՝

Այնքան էլ սարասփելի չեղավ սա հողերը դասի համար, նա այդ վիճա-
կում տեսավ բրիտանական որոշ ազատություն, որ շնայած ժողովրդին իր
տերերին հնազանդելու իր կողմնակցության՝ այժմ անհրաժեշտ համարեց ուժ-
կին կոփի հանել (որի մեջ կփրկվիր իր եկեղեցին) և ուսմկին իրեն ենթարկե-
լով՝ թուլացնել նախարարների բացարձակ իշխանությունը ուսմիկների վրա:

տ. 26—32-ի վոխաբեմն եղել է՝

— Իշխաններ, —ասաց նա ինքնիրենից դուրս եկած, բայց հանդիստ, խեղդ-
ված ձայնով,—թշնամին պահանջ է դրել, թե ձեր երկիրը ուրացեր: Մենք ո՞նց
կուրանանք մեր երկիրը...

— Իսկ դու ի՞նչ, ուսմիկդ գրեզ, ներս բնկաք, կոխ՞վ պիտի դուրս գաս ար-
քայի դեմ,—կոշտ բնդհատեց Առաքելին Գյուտը:

Առաքելը այլալից.

— Կովե՛լ է թե չկովե՛լ՝ երկիրը չե՛նք տա, իշխա՞ն:

— Դուք կովե՛լ էք ուզում,—պնդեց Գյուտը:

— Հա՛, կկովե՛նք, իշխա՞ն: Երկիրը որ տվինք՝ ասա չուրք տարավ մեզ, զը-
նացինք կորանք: Դե որ մա՞հ՝ մա՞հ: Ամեն բան կտանք՝ երկիրը չենք տա: Ու-
զում էք մեզ գրեք սրի տակ, կտոր-կտոր արեք, ուզում է թշնամին զա վառի
վերջացնի, երկիրը չենք տա, վկա՞ աստված ճշմարիտ:

— Վկա աստված ճշմարիտ,—կրկնեցին բազմության մեջ հարյուրավոր
կրճերից պոռթկած, հուզումնալի, արտակարգ հուզված ձայներ:

— Դո՞ւրս տաճարից,—այլալիցված հարձակվեց նրանց վրա Գյուտը և գնաց
Առաքելի վրա:

տ. 33—37 Զինվորագրումը ազատ ինքնակամ ելույթն էր, կենաց-մահու
կոխիլը թշնամու դեմ՝ նրան [չդիջելու], անպատճառ [նրան] հաղթելու վճռով,
հաշվի չառնելով ո՞չ նրա ուժը, ո՞չ [նրա] զինադրությունը, ո՞չ այդ-կովում
իր անձի վտանգը, ո՞չ մահը, ո՞չ իր գույրի, անձնական շահերի ոչնչացումը:
Նա դառնում էր զինվորյալ և արդեն իրենից զեն էր շարտում երկյուղ, անհա-
մարձակություն, չէր ենթարկվում ոչ [մի] իշխանի, ոչ [սեղան] արքայի,
կանգնում էր

Էջ 156, տ. 10-ից հետո հանվել է՝

Տաճարում գտնվածները, որ գիտեին նման բաները՝ սկսեցին երկյուղ կը-
րել հենց այդպիսի մի զինվորագրումից, որ կարող էր մեծամեծ իրարանցում
պցել ողջ երկիրը: Սա ամենից շատ անհանգստացրեց Գաղիշոյին և Գյուտին:

տ. 12 գեպի բազմությունը, հրավիրելով լուխի:

տ. 30 — Աստված օգնական,— թնդաց Բաղմոթյունը:
էջ 157, տ. 10 — Ճշմարիտ է. տանը պատասխանը... [զրեցեր],— գոչեցին
տ. 23—25 — [Հրաման քեզ, դու] տեր եղևիկ, և [քեզ] տեր Ղևոնդ,
նաև [քեզ] տեր եղիշև: Գրեցեր [ներշնչմամբ սուրբ հոգու պատասխանը փոր-
ձիչին] Աստված և ժողովուրդն հալոց զորավիդ ձեզ:

տ. 29-ից հետո հանգիստ է՝
Կաթողիկոսը ձևոր Բարձրացրեց և դիմեց ընդհանուր
— Պահպանե՛ր ձևարանությունը, տյարբ և հարբ և ժողովուրդ հալոց: Ըրշ-
մարիտ է՝ Հաղկերտի միտքը մեր աշխարհի գրավումն է և ոչնչացումը: Սա-
կայի բանի որ ձևարանությամբ ուրացություն պահանջ է գրել՝ պատասխաններ
ձևարանորեն, որ չենք ուրանում: Հոժա՞ր եք:

— Հոժար ենք,— ասաց Վարդանը և դարձավ բոլոր նախարարներին,
— Իրավո՞ւնք եք տալիս, տյարբ:
Նախարարները շարժեցին գլուխները հավանության եղանակով:
— Դե՞, ի գո՞րծ, գրե՞նք պատասխանը:
— Գրեցե՛ք պատասխանը, մեք ձեզնե՞ր մաղղկացե՛ք կրոնը,— ասաց կաթողի-
կոսը եղևիկին, եղիշին և Ղևոնդին:

էջ 159, տ. 26 ո՞չ մարդիկ, ո՞չ սուր, [ո՞չ] հուր[, ո՞չ չուր, ոչ ամեն տեսակ
դառն հարվածներ]:

էջ 161, տ. 9—10 ձևակերպեց Վահան Ամատունի հազարապետն Հալոց:
էջ 165, տ. 13—18 [Երբ] վասակը իմացավ կատարված դեպքերը՝ մերժողական
պատասխանը, նախարարների ուխտը, ժողովրդի ըմբոստ արարքները, կաթո՞ղ-
յւն եւրագումն է: Թափ տվեց իրեն, շփեց ճակատը, մոտեցավ պատահանին,
նայեց դուռս, բայց զգաց, որ աբրու՞ն է, որ այդ ամենը նշմարիտ՝ է:
էջ 166, տ. 3—4 Պետր է վերջ տալ հիմա ուրյուններին...

տ. 21—22-ի փոխառեն Լոկ է՝
— Ինչպես հրամայեցիր, տեր մարդպան:
— Որտե՞ղ են հավարված:
— Արքունական տան դահլիճում:
էջ 167, տ. 3—4 մի մեծ խումբ[, և նրանց հետեից իշխանները երեացին պա-
տրիզամի վրա], նրանք

տ. 8 Ապա նրան [սուրբ-փառք] տարան դահլիճ:
էջ 169, տ. 5 Մենք զինվորներ ենք:
էջ 171, տ. 19—20 Ռամիկը աչտեղ կոխվ ունի և պլիտի կովի իր կոխվր:
էջ 175, տ. 10 որ պետք էր անցնել [մեծ վարպետությամբ]:
էջ 180, տ. 30-ից հետո հանգիստ է՝

— Նժույգներն քնտիրնե՞րը:
— Սլուելաց ախոռներից բերածները:
էջ 182, տ. 3 — Տխուր սրտով,— հարեց Գաղիշոն և մուսյլ ու խելացի նայեց
Վասակին:

տ. 33 Վասակը լսեց նրան և [սուղա նայելով նրա աչքերի մեջ] ասաց
մեղմաձայն:

էջ 183, տ. 3 Վասակը խոր նայեց Գաղիշոյին

տ. 15—17 Վաստիկի Բեակաբանը մի փոքր բարձրություն վրա էր, ուստի և բաղադրի պարիսպների [բարձրությունը] թույլ էր տալիս,

տ. 26 մի ընդհանուր գործի մեջ մի ամբողջական պանզոված է։
Լջ 188, տ. 11—12 նալեց Վարդանիս,—[ժանրագիրն պարտավորեցրիք ինձ. Սպարապետ] Դժգոհի գործի գրիք, և արդյո՞ք [ևս] պիտի կարողանամ գլուխ բերել։

Լջ 189, տ. 9 Վարդանը,—[և էլև նրանք ստրկությունը չեն բնարի, այլ կկամենան ապրել իբրև ազատ ժողովուրդ] կզան մեկ էստ։

տ. 10 Ո՞չ, նրանք կզան

տ. 21 աչև նախաբանելից, որ կկարծեն,

Լջ 193, տ. 1 — նայած թե մեր գրտը սե՛րան թափ կտանենա

Լջ 195, տ. 33 — Ձմեռա՞ն, [կենդանի՞] եմ, պիտի՞ զամ ազատություն մարտդ

Լջ 196, տ. 6 Սա երեսը թաքցրեց [Արծվիի նմուշի հետևի]

Լջ 197, տ. 20 սանձը գուր քաշելով [նրա թիկնապաշտ պոկվեց նրա էտանից։]

Լջ 199, տ. 22 Ուստի և նմից

Լջ 200, տ. 3 եթե կարողացանք՝ ինչո՞ւ ոչ...

տ. 28 — Գլուխը ե՞ս [նստաւ] զնում է՝ էտը.

Լջ 202, տ. 16 որի եւկ պատահանից մեկով մի լույս էր երկրում

Լջ 206, տ. 36 — Ըշմարիտ է, նայր սուրբ,—գոչև Արապիք

Լջ 209, տ. 25 և շնայած որ [չատ գոյու] բացվում էր լույսը

տ. 30 Անկողնու մեջ նստած էր [մի] գալուկ աղջիկ և

տ. 33—34 նստել էր մի զեռա՛նա աղջիկ և վշտով նայում էր անկողնու մեջ նստածին։

Լջ 210, տ. 1 Անկողնուն ծառայող աղջիկը հայվում էր

տ. 7—8 Պատի տակ նստած աղջիկը, որ հուսահատի աչքերով էր նայում հիվանդին

տ. 22 — * Անա՛հիտ... — խոսեց կրկին նիվանդապան աղջիկը.— լա՞ր ինձ, է՞...

տ. 24 որ համակում էր հիվանդապա՛ն [աղջկան]։

տ. 26 — Անահի՛տ,—երեքնեց նիվանդապանը։

տ. 36-ից մինչև Լջ 211, տ. 1 ավելացել է։

Լջ 211, տ. 13 էտ չես գաւ [Գիտես թե էս աշտե՞դ եմ... ես կորած եմ...]

Լջ 212, տ. 29—30 վաղրի ռեկորի փոշի, նաշակիւր, [խոտածով] կիարատի դավը

Լջ 213, տ. 28 [նրա] սե անիպիլ

Լջ 214, տ. 14 էտանում է, կորչում [է նա] Անահիտից։

Լջ 215, տ. 6—7 Գիմալը [մասի] ժաշտի բեկորի պես

Լջ 219, տ. 29—30 գնաց սիւնանը, որ

Լջ 221, տ. 35 և Առնեբը Բամակին գրած

Լջ 222, տ. 15 սրի երասանին։

Լջ 223, տ. 20 Գլուխը ձեռք տաւով սրի երասանին։

Լջ 238, տ. 21 նա չիտիկ ինչ-որ մտեմալքան եւս իր վերաբեմամբ։

տ. 31 — Ամբողջ,—միավանկ պատասխանեց Աշտուկաց նախարարը

Լջ 241, տ. 13 նրանց բավաւ հոնքերի տակից

- էջ 248, տ. 4—5 նրա սուր խելացի և մի փոքր թախծոտ աչքերը մտախոհ հանդիման սեպուհին:
- էջ 250, տ. 26—27 մտայն հայելով զհասարակին
- էջ 251, տ. 26 հետացավ Աշուղայից զժողո՛ւ: [տարամադրութեամբ]:
- էջ 252, տ. 34—35 — Է՛, Էզրայր, որ կոխի՞ զա՛ն զու՛մ, մենք, ազգանքներ, բոլորս միասին պիտի պաշտպան կանգնենք մեր երկրին: Բռնակալը ուժեղ է,
- էջ 255, տ. 20—21 ինչպես իրենց [հլու] հպատակներին հետ:
- տ. 28 Անցավ տարակուսանքը, նրանք շարժվեցին:
- էջ 257, տ. 15—16 Բակերի ցեխերը հունցող լամուկներ
- էջ 259, տ. 18 խորթիկներ և զինի մատուցին
- էջ 261, տ. 26 — Հը՞մ... կես բարեկա՞մ, [ասում էս,]—ձգեց Գլուսը
- էջ 263, տ. 18 — Այո, տեր իմ, շատ բռնադատեցին, [զոռեցին,] բայց
- էջ 268, տ. 20 — Ուխտ արինք զսրագեղի հետ միասին կովի [շայրենիքի համար]:
- էջ 269, տ. 11 ազատ կամքի բան է [կամքը սուրբ է] Գեանք բանակ
- տ. 27 — Դա լավ է, զա՛ն արժանի է մարդկանին
- էջ 271, տ. 16 Ոսկեհուս, ոսկեմատ, ոսկեծինս:
- էջ 272, տ. 14 մի փաստակալու կին՝ սեպուղեսա
- էջ 282, տ. 21 զհանձր այրամարդու պես:
- տ. 30 Այս գրույցը [իշխանների համար] աննկատելի լուսավորեց
- էջ 285, տ. 4 Գուս Եկավ, որ նրանք շեն բնկու
- տ. 12 իրենք վճռեն անցնել նրանց կողմը: Պետք էր
- էջ 287, տ. 24 Սա գրավեց Վարդապետանին:
- էջ 288, տ. 17 զգացի, որ հա՛րկ խոստացել է Վասակի պաշտոնը:
- էջ 290, տ. 12—13 Բյնամի ցույց տավ Վարդանին, միաժամ ծածուկ բարեկամանալ
- էջ 297, տ. 34 Իր օթեանում բարձրին էր նենվել և հաստակին էր անբարբ հայտն Վարդանը:
- էջ 303, տ. 19—ից մինչև էջ 305, տ. 10 ավելացել է:
- էջ 308, տ. 11 — Ոչինչ,—անվրդով ասաց Վարդանը,—[ուշաթափվեց:] Հոգհամ է:
- տ. 35 — նժույզ[ներ]ը թող զօրս բաշեն:
- էջ 310, տ. 7—8 մերթ իրար կտորոզ տուրխուճով միաշարի
- էջ 311, տ. 6—7 համ գեների շրխապող բնույթի:
- տ. 23 — Անձո պահիր, տեր իմ,—
- տ. 25 մտով նրա և հեղեղատի մեջ՝ պատվարելով նրան [և պատելով իր հոտն նժույզի վրա]—Քշի՛ր,—
- էջ 312, տ. 7—8 նետը [Մի նետ էկավ և ցցվեց Արծվի նժույզի գավակին:] Արծվին [չնկատեց և] նժույզի գլուխն ուղղեց
- էջ 316, տ. 35 — Հազդադյուտ էս երեսմ իմ աշխարհը, Սպարապետ,—
- էջ 318, տ. 18 Վարդանը զգաց, որ Գաղիշոն կամենում է իրեն սրտալք ուստի զգուշացավ:
- էջ 320, տ. 30 Հետևաբունը մահանները պարզած
- էջ 325, տ. 2 մոտ ծանոթ և իրար համակրելիս էին Եղնի:

էջ 328. տ. 3—4 *քշեցի վրա*: Վեր լափեցի բոլորին էլ: Նմույզները ուր փախավ. ուր բռնեցի բերի բանակ:

տ. 21 *ոչ մենակ Սպարապետը*. այլ *սպարսից* տերությունը:

տ. 25—27 *Քամու պես՝ մին էլ տեսար՝* զալիս է մի նեծյալ գունդ, խփում ու կորչում:

տ. 28—29 *ավելացել է*:

էջ 329. տ. 8—10 *միացրեց սրան մի գունդ էլ սպարսիկ հեծյալ* ու *հանկարծ զարկեց* բուշմենուհին: Մեանք փախան, բայց Վարդանը չընկավ նետները: Հանկարծ շրջվեց ու *փախուստի ձև ափեց*:

տ. 18—19 *Հայոց այրուձիով [հանկարծ] խրվեց բուշանների ամենախիտ շարքերը*։ որ խմբվում էին և կարող էին բուռնացր շինել և կտրել սպարսից զորքի պատը: Խեղադար բան էր: Բայց մենակ Սպարապետը կարող էր սիրտ անել:

էջ 332. տ. 14 *ավելացել է*:

տ. 15—20

Հագկերտի կողի հրամանի մարկի պես մտավ Հայաստան: Նա սպառնալից էր, շարագուշակ, մոայլ: Հրամայելով գնալ սպարսից Դուռը՝ հայ նախարարներից ակահալությունների՝ ներշնչություն, վաճառ Ամատունուն, թեկուզ Վասակ Սյունիին՝ Հագկերտը զլխատում էր՝ հայ նախարարությունը:

Կողի հրամանով, այսպես ուրեմն, սպարսից Դուռն էին կանչվում մարդպանը, Արծրունյաց, Խորխոռունյաց, Մամիկոններից, Մոկաց, Ռշտունյաց, Վահունյաց, Անձեպունյաց տերերը և Հագարապետը:

տ. 33 *անմիջապես ներվարտակներ ուղարկեց մարդպանին*

էջ 334. տ. 13 *հասկանալի բան էր [այն իրավակարգում]*:

էջ 335. տ. 1—2 — *Կանեն, կաց Լյովս ուղտի ակահնում քնած, բա մենք էստեղ բան չենք*:

տ. 4 — *[Էստեղ երկիրն է, հայրենիքն է,] քնեց թե*

տ. 21 — *Արդարք ո՞րն է, ի՞նչ է քնում նիմա*:

տ. 27 *ձեռների վրայից ու մուսլ նայեց*

էջ 336. տ. 31 *Մի կարավան էր օրորվում դեպի Այրարատ*: *Նա զալիս էր ղեմից*։ Նաոր

էջ 337. տ. 12 *Ձոր ու անևախտագետ Վասակը նմույզը քշեց*:

տ. 25-ից *նետո հանվել է՝*

— *Սա էջմիածնից չէ՞*:

տ. 27—28 — *Այնտեղ գնաց նա [Անյո՞ւշտ... հասել է և] շտպանելով մեկ արգեն սկսել...*

— *Այո՛, նա այնտեղ գնաց*։

տ. 32 — *Հիմա՛ որ զործի կանցնես, — ասաց Գաղիշուն*:

էջ 339. տ. 16—17 *նախքան կանցնեն թշնամու գուրք՝ կոչնչանան*

էջ 340. տ. 15 *Առաջ լավեց անորոշ աղմուկ*

տ. 22 — *Փողովո՞ւրդ, ղե՛մ կանգնեմ, չգնա՞ն...*

էջ 342. տ. 13-ի *շարունակությունը և հաջորդող տողերը հանվել են՝*

Մնացե՛ք բարյալ:

— *Դեհար բարո՛վ, բարի ճանապարհ: Բարով գնար, բարո՞վ դար... Դեհար*

ցե՛ր, խափանեցե՛ր շարք...—որոտաց բաղմոթյունը ստվարաձայն բարեմազ-
թությունների որոտով:

տ. 14—15 — Կուշ ենք կոչում ձեզ, իշխաններ, աշխարհը շտափ բռնա-
վորին,—կրկին հանդգնեց Արրա՛համ պապիկը:

տ. 17—18 — Սպարապետ, [դուք գիտեք ձեր բանը, գնացե՛ր]—գոչեց
առաջ գալով Առաքելը,—տեսնե՛ք, խեղճ ասացի, կմեռնենք՝ աշխարհը շենք տա...

տ. 19 — Չե՛նք տա, չե՛նք [տա], չե՛նք [տա], չե՛նք...

տ. 30—31 — Տգայր, շոթոկներ ժողովրդին անպաշտպան, կաբող է լի-
նել, որ ետ չգա՛նք ձեզ ենք թողնում

տ. 32—33 — Գեա միամիտ, Սպարապետ,—գոչեց մի մոայլ գինձոր,—
մեր արյունը կխառնենք ձեռ արշա՛ն, չենք տա ժողովուրդը:

տ. 33-ից նետո հանվել է՝

— Իշխաններ, շժախե՛ր մեր հոգիները,—գոչեց համարյա հրամայական
ձայնով մոայլ գինձորը:

— Չանե՛ր ձեզ անպատիվ,—հարեց մյուսը:

էջ 343, տ. 9 — Չուրանա՛մ հայրենին,—գոչեց բաղմոթյունը:

էջ 344, տ. 8 — Տեր մարդպան, ոչ ե՛նք կարող ընդգիծ գնալ

էջ 346, տ. 14 խելագար երեցի Բրտեմձ մաղիկների սեղմիչներում:

էջ 347, տ. 11 հեռվից հետեի իրեն և [դարձավ] Գաղիշոյին:

տ. 19 — Բայց պետք է ուրացնե՛լ տանը ողջ երկիրը [Հասկացա՛ր]

տ. 20-ից նետո հանվել է՝

— Կրկի՛նս վճռակա՛ն:

— Հասկացա՛, տեր մարդպան:

տ. 33-ից նետո հանվել է՝

— Ուրանո՛ւմ...

— Առերես,—արագ սթափվեց վասակը:

էջ 351, տ. 36—37 որոնք պահպանում և պաշտպան են հայրենի երկրին, հոգին՝
ի՛նչ է ապա ինքը վասակը

էջ 352, տ. 32—33 ներսիկին, որի նդիկի աշխուր երկյուղով հասել էին մօր
աչքերին

էջ 354, տ. 20 վասակը լուց և մոայլ գնաց նստեց

էջ 356, տ. 25 վասակը մոայլ ու տխուր

տ. 37-ից մինչև էջ 357, տ. 2 Դու ինքդ Սպարապետի նետ միասին զիմա-
դարձ ես կանգնել Հագկերտին՝ ի՛նչ ես ետ կանգնեցնում:

էջ 357, տ. 3 — Իսկ ի՞նչ ինչու ես վեր կացել,] բո ի՛նչ գործն է, թե ինչ
են անում նախարարները:

էջ 359, տ. 12-ից նետո հանվել է՝

— Ի՛նչ անեմ, ի՛նչ անեմ...

էջ 361, տ. 8—9 Սա [տխուր ու] մոայլ [ունկնդրում էր մօր ընթերցման և]
հոները կիտած նայում պատուհանից դուրս:

էջ 366, տ. 7—8 երանք տան այն սրիկալի անուրը...

էջ 369, տ. 20—21 մանավանդ որ այնպիսի մի հրապույտ, ինչպես Սպարապետն
էր՝ զանե՛լ էր խիստ արդևրիք էակ:

տ. 27 անապատար [նա կլանիչ շտրվերը հպել էր անապատին և կրծում էր նրան, խոսում] նրբեմն

էջ 370, տ. 17-ի շարունակությունը հանվել է՝

նա խեթ էր հայում պատանիներին, և նրան դուր չէր գալիս նրանց հայացքները, Էրր նրանք իրար հետ խոսում և հանկարծ շրջվում էին հայելու նրբան:

էջ 374, տ. 19 — Տեր մարդպան, թողություն տուր ինձ,

էջ 381, տ. 19—21 ավելացել է:

էջ 383, տ. 10 Լուս ու մոայլ գիտում էր

տ. 21—22 Նա հետաքրքրական մանրամասներով նկարագրում էր

էջ 384, տ. 25 — է, հայրենիքն ո՞վ կտա, Սպարապետ

տ. 29—30 — Ճիշտ է,—հաստատեց Վարդանը,—հայրենիքը տվին՞ ա-
սել է տվիք ամեն բան:

էջ 385, տ. 4 Նա նստեց վրանի գոան,

տ. 5 զգույշ ասաց նրան.

տ. 11 — Լավ, ի՞նչ եմ ուզում որ անի Սպարապետը,—ծիծաղեց Արծվին:

տ. 21 — Ըշմարիտ է, հավատ՝ ասել է հայրենի

էջ 390, տ. 16 — Մատաղ հայրենիքին,—հառաչեց

տ. 35 Թանճը լուսվումը գիմալորեց նրանց:

էջ 391, տ. 21—23

որոնց առանձին պետք է կանչեին ատյան և այժմ բերել էին Էրեկ Երկյուղ ազ-
գելու համար:

էջ 392, տ. 15 վերահանու համար արգար[ազատ]ությունը:

էջ 393, տ. 31—32 — Չէ, դուր ասացեր, թե ինչպե՞ս էր հանդգնել... Ինչպե՞ս էր հանդգնել, խոսեցե՞ր...

էջ 394, տ. 7 եվ անա մի պարսիկ իշխան

տ. 29 — Տեր իմ Մուշկան, զգույշ,—լսվեց

տ. 35 մատյան գունդը փզերով գալիս է:

էջ 395, տ. 19 Հագկերտը խկազարվում էր:

էջ 397, տ. 29—30 — Իմ հրամանն է, որ դուք ընդունեմ զբաղաշարս Ոչինչ բան չի կարող խախտել իմ վճիռը:

էջ 398, տ. 1—9 ավելացել է:

էջ 399, տ. 19—22 ավելացել է:

տ. 27 Ամբոխը [վախուկ] ոչխարի հոտի պես հորձանք տվեց այս ու այն կողմ [և փախավ]:

տ. 32—33 սկսեցին հարվածելով վանել

տ. 35 — Սպարապետ, [ի՛նչ անենք,]—գիմեց Վարդանին Հաղարապետը:

էջ 400, տ. 4—6 կատաղի հայացքներով շարունակելիք ուղեկցել և արդեն պաշտպանել հախաբաբներին ամբոխից, որք այլևս չէր համարձակվում ծաղրի խոսք ասել:

էջ 402, տ. 23-ից մինչև էջ 404, տ. 10 ավելացել է (էջ 402, տ. 26—29 որոշ փոփոխություններով տե՛ս Բ հրատ, էջ 291):

էջ 410, տ. 3—4 Իմ միտքն այսրան է բանում, տեր իմ, մեղմացրու զործը:

էջ 411. տ. 19 լուսթյունը և ուրախացալ:

տ. 21-ից մինչև էջ 415. տ. 13

եղ Նա, որ մինչև իմա լուսմ էր և գործունեություն չէր ցույց տալիս՝ որոշեց աշխուժանալ: Անկիրթ բանտապետի պնականի մի խոսքը նրա գործը չեղտացրեց: Նա ասաց այն, ինչ որ ինքը՝ Վասակն էլ պետք է ասեր բանտարկյալներին: Կեղծ թև անկեղծ՝ պետք էր կատարել Հաղկերթի հրամանը և դուրս գալ զնգանից: Իսկ դուրսը արդեն կերևար, թև ինչ կարելի է անել: Նա դիմեց Վարդանին.

— Տե՛ր Մամիկոնեից, ա՛նկղ է ժամը. վճար:

— Դու վճո՞ւս ես,— հարցրեց Վարդանը դառն շնչառով:

— Ես սպասում եմ ամենբից:

Լուսթյունը եղավ պատասխանը: Որևար ժամանակ չէր լսվում ոչ մի խոսք: Ոչ որ չէր շարժվում անպամ: Եվ իրոք՝ զրուսթյունը շատ էր լուրջ: Կատաղի Հաղկերթը ի կատար կածեր իր սպանությանը: Պետք էր կամ շտապել մի բան անել, կամ վճու՞ղ ընդունել մահը: Իսկ ի՞նչ կլիներ հայրենիքի վիճակը:

Ներշնչություն մոտեցավ Հաղարապետին և ասաց.

— Ի՞նչ անեիր, Հաղարապետ: Ես մահից չեմ վախենում, բայց երկիրը...

— Ոչ որ այստեղ մահից չի վախենում,— բարձր պատասխանեց Հաղարապետը.— Եթե կա մի բան, որից վախենում ենք ամենիս՝ դա հայրենիքն է...

— Ի՞նչ ես ուզում ասել,— հարցրեց Վարդանը սպանալի ձայնով:

— Եմ ասելիքը նույնն է, ինչ որ բոլոր,— պատասխանեց Հաղարապետը:

Մութի մեջ իրար եկան Վասակն ու իր կուսակիցները: Իրադարձության այս դաժան ու մերկ հանդամանքը թույլ էր տալիս արդեն մի փոքր բացարձակ գործել: Գաղիշոն, Գյուտը, Ռչտունին, Նաև Մանե՛ն խոսեցին ուրացության մասին՝ իրեն ելք ծանր փորձությունից:

— Մենք կեղծ ուրացություն կառաջարկենք. թող ընդունեն գոնե այդ:

Վասակը կրկին մոտեցավ Վարդանին:

— Տե՛ր Մամիկոնեից, դու ես չառատապետ ես, որ երկիրը ոտնատակ կերթա: Ուրիշ հնար չկա: Ընդունենք ուրացություն... Ասեմք...

— Այո, այո,— վրա բերին Գաղիշոն, Գյուտը, Արտակ Ռչտունին, Մանե՛ն:

— Ընդունենք ասեմք և երբ ասածն սղնթյամբ կհասնենք երկիր՝ թափ կտանք կեղծիքը: Ժամանակ կշահենք:

— Իսկ դուք ի՞նչ եք վճում,— դիմեց Վարդանը իրայիններին:

Ներշնչություն տու՞յ եկավ:

— Տե՛ր Մամիկոնեից, մենք վճում ենք ընդունել կեղծ ուրացությամբ, իսկ եթե դու կարծում ես՝ թև հայրենիքին և բեզ զավանանդներ կան, մենք բոլորս կըզանք պատե՛րազմի:

— Մենք ստիպված ենք ընդունել,— ասաց Հաղարապետը — երկրի փրկության համար:

Վասակը ձայնը բարձրացրեց.

— Վերջապես ի՞նչ ես անում այդ հայրենիքի փրկության համար:

Կես դիշերից անց էր: Կրկին եկավ բանտապետի օգնականը: Նա զգուշ մոտեցավ Հաղարապետին և ասաց, որ եկել է Արսեն իշխանը մի այլ պարսիկ իշխանի հետ և հանձնարարել է իրեն հայտնել նախարարներին, որ մահապա-

տիժը տեղի կունենա վաղը, թող նախարարներն շտապեն՝ ինչ որ անելու են...

Բանտապետի օգնականը միտմյան մեջ շրթունքները մոտեցրեց Հազարապետի ականջին և շշնջաց.

— Ի սեր Քրիստոսի, ազատեցեք ձեր հոգիները...

Հազարապետը հարցրեց.

— Դու ի՞նչ ես, ո՞վ ես...

— Ես բրիտանիա եմ... Նախատամ և խոստովանիմ...

— Դեռ հայտնիր, որ մտածում ենք այդ մասին:

Օգնականը գնաց:

Լույսը բացվում էր... Բացվում էր անեղ օրը: Պետք էր շտապել... Հազարապետը մոտեցավ նախարարներին և շշնջալով ասաց.

— Համոզվեք, տյարր, օրնսր նասավ... Մենք կկորչենք, դա հոգ չէ, բայց երկիրը կոչնչանա: Մոտ գնացեք, համոզվեք:

Բոլորը մոտեցան վարդանին: Շատ ծանր էր վայրկյանը: Նրանք գիտեին, որ վարդանը կմերժի, բայց բռնի որ իրենք վճռած էին համարում ուրացությունը, ուստի կամենում էին վերջին ճիշդը ևս թափել:

— Ուրացությունը խղճի գործ չէ, տյարր,—ասաց վարդանը չար ու խուղոտ ձայնով,—խիղճն ազատ է, նա կհաշտեցնի ինքն իր մեջ իր գործը: Մեր ուրացությունը ազդանշան է տերունական գործի: Ասերե՞ս կեղծիր, ասում եք դուք: Ուրեմն կեղծիրք պետք է լինի կեղծիր: Այստեղ կեղծիր և այնտեղ կեղծիր: Ոչ մի կերպ ոչ որ չպետք է իմանա իսկությունը: Անշուշտ այդպես: Ուրիշ հնար չկա:

— Ուրիշ հնար չկա,—ասաց ներշնչող: Արժույտին,—մենք զերի ենք: Մեղ չեն պահի բանտում երկար, որ ժամանակ չահենք: Վաղը մեր վախճանն է: Ի՞նչ կլինի վիճակը երկրում:

— Այնտեղ միաբանություն կա, կապտամբեն միաբան իրենց կարծեցյալ երգիչալներին համար: Իսկ ուրացությունը կերկրառակի երկիրը, կոչնչանա անմիաբան, խառնիճադանջ պատերազմի մեջ: Իսկ այս մեր խոստորեն զաղտնի կեղծ ուրացությամբ ինչպե՞ս երևանք աշխարհի առաջ, ո՞ւմ ինչ բացատրենք, ո՞ւմ ինչպես վստահեցնենք, որ չենք զիջել հայրենիքը: Ամեն ինչ կխառնաշփոթվի, ամեն ինչ կտանք թշնամուն: Մինչ մենք երգվել ենք ժողովրդի առաջ չղիջել ոչինչ...

Առաջ եկավ Աշուշան.

— Սպարապետ, անձի համար չի արվի, բայց հայրենիքի համար շատ բան կարվի: Երեք ժողովուրդ մեկ են նայում փրկության: Նրանց փրկության համար ամեն բան կարելի է գո՞նել: Ապրենք, ապրեցնենք...

— Երգում կանենք,—ասաց Վասակը,—որ երբ հասնենք երկիր՝ բացելուց պաշտենք մեր աստծուն: Եկ համոզվիր:

— Համոզվիր, Սպարապետ,—ասաց ներշնչողը,—մենք կերգվենք հավատարիմ մեալ մեր հավատին:

Վարդանը մտածեց.

— Ես կանգ չեմ առնի նաև այսպիսի փրկության առաջ: Շատ եմ եղել փոթորիկներում: Բարի՛ Մեղքը ոչ ձեր, այլ իմ վրին: Համաձայն եմ: Սակայն պայման: Երբ հասնենք հայրենիք՝ անմիջապես կրացվեք դուք ևս ինձ հետ ժողովրդի առաջ:

— Երգվում ենք,—ասացին իշխանները:

վասակյանները իրար դարձան և մթան մեջ զգացին իրենց դիրքը:

— Երգվում ենք աստուծով և մեր հայրենի սուրբ երկրով,—հանդիսավոր սրբազորմեջ Հաղարապետը:

— Երգվում ենք,—կրկնեցին բոլոր նախարարները:

Հաղարապետը կանչեց իր մոտ բանտապետի օգնականին և պատվիրեց, որ կանչի բանտապետին: Եկավ բանտապետը և ուրախ հայեց բանտարկյալներին: Հաղարապետը հանձնարարեց բանտապետին, որ հայտնի Միհրնեսեհին իրենց վճիռը:

Բանտապետը գնաց:

Էջ 415, տ. 27 Նրանք երեացին:

Էջ 416, տ. 3 իր կյանքում այդքան ընկեցված երեսույթ

Էջ 421, տ. 18 Հանկարծ հազարավոր փողահարներ

Էջ 423, տ. 26 — Հանդեսի երթով, օ՛ն առաջ[, շարժվի՞ր]:

Էջ 425, տ. 25 Հազկերտը նրանց զոհունակ նշան արեց:

Էջ 426, տ. 31—32 հոտեկայս և խոնարհվելով:

Էջ 427, տ. 16—17 դառնացավ վարդանը,—խսկ վաղը չգիտեմ:

տ. 21—ից մինչև Էջ 428, տ. 22 ավելացել է:

Էջ 431, տ. 14—ից մինչև Էջ 432, տ. 19 ավելացել է:

Էջ 434, տ. 34 որ կարավանը շարժվի: [Սկսվեց մի սրտահմլիկ տեսարան:] Բարիկն

տ. 35 զորականները բռնել էին նրանց, որ

տ. 36 խոսքեր էին ասում Միհրնեսեհին

Էջ 435, տ. 1—2 հայացքով շտապեցնում էր, որ

ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ Գ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Էջ 11, տ. 10 Մոտեցողները ցեխաթաթավ էին

Էջ 14, տ. 23 Ժապավենի պես եզրում էր նրա կզակը:

Էջ 15, տ. 2 կողքին դրած [մի] հատուկ բարձր:

Էջ 29, տ. 18 տակից վեր հայեց [միայն] և շլատասխանեց:

Էջ 33, տ. 7 Այնպես [կ]բարձրացնի,

Էջ 54, տ. 31 իր քնուռ մեջ բնկած կապերի հանդամանքով:

տ. 34—35 իր դեմ էր լարել քրոջ աղջկան[, որ այնուհետև սկսել էր և ունեցավ պայքարել նրա դեմ հօգուտ վասակի]:

տ. 36—ից մինչև Էջ 55, տ. 8 ավելացել է:

Էջ 55, տ. 9 Այլ կերպ եղավ. որ վասակը կապվեց վարապետի հետ:

տ. 30 Նա գնացել էր Պարսկաստան, սպրիկ նրա մոտ

տ. 31 կնոջ միջոցով մտել արքունական

տ. 32 ձեռքով հարել ճանապարհը

տ. 34 Կասկածն ընկել էր իր բռնող աղջկա վրա:

Էջ 55—56 կատարված են կառուցվածքային փոփոխություններ:

Էջ 56, տ. 12—16 ավելացել է:

տ. 17 Նա չէր միտում

- ԼՁ 58, տ. 7 — ԷՆ... դժվար է սրանից նկատ,
 ԼՁ 84, տ. 24 մատանին [մատին]՝ նրան տալիս էին
 ԼՁ 88, տ. 33 տեղ գատավոր [Հատատանի], մի մոլեռանդ
 ԼՁ 89, տ. 17 ես կրակադաշտ եմ [իմ] արբայի
 ԼՁ 96, տ. 34 նրանք [մեկին] ասան ավելացնելով
 ԼՁ 129, տ. 23 Գորովանով բռնեց Մարկոսի մեջքը ընթուշ ու զգուշ
 ԼՁ 152, տ. 24 Գաղիշոն [մասյ] խնկեց
 ԼՁ 271, տ. 16 Սեկեհոս, ոսկեմատ, ոսկեմինս
 ԼՁ 303, տ. 19-ից մինչև ԼՁ 305, տ. 10 ավելացել է:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Վարդանանք» պատմավեպը Գ. Դեմիրճյանի կենդանության օրոք, ասանձին գրքով, լույս է տեսել չորս անգամ Հրատարակությունից Հրատարակություն վեպը վերամշակվել է ու վերախմբագրվել, կրել լեզվաճանաչ փոփոխություններ, Հեղինակը նաև է նաև Հրատարակության ընթացքին Այդուհանդերձ ստորգել են որոշ վրիպակներ, որոնք նկատի են առնվել վեպի ներկա Հրատարակված բնագիրը պատրաստելիս: Ստորև տալիս ենք այդ ուղղումների բացատրությունները:

ԼՁ 7, տ. 21–22 ոսկերանդակ երախակալով սուրբ: Քոլոր չորս Հրատարակություններում տպագրվել է «ոսկերանդակ երատանով սուրբ»: Ե. Չարենցի անվան զբոսայգիության և արվեստի թանգարանի Դ. Դեմիրճյանի ֆոնդում (N 466) պահպանվում է մի ազդուտակ՝ «Վարդանանք» նկատված վրիպակներ» վերնագրով, ուր Դեմիրճյանի այլ փոփոխությունների նաև նախատեսել է նաև երատան բառի փոխարինումը երախակալ բառով: Թերթիկն անվավեր է, բայց նշանակումը որոշվում է, որ ազդուտակը կազմված է Ք Հրատարակության հիման վրա: Ինչ-ինչ պատճառներով տվյալ փոփոխությունը մինչև այս Հրատարակությունը չի կատարվել: Հր. Ահաջյանի «Հայերեն արժատական բառարանում» (Ը. Ք. նրեան, 1973, ԼՁ 34) այս բառերը բացատրվում են հետևյալ կերպ. «երախակալ»՝ «սուրբի կոմ», «երատան»՝ «սանձ» (նույն տեղում, ԼՁ 40):

ԼՁ 54, տ. 23 վերջնապես: Ա (ԼՁ 41), Ք (ԼՁ 38) և Գ (ԼՁ 40) Հրատարակություններում տպագրվել է ճիշտ՝ «վերջնապես» բառը: Սխալ ձևով «վերջապես» է տպագրվել Դ Հրատարակությունում (ԼՁ 60):

ԼՁ 54, տ. 31 լեռու փոխարեն եղել է «փեսայի», իսկ Բոջ աղբիան (տ. 35)՝ «երկրորդ կնոջ բռնչք»: Փոփոխությունը կատարվել է Գ Հրատարակության վերը նշված սխալ արտաբանությունների (ԼՁ 60) առաջացրած շփոթությունը վերացնելու համար, բանի որ վեպի ամբողջ ընթացքում Վարդադուխտը ներկայանում է որպես Վարդավազանի բրոջ աղջիկը: Նախորդ Հրատարակություններում այդ սխալը չի եղել (տես Ա, ԼՁ 41)՝ «Վարդադուխտը Վարդավազանի հարազատ բրոջ աղջիկն էր», Ք, ԼՁ 38՝ «Վարդադուխտը այս արտախորդ ու սալխարուն ուղին բնկավ Վասակի և իր քնոտ մեջ բնկած կապերի հանդամանքով: Վարդավազանը, որ տանջամահ էր արել Վասակի բրոջը, իր առաջվա կնոջը, իրև նրկորդը կնոջը՝ և Վասակից արտաբանվելով զնացել էր Պարսկաստան հավատարմաց

Լեզու, իր ղեմ էր լարել բրոջ աղջկան <...>» և Գ, էջ 40, որ լրիվ համընկնում է Բ-ի վերոհիշյալ բաղվածքին)։

էջ 73, տ. 21 ալիխում։ Ա և Բ հրատարակությունների հիշտ «ալիքում» բառին (էջ 55 և էջ 47) Գ հրատարակությունում փոխարինել է «ալիքում» ձևը (էջ 53)։ սխալը կրկնվել է նաև Դ-ում՝ էջ 51։

էջ 80, տ. 34 կրկնվել Լեզու է՝ «կրկին» (Դ, էջ 89)։ վրիպակն առաջացել է Գ հրատարակությունում (էջ 59) և անցել Դ հրատարակություն։ Ա և Բ հրատարակություններում Լեզու է հիշտ ձևը՝ «կրկնվին» (էջ 65 և էջ 52)։

էջ 88, տ. 7 ուղղություն։ Գ հրատարակության սխալ՝ «առողջությունն» բառը փոխարինվել է վերորելյալ բառով՝ հենվելով նախորդ երեք հրատարակությունների վրա (տե՛ս Ա, էջ 99, Բ, էջ 58, Դ, էջ 64)։

էջ 97, տ. 17 կառուով քաշել իրեն։ Ա հրատարակությունում հենց այսպես էլ Լեզու է (էջ 119), բայց Բ հրատարակության ժամանակ «կարոտով» բառի փոխարեն սխալ տպագրվել է «կարողացավ» բառը (էջ 65), որ ազավաղում է նախադասության իմաստը, և այն կրկնվել է ԲԵ՝ Գ (էջ 71) ու ԲԵ՝ Դ (էջ 108) հրատարակություններում։

էջ 132, տ. 15—16 բուրգի։ Ա հրատարակության (էջ 84) հիշտ օգտագործված բառի փոխարեն Բ հրատարակությունում սխալմամբ տպագրվել է «գորգի» (էջ 91), և այս սխալը կրկնվել է հաջորդ հրատարակություններում ևս (Դ, էջ 96 և Դ, էջ 147)։

էջ 144, տ. 7 վզուրկ բառի փոխարեն, որ պահպանվել է «վուզուրկ» կամ «վազուրկ» բառն է և նշանակում է «մեծ», «ավագ», Ա հրատարակությունում սպրդել է «վզրուկ» ձևը (էջ 126)։ Գրքի վերջում տրված այլ վրիպակների թվում Լեզու է և այս սխալի ուղղումը։ Բ հրատարակությունում հշտվել է՝ վզուրկ (էջ 102)։ ճիշտ ձևն է տպագրվել նաև Գ հրատարակությունում (էջ 105), բայց Դ-ում նորից տպագրվել է սխալ ձևով (էջ 161)։

էջ 153, տ. 17 նետեից։ Բ և Գ հրատարակությունների հիշտ՝ հետեից՝ բառի փոխարեն (էջ 109 և էջ 112) Դ-ում տպագրվել է «հետեց» (էջ 171)։

էջ 162, տ. 7 ներքին ալեկոծվող բազմաթիվ արտահայտության մեջ «ներքեն» բառ իմաստի հիշտ օգտագործված բառի փոխարեն (Ա, էջ 136) Բ հրատարակությունից սկսած տպագրվել է սխալ՝ «ներքին» բառը (Բ, էջ 116, Գ, էջ 118 և Դ, էջ 180)։ վերականգնվում է բառ Ա հրատարակության։

էջ 162, տ. 14 նոգեռ ժողովի կապակցության ժողովի բառի փոխարեն, ինչպես Լեզու է՝ Ա հրատ, էջ 137, Բ հրատարակությունից սկսած տպագրվել է «ծողովրդի» բառը (տե՛ս Բ, էջ 116, Գ, էջ 118 և Դ, էջ 181)։

էջ 177, տ. 33 վզուրկի փոխարեն Լեզու է «վզրուկ»։ Սխալն առաջացել է Դ հրատարակությունում՝ էջ 198։

էջ 179, տ. 22 Ինչ չարիք որ զա։ Բոլոր հրատարակություններում տպագրվել է վրիպակով՝ «կա» (Ա, էջ 159, Բ, էջ 129, Գ, էջ 131, Դ, էջ 200)։ Ուղղվում է բառ ինքնագրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 289։

էջ 189, տ. 15 անշարժացած։ ԹԵ՝ Բ (էջ 137) և ԲԵ՝ Գ (էջ 138) հրատարակություններում տպագրվել է «անշարժացած» բառը, իսկ Դ-ում վրիպակ է՝ «անշարժացան» (էջ 211)։

էջ 191, տ. 4—5 վերջապես։ Բ և Գ հրատարակությունների (էջ 138 և էջ

139) «Իշտ ավերջապես» բառը Դ-ում տպագրվել է լրիսպակով՝ «ավերջնապես» (էջ 213),

էջ 192, տ. 31 ձգում էր: Բոլոր շորս հրատարակություններում անփութիս տպագրվել է «ձգտում էր»: Ուղղումը կատարվում է ըստ ինքնագրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 433:

էջ 202, տ. 26 տուֆի: Բոլոր հրատարակություններում տպագրվել է՝ «սփու-ցի» (տե՛ս Ա, էջ 224, Բ, էջ 147, Դ, էջ 147, Դ, էջ 226): Ուղղվում է ըստ ինքնագրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 454:

էջ 202, տ. 27 կամարակապ: Ա հրատարակության «կամարակապ» բառի փոխարեն (էջ 224) Բ հրատարակությունում տպագրվել է՝ «կամարապատ» (էջ 147), Գ հրատարակությունում ուղղվել է՝ էջ 147, իսկ Դ-ում նորից տպագրվել է սխալ ձևով՝ էջ 226:

էջ 203, տ. 5 ով է իր և: Առաջին երեք հրատարակություններում կա-պակցությունը տպագրվել է տվյալ ձևով (Ա, էջ 225, Բ, էջ 148, Դ, էջ 148), միայն Դ-ում սխալմամբ օժանդակ բայը տպագրվել է անցյալ ժամանակով՝ «ով էր իր հետ» (էջ 226):

էջ 207, տ. 19 Երախակալին բառի փոխարեն Եղել է «Երասանին»: Տե՛ս էջ 7-ի բացատրությունը:

էջ 213, տ. 20 Երազկոտ թախծով: Ա և Բ հրատարակություններում տպա-գրվել է՝ «Երազկոտ թախծով» (էջ 236 և էջ 155), Գ հրատարակությունում՝ «Երազկոտ թախծով» (էջ 155), իսկ Դ հրատարակությունում սխալ տպագրվել է «Երազկոտ թախծոտ» (էջ 238): Ուղղվում է ըստ Գ հրատարակության:

էջ 229, տ. 10 դիտողությամբ: Բոլոր հրատարակություններում տպագրվել է «դատողության» (Ա, էջ 253, Բ, էջ 167, Դ, էջ 167, Դ, էջ 256): Ուղղվում է ըստ ինքնագրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 531:

էջ 240, տ. 5 կասի: Վրիպակը՝ «կամ» առաջացել է Գ հրատարակությունում (էջ 175): Ուղղվում է ըստ ինքնագրի և նախորդ հրատարակությունների (տե՛ս ԴՖ, № 451, էջ 593, Ա, էջ 268, Բ, էջ 175):

էջ 240, տ. 13 ժամն հասալ: Բոլոր հրատարակություններում տպագրվել է՝ «դամն» (Ա, էջ 268, Բ, էջ 175, Դ, էջ 175, Դ, էջ 268): Ուղղվում է ըստ ինքնա-գրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 594:

էջ 264, տ. 8 շարվեց: Բոլոր հրատարակություններում տպագրվել է՝ «շարվեց» (Ա, էջ 283, Բ, էջ 193, Դ, էջ 192, Դ, էջ 295): Ուղղվում է ըստ ինքնագրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 646:

էջ 289, տ. 31 գործելով: Դ հրատարակությունում տպագրվել է՝ «գործելով» (էջ 323): Ուղղվում է ըստ նախորդ հրատարակությունների (Ա, էջ 312, Բ, էջ 212, Դ, էջ 211):

էջ 320, տ. 23 շրջվեց: Դ հրատարակությունում տպագրվել է՝ «շարվեց» (էջ 358): Ուղղվում է ըստ նախորդ հրատարակությունների (Ա, էջ 343, Բ, էջ 234, Դ, էջ 232):

էջ 323, տ. 16 վերացնել: Բոլոր հրատարակություններում տպագրվել է՝ «ավերցնել» (Ա, էջ 346, Բ, էջ 236, Դ, էջ 234, Դ, էջ 361): Ուղղվում է ըստ ինքնագրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 795:

էջ 324, տ. 31 հարգեալ պառավ: Ճիշտ ձևով է Եղել առաջին երեք հրատա-

բակոյթներուն (Ա, էջ 448, Բ, էջ 237, Գ, էջ 235), Իսկ Դ-ում տպագրվել է՝ «Շողեոր» (էջ 362): Ուղղվում է ըստ առաջին երեք հրատարակութիւններին:

էջ 325, տ. 3 անպակաս որ լինես: Բոլոր հրատարակութիւններում տըպագրվել է՝ «անպակաս լինես» (Ա, էջ 448, Բ, էջ 237, Գ, էջ 236, Դ, էջ 363): Ուղղվում է ըստ ինքնագրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 799:

էջ 326, տ. 13 մերք-մերք կրկնաձորը հիշտ է միայն Ա հրատարակութիւնում (էջ 359), իսկ Բ-ից սկսած մի բաղադրիչը բնկել է (Բ, էջ 238, Գ, էջ 237, Դ, էջ 364): Վերականգնվում է ըստ Ա-ի:

էջ 326, տ. 22 Բարբարոս: Բոլոր հրատարակութիւններում տպագրվել է՝ «Բարբարոս» (Ա, էջ 359, Բ, էջ 238, Գ, էջ 237, Դ, էջ 364): Ուղղվում է ըստ ինքնագրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 822:

էջ 329, տ. 29 Նրանց բաժանեց, ու այդ ժամանակ: Բոլոր հրատարակութիւններում տպագրվել է՝ «բաժանեց որ՝ այդ ժամանակ» (Ա, էջ 363, Բ, էջ 241, Գ, էջ 239, Դ, էջ 368): Ուղղվում է ըստ ինքնագրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 829:

էջ 337, տ. 27 «—Այնտեղ գնաց նա, շտպանելով մեզ և արդեն սկսե՛լ է...»: Հրատարակութիւնից հրատարակութիւն կրած փոփոխութիւնների պատճառով նախադասութիւնը աղճատվել է: Բ հրատարակութիւնում այն ունեցել է հետևյալ տեսքը. «—Այնտեղ գնաց նա: Անշո՛ւշտ .. նաեւ է և շտպանելով մեզ արդեն սկսե՛լ...» (էջ 247): Կատարված կրճատման հետևանքով Գ հրատարակութիւնում ստացվել է այսպես. «—Այնտեղ գնաց նա, շտպանելով մեզ և արդեն սկսել...» (էջ 245): Սխալը կրկնվել է և Դ հրատարակութիւնում՝ էջ 377: Ուղղվում է ըստ իմաստի:

էջ 367, տ. 7 կարծր: Բոլոր հրատարակութիւններում տպագրվել է՝ «բարձր» (Ա, էջ 390, Բ, էջ 269, Գ, էջ 267, Դ, էջ 410): Ուղղվում է ըստ ինքնագրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 890:

էջ 371, տ. 17 Ակնաբլրի վանան Ամատունին էր: Այս նախադասութիւնը Բ հրատարակութիւնից սկսած դուրս է մնացել քնագրից, որի հետևանքով իմաստը աղճատվել է (տե՛ս Բ, էջ 272—273, Գ, էջ 270, Դ, էջ 415): Վերականգնվում է ըստ Ա-ի՝ էջ 395:

էջ 377, տ. 3 հին հեծյալ զինվորի կիրքը: Հետաքրքիր փոփոխութիւնների է ենթարկվել սրա սկզբնական տարբերակը: Ամենասկզբում, ձևագիր վիճակում, այն ունեցել է «ղելլած հին գինձորի կիրքը» տեսքը (ԴՖ, № 451, էջ 917), տպագրութեան ընթացքում «ղելլած» դարձել է «գինված» (Ա, էջ 401 և Բ, էջ 277), վերամշակման ժամանակ այն չի բավարարել հեղինակին, և Դեմիտրիյանը փոխել է՝ «հին հեծյալ զինվորի կիրքը» (Գ, էջ 274, Դ, էջ 421):

էջ 379, տ. 21 և տ. 28 սիպան, սիպանը: Բոլոր հրատարակութիւններում տպագրվել է՝ «սեպան» (Ա, էջ 403, Բ, էջ 279, Գ, էջ 276, Դ, էջ 424): Ուղղվում է ըստ ինքնագրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 920:

էջ 385, տ. 24 սովին: Բոլոր հրատարակութիւններում տպագրվել է՝ «կըովին» (Ա, էջ 409, Բ, էջ 283, Գ, էջ 280, Դ, էջ 430): Ուղղվում է ըստ ինքնագրի՝ ԴՖ, № 451, էջ 931:

էջ 386, տ. 37 գտնվել: Թե՛ ինքնագրում (ԴՖ, № 451, էջ 942), թե՛ Ա (էջ 410), Բ (էջ 284), Գ (էջ 281) հրատարակութիւններում տպագրվել է՝ «գըտնըվել»: Վրիպակն առաջացել է Դ հրատարակութիւնում՝ «սովել» (էջ 432):

էջ 430, տ. 33 զեռում ենք հարցի փոխարեն և (էջ 454) և Բ (էջ 314) հարատարակություններում եղել է «զեռում ես» բացականչությունը, Գ և Դ հարատարակություններում (էջ 313 և էջ 481) այն փոխարինվել է հարցով՝ հազորդելով իմաստային նոր երանգ:

«ՎԱՐԳԱՆԱՆՔԻ» ՍՏԵՂԵՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անդրադանալով «Վարդանանքի» ստեղծման գրգռապատճառներին՝ Դեմիրճյանը նշել է.

«Վարդանանք» պատմավեպը ես գրեցի Հայրենական պատերազմի ժամանակ: Այն արտակարգ, ժողովրդական ուժերի գերազանց լարման օրերին, կամ լավ է ասել այն օրերին, երբ վճռվում էր մեր Հայրենիքի լինել-չլինելու ճակատագրական խնդիրը: Ես պահեի, որ «Վարդանանքի» պահանջը օգի մեջ է: <...> Ես գիտակցում էի, որ պատերազմը հայրենական է, այսինքն՝ համաժողովրդական, երբ պահվածները վեր են կենում պաշտպանելու հայրենիքը, նրա հողը, նրա կյանքը, և կոփքը կյանքի-մահի կոփք է: Ես հիշեցի հինգերորդ դարը, հայ ժողովրդի կյանքի-մահի կոփքը պարսից բռնակալության դեմ, և բանի որ մեր ժողովուրդը դուրս էր եկել հայրենական պատերազմի՝ ես կամեցա հիշեցնել նրան, որ նա հնում շատ է ունեցել հայրենիքի պաշտպանության պատերազմներ, որոնց մեջ ամենամեծը Վարդանանց պատերազմն էր: Ես մտածում էի, որ ինչպես ոուս ժողովուրդը հիշում է Կոլիկովյան ճակատամարտը, նսպղենի դեմ մղած Քորոդինյան ճակատամարտը, ինչպես Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդները հիշում են իրենց հայրենիքի պաշտպանության պատերազմները, հայ ժողովուրդն էլ թող հիշի իրենը»:

«Վարդանանք» պատմավեպի վրա Դեմիրճյանը անմիջականորեն սկսել է աշխատել 1943 թ. փետրվար ամսից, և նույն թվականի նոյեմբերին վեպի առաջին հատորը արդեն պատրաստ էր: Սկզբում ենթադրվել է, որ վեպը ունենալու է 23 մասով ծավալ և լույս է րնծայվելու մի գրքով, բայց շուտով պարզվում է, որ դա անհնարին է. երկրորդ հատորը անխուսափելի է դառնում: Ըստ երևույթին, խուսափելով իր վեպը վերնագրել Հեռի 1916 թ. լույս տեսած «Վարդանանք» գրառաքի խորագրով, Դեմիրճյանը մտորել է «Շոսանիքի հակառակ», այդպես «Վարդան Մամիկոնյան» վերնագրերը, բայց, ի վերջո, կանգ է առել զեղարվեստական իր կոնցեպցիան լրիվության մարտահայտող «Վարդանանք» վերնագրի վրա:

«Վարդանանքի» վրա իր աշխատանքը Դեմիրճյանը դիտել է որպես մարտական պարտականություն, աշխատել է լարված ու մեծ ներշնչումով:

— «Վարդանանքը» գրելու տարին Դեմիրճյանի մոտ հաճախ էի լինում, — վերհիշում է Թ. Զարյանը: — Պատերազմական աճեղ օրեր էին: Դեմիրճյանը տանից դուրս էր գալիս հազվադեպ: Նստած գրում էր օրնիրուն: Սեղանի մոտ նըս-

1 Թ. Դեմիրճյան, «Վարդանանքի» մասին, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1952, № 10, էջ 34:

տելու սովորություն չունենալիս մեծ զինք էր դնում ձեռքերը վրան թուղթ ու զր-
րում տենդորեն: Գրում էր մատիտով: Պետք էր տեսնել, թե ինչ անընկալելի
արագությամբ էջեր էր, որ լցնում էր: Ամեն ինչ գլխի մեջ պատրաստ՝ անձ-
նում էր թղթին...

Մի օր հարցրի, թե ապա Լ՛րբ է մտածում, Ե՛րբ է խորհում գրելիքը: Ա-
սաց՝ գիշերը, երբ ամենքը քնած են, երբ չուրջը խաղաղ է, մտքի մեջ կառու-
ցում է ամեն ինչ՝ դեպքերի հաջորդականություն, հերոսի վարքագիծ, հոգեբանու-
թյան զարգացում, և առավոտյան դեմ, կանուխ ժամերից մեկին, նստում է գր-
ելու: Իրեն թվում է, թե մեկը կողքին կանգնած լինելով է, ինքը չարադրում:
Թելադրում է այնպես փափաքան, որ ինքը հաղիվ է հասցնում գրի առնելը²:

Ստեղծագործական այդ ներքին պոթովումը ուներ ամուր հիմքեր: Դեռևս
տասական թվականներին Դեմիթրճյանը հանդես էր եկել «Վասակ» գրամատյժ:
Ամենամանրակշիռ վկայությունը, որ Դեմիթրճյանը երկար տարիներ իր հոգում
փաշիպել է լեվարայրի հակառակորդը, նրա «Վարդանանց պատերազմը» խո-
րափափանց ուսումնասիրությունն է: Մոտ երեք մամուլանոց պատմագիտական այդ
հետազոտությունը, որ տպագրվել է «Սովետական գրականություն» ամսագրի
1943 թ. 3-րդ և 4—5-րդ համարներում, այն հսկայական աշխատանքի հավաս-
տումն է, որ կատարել է Դեմիթրճյանը «Վարդանանք» ստեղծագործելիս:

«Վարդանանց պատերազմը» ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Դե-
միթրճյանը հիանալի գիտեր տվյալ ժամանակաշրջանի երկու հիմնական աղբյուր-
ներին՝ Նզիշեի և Փարսեցու պատմություններին ոչ միայն տառը, այլև մեծ ներ-
թափանցումով հասու էր դրանց պատմագաղափարական ու գեղարվեստական
ներքին էությունը: Եվ ոչ միայն Նզիշեի ու Փարսեցու, այլև զրեթե այն բոլոր
աղբյուրներին, ուր ուղղակի թե անուղղակի հիշատակություն կա Վարդանանց պա-
տերազմի մասին՝ Սերեոս, Հովհան Կաթողիկոս, Թովմա Արծրունի, Ասողիկ,
Շնորհալի, Կիրակոս Գանձակեցի և այլն:

Դեմիթրճյանը քաջամանով է ոչ միայն բուն սկզբնաղբյուրներին, այլև հայ
բանասիրության, մասնավորապես Գարագաշյանի, Խալաթյանի, Աղոնցի, Կյու-
լեսեյանի, Ակինյանի և այլոց այդ հարցին վերաբերող բոլոր աշխատություննե-
րին: Նշելով հայ բանասիրության մեծ ծառայությունները մեր հին գրականու-
թյան ուսումնասիրման գործում՝ Դեմիթրճյանը միաժամանակ գտնում է, որ մեր
հին բանասիրությունը որոշ հարցերի ուսումնասիրությունում «խր զարգացման
կուլմինացիան ապրելով» բարացել է հին գրությունների և տեսակետների մեջ: Ըստ
Դեմիթրճյանի՝ մեր հին բանասիրությունը գրականորեն ձգտելով մնալ գիտական
հոգի՝ վրա, երբեմն միացել է նեղ փաստագրության սահմաններում, հաճախ
«այդ արտաքին փաստերի տակ» չի կարողացել բացահայտել «զարու ոգին»:
Դեմիթրճյանը առաջադրում է Նզիշեի ու Փարսեցուն նոր սկզբունքով բնկերցե-
լու և իմաստավորելու պահանջը և իր ուսումնասիրությունում, փաստորեն, զգա-
լապես իրագործում այն: Այդ նորովի բնկերցումն ու իմաստավորումը մեծապես
նպաստել է «Վարդանանք» պատմավեպի նորարարական էությանը:

Ըստ Դեմիթրճյանի՝ հորենացու, Նզիշեի ու Փարսեցու գրելաոճի վրա նկա-

² Ռ. Զարյան. Դեմիթրճյանի հետ, «Սովետական գրականություն», 1962, № 12,
էջ 72:

տելի է հունական էպոսի, Աստվածաշնչի, այլ առասպելաբանական գրվածքների ազդեցությունը։ Դա պատմագրության մի յուրահատուկ ձև է, նրանց ոճին հատուկ է վիպականացումն ու բանաստեղծացումը, բայց նրանք միամասնական զրկ են իրական պատմություն։ Դա մի տեսակ պատմավիպասանություն է, որ տեղ-տեղ լրջանում և ստանում է իրական պատմության շարաշրջանություն, տեղ-տեղ էլ անցնում է վիպասանական բացատրությունների³։ Այդուհանդերձ, նրանց զեղարվեստական պատկերացումների տակ իրական փաստերը երբևէ չեն կորչում։ Նրանք վերջիվերջո հանդես են եկել իրեն պատմագիրներ և արձանագրում են պատմական փաստերը⁴։

Եղիշեի և Փարպեցու ժամանակագրության ու նրանց հշմարտացիության խնդիրները բոլորովին էլ վերացական հարցադրումներ չէին Դեմիքճյանի համար։ Նրա րեկալմամբ՝ եղիշեն ստույգ է, հշմարտապատում, ականատես, փաստացի, պերճախոս, ներքին կրակով այրվող մեծ հայրենասեր։

«Մեր ժողովուրդը եղիշեի պատմության մեջ տեսել է իր կյանքն ու իդեալները և նրա մեջ տեսնում է իր թշնամուն և հերոսին» <...> Եղիշեն տվեց ոչ վարդանանց պատմությունը, եղիշեն տվեց համայն հայոց պատմությունը, նրա տիպիկ պատկերը»։ Ինչպես հնում, այնպես էլ ինքնագույն զարերում մեր ժողովուրդը ունի իր պատմության սյուժեն ու զազափարը։ Ձեռնագրի բռնակալություններ, հայրածանք և հարձակումն, ինքնապաշտպանություն, զավաճաններ, ժողովրդի առաջնորդ հերոսներ, որոշ հաղթանակ, բարոյական, հոգեկան զանձների պահպանումն — ահա հայոց պատմության սյուժեն և զազափարը։ Եղիշեն կորովի գրչով, բանաստեղծական խոնգավառությամբ տվեց ալգալիսի մի սյուժե ու զազափար, և ժողովուրդը հաստատեց՝ «բնդ իսկականին»՝ հիշտ էս⁵։

Դեմիքճյանի րեկալմամբ՝ Եղիշեն մարմնավորել է ոչ միայն իր շրջանի, այլև հայոց ողջ պատմության կենսափոխությունը։ Ուստի դա ոչ միայն ժամանակաշրջանի հասարակական-բազարական, տնտեսական, պատմական, փոփոխության, բարոյական, ժողովրդի հոգեբանության իմացության անսպասաներագիտարան է, այլև զեղարվեստական ու զեղադիտական ոգեորության հուժեղ աղբյուր։ Եվ Դեմիքճյանի լիովին օգտվել է այդ աղբյուրից։

Դ. Դեմիքճյանի «Վարդանանց պատերազմը» մի ուսումնասիրություն է, որ մեծապես բացահայտում է «Վարդանանց» պատմավեպի զազափարական ու զեղարվեստական սկզբունքները։ Դեմիքճյանին առանձնապես հուզել է պատերազմի բնույթի հարցը։ 451 թ. Վարդանանց պատերազմը, նրա բմրենմամբ, հայրենական պատերազմ էր, որի ձեռքին իմաստը կուտուրայի և ազգային իմունությունը պաշտպանության էր»։ Ավանդաբար այն համարվել է կրոնական պատերազմ, այնինչ՝ «Մէջ պարսից կառավարությունը և ոչ էլ հայ նախարարական դասը տողորված չէին կրոնականությամբ, այնքան որ՝ այդ դարձնելի պատերազմի և արշուճանդության հիմքը նրանք պետական խնդիրներ էին վրձնում»։ Ժողովուրդը ոտքի էր կանգնել իր ազգային ինքնությունությունը պաշտ-

³ Դ. Դեմիքճյան, Վարդանանց պատերազմը, «Սովետական գրականություն», 1943, N 3, էջ 116։

⁴ Նույն տեղում, էջ 117։

⁵ Նույն տեղում, էջ 121։

պանելու համար «Առանց հայ ժողովրդի ըմբոստացման՝ ո՞չ հայ հոգևորականությունը և ո՞չ էլ իշխանական դասը կարող էին հայրենական պատերազմ սկսել պարսից դեմ»⁶։

Դեմիքնյանը նշում է, որ Վարդանի բռնակր բազկացած էր կանոնավոր զորագնդերից և կամավորական ժողովրդական զանգվածներից, այդ պատճառով էլ այդ բռնակր նա անվանում է «ժողովրդական բռնակ»։ «Վարդանանց պատերազմը ժողովրդական ազատագրական պատերազմ էր իր բոլոր հիմնական և խարակտերիկ գծերով—այնտեղ հանդես եկավ համայն ազգի միասնությունը՝ իրրև պետականություն, իրրև համայն հայրենիքի պաշտպանություն, որի մեջ հավանաբարպես արյուն թափեց թե՛ իշխանական դասը և թե՛ ժողովուրդը»⁷։

451 թվականի պատերազմի բնույթի հարցը, որպես «Վարդանանքի» զազափարական ու գեղարվեստական ամենահիմնական խնդիրներից մեկը, Դեմիքնյանին հուզել է վեպի ստեղծման ու վերամշակման ամբողջ ընթացքում։ Ընդ նա այդ հարցին անդրադարձել է բազմիցս։

«Ժողովրդական կամ Հայրենական է այն պատերազմը, որին ժողովուրդը, իր շահերի բարձր գիտակցումով, իր հայրենիքի անկախության ու ազատության համար մասնակցում է բացի իրրև զորք, նաև կամավորական աշխարհագրի կամ պարտիզանական զորամասերի ձևով. հանդես բերելով իր կամքը և ձևնեբեցությունը <...> Այդպիսի մասնակցությունը ժողովրդի կողմից բոլորովին փոխում է թե՛ պատերազմի ձևերը, թե՛ նրա ուժը և թե՛ զազափարը։ Պատերազմն բնորոշում է այլ բնույթով։ Դա ծավալում, զրսևորում է ժողովրդի ողջ ֆիզիկական և հոգեկան կարողությունները, դառնում է իրրև էպիկական, համաժողովրդական, հայրենական» (ընդգծումը մերն է—Կ. Տ.)⁸։

Այս բոլոր հարցերը զուտ սենսական, պատմագիտական խնդիրներ չէին Դեմիքնյանի համար։

«Վարդանանց պատերազմը ևս համարել եմ հայ ժողովրդի բոլոր ֆիզիկական և հոգեկան ուժերի գերագույն լարման, նրա ներհայեցական, խոհական պայծառաստության հանդիսումը, երբ օրհասական, գերագույն վտանգի, մահի և կյանքի կոլում, հնոցի «գերմաստիճանի բարձրագույն լարման» մեջ հայ ժողովուրդը փոխարկվեց մի այնպիսի մետաղի, որ նրա տիպական դիժը և զոյության «զազտները» եղավ այնուհետև»⁹։

Դ. Դեմիքնյանը իր վկայով ձգտել է գեղարվեստորեն բացահայտել «հայ ժողովրդի զոյության հանելուկը»։ Հինց այդ բոլորն էլ՝ էպիկական, համաժողովրդական, հայրենական պատերազմի ընդգրկման լայնությունն ու խորությունը, տարրեր դասակարգերի ներգրավումը պայքարում, Պարսկաստանի, Բյուզանդիայի, Քուչանիայի, հարևան ժողովուրդների պատմության անդրադարձը, այդ բոլորի խոր, բազմիմաստ, գեղարվեստական շքեղ արտացոլումը պայմանավորել

⁶ Եուն տեղում, էջ 125։

⁷ «Վարդանանց պատերազմը», «Սովետական գրականություն», 1943, № 4—5, էջ 91։

⁸ Դ. Դեմիքնյան, «Վարդանանքի» մասին, «Սովետական Հայաստան», 1952, № 10, էջ 34։

⁹ Դ. Դեմիքնյան, Ինչի վրա եմ աշխատում, «Դրական թերթ», 1946, № 10։

Լեն վեպի ընդգրկման լայնությունն ու ժանրային առանձնահատկությունը՝ Գեմիր-
ձյանը «Վարդանանքը» մտահղացել ու իրագործել է որպես վեպ-կտրվել, որպես
մի մեծ կտավ, ուր իրար են բախվում ոչ թե առանձին անհատներ, անձնական
չափեր, այլ պետություններ, դասակարգեր, ազգային ինքնությունության տար-
բեր գաղափարախոսություններ, ուր վճռվում է այն ժողովրդի ինքնությունու-
թյան, բուն իսկ գոյության հարցը:

«Վարդանանց պատերազմը» ուսումնասիրությանը դուրսեկած՝ Գեմիրձյա-
նը ձեռնամուխ է լինում «Վարդանանք» պատմավեպի ստեղծմանը՝ «Վարդա-
նանքին» վերաբերող հարուստ նյութերը, որ պահվում են Խ. Զարենցի անվան
դրականության և արվեստի թանգարանի Գ. Գեմիրձյանի ֆոնդում, մեծապես
օգնում են բացահայտելու գրողի ստեղծագործական աշխատանքի ընթացքը:

Գրողի արխիվում պահվող «Վարդանանքին» վերաբերող հազարավոր գրա-
ուսմաները, այլևայլ բնույթի նշումները, սեագիր ու մաքրագիր ձեռագրերը վը-
րկայում են, որ «Վարդանանքին» ստեղծման ընթացքում ևս Գեմիրձյանին առա-
ջին հերթին հուզել են ստեղծվող կերպարների, նկարագրվող զեպերի, վիպական
կառուցվածքի զեղարվեստական ընդհանուր հեղուկյան խնդիրները, նա թղթին
է հանձնել ստեղծվող այս կամ այն կերպարի, նկարագրվող այս կամ այն
զեպի, իրադրության կամ վիպական ամբողջ մի հատվածի ամենաբնագծային, տի-
րապետող հատկանիշը, դրա գեղարվեստական ամբողջական մարմնավորումը
իրագործելով միմյալի վեպի բուն գրության ընթացքում:

Երբեմն դա մի ընդարձակ մտորում է ժողովրդի ու անհատի փոխհարաբե-
րության, նրանց տարբեր էությունների մասին, որը լուսարձակում է հեղինակի
գիրքորոշումը վեպի մի շարք կարևոր հանգույցներում:

«Ժողովուրդը, որ գիտե զոհվել անխնա (ինչո՞ւ է աղպես...)» Այդպես է,
որովհետև նրա կյանքը երկար է. նա կռվելով է. նա պակասել, վերջանալ չու-
նի. նա չունի մարդ անհատի հատկությունները՝ կիրք, փառասիրություն, երկյուղ
մահի. նա չունի իր կյանքի ապահովագրում. նրա մեջ կա զոհվելու բնազդ<...>
(սա ներկայացնե՞լ), բայց հենց դա էլ մշուս կողմից այն ում է, որ պոչանում
է վերջնական հաշվում պատմության շարունակելու, ղիմանալու պրոցեսի մեջ.
և դա է նրա իմաստությունը...

Անհատները մի ուժեղ կողմ ունեն. մտավոր, հոգեկան խորություն. բայց
նրանց թույլ կողմը նրանց անհատի սահմանափակ, ոչ տեսական մի կյանքն է,
որ չի դիմանում մեծ ժամանակների հարձակման. իսկ ժողովուրդը չունի ան-
հատների խորությունը, հոգու, մարքի բարձրությունը, բայց նա էլ դիմացկուն է,
հավիտենության հեռ համաքալլ գնացող:

Հազից ո՞չ Ավարայրը, այլ ժողովրդական ոգին. ժողովուրդին իր զոհերով,
զոհունակությամբ, երկաբակեցությամբ պիտանելով և հավիտենական կյանքի
հուսով ու ֆիզիկական փաստով...»:

Մի այլ զեպում դա առանձին կերպարի ընդհանուր ուրվագծումն է, նրա
բմբհումների, գործելակերպի շարժանքների համառոտ նշումը:

Իսկ երբեմն դա ուղղակի պատկեր-գործողությունների հաջորդականության
նշում է, ինչպես օրինակ.

«Հաղկերաի մուտ
Բանակում (այրուծիի):»

Կրակապաշտութեան տեսարանը:
Վարդանիկն համոզում են:
Բաբելոն ու Նեբսիկը:
Հազկերտի բնգունելությունն ու հրամեշտը:
Մոգպետի և մոգերի, զորքի ճանապարհը բնկնելը:
Նկարագրել սրանց...¹⁹²

Գրողի արխիվում պահվող ձեռագիր նախագիծ-նշումներն իրենց ճնշող մեծամասնությամբ ոչ թե այս կամ այն հարցի, կերպարի, պատկերի գեղարվեստական մշակման ու հղման տարրերակներ են, այլ տվյալ երևույթի գեղարվեստական բնօրինակը զրգծելու ու նպատակադրումը: Սա, անկասկած, Դեմիրճյանի ստեղծագործական խառնվածքի կարևոր առանձնահատկություններից է: Ընդ որում, անհրաժեշտ է նշել, որ դա ոչ մի չափով բացասաբար չի անդրադարձել վեպի գեղարվեստական անմիջականության վրա: Դիշտ է, «Վարդանանքը» ստեղծվում էր Հայրենական մեծ պատերազմի թեմ օրերին, գրվում էր արագ, գրողի ծանր հիվանդության, երբեմն կենցաղային դժվար, խիստ անհամար պայմաններում, բայց ստեղծվում էր խոր ներշնչանքով ու ոգևորությամբ:

Վեպի նախապատրաստման ու բուն գրության շրջանում Դեմիրճյանը պատմական ու ազգագրական տարրեր աղբյուրներից ուսումնասիրել, նախազգուշացնել սահմաններում պարզել է նկարագրվող ժամանակաշրջանի տարրեր դասի ու խավի մարդկանց նիստուկացր, կենցաղը, սովորությունները, հավատալիքները: Նրան հետաքրքրել է, օրինակ, ոչ միայն շինականների, այլև իշխանական դասի մարդկանց, հոգևորականության վերնախավի հագուստից, իշխանական դասի կանանց վարսերի հարդարանքը, զարդերը, օծանելիքները: Իշխանական տների հարկարամիներն էր դասավորում, սպասրը («զեղաքանդակ պոստիկներ, նկարակերտ սափորներ»): Ժամանակաշրջանի հայ ազգագրատության արվեստը, պիտուքների, իշխանների սպասարկությունը, նախարարական տների հատկանիշը նշանները («Մամիկոնյան տան՝ արծիվ (նշան սաղավարտի), Սյունյացը՝ վագրակերպ սաղավարտ»): Եվ ոչ միայն հայ, այլև պարսկական դուրբի, պալատի, իշխանական ու հոգևորական խավերի («մոգերը սպիտակագլուտ են») նիստուկացր, կենցաղի, ծխակաթարությունների բնորոշ հատկանիշները: Ժամանակաշրջանի կենցաղյան արտաքին միջավայրի վերոհիշյալ և այլ բնույթի բազմաթիվ նշումներ կան Դեմիրճյանի թղթերում:

Նախապատրաստական այդ լարված աշխատանքի արդյունքն է «Վարդանանք» պատմավեպի առաջին ինքնագիր օրինակը: Վեպի առաջին հատորի ձևագիրը պահվում է՝ ԳԱԹ, ԴՖ, № 451, իսկ երկրորդ հատորի ձևագիրը՝ № 452 թղթապահակներում: Առաջին հատորի ինքնագիրը բաղկացած է 1000 էջից, երկրորդ հատորինը՝ 1385:

Վեպի առաջին հատորի ինքնագիրը կրում է «Վարդան Մամիկոնյան» (պատմավեպ) վերնագիրը: Ինքնագրի մի մասը գրված է 1939 թվակի «Дневной бюллетень Армтага» հին թերթիկների հակառակ՝ մարտի երեսի վրա, իսկ մնացած մեծ մասը՝ տարբեր շափսի թղթերի երկու երեսների վրա: Ամբողջ ինքնագիրը մատիտագիր է: Դեմիրճյանը սիրել է աշխատել մատիտով, դուր չեն

կած բառերը, նախադասությունները ջնջել է ուտինով ու գրել նորերը: Ինքնագիրը պահպանել է աշգրիտի ջնջումների բազմաթիվ հետքեր: Ի տարբերություն նախապատրաստական աշխատանքին վերաբերող նյութերի մեծամասնությանը, տվյալ ինքնագիրը միանգամայն բնթևունելի է:

Բացառությամբ գրողի օրագրերի ու նակամանիի, «Վարդանանքի» նյութերի ձևող մեծամասնությունը անթվակիր է: Անթվակիր է նաև վեպի առաջին հատորի ինքնագիրը. տվյալ դեպքում գուցե այն պատահառով, որ ինքնագրի վերջին մասն ունի պակասավոր էջեր: Դեմիքնայնը, շնչին բացառություններով, չի թվագրել իր նշումները, մշակումներն ու ձևագրերը:

Դեմիքնայնի ձևագիր ժառանգությունը ունի նաև մի այլ առանձնահատկություն: Ձևագրերի մեծ մասը չունի հաջորդական ամբողջական համարակալում: Առաջին հատորի ինքնագիրը համարակալված է ոչ թև հաջորդական ամբողջությամբ, այլ առանձին հատվածներով, առանձին զուխներով (օրինակ՝ 1—70, ապա կրկին 1—56 և այլն): Առհասարակ Դեմիքնայնն իր նշումները, գրառումները կատարել է հիմնականում առանձին թերթիկների վրա, առանց համարակալման, որի հետևանքով նրա ֆոնդի նույն թղթապանակում հաճախ պահվում են խիստ տարբեր բնույթի բազմազան նյութեր, որոնց առանձին էջերը համարակալված չեն:

Վեպի առաջին գրքի ձևագրային օրինակի ստեղծման դուզընթաց, ինչպես ասվեց, «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1943 թ. № 3-ից սկսում է տպագրվել Դեմիքնայնի «Վարդանանց պատերազմը» ուսումնասիրությունը: Հիմնավորելով դրա տպագրման անհրաժեշտությունը, հատվածի վերջում ամսագիրը «նմադրության կողմից» ազդում միաժամանակ հայտնում էր. «Մեր հանդեսի հաջորդ համարից տպագրվելու է ընկ. Դերենիկ Դեմիքնայնի Վարդան Մամիկոնյանի և նրա ժամանակաշրջանի մասին գրված պատմավեպը «Վարդանանք» խորագրի տակ»:

Եվ իսկապես, ամսագրի հաջորդ՝ 4—5 միացյալ համարում միաժամանակ տպագրվում են ուսումնասիրության երկրորդ մասը և «Վարդանանք» պատմավեպի առաջին հատորից մի հատված: Սակայն նույն՝ 1943 թ. «Վարդանանքի» առաջին հատորի առանձին գրքով լույս բնծայման կապակցությամբ, վեպի առաջին հատորի հատվածների տպագրումն ամսագրում շուտով դադարեցվում է¹¹:

1943 թ. դեկտեմբերի վերջերին լույս բնծայված «Վարդանանքի» առաջին գիրքը ահեղ պատերազմի մեջ գտնվող հայ ժողովրդի ամենալայն խավերի կողմից բնգունվեց մեծ ոգեորություն:

Կրկեցին բազմաթիվ հողվածներ, Առաջիններից մեկը Ավ. Իսահակյանն էր: Մինչև այժմ հայ ոչ մի վիպասան, նշում է Իսահակյանն իր հողվածում, չէր անդրադարձել վարդանանց կպուկային: Պայքար հանուն կրոնի ու եկեղեցու, կրոնական գաղափարախոսություն էին տեսել այդ շարժման մեջ: «Բայց Դ. Դեմիքնայնը սառույցը կտրեց. նա փորձեց ցույց տալ, որ արտաքին կեղևով հա-

¹¹ «Վարդանանքի» առաջին հատորից ամսագրում տպագրվել է ընդամենը մի քանի հատված: Տե՛ս «Սովետական գրականություն», 1943, № 4—5, էջ 31—40, № 6—7, էջ 7—19. Նույն թվականի «Սովետական գրականություն և արվեստ», № 1, էջ 3—8, № 2, էջ 6—15:

մը տեղի չի ունենում, բայց մինչև այժմ էլ 'Դեմիրճյանի արխիվում պահվում է այդ կինոսցենարի մոտ յոթանասուն էջանոց նախնական մշակումը:

Եվ ղեկնս նույն՝ 1944 թ. դրվում է «Վարդանանքի» Ա գիրքը զեղարվեստական բարձրորակ թարգմանությամբ ուսն և համաժողովրդական ընթերցողին ներկայացնելու հարցը: Հատորը թարգմանվում է ուղարկվում է Մոսկվա, բայց նրա տպագրումը զանազան (մե՞րթ երկու հատորը միասին հրատարակելու, մե՞րթ թարգմանության անհաջողության և մե՞րթ այլ) պատճառներով երկար տարիներ ձգձգվում է: 'Դեմիրճյանի արխիվում պահպանվել էն այդ հարցին ներկիված տասնյակ ու տասնյակ համակներ, որոնք խոսում են նրա սկզբունքայնության, արվեստի բարձր բմբունման, իր ստեղծագործությունը խաթարող դիջումների շղիայու նրա վճռականության մասին:

Այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ միանգամայն բարձր գնահատելով «Վարդանանք», Ա գրքի գրեթե բոլոր գրախոսները միաժամանակ նշում էին նաև գրքում տեղ գտած թերությունները: Ավ. Խաչակչանն, օրինակ, նշում էր լեզվաճանաչ, ձգձգվածության թերություններ, հայհուդության հետքեր: Նրա կարծիքով, գրքում անհրաժեշտ խորությամբ չի պատկերված պարսիկների հնչյունը, հարկերի ծանրությունը, տնտեսական շահագործումը, ժողովրդի ազգային պատվին հասցրած փրավորանքները, որոնք ավելի համոզիչ կդարձնեին համաժողովրդական ընդգրկումը: Ժողովրդի ներկայությունը բավարար չափով չի ընդգծված, թեև կան մասնաշաղկապ պոռթկումներ, բայց դրանք տարբային են,— գրքում է նա— Անհրաժեշտորեն պետք են ժողովրդի ավելի բարձր որակի, գիտակից խոսանքները, նրա ուժի գրանորոշումներ, հերոսական արարքները:

Նշան նաև այլ թերությունների նշումներ, բայց այդ բոլորը խիստ բարյացակամ ոգով: Հիմնական կարծիքն այն էր, որ այդ թերությունների մեծամասնությունը ժամանակի թերազդանքով պայմանավորված շտապողականության արդյունք են: Տիրապետող տոնը, ինչպես ասվեց, «Վարդանանք» Ա գրքի խանդավառ ընդունելությունն էր:

Մինչ այդ, հիշենք, որ ղեկնս 1943 թ. դեկտեմբերի 24-ին, Ա գրքի ավարտից գրեթե անմիջապես հետո, 'Դեմիրճյանն օրագրում գրում էր. «Վարդանանք» երկրորդ գիրքն սկսել եմ. լավ է զեղում առաջ: Սակայն տարիքն ու հիվանդությունը անընդհատ հիշեցնում են իրենց: Եվ օրագրում հայտնվում են հետևյալ բնույթի գրառումներ.

1944 թ. մայիսի լույս 3-ի գիշեր. «Եթե իմ ընթերցողներն իմանան, թե ինչ ծանր գիշերների արդյունք է «Վարդանանք» Ա մասը գրվեց, բայց մեծի մասին, հիվանդանոցում, իսկ սկիզբները, որ մաս-մաս գրում ու տպել էի տալիս ամսագրում՝ դարձյալ մեծ մասը աստիճանիկ գիշերների ծնունդ էր... Առավոտը կամ սառնանք հասնի ինձ...»:

1944 թ. մայիսի լույս 22-ի ժամը 2-ը. «Տաճանելի վիճակում (խնդում է մասսիկ) գրում եմ «Վարդանանք» Բ-ն սա ինչպես է ազդելու վնասի որակի վրա, թող դատի սերունդը... Գրիչը հաղիվ եմ բռնում...»:

Հիշում են, սակայն, նաև ուրախության և ստեղծագործական մեծ վերելքի պահեր:

1944 թ. դեկտեմբերի լույս 19-ի ժամը 3½. «Նոր ուրախություններս, որոնց մասին չեմ գրել... Նախ՝ Հայկերգոյի գրեկտորը ինձ լույս տվեց իրենց

շենքից՝ անդատելով մեր տնից, Գիշեր-ցերեկ անընդհատ լույս ունեմ (մի բանի բույնով հանգում է, ոչինչ), և այսպեղ շտեպսելը նորոգեցին: Լույս և թեյ—միշտ: Ապա բույր կարեց մի տար խալաթ, որ հագել նստել եմ: Վեպը սլանում է...»¹⁶: Դեմիթրիյանը հաստատ որոշում է վեպը ավարտել ամենակարճ ժամանակում, 1944 թ. վերջերին, բայց ցանկալի այդ ավարտը տեղի է ունենում զգալիորեն ուշ:

1946 թ. մայիսի 14. «Այսօր վերջացրի «Վարդանանքը»¹⁷, Ապա 1946 թ. մայիսի 16. «Այսօր վերջնականապես տպարան հանձնեցի «Վարդանանքը»¹⁸:

Այսպիսով, «Վարդանանքի» Ա գիրքը Դեմիթրիյանն ավարտել է ինն ամսում, իսկ Թ գիրքը՝ երկու և կես տարում: 1946 թ. սեպտեմբերին լույս տեսած «Վարդանանքի» երկրորդ գրքով իրականացվեց վեպի առաջին հրատարակության ամբողջացումը:

Հաջնականորեն ավարտվել էր Հայրենական մեծ պատերազմը, Երկրի ու ժողովրդի առաջ կանգնած էին նոր խնդիրներ՝ պատերազմի ծանր հետևանքների վերացումը: Այդպիսի պայմաններում որոշ մարդկանց մոտ միտում դրսևորվեց ոչ միայն թերազնահատել, այլև առհասարակ ժխտել պատմական թեմատիկալի անհրաժեշտությունը:

Էականորեն փոխվեց նաև «Վարդանանք» պատմավեպի զնահատման բնդհանուր հեղեղությունը: Խոսվեց անցյալի իդեալականացման, հայ հասարակության ներքին կոնֆլիկտների, այսինքն՝ դասակարգային պայքարի անտեսման, մասնաճանկի կրոնական ասպրամենների «էքստրադային վիճակների» դրսևորման մասին, և բանը հասավ նույնիսկ այնտեղ, որ վեպի քննադատողներից մեկը կենտրոնական մամուլում այն հայտարարեց «եկեղեցին փառաբանող» երկհատորանոց վեպ:

Քննարկելով ու մերժելով այն ամբաստանությունը, որ իբր Դեմիթրիյանը «եկեղեցին փառաբանող» երկհատոր վեպ է գրել՝ Հայաստանի Սովետական Դրոդների Դիուվյան 1948 թ. ոգոստոսի 13-ին տեղի ունեցած բնդհանուր ժողովը յնդդունելով հանդերձ վեպի առաջին հրատարակությունում տեղ գտած ինչ-ինչ թերություններ ու նշելով, որ գրողին վայել լրջությամբ Դեմիթրիյանն այժմ վերամշակում է վեպը, իր որոշման մեջ արձանագրում էր, որ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին գրված «Վարդանանքը» փառաբանում է ոչ թե՛ եկեղեցին, այլ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը բնդղեմ պարսկական բռնակալության: «Այդ շարժման էկուպան,—նշում է ժողովը իր որոշման մեջ,—իր նշանակությունամբ հայ ժողովրդի համար նույնքան մեծ է, որքան հերոսական ուս մեծ ժողովրդի համար Կուլիկովյան դաշտում մղած հերոսական հակառակադար»¹⁹:

Որպես իստատահանդ, արվեստի էությունը բմբոնող ստեղծագործող, նա բնտրեց վերամշակման ուղին և այն էլ վերոհիշյալ ժողովից ղեկուս շատ առաջ, նույնիսկ նախքան երկրորդ հատորի լույս բնծայումից հետո ծավալված քննադատությունը: Դեմիթրիյանը հիմնականում համաձայն էր Ա գրքի առթիվ եղած դիտողություններին: Հաղիվ Ա գիրքը լույս էր տեսել, 1944 թ. հունվարի 21-ին

16 ԳԱԹ, ԴՖ, № 115 (լրացուցիչ):

17 ԳԱԹ, ԴՖ, № 792:

18 ԳԱԹ, ԴՖ, № 796:

19 ԳԱԹ, ԴՖՖ, I բաժին, № 41:

օրագրում նա գրում է. «նախորին շատ գո՛ւ է. բայց դիտողություններ է տեսնում մի քանի բերությունների մասին, որոնցից համաձայն եմ շտապելու: Հանգամանքի խնդրում... Ճիշտ է, իհարկե, նախորին դիտողությունը, որ ժողովրդական տիպերը հարկավոր է խորացնել և դրբում: Այդպես էլ իմ նպատակն էր»²⁰:

Դեմիքոնյանը բաշ գիտակցում էր, որ շտապողականությունը, պատերազմով պայմանավորված այլ հանգամանքներ, իր հիվանդությունը չէին կարող ինչ-որ չափով իրենց կնիքը չդնել «մի շնչով» զրկած մի մեծակտավ գործի վրա, ինչպիսին «Վարդանանքն» էր: Հայաստանի Սովետական Գրողների միության 1947 թ. օգոստոսի 4-ին տեղի ունեցած ընդհանուր ժողովում պատասխանելով գեկուցողին, Դեմիքոնյանը հարցնում է. «Ինչո՞ւ հանճարեղ Տոլստոյը «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպը յոթ անգամ արտագրել է, իսկ մի հայ գրող կարող է ավելի արագ կերպով գրել այդպիսի մի մեծ վեպ»²¹:

Գրողների միության վարչության 1947 թ. հոկտեմբերի 8—9-ի բնականված պլենումում Դեմիքոնյանը նշում է. «Համառոտ սխալների վրա՝ դա կլինե՞ր բարացում գրողի կողմից: Գրողը պետք է լուրջ կերպով մտածի, թե ինչու են իր մասին այդքան խոսում: Հայ գրականության մեջ ժամանակակից բեմադրության օրինակներ շատ ունենք, բայց պատմական վեպի օրինակ սովետահայ գրականությունը չունի, որպեսզի «հայրի անուններ նրա սխալներն ու հաջողությունները և բոլոր այնքան ավելի ճիշտ հանապա՞հով կառուցելնր մեր աշխատանքը»: Ըստ Դեմիքոնյանի, սխալ կլինե՞ր զեն զցել ազնվականությունը և հողերականությունը և ժողովրդին դուրս բերել առանց կազմակերպիչների: Պատերազմը հայրենական էր, և կենսաբանական զազախարք, գործնքը, որ միացրեց տարրեր զասակարգելին, արտաքին վտանգն էր, որն էլ որոշ չափով ունեցնում էր ներքին հակասությունները և ժողովրդին հանում ընդդեմ օտարերկրյա նվաճողների: «Այստեղից էլ սկսել է իմ սխալների նախաշավիղը: Ես լավ չգիտեմ մաթեմատիկական հանգանքներն անցնելու համար: Ամենակարևորը կդրականության հարցն էր՝ ժողովուրդը դուրս բերել առանց հավատքի, թե ընդհակառակը: Ես «Վարդանանքում» չեմ ավել ժողովրդի կյանքը, կենցաղը: Ժողովրդի ներկայացուցիչներ կան վեպում, բայց նրանք լրիվ չեն և հակակշիռ չեն կազմում ազնվականության ներկայացուցիչներին, գերիշխում են իշխանները»²²: Եվ հայտնում է, որ վերամշակում է վեպը. «Այժմ ես մշակում եմ «Վարդանանքը»: Հաշվի առնելով իմ վեպը քննադատող ընկերների կարծիքները, կաշխատեմ խուսափել թույլ տրված սխալներից և «Վարդանանքը» դարձնել ավելի կուռ, միասնական, հայրենասիրական մի վեպ»:

Իր անձնական գրառումներում, ներքին մտորումներում, որոնք նա այդ տարիներին հանձնել է թղթին, որոնց անկեղծությունը երբեք չի կարելի կասկածել, Դեմիքոնյանը բազմիցս անդրադարձել է վեպի վերամշակման հարցին: Լուսբանավիճելով իր այն ընդդիմախոսների հետ, որոնք անցյալի իդեալականացում էին տեսնում «Վարդանանքում», Դեմիքոնյանը մտորում է, որ Ղևոնդը և մյուսները առաջինը մերժեցին Հաղկերտին, և նրանք բոլորը նահատակվեցին Պարս-

²⁰ ԳԱԲ, ԴՖ, № 115 (լրացուցիչ):

²¹ ԳԱԲ, ԴՖ, I բաժին, № 37:

²² ԳԱԲ, ԴՖ, I բաժին, № 38:

կաստանի արսորավարներում՝ Վարդանը և բաղմաթիվ այլ իշխաններ նահատակվեցին Ավարայրում։ «Հանուն միայն իրենց դասակարգային շահերի, Հանուն ռժր դասակարգի շահերի կռվեցին Սուլորովը, Կուտուզովը, իշխան Բազրատիոնը, Հանուն ինչի՞» հայրենիքի»²³։

Մի այլ մտորում. «Իմ սխալը, կարծում էի, թե առանց մատր դեկու հատուկ տեղերի վրա, առանց շեշտելու դասակարգային հակամարտը, դիֆերենցիալը՝ ընթերցողը կրնալի ուղիղը և կշռի ընդունելին։ Ինչպես որ նայում ենք մի վանքի շենքի և կարողանում ենք դատել նրա արտաքին զեղեցկությունը վանքի ներքին կրոնական նշանակությունից։

Հատկապես ընդունում եմ, որ բիշ է տված ժողովրդի և <նրա> ներկայացուցիչների կյանքը»²⁴։

Դրոզն, անշուշտ, ունեցել է նաև տարակուսանքներ, ներքին ապրումներ. նա հատկապես խուսափել է մոգեոնացման վտանգից։ «Ես չեի ուզում, որ հինգ տարուց հետո իմ գլխին կանգնեին և ասեին, որ դա մոգեոնիդացիա է»²⁵։— ասում է Դեմիրճյանը Դրոզների միության 1947 թ. օգոստոսի 4-ին տեղի ունեցած ընդհանուր ժողովում։

«Վարդանանքը» ժողովրդական սյուժետ է, ժողովրդի պատմություն է, — նշում է Դեմիրճյանը իր գրառումներից մեկում։— Այստեղ առաջին վարիանտում ես չուզեցի տեղեկեցիկություն մատուցել ցույց տալ դասակարգային հակամարտությունը, ոչ կրոնական, այլ աշխարհիկ բնույթի casus belli-ն (հայրենիքի, հողի, ազատության պաշտպանությունը)»²⁶։ Սակայն պահանջվել է առավել հստակություն մտցնել, և Դեմիրճյանը վերամշակել է վեպը։

Դրոզի 1947 թ. սեպտեմբերի 15-ի օրագրում կարդում ենք. «Այսօր ուղում եմ սկսել «Վարդանանքի» միհատորյակի խմբագրումը։ Անիծած հոգվածները թույլ չեն տալիս սկսել»։

1948 թ. մարտի 8. «Մշակում եմ «Վարդանանքը» և արդեն վերջացնելու վրա եմ»։ Ապա՝ մարտի 19-ին. «Վարդանանքը» վերջացնելու վրա եմ»²⁷։

1948 թ. կեսերին այդ աշխատանքի առաջին փուլը ավարտվում է։ Վեպի մերևագիր օրինակը բնույթով է առնվում Դրոզների միության վարչությունում և Հայպետհրատում։ 1948 թ. վերջերին և 1949 թ. սկզբներին իրենց ներքին զրախուսականներն են ներկայացնում Հայպետհրատին գրականագետներ էդ. Թովիլյանն ու Մ. Մկրչյանը և պատմաբան Վ. Համազասպյանը։ Բարձր գնահատելով վեպի նոր խմբագրությունը, նրանք նշում են նաև մասնակի թերությունները։ 1949 թ. մի քանի ամիսների ընթացքում Դեմիրճյանը շարունակում է վերամշակել վեպը, ապա հանձնում է տպագրությանը։ Նախապատրաստական համապատասխան աշխատանքից հետո «Վարդանանքի» նոր հրատարակությունը արտագրություն է իջեցվում 1950 թ. օգոստոսի 17-ին, ապա՝ 1951 թ. հունվարի

²³ ԳԱԹ, ԴՖ, № 468։

²⁴ Նույն տեղում։

²⁵ ԳԱԹ, ԳՄՖ, I րամին, № 37։

²⁶ ԳԱԹ, ԴՖ, № 769։ Casus belli—պատերազմի առիթը։

²⁷ ԳԱԹ, ԴՖ, № 793։

Ց-ին այն ստորագրվում է տպագրության Հայպետհրատի հետ կնքված պայմանագրի համաձայն «Վարդանանքի» Ա և Բ գրքերը լույս են տեսնում մի գրքով:

«Վարդանանքի» 1951 թ. հրատարակությունը համընկավ Ավարայրի հերոսական նահատաժարտի 1500-ամյակին: Դա, ըստ էության, հորեկյանական հրատարակություն էր. վկայր պատկերազարդված էր նկարիչ Հ. Իսաբեկյանի մի տասնյակից ավելի նկարներով:

Գեմիրճյանը նպատակ է ունեցել վկայի հորեկյանական հրատարակությունը նշանավորել հատուկ առաջաբանով: «Հեղինակի կողմից» խորագիրը կրող այդ խոսքը գրվում է ու թեև չի տպագրվում, այնուամենայնիվ իր բովանդակությամբ այն խիստ բնորոշ է հեղինակին հուզող հարցադրումների տեսակետից²⁸:

Մարտի թղթի վրա թանաքով գրված, ծավալով փոքր այդ գրությունը հերոսության, ազատության, ժողովուրդների ինտերնացիոնալ բարեկամության զգովն է, «Վարդանանքի» հորեկյանական հրատարակության գեղարվեստական նպատակապաշտության համամարդկային էության ընդգծումը:

Գ. Գեմիրճյանի կենդանության օրոք, «Վարդանանք» պատմավեպը ունեցավ հայերեն չորս ու սուսերեն մեկ հրատարակություն:

«Վարդանանքի» հայերեն առաջին հրատարակությունը իրադրծվեց երկու գրքով. Ա գիրքը՝ 1943 թ., Բ գիրքը՝ 1946 թ.:

Հայերեն երկրորդ հրատարակությունը լույս տեսավ 1951 թ., մի գրքով: Հայերեն երրորդ հրատարակությունը իրադրծվեց 1954 թ., նույնպես մի գրքով:

Հայերեն չորրորդ հրատարակությունը լույս տեսավ 1956 թ., երկու գրքով, հեղինակի նրկերի ժողովածուի ութհատորյակում (3-րդ և 4-րդ հատորներ):

Ռուսերեն հրատարակությունը լույս տեսավ 1956 թ., Մոսկվայում, մի գրքով:

Ուրեմն, դեռևս զրոգի կենդանության օրոք զոյություն են ունեցել «Վարդանանքի» ինքնագիր օրինակը, վկայի չորս հայերեն և մի սուսերեն հրատարակությունները: Բացի այդ՝ «Վարդանանքը» ոչ լրիվ, այլ համավածարար, լույս է տեսել նաև ամսագրային տարբերակով:

«Վարդանանքի» ստեղծագործական պատմությունը ցույց է տալիս, որ վեպի վրա աշխատելիս Գ. Գեմիրճյանը ստեղծել է «Վարդանանքի» երեք խմբագրություններ, որոնք իրարից տարբերվում են վիպական կոնցեպցիայի, դադափարական նպատակապաշտության ու գեղարվեստական ձևի էական տարբերություններով: Այս երեք խմբագրություններում առկա են նոր կերպարներ, սյուժետային նոր դժեր, գեղարվեստական նոր կամ էականորեն փոփոխված պատկերներ, ենթադրությունների մասնակի տեղաշարժումներ, լեզվաոճական էական վերամշակումներ, և առհասարակ բովանդակության նոր, իրարից տարբերակվող իմաստավորումներ: Լեզվաոճական աննշան կամ իմաստային շնչին, ոչ էական

²⁸ «Հեղինակի կողմից» առաջաբանը տե՛ս «Բնագրային տարբերություններ» բաժնի սկզբում:

փոփոխություններն ինքնուրույն խմբագրություն չեն հանդիսանում, այլ այս կամ այն խմբագրության տարբերակը:

«Վարդանանքի» առաջին խմբագրությունը վեպի ինքնագիրն է:

Երկրորդ ինքնուրույն, ավարտված խմբագրությունը «Վարդանանքի» առաջին հրատարակությունն է, որը էականորեն տարբերվում է վեպի ինքնագրից:

«Վարդանանքի» երրորդ խմբագրությունը 1947—49 թթ. ընթացքում կատարված վեպի հիմնական վերամշակման արդյունքը՝ հանդիսացող 1951 թ. հրատարակությունն է:

«Վարդանանքի» ինքնագրի ու առաջին հրատարակության միջև ընկած մասնակահատվածում, ինչպես ասվեց, վեպի առանձին հատվածներ լույս տեսան ամսագրում: Դա վեպի ինքնուրույն խմբագրություն չէ, այլ ամսագրային տարբերակ, մի միջանկյալ օղակ, որ մեզի ուղղակի ինքնագրի համապատասխան հատվածն է, մեզի՝ արդեն վերամշակման ընթացքում գտնվող վեպի առաջին հրատարակության համապատասխան հատվածը: Ինքը՝ Դեմիտրյանը «Սովետսկի պիսատե» հրատարակչության ղլխավոր խմբագիր Սերգեյ Բորոդինին ուղղված նամակում հայտնում է, որ վեպի ամսագրային տարբերակը վեպի նոր որակ չէ, այլ միջանկյալ մի օղակ՝ հարմարեցված ամսագրի պահանջներին²⁹:

«Վարդանանքի» երրորդ խմբագրության՝ 1951 թ. հրատարակությունից հետո, ինչպես ասվեց, Դեմիտրյանի կենդանության օրոք «Վարդանանքը» լույս տեսավ ևս երկու անգամ՝ հայերեն՝ 1954 և 1956 թվականներին: Իկյ Երկու հրատարակություններում էլ հեղինակը կատարել է որոշ փոփոխություններ, բայց ոչ այնքան էական ու ծավալուն. ուստի զրանք ոչ թե առանձին խմբագրություններ են, այլ երրորդ՝ վերջնական խմբագրության վերամշակված, ավելի հղկված տարբերակներ:

1956-ին լույս տեսած վեպի ողտերեն հրատարակությունը ևս առանձին խմբագրություն չէ, քանի որ այն հիմնականում վեպի երրորդ՝ 1951-ի խմբագրության թարգմանությունն է, որ տեղ-տեղ կրում է նույնիսկ 1943 թ. և զրբի որոշ հատվածների հետքերը:

Դ. Դեմիտրյանի Երկերի գիտական ներկա հրատարակությունում որպես «Վարդանանքի» բնագրի հիմք է ընդունվել վեպի՝ զրոգի կենդանության օրոք լույս տեսած հայերեն չորրորդ՝ 1956 թ. հրատարակությունը: Թեև հիմնադրության ու վրա հասած մահվան պատճառով հեղինակը հնարավորություն չի ունեցել հետևելու վեպի Բ զրբի մոտավորապես կեսի տպագրության ընթացքին, այնուամենայնիվ, վեպի այդ հրատարակությունը ինքն է նախապատրաստել, ինքըն է իրագործել մասնակի փոփոխությունները նախորդ հրատարակության համեմատությամբ, ուստի «Վարդանանքի» 1956 թ. հրատարակությունը Դեմիտրյանի ստեղծագործական «վերջին կամքն» է:

ՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻ ՅՈՒՆԵՍԿՈ

1 Լեզուներ — Հր. Աճառյանի «Հայերեն արժատական բառարանում» կարգում ենք. «Լեզ <...> «ներքում», որից՝ Լեզանկ, ռարկ, փճացեկ, ջիջկ, ապականկ, բանդկ, սասածր Լերբկ» (Բ հատոր, 1973, էջ 20): Լեզուներ բառը այստեղ օգտագործված է ներքուներ իմաստով: — Ծ

2 Արշակունյաց Հայաստան — հայ Արշակունի ժառանգական իարտությունը սկզբնավորվել է Վաղարշ II և Խոսրով I թագավորներից (180-ական թթ. — 215): Վերացել է 428 թ.: — 14

3 Հոգևոր տերը = Կաթողիկոսը = Հովսեփ Ա. Հոգևյալի — հոգևոր իրավասության տեղակալ 440-ից, Սուրբազնի մահից հետո (որ կաթողիկոս էր 437-ից) նա հանաչվել է կաթողիկոս (444 թ.), նախագահել է Շահապիկյանի (445 թ.) և Արտաշատի (450 թ.) ժողովները, 451-ին՝ պատերազմից հետո, արքայվել է և 454-ին՝ նահատակվել: — 15

4 Հագվերտ — խոսքը Հագվերտ II-ի մասին է. պարսից Սասանյան թագավոր՝ 436—457 թթ.: — 16

5 Կոնկ — Կոնստանդինյան Ասիայի բռնիոր ցեղեր, որ IV դարում անցնելով Դոնը, գրավել են Դոնից մինչև Կարպատներ ձգվող տարածությունը և դաշինք կնքել ալանների և այլ ցեղերի հետ: Հոնները արշավել են Անդրկովկաս, Լիջադետը և Փոքր Ասիա՝ 445 թ. նրանց առաջնորդին էլ զարկել Աթթիլան, որի օրոք գրավել են ասիական տիրույթների արևելյան հատվածները: 451 թ. Աթթիլայի պարտությունը Գալիայում կասեցրեց նրանց առաջխաղացումը, իսկ 453-ին, Աթթիլայի մահվանից հետո, նրանց պետությունը բայրաչվեց: — 16

6 Շապուհ — ակնարկը վերաբերում է պարսից Սասանյան թագավոր Շապուհ II-ին՝ 310—379 թթ.: — 18

7 Բուշաններ — հոնական ցեղեր, որ ապրել են Քակտիայում՝ Պարսկաստանի հյուսիս-արևելյան սահմաններին կից, նրանից հյուսիս ու արևելք և հաճախ արշավանքներ ձեռնարկել պարսից պետության սահմանների վրա: — 21

8 Վուս = Վուս (Բանուս) V — 420—438 թթ. պարսից Սասանյան թագավոր: — 76

9 ոչ վաղուց տապալված հայ թագավորության — խոսքը Արշակունյաց թագավորության մասին է, որ տապալվել է 428 թ.: — 84

10 Արտաշես, Արտաշես IV — վերջին Արշակունի թագավորը՝ 422—428 թթ.: նրա իշխանության ընթացքում շարունակվում է թագավորի ու նախարարների պայքարը: Նկեղեցին՝ հանձին Սահակ Պարթևի, պաշտպանում էր թագավորին, բայց նախարարները զեմ էին վերջինիս: Պարսից արքունիքը զահալուրկ

է անում Արտաշեսին, Հայաստանը վերածելով պարսկական նահանգի՝ մարդպանության, և մարդպան է նշանակվում պարսիկ Վեհմիհրապուհը։ — 84

11 Արշակ արքա — ակնարկը վերաբերում է հայոց Արշակունի թագավոր Արշակ II-ին՝ 350—367 թթ.։ — 86

12 Վասակ Մամիկոնյան — սպարապետ, Արշակ II թագավորի մերձավոր զինակիցը. նրա հետ կանչվել է Տիգրան և այնտեղ էլ սպանվել է։ Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Փառստոսի Ռիզանդացույ Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, շորրորդ գլուխը։ — 86

13 «Բիվ» նվագեն — Մ. Արեղյանը «Հայ հին գրականության պատմության» մեջ գրում է. «Երգը վիպասանաց» հորենացու մեջ մի տեղ (Ա, 30) կոչված են «թուրեկացի երգեր»։ Այս տերմինին զանազան մեկնություններ են տրվել <...>։ «Թուրեկաց» և «վիպասանաց երգերը» հորենացու մեջ բերված բովանդակությամբ նույնանում են, որով և ապահովապես կարելի է ասել, որ նույն «վիպասանաց երգերի» մի ուրիշ կոչումն է միայն «թուրեկաց երգեր»։ «Թուրեկը» բառը (որի սևեականն է «թուրեկաց») կազմված է ոչ թե «թուր» (երևալ) բայից, այլ «թուր» բայից, բայց վերջինս ոչ թե «համարել» (համարել, համարել) իմաստով առած, այլ «ասել, պատմել» կամ «ի թիւ ասել»։ «Ի թիւ ասելը», դա «ի թիւ ուսած», այսինքն բերան արած՝ արտասանելն է, առանց որևէ եզանակի, սովորական կարդալու կամ պատմելու ձևով, որքան կարելի է պարզ և մեկին» (Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, ԳԱ հրատ., 1968, էջ 57)։ — 111

14 Վանազն — բոտ հայկական դիցաբանության՝ ռազմի, կայծակի ու որոտի վիշապասպան աստվածը։ — 115

15 Աստղիկ — սիրո և ղեղեկության աստվածուհին հայկական դիցաբանությունում։ — 115

16 Ճինեռակեցու կոթիվը — այս մասին հորենացին պատմում է. «Զբառեամ անարպարաթ թաղաւորեալ Հայոց Շապհոյ՝ հասանէ նմա համբաւ հիվանդութեան հօրն, և ղնայ փութանակի, իւրում տեղակային հրամայելով զօրազլխի՝ ոռնել զմեծամեծս Հայոց և տանել ի Պարսս։ Բայց իբրև եղև հասանել Շապհոյ ի Տիսրոն՝ մեռաւ հայրն նորա Յաղկերտ, թաղաւորեալ ամս մետասանս։ Ի նմին աւուր և նա անդէն ի գրանն մարդկանէ ննեղեալ՝ սատակեցաւ։ Իսկ ի ձևոն քաջին և բարերախտին ներսիս ճիճրակացույ զօրազլուսի եղելոյ ժողովեալ նախարարացն Հայոց հանդերձ զօրօք իւրեանց՝ տան ընդ զնդին Պարսից պատերազմ. հարկանեն զգօրսն <...>»։ տե՛ս Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1913, գիրք III, ԾՁ, էջ 332։ — 118

17 Վահան Մամիկոնյան — վասակ Մամիկոնյան սպարապետի (տե՛ս ծան. 12) եղբայրը, որ զավաճանելով անցել է Պարսկաստան և դարձել Շապուհ II-ի գործակիցը։ — 121

18 Շապուհ — Հազկերտ I-ի որդին, որ թագավորել է Հայաստանում 416—420 թթ.։ — 133

19 Հազկերտ I — պարսից Սասանյան թագավոր՝ 399—420 թթ.։ — 133

20 Ներսես կաթողիկոս, Ներսես Մեծ — կաթողիկոս է եղել 353—373 թթ.։ Լուսավորչի տոհմից էր, նրա օրոք հրավիրվել է I հայկական եկեղեցական ժո-

ղովը Աշտիշատում, ուր ընդունվել են թե՛ եկեղեցական, թե՛ աշխարհիկ բընույթի բազմաթիվ կանոններ: —136

21 «Միհրենեսեն վզուրկ օղենից խաբված» — պարսից հազարապետ Միհրենեսենի կրոնափոխության հրովարտակի սկիզբը առնված է նդիշեից՝

«Միհրենեսեն վզուրկ, հրամանատար նրան և Աներան, Հայոց Մեծաց ողջոյն շատ»:»

«Ի՞նչ դիտասցիր, ամենայն մարդ՝ որ բնակեալ է յ ներքոյ Երկնի, և ոչ ունի զօրէնս դեռի մազդեզն, նա խուլ է և կույր, և դիւաց Հարամանոյ խաբեալ» (էջ 33): —144

Դեմիրճյանը Միհրենեսենի հրովարտակը և հայոց պատասխանն թուղթը գրելիս մեծապես օգտվել է նդիշեից, համարյա բառացի մեջբերելով ամբողջ պարբերություններ և հատվածներ:

22 «Եւրե Հոռոմոց օ նույնը ընդունեցեն» — այս պարբերությունը համապատասխանում է նդիշեի ստորև բերվող հատվածին. «Եթէ աշխարհն Հոռոմոց առ յոյժ յիմարութեան տգիտարար մոլորեալ են և զրկեալ ի կատարեալ դեմէս մերմէ, յանձանց պայմանեն զվիասն իւրեանց. զուր ևս ընդէ՞ր զհետ նոցա մոլորութեանն ցնորիւր Այլ զուր օրէնս տէրս ձեր ունի՞ դնոյն և զո՞ւր կալարուր» (էջ 35): —144

23 «Աղդ Երկու օ առյանի առաջ» — հատվածը բառացի վերցված է նդիշեից. «Աղդ Երկու իրք կան առաջի ձեր. կամ արարէք բան առ բան նամակիս պատասխանի, և կամ արիր ի Դուռն եկայք, և յանդիման լերուք մեծի հրապարակին» (էջ 36): —144

24 «Մի հավատաւ օ հանձն առնել» — նդիշեի մոտ կարդում ենք. «Մի՛ հատառայք առաջնորդացն ձերոց՝ զոր նածրացիսդ անուանէք. քանզի յոյժ են խաբերայք. զոր բնիք ուսուցանեն՝ զործովք ոչ առնուն յանձն» (էջ 35): —145

25 Սանդաբաժնու — նշանակում է Երկիր, խորք Երկրի, դժուար, Զրաղաշտական կրոնում այսպես է կոչվել նրկրի ողին՝ Արամազդի ղուստըրը, Հայերի մոտ այն զործածվում է ստորերկրյա աշխարհի իմաստով. զործածական է նաև «սանդարամետր անդնոց» ձևը: —148

26 Արտավազդ — Արտավազդի առասպելը պահպանվել է Մովսես Խորենացու մոտ. «Զսմանէ Երգիշքն Գողթան առասպելաբանեն այսպէս. Եթէ ի մահուանն Արտաշիսի բազում կոտորածք լինէին ըստ օրինի հեթանոսաց. զժուարի, ասնն, Արտաւազդ՝ ասելով ցհայրն. «Մինչ զու գնացեր, և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար, ևս աւերակացս ո՞ւմ թագաւորեմ: Վասն որոյ անիծեալ զնա Արտաշիսի՝ ասաց այսպէս. «Եթէ զու յորս հեծցիս յԱղատն ի վեր ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք, տարցին յԱղատն ի վեր ի Մասիս. անդ կայցես, և զլոյս մի՛ տեսցես»:

Զրուցեն զսմանէ և պառաւուր, Եթէ արգելեալ կայ յայրի միում, կապեալ Երկաթի շղթայիւք. և Երկու շունք հանապաղ կրծելով զշղթայսն՝ քանայ Ելանել և առնել վախճան աշխարհի. այլ ի ձայնէ կոանահարութեան դարրնաց զօրանան, ասնն, կապանքն: Վասն որոյ և առ մերով իսկ ժամանակաւ բազումք ի դարրնաց, զհետ երթալով առասպելին՝ յաւուր միաշարաթուղ երիցս կամ շո-

* Մեջբերումները նդիշեից քաղված են՝ նդիշեի Պատմութիւն Վարդանանց, Թիֆլիս, 1913. հետագայում կնշվի միայն էջը:

րիցս բախնն զսալն, զի զօրասցին, առնն, շղթայքն Արտավազդայւ Բայց է ճշմարտութեամբ այսպէս, որպէս ասացաքս վերագոյնս:

Այլ ոմանք ասէն և ի ծնանելն զսա զիպեալ պատահարաց իմն. զոր համարեցան կախարդել զսա կանանց զարմիցն Աշղահայ. վասն որոյ զնոսա բազում շարլարեաց Արտաշէս: Եւ զայս նոյն երդիքն յառասպելին ասեն այսպէս. Եթէ Վէշապաղունք զողացան զմանուկն Արտաւազդ, և զն փոխանակ եղինս: Բայց ինձ արդարացեալ թո՛ի լուրն այն, թէ ի ծնեղենէն և Եթ մօլութեամբ լեալ, մինչ նովիմք և վախճանեցաւ (Մովսիսի Խորենացոյն Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913, գիրք 11, ԿԱ, էջ 191—192): —151

27 «Նովսկի կարողիկոսը Ե. Սպարապետիդ արյաց» — պատասխան թուղթը այսպէս է սկսվում Նդիշնի մոտ. «Յովսէփ Եպիսկոպոս հանդերձ ամենայն միաբանելովքս ի մեծամեծաց մինչև ցփոռունս, Միշրեքսէնի Մեծի հազարապետիդ Արեաց եւ Անարեաց՝ բազում խաղաղասէր մտօք բազմացի ողջոյն առ քեզ և ամենայն մեծի սպահիդ Արեաց» (էջ 38): —158

28 «Նրն մի փոքր Ե իմաստուն Ես» — սրա դիմաց Նդիշնի մոտ կարդում ենք. «Այլ սակաւիկ մի եթէ ի բաց թողացուցանէիր զփրոմն տէրութեանդ, և ընկերաբար զայիր ի պայքար, զիտեմ զի իրրն այլովդ ամենայնիւ յոյժ իմաստուն Ես» (էջ 42): —159

29 «Աշխարհս Նյուրեղեն է և հողի կպշլով» — այս հատվածը բառացի համապատասխանում է Նդիշնի հետեյալ տողերին. «Աշխարհս նիթեղէն է, և նիթքս որիչ որիչ են և ընդ միմեանս հակառակ. մի է արարիչ հակառակորդացս՝ որ ամէ զսոսա ի սիրելութիւն հաւանութեամբ. որպէս մալեալ կակղէ զշերմութիւն հրոյն՝ օգոյս հովութեամբ, և զպաւսումն բրտութիւն օգոյն՝ հրոյն եռանդամբ. սոյնպէս և զմանրամաղ փոշիացեալ հողս՝ ջրոյն խոնաւութեամբ զանգանէ, իսկ զիվայր ծորելի բնութիւն ջրոյն՝ սալայատակ տրամացուցեալ հողոյն կալմամբ» (էջ 43—44): —159

30 — Նրն դու Ե փետկից զալ — Եթս եթէ դու ի տգիտութեան վրիպեալ իցես, Ես որ հաստատունս զիտեմ՝ ոչ կարեմ՝ զալ զկենի բո մօլորութեանդ», տե՛ս Նդիշն. էջ 46: —159

31 «Այս Բալառիլ Ե Եսկիտենից Բալիտյանս» — այս հատվածը գրելիս Դեմիրճյանը քաղվածաբար օգտվել է Նդիշնից. «Յայսմ հաւատոց զմեզ ոչ որ կարէ խախտել, ոչ հրնշտակք և ոչ մարդիկ, ոչ սուր և ոչ հուր, ոչ ջուր, ոչ ամենայն զինչ և են զառն հարուածք» (էջ 51) և «Այլ դու յայսր ամենայնի այլ զմեզ մի՛ հարցաներ. զի ոչ եթէ ընդ մարդոյ է ուխտ հավատոց մերոց, եթէ պատրիցիմք իրրն զտուլայս. այլ անլուծութեամբ ընդ Աստուծոյ՝ որում չիք հրնար բակտել և ի բաց ելանել, ոչ այժմ և ոչ յապա, և ոչ յափտեանս. և ոչ յափտենից յափտեսանս» (էջ 52—53): —159

32 Խուճայ Բալիք — 387 թ. հռոմեական կայսր Թեոդոսի և պարսից արքա Շապուհ III-ի համաձայնութեամբ Հայաստանը բաժանվել է երկու անհավասար մասերի. արևմտյան զավառները՝ Կարին, Նկեղիք, Դերզան, Մանանադի, Դարանադի, Խորձյան, Մուրը և այլն անցել են Հռոմին, իսկ մնացած ամբողջ երկիրը անցել է Պարսկաստանին: —172

33 «Քանի հայերը Ե ըշկ Արեւիլ» — այս նամակը գրելիս Դեմիրճյանը հիմք է ունեցել Սեբեոսին. «Յայնմ ժամանակի Թագաւորն յունաց Մարիկ հրա-

մայլ գրել առ Թագաւորն սլարսից գիր ամբաստան վասն իշխանացն ամենայն Հայաստանեաց և զարաց նոցա: «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ՝ ասէ, ևս զիմս ժողովմ և ի Թրակէ զու- մարեմ, և զու զբոյ ժողովէ և հրամայէ յԱրեւելս տանել: Զի Լթէ մեռանին թըշ- նամիք մեռանին. և Լթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեր կեցցուր խա- ղաղովեամբ: Զի Լթէ զորս յերկրի խրեանց լինիցին, մեզ հանգչել ոչ լինի» (Պատմութիւն Սեբեկոսի Եպիսկոպոսի ի Հերակլին, Թիֆլիս, 1913, էջ 75): — 172

34 Արտավազդի լեզնեղը — տե՛ս ծան. 26, — 181

35 Ճշմարիտ է ասել ոմն մեր հեւրից, ըն «մաք ոչ գիտակցված՝ մաք է, մաք գիտակցված՝ անմաքութիւն» — այս զարծվածքը Եղիշեի մոտ ևս անորոշ է. «Որպէս և ասաց ոմն ի հնոցն, մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է» (էջ 21): — 203

36. Եւ այլ բնարան հոգաց ի սլաշտպանութիւն Արիստոտելի ընդդէմ Պլա- տոնի: Արիստոտել 384—322 թթ. մ. թ. ա., Պլատոն 429/427—348 թթ. մ. թ. ա.: Այս մասին տե՛ս Եղիշի Կողբացու «Նշմ ազանդոց» Երկի Երրորդ գիրքը՝ «Հռոմա- կան իմաստասերներ ռամունքների հերքումը»: — 204

37 Սակայն արյաց հաճախումն ստիպել է ինձ Բեշիմ ընդդէմ նստել — խոս- քը նույն Երկի Երրորդ գլխի մասին է՝ «Պարսից կրոնի հերքումը»: — 204

38 «Ներ անհրաժեշտից օ ուրպեսզի...» — այստեղ հեմիթիանը օգտագործել է Եղիշի Կողբացու «Նշմ ազանդոց» աշխատության մուտքը. «Յորմամ զաներե- ւութեն և զնորին զմշտնչնաւոր զօրութենէն հառիցէ, որ, քանի մարմնաւոր լեալ է, սլարտի զմիտս յատակել և զխորհուրդս սրբել, զոյգս շարժմանց սլար- ղել, զի յայն զոր առաջի եղ՝ հասանել կարասցէ: Նա և որ ընդ հառապայիս ա- ռեզականն հայել կամիցի, սլարտի զպղտորութիւն աշացն՝ զաղտն և զրիմն ի բաց սլարդել, զի մի՞ մթարբն՝ որ զբօք շողայցեն, արգել հայելոյ ի յատակու- թիւն լուսոյն լիցին» (տե՛ս Եղիշի Վերկայ վարդապետի Կողբացոյ յով աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 5): — 205

39 «Նրա անուր օ ինքնագո ինքնանուն է» — «Եւ անուն հորա Արարիչ երկնի և Երկրի. իսկ յառաջ քան զերկին և զԵրկիր, որպէս ինքնագոյ՝ ինքնա- նուն է» (Եղիշի, էջ 40): — 205

40 զողորմ Երգեր — Գողթան զավառում, որ Երկար ժամանակ սլահոյանվել է հեթանոսութիւնը, հարատեւել է հին Վիպասանը՝ իրրա Երգ ու պատմվածք: — 206

41 Մուշեղ Մամիկոնյան — հայոց սլարապետ (IV դար). հայկական պե- տության ամբաստան, քաղաքական կենտրոնացման շատագոյ՝ — 208

42 Արշակ րազավորին օ խեղճանում — այս մասին մանրամասն տե՛ս Փաստոսի Ռիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, չորրորդ գլուխ- թիւն, ԾԴ, — 226

43 Մանվիռոտ գետի մեր սլարագործութիւնների վաճն էր զա:

Մանվիռոտ, Մարվիռոտ — գետ ալմայան Մերվ քաղաքի շրջանում:

Այստեղ, սլարսից զորքերի շարքում, Վարդանը մեծ քաջագործութիւններ է կատարել Հաղկերտի երկարամյա թշնամիների՝ հեմիթանների և այլ ցեղերի նը- կատմամբ սլատեւաղմում: — 268

44 Մերուման — Արթուրեայց զավաճան իշխան, որ 369 թ. վահան Մար-

կոնյանի հետ (տե՛ս ծան. 17) պարսկական զորքերը առաջնորդել է Հայաստան և ավերել ժամանակի խոշոր բաղաբները (Արտաշատ, Վաղարշապատ, Երվանդաշատ, Զարեհավան, Զալիշատ և Վան)։ —269

45 Բայց հրաշքի երկարով կղաղենց այգյախիճերին — ըստ հորենացու՝ Զիրավի ճակատամարտից հետո, ուր հայերը հաղթեցին, հայոց Սմբատ սպարապետը գերեց Մերուժան Արծրունուն, որ ձիու վիրավորվելու պատճառով չկարողացավ փախչել «և շամփուր երկաթի՝ միս խորովվելոյ. զոր ջնուցեալ, կրկնեաց թողրեալ որպէս պսակ, և յոյժ արտաշէկ արարեալ, ասէ. «Պսակեմ զքեզ, Մեհհրուժան, քանզի ի խնդիր էիր թագաւորն Հայոց. և ինձ ասպետիս՝ պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական իշխանութեան իմոյ հայրենեաց»։ Եւ մինչ ղեռ տաքն էր իրրեւ զհօր՝ եղ ի գլուխն Մեհրուժանայ, և այնպէս սատակեցաւ շաւրն» (Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, գիրք III, ԼԷ, էջ 305)։ —269

46 Ուրմիզդ — հին պարսկական դուալիստական կրոնի բարի սկիզբը. լույսի աստծո անունը. առաջացել է պարսից գերագույն աստված Ահուրամազդայի անվան ձևափոխութիւնից։ —276

47 Վահագնի շուրջը հյուսված երգերից մեկ է հասել նրա ծննդի առասպելը. «Երկնէր երկին, երկնէր երկիր, երկնէր և ծովն ծիրանի. երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ. ընդ եղեգան փող ծուխ Ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր. և ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ. նա հօր հեր ունէր, ապա թէ բոց ունէր մօրուս, և աշխունքն էին արեգակունք» (Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, գիրք I, ԼԱ, էջ 85—86)։ —284

48 Արտաշէս — վիպական դրույցի հերոս. հորենացին այս դրույցը պահպանել է իր «Հայոց պատմութեան» մեջ. 1913, գիրք II, ԽԲ, Մ (էջ 176—179)։ —284

49 Մեր ազգը, հիշատակույցան արժանի — Դեմիրճյանը օգտվել է հորենացուց. «Զի թէպէտ և Լմբ ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, և զօրութեամբ տկար, և ընդ այլով յոյժ անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոյ յիշատակի, զոր և ոչ մի ոք ի նոցանէ ոյլտ յանձին կալաւ մատենագրել» (գիրք I, Գ, էջ 10)։ —360

50 Վաղույց օրինակսնացած պատմում էր նրանց — հատվածը նույնութեամբ քաղված է Եղիշեից. «Եւ զի օրէնք էին յառաջ ժամանակաւ, յորժամ ի Հայոց այրուձի ի դուռն երթայր, ի ձեռն պատուաւորի զօրագլխի ուրուք, այր ընդ առաջ յղէր, և հարցանէր զողջոյն և յխաղաղութիւն Հայոց աշխարհին, և երկիցս և երիցս անգամ զնոյն առնէր. և զհանդէս զնոյն ինքնին տեսանէր թաղաւորն և յառաջ քան զգործ պատերազմին հասանել զգալն իսկ առ նա՝ մեծի շնորհակալութեան համարէր, և առաջի աթոռակցացն իւրոց և ամենայն մեծամեծացն՝ զովութիւն մատուցանէր ամենեցուն, և յիշէր զնախնեացն զվաստակա, և դառն առն քաջութիւն պատմէր նոցա» (էջ 56)։ —373

51 Սյունյաց տոհմ ∞ Շմավոն անուն — նախարարների կոչի հրամանը Դեմիրճյանը նույնութեամբ վերցրել է Եղիշեից.

«Ի տոհմէն Սիւնեաց Վասակ անուն
Ի տոհմէն Արծրունեաց Ներշապուն անուն»

Ի տոճմէն Ռըշտունեաց Աւտակ անուն:
 Ի տոճմէն Խորխոսունեաց Գաղիշոյ անուն:
 Ի տոճմէն Մամիկոսելից Վարդան անուն:
 Ի տոճմէն Մոկաց Աւտակ անուն:
 Ի տոճմէն Ապա՛ունեաց Մանէն անուն:
 Ի տոճմէն Ամատունեաց Վահան անուն:
 Ի տոճմէն Վահնունեաց Գիւտ անուն:
 Ի տոճմէն Անձնացեաց Շմաւոն անուն» (էջ 54—55): —392

52 Դատապարսն՝ Արմինիան օ հաղբիւր նրան — Միքայել Փորթուզալը «Եղիշի վարդապետի վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» գրքի իր ընդարձակ առաջարան-ուսումնասիրությունում (Վենետիկ, 1903) բերում է Թի-հիսթունի քարածայոյի Դարեհի Կայտնի սեպագիր արձանագրության լոթ տներէջ մեկը.

- 1 Ասաց Դարեհ արքայ (չա՛հ).
- 2 Յայնժամ Դադարսէս անուն Արմէն Կայատակն ինձ,
 զնա եւ առաքեցի յԱրմէնս:
- 3 Ասացի ցնա.
- 4 Երբ յերկիրն ապստամբ, որ ոչ ճանաչէ
 զիս, յաղթեա՛ւ նմա:
- 5 Յայնժամ Դադարսէս խաղաց զնաց (էջ 96):

Այս տան չորրորդ տողի թարգմանությունն է ծանոթագրվող Կատվածի վերջին մասը: —392

53 «Արալլայ», «Ղաղավոն» ժամուր — Օրվա ժամերը Կայկական տոմարում ունեցել են Կատուկ անուններ, որոնց հիմքում ընկած է օրվա պահի լուսավորվածության կամ տաքացման աստիճանը Այսպես, ցերեկվա ժամերի (մասերի) անուններն են՝ Այդ, Մալգ, Մայրացյալ, Ճառագայթյալ, Շառափիցյալ, Երկրատես, Շանթակոյ, Հրակոթ, Հուրիայլալ, Թաղանթյալ, Առաղոտ, Արփուլ, Գիշերվա ժամերի անուններն են՝ Խավարուկ, Աղբաճուղջ, Մթացյալ, Շաղափոտ, Կամափոտ, Բալական, Հալաթափյալ, Գեղակ, Լուսանձեմ, Առափոտ, Լուսափայլ, Փայլածու (Բ. Ն. Թումանյան, Հայ աստղագիտության պատմություն, Երևան, «Միտոս» Դրատ., 1964, էջ 83): —420

54 Ա.Միմի Լադ, ա.Միմի Մազպառ օ ճախնի կրակաճուրճ — Ըստ պարսից կրոնի՝ Ռամզդիեի նվիրված օր՝ ներդրություններից մեկում Զրադաշտը հարցնում է Անուրամադդային, թե շար ողիների ղեմ ո՞րն է ամենաազդու խոսքը կամ աղոթքը: Անուրամադդան պատասխանում է, որ ամենաազդու աղոթքը իր անունների հիշատակումն է և Զրադաշտի խնդրանքը նրան սովորեցնում է ըստն անուն, որոնցից առաջինն է «Ամիմ»՝ եւ նմ. ըստներորդը՝ «Ամիմ Լատ Ամիմ Մազտաօ»՝ եւ նմ որ եմ Մազպառ (տե՛ս «Եղիշի վարդապետի վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին եւ ընկադատութիւնք Միքայել փաշայի Փորթուզալ», Վենետիկ, 1903, էջ 131):

Արեւածագի աղոթքի սույն Կատվածի համար հիմք են ծառայել Միքայել Փորթուզալի Յասնայի թարգմանության հետեւյալ Կատվածները.

«Պաշտեմք զԱնուրամադտա, դարդար Տէրն արդարութեան. պաշտեմք զԱմ-
շասքանտս զպահպանիչս և զտուիչս բարոյ. պաշտեմք և զհամօրէն արարածս
արդար ոգոյն, զնիւթականսն և զաննիւթսն, և զամենայն որ կը նպաստէ բարի
արարչութեան և ծաւալէ զմագղեղն բարի կրօն» (էջ 124) և

«Որ կողմն են չորր, ծառք. բնութեան կենդանարար ոգին, որ կողմն է
Անուրամադտա որ ստեղծեց զայլ ոգին և զայլ արդար, որ կողմն էին Զրա-
դաշտ, Քաւա Վիշդասրա, Ֆրաշնչգրա և Ճամասրա և ամենայն նախնի կրակա-
բորմք (Սօշեանդ) ծաւալիչն Համարտութեան, նոյն կողմէ և դաւանութենէ եմ
և ես» (էջ 125):

Դեմիւրճյանը Մ. Փորթուզալի գրքին ծանոթ է եղել դեռ 1912 թվին, քանի որ
նույն ազոթքը օգտագործված է նաև «Վասակ» զրամայում (համեմատի՛ր Դ.
Դեմիւրճյան. Երկերի ժողովածու, Հայպետհրատ, 1957, հ. 5, էջ 9):

ա) Անուրամազղա — ըստ մագղեղիմի՝ բոլոր լուսավոր ոգիների գլուխ
կանգնած է Անուրա-Մաղղան (արեմինյան արձանագրութիւններում՝ Անուրա-
մաղղ, պահպանական ձևով՝ Անուհարմազղ), որ Զար ողու՝ Արհիմի հավիտենական
ու հաղթական թշնամին է:

բ) Ամշասպանդ — Համշասպանդները զրադաշտական կրօնում բարձրա-
գույն աստվածութիւններն են, թվով յոթը:

գ) Քավա Վիշլասպաւ, Քավի Վիշրասլիա — ըստ Ֆիրդուսու «Շահ-Նամեի»
ու գիտական տվյալների՝ Պարսկաստանի կիսաառաւելական թագավոր, որը
588 թ. մ. թ. ա. ընդունել է զրադաշտութիւնը: Քավի Վիշրասլիան թագավորա-
կան իշխանութիւնը համատեղել է զրադաշտական բրմապետի պաշտոնի հետ
(տե՛ս P. Фрай, Наследие Ирана, Москва, «Наука», 1972, էջ 52, 63):

դ) Յուաշոջրա հիշոր՝ Յուաշոջրա — Քավի Վիշրասլիայի դարում ապրող
նշանավոր անձնավորութիւն, հավանաբար հոգեորական և Զամասլիայի եղբայ-
րը («Արտա Վիրապ նամակ», ԳԱ հրատ., Երևան, 1958, էջ 153):

ե) Զամասպաւ. Զամասլիա — գլխավոր բարձրաստիճան հոգեորական, որ
հաշորդել է Զրադաշտին — 422

55 Մինչև նավաստայից ∞ զնազեք խաղաղությամբ — այս հատվածը գրելիս
Դեմիւրճյանը մեծապէս օգտվել է Եղիշեից: Բերում ենք համապատասխան տողե-
րը. «Մինչև ի նաւասարդէ ի նաւասարդ, ասէ, յամենայն տեղիս՝ որ իցնն ընդ
իշխանութեամբ թագաւորին մեծի, բարձցին կարգք եկեղեցոյ, փակեցին և
կնքեցին դռնք սուրբ տաճարացն, զորով համարով առցին նուիրեալ սպասքն
յարբրունիս, լուսցնն ձայնք սաղմոսացն և դադարեցնն ընթերցուածք անսուտ
մարգարէիցն: Քահանայք մի՝ իշխենցն ի տունս իւրեանց ուսուցանել զժողո-
վորդս, և հաւատացեալքն ի Քրիստոս՝ արք և կանայք, որ ընակեալ են յիւ-
րաբանչիւր մենանոցս, փոխեցնն զհանդերձս իւրեանց ըստ աշխարհական կար-
գաց:

Դարձեալ և կանայք նախարարացն կալցին զուսումն վարդապետութեան մո-
գացն: Ուստիւրք և դստիւրք ազատաց և շինականաց՝ կրթեցին ի արապրակս
նոցուն մոգաց: Կարճեցին և արգելցին օրէնք սուրբ ամուսնութեան զոր ունէին
ի նախնեաց ըստ կարգի բրիստոնէութեանն. այլ փոխանակ ընդ կնոջ միոյ՝ բա-
զում կանայս արասցնն. զի անեցեալ բաղմասցին աղգք Հայոց: Դստերք՝ հարանց

լինիցին, և բորք՝ եղբարց. մարք մի՛ Ելցին յորդուց, այլ և թոռունք Ելցեն յանկողինս հաւուց» (էջ 66—67)։

ա) Նալասարդ։ Հայկական տարվա ամիսները հետևյալներն են. Նալասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրև, Քաղոց, Արաց, ՄԼհեկան, Արեզ, Ահեկան, Մարերի, Մարդաց և Հրոտից։ Բոլորը ունեն 30-ական օր և վերջին ամսից հետո կա հինգ հավելյալ օր՝ տարվա 365-ը լրացնելու համար։

Նալասարդ ղենդերեն բառ է, որ նշանակում է նոր տարի (կազմված է նալ=նոր և սարեղա=տարի արմատներից)։ Նալասարդի 1-ը համապատասխանում է օգոստոսի 11-ին։ —433

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՐԿԱՆԱԲ	7
Բնագրային տարբերություններ	437
Տարբերություններ N 451 ինքնագրից	442
Տարբերություններ Ա հրատարակությունից	560
Տարբերություններ Բ հրատարակությունից	604
Տարբերություններ Գ հրատարակությունից	623
Բնագրային բացատրություններ	624
«Վարդանանի» սովորական պատմությունից	628
Մանորագրություններ	642

ԳԻՐԵՆԻԿ ԳԻՄՆԵԶԻԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱՆՈՒ

Հատուր VII

Հրատ. խմբագիր Խ. Վ. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Ջ. Գ. ՆԱԹԱՆՅԱՆ

Գիրքը շարվել է 2002 ԳԱ էջմիածնի տպարանում, տպագրվել է 2002 հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և զրքի աստորի գործերի պետական կոմիտեի գոնիավոր տպագրության տպարանում:

ИБ № 427

Հանձնված է շարվածքի 18.05.1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության 9.02.1983 թ.:
Ձափր 60×84¹/₁₆ թուղթ, № 1, Տառատեսակ «զրքի սովորական», օֆսեթ տպագրություն: Պաշմ. 38,13, տպագր. 40,75 մամուլ, Հրատ.— Կաշվարկ.

37,64 մամուլ: Տպարանակ 25.000: Պատվեր № 432: Հրատ. № 5558:

Գիրք է ո. 40 կ.:

2002 ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 գ.
Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутиян, 24 г.

2002 ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. էջմիածին:
Типография Издательства АН Арм. ССР, 378310, г. Эчмиадзин.

QENIA

A. II

69356